

FÜLEP LAJOS

EGYBEGYŰJTÖTT
ÍRÁSOK

IV.

FÜLEP LAJOS
EGYBEGYŰJTÖTT
ÍRÁSOK

IV.

FÜLEP LAJOS

EGYBEGYŰJTÖTT
ÍRÁSOK

IV.

Cikkek, tanulmányok
1931–1950

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet
Budapest, 2017

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Szerkesztette,
a jegyzeteket és a névmutatót összeállította

Tímár Árpád

Munkatársak

Bardoly István, Markója Csilla, Mikó Árpád, Pataki Gábor

ISBN 978-968-7381-1 Ö
ISBN 978-615-5133-12-1

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

TARTALOM

A SZERZŐ ÉLETÉBEN MEGJELENT ÍRÁSOK

Szellemtörténet. Hozzászólás Babits Mihály tanulmányához	9
Válság és karácsony	14
A tudomány szociológiája	17
Mit mond a szemtanú	19
A magyarság létkérdése. Levél a szerkesztőhöz	26
A filozófia kis tükre. Halasy-Nagy József könyve	33
Hidas a végzet talpa alatt. A dunántúli magyarság pusztulása egy falu tükrében	35
Nemzeti öncélúság	38
Cselekedjen az egyház... A fiatalság felirata a református püspökökhöz és a konventhez	61
Az igazi imádság. Bereczky Albert prédikációs könyve	65
A Vita Nuova és a mai olvasó	68
Bereczky Albert új könyvei	78
Célszerűség és művészet az építészetben	87
A típusbútor ügyében	104
Egy nagy lehetőség Budapest és az ország újjáépítésében	109

KÉZIRATBAN MARADT ÍRÁSOK

Izsó Miklós	125
Korunk szelleme. Halasy-Nagy József könyve	133
[Hozzászólás Lukács György előadásához]	136

TÖREDÉKEK, VÁZLATOK

[Művészetfilozófia] [Az első fogalmazvány]	143
[Prédikációvázlatok]	269
[Lektorai vélemények] [a Janus Pannonius Társaság regénypályázatára beküldött kéziratokról]	299
[Kérdőív-fogalmazvány] [Az egyke ügyében készítendő alapos tanulmány alapjául szolgáló felméréshez]	302
[Előadásvázlatok az egykéről]	303
[Előszó Kiss Géza: Ormányság című könyvéhez]	308

A nemzeti jelleg a művészetben	315
A költő és a műveltség vádja [A Babits-émlékkönyvbe szánt tanulmány töredékei]	351
[A művészet szükségessége] [Előadásvázlatok]	368
[Célszerűség és művészet az építészetben] [A II. rész töredékei]	378
Előszó [a „Magyar művészet” tervezett újabb kiadásához].	401
Parasztágnevelő iskola tantervvázlata	405
[Emlékbeszéd Elek Artúrról] [Előadásvázlat]	407
[Előadás Rómáról] [Vázlat]	410
[Egy nagy lehetőség Budapest és az ország újjáépítésében] [Fogalmazványtöredékek]	411
A magyar nyelv romlásáról, megújításának szükségéről és módjáról [I. tanulmányvázlat]	430
A magyar nyelv romlásáról, megújításának szükségéről és módjáról [II. tanulmánytöredék]	433

FÜGGELÉK

Interjúk

Harc a magyar bölcsőért	457
Az én népemet nem tudták elbolondítani	458
25 év emigráció után újból megszólal Fülep Lajos	459
Akiket kinevezett és akiket elfelejtett kinevezni a demokrácia	462
Hogy lehet a Várból egyetemi város?	465
JEGYZETEK	469
NÉVMUTATÓ	505

A SZERZŐ ÉLETÉBEN MEGJELENT ÍRÁSOK

SZELLEMTÖRTÉNET

Hozzászólás Babits Mihály tanulmányához

Babits Szellemtörténet-cikke¹ sok kérdést vet föl, jó volna egyenként megvitatni őket. Elvek próbája a részletesség; Babits sok helyütt élesen és részletekig menően elemez, méltó volna legalábbis hasonló részletességgel kifejtetni a rokon és elütő fölfogásokat. A magam részéről két pontba foglalom itt röviden, amit különösen fontosnak vélek. Az egyik általában illeti a szellemtörténet kérdéseit, valóságos és lehetséges következményeit, a másik Babits sajátos, de tipikus helyzetét.

1. Babits objektíve, sőt nagy szimpátiával méltányolja a szellemtörténet eredményeit, egyúttal szakembernek becsületére való kritikai biztonsággal tárja föl érvényének határait. Kritikája nemcsak tökéletesen indokolt, teljesen találó is; fönntartás nélkül elfogadhatja mindenki, akinek az irodalomban és történetében más is nyomós, mint irányok, kollektív jelenségek stb.

Bármily kitűnő azonban ez a kritika, óvakodnunk kell attól, hogy a szellemtörténet minden irányára és egész területére ráborítsuk. A szellemtörténeti módszerből nem folynak szükséggel mindazok a következmények, melyeket Babits a gyakorlatban lát s aggódva felsorol. Hozzá se tartoznak. Ha pl. szellemtörténet-szek kezén az irodalomtörténet szociológiává módosul – nem logikai követelménye magának a módszernek. (Hiszen errefelé szépen ki lehet lyukadni a marxiz-mushoz és „történelmi materializmushoz” a szellem saját életének és történetének tagadásával.) A szellemtörténet elmélete és gyakorlata sok tekintetben nem esik össze azzal, amire Babits polémiája céloz és talál. Anélkül, hogy itt elméleti és módszertani fejtegetésekbe bocsátkoznék, egyszerűen utalok néhány tényre a művészettörténet terén, hol a szellemtörténet eddig legszebb eredményeit produkálta (részben nyomában jár, kategóriát fölhasználni igyekezve, de jóval bizonytalanabban az irodalomtörténet). A műtörténet a szellemtörténeti módszerrel, amellet, hogy önállóan kutatott, revízió alá fogta a művészet egész történetét, s éppen azon elv alkalmazásával, melyet Babits oly veszedelmesnek tart, hogy ti.

minden kort saját mértékével kell mérni, valósággal fölfedezett és nélkülözhetetlen láncként bekapcsolt a történelmi összefüggésbe oly korokat, melyeket azelőtt – idegen mérték alkalmazásával – pl. dekadenciának bélyegeztek s alig méltattak figyelemre. S ez végtelenül sokat jelent, egyrészt a történelmi folyamat univerzális szemlélete, másrészt művészi értékek rehabilitálódása szempontjából. Bátoran mondhatjuk, a történelmi és értékelő horizont azelőtt évszázadokban nem bővült annyit, mint most pár évtizedben. Ez a szellemtörténet korántsem kereste a Babits rosszalta „korszerűséget” oly módon, amilyentől ő, joggal, riadoz – ellenkezően szembeszállt mind a pozitivista szempontatlanság, mind a megrögzött idegen mértékeket alkalmazás uralkodó áramlatával, olyan, ma már természetes alapigazságok érvényesítésével, hogy pl. nem lehet gótikát göröggel, barokkot renaissance-szal mérni és viszont (mint azelőtt széltében dívott; üssük csak föl, mit ír Goethe itáliai útján Assisiről²), mindnyájára érvényes kánon pedig csak olyan absztrakció lehet, melyben egyaránt elfér minden s így megszűnt mérték lenni. Annak a fogalomnak a művészettörténetbe való bevonulása tette ezt főképp lehetővé, melyet Riegl terminológiájában a *Kunstwollen*³ szó jelöl és – polemikus kielezetségében – azt jelenti, hogy a korok (és egyének) művészetében nem az a döntő, mit „tudtak” (pl. a „természet utánzása” perspektíva stb. terén), hanem az, mit „akartak” – vagyis, mi volt *nekik* a fontos, mért „adja vissza” két (hipotetikus) egyenlő művészi tudású kor a (hipotetikus) azonos tárgyat oly különbözően, ugyanazon kor két (hipotetikus) egyenlő kapacitású mesterének művészete mért üt el annyira egymástól? stb. „Faj”, nemzet, osztály, egyéniség az ok? Lehet. De mielőtt idáig elmegy, a művészettörténetnek azt a tényt kellett tisztáznia és alapul is vennie (s ez az alap, ha megmaradunk a művészet vizsgálatánál, *ratio sufficiens*⁴), hogy a művészet alakulásainak és különbözőségeinek, a stílusok születésének és elmúlásának története nem technikák, képességek, a „látás optikai fejlődése” stb., hanem a magát kifejező és megjelenítő szellem története, mai szóval: világnézet-történet. Ami természetesen nem azt jelenti, hogy a művészetet világnézetek dokumentumának tekintsük, mindössze azt, hogy a művészet történelmi alakulásait világnézeti alakulásokból kell megértenünk. S ha Riegl maga nem vonta le módszerének következményeit a világnézet fogalma felé, éppoly szükségképp folynak belőle, mint ahogy, ellenkezően, nem folyik belőle az elszociologizálás. Riegl kategóriái elegendő vagy hiányos voltak, történeti megállapításai mindenben helyességének kérdése nem tartozik ide – marad a tény, hogy új irányt nyitott, melyen nemcsak az ismeretek szaporításában, hanem a jelenségek megértésében csakugyan haladni lehet, s marad az is, hogy módszerével korszakokat valóban újra föltárt, mint pl. a késői római művészetet. Teljesebben bontakozik ki a módszer Dvořáknál, kinek olyan meglehetősen ismert korok új látását köszönjük, amilyen az ókeresztyén vagy a gótika. De mindezek – korok. Babits a kollektivitásban az egyén elkallódásától fél. Van rá példa – ám az ellenkezőjére is, olyan, melyre nem tudok analógiát az előző irányzatokból. Tolnai Károly Brueghel-könyve⁵ – a tiszta szel-

lemtörténeti módszer paradigmája – föltárta azt a Brueghelt, akit ismertünk s mégse ismertünk, s bármely furcsán hangzik is, úgy van, hogy a világ művészetének története néhány év óta egyik legnagyobb művészeivel gazdagabb, ki pedig közel négyszáz évvel ezelőtt élt s volt idő és mód megismerni. (Tudtuk, milyen nagyszerű grafikus és festő, de nem, hogy mekkora művész – mint pl. ha Bachról tudnók, mily nagyszerű zongora- vagy orgonaművek az övéi, de nem hogy mit mond bennük.) Nos, a példaként említettek közül egy se csúszik át szociológiára; szellemtörténeti módszerrel, a Kunstwollen és világnézeti talaj analízisével elegendő magyarázatot tud adni a művészi sajátosságokra s a történeti dinamikára. Tudományos tettük, a maga módján, alkotás, azaz: világgazdagítás, világértelmezés... Babits szerint is minden szerszám, minden módszer annyit ér, amennyit az ember, akinek kezébe kerül. Zseniális emberek műveit idéztük? Igen. De egyetlen más, előző módszerrel se lehetett volna, most se lehetne senki zseni-fiának ugyanezt az eredményt elérni. Értékeset, mást, hagyján – de éppen ezt nem. S itt az „éppen ez”-en van a hangsúly, amit éppen ma kellett, mert csak ma lehetett meglátni és megcsinálni.

2. Babits kritikája, polémiaja s fájdalmas rezignációja abból a – ha valahol, itt helyén van a nagy szó – tragikus helyzetből ered, melyről ezt mondtam, sajátos, de tipikus. Tipikus, mert a mai emberé, sajátos, mert csak a keveseké, legjobbaké. A kételkedő, de biztonságra áhító filozófus és a produktivításban biztos kánonnal élő irodalom embere sajátos, önmarcangoló vívódásának ez a kiáltó szava a mai ember tipikus, legmélyebb élményének mélyen emberi dokumentuma. Megrendítő és tisztító. A köteles rövidség miatt, minden érzelmi rezonanciát lefogva, elméleti, rideg csupaszságában állítom ide a tanulmány logikai fogaskezei közül fokról fokra hatalmasodó crescendóval kiharsogó konfliktust. Egyik ága ez: a mai ember a historizmus világánál megismerte a történelmi jelenségek (vallás, filozófia, morál, művészet stb.) relatív voltát s, ami ennél fontosabb, a jelenségeknek éppen individuális, egyszeri, konkrét jellegében rejlő sajátos, mással pótolhatatlan értékét; meggyőződött róla, hogy „minden korra csak a maga értékskálája irányadó”, másiké erőszaktételre, meghamisításra, s ami még rosszabb, értékek föl-nem-ismerésére, eltakarására vezet. Másik ága ez: látja a szünetlen változást, a „változó felhőket”, s nem látja, de olthatatlan vággyal keresi mögöttük az „örök csillagokat”, törvényeket, normákat, időtől független abszolút értékkódexet, miket mindenre egyaránt alkalmazhat s velük mindent biztosan és érvényesen megítélhet. Első esetben kitárul eléje a szellem és élet végtelen gazdagsága, de hiányzik az egész mozgalmasságnak értelmet adó vezérlő eszme – ami megoldást a múlt század két nagy történetfilozófiai rendszere kínál, Hegel és Marxé, a porosz államideát vagy a kommunizmust, nem tudja ilyenül elfogadni; második esetben van abszolút ideál és norma, de az egész történeti folyamat halvány árnyképpé és illusztrációvá lényegtelenül mellette, melyben viszont annak nincs értelme és értéke, ami konkrét, sajátos, individuális. S akárhogy, akármily óvatosan és mesterséggel igyekszik egymáshoz hajlíta-

ni a konfliktus két ágát, hogy egy mederbe térjenek, egyik a másiknak érintésétől nyomban megzavarodik; ami előbb oly élesen látszott, a konkrét, elmosódik az ideáltól, s mellette lényegtelenné, szubsztanciátlanná sápad; s ami előbb oly biztos és egyetemes volt, a norma, az időbelitől korlátozódik, körökön túl érvénytelenül, biztonsága meglazul. Mai keletű konfliktus ez? Nem, ősi, más-más formában fölmerülő: ott van eleatizmus és Herakleitos közt, ott a skolasztikában, spinozizmus, kantizmus, bergsonizmus stb. képviselik egy-egy ágát. Újnak nem új, de sose volt oly kiélezett s annyira látható, mint ma. S hogy ilyen – részben a szellemtörténetnek tulajdonítható. Szóval, nyomorúságunkat még érezhetőbbé, telibbé, a konfliktust még engesztelhetlenebbé tette. Bűne vagy érdeme? Úgy gondolom, nem ez a kérdés, hanem emez: a konfliktus gondolkodási hibából ered-e vagy a dolgok természetéből? Nézetem szerint a második áll, s ezért a konfliktus vállalása és végiggondolása a megismerés szükséges aktusa. Olyan konfliktusok, melyek nem gondolkozási hibából, hanem a dolgok természetéből erednek, a dolgok lényegének megismeréséig vezetnek, ha végiggondoljuk őket, tehát termékenyek. Ezért kell a szellemtörténetnek a konfliktust végiggondolnia, eltakarása helyett; s látnia, „ami ma látható”. De íme, a vergődő ember nemcsak azt akarja látni, ami ma látható, hanem azt, ami örök – s a konfliktust megoldani. Lehet-e – ez viszont az ő nagy kérdése (az evangéliumi kérdés⁶ változata van rajta: mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri, ebben az egyben pedig kárt vall?). Az intellektualizmus szintjén nem lehet – ma már, ilyen múlt után, habozás nélkül kimondhatjuk, amit az intellektus így szétválasztott, többé nem egyesítheti. A mai ember azonban nem gyötrődne úgy, ha nem érezné, hogy valahol, valamilyen megoldásnak mégis kell lennie – az abszolút lehetetlenbe beletörődne, az időlegesbe, átmenetibe sehogy. Hol, merre keresse? hol a varázsigé? Sehol. A biztos fundamentumig, élő földig elszánt harcban és munkában kell leásnia. Nézetünk szerint ez a fundamentum jó mélyen fekszik, ott, ahol Fichte 1798-as System der Sittenlehre⁷-jének alapgondolata a hit, akarat és gondolat egységéről megmutatta. Sietek hozzátenni, hogy távol áll tőlem valamilyen neofichteizmus inaugurálásának óhaja a neokantizmus, neohegelizmus stb. kap-tájára. Szükségtelen is, mert itt nem az a fő, ki mikor mondta ki ezt az alapgon-dolatot s még mit mondott – az a fő, hogy amit a gondolatban kimondott, való-ságos tényállás, mely alapja volt már előtte és mindig minden korszak alkotásainak, gondolkodásának, filozófiájának, tudományának, ti. az a tény, hogy mindennek, amit a ráció igazságként kimond, legvégső alapja a hit. Megokolt elmélet, megformulázott gondolat és elv, vagy netán tagadott, netán nem is sejtett merő szellemi tény alakjában van-e jelen ez a valóság, mindegy – nem volt, s ma már, ismereteink birtokában mondhatjuk, nem lehet soha filozófiai igazság meggyőződés nélkül, hit és akarat közreműködése nélkül. A konfliktust véglete-sen kiélesítő szellemtörténet szintén ezen igazság fölismeréséhez segített – s így egyben a megoldás távlatának megnyitásához. A megoldás eszerint nem a föl-adat *előtt* van valahol a topos noétosban,⁸ hanem magában a föladatban – a vízbe

kell mennünk, ha úszni akarunk. A dilemmából kivezető úton az első lépés az a disztinkció, hogy más a történetsszemlélő és más a vallásos, filozófiai, morális, művészi stb. alkotó szellem (amely disztinkciónak mellőzése részben holtvágányra terelte Babits kritikáját és konfliktusát). Utóbbi nem azt kérde, mit akartak más korok, hanem mit akar ő, s az igazságért való harcában nem arra gondol, hogy meglátásai ötven vagy száz év múlva netán idejüket múltják, hanem arra, hogy küldetése van meglátnia és megteremtenie, amit éppen neki adatott látnia és teremtenie. Ha csak azt látja, ami „ma látható” – nem következik, hogy amit lát, nem igaz. A szellem világának minden része és valamilyen teljesség, mely az egészet implikálja. Az alkotó kor vagy egyén a maga eszméi, normái, értékkódexe érvényét nemcsak hiszi, de akarja is, látásai alapján megteremti a maga szellemi otthonát, mely ha nem a szellem totális világa – ami senkinek se adatott –, szerves és szükséges tagja az igazság nagy épületének, vagy tér helyett időben nézve, a szellem sorsának. Természettudomány és szellemtudomány végső fokon azért különbözik egymástól, mert a szellemnek *sorsa*, története van, a szellem élete rizikó, kaland, ami tegnap lehetett, ma nem lehet, és viszont – a látnitűdás mellett a hinni-, akarni-, megragadni-tűdás drámája. Másról van itt tehát szó (irodalomban és művészetben is), mint ízlésváltozásról – világ-változásról, világ-teremtésről (a szellem számára hitben és akaratban a megismeréssel teremődik meg a világ). Ez csak érvényesnek hitt eszmék és normák alapján lehetséges – de az egyik tag, a hit, éppoly fontos, mint a másik, a norma. Az alkotó szellem útján a hívó megy elől (akár filozófus, akár tudós, akár művész) – első mértéke a *heroizmus*. Akkor is, mikor hátratekint – a maga normáiban bízva szuverénül néz végig a múlton és megítéli. Minden kort saját mértékével mér, igen – de *ahogy* a korra rátekint, vagy azzal, hogy *melyikre* tekint, önnön normájából is (ha tán öntudatlanul) megítéli. *Kettős* megítélés ez: a kort a saját mértékével és abszolútaként elfogadott mértékkel mérni. Merőben különbözik attól, mikor csak az egyikkel mérünk. Visszatérve immár a szellemtörténet kérdéséhez: a szellemtörténeti szemlélet, amely mértékben közeledik a vallásos, filozófiai stb. alkotó szellemhez, olyan mértékben alkalmazza a maga meggyőződésének alkotó normáit – olyan mértékben ítéli meg a korokat önnormáikon kívül saját normáival is. A szellemtörténet maga is vetület, mely megfejtésre vár. De amiknek vetülete, az „örök csillagok”, már fönn vannak, ők igazgatják sorsát. (Babits is érzi. A pascali „nem keresnél, ha...”⁹⁾) Nem az a fontos nekünk, hogy ezek a csillagok örökké fönn legyenek – az „álló” csillagok is lenyugszanak, nemcsak „felhő” takarhatja őket –, hanem az, hogy a mi utunkat megvilágítsák, a mi utunkat, melyet nekünk kell megtennünk az éjszakában. Az éjszakában, mely – igaza van Babitsnak – sose volt olyan sötét, mint manap. Ámde a szellem történetének legmélyebb nyomorúsága lehet méltóságának és dicsőségének forrása. Nem biztos, hogy az lesz, csak – lehet. Hitén és akaratán dől el, s mint elődei, ő is eszerint fog majd megítéltetni. Ezzel kimondtuk a válasz első szavát Babits utolsó, rezignált kérdésére: „Ki tud ma jobb mértéket?”

VÁLSÁG ÉS KARÁCSONY

A keresztyénség első századainak ma már kevésbé ismert filozófusai, a gnosztikusok, a világ keletkezéséről, sorsáról, jövőjéről fantasztikus mítoszt szőttek, mely szerint a világ története hatalmas dráma, kezdődik azzal, hogy a tiszta szellemvilág egy része kiszakad s alászáll az anyagi világba, rabjává válva küzd a megszakadt egység helyreállításáért, a sötét anyagi világ megvilágosításáért, s mint ahogy nagy katasztrófa indította meg a folyamatot, úgy nagy megdicsőülés zárja le, a rossz legyőzésével s a szellem végső diadalával. Ezt a véget akkor sokan közelinek érezték, máról holnapra várták. Nem csoda, hiszen csakugyan közel látszott mindennek a vége, egy világ volt összeomlófélen, a hatalmas ókori világ a maga népeivel, hitével, gondolkodásával, egész kultúrájával és életrendszerével. Ma már tudjuk, hogy az összeomlás romjain új világ épült, de nem csoda, hogy akik az átmenet idején éltek, a végítéletet várták, olyan szörnyű megrázkódtatások, az egyének jaja közt történt meg az átmenet.

Mítoszok általában egyetemes mély lelki és szellemi élmények érzékelhető formát öltései, alapvető tények szimbolikus értelmezései. Maga a tény, hogy a földi, anyagi világ, melyben élünk, küszködő szellemi erőt rejt magában, már rég ismeretes volt azelőtt is s különféle gondolatrendszerekben, vallásos és mitikus formákban fejeződött ki. Ez a megismerés nem veszett el azután se, valamilyen alakban tovább élt, túlélte a nagy összeomlást, sőt ez volt az, ami a régi világ romjára az újat fölépíteni segített. Mint egyetlen bizonyosság maradt meg, mikor minden bizonytalanná vált; s ami azelőtt a nyugodt filozofikus vagy a bízó vallásos szemlélet tárgya volt, az összeomlás idején apokaliptikus látomás vakító fényével csapott ki a romhalmaz sötét mélyéből. Voltak, akik számára a mindent elemészto utolsó lobbanás volt ez, mellyel a szellem visszatér eredeti honába, voltak, akik mint Pál apostol, a bizonyos közeli véget várva, csodálatos módon a közeli, s rajta keresztül a távoli jövőt készítették elő. A keresztyénség a világban jelenvalónak tudta a szellemet, az emberben jelenvalónak, Istentől teremtet, tőle elhanyagolt, de a megváltáson át hozzá visszatérő résznek, mely azért harcol és szenved e világban, hogy benne a szellem hatalmát kiterjessze és teljesítse. A távolba, a másik hazára tekintve, ezzel az elvvel, „az Isten országa tibennetek van”¹ elvével építette föl az új földi hazát, a régi helyén az új világot, a régi kultúra helyén az új kultúrát.

Az európai kultúrának legősibb öröksége, a szellem primátusának elve, még a keresztyénség előtti időből származik s átöröklődően és megújultan folytatódván biztosította a világ életének a katasztrófán át is fennmaradó folytonosságát, az új világnak a régihez kapcsolódását. Európa mindig tudatában volt ennek a folytonosságnak s tudatosan ápolta. Átvette az Ó- és Újtestamentum folytonosságának és egységének hitvallását, az újban az ónak explikációját látta, s mint ahogy könyv alakjában eggyé, úgy a történelmi tudatban egymásba olvadt a kettő. A pogány múlt is előkészíti a keresztyénséget, s a középkor a szibillákat a

proféták mellé állítja, Vergiliust szinte szentként tiszteli, Aristotelés neki egyszerűen „a Mester”, s az új világrendszer elméleti rendszerbe foglalója, Aquinói Tamás, benne, a görög filozófusban találja meg a fogalomalkotó tudományos szellem hagyományát. A renaissance abban a hitben élt s az utókornak is ez volt a véleménye róla (innen az elnevezése is), hogy újra fölfedezte az antik világot; holott ma tudjuk, nem kellett fölfedezni, mert sose veszett el, inkább az történt, hogy a szellem primátusának és uralmának kiterjesztésében az újkor segítséget talált az ókorban. A reformáció a vallás és morál terén cselekedett hasonlóképpen, az európai kultúra másik nagy forrásából eredő ágat mélyítve és szélesítve, s hajtóerejére kapcsolva a gazdasági életet is. A fölvilágosodás kora bármily egyoldalúan, a szellemnek, mint értelemnek, világot megismerő és világot szervező hivatását igyekszik érvényesíteni a kulturális mellett politikai téren is. A múlt század elejének nagy idealizmusa – a Kant, Fichte, Hegel, Schelling rendszereiben kikristályosodó világnézet – a kopernikánus fordulattal a természeti és történeti, a fizikai és metafizikai világot, a szó teljes értelmében vett világegészt szellemi princípiumokból s a szellem dinamikájából vezeti le. S így volt ez napjainkig: több-kevesebb erővel, többé-kevésbé tudatosan, mélyreható változásokon keresztül s olykor a fölismerhetetlenségig átalakult formában, élt Európában a szellem primátusának tudata, azon elvé, mely az európai kultúra épületének alapját megvetette, magát az épületet megépítette, egységben fönntartotta.

Ma – válság van, világválság, hozzá foghatót az óvilág összeomlása óta nem élt át Európa. Hogy milyen mélyreható, szükségtelen részletezni mai emberek számára, hiszen érzi mindenki a legfényesebb palotában és legszegényebb kunyhóban, odanyúl milliók kenyéréhez és kiveszi a szájukból, egészséges, erős életet a háborúval vetekedő kegyetlenséggel pusztít, megszületendő életet csírájukban megfojt, népek békés érintkezését, javak forgalmát elgátolja, Európa egységét széttöri, társadalmi rétegek együttélését lehetetlenné teszi, tudomány, irodalom, művészet ápolást kívánó friss hajtásait, a jövő reményeit elsorvadásra kárhoztatja. Nem csoda, hogy minden oldalról ma ismét a világ végét, az eddig fennállott világnak katasztrofális összeomlását és megsemmisülését hirdetik. Akiknek kezében van a népek sorsának, Európa sorsának intézése, szóval a világ jövője, azt mondják: gazdasági válság. S mikor a kétségbeejtő helyzet egymáshoz űzi és kényszeríti őket, hogy a bajok eredetéről és elmulasztásáról tárgyaljanak, még a gyanú árnyéka ellen is tiltakozva hangoztatják, hogy ők nem politikáról tanácskoznak, hanem gazdasági kérdésekről. Mi a politika? Az életnek minden vonatkozásban tudatos megszervezése, emberi szellem, emberi akarat tervszerű és felelősséggel járó érvényesülése. Erre ma, szerintük, gondolni se lehet. Ma más erők uralkodnak a világon, gazdasági, anyagi erők. Mit jelent ez? Röviden azt, hogy Európa vezetői – s a politikai vezetők mellett a többiek is sokan – lemondtak a szellem primátusának ősi elvéről, mely eddig Európát, az európai kultúrát fönntartotta s Európa hegemoniáját a világban biztosította. A gazdasági válság s, ha csakugyan bekövetkezik, az összeomlás, még nem je-

lentené az eddigi világ végét, mert az elv, mely máig fönntartotta s melytől függ sorsa, a romokból is újraépítené; a kapitalisztikus rendszer válsága vagy akár vége még nem Európa vége; ha azonban a szellem leköszön s helyét más elvek foglalják el, akkor megszűnik az eddigi Európa, s ami utána következik, annak már nem lesz kapcsolata a régivel. Európa több, mint földrajzi fogalom; kulturális egységet, a szellem történetének folytonosságát és közösségét jelenti. Ha ez megszakad, megszűnik vele az eddigi Európa is. Ahol, mint a hajdan Európához tartozó Oroszországban, nem szellemi kategóriákban, hanem osztálykategóriákban gondolkodnak s eszerint rendezkednek be, s ahol, mint a Nyugat-Európát megtagadó szélső német nacionalizmus, fajkategóriákban gondolkodnak, ott megszűnik Európa (ismeretes Sztálin mondása: én ázsiai vagyok). A politika leköszönése csak egyik tünete a szellem leköszönésének vezető szerepéről és hivatásáról, más tereken hasonló tünetek mutatják Európa fundamentumának megrendülését.

Európa megmentését gazdasági és anyagi változásoktól várni annyi, mint tünetek kezelésétől várni a betegség elmúlását. A beteg szerencsére még él, orvosai dacára. S csodák csodája, apránként ők is kezdik elhinni, hogy a gazdasági válság alapján véve szellemi válság (ők óvatosan és kerülgetve „bizalmi válság”-nak nevezik). Akik még az európai szellem képviselői, a vezető helyéről letaszított szellem uralmának és hatalmának visszaállításától várják a megújulást. Új világot várnak, mely azonban a réginek nem megsemmisítése, hanem megújulása.

„A régiek elmúltak, ímé újjá lett minden”² – újjá, nem semmivé –, ezt hirdeti a karácsony a szellem erejében és küldetésében még hívőknek. A szellem elvét, a szellem jelenlétét e világban, a világ létének tőle függését, a próféciaokban, mítoszokban, filozófiákban, sokféle kultúrákban, művészetekben, tudományokban fölremlő vagy tudatosan, szuverénül uralkodó ősi és örök törvényt, a szellem törvényét minden más vallásnál, tannál, filozófiánál teljesebben, egészen egyedülálló módon jelenti ki és állítja minden élet kellős közepébe; Verbum caro factum est, et habitavit in nobis, az Ige, a szellem testté lőn és lakozék mi közöttünk.³ Szól keresztyéneknek és nem keresztyéneknek, mindazoknak, akik valamilyen formában vallják a szellem törvényét az anyag fölött, akarat és erkölcs törvényét a gazdaság fölött. Európa sorsa, mindnyájunk sorsa, nemzetünk, gyermekeink jövője attól függ, hogy ez a törvény fönmarad-e vagy eltöröltetik a földről, attól függ, hogy az élni akaró és kultúráját féltő emberiség oda akar-e és tud-e állni a mellé, aki a törvény betöltésére jött, összekötve a múltat a jövővel minden válságon és katasztrófán át: „ne gondoljátok, hogy jöttem a törvénynek vagy a prófétáknak eltörlésére, nem jöttem, hogy eltöröljem, hanem inkább, hogy betöltssem.”⁴

A TUDOMÁNY SZOCIOLÓGIÁJA

A szociológiai tudományok eredményeit és mai állását tükröző, a Vierkandt szerkesztésében s a stuttgarti Enke-cég kiadásában most megjelent, valóban hézagpótló *Handwörterbuch der Soziologie* egyik cikkére¹ – különös aktualitásáért és kiemelkedő tudományos jelentőségéért – néhány sorban föl akarjuk hívni azok figyelmét, kik a mai szellemi áramlatok zűrös sokféleségében a határozott irányt mutató főbb törekvések vonalait keresik. *Mannheim* Károly hazánkfia, a frankfurti egyetem szociológiaprofesszora, a „tudomány szociológiája” (*Wissenssoziologie*) néven ismert új tudományág kitűnő művelője foglalta össze a cikkben vázlatos, de rendszeres áttekintéssel azokat a szempontokat, melyek a szociológiai látásmód felől a tudományokra alkalmazva elméleti megalapozásuknak revízióját s végeredményben egy új tudományos diszciplínának és új ismeretelméletnek kialakítását teszik szükségessé. A cikk az idevágó munkálatok szokványos lexikális ismertetése helyett szerzője saját álláspontjának és elméleti meggyőződésének kifejtése, s mint ilyen, nemcsak tájékoztatás a tudomány szociológiájának problémái és módszerei terén, hanem továbbfejlesztésük is azon az úton, melyen a harmadéve megjelent s egész irodalmat fölidézett *Ideologie und Utopie*² nevezetes állomást jelentett.

A tudomány szociológiájának lényege néhány szóban összefoglalva ez: tudás, tudomány „léthez-kötött” (*seinsverbunden*) funkció, azaz nem autonóm szellemi szféra a priori kategóriáinak anyagukra vetülése, hanem mindenkor a történelmi-szociológiai helyzet és perspektíva következménye; a róla szóló tan, a tudás szociológiája, ezért egyfelől a tudás léthez-kötöttségét eláruló és feltűnítő jelenségek kinyomozása és megállapítása, szóval a léthez-kötöttség fenomenológiai földerítése, leírása és szerkezeti elemzése, másfelől ismeretelméleti tárgul, mely a léthez-kötöttség tényének ismeretelméleti jelentőségét mutatja ki; ezen ismeretelmélet szerint az ismeret nem immanens törvények alatt fejlődik ki, nem is tárgya határozza meg, vagy a tisztán logikai lehetőségek irányítják, nem is a benső szellemi dialektika hajtja, hanem minden jelentős pontján sokféle ateoretikus tényező (*Seinsfaktoren*) határozza meg keletkezését és alakulását; a konkrét tudástartalmak keletkezését meghatározó ezen tényezők nem perifériális vagy genetikusan jelentőségűek csupán, amelyekből a kész ismeret esetében már el lehet tekinteni, hanem belevágnak tartalmába, formájába, szerkezetébe és érvényébe; ezek a tényezők, melyek a tudás alakulását ilyen lényegesen befolyásolják és irányítják, nem merőben egyéni természetűek (a szubjektív relativizmus értelmében), szóval nem a gondolkodó egyed tudatosuló akarataiban gyökereznek, hanem inkább az egyént is magában foglaló csoport kollektív akarataiban (*relationizmus*); e tényezők közt – amilyenek a nemzedék, hivatás, szekta stb. – legfontosabb a társadalmi osztályrétegződés, mert valamennyi többi szociális egység a mindenkiket hordozó és meghatározó termelési és uralmi viszonyokon alapszik.

Ahány tagadás és ahány állítás, a kérdéseknek és ellenvetéseknek annyi légióját rezzenti föl. De új tudományágról lévén szó, mely néhány kitűnő speciális munka mellett egyelőre még inkább általánosságokban mozog, s eddig inkább azt mutatta meg, mik a céljai, mint azt, hogy mire képes – márpedig a részleteken fog eldőlni használhatósága –, kritikai megmérésével még ráérünk. Csak kettőt jegyzünk meg, külön, Mannheim esetében. Az ő szeme előtt a művészi stílusok meghatározásának módszere lebeg, melyhez hasonlót óhajt a „gondolkodás stílusai” számára a hajtó szociális erőkkkel való kapcsolatuk földerítésével. De ami-re gondol, a művészi stílusok történelmi helyének meghatározása, végbement és -mehetett filológiai és immanens stíluskritikai módszerrel, szellemtörténeti vagy szociális talajuk földerítése azután – datálás és attribúálás után – következett el, s persze el is kellett következnie, mert nélküle érthetetlen a stílusok alakulása. Ezt a sorrendet a tudományszociológia se fordíthatja meg, viszont ha megtartja, eredményeinek egyik felét más módszernek köszöni, és kénytelen más, mint szociális – szellemi és szellemtörténeti – hajtóerőknek helyet adni. Továbbá: a szociális hajtóerőknek végiggondolása Mannheimnél is a marxi osztály- és termelési viszonyok fogalmához vezet, tehát ahhoz, amit marxi terminológiával „történelmi materializmusnak” nevezünk. Nos, éppen a művészetre nézve már maga Marx fokozatosan leszállította a történelmi materializmus illetékességét (tehette: je ne suis pas marxiste!³), s ami kísérlet őutána akadt a művészettörténeti fejezetek marxista újraírása terén, az utolsó félszázad legkínosabb emlékei közé tartozik. A tudomány szociológiájának még ellenségei se kívánhatnak hasonló sorsot, viszont ha nem lép túl a történelmi materializmus kategóriáin, eredményei még annyival sivárabbak lesznek, mint a művészet terén, amennyivel tudomány és igazság függetlenebb a szociális rétegtől a művészetnél.

Talán e néhány, fölötte hézagos sorból is látható, hogy a tudomány szociológiája, mint önállósuló és új keletű tudományág, végső soron Marx Unterbau-Überbau-elméletéből⁴ és ideológiatanából ered, ennek következetes átgondolásából s a tudományok egész területére való kiterjesztéséből – s ezt a marxi eredetet, különösen Mannheim fogalmazásában, csaknem mindenütt magán is hordozza. Idők szava. Hiszen éppen abban a folyamatban élünk, mely – a háború óta fokozott ütemben – a marxi elmélet fölszívásával, alkalmazásával és jogos területére visszaszorításával a kritikai munkát végzi rajta, a tudomány élő részévé avatván belőle, ami a látásmód kitágítását és gazdagítását jelenti, a többit az ideológia és propaganda területére utalva. Európa most végez a „destruáló” Marxszal, mikor a szociológiai és történettudományi, végül tudománytani és ismeretelméleti következményeit kritikailag kipróbálja. Mannheim dolgozatában kétszer is előfordul a destrukció szó – s itt csakugyan nem kevesebbről van szó, mint az eddig uralkodott irányzatok nagy részének megdöntéséről, az idealista tudománytanok és ismeretelméletek alapjának megbontásáról úgy, hogy az új tan átvilágítja és leleplezi marxi értelemben vett „ideologikus” voltukat. Néze-tünk szerint idealista álláspontonról is kíváncsi, hogy ez a destrukció minél alapo-

sabb kutatással, részletekbeavágón menjen végbe, mert csak így derül ki egyfelől, mi az, amit a filozófia eddig kritikátlanul apriorizált, másfelől mi az, amit nem lehet szociologizálni. A filozófia útja csak a távol álló és laikus szemében elméletek kigondolása – voltaképp szüntelen harc minden talpalatnyi helyért, melyet el akarnak vitatni tőle, s épp ez a harc kényszeríti, hogy mind mélyebbre nyúlva mutassa meg a gondolkodás és lét alapjait. A megelőző korban a filozófia ellenfele a pszichologizmus volt – s a harcból megújulva támadt föl. Kétségtelen, hogy az európai gondolkodásnak ugyancsak át kell esnie a szociologizmus periódusán is –, de nincs kétségünk az iránt, hogy evvel is a filozófiának új korszaka készítették elő. A társadalmi és történelmi jelenségek új vizsgálata és újra átgondolása már meglehetősen előrehaladt, mindenestre előbbre, mint a tudománytani és ismeretelméleti alapvetés. Érdeme Mannheimnak, hogy az utóbbiakat, részben Scheler nyomán, előtérbe állítja – ez szinte természetes, hiszen épp bennük van a filozófus számára életbevágó végső kérdésekről szó, s ha Mannheim át is tért a filozófiáról a szociológiára, filozófus hajlamát és neveltségét nem hagyhatta az ajtón kívül. Mannheim filozófusnak indult, első nagyobb dolgozata ismeretelméleti (*Az ismeretelmélet szerkezeti elemzése*, 1918)⁵ – szerencsés találkozásnak véljük, hogy a filozófia és szociológia európai konfliktusának két küzdő fele nála egy személyben találkozik. S ezért érezzük jogosultnak a várakozást, mellyel a szociológia tűzpróbáját megálló új ismeretelmélet megalkotása terén Mannheim munkássága elé tekintünk, s épp ez irányban várunk tőle legtöbbet.

MIT MOND A SZEMTANÚ

Néhány nappal *Pusztulás* című cikkének a Nyugat múlt számában¹ megjelenése után Illyés Gyula levelet² írt s közli, a cikk miképp hatott.³ ... Nem lep meg, hogy sötét szemléletet és a tárgyilagosság hiányát emlegetik a dologgal kapcsolatban, akik vagy semmit se tudnak róla, vagy hallottak ugyan egyet-mást, de nem foglalkoztak vele elég alaposan, vagy ha sejtik is a veszedelem nagyságát, nem merik végiggondolni, részint történelmi szólamokkal (ezer év, Mohács stb.), részint csodavárással, mit megindokolni nem tudnak, fojtják el fel-feltörő aggodalmukat. Sok év során megtapasztaltam e körül a reagálásnak minden árnyalatát. Állandó, mindennapos témám, s azonkívül, hogy írásokban meg-megkongattam a harangot, minden alkalmat fölhasználva beszéltem róla olyanokkal, akikkel érdemesnek véltem. Két évvel ezelőtt még Babits is azt mondta, nagyon pesszimista vagyok – ma már, úgy értesülök, ő is az. Illyés szintúgy kezdte tavaly, mikor itt volt, s azzal búcsúzott, visszajön az idén, végére jár a dolognak; az eredményről most beszámolt. Mondhatnék még több példát.⁴ Nagyon boldog volnék, ha valaki rám tudta volna bizonyítani a rémlátást, vagy ezután tudná;⁵ de

sötétnek bélyegzett szemléletem tárgyilagosságát és igazságát annyi aprólékos felülvizsgálás és próba után, akármilyen keserves is, igazoltnak kell tekintenem.

A tárgyilagosságot inkább nagyon is szeretném kiterjeszteni minden irányba és mindenkire.⁶ Illyés cikkének állításaira és megállapításaira, melyek egy részéért felelős vagyok. Ha ankét lesz, derítse ki, igazak-e vagy nem? Ha ankét egyáltalán képes rá. E tekintetben igen bizalmatlan vagyok. Itt nem elvek tisztázása, hanem tények földerítése s belőlük következtetések levonása a cél. Statisztikák átböngészése elégtelen.⁷ El kell menni és megismerni ezt a pusztuló világot – s aztán beszélhetünk róla.⁸ A kérdés sok ismeretet, összehasonlító tanulmányozást kíván. Mindnyájunk életébe vág, mindnyájunk bőrét égeti, üvölteni kellene kínunkban és kétségbeesésünkben, s bár tennők is – de a minden jajnál rémítőbb szót csak a dolog alapos ismerői mondhatják ki, ha van még remény és biztató szó, azt is. Bár ott tartanánk, bár legalább egy lépéssel közelebb jutnánk ahhoz, hogy az egész kérdést teljességében és vonatkozásaiban minél többen megismerjék, tanulmányozzák. Szakembereink vannak, akik a kérdés egy-egy ágát vizsgálják (statisztikusok, nemzetgazdászok), az egésznek a magyar nép és nemzet sorsa és jövője szempontjából való egybenlátásától, történelmi, politikai, erkölcsi, kulturális és gazdasági összefüggéseinek (mert mind összefügg) és egymásból következéseinek (minden egymásból következik) meggyőző rendszerbe foglalásától, sajnos, még messze vagyunk. Végzetes baj, hogy ma, amikor már cselekedni is szinte késő, alig ismerik az anyagot, s vitázni lehet arról, van-e egyáltalán veszedelem.

Megvallom, kedvem ellenére szólok a kérdéshez a megszabott keretek közt. Pár lapon tegyem, holott pár száz is kevés volna? Így mi történik? Én azt mondom: fekete; más: fehér; a harmadik: szürke – mi sül ki ebből? Vajmi keserű vigasz, hogy elmondatlanul is és megcáfолhatatlanul tudom, amit tudok, látom, amit látok; mikor azt szeretném, hogy más is, mindenki, legalább annyit tudjon a dologról, mint én, aki benne élek, naponta kínlódom vele; s hogy bár odaadhatnám a tudásom mindenkinek; mert noha az én tudásom se teljes, éppen elég borzasztó ahhoz, hogy minden vitakozó kedvet elcsapjon és segítséért kiáltson.

Röviden és szárazon, hogy’ szól hát a vitás tétel? A magyar nép pusztul, s ha így megy tovább, belátható időn belül kipusztul. Ne tessék könnyedén legyinteni: ez nem egy ember csodabogara, nem is néhányé, aki talán egymásnak vagy valami „sötét szemléletű embernek” hatása alá kerül – ez *kivétel nélkül mindenki meggyőződése*, aki a magyarság veszélyeztetett vidékein él vagy ezeket a vidékeket jól ismeri. Mikor azt mondom, „kivétel nélkül” – értsék szó szerint. Nemcsak mi vagyunk benne, úgynevezett urak vagy elméletgyanús műveltek – hanem maga a nép is. S én ezt tartom itt a döntő fórumnak: hogy maga a nép mondta ki és mondja ki a szentenciát, maga a nép tudja, vallja, *belenyugodva* vallja a maga pusztulását. (Tudják ezt, akik vitázni akarnak?)

De ne tessék – mindjárt hozzáteszem ezt is – a tétel második felében se rajta érni akarni a sötéten látó prófétázkodás naivitását, s azt mondani, no íme, itt a

nyilvánvaló túlzás, mert ha tán igaz is, hogy a magyarság egyik-másik vidéken fogy, képtelenség olyat állítani, hogy kipusztul, mikor más vidéken szaporodik. Így kell érteni: a magyarság a Dunántúl nagy területein pusztul, ez a folyamat rohamosan terjed itt, s ha így megy tovább, a magyarság számbeli aránya néhány évtized alatt oly kedvezőtlenre fordul, hogy más nemzet a vele egynyelvű nemzetiség tömege alapján jogot formálhat hozzá. Hol az a hatalom, mely akkor, a nemzeti összetartozás és öntudat világkorszakában, amilyenben élünk, meg tudja tartani a Dunántúlt Magyarország számára? S ha elveszett – milyen létalapja lehet a megmaradt országrésznek, a megmaradt magyarságnak az Alföldön s csekélyke Felföldön, milyen biztosítéka nemzeti önállóságának, történhet-e vele más, mint hogy a környező népek bekebelezik és beolvasztják? Ezekre a kérdésekre nem lehet azt felelni: képtelenség, lehetetlenség – semmivel se lehetetlenebb, mint amit a háború csinált a megbonthatatlanul álmódott ezeréves Magyarországból, sőt mindössze a háború művének egyenes és logikus folytatása lenne.

Vegyük hát sorba a tétel két részét. A dunántúli magyarság – az ősi, erőteljes, rendkívül értelmes, felvilágosult, a nemzet létre, fennmaradására szükséges magyar nép – pusztulásáról nem lehet vita. Ezt a folyamatot évtizedek óta láthatja mindenki, mértékéről azonban összefoglaló teljes táblázatunk máig sincs. A statisztikai hivatalnak az 1930. évi népszámlálás adatait közlétező kiadványaiban természetesen nincs ilyen kimutatás; ez általában ismerteti a magyarság s a nemzetiségek számát és arányát (s itt a magyarság helyzetét kedvező színben föltüntetni igyekvő szándék problematikussá teszi az anyanyelvi adatok helyességét), egyik vagy másik vidék viszonyainak részletezése nélkül; akik a népszámlálás eredményét eddig ismertették, szintén nem vizsgálták külön-külön ennek vagy annak a területnek sajátos állapotát, úgyhogy tudtommal nincs egyetlen olyan munkálat, mely a pusztuló területek magyarságáról, a pusztulás tempójáról pontosan és alaposan tájékoztat. A távol álló csak akkor formálhat róla véleményt, ha ilyen munkálat napvilágot látott. Ha lesz hozzá valahol helyem, közölni fogom egyik-másik területre vonatkozó összehasonlító táblázataimat néhány évtizedre visszamenőleg. Most csak fölmarkolok ide néhány adatot az egyke és egyse három legveszélyeztetettebb (borzasztó szó, alig tudom leírni) megyéjéből, Baranyából, Somogyból, Tolnából – ne tessék azt mondani: csak három megye! Ez majdnem fele a Dunántúlnak, s különben is, a többi nyomukba hág már. Ismerve a bizalmatlanságot a statisztikák iránt, kijelentem: ezek föltétlenül megbízható adatok, bárki ellenőrizheti⁹ őket.

Egyik somogyi református egyházmegye területén az elemi iskolások száma 5 (öt) év alatt felére apad. – A felsőbaranyai református egyházmegye hat év előtti hivatalos jelentéséből idézek (azóta romlott a helyzet): „Egyházmegyénk lélekszáma 37 581. A feltüntetett szaporodási és fogyási számokat egybevetve 148-cal kevesebb az előző évinél... ez a szám azt jelenti, hogy *minden második esztendőben kihal egy egész gyülekezetünk*... A születési statisztika adataival

szemben veszteségünk 199 lélek, 110-zel több a tavalyinál.”¹⁰ – Most jöttem meg az Ormányságból. Az a lelkész, aki közismert szaktekintély¹¹ az ormánysági dolgokban, odaváló születés, nép és vidék legalaposabb ismerője, ezt a mindenfelé hallható, sztereotip kijelentést teszi: 50 év múlva vége ennek a népnek. (Ne tessék elfelejteni, hogy a pap anyakönyvez, halál és születés tudója.) Aztán ezt mondta: Tavaly tavasszal kereszteltem utoljára. Ugyanő 1929-ben részletesen, adatokkal írt az Ormányság állapotáról, cikkében így foglalja össze vizsgálatának eredményét: „Nép, mely maga mondott le jövőjéről, sírját még egy utolsó nemzedékben örülten körüláncolja s ezután nem lesz egyéb, mint idegen fajok – felszívó telepe.”¹² – Anyakönyvi adatok a három megyéből, a múlt évből: egyik faluban halálozás 20, születés 4, a másikon halálozás 14, születés 6, a harmadikban halálozás 9, születés 1 – és így tovább. – Részletek helyett fölállítok itt kerek számokkal egy átlagpéldaképet (a sok közt van jobb is, rosszabb is, ez a megközelítő középszám): ahol 30 év előtt 500 a lélekszám, ott 10 év múlva 450, rá 10 év múlva 400, most 350 – a folytatás most már sokkal rohamosabb lesz.¹³ Kételkednek? Megnevezhetem azokat, melyeken ez a végzet már betelt: megsemmisültek és azokat, melyek már egészen közel vannak hozzá. A mai optimisták majd jegyezzék föl a nevüket, meg fogják érni a végüket.

Ismételtem: a statisztikai hivatal kiadványából ez így nem derül ki. A pusztulás nyomán három jelenség tűnik föl, s a két utolsó ugyancsak szám gyanánt szerepel a statisztikában. A jelenségek: 1. üres házak, üres utcák, vagy olyan házak, ahol egy-egy magányos öreg várja elmúlását – az etruszk nekropoliszok nem hirdetik különben egy nép elmúlását, mint ezek; 2. a kipusztulók számát sok helyen pótolják az ősi falusi lakosok közé beszivárgó zsellérek, béresek, napszámosok, munkanélküliek, s a szám, mit a helyzetet nem ismerő lát a papiroson, elég tetszetős, csak aki a helyszínen él, tudja, mi van a számok mögött; ebben a néprétegben kétségkívül sok az érdemes, hasznos szapora család, de sok az olyan, mely csak a munkanélküliek számát dagasztja, rettenetes nyomorúságban, testi csenevésztségben, szellemi elesettségben tengődik, minden reménye nélkül annak, hogy valaha emberi életet élhet, egészséges, munkás, a köznek is javára váló életet; akik hívei a szaporodás korlátozásának, súlyos érv gyanánt az ilyenekre mutatnak; most láttam ormánysági faluban, egy kilencgyerekes szegény asszony bejött a község házára rongyos, félig meztelen gyereksereggel, kérve, ruházzák fel őket, mert nem járhatnak iskolába – megnyugtatom az olvasót azal, ami engem is megnyugtató, a jegyző fülem hallatára adta ki az utasítást, hogy öltöztessék fel őket, de elnézve az anyát s gyerekeit, ezeket a sápadt, angol-kóros, bárgyú tekintetű szerencsétlen emberpalántákat, latolgattam, mi rosszabb, ilyen jövő vagy a teljes elmúlás; nem egy esetet általánosítok, sokat tudok ilyet;¹⁴ 3. a kipusztulók számát sok helyen pótolják – a németek; de ez már másik fejre tartozik.

A hivatalos statisztikusok s a nyomukban járók, kik csak a számokat látják, nem ilyen pesszimisták, sőt igyekeznek a magyarság helyzetét kedvező színben

feltüntetni. Annál súlyosabban esik a latba, hogy az 1930-as népszámlálást követő időre *rohamos fogyást* jósolnak, azaz már konstatálnak is (jó volna ezekben a megyékben 1935-ben újra népszámlálást csinálni – az eredmény megdöbbentő lenne), és a háborúval összefüggően általánosan fellépő jelenségre vonatkozó számitással a Statisztikai Hivatal elnöke, Kovács Alajos pl. így ír (Magyar Szemle, 1933. január): „Mihelyt... a háború után született nemzedék lesz már túlnyomó a népességben, a népesség fogyásának, ha addig a viszonyok meg nem változnak, szinte matematikai bizonyossággal be kell következnie. (Közbevetem, hogy ez a kontextus alapján így értendő: ott is, ahol eddig különben nem volt fogyás; hát még ahol volt!) Magyarországra vonatkozólag még nem történtek ilyen vésszes jóslások, de ha a születési arányunk csökkenése továbbra is úgy tart, ahogy a háború óta fokozatosan látjuk, sőt a népszámlálás óta eltelt két esztendőben is tapasztaljuk – sajnos – nálunk is aktuálissá lesz ilyen számítás.”¹⁵ Lesz? Sajnos, már régen az. Mert ha Németországban megérzik – mit jelent nálunk s különösen itt a Dunántúl?! Talán az utolsó döfést a haldoklóba. Mi itt élők napról napra látjuk a születési arány már bekövetkezett rohamos csökkenését.

Mindenféle meddő vita helyett indítványozom: aki tájékozódni és meggyőződni akar, ne sajnálja a fáradságot, jöjjön el ide és nézzen szét! Felajánlom segítségemet, tájékozást, útbaigazítást adok, s kezeskedem róla, hogy a tanulmányozót mindenütt szívesen látják, munkájában támogatják. Hisz itt mindenki örülne, ha segíthetne valamiképp. Magyar írók, publicisták, politikusok vegyék kezükbe a dolgot, szánjanak rá bár egy hetet, bizonyosan ki fognak gyógyulni abból az optimizmusból, melynek gondtalanságában úgy múlhat el tőlünk a mentsd-ami-menthető kevéske ideje, hogy mire föleszmélünk, késő lesz.

A tétel második fele: a magyarság kipusztulása, illetőleg nemzeti önállóságának a Dunántúl bekövetkező elvesztésével fenyegető megsemmisülése, s ilyen módon magának a népnek is elenyészése – a tétel első felének könnyen elgondolható következménye. Indokolásához részletes történelmi és politikai fejtegetés, Németország törekvéseinek tárgyalása volna szükséges. De figyelmeztetésül elég talán az is, ha a céltudatos tervszerűségekre utalok, mellyel birodalmi németek (az ő saját Scotus Viatorjaik¹⁶) a magyarországi németiséget nemcsak szemmel tartják, hanem közte munkálkodnak. Mint különösen figyelemre méltót emlitem O. A. Isbert berlini egyetemi lektor *Das südwestliche ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschum*¹⁷ c. könyvét (1931), ugyanezen szerzőnek a Magyar Szemle 1932. évi 3. számában megjelent *A magyarországi németiség birodalmi német szempontból* c. cikkét¹⁸ – aki tud a sorok közt olvasni, az utóbbiból is (magyarok számára készült enyhített változat) sokat megérthet. Nem kevésbé tanulságos Mályusz Elemér egyetemi tanárnak Isberttel szemben a magyar álláspontot képviselő cikke¹⁹ a M. Sz. ugyanezen számában – a prófétai pesszimizmus gyanúja alá nem eső magyar nacionalista szerzőé. A nálunk szokásos, megyék szerint való szemlélet helyett a nemzetiségi tömegek összefüggésének szemléletével, mely oly természetes, de nálunk annyira újszerű, hogy egy németnek kell ráterel-

nie figyelmünket, Mályusz ezt írja: „A mi régtől fogva beidegződött látásunkra szokatlan, sőt megdöbbenő is lehet ez az új kép... Szokatlan... az új metódus, de tudomásul kell vennünk, mert erősebbnek és használhatóbbnak látszik a mai világ előtt, mint a régi, amelyhez mi szoktunk... Ha egyszer, bármi módon, arra kerülne a sor, hogy Magyarországon az eddigi, történetileg kialakult közigazgatási határok eltűnjenek s velük sírba szálljon az a társadalmi rétegünk, amely a megyékben s azokon kívül is a vezető szerepet játszotta, s ha az új közigazgatási és önkormányzati kerületek a népcsoportok szerint alakulnának ki, akkorra, íme, a németiség már kidolgozta a maga észak-dunántúli kantonjainak területét és határait, amelyeken belül ő lesz az úr, az önkormányzat vezetője. Sokan azt mondhatják, hogy a fantázia játéka ez az elképzelés, és az ördögöt festjük a falra. A könyv a maga felfogásával, módszerével az ellenkezőjét bizonyítja. Isbert pl. kertelés nélkül beszél a bakonyvidéki magyar Szentgál faluról úgy, mint a német tömbben lévő kisebbségi szigetről, s általában a magyarság ott, ahol nincs többségben, csak a Minderheit nevet kapja. A mi megszokott kifejezéseinkről, mint »államalkotó nép« stb. nincs itt többé szó. Könnyű elképzelni, hogy egy bekövetkező változásnál a németiség immár jobb helyzetben lesz, mint mi, mert Isbert könyvével kezében, a benne lévő ezernyi adattal támogathatja törekvéseit. Nyilvánvaló, hogy erre a küzdelemre vagy barátságos megbeszélésre nekünk is fel kell készülnünk, mert a mulasztással kihatásaiban kiszámíthatatlan veszteségek érhetnek bennünket. Mi ugyanis nagyon valószínűnek tartjuk, hogy ez az átalakulás bekövetkezhetik.”²⁰ (Mi pedig – készülünk vagy vitatkozunk?) Az asszimilálás ábrándosainak ugyanezen cikkből: „A felébredt német kulturális nacionalizmus következtében... nem remélhetjük, hogy a németiség ezután – noha eddig is, mint éppen Isbert könyve mutatja, csak leváló kis töredékeivel csatlakozott az államalkotó néphez – növelhetné a magyarság számát. Ilyen asszimilálás lehetősége már elmúlt”²¹ ... Hozzáteszem: itt csak Észak-Dunántúlról van szó. A helyzet és az eredmény ugyanez Közép- és Dél-Dunántúlon.

Bethlen István – azt hiszem, szintén nem próféta- és pesszimistagyanús – talaly megjelent ismert könyvében²² a nemzetiségi kérdés megoldása helyett jogi vitákban elpocsékolta 50 esztendő teszt felelőssé a ránc szakadt katasztróféért. Ez nem újság, de fontos, hogy éppen ő mondja, aki míg uralmon volt, a dunántúli nemzetiségi kérdésről még csak nem is mukkanhattunk. S aztán – nem ugyanazt csináltuk-e a háború után, amit előtte? Nem írták, hirdették, tanították-e éveken keresztül, hogy Magyarországon nincs nemzetiség (quantité négligeable!²³) s ennél fogva nincs nemzetiségi kérdés? A mai Magyarországot Bethlen életre képtelennek tartja – hogy élhessen, régi határaitra van szükség. Ez se újság, de fontos, hogy ő mondja, aki politikai és gazdasági tekintetben föltétlenül hivatott e kérdésben döntő ítéletet mondani. Kérdem: remélhetők a régi határok? és mikorra? megállunk addig, ha – a jelek szerint – a még meglévőt se tudjuk megtartani? És egyáltalán kérdés: elég tanulság-e nekünk a ránc szakadt katasztrófa, hogy most még, az utolsó pillanatban föleszméljünk? A veszedelem ma

semmivel se kisebb, mint a háború idején volt. Sőt nagyobb, mert ha most veszünk – az utolsót veszítjük.

Szándékosan hivatkozom másokra – és hivatkozhatnak még többre –, hogy ne én beszéljek, a „sötét szemlélet” gyanúja alatt álló.²⁴

A teendő? Illyés említi cikkében mind a kettőt: az örökösödési törvény gyökeres módosítását s a telepítést. Az elsőre most gondolni se lehet, szó se esik róla. A másodikat annál sűrűbben emlegetik. Amit eddig valóra váltottak, a legteljesebb balsikerrel járt. Közben – múlik az idő, az idő, melynek minden perce élet.

Még 1929-ben cikksorozatot²⁵ közöltem a Pesti Naplóban a magyarság veszedelméről és megmentésének föltételeiről. Tizenöt–húsz folytatásra volt tervezve, közzétettem belőle ötöt, a többit a fiókomban hagytam (hogya miért, nem tartozik ide). Céлом különösen az volt, hogy a köztudatba belevigym a jelszót – akkor még nagyban folyt a kivándorlás – „Magyarok, ne Kanadába, hanem Baranyába!”²⁶ s a telepítést sürgessem. Azt hittem, adataimtól megdöbbennek, akik felelősek az ország és a nép sorsáért-jövőjéért, de szemük pillája se rezzent. Kaptam ellenben temérdek levelet az ország minden részéből, az elszakított²⁷ területekről. (Csikból! azt írják, hírlaptöredékből olvasták, a laphoz nem tudtak hozzájutni, s gyors választ kérnek, hogy milyen a föld, mennyi stb.!) Törökországból – kérnek, könyörögnek, hogy segítsék, mert jönni akarnak, van egy kis pénzük, földet, házat tudnának venni, ott, ahol vannak, nem lehet, indulnának azonnal! S míg vártam, hogy történik valami, gyötrődtem és szégyenkeztem, kétségbeestem, s végül mindenről lemondtam. Amit azóta látok, tudok, olvasok, csüggedésemet fokozza. A rendszeres, céltudatos, nemcsak gazdasági, hanem nemzeti szempontból történő telepítés volna az élet kezdete – hol vagyunk még tőle? A szükséges előmunkálatok, előtanulmányok se indultak meg.²⁸ Néhány derék, jó szándékú gazdasági szakember cikkei eddig az egyetlen kézzelfogható valami; abban mind megegyeznek, hogy a telepítés halaszthatatlanul sürgős, s a pénzügyi feltételei is megvannak, a mostani nehéz körülmények közt is, sőt, épp a pénzügyi kérdés könnyen megoldható. (Kérék Mihály, Ihrig Károly, Matolcsy Mátyás a Magyar Szemle 1932. évi 3. és 1933. évi 2., 3. számában.²⁹) Ajánlom az érdeklődőnek, tanulságos olvasmányok. Aki még nem ismeri a magyarhoni telepítések múltját – és jelenét, sokat megtud belőlük. Azt hiszem, kevés ilyen szomorú fejezete van a magyar történelemnek.³⁰

Aki hisz, higgyen, s ha hitét frázisok helyett komoly érvekkel tudja erősíteni, tegye, ámde – cselekedjen is. Hit és optimizmus magában elégtelen. Senkiét se akarom lohasztani, magam azonban, egyelőre, semmi okot se találok a hitre, temérdek az ellenkezőjére.

Kölcsey szavaival zárom. Száz év előttiék, prófécia helyett tényállítás van bennük, de akinek tetszik, felfoghatja őket próféciaként is, mely – még nem teljesült. Azért korán volna még hallelujázni. Amit egyik század nem tett teljessé, megteheti a következő. Népek végzete nem oly ütemben telik be, mint az egyé-

neké, mert életük évei a századok. A történelem néha lassít, néha gyorsít, néha nagyot szökik – 1914-ben a miénk bevágott a gyorstempóba. Hogy a háború, az más? kivétel? szerencsétlenség, mint mikor valakinek téglá esik a fejére? Ez a történelemszemlélet nálunk általánosan elterjedt, hivatalosan is elfogadott és kötelező; ez az a vakság, mellyel az istenek megverik, akit el akarnak veszteni. A történelemben nincsenek ilyen véletlenek, „ha ez nem lett volna, akkor az nem lett volna” bölcsességek. Szervesen, szükségszerűen összenő benne minden. Sorsunk egy velünk; amíg ezt nem értettük meg, nem értettünk meg semmit. A háború utáni végzetünk tempója nem lassult, csak kevesebb zajjal, csöndben megy végbe. A magyarság most éppen úgy vérzik és elvérzik, de ez még rosszabb. Egyik része nem tud róla, a másik, a nép, nem törődik vele. Nyíltan mondja, hogy elpusztul, s nem bánja. Ami paradoxon az egyénről, hogy akkor hal meg, mikor belenyugszik, igazság a népről. Külső erőszak az ókorban elpusztíthatott népet, ma már (vagy ma még) nem; a halálba beletörődés:³¹ igen. Természetesen ehhez is idő kell. Nem úgy megy, hogy egyszerre mindenki öngyilkos. Hanem úgy, ahogy most szemmel láthatjuk, évről évre, nemzedékről nemzedékre. Kell-e jövendőlnünk, kell-e tudnunk a jövőt? A jelent is elég tudnunk, benne azt, amit Kölcsey elveszni-akarásnak nevez, s hogy ez száz év után nemcsak megvan még, hanem most arat legdúsabban. „Mondanám: imádkozzatok e népért, de ezért talán már imádság sem használ. Mert hiszen önmaga akar elveszni.”³²

A MAGYARSÁG LÉTKÉRDÉSE

Levél a szerkesztőhöz

Kedves Barátom!

Cikket kérsz tőlem a dunántúli magyarság pusztulásáról. Ítéld meg magad, lehet-e: benne van a vidékenként más-más eredetű, természetű és múltú egyke, a vele járó erkölcs és világnézet, kiháló egyházak, a magyarság állandó vérvesztése, az évtizedekig folyt kivándorlás, az igazságtalan birtokmegosztás, a németiség szívós térfoglalása, a német birodalommal való szomszédság újsága, a Dunántúlnak immár a háború előtti Erdélyt formázgató jellege s a magyarság egészére élet-halál kérdését öltő szerepe.

Van még más is, s minden úgy összefügg, hogy megérteni s érdeme szerint mérlegelni csak az egészet együtt lehet. A legelemijén kellene kezdenem, mert még ma se látunk-tudunk, nemhogy szembenéztünk volna vele, gyökeréig megvizsgáltuk volna, s beszéd és írás helyett ma már ott tartanánk, hogy minden erőnk megfeszítésével küzdenénk ellene, s megtéve, ami emberileg lehetséges, a munka öregén túl járnánk.

Amilyen nagy, végzetes és sokrétegű ez a kérdés, olyan halmaza áll vele szemben a bűnöknek. Könnyű megmondani, kiket terhel a mulasztás, mely e nemzet önállóságába és életébe kerülhet, nehezebb megmondani, kiket nem terhel. A felelősség oly egyetemes, hogy benne legfőljebb enyhítő körülményről lehet szó esetenként. Ahogy egy társadalom erkölcsi életében mindenki felelős, mert mindenkit számon kérnek rajtunk, úgy egy nemzet életéért is mindenki felel, akinek megadatott a megismerés, beszéd, írás, cselekvés képessége. S amint a törvény nem tudása nem mentesít következményei alól, úgy itt a helyzeté: ez is törvény, a sorsközösség, nemzetközösség törvénye, s nincs alóla kivétel. Avagy mi rontjuk meg az evangéliumi törvényt, mely azt mondja, hogy aki tehetett volna s nem tett, bűne neki?¹

Tenni lehetett és kellett volna rég. A magyarságnak már rég, már a háború előtt, Trianon és a revízió gondja előtt volt egy nagy kérdése, egy, de olyan, mely a többit is mind magába zárja – a pusztuló vidékek népének megtartása, megerősítése, telepítéssel szaporítása –, s melynek idején történő megoldása esetén a háború és Trianon is másként ért volna bennünket; ez a kérdés, mint minden elintézetlen kérdés, azóta természetesen csak nőtt, s meg is nőtt annyira, hogy ma itt állunk vele szemben tehetetlenül, tájékozatlanul, az anyag kellő feldolgozása nélkül, terv nélkül, még teljesen a próbálkozás kezdete előtt.

Nem ma, de már rég, itt újságok és könyvek seregének, értekezletek, gyűlések, képviselőházi ülések szakadatlan sorának, minden szavának és betűjének erről kellett volna szólni, míg meg nem hallja, meg nem érti mindenki, míg meg nem rendül bele s föl nem kel ez az egész magyar társadalom, minden intézmény, minden egyház, s amíg cselekvéshez nem fognak, akiknek kötelességük. De ettől is, a beszéd-től, hol vagyunk még ma is, mikor pedig már nem szóval, cselekedettel se lehet pótolni a mulasztást, visszahozni, ami elveszett.

Valami szinte átokszerű van abban, hogy még a revízió gondolata és munkálása is annak a kérdésnek elleplezőjévé varázsolódik nálunk, melynek megoldása nélkül a revízió se hozhatja meg a várt eredményt. A megidézett magyarság a valóság logikájával ellenkező, fordított sorrendbe élte bele magát; mert nem a revízió a föltétele a pusztulás megállításának, hanem fordítva. A revízió teljesülésének napja, hogy közeledik-e már, vagy még távol esik, nemcsak tőlünk függ – a pusztulás megállítása, helyette új életfolyamat indítása viszont teljesen rajtunk áll, a mi kezünkben van, s ha ezt a föladatot elmulasztjuk, megtörténhet, hogy a revízió már olyan omlatag, másféle veszedelem prédájául odavetett országot talál, kin már mi se segíthet. Akármilyen lesz a revízió, akármilyen tökéletes, a legvérmesebb reményeket kielégítő, valamit nem tehet: megtörténtté, elvégzetté, ami itt nem történt meg, nem végeztetett el; s valamit nem adhat: nem adhatja vissza az elpusztult és meg nem született magyaroknak és a kivándorolt magyaroknak ezreit és százezreit. (A háborús vérvesztés után, a békekötés óta, a magyarok visszacsatolásáért harcoló revízió megcsúfolásaképp csak a kivándoroltak száma 73 902.) Nincs az a revízió, mely fönnmaradásunkat,

nemzeti önállóságunkat biztosítani tudná gyökeres belső megújulás, ennek az országnak új alapokon való fölépítése nélkül. Vagy így marad itt minden, ahogy van, s akkor majd végeznek idegen erők rólunk nélkülünk. Vagy – s nem fogják itt az életet csírájában megfojtani, nem kell dolgozni akaróknak idegenbe vándorolni, alföldi földmunkásoknak a Teleki tér kövén alamizsnát lesni – megváltozik minden, nem ez vagy amaz a dolog, nem ez vagy az a részlet, hanem a szó teljes értelmében: minden. A részleteket csak az egészben lehet dülőre vinni, e nélkül a velük való vívódás – amelyet ma is látunk – csak halálos idővesztegetés, megoldásuk az egész nélkül céltalan, jövőtelen. Ha a revíziótól várunk mindent, ha vele fölmentve érezzük magunkat a belső kérdés föladata alól, ha tőle várjuk annak készen meghozatalát, ami mindnyájunk föladata, akkor alibivé torzul kezünkben a revízió is, mint nálánál kevésbé fontos egyéb problémáink, melyek a maguk nemében kétségtelenül sürgősek, de most egyúttal arra is szolgálnak, hogy eltereljék a figyelmet valamennyiük lopvanősző anyjáról, elaltassák lelkiismeretünket, fölmentsenek az immár alig áttekinthető végső föladattól s igazolják mulasztásunk bűnét.

A revízió az egyik, a kifelé irányuló front, mögötte másik a belső, s az első a másodiknak függvénye. A háború idején csak egy gondunk-gondolatunk lehetett, akármiről írtunk, beszéltünk – tenni, azonban, akik nem harcoltak, nem tehettek egyebet, mint őrizhették az otthont, hogy el ne omoljon. A föladat ma nem szabható szét: egy és oszthatatlan. A háború pusztítását naponként számokban olvastuk, szemünkbe öklözött, fülünkbe ordított, meg kellett látnunk-hallanunk, noha egy keresztbe szalmát se segíthettünk – a háború után a vele vetekedő, jövőnket aláásó szüntelen pusztítás munkája csöndben, hangtalan folyik, erről tehetnénk, de ezt nem látjuk, nem halljuk, s ha ki látja, szava belevesz az általános süketségbe. Hát vannak háború- és békekötés-fiazta súlyos bajok, de ez a másik, a nálunknál sokkalta nagyobb, csontunkat-velőnket rágta évtizedekkel a háború előtt s még mohóban utána, míg mi, megszokva, oda se nézünk neki, minden nap költével bőrünk felszíne alatt észrevétlen terjed az üszök, az orgyilkos lepra, ha majd egyszer reá eszmélünk, senkit és semmit se vádolhatunk, ez egészen a mi bűnünk, az előttünk járt nemzedékeké s a mienk.

Csodálatos, de úgy van, ebben az országban tömérdeken nem tudják, mi történik – mi történik az orruk előtt, néző, de nem látó szemüktől arasznyira; itt 20, 50 vagy 100 kilométer nagyobb távolságot, közbevettetést és idegenséget jelent, mint égővek és óceánok. Hol tehát a nemzet? Mi a nemzet? a nemzeti közösség? a nemzeti öntudat? az egymásrautaltság, az egymásban megtartás, a közös felelősség tudata? tagjai elsorvadhatnak, elhalhatnak, részei – akár egyharmada, vagy szinte fele, a Dunántúl – magukat irthatják, miközben idegen hatalom nyomakodik feléjük; egy egész réteg, s a legnépesebb, a földműves, különösen az alföldi semmitlenek milliói, mint vadidegen, kihez minekünk semmi közünk, fetrenghet itt mellettünk tehetetlen kínjában – észrevesszük-e? fáj-e? fáj-e, mint a magunk fájdalma, mint annak az életnek, annak a testnek, annak a léleknek

fájdalma, mellyel a mienk egy? s ha fáj, mit teszünk érte? hát kik pusztulnak itt? kik nem mernek vagy akarnak szülni? kiknek kezéből siklik ki lassan, de biztosan az ország egy része, vonva maga után a többi? kiknek falvai némák, gyermektelenek, elnéptelenedők, temetővé dermedők, a halál csöndjébe süllyedők? magyaroké, véreinké, testvéreinké? – vagy üres szó ez? kik hát ezek, afrikaiak vagy eszkimók messzi tengereken túl? s ha azok volnának, lehetne-e, szabadna-e mindent nem tennünk értük, ami rajtunk áll? akik rajongunk a misszióért? Valaha itt mondták: az apagyilkosnak is meg kell kegyelmezni – szabad-e itt az anyák méhében megfojtani engedni a jövő nemzedéket, mikor ez a nép és nemzet nagyobb próbát áll, mint valaha ezer éve során?

Nézzünk szét először szűkebb portánkon. Már harmadszor idézem² a felsőbaranyai református egyházmegye hat év előtti hivatalos jelentéséből: „Egyházmegyénk lélekszáma 37 581. A feltüntetett szaporodási és fogyási számokat egybevetve, 148-cal kevesebb az előző évinél... ez a szám azt jelenti, hogy *minden második esztendőben kihál egy egész gyülekezetünk*. A születési statisztika adataival szemben veszteségünk 199 lélek, 110-zel több a tavalyinál.”³ Egy egyházmegye jegyzőkönyvének szava nem hallik messzire, de én ez adatokat közzétettem egy pesti napilapban, verébfejnyi betűkkel – öt éve! Akkor, és azóta – néma csend. Ugyanonnan jelenti az idei jegyzőkönyv: „A népszámlálás közrebocsátott adatai alapján egyházmegyénk lélekszáma: 29 654... A lefolyt esztendőben összesen 397-en születtek, pontosan ugyanannyian, mint az előző évben... Halottaink száma az előző esztendeihez képest öröndetes apadást mutat, amennyiben az 1931 évben elhalt 585 lélekkel szemben a múlt év folyamán 38-cal kevesebben, tehát 547-en haltak meg...” Vagyis 1931-ben 188-cal, 1932-ben 150-nel többen haltak meg, mint születtek. Még nem ilyen mértékben, de egyre növekvő arányban haladnak ugyanezen az úton Baranyán kívül a tolnai és somogyi egyházmegyék; már nyomukba lép a többi dunántúli megye is; s már fölütötte fejét a vész az ország más részein is, ahol eddig hírből se ismerték – pedig csak elkezdenie kell, ha nincs ellene gát, akik rohanva terjedését s a végét is színről színre ismerjük, tudjuk, hova visz. Prófétaság nélkül, egyszerű számolással meg lehet mondani előre, hogy itt évtizedről évtizedre halomszám fognak összeomlani gyülekezeteink, mint ahogy már összeomlottak – mert ahol hajdan népes, nagy templommal, iskolával bíró gyülekezetek összezsugorodnak 70–120 lélekre, ahol az iskola üres, azt lehet mondani, vége a gyülekezetnek, s ha még fennáll ideig-óráig, csak a javadalmi föld s egyéb külső körülmények rakoncája tartja. Más a gyülekezet, mely 50 vagy 100 lélekkel indul, más, mely ide hanyatlik. Az ilyen előbb-utóbb egészen megsemmisül, mint ahogy megsemmisült a dunántúli szerb gyülekezetek egész sora, vagy a hidasi, 100 év előtt még háromfiliás magyar egyház, s ma nincs Hidason magyar református egyetlen egy se, pusztuló gyönyörű temploma, iskolája, paplakja kótyavetyére kerül. Oly erős-e a magyar református egyház, hogy egyre növekvő veszteségeit kibírja? Könnyű azt mondani: ami romlott, pusztuljon! De egészen bennük van-e a hiba? S mind

romlott-e? S azzal együtt, ami romlott, nem vesz-e el az is, ami ép s élhetne? És pótolhatja-e ezeket másutt más egyházak növekedése? Nincs-e minden helynek, minden résznek saját földadata és hivatása az egész egyház, sőt az egész magyarság életében, amit semelyik másik se teljesíthet? Van eset, hogy egy százalékos gyülekezet fönnállása fontosabb, mint másutt egy öt- vagy tízezer lelkesé. Éspedig nemcsak környéke, hanem az egész egyház, sőt az egész magyarság szempontjából. (Fönnállást mondva, fejlesztést is értek. Telepítés!) Ezeknek különleges nemzetfönntartó hivatásuk van. Váradak – ma már sok helyt végváradak. Ha elgyöngülnek, elmenekülnek belőlük a magukra hagyott magyarok, vagy beleolvadnak, s mikor így elomlanak, összecsuksódik fölöttük a némettség gyűrűje, s a vidék – egynemzetiségűvé válik. Ilyen volt Hidas, így merül el Babarc, Nagypall és mások. Itt az *egész* magyarság veszít s az *egész* némettség nyer. (Bezzeg a németek nem kicsinyelnek semmit, számon tartanak minden lelket.) Lehet-e azt mondani rájuk: ha veszni akartok, vesszetek? – mindnyájan megyünk velük. Nem elég tehát a statisztika számait nézni a papiroson, az országos végösszeget – nem a színmagyar vidékeken való szaporodás, hanem a nemzetiségi vidékeken való pusztulás fog dönten a magyarság sorsáról. Mint ahogy ugyanennek a folyamatnak következményét teljesítette be rajtunk a háború. Ma mint megváltoztathatatlanba nyugszunk bele ebbe a pusztulásba, szentesítjük, s eleve levonjuk mi magunk közvetlen következményeit. Ilyen beletörődés szülte a lelkeszt-tanítótság nem önmagában elvetendő, sok helyen üdvös, de itt épp indokainál fogva a belenyugvás és lemondás intézményesítése gyanánt elindított gondolatát nagy múltú és nagy hivatású gyülekezetek biztos halálának némi elodázására – a megbénult tagok meglevenítésének, az elfogyatkozó gyülekezetek megnövekedésének, az elbukó váradak megerősítésének elszánt követelése helyett országos megmozdulással. Lemondunk. A sereg, ahogy fogy, összéb szorul. S ha majd ez se segít már? A viszonyokat jól ismerő hatósági személyek (nem reformátusok) a magyarság életét itt jó egynéhány területen 50–70 esztendőre becsülik – föltéve, hogy nem vág közbe külső beavatkozás, külső konfliktus. S ha bevág?

Ismerem az ellenvetést: a reformátusok fogynak, a katolikusok azonban szaporodnak. S ahol egészen vagy túlnyomó részben reformátusok képviselik a magyarságot? s ahol nemcsak a reformátusság, hanem a magyarság is elveszti velük a teret? Azonfelül a dolog nem egészen így áll, már a katolikus magyarság se nő mindenfelé, sőt fogy a legveszélyeztetettebb helyeken. Hogy így van, másutt fogom adatokkal igazolni, nem az áldatlan felekezeti vita dagasztásáért, hanem hogy megmutassam a közös és egyetemes veszélyt. Az igazság röviden: vannak területek, ahol a reformátusság nő, mások, ahol fogy; és vannak területek, ahol a magyar katolikusság nő, mások, ahol fogy. A katolikusoknál az arány kétségtelesen sokkal kedvezőbb, de az arány kérdése másodrendű és eltörpül a tény mellett, hogy a veszedelem köztük is megjelent. Meglékelt dereglyében hanyódunk. S azon vitázunk, kinek a léke nagyobb, melyiken ömlik be több víz. S közben együtt merülünk.

Mindez magában még nem volna olyan aggasztó. A magyarság egyik ország-részen fogy, másikon nő, az országos szám, ha nem is éppen örvendetes, de nem is riasztó, azt lehetne mondani, az idő majd hoz valami változást, lassanként majd megindul magától is a természetes áramlás, a természetes település a szaporodó vidékekről a fogyó vidékekre. Csakhogy olyan helyzetbe jutottunk, amelyben nem voltunk ezer év óta, s ezért hiába emlegetik biztatásul Muhit és Mohácsot, amit kibírtunk, az analógia nem talál: a hatalmas, terjeszkedni akaró és terjeszkedni kénytelen német birodalommal kerültünk közvetlen szomszédságba. Meddőbb vitát nem tudok elképzelni, mint arról, hogy az osztrák Anschluss⁴ meg fog-e történni vagy nem. Történetileg már megvan, gyakorlati lebonyolítása csak idő kérdése. Tulajdonképpen megtörtént már a hadüzenet napján, s nincs földi hatalom, mely teljesülésének útját szeghetné. Szemünk látára s jórészt a mi rovásunkra ment végbe egy sereg Anschluss – miért épp ebben az egyben kételkedünk? Ez a történelem útja, s aki ismeri és megérti a nemzeti államok kialakulásának történetét, aligha láthatja másképp a helyzetet. A birodalmi németiség már bejelentette igényét a határain kívül élő németekre, köztük a magyarországiakra, rendszeresen foglalkozik velük, olyan alapos munkákat készített s készít róluk, hogy tulajdonképpen mi is belőlük tudjuk meg, hányadán állunk határainkon belül, éleszti a német összetartozás öntudatát, melynek első állomása egyelőre a teljes nemzetiségi autonómia lenne, a második – könnyen elgondolható. Mit használ az országos számarány, ha a Dunán túl vannak jársok, melyekben német a többség, ha a baranyai vármegyei végösszegben (Pécsot nem számítva – a városok kérdése külön fejezetre tartozik) 86 581 német szerepel 151 194 magyar mellett – ehhez nem számítva az egyéb nemzetiségeket és statisztikáinknak kétségtelenül sem a statisztikai hivatal, sem a hatósági személyek hibájából (tapasztalatból mondhatom) javunkra billentését? s ha megyényi területek összefüggőn – és így másképp fest a dolog, mint ha a statisztikai könyvben megyékre elosztva látjuk – németek? Vajon mindnyájunk létkérdése-e hát a Dunántúl vagy nem? mi sorsra jut Magyarország, ha túl a Dunán megismétlődik Erdély végzete? (Semmi sincs tőlem távolabb, mint a nemzeti elfogultság s nem lehet nálamnál jobban tisztelni a német kultúrát. De itt nem erről van szó, hanem arról, hogy mi, magyarok, ragaszkodunk-e nemzeti létünk fönntartásához vagy nem.)

Nem mai keletű dolgok ezek. A dunántúli magyarság pusztulását, száz év előtt színmagyar falvakban a magyarság eltűnését, a töredékek beolvadását (bőven akad köztük Pálffy, Tokay, Pap, Kovács, Galambos és hasonló nevű, aki egy szót se tud magyarul s ma hangos pángermán) megírták már fél századdal ezelőtt. De se akkor, se azóta mi se történt, ma se. Napilapjaink mily dörgedelmes vezércikkeket írnak, képviselőink mily ékesen szónokolnak a kapitalizmus csődjéről és erkölcstelenségéről (idegen minták után), hogy Amerikában búzával fűtik a mozdonyokat, Brazíliában tengerbe öntik a kávé, mikor Kínában és Indiában milliós számra halnak éhen, s olyan világrendet követelnek, melyben pár ezer ki-

lométer s egy sereg ma még elválasztó körülmény nem számít – s e világmegváltó szorgosságuk közben nem veszik észre, hogy mi, kis országunkon belül, nem tudunk 50 vagy 100 kilométerről népet szállítani onnan, ahol fölösen van s képtelen megélni, oda, ahol megélhetne s az ország fennmaradását biztosíthatná. Ötven kilométerre nem tudjuk elszállítani, de kivándoroltatni, pár ezer kilométerre, a földgolyó másik felére irányítani, azt tudtuk – s tennők ma is, ha volna rá lehetőség. Igaz, hogy ez sokkal könnyebb, mint a másik.

Azt kívánod tőlem, a diagnózison kívül nevezzem meg az orvosságot is. Az elsőben meglelhetitek a másodikat. Nem új gondolatok, tervek kellenek ide, hanem a meglévőknek alapos kidolgozása és megvalósítása. Tudjátok őket ti is: telepítés, birtokreform, örökösödési törvény. Legfeljebb szoros kapcsolatukat hangsúlyozom, amit általában elhanyagolnak, hogy ti. egyik a másik nélkül keveset ér. Negyedik pontnak csatlakozik hozzájuk a mezőgazdaság átszervezése, és ötödiknek a közoktatás reformja a népismeret (néprajz stb.) első helyre beiktatásával. Szóval volna itt tennivaló bőségesen.

Marad még két kérdés: *hogyan* csinálni és *ki* csinálja. Az elsőre, azt hiszem, nem vártok néhány sorban feleletet. De talán megértettétek, hogy nem negyed vagy félmegoldásokra gondolok, hanem a legteljesebbre.

A másodikra röviden felelhetek. Eleget tépelődtem rajta, eleget próbálkoztam is sokfelé, úgy látom, sehonnan sincs mit remélni; még egy van hátra, amit nem próbáltunk meg: az *ifjúság*. Lehet-e hozzá bízni, vagy nem, nem tudom, csak azt, hogy itt már csak egy dolog segíthetne: az *ifjúság fölkelése*. Nem holmi fegyveres fölkelésre gondolok persze, vagy a hatalom erőszakos meghódítására, ennél nehezebbre és nagyobbra: hogy az egész ifjúság megértse, miről van szó, s mi a teendő, fölfogja a maga történelmi hivatását, mely már rég várja, s ha egyébként akárhány felé ágazik is, ebben egy legyen, s mint a maga megmásíthatatlan és elodázhatatlan határozatát kimondja, hogy ennek meg kell lennie. Országos mozgalomra gondolok, mely kiindulva az egyetemi ifjúságból felölelné az iparos és földműves ifjúságot is, s minden törvényes eszközzel harcolna, nem állna meg addig, míg a terv valóra nem válik. Meggyőződésem szerint ez az egyetlen mód arra is, hogy az ifjúság legégetőbb problémái is megoldást találjanak. Csak az új Magyarországon lehet az ifjúságnak jövője, a mai magában hordja számára az ítéletet. A pécsi egyetemi ifjak közt fogékonyásra találtam a terv iránt – de nem elég ide egynéhány, ide ezrek kellenek, ide mindenki kell, nagy, döntő súlyú tömeg, s hogy ilyen lehessen, kell szervező és vezető. (Nem a Führertum⁵ majmolására gondolok, inkább valami nagyon elütőre, sőt ellenkezőre.)

Akad-e ilyen vezető, megy-e vele elszánt, mindenre kész sereg, ennek hamarosan el kell dőlnie. Mert: vagy most, vagy soha.

Kérdeztek, feleltem. Végül én kérdezek valamit tőletek. A sok alibi közt, mellyel az egyetlen nagy föladat s a vád alól kibújunk, igen szép csokrot lehetne kötni a magyarság pusztulását regölő cikkekből. Cikkek írása és közlése is

alibivé korcsulhat, elaltathatja a lelkiismeretünket, a magunkét, az újságét, az olvasóét, hogy lám, mi megírtuk, megmondtuk, mi fölháborodtunk – s azután nincs tovább se szóban, se tettben, másra térünk át. Vajon így lesz-e nálatok is?

A FILOZÓFIA KIS TÜKRE

Halasy-Nagy József könyve

A tudomány népszerűsítő irodalmában a filozófiai sajátos szerepet tölt be: a többi ágazat, matematika, természettudomány, sőt történelem, filológia, független attól, hogy művelőin kívül vannak-e, akik értik, elfogadják vagy ellenzik, míg a filozófiára nézve ez életkérdés. Hogy közömbös vagy ellenséges környezetben semmilyen tudomány se virulhat, az természetes, de ez a fajta függés az anyagi föltételek s a tudománypolitika, közművelődés stb. körébe vág; ha állam, társadalom vagy magánosok nem állítanak laboratóriumokat, nem folyhat bennük kutató munka, de hogy ez a munka mit eredményez, a kívülálló természet-tudományos műveltségének foka nem befolyásolja se jó, se rossz értelemben. A filozófiában viszont nem külső, hanem immanens mozzanat az, hogy légkörre, visszhangra, szellemi áramlatra, vitára, egyszóval éltető szellemi környezetre van szüksége. Már fogalmait is a filozófia nem úgy teremti, hanem fölleli abban a filozófia előtti szellemi világban, melyben élünk – érvényüket fönntartja vagy elveti, körüket bővíti vagy szűkíti, jelentésüket tisztázza, s ami a fő, rendszerbe foglalja, mindez a dialektikus művelet a szellemi élet olyan ősrétegéből kiindulva, mely maga még nem filozófia, de föltétele neki. S másrésről ezért nem közömbös ránézve önnön hatása és kihatása se: amire hat, az egyben forrása is neki, s ennek áramlásával és változásával együtt jár önnön változása is. Mint ahogy vannak korok, amikor lehetetlen tragédiát írni, úgy vannak, amikor lehetetlen valamilyen fajta filozófiát, pl. metafizikát csinálni; s ha a filozófiában föltámad valamilyen irányzat vágya és ösztöne, nyomban igyekszik számára a megfelelő szellemi környezetet is megteremteni, mely továbbfejlődését táplálja. A babiloni csillagászat és Galilei csillagászata közt koránt sincs olyan különbség, mint koruk filozófiája közt – mert a filozófia az egész közszellemmel, gondolkozással, világnézettel változik a szakemberek munkája mellett.

A filozófia ezért mindig ápolta, sőt kereste a közzel való kapcsolatot. Művelőjének örök típusa az utcákon és tereken vitatkozó, eszméket terjesztő és kereső, fogalmakat hangosan tisztázó és végiggondoló Sókratés: a filozófia dialektikus életének, a népszerűből tudományt formáló és viszont a tudományt népszerűsítő dialektikának eleven szimbóluma. Azóta is minden nagy filozófus igyekezett népszerűsíteni eszméit és tanait, s nehezebben hozzáférhető, ezoterikus művei mellett írt a köz számára könnyebb, fölvilágosító műveket, ösztönsze-

rúleg is érezve, hogy tanai nemcsak adnak, de kaphatnak is: éltető szellemi áramlást. A szakemberek filozófusa, Kant, nem áttallotta a szakmán kívül álló laikusokkal leveleket váltani filozófiai kérdésekről, s ez a körülmény mindennél jobban tanúsítja a kanti filozófia izgató aktualitását és elevenségét a maga korában. (Ma ilyenfajta levelezés vagy Kierkegaard utcai vitái alig képzelhetők el.)

A múlt században a filozófia is mindinkább elkülönült, szaktudomány módjára rendezkedett be, ebben azonban legalábbis ugyanannyi része van a másik tényezőnek, a korszellem filozófiai érdeklődése elapadásának. Ehhez képest megújulásának is kettős a föltétele: nagy filozófusok művein át szakjuk szellemének megéledése mellett maguk vagy híveik írta népszerű műveken át a közszellem filozófiai eszméletének megéledése.

Jó szolgálatot tehet nálunk ezen a téren *Halasy-Nagy József* most megjelent könyve: *A filozófia kis tükre*. Amit általában mondtunk, fokozottabban talál a filozófiai érdeklődésnek és műveltségnek még mindig annyira híjával levő magyar szellemi életre. E hiány arányában fontos nálunk a filozófiai gondolkodásra nevelés, a filozófia megtisztító és megvilágosító eszmevilágának meghonosítása, mely nélkül a szellemi élet csonka és béna. A filozófiába bevezetés és reánevelés kényes és nehéz föladatának kitűnően megfelel ez a kis könyv. Céljaul éppen azt tűzi ki, amiről szoltunk: „*megmutatni, hogy a filozófiához mindenkinek van köze*”.¹ Ilyen bevezető münél kettő a főbenjáró dolog: hogy jó filozófiába és jól vezessen be – mert jó filozófiába is lehet rosszul bevezetni és viszont. Az általában való bevezetés mellett elkerülhetetlen a *valamilyen* filozófiába való bevezetés, a színvallás; ez dönti el, hogy valóban filozófussal van-e dolgunk, vagy csak tolmáccsal; s az állásfoglalás nem eshet meg egyszerűen válogatás és kiválasztás révén, a filozófus személyében és élményében kell gyökereznie. E kis könyv alapelemeiben és irányzatában találkozik a kettő: az eszmei színvonal s az élményszerűség. Irányzata az idealizmusé, de abban a tágultabb értelemben, mely kellő kritikával méltányolni tudja a filozófiai realizmus következményeit, tehát *up to date*.² Előadásának módszere eredetien és szerencsésen elüt a szokottól: az ilyen bevezetések elején a filozófia mivoltát taglaló hagyományos elvont fogalmi elemzések helyett a laikust leginkább izgató mozzanattól, a filozófus személyéből kiindulva könnyed kézzel fölvezet a filozófus szellemi hazáját, melyben az olvasó élő személlyel járva együtt úgy honosodik meg, hogy észre se veszi. Így megoldva a legnehezebb föladatot, a levegőben lógás helyett az elhelyezését, a többi már szinte magától folyik, mint gombolyagról a fonál – a labirintusban, hogy visszavezessen a bejáráthoz, mely egyúttal a kijárat is, a filozófushoz, illetőleg most már a filozófusokhoz, szabadon kitérő világaik sokféleségéhez, műveikből ízelítőül és kedvcsinálól szemelvényekkel tovább édesgetve az olvasót.

HIDAS A VÉGZET TALPA ALATT

A dunántúli magyarság pusztulása egy falu tükrében

Hidas dunántúli, Baranya megyei község neve hónapok óta sokat szerepel cikkekben és vitákban, melyek a *dunántúli magyarság pusztulásával* foglalkoznak. Hovatovább jelképévé és próbakövévé vált annak a kérdésnek, hogy *valóban elvész-e a magyarság* a Dunán túl, vagy *túlzó rémlátók* riasztgatják az ernyedten szunnyadó magyar közvéleményt.

Egyik állítás szerint *Hidason teljesen kivesztek* a magyarok, részben az egyke, részben a megmaradt töredéknek a németiségbe olvadása folytán, a másik állítás szerint, mely a hivatalos statisztikára támaszkodik, *242 magyar még van* Hidason. Magáért egy faluért indokolatlan volna a riadalom. Az a kérdés, elszigetelt esettel van-e dolgunk, vagy pedig olyannal, mely hasonlóan vagy azonosan sokfelé megismétlődik, s ezért jellemző és az egész helyzetet megvilágosító. Vélemény mindig vitatható, s ezért helyette híven leírjuk a valóságot, döntsön az mind a két kérdésben, a *külön hidasiban s az általánosan dunántúliban*.

Tudósításunk után, azt hisszük mindenki arra a meggyőződésre fog jutni, hogy *a valóság sokkal sötétebb, a veszedelem sokkal nagyobb, mint a legpesszimistábbak gondolják*.

Hidason a hivatalos statisztika szerint *1850-ben volt: 204 magyar, 1953 német, 133 szláv, 546 református* (azért jegyezzük ide csak a *reformátusokat*, mert az egyik vitázó fél a *reformátusokat* mind *magyarnak* gondolta, s velük érvelt, holott *Hidason ma már csak német reformátusok vannak*), *1930-ban volt: 242 magyar, 2226 német, 1 szerb, 234 református*. Eszerint *a németek száma e nyolcvan év alatt megnőtt 1953-ról 2226-ra, de a magyaroké is 204-ről 242-re*. Aki csak a számokat látja, azt gondolja, nincs tehát semmi baj, hiszen a magyarság is szaporodott. *A helyszínen szerzett ismeret azonban egész mást mond*. Az 1850-ben kimutatott 204 magyar ugyanis még *bennszülött* hidasi magyarság – a vitában s itt is most csak az eredeti falusi népességről van szó; az 1930-ban kimutatott 242 magyar viszont nagy részben nem hidasi származású (közhivatalnokok, gyári alkalmazottak és munkások stb.), kis részében pedig olyan magyarul tudó német, kiket talán azért vettek fel magyarnak, mert magyar a nevük, noha szívükben németnek érzik s egymás közt németnek vallják magukat.

A tulajdonképpen eredeti hidasi magyar népesség mind egy szálig eltűnt; kihalt vagy beolvadt. Minden más állítással szemben a leghatározottabban és teljes felelősséggel kijelentjük, hogy *Hidason az eredeti lakosságból való magyar vagy magyar református nincs egyetlenegy se*, illetőleg még van egy, aki nek magyar a neve, magyarnak is mondja magát, de embersorban levő fia már nem tudnak magyarul, sőt öntudatos németek.

Ez nem légből kapott vagy könnyelműen itt-ott felszedett, hanem hiteles helyen szerzett, bármikor ellenőrizhető értesülés. *Hidason végképp beteljesedett a*

végzet, mely az egyke és egyse nyomán jár. Egész sereg falu most zuhan ugyanerre a végre, másokról pontosan kiszámítható, hány év múlva érnek el idáig. A papirosszámokon való kényelmes, de üres és meddő viták helyett csak a helyszíni ismeret tárhatja fel a helyzetet mindenütt, amint Hidas példája is mutatja.

Megemlítjük még, hogy Hidason 1930-ban magyarul tudott 884. Levonva a 242-t, akit magyarnak vettek föl, ebben a 2482 lelkes községben csak 642 nem magyarnak bejegyzett akad, aki magyarul tud. És itt panaszkodnak, hogy egy idegen nyelv – így nevezik agitátoraik az állam nyelvét – erőszakos tanítása megfosztja őket anyanyelvüktől.

Hogyan pusztult el a hidasi magyarság.

A község ősi magyar település. A török időkben úgy látszik, elenyészett, a felszabadulás után először rácokat telepítettek bele, ez lett Rác-Hidas. A ráchidasi német telepesek 1720 táján költöztek ide *Württembergből, Hessenből és Lotaringiából* és többségükben evangélikusok, kisebbségükben reformátusok voltak. Rác-Hidassal körülbelül egy időben keletkezett a vele összeépült, külön néven szereplő és külön adminisztrált Magyar-Hidas, részint a megmaradt lakosságból, részint a vallásuk miatt háborgatott s az erdős völgyek mélyén megbúvó faluban nagyobb biztonságot remélő, odaköltöző *református családokból, részint a német telepesekből.* Három nemzetiség élt ettől kezdve a faluban; magyar, német, szerb, és három felekezet: református, evangélikus, gör. keleti.

Valóságos találkozó helye a nemzetiségeknek és felekezeteknek – ebben is kicsiben képe a Dunántúl jókora részének. Felekezet ma is három van (apró egyéb töredékeket mellőzve): református, evangélikus és a közben eltűnt gör. keleti helyén róm. katolikus. *Nemzetiség és nyelv azonban ma már csak egy van: a német.* (Megjegyezve mindig, hogy csak az eredeti telepes lakosságról van szó.) *A szerb és a magyar teljesen elmúlt.*

A hidasi magyarság múltja és jelene a református egyház történetében követhető nyomon és benne tükröződik. Az anyakönyvek és régi följegyzések szerint a magyarhidasi ref. egyház valamikor olyan jelentékeny volt, hogy három filia tartozott hozzá: *Ráchidas, Nádasd, Bonyhád.* A mai *Püspöknádasdról* oda vitték keresztelni a ref. magyar gyerekeket – ma már *Püspöknádasdon sincs az eredeti magyarságból egy se*, kitűnő magyar nevű, magyarul nem tudó német azonban ott is van elég. A hidasi anyakönyvben ilyen magyar nevek szerepelnek: *Bévárdi, Szösz, Pap, Mózes, Cserdi, Apari, Akari, Ambrus, Rémes, Ellendi, Takács, Szellet* stb. Ezek ivadékaiból itt már – magyarként – *egyetlenegy se él.* Vagy teljesen kihaltak, vagy megfogyatkozván elházasodtak vagy elköltöztek (jellegzetes tünetet másutt is, hogy ahol a magyarság egész kicsivé zsugorodik, *odahagyja helyét a szorongató többségnek*), vagy *pedig beolvadtak a németiségbe*, mely közt ilyen nevű, magukat öntudatosan németnek vallók vannak: *Mózes, Pap, Szabó* stb. (A nem messzi *Ófaluban* a német *Kulturverein* tagjai közt ilyen nevet viselők akadnak nagy számmal: *Pálfy, Tokay, Pap, Lőcsei, Kovács, Galambos* stb., jó részük egy szót se tud magyarul.

Aki Hidason az ősi, eredeti magyar lakosságot keresi – *a temetőben találja meg*. A fölvégen kifelé fekszik a magyar temető, domboldalon, nagy terület, mely maga is mutatja, hogy valaha szépszámu, tehetős gyülekezeté volt. *Ma teljesen elhagyott*. Egymástól jókora távolságra bókól nyolc-kilenc öreg sírkő (a fejfák elkorhadtak), a legöregebb már egészen lefeküdt, nincs aki fölállítsa. A szokott föliratokban nevek és évek: *Bán István (1842), Dely Éva (1842), Szép József (1869, 1876), Bévárdi Éva (1889), Ambrus János (1901)*. Itt nyugszanak a hidasi magyarok, akiknek *lehet majd föltámadásuk az ítélet napján, de nincs folytatásuk az ország földjén*, vagy amelyiknek van, már elszakadt a magyarságtól. *Az egyke és egyse s nyomukban a beolvadás tökéletes munkát végzett*. Aki szemtől szembe akarja látni egy pusztuló nép útjának végső állomását, az menjen el *Hidasra*, a hidasi temetőbe s a hozzá hasonló helyekre. Látni fogja, mint tágulnak a hidasi temető határai, *a halál, a pusztulás mint teríti rá a temető csöndjét az egész Baranyában*, feljebb *Tolnában, Mezőföldön, Vértesalján*, nyugaton Somogyban, mindenütt, ahol mint kripták hallgatnak az üres házak, üres utcások.

Még a temetőnél is szívbe markolóbban hirdeti a pusztulást *a hidasi magyar református templom és környéke*. Megrendítő, de egyben vérlázító is.

A domb tetején, széles fennsíkon álló templomot jó ideje nem használják, teljesen elhagyott, senki se viseli gondját. A térség egyik szélén nyúlik el a *hajdani paplak* – most egy német szabó lakik valamelyik használható szobájában. *A tanítói lakás* épülete eltűnt, helyét gyom borítja; a *hajdani magyar iskola épülete* megvan még – abban is német lakik.

Hogy a templom valaha mekkora gyülekezetet szolgált, méretei mutatják: *a faluban fekvő csinos német református templom kétszer elférne benne*. Bent a templomban még megvannak a padok s kétfelől a karzatok, az ajtóval szemben eső falon ugyancsak sértetlenül a barokk faragású, szépen festett papszék és szószék, mellette festett fatábla ezzel a szöveggel: *Ezen Isten háza építetett Fels. Mária Therézia Kegyes Engedelméből a Magyar-Hidasi Ref. Szent Ekklésia tulajdon Költségén 1771 Öreg Ellendi Mihály Bíróságában*. Föltekintve pedig – kilátni a szabad égre. A tető gerincének görbe cserepeit lesodorta a szél, most ott besüt a nap, bever az eső, behull a hó.

A templom boltozata unikum a maga nemében: az egész belső teret borító, deszkából készült boltozatot egész terjedelmében hatalmas festmény díszíti, az *Édenkert* – azaz díszítette, mert a boltozatnak felét, éppen a kert közepén álló almafa feléig leszedték a múlt nyáron, *s a deszkákat elszabdalták a német református egyház káplánja lakásába padlózatnak*. Most a paradicsomi fának csak egyik fele van meg, tőle jobbra *szőlőlugas* látszik, meg hegyek – a másik felét, melyen *Ádám és Éva* lehetett a *kísértővel*, elpusztították.

Ehhez fogható vandalizmusra békés időben aligha találunk példát. (Szerb nincs már Hidason, de templomukat kifogástalan jó karban tartják.) Nem mondjuk, hogy ez a festmény *műremek, de rendkívül kedves és érdekes a maga naiv*

bájában s páratlan eredetiség éppen egy kálvinista templomban. Mindenesetre műemlék jellegű és értékű. Felhívjuk az egyházi és világi hatóságok figyelmét erre a szentségtörő pusztításra. Valakinek felelnie kell érte.

Íme: *másfél század előtt* itt virágzó magyar falu és magyar református gyülekezet volt, nagy templommal, iskolával – s ily rövid idő leforgása alatt tökéletesen megsemmisült, öröke másé lett, alkotásai ebek harmincadjára kerültek.

Ez a valóság, mellyel nem lehet vitatkozni. Így tükröződik Hidasban s a hozzá hasonlóknak *az egész Dunántúl múltja, jelene és jövője*. Van-e még itt akarat, s az akaratban erő és hatalom, hogy a magyarság útjának más irányt szabjon? *Ez ma a magyarságnak legnagyobb kérdése.*

NEMZETI ÖNCÉLÚSÁG

I.

Még mindig, vagy ismét, téma nálunk és vita tárgya, hogy hová tartozunk és mik vagyunk, Nyugat-e vagy Kelet. Ellentétek, ha nem ellentmondásként egymást kizáró és megsemmisítő, egymás kölcsönös áthatásával, vagy egyiknek a másikon tudatosulásával és elmélyülésével termékenyek szoktak lenni a két fél méltó tartalmi erőarányának esetén. A mi Nyugat–Kelet dilemmánk meddő és reménytelen helyben topogás, mert a felek második vagy megfoghatatlan tartalom híján ködbe vesző, léggé foszló révület, vagy a nemzeti-keleti jelszavával támadóvédekező selejtesség.

Egyénre, közületre egyaránt jellemző, ha nem tud, s az is, hogy mivel nem tud elkészülni, jellemző a visszatérés rég meghaladott fokra, illetőleg a visszatérés szándéka s a belé vetett hit. Nyugat–Kelet kérdése sorsdöntő volt a magyarságra a keresztyénség fölvétele idején, de még ugyanakkor el is dőlt a nyugati keresztyénségbe lépéssel, és minden akkor vagy azóta fölmerült ábránddal vagy komoly vágyakozással szemben maga a valóság – történelemben, politikában, állami berendezkedésben, gazdasági, társadalmi rendszerben, irodalomban, művészetben szintűgy, mint vallásban és erkölcsben – végképp és megmásíthatatlanul választott, amit visszaesinálni nem lehet, csak ha mindent kiirtunk magunkból, ami eddig voltunk, s ez semmivel se lehetőbb, mint a múlt meg nem történtté tétele. Ezért meddő a dilemma, de ezért jellemző, ezért ártalmas és veszedelmes, hogy még mindig vagy újra kísért a lelkekben tudatosan elméletté fogalmazva, vagy a tudat határán vágy és érzés ködképeiben imbolyogva, az indulat, lelkesedés és gyűlölet csapkodásában egy helyt kavarogva s a háború utáni idő zűrzavarának talán legjellemzőbb tünete, hogy a lehetetlenségnek csakugyan akadtak vállalkozói, és teljes következetességgel, a nonszenszben mindig benne rejlő logikával levonták választásuk következményét s a magyarságot

a turanizmus zászlaja alatt, mint ezeréves kaland után hazatérő új Árpádok, vissza akarták vezetni a nyugati világból a keleti lelkiségbe, a keresztyénségből a pogányságba, gyulaik és táltosaik oltárokat készítettek a hosszú hűtlenség kien- geszteléséül a fehér ló föláldozására. Egy másik nagy nemzeti katasztrófa alkal- mával, a török időkben, Kelet valósággal idejött az ország területére és külső kényszer újra időszerűvé erőszakolta a már elintézett dilemmát, de a magyarság lelkében készen és világosan kondult meg az ütésre a felelet, s a problémát poli- tikai irányba terelte: csak az volt kérdés számára, kinek segítségével szerezze vissza egységét, biztosíthatja jobban, annyira-amennyire önállóságát, közjogi alapjait, szabadságjogait védte vagy óhajtotta, megoszló véleménnyel és pártok- kal, különféle módszerekkel, de célban közösen, mert törökké lenni éppoly ke- véssé akart, mint németté. Törökpárti vagy császárpárti egyaránt magyar akart lenni, mindazzal, amit a magyarság európai és nyugati meghonosodása, meg- gyökerezése jelentett; nyelv, műveltség, szokások hazai hagyományokból, ere- deti forrásokból s idegen forrásokból egyaránt táplálkoztak, s eszébe se jutott senkinek, hogy nyugati produktumok ellen azért foglaljon állást, mert nyugatiak, s nem valók keleti népnek – aki valamit ellenzett, azért tette, mert a maga meg- győződésével, ízlésével ellenkezett vagy mert a számára érvényes értékskála alapján nem javallta, elítélte. Az elmagyartalanodás korában, a magyar nyelvnek az úri rendben kiveszése, idegen viselet és szokások divatja idején vádként ütkö- zik föl a nemzeti tudat; ösztönszerű, egészséges reakció az eredeti jelleget meg- semmisítő idegen befolyással szemben, általában a majmolás ellen, s nem állítja föl általános tételként azt, hogy ami nyugati, az rossz, s minden, ami új vagy nyugati, elvetendő; remek és jóízű típusa Gvadányi, de ezt a népi-magyaros iro- dalmi és erkölcsi irányt se szabad összetéveszteni a később, a múlt században fölmerülő és ebben a században megerősödő nemzetieskedő-keletieskedő irány- zattal; nem Nyugat irodalma és művészete ellen hadakozik, s nem az ellen, hogy egy nagy magyar költői vagy művészi génusz a megszokottól különböző, új, ismeretlen régiókba találja ragadni a magyar lelket... ilyesminek föltételei hiá- nyoztak. A reformkor programja: minél nyugatibbá s *ezzel* minél tudatosabbá és nemzetibbé tenni a magyarságot, a nyugati nemzetek sorában kivívni méltó és sajátos helyét, szellemi szerepét. Magát a nemzeti eszmét is Nyugatról veszi, vele a nemzeti öntudat kiépítésének egész módszerét, mert azt jónak, használha- tónak találja, s erejében, lendületében nem fél semmitől. A kor nagy, általános jellegű közjogi, szociális, közművelődési föladatokat elé állítja a magyarságot, melyeket a maga helyzete és egyénisége szerint kell megoldania, a kérdésekre adott feleletek során nemzeti minőségét kibontakoztatnia; a kor ilyen módon megvetvén a nemzeti erők szabadbá tételével az új, nemzeti Magyarország alap- ját, egyszersem közelebb viszi Nyugathoz, az új Európához; közelebb az idő- ben, korszerűségben, mert hiszen régi formái (rendi alkotmány, jobbágyság stb.) is mind nyugatiak voltak, csak idejük múltával Nyugat mögött elmaradozván, el-elszakadtak tőle, mint maródi sereghajtók. Akár földrajzi fogalomnak vesszük

Nyugatot és Keletet, s ez utóbbihoz számítjuk még a Balkánt is, továbbmenve Oroszországot és természetesen Ázsiát; akár szellemi fogalomnak – Magyarországot mindenképpen Nyugathoz tartozik, időben hátrább, térben szélről, de a gypűn belül. Még az sem igaz, hogy Nyugat és Kelet közé ékelt átmenet vagy közvetítő a kettő közt; ha ütköző, Nyugat testének megütött tagja. Európai állammá alakulása óta egészen Nyugathoz nőtt, s ha legnagyobb hatalmának korszakában keleti tartományokra terjedt is fennhatósága vagy befolyása, vagy ha kulturális kisugárzása, mint például Erdélyből, keleti népet érintett is, mindez nem elegendő ahhoz, hogy a közvetítés szerepében és az átmenet helyzetében lássuk jellegét teljesen meghatározva, hiszen a környező déli és keleti népek több és hatásosabb impulzust kaptak a művelődés s a nemzeti eszme terén közvetlenül Nyugatról, Franciaországból, Németországból, mint tőlünk (az igen sok példa közül elég a nemzetiségi gondolat herderi fogalmazására utalni). A nép, a magyar köznép századok során nyelvében, szokásaiban, művészetében sokat elegyült a vele együtt élő nemzetiségekkel, melyeket a rokonság számai a velük azonos nyelvű, hasonló szokású környező népekhez fűznek, adott és kapott, s így lent a mélyben csakugyan végbement valamilyen közvetítésféle; a hazai nemzetiségek művelt osztályai műveltségükkel a magyar közvetítés mellett vagy közvetlenül a nyugatihoz kapcsolódtak, mint a felvidéki és erdélyi századok, vagy mindenestől a magyarhoni művelődés eszközeinek köszönhetik fölemelkedésüket, mint a románok és szerbek, s föllendülésük eredménye jórészt meg is maradt az ország határain belül; a kultúra legfelsőbb szintjein az érintkezés a déli és keleti népekkel igen elenyésző, s ezzel arányos a kölcsönös hatás és közvetítés is; ők a mi irodalmunkat és művészetünket, mi az övéket nem, vagy alig ismerjük, s itt Nyugat és Kelet találkozásáról és közvetítéséről nemigen lehet beszélni. Műveltségével a magyarság annyira Nyugathoz forrt, hogy Keletet is nyugati közvetítéssel ismerte meg, belőle az és akkor jutott el hozzá, ami és amikor Nyugaton már előbb méltánylásra és megértésre talált; így került ide az orosz irodalom, s akik Gogolt, Dosztojevszkijt, Tolsztojt a magyar fordítások előtt ismerték, ismeretüket nyugati forrásokból merítették, a műveket először németül, franciául olvasták; Párizsból terjedt át ide a japán, kínai művészet ismerete és divatja, nyugati nyelvek révén a japán, kínai irodalom; a nyugati tudomány kutatásai nyomán, ami egyáltalán eljutott ide az indiai filozófiából, s Nyugatról jött divatként e filozófia eklektikus fölhígítása, a teozófia.

Tulajdonképpen a múlt század második felében, az európai szellemű függetlenségi harc s még inkább '67 után születik meg, a századfordulóra tömegeket, rétegeket, intézményeket szervez, Ady föllépésekor kiélesedik, és a háború után a végső következtésekig bátorodik a nemzetinek az a formulázása, mely Keletet Nyugattal, azaz a magyarságot a Nyugattal szembeállítja, politikai, társadalmi, kulturális jelenségeket, áramlatokat, produktumokat eszerint értékeli, megállapítván erről vagy arról, hogy azért rossz, mert Nyugatról jön, s azért ártalmas a magyarságra, mert a magyarság egészen más, mint a nyugati népek. Történelmi

vizsgálódás helyett fogalmak és elvek tisztázása lévén célom, hagyom e tan genezisét, s veszem a pusztá tényt és eredményt, amint készen megmutatkozik, sajnálva, hogy jó pszichológus és analitikus még nem vágta kését ebbe a homályos eredetű szellemtörténeti komplexusba (szellem ugyan minél kevesebb találkozik benne, de a történelemben és szellemben a sötét foltok nem kevésbé érdekesekek és izgatók, mint a világosak, s e nélkül a genezis nélkül, az ilyenfajta értékelés s ilyen indokolású elzárkózás alakváltozásainak kiszálazása nélkül a magyarság mai szellemi képe – s nyilván jövője – teljességgel érthetetlen); csupán arra utalok, hogy meg kellett előznie a nemzeti öntudatnak s a nemzet modern fogalmazásának, kellett előbb az igazi, hogy jöhessen aztán a talmi, az egyenes, hogy legyen mit elferdíteni, az eredeti, aminek paródiáját meg lehessen csinálni, mint ahogy ma a paródiának kritikájára se lehetne gondolni, ha nem volna, mihez mérjük.

Előrebocsátom, hogy amint nem szándékom a magát s csak magát nemzeti-nek tartó irányzat genezisének kibogozása, úgy nem szándékom ügyvédkedni Nyugat s a nyugati hatások átvétele mellett, mint amelyek azért jobbak a más-honnan jövőknél, mert nyugatiak; Nyugatnak sok jelensége nem kellene se testemnek, se lelkemnek akkor se, ha francia, angol vagy akármi volnék; nem foglalok állást hatás és átvételek mellett azért, mert nyugatiak, se ellenük, mert állítólag nem nyugatiak; bárhonnan jönnek, eredetüktől függetlenül önmagukban tekintem, logikai, etikai, esztétikai stb. értékük szerint értékelem és ítélem meg őket. Először a kritikátlanságot akarom megmutatni, azt a fajta értékelést, mely kivonja magát az értékek fóruma alól s nem szerintük, hanem más szempontok szerint értékeli (nyugat–keleti, nemzeti stb.). A kritikátlanság az alap, a talaj, a kiindulás és logikai premissza, a többi belőle nő ki és következik: mivel lemondott a dolgok megítéléséről az értékekhez való viszonyukban, képtelen a sajátosnak, a magyarság nemzeti föladatainak és súlyos problémáinak meglátására is, másrészt óhatatlanul ki van szolgáltatva a nemzet történelmi életvonalából és jelen helyzetéből objektíve kiolvasható hivatással és jelleggel ellenkező kritikátlan átvételnek idegenből, amilyen a fajelmélet, fajvédelem, nemzeti öncélúság és hasonlók, amelyeket tekintet nélkül német eredetükre ugyancsak immanens kritériumuk szerint kell megítélnünk. Ha ez logikátlanságot, ellentmondást tár föl bennük, nyilvánvaló, hogy a nemzetben, mely szellem, tudat és akarat, zűrzavart, a nemzet fogalmában feloldhatatlan logikai ellentmondást kell előidézniök, s a nemzetinek kiélezését, mindenek fölé emelését célzó elméletek éppen a nemzetet homályosítják el.

II.

Ösztönszerű védekezésként – a nemzetével éppen nem azonos érdekek önvédelmeként – szállingózik fölszínre a '48-as forradalom után a magát nemzetinek nevező irányzat ideológiája. Még óvakodik a forradalom nyílt megtagadásától, a köztudatot még sokkal inkább áthatja a forradalom nagy nemzeti cselekedetének hite és láza, semhogy elvekbe foglaltan a siker reményével vállalkozni lehetne a forradalom irányával ellenkező elzárkózás megfogalmazására; burkoltan, álcázva lépeget ki a nyilvánosság elé és kezdi meg a közvélemény formálását, szervezését. Logikájának tételei azért mégis jól kiolvashatók: a forradalom elbukott – a bukás a nemzetre katasztrófa – a forradalom eredete nyugati eszmék átvétele – ergo óvakodni és elzárkózni kell a nyugati veszedelmes eszméktől – a „nemzeti irányzat” hivatott annak megállapítására, mi a magyar nemzeti jelleg, ránézve mi üdvös és káros. Vagy: még ha a forradalom ezúttal szükséges volt is, de befejeződött, örökre befejeződött minden téren, elért mindent, ami a nemzetre kívánatos, gondoskodni kell, hogy forradalom többé ne legyen és ne lehessen, ezután már csak élni, virulni, gyarapodni kell a kiegyezéssel elért keretek közt; a kiegyezés intézményesítette a forradalom minden vívmányát, a hosszú nemzeti küzdelmek célja eléretett, itt most már meg lehet és meg kell állni. Ami hatvanhét után még a pozíciókat megszállt epigon irodalom, művészet, tudomány védekezése a nemzeti és a hagyomány jelszavával minden szellemi rezzenés vagy mozgalom ellen, konzervativizmusnak szépített maradiság, önelégült elmara-dottság és tespedés, tanulatlanság, műveletlenség, süketség és vakság, az a századfordulón, a háború idején s utána: támadó kezdeményezés, fokozatosan erősödő szakítani kívánás a Nyugattal s egész nyugati múltunkkal, a Nyugat pusztulásának óhaja, a pogányság visszaáhítása, fajelmélet, Kelet felé fordulás, turanizmus. Nyugat darabolta föl az országot, mérgezte meg a lelkeket, oltotta be a forradalmi mérget (most is, '48-ban is), veszélyezteti a nemzeti jellemet, a nyugatias egyértelmű a nemzetietlennel vagy nemzetellenessel. Ami Nyugatról jön, természeténél fogva rossz, mert dekadens, korcs, beteges, s mivel tőlünk, egészséges, romlatlan magyaroktól és keletiektől, turániaktól merőben elütő, nekünk különösen kárhozatos. A „nemzetiből” kigubózott a „keleti”, a konzervativizmusból a turanizmus, s hogy a háború után az egész nemzeti életre, főképp az ifjúságra kihatni törekvő támadó jellegű osztályozás és minősítés mennyire folytatása a kiegyezés utáni „nemzeti” irányzatnak, gyönyörűen szemlélteti a folytonosság egyénekben, szervezetekben, egyesületekben, rétegekben: a háború előtt ifjú vagy középkorú konzervatívokat, kik örültek, ha a kortól végképp elmaradt, csendes irodalmi társaságokban fölolvashatták vagy ártatlan családi lapokban kinyomathatták elmeszüleményeiket, a háború után támadó seregek élén látjuk viszont, kifejlődve, megéretten vagy megaggottan, ősz és kopasz fővel, de hangoz és harcias vitézek képében, mint politikusokat, vezéreket, törzsfőket, elnököket, fajvédőket, gyulákat. A kiegyezésses epigonizmus ennek a lelkeségnek

legtágabb talapzata, a háború utáni turanizmus a piramisnak csúcsa, a kettő közt sok fokozat és árnyalat rétegeződik, ezek néha nem értik, néha megtagadják, néha víják egymást, mégis valamennyi egy nagy lelki épületnek tagja, egy nagy egésznek része.

Akár egymás oldalán, akár egymás ellen harcolnak ezek a rétegek, akár kopánykodnak, akár neonacionalistának nevezik magukat vagy csúfolják egymást, abban mind megegyeznek, hogy magát valamennyi a magyar jelleg szabadalmazott ismerőjének tartja, s mindegyik ugyanazon módon értékkel, hogy ti. valami megfelel-e őszintén a magyar jellegnek vagy nem. Az értékelés ezen módja szerint nem a dolgoknak az értékekhez, hanem az eleve megkonstruált nemzeti jelleghez való viszonya dönt értékük fokáról, s ez az a szűrő, melyen át az „egészséges” hatásnak be szabad szívárognia a nemzet testébe. Mert átvenni, és pedig az átkos Nyugatról átvenni mind szoktak, még a legkeletiebbek is a fajelméletet (ad normam:¹ árja vér), pogányságot (a. n.: wotanizmus), turanizmust (a. n.: germán faji közösség), nemzeti öncélúságot (a. n.: német autarchia) Nyugatról vették át, ők azonban a magyar nemzeti jellem és jelleg birtokában tudják, mit szabad átvenni, mit nem. Valahogy így kell ezt elképzelni: a festő, például, kimegy külföldre, ott kiválasztja, ami a magyar jellegnek legmegfelelőbb, hazahozza, s itthon aszerint fest; hasonlóan a költő, tudós, politikus, egyházi ember és a többi. Tehát nem így: a festő, költő, tudós, politikus stb. egyúttal értékelő szellem, aki piktúrát, költészetet, tudományt, politikát stb. immanens kritériumuk szerint, az értékekhez való viszonyukban szemlél és ítél meg, s eszerint valamit jónak, mást nem jónak ítél, valamit elfogad, mást elhárít, s mivel egy nemzetnek szellemiségében és lelkeségében meghatározott tagja, ami hat rá, azt természetesen a saját nemzeti meghatározottsága szerint fogja föl és dolgozza föl. Az a priori föllállított nemzeti ideál rétegenként változik, egyik a másiktól lényegesen eltérhet, egyik a másikat kizárhatja. Általában mind türelmetlen, igyekszik a szűrőt szűkre szabni, el egészen a turanizmusig, mely a többi valamennyit elveti; de akármilyen szűk külön-külön, együtt olyan tág zsillippé bővül, amin minden beáradhat – föltéve, hogy a sokféleképpen fogalmazott nemzeti jellegnek való megfelelés jelszavával érkezik. Ezen logika szerint a nemzeti jelleg jelentheti például olyan valaminek konzerválását, amit átvettek ugyan, de ötven vagy száz év előtt, vagy még régebben, így jelentette a rendi alkotmány elavulásának idején ennek a Nyugatról századokkal előbb átvett rendszernek fenntartását és elzárkózást a korszerű feladatok elől; jelenthet a művészetben románt, gótikát, barokkot, rokokót, szóval mindent, ami kész stílus, aminek múltja van; jelentheti azt, hogy minden építési hagyományú városban valamilyen történeti stílusban kell építkezni ma is, amint a neonacionalizmus kultuszminisztere elméletileg kifejtette² és gyakorlatilag is érvényesítette; jelentheti a huszadik század harmadik tizedében az Alföldön, a Tisza partján, Szegeden a velencei Szt. Márk teret, amely gondolatot aztán a szegediek a gondoláig továbbfejlesztettek; jelentette sokáig a múlt század közepének akadémikus müncheni piktúráját; jelenthet ha-

zai hagyományt, a kiegyezési ideálhoz alakított Aranyt, Petőfit; kiegyezési népiességet, amilyen például a népszínműé; jelentheti az álmagyar népdalt s a magyar zene szégyenét, a cigányzenét; jelentheti a közjogi politizálást, jelszavas kuruckodást, közigazgatási rendszert, birtokpolitikát – egyszóval mindent, ami-
ben az uralkodó konszenzus elismeri a nemzeti jelleget.

Ennek a konszenzusnak sokféle foka van, az ösztöntől, érdekvédelemtől, az újnak, másszerűnek, súlyos feladatnak, felelősségnek gyűlöletétől fel a rendszeren kiépített elméletig, az átfogó nemzeti programig. Az elmélet politikai, szociális, gazdasági, vallási, erkölcsi, művészi téren kidolgozva és szervesen összefonódva világnézetté táguul. Mint illik, sajátos lelkiség hordozza, mert ez az elmélet nem „szürke tan”, hanem eleven élet, indulatokkal, rokonszenvvel, ellenszenvvel, mindazzal az irracionális tényezővel, ami a tanokat áthévíti, színezi, hajtja, gyökerüket körülfogja, táplálja. Az egész együtt, elmélet és ethosz, tan és érzés, világnézet és hangulat néha áramlik, néha vesztegel, néha csak éppen van, mint valami állapot, néha kiélesedik és támad, hol véd, hol meg hódít. Csatlódásig hasonlít az igazi nemzeti élethez, melyben hasonló tényezők – tudat, lelkiség, érzés, indulat, temperamentum – hasonló módon rétegeződnek, áramlanak, emelkednek, hanyatlanak; s melynek hiánytalanul teljes paródiája. Még abban is, hogy, mint az autentikus nemzeti tudat, fejlődik: a forradalmat jóvátevő epigon elzárkózástól a Nyugatnak hadat üzenő, ellene az egész Keletet hadba szólító turanizmusig.

III.

Jövő-menő jelszavak? várjuk meg elmúlásukat? Ám látjuk, elmennek egyik alakban, visszatérnek másikban, megerősödve és megszorodva, mint a példázatbeli tisztátalan lélek („maga mellé vesz más hét lelket, magánál gonoszabbakat...”³). Ha egymásnak egyenes és oldalági ivadékai, atyafiai a jelszavak, szintúgy az utánuk induló, mindig megújuló rétegek. Közömbös-e, mi történik addig, míg ezek a jelszavak végképp elmúlnak, a rétegek megértik, mi a nemzet s benne mi az ő hivatásuk? Melyik szervezet bírja el megalvadt vértömegeknek az eleven vért mímelő, ennek keringését mindenütt eldugaszólag dagadását-apadását? Nem vagyunk olyan sokan, hogy a megoszlást s vele tömegek távollétét megoldást sürgető nagy feladatoktól vagy éppen szembenállásukat velük könnyen vehessük. Amikor a nemzeti élet sorsát nem uralkodók vagy néhány miniszterük belátása s akarata, legalábbis nem a tömegektől kapott megbízatásuk nélkül, vagy egy kiváltságos osztály érdeke-önkénye igazgatja, legalábbis nem a tömegek szervezetlenségének és meddő jelszavak után való bódulásának tervszerű kihasználása nélkül; amikor látszólag korlátlanul intézkedő diktátorok hatalmukat céljaiknak megnyert, szervezett tömegekkel gyakorolják; amikor irodalmat, művészetet pápák, királyok, fejedelmek helyett s néhány műértő mecénás mellett

tömegek éltetnek, s értelmetlen megoszlásuk, a szellem merész, új vállalkozásaitól idegenkedésük olyan kis országban, vékony értelmiségi rétegben, mint a mienk, üres térben magára hagyja a szellemet; amikor föltárnak nagy nemzeti föladatokat, melyek csak tömegek rájuk eszmélésével oldhatók meg, ha megértik, hogy az ő létük s az egész nemzeté e föladatokon függ, amilyen volt a háború előtt az erdélyi kérdés, az egész magyarságnak ez a kérdése; amilyen volt már akkor s még inkább az ma a dunántúli kérdés, a Dunán túl a magyarság pusztulása, s nincs más segítség, mint a telepítés, birtokreform, örökösödési törvény, új gazdasági rend négytagú és egyetlen tagot se nélkülözhető szerves rendszere; mikor ezek oly temérdek s elkésetttségük miatt szinte emberfölötti feladatok, hogy jórészt már csak *minden* egyént egyesítő tömegek megmozdulásával, tudatos, a célt világosan látó összefogásával, közös munkájával oldhatók meg, s megoldásukhoz, ha az intéző körök elhanyagolják őket, az értelmiségi, látni hivatott rétegek szellemi fölkelése szükséges, hogy a kormányzó hatalmat kényszerítse a velük való foglalkozásra; – akkor nem közömbös, hanem életbevágóan döntő, megértik-e a nemzet rétegei, megértik-e tömegek, megérti-e az ifjúság ezeket a föladatokat, s vállalják-e őket; különösen az ifjúság megérti-e, hogy a maga jövőjét és boldogulását is csak alapjától tetejéig újjáépített országban, új falvak ezreinek megépítésével nekilendülő nemzeti életben, a gazdasági és szellemi átépítés rengeteg új munkájában találhatja meg; megérti-e, vagy pedig nemzetinek vélt tanok képében, a nemzeti jelleget és jellemet, a nemzeti célúságot megerősíteni szándékolt, idegenből kritikátlanul átvett jelszavak alakjában elfogadja és engedelmesen, lelkesen követi a kísértést, mely arra tanítja és szoktatja, hogy értékelések, elvek, törekvések értékmérőjét ne immanens kritériumokban, bennrejlő határozmányokban keresse és ismerje föl, hanem külső – nemzetinek nevezett, s *mert* „nemzeti”, azért jó – jegyekben készen kapja, lemondván ilyen módon az önálló gondolkodásról, mindent, a nemzetet is, a szellemi értékeknek alárendelő megítélésről, az egyetlen fórumról, mely a nemzetnek s benne öneki, az ifjúságnak is érvényes célt szabhat; lemondjon erről, s ne eszméljen rá, hogy évről évre csalódásainak, küzdelmei meddőségének a nagy feladatoktól való eltávolodása az oka, s hogy a változást oly utakon keresi, amelyeken – az egész nemzetben meginduló egyetemes, nagy változás nélkül – soha meg nem találhatja; sőt önmaga is hozzájárul a változás elodázásához, részes benne és felelős azért az állapotért, melynek ránézve gyötrelmes következményei ellen hadakozik. A kiegyezési epigon elzárkózáshoz és elmaradáshoz hasonló magatartás, önmagukban ellentmondó, magukat a nemzeti jelleg nevében az értékek ítélkezése alól kivonó, a nemzetet nagy feladataitól eltérítő és elszoktató eszmék kultusza, terjedésük és meghonosításuk szolgálata, számukra, akár honiak, akár idegenből jönnek, nemzeti cégér alatt talajkészítés, mindenkor csonkító-nyomorító a nemzetre, de korántse oly belső ellentmondásba rekedt, kihatásában oly végzetes 48 előtt, mikor még a nemzetben nincs benne mindenki; a végzetesség akkor kezdődik, mikor a nemzet, legalább elvben, mindenkire, az egész népre, alapul

– így kellene lennie, mert másképp már nem lehet –, s a rontás a nemzet keretében élőket nem mint egyéneket, hanem mint nemzettagokat éri, akiknek szellemi és erkölcsi helytállásával áll vagy bukik maga a nemzet.

Hosszmetszetben múlt és jövő, öregek és ifjak, keresztmetszetben felülről le, alulról föl pásztáznak a szálak, e sajátos, magát magyarnak, nemzetinek, végül kiélezve keletinek valló öntudat szálai, egybefűzve-fonva egymástól egyébként igen távol eső értelmiségi rétegeket és nemzedékeket. A szálak néhol szinte szakadásig elvékonyulnak s egymástól elritkulnak, másutt megvastagszanak és sűrűsödnek, helyenként szövetté szövődnek, boggá csomósodnak egyletekben, csoportokban, társaságokban, szövetségekben, hol egymással egyetértésben, hol villongásban – az egész mégis egy véredény- és idegrendszer, közös szívvel, közös gerinccel, a hivatalos és nem hivatalos Magyarország jókora részének konszenzusa, mely annak a mértéknek a birtokában érzi magát, hogy politikában, vallásban, erkölcsben, irodalomban, művészetben, életfelfogásban, világnézetben, gondolkodásban, érzésben, jellemben mi a magyar, a magyaros, a nemzeti, minden tagja egy-egy határőr, aki éberrel vigyáz, hogy a dekadens idegen szellem meg ne mészárolja az egészséges magyar lelket, s a miniszter ugyanazzal a nemzeti tudattal, a nemzeti aktus és önvédelem, a nemzeti hagyományok őrzésének tudatával parancsolja a cigánynak a sírva vigadás álmagyar, szentimentális, limonádés nótáit, mint az ellenzéki lapszerkesztő a járási székhelyen.

IV.

Ebben az irányzatban az a nevezetes, az idegen szem objektivitásával nézni tudó számára valósággal elképesztő, mennyire közönyös vagy éppen ellenséges a tünékeny pártpolitikai áramlatok mögött elhagyottan vajdó nemzeti, történelembé vágó nagy kérdések s a nemzeti kultúra feladatai irányában, nemzeti elhívottságának érzete és öntudata ellenére milyen nehezen lehet megmozdítani s ráeszméltetni az imént említett tereken (politika, művészet stb.) olyan helyzetekre, kérdésekre, feladatokra, melyeken fordul az egész nemzet sorsa, olyan szellemi javakra, melyeken sarkallik a nemzeti kultúra. Lendítő nemzeti erő helyett gát, tápláló közösség helyett béklyó – ezért kell, elkerülhetetlenül ezért muszáj vele foglalkozni. E túlzásnak tetsző állítás igazolására nyomban idézők egy csokor példát. Félreértés elkerülése végett azonban előrebocsátom, hogy nem bíráskodom senkinek magyarságában, nem lépek a jó és rossz magyar osztályozásának nálunk megszokott útjára, személyeken túl tényekre és eredményekre utalok. A visszasság magyarázatánál gyakran fölmerül nálunk az érvelés, hogy minden baj oka társadalmunk vegyes nemzetiségű eredete és alkata, s ennek következménye a nemzeti érzék hiánya – a tapasztalat mást mutat, sokszor maguk az így érvelők, kétségbevonhatatlanul színmagyarok, a nemzeti jelszavakat ezen a címen joggal kisajátítani vélők képviselik ez érzék hiányának legsúlyo-

sabb eseteit. Hagyjuk hát e megbízhatatlanul ingatag alapú, objektívnek álcázott ismérveket fitogtató, elvi megítélésre és szétválasztásra teljesen alkalmatlan olcsó skatulyázást. Ebben az irányban állnak, élnek, cselekszenek, munkálkodnak jó magyarok, kitűnő magyarok, kiknek magyarságához, érzéséhez, nemzeti hűségéhez, jóhiszeműségéhez kétség sem fér, teltek jó szándékkal, tenni akarással, s mégis hiába az egyéni jelesség, hiába a közösségbe szervezettség, ha figyelme nem oda fordul, súlya nem oda tódul, ahova kellene; magyarnak születnek, feltehetően természetes fogékonysággal minden iránt, ami szellemi érték nemzeti jellegzetességgel kínálkozik számukra, várja őket, s felnövekedvén, belenőnek olyan kész légkörbe, áramlatba, jelszavakba, mik megfosztják őket a képességtől, hogy elfogulatlanul, világosan lássanak; végül elvesznek a tragikus elhagyatottságban vívódó magyar szellemi élet számára, sőt növelik, duzzasztják a mozgíthatatlan tömeget, mely ezt az életet agyonnyomja. Csak sajnálkozva lehet méregetni a nemzeti életet ilyen módon érő veszteséget s őket is, hogy mi mindentől fosztják meg őket a fennálló körülmények s önmaguk. Ha egyszer nyilvántartást készítenénk a szellemi javokról, amikért érdemes magyar földön születni, amiket csak magyar lelkiséggel (tekintet nélkül az eredetre) lehet teljesen átélni és átérezni, amikért ezen a helyen érdemes küzdeni és szenvedni – vajon hányak birtokában találatnának? s mivel indokolnák a fogékonyságuk határáig terjeszthető teljességre törekvés hiányát, a nagy lemondást, a dantei bélyegzésű bűnt (...fece per viltate il gran rifiuto⁴)? S ha meglepő, hogy a magát magyarnak, mások kizárásával egyedül magyarnak, a magyarság dolgában szabadalmazottan ítélkező magyarnak tartó irány alapján mennyire nem magyar, a nemzeti irány mily kevésbé nemzeti, oly kevésbé, hogy az időszerű nemzeti feladatok tükrében olykor éppenséggel nemzetietlen vagy nemzetellenes, a meglepetés csak addig tart, míg ezt az egész szellemi-lelki struktúrát át nem világítjuk. Erre később, a belső ellentmondás gyökerének föltárásával, még visszatérek. Most, előzetesen, csak röviden utalok rá. A nemzeti mint mérték, a *right or wrong, my country*⁵ elve érvényesülhet a külpolitikában, irányt szabhat diplomáciai tárgyalásoknak, a kötelesség erkölcsi imperativusát öltheti magára (nyitva a kérdés, csakugyan üdvös-e) – nem lehet irányelv egy nemzet belső életében s kultúrájában; akinek a *wrong is right*,⁶ csak azért, mert az ő nemzetében találja, eleve lemond arról, hogy a jót megkülönböztesse a rossztól, s hogy minden dolgot önmagában, a saját mértéke szerint mérjen és ítéljen. Ez nem elég. Lemond továbbá arról is, hogy a nemzetit (s a nemzeti feladatokat) megértse; ez az elv nem igazít el annak megítélésében, mi a nemzeti jellegű, mi nem – ez annak szeretete, ami éppen *van* a nemzeten belül. Az értékelvről való lemondással logikailag együtt jár a megismerésről való lemondás, a szellemi-erkölcsi szférában, tettek és művek között értékelés nélkül nincs megismerés, s amint a nemzetinek nevezett kritérium az értékelés helyére lép, minden megismerés – így magának a nemzetinek megismerése is, megsemmisül; nincs, ami a tapasztalatot ismeretté, megértéssé feldolgozza, szellemi-erkölcsi hierarchiába rendszerezze, nincs, ami világítson és mér-

jen; helyén ösztön, érzés, indulat csapkod vaktában vagy nyugszik magában, s mert vak, azért közömbös is, és viszont; érzés értékelv nélkül nem is lehet más. A közömbösnek nem mond ellene a nagy zaj és harciasság időnként – más célókért lángol. Ha az igazi problémák iránt nincs érzék, mert hiányzik a kritérium, akkor éppen azért nincs érzék minden igazi nemzeti probléma iránt se, mert az értékek alól kivont s ezzel merőben külsőségessé tett „nemzeti” kritérium az igazán nemzeti és álnemzeti közt se tud különbséget tenni. Ezzel megnyílik az út a jelszónak. Hogy teljességében megértsük, mindig pozitív és negatív oldalát kell látnunk. Az első: felruházza az alatta tömörülőket biztos tudással a nemzeti kérdésében, a „nemzeti érzésűek” csalahatatlanul tudják, mi kell a nemzetnek, mi használ vagy árt neki politikában, irodalomban, művészetben stb.; pótolja a tárgyi tudást, műveltséget, tehetséget, fensőbbes címen menlevelet ad hiányuknak; nem baj, ha valaki nem ért például a művészethez, az a fő, hogy a nemzethez értsen, ennek segítségével, ha hatalma is van, megvéd bennünket a dekadensztől, korcsstól, nyugati veszedelemtől, ahogy miniszterek döntése kulturális, művészeti ügyekben nyilván ki is mondta. A második: fölment a feladatok alól: az első menlevelet ad, ez igazol is; a jelszó hangoztatása, vele, érte harcolás azt az érzést kelti a lélekben, hogy megtette kötelességét – s közben lefoglalja, a komoly munkát igénylő, súlyos, áldozatokkal járó feladatoktól eltéríti, a lelkiismeretet elaltatja; alibi: mert *itt* vagyok, nem kell *ott* lennem; a második a veszedelmesebb, mert ha mindennek a gyökere etikai, az egész szellemi-lelki életet gyökerében, alapjában támadja meg. A jelszó, az eszme majma, szakasztott úgy viselkedik, mint az eszme, vallásos, erkölcsi, tudományos szint ölt, logikával dolgozik, fejlődik is s a fejlődést felhasználja, előre lát, ösztönszerű tervszerűséggel készíti rendszerét s megformál egy egész világot, minden részében; igazában csak utólag derül ki róla, mily kitűnően operált, hogy becsapta híveit, milyen pusztaság marad utána, mennyi mulasztás, mennyi elvégzetlen, közben egymásra tornyosuló s már elvégezhetetlen feladat, milyen szellemi és erkölcsi hullamező, mekkora pusztulás; a hegei *List der Idee*⁷ mintájára s visszajaként a: *List der Un-Idee*.⁸ Hálás tárgy és érdemes teendő volna a szociológia számára a jelszó pszichológiájának és erkölcsének földolgozása, különösen nálunk. Az anyag igen gazdag.

V.

Ennek az iránynak korában, a kiegyezés utáni híres „föllendülés” és „virágzás” idején, az ezeréves történelem ma is legdicsőbbként emlegetett szakában száz-ezerszám és milliószám kivándorolt innen a magyarság; közte bizony színe-java is, hiszen még mostanság is olvashatjuk kint járt előkelőségeink boldogságtól és büszkeségtől dagadozó nyilatkozatait arról, hogy a magyar munkás mindenütt milyen nagyszerűen „beválik”, s milyen becsületet szerez a magyar

névnek; kivándorolt a nemzeti tudatot megtestesítő s a nemzeti erőt és akaratot kifejező állam közreműködésével, állami szállítmányként állami szerződések alapján és haszonra. A példa, mint már ilyenkor szokott, most is kéznél volt: kivándorlás máshonnan is folyik, nagy nyugati országokból, Itáliából, Németországból, sőt Angliából, nincs miért restellnünk vagy elleneznünk. Aki valaha csak egy kicsit is foglalkozott az európai kivándorlás okaival, tudja a különbséget a miénk s a többi népé közt, ismeri Itália hallatlan évi szaporulatát és gyarmatosító politikáját, a németországi viszonyokat, Angliáról nem is beszélve (a hozzá hasonlítóatnak jó volna már végképp lekerülni a napirendről), s arról sem, hogy ezek nem nemzetiségi államok, mint a magyar, melynek előbb-utóbb számot kellett vetnie az államalkotó nép helyzetével saját otthonában. Tudnivaló az is, hogy a kivándorlással egyidejűleg a magyarság az ország nagy területein amúgy is fogyott, s hogy a kivándorláson és fogyáson nálunk segíteni lehetett volna birtokreformmal és szociális reformokkal. Választani kellett, vagy reform, vagy nemzeti katasztrófa, az irány az utóbbit választotta, s miközben hirdette, iskolákban tanította, „itt élned, halnod kell”, szakadatlanul szállította kifelé a népet, nyílt beismerésül, hogy itt több magyarnak nem tud vagy nem akar életlehetőséget adni. Közben azért mást is tett – számítgatta, mikor lesz a magyar 30 millió! Az irány szócsöve, a szélső nacionalizmus lapja⁹ kiadta a jelszót a 30 millió magyarról, hangosan harsogta a nagyhatalmi mámor és dicső jövő álma ölen gondtalanul szunnyadó magyarság fülébe, s ugyanakkor a kivándorlás és belső romlás évről évre fokozódott. Jellemző, hogy éppen ennek a lapnak hasábjain jelentek meg Vadnay Andor¹⁰ csongrádi főispán azután könyvében is kiadott cikkei az alföldi földműves-kubikus proletariátus százezreinek szörnyű nyomoráról, halálos vergődéséről – ugyanazok a kormánykörök, a nemzet sorsának ugyanazok az intézői és ugyanaz a közönség olvasták ugyanazon lapban a nemzeti nagyság himnuszait s a pusztulástól megrendült lelkiismeret segélykiáltását. Nem vették észre az ellentmondást. A himnusz szebben hangzott, és föloldott a cselekvés kötelessége alól. Vadnay, aki nem volt se szocialista, se „destruktív”, kétségbeesett sok százezer főnyi tömegek, tisztán az emberiség szempontjából nézve, emberhez méltatlan sorsán, emberi lények éhhalállal küszködésén, gyermekek ezreinek táplálék- és ruházódáshiányán, de nem kisebb kétségbeeséssel látta e tömegeknek, mint magyaroknak, elhanyagolását és elhagyatottságát, a nemzeti életközösségből kirekesztését, a nemzet testében idegenné válását. S jól látta e nemzetgyilkos helyzet következményét. „Ha szaporodni és terjeszkedni tud e terület népessége – írja –, az a magyar faj erősödését jelenti. Ha pusztul, ha kivándorol vagy szaporodásában valami kényszerűség miatt megakad, ez a magyar faj missziója elvesztésének, ezeréves európai mártír-életünk végének a kezdetét jelenti.”¹¹ Az utóbbi három „ha” bekövetkezett. Kész volt felforgatni mindent, hátrább állítani a véderő, iparpártolás, kormányzat javítása ügyét, felforgatni – kormány megbízott szájában nagy szó – az állami háztartás egyensúlyát, lemondani egy időre minden egyéb „fej-

lődésről”, mert „itt a magyarság megmentéséről van szó”. A „megmentésre” nem került sor se akkor, se azóta. Vadnay beszélhetett így, őt megvédte állása és tekintélye minden gyanú ellen – mindenki más számára, aki fölajdult és gyökeres reformot indítványozott, készen tartották a hazátlan bitangság bélyegét a közvéleményt teljesen lenyűgöző lap hasábjain, ugyanott, ahol megindították a hajszát Ady ellen, mert a pusztulást érezte, a magyarság üldözött vadjává tették, ugyanazok, akik aztán hazaárulónak bélyegezték Babitsot, mert a háborút tőlünk idegennek vallotta. Vadnay a millenniumi évek minden nemzeti problémát örökre elintézettnak vélt „boldog békéjében” szólalt föl, azóta valóság lett az „elképzelhetetlen”, az ezeréves ország földarabolása – s az új helyzetben mélyreható reformok nélkül élni képtelen ország használatára megreformálták, átjelszavazták a régi nacionalizmust neonacionalizmussá és nemzeti öncélúsággá. A 30 millió magyar helyett jóval kevesebb maradt meg itt – vajon van-e itt most már valamennyinek helye, otthona, kenyere, megbecsülik-e, megmentik-e, megőrzik-e, megerősítik-e a maradékot? A kérdés jogosult az irredentizmus, a revíziós mozgalmak és nagygyűlések korában. Ebben a korban – a magyarság kivándorlása változatlanul folyik tovább. Hogyan, hová? A kérdésre hihetetlen – akárhány elolvasás után is hihetetlen – hivatalos feleletet ad a Magyar Statisztikai Közleményeknek az 1930. évi népszámlálás adatait közreadó kötete, mindjárt az első lapján: „Annak ellenére, hogy a külföldre való kivándorlás elé az utóbbi évtizedben is számos akadály tornyosult, mégis 73 902 főnyi (0,9 %-os) kivándorlási különbözet jelentkezik. Igaz, hogy az Észak-amerikai Egyesült Államok, ahová a magyarországi kivándorlók legnagyobb tömegei vonultak évtizedről évtizedre, most lezárta előttük a sorompót, de Amerika többi területei még mindig vonzóerőt gyakorolnak a magyar kivándorlókra. Látjuk ezt Kanada immár rendelkezésre álló 1930. évi előzetes népszámlálási adataiból; ott ugyanis a magyarországi származásúak száma 1920–1930 között 7493-ról 28 523-ra, tehát 21 030-cal növekedett meg. Ha majd rendelkezésre fognak állni a többi államoknak Kanadáéhoz hasonló részletességű adatai, nem lesz nehéz nyomára jönni annak, hol helyezkedett el a fennmaradó 53 000 magyarországi kivándorló.”¹² Ebből a kivándorlást megkívántató magyarsággal írt hivatalos állami okmányból megtudjuk, hogy Amerika „még mindig vonzóerőt gyakorol”; megvan hát végre: a kivándorlásnak bizonyosan ez az ellenállhatatlan vonzóerő az oka; s megtudjuk, hogy semmit se tudunk arról, hova lett félszázezernyinél több magyar – elszoródott, mint gazdátlan polyva a szélben, elfolyt, mint kelletlen lötyty a hasadt edényből. 73 902 magyar egy kisebb megye népessége – ha ennyit sikerült volna már visszaszerezni, micsoda nemzeti ünnep lenne! S a földműves-proletariátus? Az ónacionalizmus társadalma gyűlölködve nézte az élni-, itt élni-akarást mozgolódó tömegeket, a jelszó szerint nincs semmi más baj, mint hogy nemzetközi népbolondítók félrevezetik, nemzeti érzését meglazítják – mióta az alföldi kubikosok a Teleki tér kövezetén tanyáznak talicskástól, családostól, s az embertelen nyomor közszemlére került, az újnacionalizmus gyakran

kifejezte már részvétét fölötte, hangsúlyozva, hogy most még fokozottabban kell vigyázni e tömegek lelkére, magyar nemzeti érzésére.

Ennek az iránynak idején Erdélyből a koldus székelység szünetlen szivárgott Romániába kocsisnak, cselédnek, hungarának, székely falvak eloláhosodása befejeződött, román bankok egyre-másra földet vásároltak, parcelláztak. Figyelmeztető, könyörgő szózat gyakran érkezett, meghallgatásra, megértésre nem talált. Tengerentúli gyarmat az anyaországtól nincs jobban elválasztva, mint az „egyesített” Erdély volt Magyarországtól, ahogy ott a Királyhágón inneni országrészt nevezték. A kiegyezési kornak Erdély sorsa egyik legfontosabb fejezete, mit még máig se írtak meg; tükre az egésznek. Ma azt mondják, „hiba” történt, s azt akarják vele kifejezni, hogy el lehetett volna kerülni a „hibát”, mintha azzal a szellemmel, rendszerrel, tudattal más is történhetett volna, mint ami bekövetkezett. Ez a fölfogás viszont, mely elszigetelt eseteket lát, tükre a mai történelmi látásnak, nemzeti tudatnak.

Ennek az iránynak régebbi évtizedeiben az ország nagy területein meggyökerezett a legsúlyosabb veszedelem, a munkáját sokfelé jórészt elvégzett, ma már leküzdhetetlen egykezés, s az egyre fogyó-gyengülő magyarság helyét közben más nemzetiség foglalta el; újabb évtizedeiben elterjedt országszerte, s növekszik napról napra most is, mikor annyit beszélnek, írnak róla. E téren se hiányzott a figyelmeztetés már 40–50 évvel ezelőtt, s azóta időről időre egyre sűrűbben, pontos adatokkal, térképekkel, számadatokkal legalábbis néhány vidékre nézve. A kérdés akkor fog teljes nagyságában megmutatkozni, ha majd a nemrégiben rendszeresen megkezdett adatgyűjtés és feldolgozás munkája befejeződik. Az eddig begyűlt anyagot ismerem, felülmúl minden elképzelést. Ami azonban előbb is nyilvánosságra került, éppen elég, hogy a legalvőbb lelkiismeretet, ha van, fölrázza. Az adatok egyelőre még hitelre se találtak, jórészt arról folyik a vita, igazak-e vagy nem. Legújabbban meg arról, szabad-e, hasznos-e róla egyáltalán beszélni, a veszedelem híreit nyilvánosság elé vinni. A vita lehetőségének különös oka van: a vezetésre hivatott tényezők és társadalmi osztályok nem ismerik a vezetésükre bízott országot. Nagy nacionalistáink nem tudják, milyen országban élnek, sejtelmük sincs róla, mi történik tőlük 5–10 kilométernyire, egy órai járóföldre – milyen rombolás, minden háborúnál, pestisnél szörnyűbb pusztítás nemcsak emberéletben, anyagi javakban, hanem szellemi, erkölcsi téren. Állandó panasz volt, hogy Magyarországot a külföld nem ismeri – honfitársaink vajon mit tudnak róla? A magam tapasztalatai és véleménye helyett ideiktatok néhány mondatot a túlzás gyanúja ellen vértezett olyan folyóirat, mint a Magyar Szemle, márciusi számának „Honismeretünk borzalmas hiánya” kiáltó című cikkéből, földrajzi szakember, egyetemi magántanár bizonyára nem szenzációt hajhászó tollából: „...a magyar állam testében külön jellemű személyiség a Dunától nyugatra és keletre eső földek magyarja. Egyik a másikat nem ismeri. *Hogy ismerhetné, hiszen saját lakóhelyét sem ismeri...* Az idevágó kutatás a tudatlanság valóságos légüres terét tárná fel.”¹³ E szavak elsősorban földre, vidék-

re vonatkoznak; – hogy ismernék a népet, a nép életkörülményeit, sorsát, amit megismerni jóval nehezebb, több figyelmet, időt, tanulmányt kíván, ha az egyszerű utazás vagy turistázás révén könnyen elérhető vidékismeretből így vizsgáznak? Élnek tehát derűs, semmivel se zavarható gondtalanságban, az aggodalmaskodókat vagy „pesszimista” okvetetlenkedőket, a Jeremiásokat Muhi és Mohács példájával hessegetve el – ez a nemzet mindent kibírt! –, vagy a tudatlanság vakmerőségével megvédve a „nemzet érdekeit”. Nem jó ugyanis, ha a külföld megtudja, itt baj van. Bizonyára nem jó és százszor jobb volna hallgatni, más, szebb dologgal foglalkozni. De hallgatni csak ott szabad, ahol a fölismert bajon a segítség munkájához látnak. Nincs más választás: hallgatni és tenni, vagy kiáltani, amíg nem tesznek. Vadnay még a múlt században a vég kezdetéről beszélt – hol van a segítség, a munka kezdete? Az államhatalom, a hivatalos politika akkor is, mint ma, „nemzeti” volt, s nem azt mondta: nem törődöm a nemzeti feladatokkal, hanem azt: amit én csinállok, az a nemzeti, minden más nemzetietlen vagy nemzetellenes. Átvette volt Nyugatról a liberalizmust s a liberalizmus nacionalizmusát, az egyedül segíteni képes reformok dolgában azonban azt mondta, nem szabad a Nyugat után mennünk, gondosan megvédte a nemzeti jelleget a ’67 óta esedékes földbirtokreformtól. Nyugatról jön a rossz, a forradalom, s ha mi át is veszünk, ki kell válogatni a sajátos nemzeti jellemnek megfelelően. Egyfelől a reformok veszedelmes, mótelyező nyugatiságának érve, másfelől a sajátos nemzeti feladatok (kivándorlás, Erdély, egyke stb.) tudomásul nem vétele: e kettő közt őrződött meg az ország megcsonkítása utánra csonkítatlanul a kiegyezési kor szellemi öröksége és alkata, készen arra, hogy új ágak beoltásával fölfrissítsék. Az új nacionalizmus, fajelmélet, fajvédelem, nemzeti öncélúság kora likvidálta a liberalizmust, a kivándorlás vagy reform dolgában, mint láttuk, folytatta a régi vonalat; hasonlóan az egyke vagy reform, pusztulás vagy reform kérdésben. Hogy van-e hatalom, ami ma még megállítani, visszafordítani tudná a pusztulás folyamatát, erről megoszolhatnak a vélemények. Hogy eddig a legcsekélyebb komoly kísérlet se történt rá, tény, és tényekkel nem lehet vitába szállni. Még maga az ezerágú kérdés is feldolgozatlan, jószerént ismeretlen. Ha a kérdés oly sokágú, megoldása is csak hasonló lehet. Orvoslásul hol telepítést, hol földreformot, hol örökösödési törvényt, hol új gazdasági rendet hallunk említeni; magában egytől egyig mind elégtelen. Amíg ki nem alakul a köztudat valamennyinek egyaránt szükséges voltáról, amíg a tenni és vezetni hivatottak meg nem értik, hogy ez a négy tulajdonképpen egy, szerves egy egész, amíg a törvényhozás nem vállalja valamennyit minden következményével, addig a vég kezdetét nem válthatja föl az élet megújulásának kezdete. A sokat emlegetett „nemzeti összefogásra” itt vár a próba, a többi: jelszó és alibi. S itt vár a próba, mely igazságosan ítél fölötte, az ifjúságra, elsősorban az egyetemi ifjúságra, az ő szellemi fölkelésére: ha ebből az országfoglaló és országépítő munkából kimarad, akkor egy része eljuthat valamilyen hivatali állásig, de az ifjúság a maga egészében kimarad a nemzet életéből. Itt kínálkozik az alkalom, megis-

merni, mi az a nemzeti feladat, megismerni az országot, a népet, komoly közös tanulmányokban előkészíteni a reformokat adatgyűjtéssel, vidékek helyzetének föltárásával, tudatos és rendszeres előőrsi szolgálattal. Másutt, vagy jobb időben nálunk is, az egyetemek lehetnek tisztán a tudomány tűzhelyei vagy akár diplomagyárak: mi ma egyik luxussal se élhetünk. A mi egyetemeinkre most különleges hivatás felelőssége hárul: az ország földjének, vidékeinek, népének, helyzetének tudományos módszerességgű és alaposságú megismertetése az egész ifjúsággal, nemcsak azzal a részével, melynek „szakja”. Hogy milyen messze vagyunk tőle, a borzalmas hiányról panaszkodó, imént említett cikk tanúsítja. Ez az egyetlen mód, mellyel a vezetésre hivatott réteg érzeke és értelme az előtte tatóngó, eddig észre se vett feladatokra megnyitható. Jellemző, hogy az egyetemek körüli vitában a megmentésükre „nemzeti hivatásukat” hangoztató szölamok közt ez az egyetlen konkrét érv nem hangzott el – a nemzeti öncélúság korában.

Ez az irány őrizte az irodalomban a nemzeti „hagyományt”; nem Balassáét, Zrínyiét, Csokonaiét, nem Kazinczyét, Vörösmartyét, Aranyét, Petőfiét, még ha velük cégérezte is magát; volt és van magyar hagyomány, elég önálló, erős, védelemre nem szoruló: a szüntelen megújulás a Nyugattal, a korral s a néppel való érintkezésben, szellemi közösségben és egységben; a magát nemzetinek szabadalmazott „hagyomány” egyaránt távol esik mindnyájától, Nyugattól, kortól, néptől; őrizi, hol védve, hol támadva, a magyar sorssal, az örökké élet-halál mezsgyéjén forgó tragikus nemzeti tudattal semmi kapcsolatot se tartó maga koholta „nemzeti jelleget”, a maga örök időkre elkészített kis „ideálját”, kiegyezési gondtalanságát és problémátlanságát, a világ árjától elkerített kis idilljét jó szélmertes helyen. Arany útjának folytatása a néphez vezetett volna, mind mélyebbre, mind szélesebben; az ősi kincseket rejtő töretlen televényen gyanútlanul őrt álló „nemzeti-népi” irány nem folytatta az utat, s mint az egész életében egy helyen kucorgó mesebeli indiai koldus sose tudta meg, milyen kincseket rejt a föld a lába alatt, nemzeti-népi gyökértelenségének sejtelve nélkül védjegyezte a magyar szellem és lélek monopóliumává a kedélyes dzsentriskedést, a novellává és regénnyé dagasztott anekdotázást, és megalkotta népiességének legsajátabb műfaját, a népszínművet. Csak egy műfaj, de nem szabad kicsinyelni; az egész ország, a fővárostól, ahol külön színháza volt, végig a legtávolabb és legkisebb faluig, ahol műkedvelők gondoskodtak arról, hogy a fonal valahol el ne szakadjon, a felső tízezertől a legalsó rétegeg, mind egygé forrt, egy egész korszak lelke élt benne, olyan egységben, olyan kollektivitásban, amilyen csak a művészet legnagyobb korainak adatik meg. Egy görög kyllixből rekonstruálhatod a görög világot, a népszínműből a kiegyezéses magyar világot. (Emberére váró hálás téma ez is.) A hagyományörök, álnemzetiek menlevele és alibije nem így szólt: tudatlanok, műveletlenek vagyunk, azok is akarunk lenni, tehetségtelenek vagyunk, gyenge dolgokat írunk, de azért csak hadd írjunk azoknak a rétegeknek, kiknek éppen ilyen kell, – hanem így: amit írunk, nem elmaradt, együgyű, csak *más*, mint a többi nemzeté vagy az itthoni „nyugatiasoké”, más, mert nemzeti,

valami különleges érték, a mi specialitásunk, más mértékkel kell mérni, mint a többi, mert ebben a nemzeti a fő, de a többivel egyenlő értékű; s így vette be a tömeg, így nevelődött rajta, így szegődött mellé s így kapta meg ő is alibijét. Mikor végre megjött a hagyomány-gyökeres, a magyar, a nemzeti költő, Ady – éppen magyarságát nem ismerte föl a „nemzeti” irány. Ez nem meglepő; ez a természetes. Éspedig nem valami külsőséges, hanem megkerülhetetlen elvi okból, a műhöz viszonyulás módszeréből szükségképp folyóan természetes. Meg kell végre érteni, hogy olyan vitában, mely nem akörül dült, jó költő-e Ady vagy nem, hanem magyar-e vagy nem, a művészi kritériumot elvető vagy megkerülni akaró irány a tőle különbözőre csak azt felelhette: nem magyar. Nem annak ellenére, hanem éppen azért, mert csak azt vizslatta, mi a magyar benne, mi nem, mi a nemzeti, mi nem, s csak ennek a kérdésnek kedvező elintézése után kerített volna sort a költő méltánylására – azért volt képtelen megérezni, megtalálni benne a magyart, a nemzetit. A nemzeti: művé átlényegült jellegzetesség; ahol hiányoznak a mű megértésének, önmagában értékelésének föltételei, ahol lemondanak a mű autonóm értékeléséről, ott hiányoznak nemzeti jellegzetessége megértésének és értékelésének föltételei is. A kettő elválaszthatatlanul egy, a második benne van az elsőben, mint jellem a tettben. S az is természetes, hogy ahol a nemzeti értéket így elválasztották a művészi értéktől, a szakadéknak a nonszensz már említett fejlődésének logikája folytán nőnie kellett. Elámulna Ady, ha morgó rozmárait turulként vijjogni, örököseiket a Sárga-tengerig terjedő Turán nevében ítélni és vezérkedni hallaná.

Hasonló módszerrel őrizte az irány a „hagyományt” a képzőművészetben is olyan sikerrel, hogy a magyar nemzeti formanyelvet kereső Lechnerrel kávéházi asztalra rajzoltatta épületeinek terveit, Szinyei Merse kezéből kiütötte az ecsetet, a nagybányaiak amúgy is megkésett mozgalmát sokáig elgáncsolta – de közben megépítette az Országházát, Halászbástyát, Szabadság teret, Országos Levéltárat, templomok és bankok légióit történelmi stílusokban, teletűzdelt a fővárost szobrokkal, a képtárakat képekkel, mikben minden van, csak művészet és nemzeti nincsen. A nemzeti jellegnek a kárhozatos nyugati mótelytől való megvédése azt jelentette, hogy például Pilotyt vagy Bouguereau-t utánozni szabad, sőt kell, de az élő európai művészet módján a kor lelkét magyar és európai formanyelven kifejezni tilos. Az irány szerint a „nemzeti” egy szóval azt jelentette: giccs; ami nem giccs, az nemzetietlen; s akinek a giccs nem kell, az nemzetellenes, hazáráuló. Ez volt a hivatalos álláspont. Abban az időben, mikor ifjú koromban az új magyar művészetért s a mindent elárasztó és eltipró epigon álművészet ellen hadakoztam, a legilletékesebb szájából, a művészeti ügyek teljes hatalmú hivatalos intézőjének ajkáról nyílt alkalmam megismerni a hivatalos „nemzeti” felfogást – kétórás előadásban, mely meggyőzésemet célozta s az okokat firtatta, mért vagyok ellensége a „nemzeti művészetnek”; nem kisebb dologról volt akkor szó, mint arról, hogy „állami akció” – így nevezték – készült ellenem megfélemlítésre és leszerelésre.¹⁴ Bár az ijesztés nem fogott, az akcióból nem lett sem-

mi, nemcsak azért, mert éppen akkor hosszú távollétre készültem, hanem inkább azért, mert a háborgó céhbeli hatalmasságok jól tudták, hogy akciójuk botrányba és nevetségbe fúlna, s olaj lenne a tűzre. Akkor a kritikának még volt súlya és szabadsága, s a hivatalos nagyságok beérték azzal, hogy gyártották a giccseket, festettek, szobrokat, épületeket csináltak, minden megrendelés, minden pénz az övék lett – hallgattak, akárhogy ütötték őket. Azóta e téren is nagy a haladás, megjött a szavuk, már nemcsak védekeznek, hanem támadnak, s hogy milyen érvekkel és színvonalon, a művészpörök megmutatták, egyben feltárva egyetemi tanárok, társadalmi előkelőségek nyilatkozataiban az egész uralkodó „nemzeti” szellemet.

Ennek az iránynak korára esik az európai rangú, az európai művészetben elől járó magyar zene történetének kezdete. Két év múlva harminc esztendeje lesz, hogy Bartók és Kodály első népdalfüzete¹⁵ megjelent, s magammal vittem külföldre; amerre csak jártam, a dalokat mindenütt – megértették, már amennyire idegen az ennyire nemzetien sajátosat megértheti, méltányolták, megcsodálták. Azóta a magyar népi zenének páratlan kincsei kerültek napvilágra, Bartók és Kodály művei világszerte megtalálták az őket megillető megértést és elismerést – a hazai „nemzeti” ugyanolyan értetlenséggel és ellenséges érzéssel száll szembe velük, mint harminc évvel ezelőtt. Bőséges tapasztalatom van e téren; előkelő, művelt személyek, vitán felül magyarok, akik csalahatatlannal tudják, mi a „magyar”, mi a „nemzeti”, bár soha egy eredeti magyar népi dalt nem hallottak, felháborodva mondják ki a szentenciát az egyedül igazán magyar zenére: nem magyar. Tanúja voltam, mikor egy Rippl-Rónai kiállításon¹⁶ Bartók a legreमेkebb magyar dalokat játszotta s utána kulturális ügyeink legfőbb gondozója, a kultuszminiszter, ezt a kérdést intézte hozzá: ugye, ezek oláh nóták voltak? (Bartók szikrázó szemmel csak annyit felelt: nem! – nemzeti istápolónk már sarkon fordult s ment is.) A magyar társadalmat könnyű volt megvédeni a magyar zene ellen, minden feltétel és hajlandóság megvolt benne; azt, ami dalban, zenében igazán magyar, egyáltalán nem ismerte, sohase hallotta, nem nevelődött benne, nem szokott hozzá, s annyira elidegenedett tőle, hogy képtelen fölfogni, képtelen benne a magyarra ráismerni. Csodálni való volna ez, ha magában álló tünet volna; de a szellemi életben nincsenek magános, elszigetelt tünetek, ugyanaz a szellemiség minden téren csak édestestvéreket fiazhat. A „nemzeti” irány megalkotta a magyar zene ideálját is a szentimentális álnépdalokban, a népszínműi dalokban s a cigányzenében, melynél a magyartól nemhogy távol esőbb, iránta kevésbé fogékony, de vele ellentétesebb zeneiség nincs a világon. Ha van emberi lény, mely tökéletesen képtelen egy magyar kadenciát eljátszani, a cigány az. A külföldi, aki romlatlanul és elfogulatlanul hall először magyar dalt, talán különösnek, bizonyára idegenszerűnek hallja, de befogadja; a cigányzenén nevelt magyar fül képtelen befogadni. A cigányzenén kívül a hazai „hagyomány” is megtette a magáét, szentesítette azt, ami a veszedelmes Nyugatról már régebben átvétetett, mint a képzőművészetben a történelmi stílusok, itt már polgárjogot

nyert, és gondosan leeresztve a sorompót az ugyanonnan jövő újabb áramlat előtt, kivéve, ha epigon; tehát: Massenet, Puccini igen, Debussy nem, s ugyanezért az idehaza újat teremtő Bartók, Kodály se. A magyar dalt, zenét, mint más téren se az igazi értékeket, nem tudta semmilyen rosszindulat, értelmetlenség vagy hatalom hódításában gátolni, mint tűzegben a láng, hol itt, hol ott lobban fel tüze az országban, s talán eljön az idő, mikor összeérnek a tüzek, s egyetlen örök és olthatatlan lobogásban világol e nép legtündöklőbb világossága; de a hódítás nem a „nemzeti” és hivatalos irány föleszmélésének, hanem minden talpalatnyi helyért folyó elkeseredett harcnak, apostolok áldozatos és szívós munkájának eredménye. A gyakorlat emberei vagy az esztéta lelkek, ki-ki a maga szempontjából, talán csak egy művészeti ág sorsát látják a magyar zene küzdelmében s eszerint nézik közömbösen vagy műbarát-lelkesedéssel; holott sokkal több annál. Nagyarányú gondolat és igazság, amit Berze Nagy János, a kiváló etnográfus és tanfelügyelő egy iskolalátogatás után a tanítónak fejtegetett, hogy ez a nemzet a népi dalban forrhat eggyé, s a népi dal lelkében megújulva, új életre kelve lehet naggyá. Sőt, azt hiszem, ha ennek a dalnak ereje mindenkit, de mindenkit áthatna, politikusokat, nemzetgazdászokat, írókat, egyházi embereket, tanárokat, tanítókat, az egyéneket és a tömegeket, a városokat és a falvakat, az ifjúságot és a gyermekeket, áthatná lelkük mélyéig, minden gondolatukig, ha benne *élnének* eszméletük kezdetétől – ez az erő olyan hatalom volna, az akarata, érzésnek, szeretetnek olyan hatalma, mely mindenkit egyesítve minden pusztító ártalmon győzni tudna; győzni az egykén, a kivándorláson, a földművesproletariátus nyomorán, mert nem lehet ezt a dalt szerelemmel szeretni, ezt a csodálatos kincset a lélekben hordozni, ennek a kincsnek értékét tudni – tudni magunkra és magunkban, megváltó és fölemelő erejét érezni, átélni – s ugyanakkor ennek a dalnak népét pusztulni hagyni; s hiszem, ha ebben a dalban, mint egyetlen akarat, zengne az egész nemzet lelke, határok omlanának le tőle, mint Jerikó falai. A pepecselő s a szél járásával naponként kergő-forgó állítólagos reálpolitika helyett ez az igazi reálpolitika: a szellem, a lélek realitásának politikája. Azt mondja az evangélium egy helyen Jézusról, „nem is tőn ott sok csodát az ő hitetlenségök miatt”.¹⁷ A csodatételnek is föltételei vannak, de a csodatevő erő itt él közöttünk – legyenek meg föltételei, s a csodák megtörténnek. A magyar népi dal világ csodája, páratlan nagyszerűség, olyan örökség, amit nem pótolhat semmi, a lángésznek semmilyen alkotása, benne örök jelenként él a múlt lelke, ő a mi lelkünk anyja, őse, benne érezzük mindazt, amiből lettünk, halljuk, amit már nem is tudhatunk, csak sejtethünk, mint lelkünk legmélyebb rétegeit; a tökéletességnek felülmúlhatatlan csodája, amilyen csak az lehet, ami nem egy ember műve, hanem ezer meg ezer lélek formálta századokon át, s azt, ami valaha talán egyén műve volt, személytelenné és egyetemessé magasztosította, s ez az, aminél a művészetnek nincs feljebbvaló csodája; ősi valóság, érzékelhető valóság – több, mint művészet – a lélek mitikus világából, mikor nincs külön szó és külön ének, külön gondolat és érzés, racionális és irracionális, szellem és érzék, ösztön

és tudat, nincs külön külső és belső világ, hanem elválaszthatatlan egységben él minden, s minden hang, szó, mozdulat, tánc egylényegű nyelve ugyanannak a valóságnak; s mivel ebben az ősi egységben nem mint megszervezett egységben, hanem olyan organizmusban él együtt minden, amilyen az egyén, de végtelenül tágabb, századokat és számtalan egyént befogadó határok közt, azért megnyilvánulásai minden egyénét meghaladóan változatosak és kimeríthetetlenül gazdagok. Csak ha már legalább az eddigi gyűjtés kezünkben volna, a dalok valamennyi ismert változatával, alkothatnánk megközelítő fogalmat a változatosságról és gazdagságról. Rengeteg még a kiadatlan, de ami eddig hozzáférhető, az is megújíthatja életünket, a székely és dunántúli balladák, Molnár Anna, Kádár Kata, Rossz feleség. A hegyi tolvaj, Fehér László, a bukovinai csángó, a csíki, a Zoborvidéki, a somogyi dalok, az ormánysági változatok, a Magyar Ilona-nóta (Magos a rutafa...), a gyermekdalok, az olyan utolérhetetlen tökéletességig, egyszerűségig, tömörségig csiszolódott dalok, amilyen a csíki két strófa: Tőlem a nap úgy telik el, Ha feljő, alig halad el, Nem virradok örömömre, Nem sötétülök kedvemre. Reggel, napfeljöte előtt, Könnyemmel megmosdom előbb. Este, nap-szentület után, Könnyemmel áztatom párnám¹⁸ – nyolc rövidke sor, de ha költő volnék, minden művem odaadnám érte s dallamáért. Íme, amiért érdemes magyarnak születni és magyarrá lenni. S ennek kell itt a napfényre jutásért, megértésért, saját hazájában honáért tusakodnia. A hivatalos „nemzeti” irány? A bukaresti Akadémia már rég kiadta Bartók erdélyi román gyűjtését,¹⁹ a magyar Akadémiának még nem volt gondja és pénze a magyar gyűjtés korpuszának kiadására.

Ennek az iránynak korábban hagyták úgy magára a legnemzetibb tudományt, a néprajzot, hogy életét éppen csak tengetni tudta és tudja, magánosok támogatására utalva. Amilyen lehetetlenség a nemzeti tudat történelmi tudat nélkül, olyan lehetetlen a nemzeti teljesség a nép ismerete nélkül. Hogy milyen fokán állunk ennek az ismeretnek, már utaltam rá; az irány kifüggesztheti a táblát uralma színhelyére: ismeretlen ország, ismeretlen nép. Amit az egyetemeken, középiskolákban, tanítóképzőkben első helyen kellett volna tanítani, hogy átmenjen az egész nemzet életébe, vérébe – egyáltalán nem tanították, legalábbis a legutóbbi időkig, amikor végre a néprajz katedrát kapott Szegeden, s magántanár és megbízott előadó képviseli a pesti, debreceni egyetemen. A többi iskolában híre sincs. Diákkoromban tanultuk, hogy Uruguaynak hány kilométer hosszú a vasúthálózata és hány főnyi a szarvasmarha-tenyésztése – de hogy a mi népünk milyen módon él, mik a szokásai, hagyományai, milyen szellemi javakat, milyen művészetet termel, hírét se hallottuk. Tudtommal – Keleten a helyzet változatlan. Néprajzi gyűjtés, néprajzi múzeum számára a legkisebb dotáció kerülközött; mindenre telt, erre nem. A szellemi termékek tára: a Magyar Népköltési Gyűjtemény néhány kötete a hézagosság, csenevésztség siralmas példája;²⁰ az ország feldarabolásával s a különben is megváltozott viszonyokkal örökre elvesz tömérdék érték, amit még pár évtizede meg lehetett volna találni és menteni. Nagy buzgalommal és fáradtsággal összeszedetetett tárgyi néprajzi gyűjteményünk a

városligeti Iparcsarnok hodályában (más hajlék nem akadt neki) kushadt, míg az elemek pótolhatatlanul el nem pusztították egy részét.

Ez az irány óvta a magyar szellemiséget a vállalkozástól, mely nélkül a szellem nem eszmélhet magára, élete nem bontakozhat ki és nem zárulhat teljes egésszé, a filozófiától. Köztudattá tette, hogy a filozófia meddő fogalom – hüvelyezés, ráérő német szobatudósoknak való problémacsinálás ott, ahol nincs is probléma, s minden filozófia koronája, a bölcsességek bölcsessége a magyar „józan ész”, különösen a paraszt józan okossága. Legfőképp óvta pedig a magyar jellegtől idegen s ránézve vészes „homályos”, „ködös” metafizikától. A maga fantáziátlanóságát, problémátlanóságát, szűk látókörét azonosítva a magyar jelleggel amennyire ellenezte a végső kérdések „haszontalan firtatását”, oly lelkesen javallta és hozta be a rontó Nyugatról a földhöz ragadt, olcsó pozitívizmust, mert ez „megfelel” a józan magyarnak.

A vallásos szellemet hasonló recepttel őrizte meg a „túlzásoktól”. A magyar, eszerint, józan és „bigottságra” hajlamtalan lévén, olyan keresztyénséget, olyan evangéliumot kell neki adni, melyről gondosan lenyírták az e világba nem való, megvalósíthatatlan, az életben használhatatlan „szélsőséget” és „vallási rajongást”. A metafizikát az okkultizmussal, a misztikát a misztifikációval, a hitet a hiszékenységgel egynek vevő s e fogalmakat gondtalanul egymás helyett használó irány felállította a „józan vallás” ideálját, mint az egészséges magyar ész és kedély számára legmegfelelőbbet, és kitenyészttette például a magyar kálvinizmusból azt a típust, mely a vallástalan vallás magaslatáról legmagyarabb magyarsága büszke tudatával nézi le a „vakbuzgóságot” és „kegyeskedést” – a valamennyi vallás között predesztináció- és sola fide-tanával²¹ talán a legirracionalisabb mélységekre építő kálvinizmus cégére alatt. Eszerint nem az evangélium a mértéke a magyar szellemiségnek és ítéltetik meg azzal, milyen mértékben képes az evangéliumot hordozni, magáévá tenni, a maga szellemi sajátosságát benne megformálni és hozzáőni, hanem ellenkezőleg a józan ész, a „magyar ész” mértéke az evangélium e helyen való érvényességének – az evangéliuménak, melyről Pál apostol a józan és okos korinthusiakhoz egymásra halmozott és zsúfolt sorokban küldi a minden józan ész ellentétét, megcsúfolását hirdető üzenetet „a keresztről való beszéd bolondság ugyan ... nem bolondsággá tette-e Isten e világnak bölcsességét ... az igehirdetés bolondsága ... a zsidóknak botrányozást, a görögöknek bolondságot ... az Isten bolondsága...”²² Verbum crucis, stultitia.²³ A magyar jelleget idegen mételtyől gondosan óvó „nemzeti” irány sikeresen védte meg magát a magyar bölcsességideál fölállításával: „nemzeti” alapon fölmentette magát az evangélium s a kereszt alól, kitűnő alibit talált a maga igazolására. Az alibi logikája találékony és következetes. S az is logikus, hogy mikor fölkel a józan észnek megfelelő pogányság csillaga, örömmel üdvözölte, noha nem Keleten, hanem Nyugaton kelt föl, s Wotanról jutott eszébe a fehér ló vérét áhító külön magyar isten.

VI.

Folytathatnám, de tán ennyi is elegendő. Nem is a számbeli teljesség a fontos, hanem hogy magát a szellemet lássuk működésében és ágazataiban, az egészet szerves és következetes egységben. A paródia nemcsak teljes, vonásról vonásra hiánytalan ellenképe az autentikus nemzeti szellemnek, hanem tökéletes is. A nemzetinek nem okvetlen ellentéte a nemzetközi; nagyon jól elgondolható az utóbbinak olyan formája, mely a nemzetinek mintegy folytatása, s megbecsüli és megőrzi mindazt, ami a nemzetiből megmaradásra hivatott. Föltétlen és elvi ellentéte az álnemzeti, mert nem lehet valami csak ál, anélkül hogy egyben ellentétes is ne legyen; s ezért az álnemzeti a tulajdonképpen nemzetietlen, sőt nemzetellenes, mert a nemzeti problémák és föladatak helyére a nemzeti életet gátoló, hátráltató elzárkózást, élettelen álideált, meddő jelszót, a cselekvés alól felmentő alibit, hazug hagyományt, fejlődni nem akaró önelégültséget, gyilkos giccset állítja; mint ahogy az álművészet, s nem a művészet hiánya művészetellenes, s mint ahogy ellentéte a növekedésnek a zsugorodás, haladásnak a hátrálás, noha, vagy éppen mert a zsugorodás és hátrálás is a mozgásnak valamilyen formája. De azért még ebben az álnemzetiben, a nemzetietlenben és nemzetellenesben is van valami sajátos „nemzeti” jellegzetesség. A paródia tökéletességéhez tartozik, hogy nemcsak a pozitívban, az alkotásban érvényesül a nemzeti, hanem a negatívban, a nem-tevésben, nem-látásban is a „nemzeti” gyanánt szabadalmazott jelleg, abban, *ahogy* nem tesz, nem lát valamit, a rosszul-csinálásban, *ahogy* rosszul csinál valamit, tehát az álnemzetiben, azaz nemzetietlenben, nemzetellenesben: „nemzetien” nemzetietlen és nemzetellenes. Ad absurdum célhoz érkezése a premisszának: a tökéletes nonszensz szükségszerű logikus következése a kiindulásnak, koronája és kupolája az egész épületnek. Das Unzulängliche, Hier wird's Ereignis.²⁴ Olyanféle ez, mint a különösen a múlt század közepe óta világszerte viruló emlékműszobrászat, a Kossuth-, Garibaldi-, Vilmos- stb. szobrok, csináltatóiknak és csinálóiknak egyaránt sejtelmük sincs szobrászi problémákról, s arról, hogy milyen sajátos szobrászi föladatot jelent az emlékmű, de ez nem baj, csak megálljanak a szobrok, hazafiasak, s ha sok pénz van, minél nagyobbak, azaz, minél „monumentálisabbak” legyenek; nem baj, ha nem művésziek, csak „nemzetiek” legyenek; s valóban, bár mindnyáját ugyanaz a szellem, ugyanaz a logika szülte, bár mindnek ugyanaz a „stílusa”, mint nagy korszakok egyetemessége idején: a művésztelenségben, a művészileg nonszenszben, a monumentális szobrászat nagy nemzetközi paródiájában is kiütközik nemzetenként a sajátos jelleg, a módban, ahogy egyik is, másik is a „nem művészet, de nemzeti” elvét és ideálját sajátlagosan alkalmazza.

Ez a példa utal rá, hogy másutt is él hasonló „nemzeti” szellem. Kétségtelen a hasonlóság, viszont a különbség is. A nemzeti étellel általában együtt jár a nemzeti tudat féltékenysége kifelé, konzervativizmusa befelé, s ez a kettő gyakran ugyanazt a dolgot jelenti más-más oldaláról tekintve. Kínálkozó analógia,

mint a legfélékenyebb és -konzervatívabb magatartás mintája – már ti. ahol ilyen – a francia. De az analógia, ha részben találó, más részben csak látszólagos. Ismeretes a régi harc a Sorbonne elgermanizálódása ellen, s például Lemaître polémiája az északi írók, Ibsen ellen. De itt valóban egy határozott szellemiség védekezik a másik szellemiség ellen, a francia stílus az ellen, amit német rendszer-erőszakolásnak, homályosságnak, északi ködnek stb. nevez. S nem azt mondja, hogy a német vagy északi dekadens, korcs, erkölcstelen, hanem annyira más, mint ő, hogy hatása ránézve ártalmas. A maga szempontjából élesen bírálja, cáfolja, s meg akar maradni a maga igaza vagy vélt igaza mellett. (Azért a német filozófia hatását, ha nem akart egyáltalán lemondani a filozófiáról, mégsem kerülhette el, mert ez sokáig nemcsak német, hanem az egyetlen élő, megkerülhetetlen problémákat hordozó filozófia, s hasonlóképp a német zene is megtermékenyítette.) A mi kiegyezéssel nemzetiessé válásunk az improduktív, mozdulni, látni, lenni nem akaró álnemzetit védi az egészség nevében a beteges, bomlott lelkű, forradalmi Nyugat ellen, részben a maga ihletéből, részben idegen kaptára, s végre a keletiség jelszavában megkapta készen német importként a szellemi és erkölcsi talapzatot, ahonnan Nyugatot nemcsak elvetheti, hanem mint alacsonyabb rendűt megvetheti. Szintúgy elűt egymástól a hasonló vonásokat is hordozó két konzervativizmus alakja: amaz általában ragaszkodás valamilyen régi stílushoz, világnézethez, erkölcshez, melyről természetes, hogy nemzeti vagy azzá vált, s mikor nem kifelé védekezik, hanem bent föllépő valamilyen újjal kerül szembe, ellenzi, mert új, szokatlan, érthetetlen, szerinte művésztelen, erkölcstelen stb.; emez, a mienk, befelé tekintve is, elsősorban a „nemzetit” vizslatja, s mindenben, ami új, forradalmi, ha mégannyira magyar is, a nemzetietlent, nemzetellenest szimatolja; ami a nemzetről, magyarságról, a magyar szemléletről, intellektusról, temperamentumról, vallásról, erkölcsről, a magyar úrról, parasztról örökérvényűen megalkotott ideáltól eltér – bármennyire megváltozott közben a valóság maga, s az ábrázolás szükségképp más ábrát mutat –, nemcsak a hagyományba, hanem „nemzetibe” ütközik, ellensége a „nemzetnek”, s a nemzetgyalázás vádját vonhatja magára. (Berzsenyi, Kölcsey, Széchenyi, Petőfi ma...) Bármerről közelítünk ehhez az alkathoz, mint elvet, értékmérőt, ítélő-fórumot a „nemzetit” találjuk benne, újabban a keletit, a turánit. S csak ezt akartam érzékeltetni a néhány példával, hogy mennyire azonos a lényeg a jelszók alatt, alapjában mennyire változatlanok a tömegek főnről lentig, sőt a lényeg a keleti jelszóval mennyire kiélesedik.

Másutt is mérkőzött a nyugati–keleti ellentét. Oroszországban sokáig szemben állt a nyugatosság és óslávizmus, és Dosztojevszkij emennek oldaláról támadta amezt. De Dosztojevszkij konzervativizmusa és keletisége nagyobb forradalom minden nyugatosságnál és minden nyugati forradalomnál, mert nem társadalmi viszonyokat, külső kereteket rendít meg új vagy legújabb elvek szerint, hanem azzal, ami fölötté van réGINEK és ÚJNAK, mert a mindig meglevő vég-sőket szagztatja föl, az örök evangéliummal forradalmasítja az emberi lelket, s az

európai civilizációval és „haladással”, az egész Európával, mely csinált pszichológiát psziché nélkül, logikát logos nélkül, etikát jó és rossz nélkül, társadalmat ember nélkül, államot nemzet nélkül, keresztyénséget evangélium nélkül, teológiát Isten nélkül, a technizált, mechanizált, atomizált Európával szembesíti a lélek valóságát. S a keleti serpenyőbe veti a Karamazovokat, Tolsztoj ugyanoda helyezi a Háború és békét, s ha nem elég, mellé az evangéliumot. Itt, nálunk – Nyugat ellen tették a kiegyezési nemzetieskedést, végül a turanizmus légvárát, pogányságot, japán atyafiságot, fajvédelmet, s ami köd és jelszó a német Nyugatról, csak ide áradt. Nyugat és Kelet szellemének-lelkének ellentéte termékeny, gazdag dialektikus párbeszéd; dialektikus ellentét helyett a pusztaság elzárkózása, megfogható pozitívum helyett a szétfolyó köd kivonja a talajt termékeny vita lehetősége alól.

Amiről eddig szó esett, nem önmagáért érdekel itt, csupán szükséges háttér annak megvilágításához, hogy’ s mint csöppen be hozzánk a nemzeti öncélúság jelszava, a múltból, az előzményekből s a jelen lelki előkészítettségéből lehet megérteni a kritikátlanságot, mellyel megvizsgálatlanul bebocsátották, s a lelkesedést, mellyel üdvözölték.

Róla ezután.

CSELEKEDJEN AZ EGYHÁZ...

A fiatalság felirata a református püspökökhöz és a konventhez

Mi, magyar református diákok tárgyilagosan beletekintve a magyar jelen szörnyű képébe, látva egyrészt az egyke-pusztította magyar föld halálraítéltségét, másrészt a 3 milliót meghaladó földnélküli parasztság, a nemzetünk népességéhez viszonyítva katasztrofális számú, a testi-lelki pusztulás romboló hatalmainak kiszolgáltatott földműves proletariátus reménytelen vergődését – úgy érezzük, eljött az utolsó óra, hogy nemzetünk megmentésére teljes lélekkel munkába álljunk, s e munka megindítására minden hivatott és felelős tényezőt, elsősorban Egyházunkat megkérjük.

Talán szokatlan jelenség, hogy evangéliumi diákszövetség olyan ügyben terjeszt elő javaslatot és sürget törvényt, melynek megoldása a politikai államhatalom, a törvényhozás és végrehajtó hatalom hatáskörébe tartozik, s talán még szokatlanabb, hogy a rendszeres munkát és alapos cselekvést elindító élre állást, s az egész nagy nemzeti probléma lebonyolításában nemcsak az őrállást, hanem a tevékeny részvételt az Egyháztól várja. Ez a szokatlanság a mi szemünkben mérték. Mértéke annak, hogy korunk gondolkozása mennyire eltávolodott és elidegenedett az evangéliumi közületek hivatásának és feladatának természetszerű, azaz evangéliumból folyó fogalmától.¹ Mi azonban, akik az evangéliumban

szabatosan meghatározott és megkerülhetetlen egyetemes felelősség elvét valljuk és vállaljuk, nem riadhatunk vissza semmitől se, csak azért, mert szokatlan.² Mikor tehát népünkről van szó, melynek egy részével egy test, egy lélek a mi egyházunk, s egyiknek élete a másiké is, nem háríthatjuk át senkire, még az államhatalomra se, a kizárólagos jog címén a kizárólagos kötelességet és felelőséget.³

Az alábbiakban tisztelettel előterjesztjük azon reformjavaslatokat, melyekben vizsgálataink és meditációnk eredményeképpen nemzetünk megmentésének s egy új Magyarország megteremtésének munkatervét látjuk; tesszük ezt azon meggyőződésben, hogy más út és mód nincs és nem is lehet.⁴ Mi a tények parancsszavát meghallottuk. Nem kiagyalt tetszetős és kockázatos elméletekkel akarjuk a valóságot kalodába szorítani, hanem a valóság lekötött, feszenszerű erőit felszabadítani az élet azon törvényei szerint, melyeket mindenki kiolvashat belőle, aki elfogulatlanul, egyéni önzés és érdekeltség nélkül tekint rá. Tudjuk jól, hogy e pontok egyikével-másikával ma már sokan foglalkoznak hivatalos és nem hivatalos minőségben, s némelyiküket a kormány is – mint mondani szokták – „megfontolás tárgyává tette”. Mégis fontosnak véljük, hogy elsősorban maga az Egyház foglalkozzék velük, gondosan és alaposan megfogalmazza és a törvényhozás elé terjessze őket fölrirat alakjában.⁵ A reformpontok egyikével-másikával való próbálkozás igazi eredményre nem vezethet, csak valamennyi együtt – mert elválaszthatatlan szerves egészet alkotnak, amilyen szerves egész, anyagi-szellemi-erkölcsi komplexum maga a baj is – hozhatja meg azt a teljes eredményt, *melynél kevesebbre vállalkozni a végső súlyos helyzetben ma már nem is érdemes*. Ha a négy egyházkerület őszi közgyűlésein megtárgyalja ezen javaslatokat, bizonyára talál arra is módot, hogy kerületközileg, az egész egyházat reprezentáló közgyűlésen megvitatva terjeszthesse őket a megfelelő fórum elé.⁶

Hisszük, hogy a népe és nemzete jövőjéért aggódó egész magyar közvélemény szívvel és lélekkel csatlakoznék Egyházunk akciójához.

A pontok, melyekből meggyőződésünk szerint sürgősen törvénynek kell lennie, hogy ne haljunk meg, hanem éljünk, a következők:

1. *telepítés*, kihaltó gyülekezetek, falvak, vidékek benépesítésére egyfelől, a rettenetes nyomorban vergődő, összezsúfolt földműves-proletariátusnak⁷ felszabadítására másfelől; ma már pontosan kiszámítható, hogy tíz-húsz év leforgása alatt egész sereg gyülekezetünk megsemmisül, eltűnik, s helyét sokfelé öntudatos, idegen állam számára gyarmatosító nemzetiség foglalja el; a halódó gyülekezetek összevonása, filiásítása, szórványosítása megolcsóbbítja adminisztrálásukat, más gyülekezetek javára talán felszabadít államsegélyt, de egyúttal föladja a magyarság várait olyan területen, melynek elidegenülése esetén országunk fönn nem maradhat; nem keressük, kinek bűne a tagok sorvadása, de tudjuk, hogy velük veszünk mindnyájan; az elgyöngültek sorsukra hagyása, a lemondás és leszerelés helyett mi megerősítésüket kívánjuk, a halálba beletörődés

helyett életet, hódítást, expanziót akarunk; az erőt és életbőséget tehát vezessük el onnan, ahol van – mert van! – oda, ahol szükséges; ezzel segítünk a fogyáson és túlszaporulaton, és egyensúlyt, egészséges életműködést teremtünk nemzetünkben; egészen bizonyos, hogy ennek az országátszervezésnek, a megtorló erő fölszabadításának, a vállalkozó kedv fölfakasztásának mérhetetlen áldása lesz lelki téren is, egyházunk javára is;

2. *radikális birtokreform* a magántulajdon elvének az evangélium szerint való újra megfogalmazása alapján; mai fogalmazása, mely a magántulajdont szentségnek nevezi, blaszfémia, ellene minden keresztyén egyháznak küzdenie kell; semmi sem a mienk, minden Istené, a földi javakat csak az Ő megbízásából és az Ő céljai szerint használhatjuk; az életet Isten adja, Isten az életet akarja – amely tulajdon az élet rovására áll fenn, melynek tövén kivándorlás, milliók nyomora, egyke, pusztulás, erkölcsi romlás fakad, az nemcsak nemzetellenes, hanem Istenellenes, s ha valahol, itt hangzik hozzánk a parancs, hogy nem az embereknek, hanem Istennek kell engednünk; eredményes telepítés gyökeres birtokreform nélkül elképzelhetetlen; ahol ma százak élnek, ott ezrek, ahol ma ezrek élnek, ott tízezrek és százezrek élhetnének, és kell is, hogy éljenek; Isten egyformán adja mindenkinek, aki dolgozni akar, a munkához és élethez való jogot; falvak és gyülekezetek hatalmas sora születhetik meg az egész világon ma már egyedül szegény országunkban fennálló mérhetetlen birtoktestek területén; a nagybirtok mellett felhozott gazdasági okok, többtermelés, exportképesség stb. az elfogulatlan, szakszerű vizsgálat előtt érdekelttség szülte legendává foszlanak; a több család, több élet több fogyasztást, forgalmat, adót jelent, nemzetgazdaságilag is előnyösebb, kulturális és erkölcsi föllendülés jár vele; az ily módon megújuló országban a tétlenségre kárhoztatott, az életből kivetett tanult ifjúság is elhelyezkedik és megoldódik korunknak egyik legégetőbb, másképp elintézetlen problémája; mi az ifjúság számára nem diploma címen hivatalt, hanem az építő, alkotó munkában való részvételre helyet kérünk;

3. *új örökösödési törvény*, mely nélkül az előző kettő nem éri el célját, mivel nélküle az egyke előreláthatólag az új telepéseket is meg fogja fertőzni; itt ugyanannak az elvnek kell érvényesülni, mint általában a magántulajdon terén; ma az a helyzet, hogy egykére három birtok is öröklődik, három házzal, a házat nem használhatván vagy üresen hagyják, vagy lebontják, hogy ne kelljen értük adót fizetni, s így a nemzeti értékállományt csökkentik, vagy más nemzeti-ségnek adják bérbe – mialatt véreink más vidékeken hajléktalanul kóborolnak, s a pesti Teleki téren ütnék tanyát családotól a szabad ég alatt; hasonló sorsra jutnak az egykés birtokok is, vagy idegen kézre, vagy részben munkálatlanul maradnak, amilyen esetekről hivatalos adataink vannak – mialatt magyar testvéreinket más vidékeken ínségakcióval kell az éhhaláltól megmenteni; tehát mindkét részen pusztulás, romlás; ha egyformán Isten gyermekei s a nemzet tagjai vagyunk, a születés senkinek se adhat több jogot, mint másnak; egyetlen jog van, mely mindenkivel és egyformán vele születik: az élethez és munkához való jog;

ez a jog, mint minden jog, egyúttal kötelesség is; aki nem teljesíti, aki kivonja magát az élet és munka kötelessége alól, annak javait át kell származtatni az élni és dolgozni akarókra; az örökösödési törvény alapjául mi a négy gyermek szerint való osztályt kívánjuk; ez az a reformpont, melyről ma legkevesebbet beszélnek, mert sokaknak nem kívánatos, és mert végrehajtása a legnehezebb, mi viszont *ezt tartjuk az egész új rendszer pillérének*; ha nehéz voltától visszariadunk, akkor egy ideig még csinálhatjuk a mivel se törődő, önző örökösödít a régi módon, a nemzet örökségét azonban eljuttassuk;

4. *új gazdasági rendszer*; elsősorban átszervezkedés a megbukottnak tekinthető gabonatermesztésről a gyümölcsstermesztésre, ma már példánk vannak rá, hogy ez mit jelent: Jánoshalma 2-3 holdas törpebirtokosai a múlt évben átlag ötezer pengőnyi jövedelmet is csináltak a gyümölcsből (erről mindenkinek módjában áll meggyőződnie);⁸ a Dunántúl az Isten is gyümölcsstermesztésre teremtette – s mi évente sok millióért importálunk gyümölcsöt; jellemző adatként említjük, hogy míg pl. a gesztenyének ma Itália a hazája, a dunántúli gesztenye az olaszt messze fölülmúlja; a Dunántúl Európa gyümölcsöskertje lehetne, s az exportnak e téren határtalan lehetőségei vannak; a francia példa is azt mutatja, hogy átlagban 4-5 hold, *alkalmas talajon, megfelelő gazdálkodással*, egy családnak nemcsak megélhetést, de jólétet biztosít; törpe és közép magas fák ültetésével már 3-4 év múlva megfelelő haszon várható, mely évről évre fokozódik; ebben a munkában is az ifjak ezrei találhatják meg jövőjüket;

5. *egész közoktatásunk átszervezése* olyan értelemben, hogy a *hungarológia* kerüljön a tengelyébe; értjük rajta mindazon ismeretek összességét, melyek a magyar nemzet és nép múltjára, jelenére, földjére, életmódjára, szokásaira, hagyományaira, a népművészetre, népköltészetre, népzeneire stb. vonatkoznak, szóval a totális nemzet- és népismeret tudományát; *megfelelő formában legyen ott az elemi oktatástól a legfelső fokozatig, s mindenütt az első helyen*; állítsanak neki tanszéket mind a négy egyetemen s a középiskola valamennyi osztályában a legtöbb óraszámban tanított tárgy legyen; lelkész- és tanítóképzőinkben behatóan tanítsák a magyar néprajzot; ma a nép vezetésére hivatottak egy része úgy kerül ki falura, hogy nem ismeri a népet, s általában azt lehet mondani, hogy az ország sorsát intéző művelt réteg egyáltalán nem, vagy alig ismeri a népet; nép, történeti tudat nélkül, indiánok sorsára jut, nemzet, közös tudat nélkül megbomlik; minden rétegét átjáró új szellemi és erkölcsi vérkeringésre van szükségünk, hogy a rétegekre és osztályokra szagztatott nemzet egy testté épüljön; ez a benső megújulás legyen munkánknak kezdete és célja.

AZ IGAZI IMÁDSÁG

Bereczky Albert prédikációs könyve

A keresztyén igehirdetés közel kétezer esztendő története a hosszú idő során mindvégig megőrizte kezdetének jellemző vonásait, csak olyankor vesztve el őket teljesen s másokat öltve fel, mikor magától a keresztyén lelki élet forrásától elszakadt. A vallásos történet lényegében elüt minden más történettől, a „fejlődés” fogalmának más értelme van benne, a kezdete egyúttal a célja is, ezért döntő benne a kezdettel, mint jellegének forrásával való szüntelen és közvetlen érintkezés – és ezért olyan rokon, benső mivoltában, szellemi alkatában és érvelésének módjában azonos a mai igehirdetés pl. a Pál apostollal.

Az igehirdetés kezdete azonban – a történelmi eseményekkel kapcsolatban – nem egy, hanem kettő, s ez a kettő előre megvonja az irányvonalakat és kereteket, melyekben a későbbi változatok nagy sokasága kibomlik. Egyik kezdet: az evangéliumok, másik: az apostoli, főképp a páli levelek. Sajátságait egymás mellett mutatják meg legjobban.

Igehirdetés az evangéliumok szövege is, ha nem is prédikáció alakjában. Az igehirdetésnek ez a formája úgyszólván az ősi, a lelkek megragadásának, Jézus szavával a „lelkek halászásának” formája, nem fejteget, nem következtetések láncán vezet vagy dialektikusan kényszerít végső elhatározásra, hanem megmutat valamit, aminek látomása elég hatalmas és lenyűgöző ahhoz, hogy lelkeket foglyul ejtsen, megtérítsen: maga Jézus is gyakran élt vele, mikor példázatokban beszélt vagy önnön életére mutatott, s a hagyomány ebben is csak Jézus példáját követi, mikor életének példázatában hirdeti az igét. Az őskeresztyén misszió igehirdetése zsidók s pogányok közt először az evangélium tényeinek közlése kapcsán bizonyoságtétel a megfeszítettről, akit Úrrá és Krisztussá tett az Isten; szintűgy a modern pogánymisszióban, s a keresztyénségen belül is minden kiválóképp térítő és ébresztő mozgalomban.

A megragadott és megtért lélek megtartásának nagy feladata kelti életre az igehirdetés másik formáját. A keresztyénség az életnek teljessége a lélek és szellem teljességében; a kifejtett, kibontakozott élet pedig mindig szerves valami. Itt is; kifelé megteremti a közösséget, gyülekezetet, egyházat, befelé a tant. Abban, amit s ahogy Pál apostol tanít „építés”, „épület” elnevezés alatt, benne foglaltatik a megtartást, továbbvezetést, következetes fejlődést szolgáló igehirdetés egész köre és feladata. Meglévő, de meg nem állapodott gyülekezetekhez szól – s megállapodott tulajdonképp soha sincs, mert mindig számot kell vetnie szellemi áramlatokkal –, megtért, de kérdésekkel küszködő lelkekhez – s tulajdonképpen minden élő lélek ilyen; a belső misszió funkcióját végzi tehát olyanok közt, akiknek már vannak ismereteik, akik tudnak, Krisztushoz és közösségéhez tartozónak vallják magukat (valamiképpen). Ágoston, az egyházatyák, középkori nagy

teológusok, a reformátorok, az újabbak közt Robertson¹ stb., manapság Barth² és társai jelzik ennek a sajátképp apologetikus, *gyülekezeti* igehirdetésnek útját.

Természetes, hogy a két vonal olykor csak elméletben választható el ily élesen, a gyakorlatban összefonódik az igehirdetői művek egészében, sőt egy-egy beszédben is, de ilyenkor is kiütköznek az egyik vagy a másik típushoz tartozásról döntő vonások. Mind a kettőre és szintézisükre kitűnően tájékoztató példák Ravasz László beszédei is.

Bereczky Albert nyolc beszédet magában foglaló könyve, *Az igazi imádság* – s vele egész igehirdetői munkássága – igényt tarthat arra, hogy történeti keretbe állítsuk, részletesebben is, mint ahogy itt a hely engedi. Oda való; minőségénél és értékénél fogva megilleti a nagy hagyományba való tartozás megállapítása, mely már magában is jellemzés. A Páltól Barthig ívelő gyülekezeti igehirdetés-típus szellemi alkatának, céljának, körének és funkciójának jellemző vonásai nagy általánosságban meghatározzák Bereczky igehirdetését és szóban forgó könyvét is. A páli értelemben vett „építő” igehirdetés az egyenként is tekinthető tanok tartalmán túl abban is sajátosan keresztyén, hogy benne a mindent együtt és szervesen látás valósággal *conditio sine qua non*-szerű föltétellé tudatosul, s csontvázként az egész szervezeten áttetszik. Egyénnek és közösségnek megszerveződése, a befelé és kifelé való szerveződés, léleknek és közösségnek megépítése az „új teremtetés” isteni terve szerint az örökkévalóság számára, e terv szerint folyó harc a világban az egész életért, a láthatóért és láthatatlanért, a tudhatóért és csak hittel fölfoghatóért, mely utóbbiba beleépülünk, s mely az előzőnek, a különben értelmetlennek, értelmet ad, az egész emberért, az elmúlóért és örökkévalóért, mely utóbbi végtelen távolban világító, de megvalósítható, mert Krisztusban már megvalósult értelme és isteni ideája az előbbinek, s mindehhez a részeknek tagként egyetlen testben való közösség-tudata – ez az a sajátosan keresztyén eszmekör és élet, melyben a gyülekezeti igehirdetés, talaj és növény megegyezésének törvénye szerint, kisarjadt, az igehirdetés-hagyomány, melynek minden jegyét Bereczkyé is magán viseli. Jellemvonásai, a merőben egyénieket letudva, természetszerűen és szükségszerűen következnek az alapvonásból, mint egy logikai lánc tagjai az előtételből; az alapvonás láttára szinte apriorikusan kikövetkeztethetők. Az egészre irányulás követelménye – ez az alaptulajdonsága – annyira áthatja minden ízében, hogy minden szava róla beszél, reá mutat. A szerves egész tudata, a sajátos keresztyén hagyomány tömören összefogva és megújult erővel szólal meg benne általában, de programként is megfogalmazza „az egész életet, az egész világot, az egész embert” célul tűző feladatot, a keresztyénség nagy paradoxonját, hogy tér és idő, diszkurzív egymásutániség világában *egyszerre* kell teljesítenie mindent, a belső és külső, az egyén és a közösség, a béke és a harc, az elbontás és a megépítés egységében. (8. l.) És újra igazolódik, hogy lám, a hagyományos vonások mily erővel hatnak, s a hagyomány maga mily ősi, fakulatlan elevenséggel élő, mikor olyan valakiben jelenik meg, akiben nem átvétel, aki egylényegű vele.

A kezdeti paradoxon a konkrétebb felé haladtában új paradoxonokat szül, s egyre sajtáságosabban határozza meg az igehirdetést is. A meghatározás fokain egyenként megpróbáltatják az igehirdető hovatartozása és képessége. Minden beszédben jelen kell hogy legyen Isten és ember viszonyának teljessége, az a különösség tudniillik, hogy noha mindent Isten tesz, mégis minden akképp megy végbe, mintha az ember tenné; úgy kell minden mozzanatban együtt, egyszerre lenniök, hogy egyik semmivé vagy viszont fölöslegessé ne tegye a másikat; mert Isten mindenhatósága és eleve elrendelése – mely minden fölött van s nem kell tekintettel lennie semmire – tervéhez tartozván mégis az emberi lélek megmenntése, a lélek sajátos szerkezetében mintegy munkatársat lát, ilyenül akarja használni meggyőzéssel és buzdítással. A barthi igehirdetés alján kimondhatatlanul is állandóan hallani: „akár tetszik, akár nem, így kell tenned, hogy élj.” Bereczkyében az isteni terv magában a lélek szerkezetében is állandóan megvilágosodik, abban, hogy már magába a lélek szerkezetébe beleírta Isten az igazi élet föltételét az Isten nélkül élni nem tudás törvényeként. A lélek tartalma mindenestől megromlott, de formája megmaradt; ez a forma pedig nem közömbös hüvely, hanem olyan szervezetteterv, mely csak egy úton teljesülhet, más utakon teljesületlen, töredék marad, vagy éppen eltorzul: az egyetlen út egyben a lélek ideája, metafizikája és pszichológiája. A keresztyénség azt tartja, hogy az ő pszichológiája nem egyik a többi közt, hanem az egyedül teljes, mert csak ő tudja s veszi alapul, amit a többi egyik sem: a lélek végső értelmét. Az isteni kijelentés nélkül a lélek-tervet nem ismernők fel, az utóbbi nélkül az előbbinek nem vehetnők hasznát. A lélek tévelyeg, megáll, rugódozik, hátrál, célnál véli magát – míg súlyos próbák árán megtanulja önnön törvényét, melyről kiderül, hogy azonos az istenivel. S ennek a végső tapasztalatnak van ránézve legnagyobb meggyőző, meghódító, a teljesség tervébe beépítő ereje. A történelmi evangélium így válik számára örök evangéliummá. A teljessé válás gyakorlati föltétele, a lelkek közössége, az egyház így válik számára a láthatatlan, örök egyház képévé és kiválasztódási helyévé. E viszonylatok feltárása a világos látás, megkülönböztetés, gondolati és kifejezési pontosság rendkívüli mértékét kívánja meg az igehirdetőtől. Bereczky hivatottsága úgy állja meg a próbát, hogy kezén nem egyoldalúsoodik szubjektívvá Isten és ember viszonya, nem pszichologizálja el az érvényeséget, nem enyhít-lágyít, nem alkalmazza az istenit az emberire, hanem mindig és mindenben az embernek kell alkalmazkodnia, mert ha az út a lelken át vezet is, a kiindulás és a cél, a kezdet és a vég mindig Isten és az ő igazsága.

Ezek után nem kell külön hangsúlyoznunk, mint ahogy ő se fitogtatja sehol, mennyire *református* Bereczky igehirdetése.

A legsajtásosabb igehirdetői „crux”⁴ – az egyszerre az egészre irányulásnak szükségszerű folyománya –, hogy minden beszédben tulajdonképp benne kell lennie mindennek. Különleges művészet kell ahhoz, s valóban elég ritka, hogy egyfelől a keresztyén üdvtörténet, tan és világszemlélet általánossága, mely nélkül minden kiragadott tény vagy eset érthetetlen, másfelől az esetenként való

alkalmazás vagy a tárgy egyedisége egymás elhomályosítása nélkül találkozzék egy-egy beszédben. Néhány rövid bekezdésben a beszédek elején és végén fölállítva a keresztyén szellemi világ épületének pilléreit, s erőszak nélkül, szinte észrevétlen átmenettel lendítve belőlük az élet számtalan esetének folyondárjaival befont íveket, a formailag is „építő” ígehirdetés aránytudásával történő szerkesztés remeklő mintáit alkotja meg Bereczky. Értékét is megilleti az, ami jellemzéséhez szükséges, a történelmi folyamatba helyezés, a legjobbak mellett mutatja meg, milyen magas színvonalat képvisel. Annál inkább meg kell ezt egyszer mondani, mert illő méltánylásban eddig nem részesült, aminek oka a külső, csillogó hatásesszerek elkerülésén kívül nyilván a beszédek nagy részének kényvbe gyűjtetlensége is.

Stílusa, nyelve tökéletesen egy a tartalommal: a szerkesztés, a kompozíció művészetéhez méltón mindenütt világosság, pontosság, a legtalálóbb szó és kifejezés.

Végül: Bereczky könyve, mint általában beszédei, igen alkalmas meditálásra; akik nem fülgyönyörűséget vagy hangulatot keresnek, hanem segítséget és épülést, életet és igazságot, megbízható vezetőt találnak benne.

A VITA NUOVA ÉS A MAI OLVASÓ

Mit adhat a Vita Nuova a mai művelt olvasónak? A középkori mű (s a középkor, ha már nem is „sötétség”, mint még nem is nagyon régen, történetünknek meghaladott stádiuma, specialista tudósok témája, műveinek egy idő óta szinte divatterű kultusza nem a mából menekülő esztétalelkek különcködése-e?) annyi „fölvilágosodás” és haladás után? s tőle annyira elütő, annyira más világnak, mint a mai, a mienk? s az ifjúkori mű, a kezdő, a készület mintákra tekintő legénypróbája a teljesülés, a Divina Commedia után? A kérdésre magának a műnek kell válaszolnia, irodalomtörténeti vagy egyéb jelentőségének előzetes tekintélyi szuggerálása vagy utólagos belemagyarázása nélkül. Költői, művészi alkotásnak magában és magából kell adni tudnia, különben művelődéstörténeti adalékká másul. Úgy is lehet érdekes és fontos, de már nem élő élet, mint ami a bármikori költészetből ma is és mindenkor aktuális. A művelt olvasó, a nem szakember pedig ilyennek kívánságával nyúl a Vita Nuovához. Megelégtí-e? Megadja-e, amit a nagy hírnév felcsigázta kíváncsisága vár tőle? Az olvasó hamarosan meggyőződik róla, hogy a Vita Nuova sokat ad neki, de arról is, hogy mindent, ami benne lehet vagy van, nem könnyen ad oda. Márpedig a költészetben a sok, akármennyi, nem elég, csak a minden elég. Ez éppen egyik nagy különbség tudomány és költészet közt. A művészet, az ismert mondás szerint, mindig céljánál van; igen, de csak a mű teljességében.

Az olvasó a meglepetés örömeivel halad előre a műben, amelyet nem a világ-hírnek dukáló tisztelet önnön lelkiismeretét megnyugtató lerovásával, köteles-

ségből fog végigolvasni azzal a kezdeti elszánással, hogy rövidke lévén, akármi-lyen nehéz vagy unalmas, már csak végigmegy rajta; hanem gyönyörködve, a nem csalatkozott kíváncsiságnak megelégtetésével és egyre növekedésével. Mert nem különösen érdekes-e – mai olvasónak ugyan szokatlan, de tán épp azért is –, ahogy a költő olyan nagy múltú, mégis modern formában, amilyen az önéletrajz vagy vallomás, elmond eseményeket prózában, azután megírja őket versben, s végül még a verseket is taglalja? életnek, költészetnek, reflexiónak ez a keveredése? s tán némi bepillantás is abba, amit ma „műhelytitoknak” neveznek? A prózában és versben megírt események bár nem jelentékenyek (de hát az olvasó tudja, hogy lírai műben más a mérték): egy lánnyal való találkozás, egy tekintet, üdvözlés, valahol együtt-létel és hasonlók; annyira átszövődnek látomásokkal, álmokkal, sejtelmekkel, hogy az álomfejtés lélektanának korában élő olvasó növekvő izgalomban figyeli, mi sül ki vagy mi teljesül belőlük; s mi lesz ebből a testet-lelket rázó-reszketető, megbetegítő, megsorvasztó szerelemből, amelyben történni ugyan nem történik semmi, mégis folyton élet és halál, mulandóság és örökkévalóság mezsgyéjén jár; míg végül a mezsgyén átlépve Isten és angyalok tanácsából-akarataból, ég s föld asszisztenciájával átlendül az örökkévalóságba. Szerelem – az olvasó tudja mi, érti; itt is. Tudja róla, hogy nagyon sokféle lehet, milyen eksztázisoknak és fantazmáknak lehet szülőanyja, lényegében mégis egy, az „egy örök” szerelem. Ezért ismerős neki ez a költészet is: szerelmi líra, akármi-lyen furcsaságok akadnak is benne. És jólesően érzi benne az „örök emberit”, azt, ami a középkori emberben s a maiban, ami a nagy Dantében s őbenne magában közös. S ugyanakkor érzi néha a műben az autentikusan nagy költészet hatalmas fuvallatát, majd meg a félszegségben is a bájt, a pepecselésben is valami megejtő kedvességet, máskor meg a fantáziának gáttalan szárnyalását, elhanyaglásában is még mindig izgató homályt, a megfoghatatlannak, kimondhatatlannak a matter of fact¹ prózai mondatok és közvetlenül hangzó verskádeciák mögül valósággal feléje áradó igézetét. Elég gyakran ütközik ugyan egy-egy olyan kifejezésbe, fogalomba, ami már több, mint furcsaság, különösség, amit sehogy se ért – mert hogy’ értse például azt, hogy a szeretett lány a kilences számmal azonos? –, de ezek fölött elmegy, mert az egészet, s azt, ami neki fontos benne, érti, néhány zavaró momentum nem rontja meg az örömét és, ugyancsak mai szóval, „impresszióját”. Azzal az érzéssel teszi le a könyvet, hogy az ismerkedés izgalmán így túlesve visszatér hozzá, újra és annyszor elolvassa, ahány kell ahhoz, hogy minden ízében értse, élvezze.

Az érthetetlen részekről ugyan eleve látja, hogy gondolkodással, „beleéléssel” és hasonlóval nem fejtheti meg őket. Nem nehezek azok vagy homályosak, hanem teljességgel érthetetlenek, mint valami idegen nyelv, írás vagy jelbeszéd, mely a kulcsa nélkül megfejthetetlen, kulcsra azonban kiadja a titkát. Erre való a tudomány, a filológia; Dantét, s művei közt a Vita Nuovát is, oly rengeteget tanulmányozták, kommentálták, hogy már bizonyosan van róla „végleges” eredmény, amivel az olvasó – kit a kutatások huzavonájában csak a végső bizo-

nyosság érdekel – hamarosan megismerkedhet. A jegyzetekhez folyamodik tehát, s ha nem elegendők, külön kommentárokhoz. S minél többet olvas, annál inkább elvesz kezdeti bizonyosságérzete. Ez magában nem meglepő. Más világnézetű, messzi kor művéről a nézetek nagyon eltérők lehetnek, különösen, ha a mű magában is rejtélyes, illetve rejtvényes; a sokféle nézet megzavarhatja az olvasót. Elég gyakori ez. Itt más is, több is történik. A rejtvények részben mégiscsak megfejtődnek valahogy – nem mind, némelyiket végképp megfejtetetlenként ott muszáj hagyni, némelyikről mindig fognak vitatkozni –, de míg az előbb érthetetlen részletek egyre-másra megvilágosodnak, az egész, az előbb jól értett „lényeg” egyre bizonytalanabbá, idegenebbé, megfoghatatlanabbá válik. Mire az olvasó tanulmányainak végére ér, egészen megfordulhat a műhöz való viszonya. Amit először értett, most is érti, de most az az érzése, hogy nem az a lényeges, amit ő a mai eszével, lelkével értett-érezett benne az „örök szerelemről”, s az „örök emberiről”; amit mai esztétikai érzékenységgel költőiségéből fölfogott; ugyan mindez továbbra is nagy gyönyörűség neki, amit olvasott, úgy is, ahogy ő olvasta, hiteles élmény, meggyőző élmény-valóság; mégis úgy érzi, a lényeges valahogy abban van, amit ő előbb sehogy se vagy másképp gondolt, szellemileg, érzelmileg, esztétikailag a mű abban teljesedik meg. S az igazság a teljességben van.

Ez a végső teljesség elérhető-e? Ha nehezen is, odaadja-e a mű? Annyi már kiderült, hogy a filológia s a lapalji jegyzetek vallatására nem. Nyilván több az, mint ami beléjük fér.

Az olvasót az zavarja meg, teljes megfordulását a vélt megértéstől a nemértés kényszerű elfogadásáig az okozza, amiben legbizonyosabb volt, a legbizonytalanabbá az teszi, hogy ő szerelmi lírát olvasott, szerelmes verseket, ifjúkori szerelem történetét, igaz, nagyon szokatlant, egzaltáltat – de hát a mű középkori, s a rajongásról nevezetes korban nyilván ilyen is lehetséges –, s most arról értesül, hogy az a szerelem, melynek költői kifejezését a műben látta, talán nem is volt, az ott szerelemnek nevezett nagy szenvedély másvalami, mint amit ő annak ismer, s a megénekelt, megrajongott nő tán nem is élt soha. Ha nem szerelem, hát mi? s ha nem élő nő, hát mi? A legrégebb egyik-másik kommentáló, így Boccaccio, tud ugyan egy Beatrice Portinari nevű firenzei leányról, aki, szerintük, azonos Dante Beatricéjával, tud szerelmükről is, a leány sorsáról, férjhezmeneteléről, haláláról; de némelyik jegyzet szerint ez a történet utólagos koholmány Dante fantazmagóriáinak valóságosítására, mert annak a valóban élt Beatricének a Dantéhoz semmi köze; más jegyzetek szerint, ha Dante valóban szerette is a valóban élő Beatricét, a művében szereplő mégis annyira más, hogy semmiféle földi lánnyal sem azonosítható, merőben szimbolikus alak, ennél fogva a szerelemnek nevezett valami is más, mint amit e szóval – csak a szó közös! – jelölni szoktunk. Mi hát? Sajnos, a felelet nem egy, sok. Ámbár ha egy volna, mint még látni fogjuk, az olvasónak csak bizonytalansága oszlana, dolga nem könnyebbedne. Régebb és újabb magyarázók szerint Beatrice valami idea, vagy

„az idea”, vagy maga az idea-világ, vagy a minden földiségtől megtisztulni vágyó lélek aspirációjának angyali képben rögzítése, valami ilyesmi; s ennél fogva a szerelemnek nevezett érzés is valami nagy szellemi szenvedély, az intellektuális, a platóni Erósznak fajtájából.

Az égi szerelem, a szellemnek az idea-világba vágyódása, egyszóval a platonizmus, az olvasónak nem újság; tud Dante irodalmi előzményeiről is, a trubadúrokról, a szicíliai, közép-itáliai költészetről (a jegyzetekből is); arról, hogy Dante közvetlen nagy elődje, Guidó Guinizelli, híres canzonéjában (*Al cor gentil ripara sempre Amore*²) milyen döntő hatással formulázta meg az igazibb valóság vágyának szerelem-metafizikáját; tudja, mennyire kész volt már a trubadúroknál a nő istenítése, itáliai elődeinél az ideológiának az eszményített női alakra telepítése; hogy ugyanabban a stílusban poetáltak Danténak az *édes új stílusban* társai, legjobb barátja, a második Guido (Cavalcanti), s az egész plejád, melyből a Vita Nuova ifjú Dantéja a nagyobb tehetség minőségével kiválik, hitvallásilag, tehát lényegileg, nem; megérthette, hogy ami neki szokatlan, a nőnek s a szerelemnek kettős értelme, ez volt akkor a „természetes”, az ellenkezője lett volna az excentrikus, ezt értette meg mindenki, persze, a misztériumba beavatottaknak, a misztikus nyelv tudóinak, az akkor „modern”, „korszerű” költőknek és haladó szellemű olvasóiknak, az akkori „fölvilágosodottaknak” vagy inkább „megvilágosodottaknak” körében.

De hogy ez *itt* és *így* lehetséges? hogy amit olvasott, mind *csak* szimbólum, vagy az *is*? nem az álmok és látomások, az hagyján, azok a való életben is jelképesek lehetnek, hanem a valóságosként, megtörténtként, szinte életrajzi adatként megírt események? amik, költői műben, nem fontos, úgy történtek-e, de amiket, nyilván látható, reális vonások igyekeznek valószerűsíteni? s amik úgy mind meg is történhetek volna, nincs bennük semmi rendkívüli, legfeljebb a hatásuk? a kilencéves fiúnak s kilencedik évében lévő lánynak találkozásán kezdve a kilenc év múlva történt második találkozás, Beatrice köszöntése, Dante beteggé emésztődése, csele, hogy titka megőrzésére, a világ megtévesztésére, színleg más nővel kacérkodik, ennek a nőnek elutazása, Beatrice barátnőjének halála, a maga kénytelen elutazása, visszatérése, megtévesztésül ismét más nőnek hódolása, emiatt Beatrice neheztelése, egy menyegzőn Beatrice látása, Beatrice atyjának halála, ennek nyomán Beatrice halálának elképzelése, majd a valóságban is megtörténe, Dante hűtlensége, lelkifurdalása, rengeteg sírása, a megdicsőült hűségére való megtérése? mindez jelkép, aminek az elsón túl másik jelentése is van, s az az igazi, a lényeges? de milyen eszme az, amelyikkel kilencévesen találkozik valaki, amelyik az utcán jár barátnőivel, menyegzőn látható, apja van, apja meghal, s végül ő maga is?

A legmeghökkenőbb, hogy mindebben a szimbolizmus nemcsak lehetséges, hanem jó érvekkel valószínűsíthető, sőt bizonyítható. A kommentálók meggyőző analógiákat sorolnak föl, s ha minden mozzanat szimbolikus értelmezése nem is sikerül, nem fontos, mert nem változtat a tényen, hogy reálisnak látszó mozzana-

tok szimbolikusan értelmezhetők, értelmezendők; ahol nem sikerül, ott legfőljebb az analógia hiányzik – elvégre egy kétségtelenül hatásokat is éreztető, de eredeti költői műhöz nem lehet elejétől végig analógiákat keríteni –, vagy a mozzanat annyira sajátos, hogy jelentése vitatható. Fontos maga az elv, a szimbolikus értelmezés alkalmazhatósága, amit nem érvénytelenít részletek értelmezésének sikertelensége. A Vita Nuova versei nem egy ihletés áramában fogantak, hosszú időnek, tán tíz esztendőnek is termései; de a prózába foglalásuk, a keletkezésüket ismertető elbeszélés egyszerre íródott, és pedig, mint utolsó sorai mutatják, akkor, mikor Dante már készült nagy művére, a Divina Commediára, s benne az eszmény-Beatrice olyan dicsőítésére, „amilyennel még sohasem szóltak nőről”;³ a Vita Nuova Beatricéjének a Commediáéval való ilyen azonosítása mintegy összefoglalja, megismétli és megerősítve visszavetíti a különféle alkalmon született, nem szimbolikus versekre is az egységesítő prózai visszatekintés szimbolizáló szándékát; amit az olyan vers is, mint a Donne, ch’avete intelletto d’amore⁴ kezdetű hatalmas canzone már a Commedia szellemében a többire sugároz. Az ifjúságára visszatekintő Dante egynek, egyértelműnek látta az életét, egy eszmének a megvalósulását, felsőbb, isteni akaratnak teljesülését, hol titkos, hol nyilvánvaló működését látta minden mozzanatában, mintegy utóbb megértett jelképben. S akinek a költészet is, nem, mint ma mondjuk, „kifejezés”, „költői megnyilatkozás”, tisztán esztétikai kategória, s nem „maga az élet”, mert az életnél (amit ma így nevezünk) van több, nagyobb érték; akinek a költészet, ha nem is mindig, a Divina Commedia („il poema sacro”!)⁵ óta: a láthatóvá vált isteni reveláció, mert a költő igazsága és valósága látható, szemmel, s a lélek, a szellem szemével látható-érzékelhető; a költészet tehát az isteninek kijövedele a láthatatlanból a láthatóba, a teremtet világba, s a költő életébe, theophania;⁶ a költészet a látható teológia, a láthatóvá váló isteni tudomány; az üdvözülés, a látón mennybemenetel charismája;⁷ s a költő: a látó, akinek a látása nem phantasma,⁸ hanem communio⁹ az igazi valósággal, az istentől legtávolabb eső legkevésbé valóságoson át végig az abszolút valóságig, az istenségig; akinek élete erre való küldetés, melyben, minden mozzanatában ezért maga a Gondviselés cselekszik – természetes, hogy annak a verseiben, még akkor is, amikor nem tudta, még a profánokban is, csakúgy, mint élete tévelygéseiben, s a mennybelátó versekben csakúgy, mint élete megszentelődésében, maga az isteni akarat munkálkodik. S ha Dante így látja életét és költészetét, ha, mint a Vita Nuovában az események s a versek magyarázata tanúsítja, így akarta, de így is *kellett* látnia, nem láthatta másként, akkor erőszakolás, más fölfogáshoz csavarás nélkül mi se tehetünk mást. Értjük vagy nem – ez nem kritérium –, egész élete-költészte szimbolikus.

Mégis az olvasó „impressziójának” is igaza van. Szerelmi líraként olvasta és értette. S ezt a lírai matériát sehogyan se lehet föloldani vagy mássá minősíteni. Az analógiák, szimbolikus értelmezések mind egybevághatnak, mégse vonják el merő jellé. A Vita Nuova első jelentése minden csákánynak ellene szegül, sehogy

se engedi magát allegóriává szétfejtteni. Mert nem az. Ez a matéria valóságos élményként szól, mely érezhetően s a magyarázók szerint, valamit szimbolizál. Ez a valami az igazi valóság, de nem szívta ki amannak a vérét, nem halványította, nem semmisítette meg. Az események, sőt a látomások és álmok szükségszerű valóságok, nem valahol rajtuk kívül, túl van a szimbolizált valóság, hanem bennük. A szimbolizáló valóság önértéke nem csökken szimbolikus voltától, nem merő ürügy, elcserélhető példázat, otthagyható lépcsőfok; konkrét voltából nem veszít. Valami történik vele a teljesebb valóság átderengésétől, de az más: mélyül, tágul, gazdagodik. S ha nem is mindenütt ilyen a viszony és az arány köztük, itt is, mint az előbb, az elv dönt: a kétségtelenül konkrét mozzanat átsugárzik a többire, s az egésznek konkrét egységét szuggerálja. És itt se valamenynyire részlet közvetlen valóságértéke a fontos, hanem az egésznek konkrét hitele. Az események, élmények merőben empirikus, értelmetlen esetlegességek vagy csupán illusztráció, allegorikus másért-valósága helyett gondviselészerű rendjüknek jelentő valósága. Az idea mindenütt-jelenléte nem szünteti meg az egésznek egyetlen, egyéni alkatát, akármennyire jelképesek a részletek. Mind a kettő mellőzhetetlen. Az egyébként találó analógiákhoz, s az elődökhöz, a trubadúrokhoz, Guinizellihez, még a dolce stil nuovóban társaihoz képest is, bár a módszer s a szellemi forma sokban rokon azokéval, mégis van valami más, új és több; náluk az idea nem annyira érzékletes-konkrét valóságban jelenik meg, vagy nem birkózott ilyennel; náluk simán, zökkenő nélkül lehet értelmezni a földi nő istenítését vagy az ideának az absztrakt, hajlékonyá vékonyult anyagban való jelképezését. Itt az anyag – relatíve – sűrűbb, tagoltabb és egyénibb ahhoz, hogy saját valósága az idea leheletétől tisztára áttetsző jelképpé üvegesedjék. Épp ez nehezíti meg, teszi problematikussá a megnyugtató, végső megértéshez való eljutást. S ez kényszeríti az újabb magyarázókat a mű közvetlen átélésétől elszakadó, túlzónak nevezett értelmezések helyett valami, amint mondják „józan” meggyezésre, azaz kényszergyezésre. E szerint minden tudományos elemzést, összehasonlítást és kritikát elbírón vitathatatlan a Vita Nuova közvetlen matériájaként a valóságos nőhöz való valóságos szerelem. Probléma azért marad még bőven. Maga az, hogy a közvetlen valóság egyáltalán problematikussá tud lenni; azután az ideának mibenléte; egyelőre inkább csak azt tudjuk róla, hogy van, mint azt, hogy mi, mert ha az analógiák nem elegendők a konkrét valóság konkrétiofokának, akkor nyilván nem lehetnek elegendők az idea-valóság sajátos és teljes tartalmának meghatározásához. A szerelmest, a szerelmet és hatását látjuk, okozóját, Beatricét, alig; ő annyira meghatározatlan, hogy lehet fölmagasztosult, eszmévé finomult földi nő vagy alászálló, magát földi nőben megismerő eszme. Ami azt jelenti, hogy az idea hatását, működését látjuk, őt magát alig; a szimbolizmus még jobbára formális, a tartalmilag még bizonytalan idea gondviselészerű tevékenységének tudata. S a kettő, a földi és az ideális valóság ezért nem tudja egymást tökéletesen áthatni. A magyarázók tehát elismerik mind a kettőnek a jogát, a földiét és az ideálisét; de éppen mert ennyi vagy ennyire földi

még nem volt együtt az ideálissal; s mert a szimbólum Dante egész ifjúkori idealizmusának, szellemi törekvésének a fölmagasztosult, emberi-isteni nő-alakban tárgyasulása, a kor divatjához híven, régibb s újabb minták szerint, de mindnyáján túl is haladva, viszont még homályosan, bizonytalanul – az ifjúság még kétséges, nem egészen megérett, nem végképp megállapodott eszményű művétől a teljes megértés kedvéért a tökéletesen megért, világosan kifejezett eszmét tökéletesen megvalósító műhöz, a *Divina Commediához* igazítják az olvasót. Nem elég hátra- vagy körülnézni magyarázatért, előre kell nézni. Dante maga is oda invitál a *Vita Nuova* végén. Ott fogja ő méltón magasztalni szerelmes asszonyát, azaz a teológiának az egész mindenséget átfogó teljességében, a filozófiának fogalmi szabatoságában s a költészetnek láttató erejében tökéletessé formálva megmutatni. Az olvasó ott találja meg a nyugtalanító bizonytalanság helyett a bizonyosságot, az ott megjelenő, véglegessé ért *Beatrice*-alak világosítja meg érthetővé a *Vita Nuova*-belinek még imbolygó-felhőző alakját.

Aki *Vita Nuova*t olvas, az a *Commediát* vagy olvasta, vagy olvasni fogja, úgyhogy az irányítás egyezik az olvasó szándékával, s modern esztétikai elvével is, hogy ti. a mű beszéljen önmagáért, benne legyen, amit mondani akar, ne kívülről kelljen bele- vagy hozzámagyarázni, s ha mégis segítségre szorul, ugyanazon költő folytatásként és beteljesülésként tekinthető művével legalább ugyanazon a szellemi körön belül marad. Odafordul tehát.

S az olvasó első kalandja ott sokkal nagyobb arányban megismétlődik. A híres nehéz művet jól érti, természetesen a jegyzetek segítségével; ahol meg nem érti, látja, hogy más se, a magyarázók se, s ha azok meg tudnak lenni a megfejthetetlen rejtéllyel, ő is; gyönyörködve olvas tovább, de mikor a legfontosabb két alak, Danténak a másvilágon vezetői s lelkének megmentői, *Virgilio* (így, mert a Dantée lényegesen különbözik az antik *Vergiliustól*) és *Beatrice* nyilván látott jelképeiségének teljes megértése, a sejtelmeit megerősítő vagy megigazító bizonyosság kedvéért megint kommentárokhöz nyúl, növekvő ámulatára *Beatricéről* kiderül (*Virgilióval* is hasonló történik, de az ő jelentése mintegy függvénye a *Beatricének*), hogy míg a *Vita Nuova*-ban néhányféleképp lehetett értelmezni, a *Commediában* még sokkal többféleképp; s ha valahol aztán összegyűjtve találja változatait, s azt látja, hogy még kivonatossan ismertetve is lapokat töltenek meg (lásd F. X. Kraus: *Dante* p. 452 sq),¹⁰ s hogy *Beatrice*: a Szentírás kinyilatkoztatása, a bölcsesség, a teológia, az üdvözítő kegyelem, a kontemplatív ész, az üdvösség ideája, a kontemplatív élet, az aristotelési *intelligentia activa*, a lélek nemessége, egyetlen alakba és névbe foglalása mindannak, amit Danténak a költészet és művészet, szeretet és tudomány, ihlet és meditáció jelent, még a kitűnő költő és tudós *Carducci* szerint is „a középkor műveltsége, a hit, a teológia, az egyház jelképe”,¹¹ és így tovább – akkor a nagyobb világosságtól itt még jobban káprázik a szeme, mint révedezett amott a homályban.

Lehet-e mindez *Beatrice*? Ennyinek jelképe ugyanaz az alak? Ezeknek a fogalmaknak merev egymásmellettségében, kategorikus kiélezettségében, ahogy

a kommentárookban is vetélkednek, nyilván nem. De élő szintézisben sok egybeolvadhat, ami első látásra s különösen mai szemmel nézve elhatárolódik egymástól. A középkornak épp ez a százada a nagy szintézisek ideje, s Dante az utolsó nagy szintetizáló. Ha az olvasó valamilyen átfogóbb nagyobb egység mellett megállapodik, amiben a legalaposabb kommentárok még leginkább meg-egyeznek, s amelyiknek jelképeként Beatrice az embert a kinyilatkoztatott isteni igazságokkal üdvösségre vezérlő egyházi auktoritás, tehát az isteni bölcsesség, szeretet és kegyelem tanának, a teológiának megtestesülése, akkor is, ezzel a megszorítással, könnyült, kisebbedett e feladata, vagy csak jobban meghatározódott? Most már azt kellene tudni, *mi* a Dante teológiája, az, amelyik neki élet és halál eldöntője volt, egész lelkének és szellemének szerelme, költészetének ihletője. Hogy ismerhető meg? A jegyzetek és kommentárok rövid kivonatokat, összefoglalásokat adnak – mögöttük egész világ sejlik, ismeretlen, idegen világ. A filológia oda nem visz el. A középkori teológia egyúttal nagy filozófiai rendszer, platonizmus, aristoteleizmus, neoplatonizmus és keresztyén tan hatalmas szintézise, ha Dante műve rajta épül, benne gyökerezik, benne él és lélegzik, mint saját világában, akkor csak belőle érthető meg teljesen. S az olvasó a teljességért fordult a kommentárokhoz.

A Divina Commediának egyik jeles magyarázója, egész világának legrészletezőbb föltárója és elemzője,¹² a nagy költemény szellemi genezisést az egyiptomiakon, babiloniakon stb. kezdi. S ez nem tudálékos túlzás. Ha régebből volna elegendő adatunk, ott kellene kezdenie. A keresztyénség egész szellemi öröksége és vívmánya, tizenhárom század keresztyén szellemtörténete összefoglalódik benne. A legnagyobb szintézis a költészet történetében. Ezt a szintézist az olvasónak gondolatban valahogyan meg kell ismételni tudnia, látni kell tudnia, hogy Dante művének szellemi matériáját érzékelje-értse. Az emberiség szellemi-lelki életének minden nagy árama, sokszor nagy kanyargókkal, kerülő úton, nagyon átalakulva a korabeli egyéb irányokkal, beleömlik ebbe a matériába, s benne csodálatosan eggyé olvad vagy megítélődik. Ez a csodálatos, sokrétű, számtalan ágú egység a Dante teológiája-filozófiája, világa.

Platonizmus, tomizmus és hasonló említése itt és a kommentárookban meg-riaszthatja az olvasót, hogy amit a Commedia lényegeként talál, az valamilyen elmélet, spekuláció, életnek, valóságnak valamilyen teoretikus szemlélete, fogalmi rendszerbe átfordítása. Az olvasónak azonban épp azt kell megértenie, hogy amikor a Dante világába lép, nem elméleti rendszerbe, hanem valóságrendszerbe lép be. Azaz együtt találja az elméletet és a valóságot: a kettő egy. Tehát nem a mai módon kell gondolnia, hogy, mondjuk, itt van előttünk a természet, meg kell keresni a törvényeit, hanem úgy, hogy ami a szavaiban elméletként megjelenik, az magának a valóságnak tolmácsolt kinyilatkoztatása. A Commedia szavait: „il poema sacro, Al quale ha posto mano e cielo e terra” (a szent költemény, melyen ég s föld keze dolgozott, s engem évekre megösztövértett)¹³ szó szerint, nem jelképesen kell érteni; ami itt szól, maga az ég s a föld igazi

valósága. Az empirikus világ nem merő látszat, illúzió, nem indus Maya fátyla; kemény, kegyetlen vagy szép és édes valóság, de nem a végső; értelme az idea isteni valóságában van.

A világnak tiszta, isteni, ideaoldala az igazi, végső valóság: ez Beatrice. Ő a világban levő rend, szépség, tökéletesség, úgy, ahogy kijelentetett, s ahogy a tudomány, a gondolkodás, a szerető, hívő lélek, elhivatva, megismerheti, mert jelen van benne, azonos vele; szám, harmónia, méret, arány; de szeretet is, kegyelem, jóság, igazság; az örökkévaló a mulandóban s az örökkévalóságban. Úgy, amint az aristotelico-thomistikus kozmológiában, a neoplatonikus misztikában, a franciscanus szerelemben más-más alakban látható, s itt egyetlen alakban megjelenik. Ez, s még több. Akármilyen különös, s nehéz így látni, ehhez a szintézishez és látáshoz kell az olvasónak eljutnia.

A *Commedia* égi Beatricéje olyan emberi hangon szól Dantéhoz, amely visszahatólag a *Vita Nuova* néma, csak hatásában látható Beatricéjét is valóságosítja. Ezért kell a kommentároknak ide irányítaniok az olvasót. A valóság itt ért meg igazi valósággá, mert az idea itt ért meg határozottá, egyetlen alakban világosan láthatóvá. S az önmagában a végső valósághoz elérkező léleknek a valósággal való identitása itt jelenik meg konkrét alakban. A filozófia itt nem csak-filozófia, a teológia nem csak-teológia: magában az emberi szellemben, a szellem érzékletességében látható-érzékelhető idea-valóság. Ami a *Vita Nuova*-ban még hiányzott, vagy csak helyenként teljesült, itt mindenben és végképp megtörtént: a *divinum* és a *humanum*, az idea és az ember egymást áthatása. Örök érvénnyel tárgyasulva áll az idő folyamában az emberré vált világ s a világgá vált ember, látható teológiként, a tökéletes művészet formájában.

Az emberiség történelmi korával csaknem egyforma hosszú genezisű nagy műnek, a *Commediának* ifjúkora a *Vita Nuova*. Genezise sokkal kisebb, mint amazé, annak egyik része, szakasza. Ezt a szakaszt két okból is, önmagáért s a *Commedia* kedvéért, ismerni kell. De ismerete még csak az út, nem a cél. A *Vita Nuova* is szintézis, mint a *Commedia*, csak éppen kevesebb s rövidebb folyó ömlik benne egyé, azzá az új valósággá, mely aztán a *Commedia* valóságává fejlődik, mikor a világ minden folyójának beömlésével kis tóból világtengerré nő. A két valóság, a *Vita Nuova*-é és a *Commediáé* közt, nagy a távolság, közük esik Dante filozófiai tanulmányainak, a *Convivió*-nak ideje, a kettő mégis ugyanegy valóságnak két stádiuma. A *Vita Nuova* ennek a valóságnak megtalálására való visszatekintés, helyesebben arra, ahogy ez a valóság Dantét megtalálja és elhívja; a megtérésben az isteni hívás megelőzi az emberi mozdulatot, ő indítja meg. A *Vita Nuova* az elhívásnak és megtérésnek, a változó formában megjelenő ugyanazon ideállal való azonosulásnak története. Az alternatíva nem ez: valóságos Beatrice vagy a költői képzelet teremtménye, ahogy a kommentárok néha elválasztani vagy összebekíteni igyekeznek a szimbólum elemeit; hanem valóságos Beatrice vagy a valóságosabb, igazabb Beatrice. S az alternatíva megoldása az, hogy: mind a kettő; viszontag egymásban-létük a teljesség; az, ahogy a földi

jelenségben megmutatkozik az isteni, az ideavalóság. Ez a legfontosabb, amit egy rövid tájékoztató az olvasónak útravalóul adhat.

A mű beszéljen, álljon helyt önmagáért, benne legyen, amit mondani akar. Ez a modern, kétségtelenül helyes esztétikai elv. A kérdés csak az, mi a „benné” fogalmának a kritériuma. Az olvasó megértőképessége? Fölöttébb relatív. A Mahábháratában a tudós és fogékony indus olvasó megtalálja és megérti, ami benne van, de az európai? Dante világa nincs közelebb a mai európai olvasóhoz, mint a Mahábháratáé. A szavak és fogalmak jelentése, tartalma változik. A mai olvasó azt mondja: „örök szerelem”, „örök emberi” – de hiába teszi oda az „örök” jelzőt, a jelzett fogalom korok szerint mást-mást jelent. A mű nem tehet róla, hogy attól, amit mond, a változó szellem eltávozik; benne van, mégse értjük. Tartalmak nemcsak változnak, hanem teljesen el is tűnnek, megszűnnek; s csak nagy munkával és megértőképességgel lehet őket ismét adekvát módon látni. A szexuális szerelem, a biológikum, talán „örök”, egyforma; a szellemi változik a szellemmel. De a szellem megtalálja a módját, hogy a szellemet megértse. A tőle eltérőt is.

A mai olvasó helyzete aránylag kedvezőbb minden elődjénél. Dante műve csak akkor keletkezhetett, az ő évtizedeiben, egy emberöltővel előtte vagy utána nem. Utána hamarosan akkorát fordult a szellemi világ, hogy bár egyre-másra magyarázták, éppen a leglelkét alig s kevesen értették. Sokáig nem is értette úgy senki, mint a Dantéval rokon lélek, mint ő, született platonikus: Michelangelo; nem annyira teológiai-filozófiai tudománya révén, bár az is volt neki, mint a dantei valósággal való eredendő közössége révén. Századok múlva a romantikának föl kellett fedeznie és rehabilitálnia a múlt sötét foltjaként annyira szégyellt középkort, majd a XVIII. század racionalizmusa s a XIX. század pozitívizmusa után félszázadnyi alapos és sokágú szellemtörténeti munkával tudományos, objektív megértését lehetővé tenni, s ilyen módon megnyitni az utat a művelt olvasónak is a Vita Nuova és a Commedia teljes megértéséhez. Az odavivő út, mint látjuk, nem könnyű. Ám megéri a fáradságot, minden fáradságot megér.

De vajon szükséges-e? A Vita Nuova elvégre is nem filozófiai értekezés, hanem költői mű. Költészet, művészet pedig, úgy tudja az olvasó: forma, s ilyenül élvezhető önmagában. Igen, de *valaminek* a formája, s ha igaz az, hogy költészet-művészet: forma, nem kevésbé igaz az is, hogy a műben nincs semmi mellékes, elhanyagolható. A mű megbonthatatlan egység. Az absztrahált forma merő arabeszk – s nincs-e még annak is valami „tartalma”? S ahol az olvasó modern műben csak a „formára” ügyel, azért teheti, mert a tartalom közvetlenül tudott, ismerős neki. Ez tehát optikai csalódás. Amit ő a szerelemtől tud, nem volt mindig, s ma sincs mindenütt. Más korok vagy más kultúrák olvasójának éppúgy meg kellene magyarázni, mint a mai európai olvasónak Dantét. Nagy mű – s a Vita Nuova kis méretében is az – akkor is sokat adhat, ha nem látjuk mindazt, ami benne van. De a teljesség esztétikai elve szerint is erre kell törekedni. Éppen az, ami a műben esztétikailag is legfontosabb: egyszeri, egyetlen, konkrét volta

– valami általánosság helyett – a teljességben érhető el. Minél teljesebb, annál konkrétabb – mondhatjuk a középkori filozófia egyik alaptételének parafrázisával. Az olvasó beérheti azzal a sokkal is, amit a Vita Nuova könnyen ad, de ha a teljeset akarja, a nehezét is vállalnia kell. S neki magának. Azt nem végezheti el helyette más, és nem pótolhatja semmiféle népszerű „világnézeti” ismertetés, legkevésbé olyan kurta figyelmeztetés, mint ez itt, éppen csak megmutathatja az utat. Ki a költőt érteni akarja, hazájába menjen – s a Dantée ott van a szellemi világban, a mundus intelligibilis¹⁴-ben.

BERECZKY ALBERT ÚJ KÖNYVEI

Egyházi lapjaink az utazás bajossága óta ritkán, azelőtt azonban elég gyakran közöltek tudósításokat lelkészeknek vagy egy-egy lelkesi csoportnak, ún. evangelizációs kampányra kiszállt csapatnak alkalmi működéséről, hol egyik, hol másik helyen, továbbá konferenciákról a meglátogatott gyülekezet egészének vagy egy részének (ifjúság, nők stb.) részvételével, s ezekben a világi lapok „színes” riportjainak stílusában készült – „mert e világnak fiai eszesebbek a világosságnak fiainál a maguk nemében”,¹ szeretünk tanulni tőlük – hitelesítő és érdekesítő párbeszédekkel élénkített tudósításokban csaknem ugyanolyan gyakran lehetett olvasni a működés nagy eredményességének, a sokaság tódulásának és állhatatos figyelmének mintegy szerény, s az érdemet elhárító magyarázataképp az illető gyülekezet vagy ifjúság, nőtársadalom vagy akár a presbitérium nagy-nagy Igére szomjazásáról. Nem akarom bolygatni, más lévén a témám, e klisévé állandósult szöveg következetesen meg-megismétlődő aggálytalan közlésének, s vele az amúgy is elég tekintélyes frázisállományunk gyarapításának furcsaságát egy olyan egyházban, ahol a valóban és sajnálatosan elhagyott szörványokat, s a szomjukat oltani nem tudó vagy nem akaró „pásztorokkal” megvert, talán mégse olyan nagyszámú gyülekezeteket kivéve, a legtöbb helyen a szomjazóknak okvetlenül kell módjuknak lennie, s van is, szomjukat valamiképp oltaniok, ha az a szomjúság csakugyan az Igére való szomjazás. S nem akarom a szót a sokaság tódulása igazi jelentőségének, benne a kíváncsiság, az újság ingere szerepének, s a valóságosnál nagyobbban látszó eredmény valóban megmaradó igazi hasznának méregetésére vesztegetni, mindnyájunknak vannak idevágó tapasztalataink, olykor igen érdekesek is. Ehelyett arra akarok utalni, ez már témámhoz tartozó lévén, hogy ugyanezek a tudósítások – s gyakori ismétlődésük már valami közvéleményt teremthetett – ebben a „szomjúságban” szokták az egyház megújulásának biztató jelét látni, vagy legalább hirdetni, s ilyenül igyekeznek vele reményt kelteni a netán aggódókban. Nos, ez a jel, jól tudjuk, nem hiteles, mert a sokaság alkalmi érdeklődése nem jele az élet megújulásának, vagy ha valahol hiteles, mert az érdeklődés mégis állandósult és életté lényegült át, nem általánosítható. Az igazság éltet, maradjunk csak meg mellette. A csalóka jelen való kap-

kodásunk szükségtelen is. Van valódi és általános jelünk: a valóban hívek csaknem mindenütt meglévő s csaknem mindenütt (még a szomjajztató rossz pásztorok mellett is) megmaradó kis serege, igen, az evangéliumi kiválasztott és megbátorított „kicsiny sereg”, s az ő sokszor valóban csodálatos, minden próbát megálló hűsége. Ha ugyanis a hálót szakadoztató nagy fogás ritkaságáról szóló evangéliumi tudósítás megcáfolja a mi csaknem mindig nagyszerű halászatról beszámoló tudósításainkat, igaz viszont – s ez nem ellenkezik az újtestamentumi közlésekkel, sőt! –, hogy csaknem mindenütt van egy kicsiny, mondhatjuk, törzsközönsége az Igének, talán nem éppen epedve szomjazó – mért is epedjen el, mikor állandóan van akarata is, módja is a szomja oltásához? –, de olyan, amelyik mindig él az Ige ételével és italával, minden közönséges vagy különös alkalommal, s éppen azért él vele, mert megszokta; nem az újságot, szenzációt keresi benne vagy inkább mellette, hanem a mindennapi lelki táplálékot. Növekedése, természetesen, lehetséges, nagyon kíváncsú is, mindent meg is kell tenni érte (az említett kampányokkal is, a *veni vidi vici*² látszatának elkerülésével), de századok tapasztalata tanúsítja, hogy bizony lassú és határolt. Ámde azt is, hogy megmaradásának reménye objektíven jogosult, akármi történik. E jel megbízható valódiságának magának is vannak bizonyító, ellenőrizhető, objektív jelei. Ilyeneket csaknem minden pásztor tud a gyülekezetében, s mindnyájan tudunk az egyetemes egyházban. Nos, ilyen jel egyebek közt – s a negatívumhoz való elkanyarodás ehhez a pozitívumhoz való megérkezésnek kedvéért történt – az, amiről itt tulajdonképpen szólni akarok: *Bereczky* Albert³ könyvei, e könyvek minősége, az, hogy itt és ilyenül megíródhattak, mert van kinek, elkelnek, tehát nyilván szükségesek, nyilván valami állandó szomjúságra felelnek, állandó szükséglet elégitenek ki.

Ezért kellett a mondottakat előre bocsátani, mert rajtuk, mintegy háttérén, emelkedik ki kellően *Bereczky* könyveinek és kelendőségüknek jelentősége. Szellemi termékek értékére általában közömbös a kelendőségük, de ezek a könyvek nem öncélú tudományos vagy művészi művek, hanem valamilyen gyakorlati céllal íródtak, tudnunk kell egyrészt, megfelelnek-e neki – ilyen műveknél ez is értékmérő –, másrészt azt, hogy szellemi színvonaluknak megfelel-e a környezetüké, azaz eleven szellemi közösségben eleven erejű tényezők-e. Lelkek megmentéséért, megtartásáért íródtak – tehát a legnagyobb, legnehezebb, legfélelmesebb és legfélelősebb vállalkozás eszközeként, mely emberek közt egyáltalán lehetséges. Az elsőt, céljuknak megfelelésüket, ha csak önmagukban nézzük is őket, kelendőségük nélkül, teljesütnék látjuk. Színvonaluk szerint bármely fejlettebb ilyen jellegű építő irodalomban az első sorban volna helyük. S noha nem könnyűek, holott egyszerűek – nem értelemmel, hanem lélekkel követni őket: ez a nem könnyű –: bár mindig a végső dolgokat mondják vagy, a kisebbekről szólva is, éreztetik; a legtöbbre apellálnak az olvasóban, a felelősségtudatára; bár valami sajátosan éles, megvesztegethetetlen, az érzélgést és szépélgést ösztönösen kerülő logika dominál bennük; nem alkuszna meg, nem sekélyesülnek el;

mégis teljesültnek látjuk a másodikat is: kelendők. Tegyük még hozzá – bár az előzőkből következik, hadd mondjuk is meg –, hogy nincs bennük semmi művészi hatás keresése, tetszeni akaró csillogás, ragyogó hasonlatok, gyönyörű képek, szellemes aperçuk, zengő stílus, elragadó retorikai lendület, megejtő érzelmek (hasonlatok, képek vannak, nem is lehet másképp, mikor olyan lelki térben járnak, ahol fogalmakkal nem lehet mindent kifejezni; s jó újtestamentumi hagyomány szerint paradoxonok is vannak; de más ez, mint a mondanivalót tulajdonképpen megkerülő, önmagukért való hasonlatok, képek: itt minden a világosságot, a teljesebb megértést szolgálja); nyílt, egyszerű emberség van bennük, ész és szív világossága, melegsége, igen, de jöttát se engedő határozottsága, kemény ethosz és szigorú gondolkodás. Ilyen jellegű, tartalmú és színvonalú könyvek kelendőségéből, ha ez nem valami térben vagy időben elszigetelt mozgalom vagy divatos áramlat alkalmoszerűségéhez fűződik, objektíven lehet következtetni hozzájuk méltó közönségre, tehát az említett „kicsiny sereg” létére. S még többre: állandóságára. Bereczky régibb könyveiben, *Az igazi imádság*⁴-ban, mely nyolc beszéd a Miatyánkról, s a *Boldogok...*⁵ címűben, mely szintén nyolc beszéd, Jézus boldogmondásairól, az előző világháború után nemzeti és egyházi egységben megszaggatott, sokfelől szorongatott és sokfelé kísértgetett kis sereg léte kérdéseit az evangélium legbelsejébe viszi, hol a legközvetlenebb Istenhez fordulás igéi és a próbáltaknak szóló ígéretek hangzanak. A próbák nőnek. De ugyanaz a lélek ugyanolyan fajta könyvekben szól tovább, s ugyanúgy fogadják őket. Legutóbb kb. egyévnyi idő alatt megjelent három könyvben – kis terjedelműek, inkább füzetek, hogy gyors ütemben követhessék egymást, amint nő a fájdalom és kétség – az újra és másképp megszaggatott, gyakran családonként, egyénenként meglátogatott kicsiny sereg legégőbb, legmaibb kérdéseire hallja az Ige örök válaszát. Azt, amit a hívő hisz, de amiben meg is rendül, mert teljességében nem is érezheti, míg a teljes elhagyatottság kínjában nem kérdezte, hogy vajon szereti-e őt az Isten – hirdeti a sorban első *Szeret az Isten*; és töri meg s osztja egyéneknek (mert ha együtt szenved minden tag, külön is szenved mind) a másik kettő, a *Miért?* (Miért tűri az Isten? Miért szenvednek az ártatlanok? Miért éppen én?) és *Az igazi vigasztalás*. Ebből már második kiadás is megjelent. – S most végül tegyünk mindehhez, mintegy kuriózumképp, még valamit. Bereczky könyveiről az egyházi lapok vagy sehogy, vagy ritkán, hozzájuk méltó méltatásban még ritkábban szoktak megemlékezni. Ez persze nem szándékos, csak második természetűé vált szokás. Leginkább valahol az utolsó lapon, szinte hirdetésként jelzik: „Megjelent B. A. ... című könyve.” S vannak, akiknek ennyi is elég, ismertetés nélkül is tudják, mit találnak a könyvben, s megveszik. Az olvasók és könyvek egymásra találásának olykor egészen különös módja érvényesül itt is. Nyilván vannak, akiknek éppen ezek a könyvek kellenek. Nyilván nem az történik, hogy egyszer megveszik, s látván, hogy nem elég „szép”, vagy nem elég „érdekes”, vagy hogy „nehéz”, többé nem, hanem ellenkezőleg, mindig mindegyik kell nekik. Nyilvánvalóan nem nagy „szomjazó” tömegek közt

kelnek el sok ezerszáma – annyi kel, amennyi kell. S ez nem éppen sok. Mint az Igének egy-egy gyülekezetben, nyilván törzsközönségük van: az országos kicsiny seregben egy külön kicsiny sereg, mely bizonyára másé is, de a Bereczkyé is, mely nem személyválogató, s ha megtalálta a jót, meg is tartja. Hogy könyvek elkelnek, vallásosak is, nem felőtlő; de hogy éppen ezek és ilyen tartalmúak, színvonalúak, jellegűek, és ilyen állandóan, ilyen körülmények közt: a többi mellé teendő, figyelmet érdemlő tünet, életről tanúskodó biztató jel, az egyik igazi, megbízható állapotmérő.

Szokatlan az ilyen hosszú bevezetés egy könyvismertetés elején, de talán lehet egyszer egyik igazi életjelről is riport, ha nem is olyan „színes”, mint amazok.

Külső jegyeik, előadásmódjuk, színvonaluk, kelendőségük felől közeledtünk a könyvekhez. Maradjunk meg most már e módszernél, s amikor nem tünetként, hanem önmagukban nézzük őket, haladjunk kívülről befelé, legáltalánosabb jegyeiktől a sajátosakig, a legtágabb körtől a legbelső magig.

Legáltalánosabb lelki-családi hovatarozásuk szerint: vallásos könyvek. Mit jelent ez? Igen sokfélét jelenthet: elmélkedést, tanítást általában a vallásról vagy valamely egyedi formájáról, építést, apológiát stb. stb. Ha nemcsak a vallásról, hanem vallásból, azaz tapasztalatból, élményből, a lélek valóságából, mély rétegeiből szólnak, mindnyájukban, akármilyen világvalláshoz vagy felekezethez tartoznak, van valami általánosan közös, minden más meghatározás előtt döntő: a bennük megnyilatkozó lélek viszonya a nagy mindenség végső elvéhez, a differenciáltságot megelőző általános formájában. A principium individuationis⁶-szal az Egészben elkülönült egyed magát az Egész részének, tagjának érzi, nem szakadt le róla, az Egész bízta rá azt, amit életének, lelkének érez, felelős érte. Ez a magával a léttel, a lélekkel együtt kapott felelősségtudat az elkülönítően, a vallásos típust meghatározóan döntő. Létforma, mely nincs ugyan „hivatáshoz” kötve – minden „hívás” előtt való hívás – tudásban, művészetben, politikusban, katonában ott lehet mindennek mögötte, művének forrásaként, ihletőjeként; de lehet éppen ez, és csakis ez, semmi más, a hívása: hogy arról adjon tanítást, ami a műveknek mögötte van, mögötte minden logikumnak és pszichologikumnak, a lélekről abban a végső meghatározottságában, az Egészbe kötöttségében, s az Egészről, melyről belekötöttsége folytán tud. A sajátos vallási hívás. Tanít arról, ami előbb van, mint a tapasztalat, az élmény – jelei ezek, nem maga a végső valóság, értelmezendő, megfejtendő, gyakran nem értett vagy félreértett jelei (így értendő, amit főntebb a tapasztalatból, élményből való szólásról mondtunk) – előbb, mint az akarat, elhatározás, mint az elmélkedés; az, ami semmi intellektuális művelettel se idézhető elő, ami – vagy van, vagy nincs; de amire a tanítás ráeszméltet, vele szemtől szembe állít. A „van” itt más, mint merő létezés: elrendeltetés. A felelősségtudat, a tanításra hivatottság, az elrendeltetésre való eszméltetés is elrendeltetés. Ebben a kettős jelentésében, a végső igazságában és a végső elhivatottságában, mindenütt érezzük jelenlétét és erejét Bereczky írásai-

ban. Félreértés ne essék: nem beszél róla soha, a szentírási eleve elrendelés tana (mely emennek az üdvösségre és kárhozatra vonatkozó meghatározottabb formája) se külön témája, meg-megjelenik, mikor a dolgok logikája szükségképp előhozza –, de jelen van mindig, akármiről szól, külön szavakba foglalatlanul mindennek megszövegezetlen kontextusaként, belülről sugárzásaként. A lélekről szól, mindennapos és örökös gondjáról, a jelenségvilágba kiszakadt lélekről, de az a másik, a jelenséggé sohase válható, csak jelenségekben jelt adó, mindig kíséri legbelül. Kimondatlanul és meghatározóan jelen van mindig a végső „itt állok, másképp nem tehetek”, mert „másképp nem lehetek”. S ez adja meg elemi tanításainak is nem utánérzett, első kézből való frissességét, hite föltétlenségének sajátos hitelességét, meggyőző megbízhatóságát. Bereczky oly korban nőtt fel és ért meg lelkiileg-szellemileg, melyben a XIX. század jellegzetes vívmánya, a „lélek nélküli lélektan”, még uralkodott, s amikor a lélek valóságát tulajdonképpen szintén problémává se tevő pszichoanalízis együtt alakult ki az új materializmussal, de nem képzelhető el olyan kor, melyben mássá tudna lenni, mint ami, a lélek valóságának és végső meghatározottságának, elrendeltetésének bizonyosságtévője minden szavával, egész lényével.

II.

Ez a könyvek első, legáltalánosabb meghatározó köre. A rendeltetéséhez hozzátartozik a szorosabb meghatározás. Ahol ez eredendő, ott nem a válogatás, intellektuális mérlegelés, de nem is a kényszer műve. A küldetés parancsa olyanoknak szól, akik elrendeltetésük folytán amúgy se tudnak más lenni, a meghatározódás tehát igazában megvilágosodás. A próféta menekül, mert menekülésében érti meg igazán másképp-lenni-nem-tudását. A meghatározó parancs nem öli meg a szabadságot (és felelősséget), mert mikor neki, ugyanakkor saját szabadságának engedelmeskedik. A csontjaiba rekesztett tűz a saját léte és értelme, ha elszakadna tőle, akkor vesztené el szabadságát. Amikor önmagát vállalja legbenső mivoltában, ugyanakkor a hivatást is. A rendeltetés nem közvetlenül a lélek sorsának szól, megelőzi a lélek milyenségének meghatározódása. A lélek sorsa olyan, amilyenné ő maga meghatározódik, s olyanná határozódik, amilyenné rendelődik. A meghatározódás a rendeltetés folyománya. – Elrendeltetés az is, hogy a lélek milyen meghatározottságban és miképp *tudja* magát – nem szubjektív érzés, nem spekuláció eredményeképp, hanem ha megadják neki, a szubjektivitáson túlról származó *kijelentésként*. Az elrendeltetés ténye tehát az, hogy a lélek az Egészbe való tartozásának és önnön meghatározottságának formáját a kijelentés, azaz személyiség megnyilvánulásának formájában kapja meg. Ezért ismeri meg Istent személyként, s ezért nem általános, hanem személyes, személytől személynek szóló az Istentől eredő elhívás az elrendeltetésnek személyes formájában. Az elrendelő: magát kije-

lentő, akaratát közlő végtelen személyiség; a hozzá való viszonyában határozódik hivatást teljesítő személyiséggé a lélek. Ó- és újtestamentumira elkülöníttetlenül ilyen az eleve elrendelésbe a megváltás személyes tettét befoglaló Isten, nem is különíthető el, mert Jézus is benne él. Mindenkor ugyanaz s mindenkor aktuális, akiről szól az Írás, s azóta is a bizonyságok légiója, aki mindig újra megtapasztalható a régiek elsődlegességével – mert itt nincs régi és új, az elrendelés időn kívülről intéződik az időben küzdő emberhez. Az örök kijelentésnek ez a változhatatlansága, de állandó közvetlen közelsége, elkerülhetetlenül magába ütköztető ítélete érzik, mint az előző meghatározottság, autentikusan Bereczky írásain: erről már szól is állandóan a tapasztalat hitelességével. És érzik az elrendeltség folytán a kijelentés birtokában levőnek és ezen az úton elhívottnak sajátos felelőssége, az elrendelődés szorosabb meghatározódásában felelősségének szorosabb meghatározódása. A küldetést adó, kiválasztó Isten igazság és igazságosság, mindent őrző gondviselés és szeretet, ezt hirdesse az igazságtól irtózó, igazságtalanság alatt nyögő, a szeretet híját panaszló, bűnben vergődő sokaságnak, a „miért éppen én”-t kérdezőknek a maga is bűnös, magán segíteni nem tudó küldött, hirdesse felelősséggel, mert a nagy mindenségben a legnehezebb, a felebarátja lelke van rábízva. Össze kell törnie alatta. De épp az összetöretésben találja meg az életet magának és másoknak.

A legbelső, utolsó körhöz érkezünk ezzel. Hogy ide eljuthatunk, hogy ilyen egyáltalán van, azért lehet, mert az eleve elrendelés a legbelső és végső meghatározottságban jelentette ki, nem, jelentette meg magát: Krisztusban. Kijött ő maga az elrendelésből a megvalósultságba, az akarat, a terv, a parancs, a szeretet mind teljesült, céljához ért. Ettől kezdve a lélek elrendeltetése is akkor ér végső céljához, akkor teljeseedik be, amikor „él bennem a Krisztus”. Kijelentetett neki, hogy ez volt benne kezdetben, lehetőségként, s ennek kell lennie benne a végén, megvalósultságként. Mert Ő a kezdet és a vég mindenben, benne is. A lélek számára ez a „vég” nem valami határidő, hanem a véggel, a Krisztussal való azonosulás. Ezt jelenti az, hogy: keresztyén vagyok – a valahova tartozásnál többet, valamivel azonosságot. Keresztyén voltában teljeseedik be a lélekben elrendeltetése. Amit már mondtunk tágabban Bereczkyről; itt meg kell ismételniünk, szorosabbra fogva: nem tudna más lenni, mint keresztyén. Nem véletlenül vagy térbeli és időbeli helyénél fogva az, hanem úgy, hogy létének másképp nem is volna értelme. Olyan állítás ez, amely természetesen bizonyíthatatlan. De a legfontosabb valóságokról való meggyőződéseink is mind azok. Az állítás azért mégse szubjektív, se önkényes; a keresztyénné meghatározódott léleknek sajátos, határozott *timbre*⁷-je van, valódiságának objektív tulajdona és bizonyságaként. Nyilván ezt érzi benne, s ezért hú hozzá, a Bereczky kis serege. Birtokon belülről szól itt hozzá valaki, nem kívülről. Minden igazán keresztyén: küldött, az Ige küldetésében járó különösen az. (S hogy valóban küldöttet látnak Bereczkyben, vallomásból is tudom.) Az elrendeltetés tudatának nincs hathatósabb megerősítője a megvalósult elrendeltetés látásánál. Ezért új élet kezdete a világ-

nak Krisztus, s ezért élet forrása egyik keresztyén a másíknak. A másíképp lenni nem tudó, elrendelt, minden ízében keresztyént tudják Bereczkyben, a Krisztussal mindenben győzedelmeskedő, a próbáiban összetört, de új életre kelt, a háborgó világban a végső nyugalomhoz és bizonyossághoz eljutott lelket. Elrendelt keresztyén? Az, de nem úgy, hogy azzá születik. A keresztyén a költővel ellentétben non nascitur, sed fit,⁸ illetőleg úgy születik, hogy újjászületik. Még az elrendelés se műveli azt, hogy a lélek anima naturaliter christiana⁹ legyen, nem volna szükség a Krisztusra. Natura és keresztyén közt örök az ellenkezés, mert a natura megromlott, s a keresztyéntől megigazulást kívánnak. Isteni különös kegyelem ténye a keresztyénné, krisztusivá létel, az erre eleve elrendelő kegyelemé – e nélkül nincs. A keresztyén se születésénél, se természeténél fogva nem az, hanem annál fogva, hogy Isten eleve megadja az azzá válás lehetőségét. Úgy rendelődik, hogy azzá lehessen. A natura fölött a kegyelemben létel a természetes állapot az új teremtmény számára. S a benne élés „természetévé” válik, nem másodikká, mint a szokás, hanem elsővé, mert a megromlott természet a másodík, az újjászületés, az újjáteremtődés visszatérés az elsőhöz, a Krisztushoz, az őstípushoz. Az anima naturaliter christiana helyett: methodus naturaliter christiana,¹⁰ az Istennek természetes módszere, ránk alkalmazva, Krisztusban megmutatva, küldöttei életében és szavában mindig megújítva. Ahogy a természeti lény a maga életterében, olyan természetesen mozog Bereczky ebben az ő elemében. Ez a végső meghódító és meggyőző az íásaiban.

A methodus naturaliter christiana, a Krisztusban újjáteremtő, keresztyénné elrendelő s azzá megvalósító isteni kegyelem működéséről szól Bereczky minden könyve. Az „él bennem a Krisztus” nagy boldogságáról, az örök étellel való azonosságról. S a módszer, amellyel szól róla, a gyarló emberi eszközzel elmondani igyekvése az elmondhatatlannak, az apostolok óta ugyancsak naturaliter christianává szentelődött: a lényeknek, az isteni működésnek *megmutatása* az emberben. Nem a beszéd vagy írásművészet titka ez. A valóság erejéé. Természetesen itt is emberi beszéd van, mondatok, szavak. De az első mondatok után, amikkel belépünk ebbe a világba, a szavak mintegy eltűnnek, s maga a dolog van előttünk, közvetlen valóságában. A legjobb életforrása egyik keresztyén a másíknak akkor, ha nem elemzi, magyarázza, ékesíti, hanem közvetlenül minél hívebben megmutatja a rábízott valóságot. A Krisztusban történt kijelentés is isteni megmutatás.

A valóság elég feleletül minden kérdésünkre, s csakis az. A *Szeret az Isten* kérdéseire mi más felelhetne? Abban, amit látunk, amit valóságnak ismerünk s a magunk életében mennyi minden igyekszik cáfolni azt, hogy szeret. A kemény valóság, ebben csak a teljesebb valóság szólhat érvényesen. Szeret? szereti ezt a világot? szereti benne az embert? szeret engem? Nehéz dolog ezt a komoly hittel hinni, mondja Bereczky. A legnehezebb. Csak a teljes valóság felelhet, maga Isten. S addig nincs meggyőzőve a szív, s nem teremhet benne békesség, amíg Isten maga nem szól. De hogy megérthessük, amit szól, a megértésre alkalmassá kell

válnunk, sok tévelygésünktől meg kell szabadulnunk. Hogy értsük meg az isteni szeretetet, ha általában a szeretetről téves fogalmunk van, s ehhez mérjük az Istent? A szeretet bennünk a legjobb részünk, mégis lehet kártevő és ártalmas, mert vak és erőtelen. Nem látja, mi az igazi java annak, akit szeret, és nem tudja önmegtagadóan azt tenni, ami javára válik annak, akit szeret. Az elrendelő, életre hívó Isten szeretete más: javunkat akarja, nem kedvünket keresi. S abból, hogy a javunkat akarva szeret, derül ki a megdöbbentő igazság: a rossz szeretésének lehetősége. Sőt, amit frappánsul így mond ki Bereczky: senkit se lehet úgy szeretni, mint a rosszat. Mert sose mutatkozhat meg úgy a szeretet, mint mikor a rosszat szereti és szenved érte. „Az Isten pedig a mihozzánk való szerelmét abban mutatta meg...” (Róm. 5:8). Úgy szereti Isten a rosszat, hogy utánamegy; mindig hazavárja; a legnagyobb áldozatra kész érte. S itt kerül sorra a szenvedés nagy kérdése. A tömérdek igazságtalannak, oktalannak, értelmetlennek, hiábavalónak látszó szenvedés nem mond-e ellene az isteni szeretetnek? Bereczky is a legegyetemesebb emberi tapasztalatnak nevezi a szenvedést. Itt hát a nagy próbája annak, hívő lélek vagy-e, vagy csupán vallásos. Az értékeket megvalósító lelki-szellemi szférában az ok kérdésénél előbbre való a *célé*. Bereczky, a nem filozófus, a lélek ösztönével tudja ezt. A cserével a szenvedés nem tűnik el az életéből, de megvilágosodik. Ami érthető, már tűrhetőbb, s ami a célért szükséges, önként vállalható. Az élet megvalósítandó értéke, célja az, amiből egyedül érthető meg a szenvedés is: az örökkévalóság. A szenvedés, amilyen fájdalmas, olyan nagy értékekre, célra nevelő hatalom. De csak akkor, ha benne van a cél, az elrendeltetés értelme, Krisztus; e nélkül megmarad értelmetlennek. A szenvedés, mint minden rossz, nem a róla való elmélkedésben, nem is a hordozásában magában, hanem a legyőzésében adja ki végső értelmét. A győzelmes életet pedig egyedül Krisztusban ajándékozza nekünk az Isten – ez csak ajándék lehet, s csak Istentől származható, mert különben úgy nem volna szükség Istenre, mint az anima naturaliter christianának Krisztusra. Mi szüksége is Istenre, Krisztusra, aki nélkülük is tud győzni? Minden út a bűnhöz visz, végső fokon az ösbűnhöz, a hybrishez.¹¹ Az egészségesek, erősek önelégültségéhez, akiknek nincs szükségük segítségre. De a bűnön át visz az út a magukkal elégedetleneknek, a meggyógyulni, nyomorúságukból szabadulni, megújulni akaróknak az ártatlan értük való szenvedésében történő megváltásához is. Aki ezt az utat végigjárja, egyetlen feleletben, a szenvedő Krisztusként magát megmutató teljes isteni valóságban megkapja a választ minden kérdésre. A *Miért?* c. füzet éppen oda vezet el a gyötrődőt, a neki legérthetetlenebb és legtűrhetetlenebb kérdések válaszához, hogy miért éppen ő? miért éppen ő legyen más, mint a többi? mért épp ő a felelős? mért épp ő szenvedjen, mért épp ő vállalja a keresztet? mért épp ő a bűnös? A felelet e sok kérdésre a Pál apostolé, az emberi valóság megmutatása: „a bűnösök közül első én vagyok.”¹² Aki ezt tudja és érzi, nem másokra sandít, s nem várja, hogy előbb olyan igazságos világ legyen, melyben érdemes keresztyénnek lenni, s nem azt lesi, a Krisztus követését, a keresztt vállalását kezdi-e már más.

Mert valaki már elkezdte okoskodás nélkül, minden észszerű okot félretéve, hogy csak a mi javunkat nézte, csak velünk törődött, nem kérdezve, hogy mért éppen ő, noha több mindnyájunknál. „Ő előbb szeretett minket.”¹³ A kegyelem ténye ez, mely ott van már a teremtésben, azután ott az újjáteremtés áldozatában, a mindenkor magáévá vállalásban. Erre tanít meg *Az igazi vigasztalás*, mely kezdve azon, hogy miért szorulok vigasztalásra, s folytatva azon, hogy van-e gazdám, bűnbocsánatom, győzelmem, gondviselőm, üdvbizonyosságom, eljut ismét a legszemélyesebb kérdéshez, a „miért éppen én” párjához: van-e igaz hitem? Mert Isten minden ajándéka, az Ő szeretetéről való bizonyosság, s a szenvedés értelmének megvilágosodása is, hit által lesz a mienk. Isten megadja a hit ajándékát annak, akinek akarja, és akkor, amikor akarja. Hogy miért nem adja meg hát többnek? Az okot olykor magunk is látjuk, máskor csak Isten tudja. A hozzájutásnak titka egyszerű, hiszen ígéretünk van rá, hogy aki kér, kap, aki keres, talál, s aki zörget, annak megnyitják.¹⁴ A tanítás nagy hivatása tulajdonképpen az, hogy kérni, keresni, zörgetni megtanítsa. A többi az Isten dolga.

Isten dolga – de ettől az ember felelőssége nem kisebbedik. Inkább megnő. Mert a kettejük dolga: egy. Az ember Isten munkatársává, eszközévé nő a felelősségben. Ezzel még szorosabbra, végsőre fordul a felelősség. A kegyelem ingyen van, igen, azaz érdemünk nélkül. De meg kell szenvedni és dolgozni azért, hogy használni tudjuk és azért, hogy felelősséggel továbbadni tudjuk, hogy akinek eszköze vagyunk – élő eszköz, nem szerszám – minket használhasson. Hogy meg tudjuk mutatni. Meg kell tanulni látni és megérteni a kegyelem munkáját, aminél fájdalmasabb, több lemondást, áldozatot kívánó lecke nincs, és meg kell tanulni megláttatni, aminél szintén nincs nehezebb feladat. Bereczky írásain érzik, hogy őt ez a felelősség nevelte azzá, ami; ha nem volna furcsa ebben a kontextusban, azt mondanánk, hivatása megbízható „szakemberévé”. Valóban az. Mert nem bizonytalankodó, lágyítgató, enyhítgető dilettáns, nem elképzelője, vágyaihoz alakítója az Isten akaratának és igazságának, hanem a szakember alaposságával, a kutató szenvedélyével, a többet tudásban egyre növekvő felelősséggel vizsgálja szünet nélkül, önmagában és maga körül, s nem áll meg, nem riad meg soha a végső következtetés előtt, akármilyen kemény. Ha össze kell törni rajta, akkor se. A filozófus probitásnak¹⁵ próbája a melléktekintetek nélkül való végig gondolás; a keresztyéné az isteni akarat és Igazság összetörő és újjáteremtő munkájának végigvállalása önmagán. A vállalásban megismerése. Hogy jó eszköz lehessen. Erre rendelődött. Ez a hivatása.

Úgy kell lennie, hogy a kis sereg is érzi ezt a felelősséget, benne egymásra találnak. S így lehetnek együtt jelei és bizonyosságai annak, hogy Istennek terve van velünk. S az Isten terve: élet.

CÉLSZERŰSÉG ÉS MŰVÉSZET AZ ÉPÍTÉSZETBEN

1.

A célszerűség és művészet egymáshoz való viszonya, a kettőnek egymást áthatása, az építészetben ma *probléma*. Mindig *feladat* volt, hol nehezebben, hol könnyebben, de mindig teljesíthető, s általában inkább ösztönszerűen, természet-szerűen, az éppen aktuális szükség közvetlen átérzéséből teljesülő. A mai célszerűségigény elégedetlen lehet régi korok épületeinek célszerűségi fokával, pl. a görög vagy a középkori lakóház világítási vagy higiénikus alkalmasságával, de ebből nem következik, hogy azok az építészeti rendszerek nem tudtak megfelelni a célszerűség feladatának, hanem csak az, hogy más volt a feladat, amelynek megfeleltek. A szerkezet és az anyag formálása a művészetnek örök feladata, akármekkora volt – s néha igen nagy volt! –, győzte, elakadás nélkül, akár az élő hagyomány folyamatában, akár, ha megszakadt, a hagyományhoz visszatérő új kezdéssel. Ma másként van. Ma a viszony a kettő közt nem feladat, hanem probléma. Ha feladat volna, egyértelműleg meg tudnánk határozni a tartalmát, amiből szükségszerűen következne teljesítésének módja. De nem tudjuk. Az egyértelműség pedig olyan kollektív jellegű produktumban, amilyen az építészet, döntő fontosságú. Ezért probléma. Tudniillik ott az, ahol a művészet gondolata, szándéka vagy vágya még él, s át akarja hatni a célszerűség princípiumát. De nem tudja, hogyan. Ez nóvum az építészet történetében.

Nem probléma ott, ahol az egyik fél, a művészet, leköszönt, s teljesen átengedi a teret a célszerűségnek; ahol tehát kettejük viszonya megszűnt. Ezzel az építészet kivonult eddigi szellemi hazájából, s átköltözött a merőben praktikusba. Ez is nóvum. Csak-gyakorlati, nem-művészi szándékú épületek azelőtt is épültek. De a csak-gyakorlatiasság egy-egy épületfajtaéhoz kötött volt, nem volt általános érvényt igénylő elv. Ma, ha nem is mindben, de némelyik erős és elterjedt irányzatban, az.

Hogy jutott ide az építészet? Hogy lett a mindig teljesíthető feladatból – egyelőre legalább – megoldhatatlannak látszó probléma? Vagy honnan, miért szűnt meg az ősi feladat a korreláció egyik felének teljes elszakadásával?

De nem – ne feleljünk még. A kérdés szorongatottja, az építészet sorsa gondjának, az építőművészet katasztrofális hiányának s e hiány következményeinek átérzője szinte futna a válasz elé. A nóvum a maga teljességében csak úgy látható, ha a történeti teljességében nézzük. E nélkül nem látjuk egészen, *hová* jutott az építészet.

Részletek helyett itt most elég egy pillantás az egészre. Nyilván semmilyen művészet se kezdődik csak-művészetként. Mindegyiknek van a tulajdonképp való történetét megelőző olyan őskora, amelyben *még* nem merőben művészet, hanem mágikus jel, fétis, ráolvasás stb., vagy csak szükségletek kielégítője. Az építészet történelem előtti őskori kategóriája mindig a célszerűség, valamilyen

gyakorlati szükség kielégítése. Azért nevezhető kategóriának, mert időn kívüli, mindenütt érvényes forma, ahol építészet *kezdődik*. Nem egyszeri, egyetlen fejezete tehát az emberi kultúra egyetemes történetének, hanem mindenütt meghatározója az építészet kezdetének. Közömbös, hol meddig tart. Azután mindenütt, ahol a csak-célszerű épületben megjelent a művészet, következik a célszerűséget és művészetet egyesítő építőművészetnek története. S itt most, ebben a sematikus szemlében nekünk az is közömbös, hogy hol meddig tartott. Az európai művészi kultúra történetében népek, nemzetek, korszakok váltakozásai, gyökeres változások okozta szünetek után is már csak újakezdések voltak, célszerűség és művészet már csak esetlegesen vált el egymástól (egymáshoz való viszonyuk milyenségét, a mindig csak feladatként, nem problémaként jelentkező viszonyuk arányát itt szintén mellőzhetjük), *elvileg* soha. A célszerűség őskora után ez az építőművészet történeti kora, amely után, merőben elméletileg nézve, nem következhet – után. A történet után, elvben, nem következhet más, mint a történet folytatása, mindaddig, amíg történeti életet élő kultúra van. És íme, évtizedek óta egy *harmadik* korszakban vagyunk, az építészetnek ismét úgy, mint az őskorban, csak-célszerűségi korában. Csak ha ezt látjuk, akkor értjük meg a nóvumot a maga teljességében, évezredek óta így soha-sem-volt voltában. Csak akkor értjük meg a modern építészet helyzetének unikum voltát, problémájának rendkívüli nagyságát.

S a többi mellőzött, közömbösnek minősített mozzanat mellé odatehetjük még ezt is: közömbös, meddig tart ez az állapot, sokáig-e vagy nem, rendkívülisége nem mennyiségében, hanem minőségében van. Abban, hogy egyáltalán van. És nem is fog elmúlni magától, amíg a probléma meg nem oldódik; vagy amíg maga a probléma el nem múlik. Mert a szellem világában semmi se intéződik el magától, ami probléma, amíg az; legfeljebb elmúlik a probléma, aktualitását veszítve. Ezt azért kell megemlíteni, mert a probléma nekigyürkőzéssel való legyőzésének akarata mellett van még egy másik irányzat is, a probléma meghaladottként mellőzéséé, amire már utaltunk, s amiről még szólni fogunk.

Itt még röviden csak utalunk arra is, hogy ami az építészetben ilyen végzetesen ránk táton, a kultúra más területein is meg-megmutatkozik, olykor igen álcázott alakban. Ezt azért jegyezzük meg már most, hogy már itt az elején érezzessük, mennyire nem magános jelenséggel van itt dolgunk, s mennyire nem lehet építészeti-autarkikus a probléma megoldása sem.

Ami nekünk itt most lényeges, az – ismétlések árán is hangsúlyozva – a modern építészet helyzetének látása a maga különleges, páratlan sajátosságában. Fogjuk össze még egyszer: ha a történelemelőttiség *csak* célszerűség, ami ma van, szintén az, ezért nevezhető egyelőre történelemutániságnak. A kettő nem azonos, s mégis közös: két találkozó véglet; ott is, itt is csak célszerűség van; ott: a célszerűség még nem tud művészetté lenni; itt: már nem tud. Nem azt mondjuk, amikor nem is akar, mert az más; hanem amikor akar, nagyon

akar, mégse tud. A mindentudó, mindenható civilizáció egyik vonalán elérkezett valami abszolúthoz, az abszolút véghez (vagy kezdethez? az elmélet csak találgathatja, a felelet a történet dolga – ezután), az ősi kategóriához, mikor, igen, mindent tud, csak egyet nem tud építészetileg, nem tudja a művét a szellemnek abban a formájában megteremteni, ami a művészet. A céljának tökéletesen megfelelő cölöpépítmény s a céljának tökéletesen megfelelő modern ház – bármekkora távolság választja el őket nemcsak időben, hanem tartalmukban is – közös szellemi kategória alá tartozik. Hogy a szellem valamit még nem tud vagy már nem tud, a lényegen nem változtat, mikor a probléma a nem-tudásban van. A tökéletes célszerűség művészi tehetetlensége merő tényének kérdésében minden egyéb mellékes. A szellemen mérve *minden* tehetetlenség barbarizmus. S a modern civilizáció sokat emlegetett barbarizmusa talán sehol se lepleződik le úgy, mint itt.

Most már jobban látjuk, *hová* jutott az építészet, kérdezhetjük, *hogy'* jutott ide.

Az első választ nem kell keresnünk. Ott van mindenütt a modern élet felszínén úgy, hogy ha amint az előbb belehelyeztük az építészetet a történeti távlatba, most a jelen kiterjedésében nézzük, a hosszmetszet után a keresztmetszetben, szinte fölösleges a választ szavakba foglalni, beszél a tárgyi világ magától. Azonos okból ugyanaz történt az építészetrel, ami *minden* gyakorlati célú ágazattal; ugyanaz, ami az öltözékekkel, a bútorokkal, evőeszközzel, kocsival, fegyverrel, egyszóval mindennel: tömegigény tömegszerű, gyári kielégítője lett.

Erről, a tömeg szerepéről a modern világban s következményeiről a kultúrára és megnyilvánulásaira, annyit írtak-beszéltek már, hogy nem szükséges mellette időznünk. Nem is fő gondunk most. Csak néhány mozzanatra kell utalnunk, ami témánkat megvilágítani segít.

a) Az építészetnek a többi gyakorlati célú műfajával közös sorsa megérteti, hogy az övé nem valami külön, sajátos esetlegesség, hanem valami közös törvényű egyetemességnek sors-része. S itt ez a fontos: a törvényszerűség tudata. Mert csakugyan úgy van, valamikor minden gyakorlati célú tárgy művészi volt – „minden”-en értve a művészi formálásra és kifejezésre egyáltalán alkalmasat vagy rá méltatottat –, mindnek, csakúgy mint az építészetnek, föladata volt vagy lehetett a művészet, nem pedig győzhetetlen problémája; s ma mind ugyanoda jutott, tökéletesen meg tudja munkálni anyagát, tökéletesen meg tud felelni mai céljának, csak éppen művészetté nem tud lenni, olykor még akarnia, rágondolnia se lehet. A hajdan művészi kocsi mai utóda, az autó, szimbóluma ennek a kategóriális *nem*-nek. S nem attól kezdve, amikor luxuscikkből tömegcikk lett, hanem első példánya óta, mert a tömegszerűt, a gyárit nem a gyártmányok száma, hanem a készítés módja, a benne lévő elv, a gyártottság, a technicitás teszi. Az autóra és társaira ez az elv abszolút, a többi, ma iparművészetnek nevezett műfajra és az építészetre nem az, nem lényegükből következő, nem is volt mindig úgy, mint most van, s hogy mindig így lesz-e, nem tudhatjuk; csak azt, hogy mivel nem mindig volt így, nyilván nem muszáj így lennie. A mostani állapot

történeti képződmény. Éppen ezért nem következik belőle a jövőre semmi pro vagy kontra – de a múltból se. A történetben elvileg minden lehetséges, semmi se szükségképpvaló.

b) A lehetőséget optálva, nyíltan szembe kell nézni a ténnyel, hogy szinte természeti törvény hatalmával érvényesül a tömeg, és a szükségletét kielégítő gyári-technikai elv. A lehetőséget tehát ne a levegőbe, elméletileg konstruálva tételezzük, vágyálomként, hanem a valóságba, elfogulatlan ismeretébe. Mindarra, amit a tömeg és determináló ereje az építészettel vonatkozásban jelent, azért kell kezdettől gondolnunk, hogy megértsük már itt, amit a mai állapot szellemi okáról szólva meg-meg kell majd ismételtnünk, mennyire nem fordíthat a sorsán az építészet egymagában, mennyire bele van szöve az egyetemes történeti-szociális szövedékbe. Ha a tömeg igényei és parancsoló kielégítésük akkora szociális erő, hogy az építészetben s általában a hasznossági műfajokban akkora fordulatnak, az őskor óta nem-volt állapotnak egyik okozója, akkor új fordulat csak úgy várható, ha magában az egész okozóban és részeiben, ha a tömegben és az okozó változható szociális-szellemi-világnézeti összetevőiben történik az építészetre kiható valamilyen változás.

A tömegnek a minket érdeklő vonatkozásban itt használt kvalitatív fogalma össze van kötve a nagyváros formájával annyira, hogy szinte szinonimként mondhatjuk egyiket a másik helyett. Az építészet sorsa részben annak a kérdésnek a függvénye, növekedik-e még a tömegesedés, azaz nőnek-e még a nagyvárosok, az absztrakt életformának ezek a nagyüzemei; vagy megállnak, s lélegzethez juttatják, magába mélyedni, meditálni, kísérletezni engedik az építészetet; vagy talán apadni is fognak, s közelednek az emberi mérethez. Hangok hallatszanak innen is, onnan is a decentralizáció érdekében, s ha a szellemért való érvelés érvényesülésében nem is igen lehet bízni, a gyakorlatiban, a hasznosságiban (gyárak széttelepítése stb.) talán igen. De ha így lesz is, hosszú folyamat, hatását sokára érezteti, s nagy és nagyon nagy városok mégis fognak maradni. Az építészet merőben célszerű formájának állandósulására részben, a tömegszükségletet kielégítő nemeiben, számítani lehet prófétaság nélkül. Ennélfogva természetesen meg fog maradni, és még inkább intézményesülni fog a már eddig is intézményesült differenciálódás a művészi szándékú építész-mérnök, és a csak technikus mérnök-építész közt – (nem tudok erről a megkülönböztető szóhasználatról, de meg lehetne honosítani) –, s visszahatólag meg fogja szilárdítani a csak-célszerű építészet állandósulását.

Mindebből, általában az építészet szociológiai megköötöttségéből mégse következik az építészetnek a maga egészében a művészettelen-célszerűségi elvre korlátozódása, az, hogy az építészetnek nincs, de nem is lehet más feladata, mint a változtathatatlanban való fatalista megnyugvással kielégíteni a tömegszükségletet; ezt lehet szubjektíven vallani, objektíven igazolni nem; hiszen éppen a differenciálódás egyik tagja megtartja a másik lehetőségét. Az építészet önmagában nem fordíthat a maga sorsán, de részes lehet annak az egész társadalmi kép-

letnek megváltoztatásában, amelybe maga is beletartozik, s rajta áll, hogy eleven, tevékeny, eszmélő, jobb lehetőségeken töprengő s értük küzdő tagként-e. Következik azonban mindebből az építészetnek olyan tagozódása, feladatain a differenciált szándékoknak olyan osztozása, amilyen nem volt azelőtt, amikor még a mai speciális feladatok előtt (gyár, áruház stb.) nagy stílusok teremtettek egyöntetűséget mindenfajta épület (s egyéb használati tárgy) közt. Ma is van, s ezután is lesz építészeti egyöntetűség, de a nagy differenciáltságban ma csak a célszerűsége, az anyagoké, a szerkezeteké van meg, mintegy a stílusnélküliség stílusa; ami nem tévesztendő össze az eredeti értelmű művészeti stílussal; viszont nem is mond ellene a stílus keletkezése lehetőségének ott, ahol a művészet lehetősége egyáltalán tételezhető.

c) Ha nagyváros a tömeg szinonimja, a bérház a nagyváros testének sejtje. Ami a nagyváros nagyban, az a bérház kicsiben. A nagyváros az a hely, „ahol minden van”; a bérház olyan ház, melyben minden igény „mindenféle méretű otthont talál”; kettejük ideájának mintegy találkozóhelye, a bérháznak mintegy a komplementerje a nagyváros felé az áruház, „ahol minden kapható”. A nagyvárosokban, különösen a történeti múltúakban, természetesen más is van, mint bérház és áruház, de ezekről nem szólunk; a maiakban, az egészen modern nagyvárosokban, amilyenek az amerikaiak, ez a kettő határozza meg az egésznek általános jellegét, helyet szorítva néhol a templomoknak, középületeknek, ill. alkalmasság és lehetőség szerint egy-egy nagyobb területen csoportosítva az utóbbiakat. Gyári üzemnek az elemei, sejtjei is természetszerűleg gyáriak. A bérház gyártmány, mint az automobil. Ezt minden építész tudja is, mondja is, s azt is, hogy ezen a tényen mit se változtat a tervezés; az autó típusait is meg kell tervezni. A cél s a megvalósításnak egész módja technikai-ipari-gyári. A bérháznak, akármekkora, természetesen nem kell bérkaszárnnyának lennie – a kaszárnnya nem kvantitás-fogalom –, sőt a kaszárnnyának se kell „kaszárnnyának” lennie. A jó és legjobb bérházra gondolunk itt. Annak is gyárinak kell lennie, sőt csak akkor lehet jó, ha gyári. Ebben a technicizmusban a Sachlichkeitnak¹ vitathatatlanul igaza van. Tömegszükségletet, valami absztrakciót kell kielégítenie, csak a technika elégítheti ki, a technika szintén absztrakt. A művészet mindig konkrét, sőt ő „a” konkrét; addig terjed, ameddig a konkrét. (Az absztrakt szó jelentése itt és ezután nem azonos az ún. absztrakt művészetével, mely a maga módján szintén konkrét.) Amennyire összeférhetetlen a művészet fogalma a tömegével és a technicizmussal, annyira megfelel egymásnak ez a kettő, nemcsak az anyagi egymásra utaltságban, ami itt nem érdekel, hanem szellemileg. Tömegcikk ne legyen nem-tömegszerű, művészi, hanem technikai, különben ellene mond önmagának. Lehetnek benne típusok, mint mindenfajta gyártmányban; de a példány akkor jó, ha szériaszerű. Tökéletesedhet, de csak a célszerűségben (az anyagot is ideértve) és ízléses, nem bántó, nem zavaró megjelenésében. Mert azontúl, hogy célszerű, hogy ilyenül jó, megjelenésében, formájában is lehet jó, kitűnő, becsületos, azaz ízléses, diszkrét, őszinte, kellemes, jóleső, nyugodt, jó

arányú, jó ritmusú, organikus, minden, csak éppen művészi nem, mert technikai-absztraktnak kell lennie. Olyan esztétikai kategóriák érvényesek rá, amik felsőbb fokon művésziek, itt még nem. Az esztétikai kategóriák tágabbak, mint a művésziek. A „jó ízlés”-hez még sok egyéb kell, hogy művészi legyen, az ízléses arányosításhoz és elrendezéshez, hogy alkotás legyen; a ruha-„kreáció” más, mint a művészi kreáció. A jó bérház ízlésessége az, hogy ízlésesen eltűnik; ott is van, meg nincs is; észrevétlen, mint a jó ruha. Tehát nem kell vulgárisnak lennie, inkább legyen jó modorú, korrekt, jó átlag, mint a gentleman – ahol ti. ő az átlag. A gentleman nem akar szent vagy tudós vagy művész lenni, elég neki az, ami; ebben a mértéktartásban is gentlemanly.² Amilyen etikai kategória a gentleman, olyan esztétikai kategória a jó bérház. A munkásház is; mert a munkás is legyen gentleman. Mindenki legyen az. Ha ilyen, akkor a bérház – jó. A cél megköti. De az anyagi ok is. Nem igényelhet többet, mint ami megilleti, mert akkor hamis; de tőle se lehet többet kívánni. A fogalmából következik, hogy technikai-absztrakt legyen, gyártmány, de az építetötől s építőtől se lehet mást és több anyagi-szellemi befektetést kívánni, mint amennyi a célnak és rentálódásnak megfelel. S főként nem lehetne általánosan, mindtől kívánni – honnan lehetne világvárosi méretű építkezésekhez elegendő művészt, azaz egyénileg alkotó művészegyéniséget keríteni? –, s akkor már jobb, ha senkitől se kívánjuk. Olyan művészi stílus pedig nincs, amely mintegy magától végig művészivé tegye a világváros bérházrengetegét. A művészi stílusok, a legmonumentálisabbak is, emberi méretre születtek. A világváros nem monumentális és nem emberi méretű, hanem embertelen, szertelen, széltében és magasságában beláthatatlan. Modern világváros csupa művészi vagy művészi igényű házzal – nonszensz. Gondolatnak is rémkép. A stílust is változatai éltetik; a teljesen azonos megöli. Ki bírna el ennyi művészi változatot vagy ennyi művészi egyformaságot? A bérház szférája a demokratikus egyöntetűségé, a jó átlag egységé, a célszerűség technikai azonosságáé, mely a stílust hivatott pótolni; s ezt a hivatását akkor teljesíti tökéletesen, ha se a vulgárisba nem süllyed, se a művészibe nem parvenüsködik, hanem diszkréten megmarad a maga fokán, s ekkor még minőségi többlet is kitelik tőle: jó keretül szolgálhat a művészi építészetnek ott, ahol van ilyen; amiért viszonzásul emennek érdeméből ő is megváltódhat, érdemtöbbletéből ő is bemehet a művészet országába.

Itt tehát a mennyiség, a tömegszerűség már konstitutív. S ezzel az építészetnek egy nagy ága, mennyiségre a legnagyobb, önmagában tekintve művészetileg közömbösült. S amint láttuk, ez principiális-kategoriális lényegéből következő meghatározottsága. Közvetlenül nincs vele mit csinálnia a művészetnek, akár csak az autóval. A régi immanens korreláció művészet és célszerűség közt, együttlétük, egymást áthatásuk ugyanabban a tárgyban itt megszűnt, elváltak egymástól törvényesen és véglegesen; hozzátehetjük, mindkettőjük javára, a stílusutánczó művészkedhetnek nevében kötött rossz házasság után. A szellem egészében tekintve az elválás, az építészeti tárgyak nagy tömegének a csak-célsze-

rűség kategóriájába kerülése, mint elől mondtuk, a modern civilizáció barbarizmusa, mert a szellem egyik alkotótevékenységének, a művészinak, feladata megszűnik egy nagy-nagy területen, a lakóháznak, otthonnak tárgykörében, mely azelőtt az övé volt; megszűnik abban a nagyobbik részében, ahol a lakóházból bérház vagy általában technikai-gyári produktum vagy egyszerűen ipari tárgy lett. S amikor modern civilizációt mondunk, nemcsak múltjára és jelenére gondolunk, hanem jövőjére is, arra, hogy a művészet és célszerűség elválása ezen a területen (és másokon) nem ideiglenes történetiség vagy esetlegesség, hanem állandó életformának tartalma. Egyrészt kategoriális meghatározottság, másrészt világtörténeti változás állandónak tekintendő ténye – mit tehet vele a szellem? A barbarizmus tényén nem változtathat, ugyanakkor megértheti, tudomásul veheti, s a maga igazi mivoltában, hamisítás nélkül helyére teheti az elválás tényét. Nincs mit tenni, mint tűrhető állapotot teremteni, és megférni vele, s úgy, ahogy lehet, mégis a szellem javára használni. Ez, mint láttuk, nem művészetté kendőzése annak, ami nem arra való; valamit *nem* tenni, az is szellemi tett. S mikor azt teszi, amit tehet, és nem teszi, amit nem lehet, akkor ez már nem általában a szellem, se sajátosabban a művészi szellem defetizmusa, a nagy feladat elől való meghátrálása, csődje az anyag előtt, hanem az előző pontban vázolt differenciálódás egyik következményének megértése, tudomásulvétele s a feladatnak hivatott illetékességéhez való utalása. Kategoriális meghatározottságot a szellem csak tudomásul vehet, helyére utalhatja az intelligibilis világban, s szabályozhatja működését a reális világban. Hogy az építészet legnépesebb kategóriája olyan, amilyennek leírtuk, s olyannak *kell* lennie, ez az építészeti körében az egyik teljes-tökéletes nóvum, amíg létesítő föltételei megmaradnak, másíthatatlanul az.

d) A világváros („ahol minden van”), s általában a nagyváros nem csupa bérház, áruház és kisebb-nagyobb atyafiságuk. A hirtelen áttekintés kedvéért osztályozzuk a feladatok típusait. Ez az osztályozás nem igényel tudományos pontosságot, jobban elaprózható, árnyalható, de ez itt most nem fontos, mert nem cél. Nagyjában és általában akarjuk érzékeltetni az építészeti formálás elvét, modern megvalósulásának lehetőségét. Csak nagyon röviden szólunk itt mindenről, táviratstílusban, így erről is. Az osztályozás elve az, hogy fokról fokra hogyan nő a feladatokban a konkrétum, s vele a szabadabb művészi formálás lehetősége. A célszerűség elve nem csorbul, hiszen az építészeti sajátos művészi feladata éppen az, hogy a célszerűségből vagy a célszerűséggel, nem rovására vagy megsemmisítésével, hanem minden ízében áthatásával, jelentő, kifejező művészetet formáljon. Ne maradjon merő célszerűség, de ne legyen belőle merő dekoráció, kulissza se. A kettő, a célszerűség és a művészet szintézise foglalódik össze az építőművészet fogalmába, a két tag egymáshoz arányulásának sok változatával. Három főtípus tagolja a szintézis haladványának fokozatsorát, elemzésük helyett egy-két példa idézésével jelképezzük őket. Az első típusról szoltunk, ez, mint láttuk, a tulajdonképpvaló szintézisen még innen

van; ez a határ, a csak-célszerűség szellemisége megtestesülve; nem holt anyag, mert már sajátos materia signata;³ művészi továbbformálásra önmagában mégsem alkalmas, más formafokozatok hordozására azonban szubsztrátumként alkalmas. – A második fok mintegy közép a csak-célszerűség és az építőművészetben lehető legnagyobb formáló szabadság közt. Az előzővel egygyé szerveződött világ szülötte, nem tagadja, nem is tagadhatja meg vele a rokonságot (mint a stílusutánszatok), de a tömegcikk jellegének a csak-célszerűségben és csak-technicizmusban célnál-lételeét nem tartja magára nézve egyedül és végképp érvényesnek. Átmeneti, összekötő típus. Idetartoznak az általánosabb funkciójú hivatali, pénzgazdálkodási, közoktatási stb. épületek. Jó példái akadnak nálunk. – A harmadik fok a legkonkrétabban meghatározott, egycélú épületeké, amikben a szellemi tartalom meghatározottsága és az egycélúság principium individuationisa⁴ a művészileg legtöbbre ad lehetőséget; ami gyakorlatilag is ki szokott fejeződni abban is, hogy az építető anyagilag bőven ellátja, szellemileg szabadjára hagyja az építőt, tegye meg, amit tud, a szellemi tartalom reprezentálásában. Ennek a típusnak szemléltetője a templom, hivatási és felekezeti változataiban (székesegyház, plébánia, szerzetesi, gyülekezeti-prédikáló stb.; mind a sokaság időnként való lelki otthona, nem az absztrakt tömeg „forgalmának” helye; s ahol az áruházzal ellentétben csak egyféle kapható), parlament, városháza, minisztérium, egyetem, múzeum, palota stb.

A két utolsó típusban tehát megvan a művészet elvi lehetősége, anyagi tehetősége, s művészetet kívánó igény fordul feléje.

Teljesül-e ez az igény, el lehet-e mondani, hogy a típusok legjobb megvalósulásai: művészet? a célszerűség átlényegült-e bennük művészetté? Igen vagy nem? Igazság-e az „igen”, igazság-e a „nem”?

Az egy szóval való, egyértelmű válasz nem igazságos, akkor se, ha igaz. Nem lehet azt mondani, hogy igen, művészet, se azt, hogy nem az.

Hogy’ lehet ilyen problematikus a válasz? Úgy, hogy maga a tárgy az.

Az egyik felelet azt a látszatot keltené, hogy a tárgyban a szellemi tartalom művészetté testesült és teljesült; a másik azt, hogy egyáltalán nincs benne művészet. Holott van is, nincs is. Ennek a paradoxonnak a nyitját valahogy egy filozófiai műszóval lehet megjelölni. A tárgy nem vált művészetté, de a művészet mégis *jelen van* benne valahogy; nem aktuálisan, hanem potenciálisan. Aktualitásához, a tárgynak művészetté való teljes átlényegüléséhez a művészi szellemnek úgy kellene alkotnia olyan szabadon, mintha a célszerűség nem is volna, hanem csak az alkotó szellem kényszerítő, konkrét egy-akarata, s mégse csorbitani, sőt kifejezésre juttatni a célszerűséget is. Lehet-e? A célszerűség s a szerkezeti minőség olyan vívmány, amit elhanyagolni vagy sérteni többé nem szabad. Csakhogy a célszerűség és művészet régi szintézise megbomlott, teljesen a célszerűség javára, sőt korlátlan uraságáéra, a célszerűség olyan fokú és olyan tudatosan domináló, olyan autonóm igényű, mint az őskor óta, amikor még nincs művészet, a művészet rovására válón sohase (mindig csak művészi lehetőségű-igényű épü-

lettípust értve). A célszerűség tehát nagyon erős, olyan, mint még soha. Ami nem volna baj, legfeljebb az következne belőle, hogy a művészi szellemet olyan erőfeszítésre sarkallja, mint még soha. A baj az, hogy a célszerűség nemcsak nagyon, hanem túlságosan erős. A célszerűség növekedtével megnő a feladat; túlságos növekedtével problémára fordul; a művészet ugyanakkori csökkenésével győzhetetlen problémává, valami abszolúttá hatalmasodik. Két fél erejének egymáshoz való aránya relatív; tautologikusan: egyik annyival erősebb, amennyivel gyengébb a másik. De gyenge lehet viszonyítatlanul is gyenge, s ha az ilyen kerül viszonyba a viszonyítatlanul is nagyon erőssel, milyen reménnyel feszítheti meg az erejét a másinak leküzdésére? Örül, ha megél mellette, lapangva, lapulva, jobb jövőt várva, szóval potenciálisan. A modern építészetben a művészi szellem ilyen.

A két utolsó típusban az építési feladat konkrét, de csak a célszerűségben, művészileg csak elvben, elméletben, posztulátumként az, vagyis üres lehetőség; maga a szellem, melynek magát kifejeznie kellene, absztrakt, vagyis akar, de nem tudja mit és hogyan akarjon. Ami művészileg konkrétta, egy-lehetőségűvé, egy-muszájúvá tegye, a konkrét szellem hiányzik, az, aminek éppen akkor, éppen ott, éppen azt lehet és muszáj kimondania, teremtenie. A művészi szabadság egyértelmű a művészi muszájjal, a tartalmi meghatározottsággal, az alkotásban világra születni akaró tartalom formahívó erejével. A művészet szabadsága az, hogy szabad megcsinálnia (olyanfajta érvényességi kritériumok nélkül, amilyenek például a teoretikus szféráé), amit épp ott és akkor muszáj. A modern művészi szabadság a többféle lehetőségé, a bizonytalanságé, kötetlenségé, absztrakt, negatív, üres szabadság, a rossz szabadság. Azért ilyen, mert ilyen, amihez tartozik, a szellem: absztrakt, halvány, vértelen, következésképp bátoratlan, előbújni félő – de hogy is lehetne más, ha ismeri magát, ha van magához való esze? (hogy nem volt s nincs neki mindig, mindig látni fogjuk). A szabadság itt nem az egyfészeség mélységének és gazdag változatainak dús vonzású embarras de richesse-e,⁵ hanem az így-is-lehet, úgy-is-lehet üres-formális lehetősége. Aki válogatás közben akarja megtudni, hogy mit is akar, annak, ha van mellette ilyen, az eleve egy-szándékú másik akarat parancsol. A célszerűség, szerkezet, formai ökonómia nem hagyja meg a művészet autonóm országát, nem engedi szóhoz jutni úgy, hogy a saját szavát szólja; kiosztja neki a szerepet, s ez: a célszerűség hatásos aláfestése vagy nemesebb anyaggal megnevesítése; elrendezés, arányosítás, összehangolás – ugyanazok a kategóriák, mint az első típusban, csakhogy jobban individuálva, dúsabb, szélesebb skálában; igen, de még mindig vezető művészi motívum nélkül; a művészet itt: kíséret, dallama, saját szólama nincs, zene, mely csak kíséret, az emberi zene félénk, tapogatózó, halk kísérete a határozott hatalmas gépzenéhez; vagy pedig a solfeggiót⁶ próbálja, mikor a célszerűség már a nagy technikai áriát fújja.

Ezért van, hogy mivel a technikum mindig provizórikus, a modern épület is mindig az; nemcsak tudott a provizórikussága, hanem egész habitusában is ben-

ne van. A művészet, ahol dominál, mindig célnál van. A művészet természeténél fogva sose vállalkozik provizórikusságra, ellene mondana önmagának; itt vállalkozik rá. S innen a paradoxon, a probléma, az egyszerre igen és nem. A művészetnek, mint minden szelleminek, természetesen van története, s benne átmenetek; de ez már történelmi tudás, nem művészi szemlélet; a magában teljesült autonóm műtárgyat nem látjuk átmenetinek, akármilyen is egyébként a történeti helye; itt átmeneti-művészt látunk, a tárgyakon kívül kerülő történelmi nézés nélkül, immanensen átmenetít, provizórikusat. S hogy ilyen, ő maga is tudja; s hogy nem lehet más. Láthatóan tudja. S ezért van az anyagokban is valami provizórikusság. Szilárd anyagok, a legkeményebbek, beton, vas, üveg, mégis, mintha ideiglenesek volnának, mert formájuk nem olyan, hogy másképp ne lehetne; a végső magában nyugvás, a másképp-nem-lehet véglegessége hiányzik belőlük, amit csak a művészet adhat meg.

A „hogy jutott ide az építészet” kérdésének részben ez a tartalma és részben ez a felelete. Részben, mert csak a tömegcikkre van eddig elégséges magyarázata: a tömeg és a technicizmus. S ott a célszerűség és művészet viszonyának problémája is meg van oldva – kettévágásával. A szabadon formálni hivatott építészet problémába jutására, a célszerűség és művészet szintézisének feladatból járhatatlan problémává fordulására, erre a nóvumra vonatkozó kérdésnek még más tartalmának és más feleletének is kell lennie.

2.

Tehát mi történt még, és hogy’ történt?

Ilyen rendkívüli, unikumszerű helyzetnek rendkívüli, unikumszerű okának és körülményeinek kell lenniök. A válasz meghökkentő, de csak annak, aki nem látja eléggé az építészet állapotának újszerű voltát. A válasz a lehető kurtán és egyszerűen, a szükséges rövidség kedvéért itt használt táviratstílusban, a pusztá tény tudósításának formájában ez: az építőművészet története a XIX. században megszakadt; vagy: a néhány ezredéves történet véget ért.

Ezt nem szokták ilyen nyersen kimondani. De egyszer már meg kell tenni. A klasszicizmus után következő összevissza utánzás csak nem történet? Épp az ellenkezője. Különbén nincs a történet fogalmának semmi értelme.

Az építészet történetében az utolsó stílus – s az építészet, természete szerint, csak stílusban tud élni és gondolkodni – a klasszicizmus. Azóta nincs stílus. Ami van van – kell-e mondani? –, annyira stílus, amennyire művészet. S hogy mennyire az vagy nem az, láttuk.

Az építészet véget érésének különleges jellemzője, hogy nem valami katasztrofá követelménye. Ebben nem volna semmi különös. Egy kultúrákör valahogy összeomlik, külső erőszak, belső meghasonlás, elgyöngülés, dekadencia folytán, természetes, hogy tartalmi-formái megtörnek vele együtt, szünet, hé-

zag következik, amíg romjain vagy romjaiból új élet indul. Itt nem omlott össze egy világ, mint, mondjuk a Római Birodalom, csak nagyot, nyilván igen nagyot változott, miközben napról napra folytatta életét úgy, hogy nem tudunk egy olyan eseményt életében, amellyel mint a katasztrófával, a nagy változást datáljuk; tehát csakis sok külső és belső eseményben és nyomán történhetett meg a nagy változás, s csak akkor látjuk igazán, ha teljes egészében, minden tényezőjével és mozzanatával látjuk. Nem omlott össze világ, kor változott, de akkorát, hogy sok részben hasonlít egy világ elmúlásához és újnak kezdséhez. Elmúlt benne az építőművészet. Se külső katasztrófa nem vágta el története fonalát, se fölöslegessé nem vált, mint a szükségletek változásával vagy megszűnésével a gyakorlati célú műfajok szoktak; mert hiszen építeni a megváltozott korban is építettek, sőt rengeteget, sokfelé többet, mint valaha.

Ha a kor nagy fordulatát csak az egésznek lelki-szellemi-társadalmi megváltozásából érthetjük meg, akkor az építészet sorsát is csak a változás egészéből. Itt csak néhány szóval utalhatunk majd egyik-másik tünetére. Többre itt se hely, se szükség. A következményeiben geológiai méretű változásnak igen nagy az irodalma, egyébként is számlálatlan forrásból formálódhat meg kiben-kiben a kortudat, mely ma a műveltségnek olyan eleme, csak sokkal égetőbben-aktuálisán, mint általában a szellemi tájékozódásé a történelmi tudat. A katasztrófa nélkül megtörtént nagy változásnak egyre jobban megmutatkozó katasztrófajellege „válság” néven közkeletű fogalom. Minket itt csak az építészet érdekel, mely jóval az általános válság sejtelme előtt kezdődött. Mellőle csak azért pillantunk szíjjelebb, hogy mindig, minden vonatkozásban gondoljunk arra, amit a tömegesedéssel kapcsolatban mondtunk: az építészet nem válthatja meg önmagát, azaz, a válságot, amibe nem külső katasztrófa, hanem az egész világot átformáló belső, immanens okok folytán jutott, csak ugyanilyenek szüntethetik is meg. Az ő saját formatörténetének immanenciájából nem értelmezhető a válsága, se várható a megszűnése. Az esztétikai-művészi autonómia a teljesülésnek föltétele, nem teremtvő forrása.

Az építészet sorsa maga is mélybe világító tünet a tünetek közt, s következmény a következmények közt. Minket itt, ahol nem a történetet nyomozzuk, hanem a belőle támadt problémát akarjuk látni, ennek a következménynek – tehát megszakadása rendkívüli eseményének, amely, mint mondtuk, szintén következmény – a következményei érdekelnek.

Az építészet történeti folyamata megszakadásának – szintén sommásan fogalmazzuk – két következménye: a) rossz negatívum, b) jó negatívum. A rossz negatívum a történeti stílusok utánzása, elmúlt korok hajdan élő tartalmából objektivált formáknak hamisítása, a halál után az élet mímélése. A rossz negatívumból nem származhat semmi jó, mert célszerűségnek is rossz, „művészetnek” is rossz (csak így lehet ide írni ezt a szót, mikor önmagának ellentétét jelöli). – A jó negatívum a különféle neveken ismert modern célszerű építészet. A jó negatívum csak a művészet felől nézve negatívum, a célszerűség felől nézve pozití-

vum, éppen a célszerűség a pozitívuma. Teljes pozitívummá úgy válik, ha megszűnik benne a művészet hiányának vagy csak-potencialitásának negatívuma, ha a célszerűség művészetté lényegül át benne. Ha... – mert ez az, ami ma olyan probléma, mint a történetben sohase volt.

A két következmény sémáját nem bontja meg a szecesszió epizódja. Itt, ahol a döntő egyetemes-történeti tényezőket nézzük, néhány szóval elintézhethjük. A szecesszió, bár nem nagy területre és nem hosszú időre terjedt, nem olyan egyréztű, mint általában emlegetik. Két irány találkozik benne: az egyik a forma felől akarja megújítani, „korszerűvé” tenni az építészetet, a másik a szerkezetből, célszerűségből, anyagból kifejleszteni a formát, vagy legalább a prekoncipiált formát megegyeztetni az említett meghatározókkal. Az első, bár más föltevésből és más külsőséggel, hasonlóra vállalkozott, mint a stílusutánzás, s legjobbján is csak a dekorativitásig juthatott. A második, bár más kezdeményből, más ethoszszal, más anyagokkal, lényegében, a célszerűségében ugyanarraafelé tapogatózott, amerre utána a neue Sachlichkeit⁷ elindult; de a helyzet végletes volta tudatának híján hamarabb, indulásakor vagy útközben hamar elérhetőnek véelve a művészetet, az ízlésesség, csiszoltság, választékosság, finomság megannyi vékony kategóriájában. A szakadékot a szecesszió nem tölthette meg, a folytonosságot nem állíthatta helyre – ő maga is az elszakadásnak tünete és terméke, a szükséges fölszámolásnak egyik mozzanata, az eljövendő nagy feladat fátylának meglebbentője. Ami célszerűségi szándékában jó, művészi szándékában jogosult, a részletek elhanyagolásával sérelem nélkül egy kalap alá fogható a modern célszerű építészet művészi szándékú ágával. (A nem-művészi szándékúróól majd külön is szólunk.)

A két negatívum tétele tehát marad. Hogy’ jelentkezik a valóságban?

A művészet életének fonala általában igen megvékonyult a múlt században, Hegel proféciaja szinte teljesülni látszott. Megvékonyult a piktúráé is, bár a piktúra korának nevezték el. Csak relatíve az, a kor szobrászatához és építészetéhez viszonyítva olyan jelentős benne a piktúra, régi nagy korokhoz viszonyítva nem az; s csak a korabeli viszonylagosság következményeképpen vehette át a vezető szerepet, hiszen jóformán egyedül élt még, s mert élt, harcolni s a maga irányára szerint fejlődni tudott. A naturalizmus végső megvékonyodása, az impresszionizmus, mégis olyan festő föltételévé tudott lenni (Cézanne), akit a piktúra egész történetében a legnagyobbak mellett illet meg a hely. (A vékony fonálon és rétegen kívül a nagy stílusért magában küszködő Marées összetört a lehetetlen vállalkozáson.) A piktúrához képest a szobrászat már alig élt, fonala el is szakadozott; amivé a naturalizmus és impresszionizmus jóvoltából a legjavában lehetett, Rodinben látható. Cézanne és Rodin értékkülönbsége méri a piktúra és szobrászat életlehetőségének és sorsának különbségét. A triász harmadik tagja pedig, az építészet, kimúlt.

A triász tagjai a közösséghez való viszonyuk, töle való függésük, benne való hivatásuk, ráutaltságuk és rá való hatásuk aránya szerint aránylanak egymáshoz

is. (Nem kell mondanunk, hogy az építészet, szobrászat és festészet egymáshoz való viszonyítását nem érték-rang, hanem művészet-logikai sorrend szerint tételezzük.) Mikor a világot nemcsak szellemileg, hanem materiálisan formáló, a világ képét valóban megváltoztató, az embernek nemcsak szellemi, hanem szellemi-materiális otthonát, városait megteremtő építészet teremtképessége a harmadik helyre kerül; mikor a közösség eszményét monumentális művekben megtestesíteni hivatott szobrászat nem az építészethez, hanem a piktúrához viszonyítva van a második helyen; s mikor a piktúrának egyik fajtája a faltól elszakadt, architektonikus környezetéből kiszakadt, kötetlen, ide-oda hurcolható, környezete iránt közömbösen akárhol elhelyezhető, az egyéni kísérletezés sokféleségében a maga külön életét élni akaró piktúra kerül az első helyre, mindig annak a jele, hogy a közösség szerkezetében nagy változás történt. Hát még mikor az építészet nemcsak leghátulra kerül, hanem nincs. Annak a jele, hogy az építőművészetnek virtuális feltételeit magában hordozó, tartalmához formát kívánó, a maga közösségi kohézióját, mert másban úgy nem lehet, éppen az építészetben kifejezni akaró és tudó szellemi közösség széttört, megszűnt. A közösségnek lehetnek, igen, más szövedékei, de olyan konkrét és olyan erejű, amilyen az építőművészet megteremtéséhez szükséges, nincs benne – s ez oly jellemző tünete a közösségnek, mely sokat elmond magában is, egyéb adatok nélkül is. (Ott ti., ahol már volt építőművészet, ahol már megtörtént az anyag művészi meghódítása, a célszerűség művészetté átlényegülése; ahol tehát elveszett valami, ami már volt.)

A már volt építészet hiányából sokat következtethetünk a közösségre, viszont a közösségből magából is megmondhatjuk, lehet-e építésze, ha nem tudjuk is, van-e neki vagy nincs. Ilyen erős a korreláció közösség és építészet közt, széttört közösség és az építészet hiánya közt. Ilyen a modern barbarizmusé a talmi építészettel, majd a csak-célszerűvel. Mert a közösség széttörése után is van valamilyen közösség, persze más, mint az volt, amelyik építészetet is tudott produkálni; s az építészet után is van építészet, persze más értelemben, mint az építészetet teremtő korokban. Egymásba illenek.

A széttört belső közösségre következő külső közösségnek legáltalánosabb jellemzője egyetlen szóval megmondva az, amit a filozófiában és szociológiában Verdinglichungnak,⁸ tárgyasulásnak neveznek. A rossz magyar szó, „*eltárgyasulás*”, a németnek a pontosabb mása lévén, hívebben kifejezi a tartalmat, azt, hogy valami *el*megy, *el*vész, önmagától *eltávozik*, *el*változik, tehát mindazt a negatívumot, ami a fogalomban benne van. Elvesz a lélek a közösségből – s csak lélekben van igazi közösség –, s helyét „tárgyak” foglalják el, az emberi viszonylatok két lelkük-vesztett intézmények, amik közt s amikre nézve az ember is személy, lélek helyett: „tárgy”. A tárgy, ha tárgy: pozitívum; mikor a lélek tárggyá válik: negatívum. (Nem tévesztendő össze a lélek objektívációjával, tárgyban-magát-kifejezésével, ami a kultúra, amikor a lélek lélek marad, az objektíváció mindenkor visszalelkezhető és lelkezendő képlet. A sokat hajtogatott tipikus modern

szólam, „lélekkel megtölteni” valamit, igazi modern badarság; mintha a lelket töltögetni lehetne, akárcsak a vizet az üres hordóba; az igazság: akinek van, annak adatik...⁹⁾ Ennek a közösségnek gazdasági-társadalmi formája a kapitalizmus és a tömeg, egymásnak szintén korrelátumai; legigazibb jelképe az emberi munkát szintén magába foglaló absztrakt áru fogalma. Politikai rendszerében a nemzet fogalmának tudatosulása együtt jár absztrakttá válásával, az állam fogalmával való azonosulásával, a szerves népi-lelki-szellemi képződménynek intézménnyé tárgyasulásával. A világból kiválasztott lelki ország maga is – épp arra kiválasztott, hogy lelki legyen, ha minden tárgyasul, ő a lélek menedéke legyen – a lélek megfogyatkozásának arányában tárgyasul az egyházak merő intézményévé. Tudományának fő módszere a pozitivizmus, a fizikai, metafizikai, lelki, szellemi kozmosz nivellálása azokra a „tényekre”, amiket „mindenki” megérteni és kontrollálni tudjon; fő ágazata a mindenre alkalmazott természettudomány; fő elve a materializmus. Világnézete: naturalizmus, a gépesített természet „meghódítása” alakjában, melynek egységébe aztán minden egyaránt elfér, az atomtól a lélekig; az utóbbi tárgyasulásának „tudományos” igazolásáról gondoskodik a természettudományos, magát „lélek nélküli lélektan”-nak nevező lélektan. (Nem itt kezdődik a *lucus a non lucendó*¹⁰⁾ logikai füzére – de hol? mindenütt, mint a kör.) Jellemző módon ez a kor az individualizmus korának nevezi, annak kénytelen nevezni magát, mert hogyan is nevezze meg egy szóval a közösség széthullását, az atomizálódást, az egyén kényszerű magára maradását, gyökerevesztettségét, absztrakt ponttá zsugorodását, szabadon tömegesedését, azaz a szervesből a szervezettbe átvedlését, „szabad szervezkedését”? az egyéniség és személyiség spontán voltával és egyedülvaló értékével ellentétbe jutását? (egyik legfénylőbb *lucus a non lucendo*.) Így negatív benne a szabadság eszméje és ténye is; tartalma a valamivé létel szabadsága helyett inkább a valamitől szabadulása. Az utóbbi, természetesen, feltétele az előbbinek; mikor az eszmének ezt a felét a kor megvalósítja, kiderül, hogy a másik, konkrét felével nem tud mit csinálni, nincs is mire irányítania, az individualizmus nevében rábízva az egyénre, valósítsa meg, ahogy tudja. Ehhez a megvalósításhoz azonban még sok egyéb feltétel kell, mint a „felszabadítás” s az általános iskolakötelezettség. Ezeket a feltételeket a kor nem tudja megadni, nem is sejtí őket, ahol pedig mozdulni érzi, eltaposni igyekszik. A lélek pótlása intézményekkel, az életé szervezéssel, a közösségé tömegekkel sikerült, nagyon sikerült; a társadalom mechanizálódása, technizálódása (ma már igen fejlett „társadalmi technika”, társadalmakat „vezető” technika van) sikerült; végül a világ nagy részéből Taylor-rendszerű¹¹⁾ gyárat csinálni sikerült; nagy gyár az egész kor, a társadalom, a közösség maga gyári; ennek a nagy üzemnek gyári produktuma az absztrakt ember, és viszont; szabadsága a szabad gyártásé, a mindent gyárivá tevésé. A kör becsukódott, tökéletes.

Elég ebből ennyi, a szellemnek megidézése egy pillanatra, hogy a közösség milyenségének érzékeltetésével segítsen – közvetlenebbül érzékeltetni az építézet megújulásának feltételeit, amikre való rávilágítás e soroknak tulajdonképpen

ni célja. Hogy a tömegesedés mennyire ok és mennyire következmény, s a következmény megint mennyire oka más következményeknek, érdekes kérdés; a szellemeknek egy közös nagy-szellemben vas-erejű rendszerré szerveződése – szerves helyett minden tagján végig szervezetten – érdekes látvány; de akárhogy hangzik is a válasz a sorrend kérdésére, az építészetre nézve mindig egyformán végzetes. Ezért elég nekünk itt az állapot tudata. Az állapot pedig, ha megértjük, ezt mondja: ez a közösség *utánozza* az igazi közösséget, logikai szükségszerűséggel következménye tehát, hogy benne a művészetnek is, amilyen arányban korrelátuma a közösségnek, olyan arányban utánzásnak vagy technicizmusnak, akadémizmusnak, gyárinak, iparinak kell lennie. Tehát nemcsak a par excellence közösségi formának, az építészetnek, hanem a piktúrának és szobrászatnak is mindenütt annyira, amennyire éppen közösségi; tehát az egyházi, állami, hivatalos, reprezentatív, a tömeggel s általában a kor uralkodó világnézetével egyértelmű piktúrának és szobrászatnak.

Ezt a dedukciót a valóság tökéletesen igazolja. Az egyházi „művészetet”, mellyel a világ templomait megtöltötték, gyártották; a szenteket a posztuláltan legmélyebb lelki közösség helyei számára úgy gyártották, mint a gépalkatrészeket vagy a fegyvereket; s ami nem gyárban vagy műhelyben, hanem festő- vagy szobrászműteremben készült, s valami nagy templom vagy múzeum falára került, igen kevés kivétellel nem különbözik elvileg vagy lényegileg a gyáritól; vagy a régi művészet iparszerű utánzása, vagy a „hagyomány” közös szószba szűrt „tanulságainak”, a vég nélkül ismételhető receptnek és nemzetközileg jóváhagyott rendszernek gépies terméke, valahogy szinte a biológiai ős-osztódás mechanikus utánzásaként. Az egész rendszernek és üzemnek az a szemlélet a hajtóenergiája, mely a művészet tárgyaiban nem a történetileg élő lélek és szellem objektivációit látja, hanem tartalmukról lefejthető, bárhol bármikor használható, tetszés szerint megismételhető üres formákat. Az életet csak mímelő nem-élő megérezni se tudja, s a maga helyén, a maga helyéhez tartozón tisztelni az élő. Élőből csak az élő tud tanulni; múltja, hagyománya csak a maga életét élő művészetnek van. Ahogy az élő szellem gazdagon, differenciáltan is egy, s mindenben végig érezteti történeti egyszerűségét a stílusban, úgy a tárgyasultan mechanizált közösségtelenség „szelleme” is egy és közös, és meggyártja a maga történet- és időfölötti „stílusát” végig mindenben, állam, hivatal, társadalom egész „művészetén”. Az utánzás akkor teljes, amikor nem teljes. Ez a paradoxon úgy lehetséges, hogy az utánzás nem másolás, nem ennek vagy annak a régi nagy művésznek másolásszerű utánzása, hanem magának a stílus elvének mímélése. Azt is utánozni kell, hogy stílus legyen – és van! Vagyis utánozni és mégse utánozni – ez a teljes, üdvöztető utánzás. Feltalálják a stílus feletti stílust, a hivatalos, akadémikus, időtlen, örökre szóló stílust, amelyben minden együtt van, a naturalizmus is. A külön akadémikus naturalizmus, amely – a paradoxonhoz híven – receptre készül, és szakszerű adagolással, alkalmak és esetek szerint, a nagy történelmi, koronázási, bevonulási stb. képek „idealizált” valóságától a szobrokig,

melyeknek talapzatára a nemzet nagyjai szinte az utcáról, nagy közvetlenséggel, sans façon¹² lépnek föl, „mintha élnének”.

A szellem nem tud olyan egységes lenni, mint a szellemtelenség, a közösség olyan közös lenni, mint a közösségtelenség. A tökéletes egység – a gép nem tökéletesebb-e, mint az élő? – nem a lélek és szellem magasan, hanem alacsonyán készül, a nivellálásban. A vége mindennek, az utánzás koronája, hogy ez az egység világnézeti. Ahogy feltalálják az embernélküli embert, a stílusfeletti stílust, a közösségtelen társadalmat és intézményeit, úgy a Verdinglichungban eggyé és közössé nivellált „világnézetben” a világnélküli világ nézetét.

Ilyen világban a művészetnek, a Verdinglichunggal ellentétes objektivációnak alig juthat hely. A valóság tovább igazolja az elméletet. Ami művészet még élt, állam, egyház, társadalom *ellenére* élt. Egész ellenséges világ ellen, nem közömbös, hanem ellenséges világ ellen. Ilyen se volt még soha.

A rendszer következményeképp nemcsak a művészetek sorrendje változott meg, a piktúra kerülve az élre, hanem a maradék élő művészetben megváltozott az értékrend, legelőre a naturalizmus került, sőt csaknem egyedül benne volt még érték, élet, telos.¹³ Jobbára szándék, elhatározás, a régi nagy értékek nosztalgijára gyanánt fel-feltört a művészet beomlott tárnáiból más láng is; a kor immanens lehetőségét s a történelmi folyamatosságot, a múlt bár összezsugorodott folytatását az akadémiákon kívüli naturalizmus valósította meg. Jellegzetesen és logikusan még a naturalizmus is mintegy módszeresen odáig szűkíti, vagy akarja szűkíteni önmagát, ahol az egyéniségből már csak a temperamentum marad meg; Zola igéje (...vu à travers un tempérament¹⁴) tömör megfogalmazása az egyéniség temperamentummá redukálódásának az individualizmus korában. Optika és temperamentum végső talpalatnyi menedéke a léleknek és alkotásnak. A tehetség még azon a szűk helyen is tudott kitűnő műveket produkálni, és történetileg is fontos szolgálatot tett azzal, hogy a naturalizmust végigcsinálta végső következményéig. De milyen áron! Olyanon, amelyben benne van mindaz is, ami az építőművészetnek föltétele. Nem úgy kell gondolni, hogy a művészet az árat előre megfontoltan adta oda, hogy a nem-adást is választhatta. Nem volt választása. Az árat a világ már előbb odaadta, nem hagyva más lehetőséget annál az egynél. Nem volt más mit tenni, a hiányból kellett erényt csinálni. De az építészet? Mit csináljon ott, ahol úgyszólván az egyetlen lehetőség a naturalizmus? Az építészet úgy viszonylik a naturalizmushoz, mint önnön ellentétéhez. S ezért is nem tud az építészet az ellenséges világ ellen harcolni, mint a piktúra és a szobrászat; nincs neki mivel. Nem képes rá se szellemi, se anyagi okból. Építeni nem lehet a padlószoba vagy a műterem magányában, hely, tér, rengeteg anyag, mások munkája kell hozzá. Mindez az anyagi feltétel az, hogy megvan-e, jelképezzi a szellemit; az építészet lehetetlenülése idején az, hogy megvan, de *mire*, szintén.

Ha általában, a többi művészet alól is kihúzza a gyékényt a kor, jóformán egyetlen lehetőséget hagyva meg nekik, megértjük az építészet sorsát, melyre

nézve az a lehetőség a lehetetlenség. Közösség széttörése és naturalizmus – most már megértjük, miért kellett épp az építészet élete fonalának elszakadnia. S most már könnyű kitalálni a következmény szükségszerű következményeit. A közösség széttörése az általános negatívum, a naturalizmus a művészetben még megmaradt pozitívum. De olyan, amit az építészet nem használhat. Megértjük tehát végül, miért lehetett neki *csak* utánoznia. Még egy lehetőség volt a számára: a lemondás a művészetről s a csak-célszerűség vállalása. E kettő közt csakugyan választhatott. Stílus nyelvét választani nem lehet, a hallgatást lehet. Elvben, elméletben. A csak-célszerűség elvben mindig lehetséges, az őskorban is. A valóságban nem lehetséges, ha az építető és az építő, a kor és építészet valami „jobbát”, valami „többet” vél tudni, vagy akar nála, mikor nincs semmi művészi mondanivalója. Itt vélt is, akart is. Művészetet. Nagy, díszes, pompás, monumentális művészetet. Nem is sejtette, hogy éppen ezt nem lehet. Észre se vette, hogy valami megszűnt – hiszen még ma se vette észre mindenki –, hogy nem tud művészileg alkotni, mert nincs saját művészi tartalma és gondolatai. Hiányoztak az észrevevés szellemi feltételei, a kor s benne az építészet önszemlélete, lehetőségeinek tudata. Mi szimbolizálhatja, mi fejezheti ki építészetileg a lelkét-szellemét vesztett közösséget? a tárgyiasult, tömegesült, gyáriasult közösséget? Nyilván a csak-célszerű építészet. Csakhogy ennek a megértéséhez is szellem kell. Mint ahogy ahhoz, hogy a bérház csak jó bérház akarjon lenni, ne palota vagy várkastély, szellem kell. S miközben a közösségben a világtörténeti nagy változás történik, s vele az építészet megszűnik, még ennek a megértéséhez való szellem sincsen. Majd csak később jön meg igazán, előbb a szecesszió javában, teljesen a modern, új célszerűség tanában. Addig valami más van, egészen más. Sőt sok részben a kor, a technicizmus, mechanizmus, a tömeg kora rációjának ellenkezője. Olyan új, páratlan jelenség – itt az unikum egyik oldala, szemtől szembe láthatóan! –, amilyen új, páratlan az okozó közössége. A páratlan helyzetből, a világtörténeti negatívum rózsafáján – nem anyától lettél, rózsafán termettél – megtermett a világtörténet legnagyobb művészeti nonszensze, amit valaha láttak: a múlt század – s még a mostanié is! – építészetutánzása.

Hát hiszen máskor is utánoztak. A renaissance is „utánzott”, legalábbis azt hitte, de tévedett; sokat átvett, de utánozni nem tudott; önnön valóságának ereje eltérítette céljától az utánzószándékot. Itt tudtak. Itt nem volt, ami megakadályozza az utánzást, ami tévedést okozzon. Tökéletesen tudtak utánozni, tervszerűen, szakszerűen, alaposan, a leghívebb másolástól az utánzás minden árnyalatán végig a legszabadabb felhasználásig, szabadabban bánva a formákkal, mint az eredetik idején. Ha az utánzást az építészet fonalának megszakadása okozta, az építészeti mondanivaló hiánya, az építészet a szakadást intézményesítette, kodifikálta, szentesítette. Ő is erényt csinált a hiányból, a maga módján, a stílusok gyűjteményéét, a stílusok stílusáét, az idő fölött lebegő stílusét és – a jobban tudását. Ebben a korban mondta, nem dilettáns, hanem építész, szakember, professzor¹⁵ mondta, hogy ma jobban tudunk a történeti korok stílusában építeni,

mint tudtak a maguk idején. A dolog egyszerű. A román, a gótika, a renaissance, a barokk stb. minden szakasza csak a múltját és jelenét tudhatta, jövőjét nem, s csak azt csinálhatta, amire az időben és térben való kötött helyzete képesítette; mi mindennek tudjuk elejét, közepét és végét, minden országban és vidéken, tehát azt tudunk csinálni, amit akarunk, nem holmi esetleges és tökéletlen, hanem az összehasonlításból tudományosan szerkesztett tökéletes románt, gótikát, renaissance-ot stb. Halhatatlanságot érdemlő mondás. Hiába keresem már régóta méltó társát, nem találom, még Flaubert gyűjteményében¹⁶ se, valamennyire hajazza benne ez a Bernardin de Saint-Pierre-idézet: „A természet azért osztotta gerezdekre a sárgadinnyét, hogy családi körben fogyasszuk el; a tök, nagyobb lévén, a szomszédok társaságában élvezhető”,¹⁷ áttéve a természeti teleológiából a szellemibe: „A történet azért osztotta önmagát régen stílusokra, hogy legyen ma mit utánozni és tökéletesíteni; s régi mondás, de igaz: mije vagyon a herélt embernek, azt adhatja szomszédasszonynak.”¹⁸ – És ebben a korban állapította meg az ország városairól egy kultuszminiszter,¹⁹ hogy hol milyen stílusban kell építeni a „stílusegység” kedvéért; neobarokk stílusban, tehát stílszerűen „renaissance fejedelem” névvel díszítették is a nagyszerű tervéért, mely nem valami elvi okból teljesült csak részben.

A TÍPUSBÚTOR ÜGYÉBEN

A Fórum előző száma a Nemzetközi Vásár típusbútor-kiállításáról kritikát közölt.¹ A típusbútor gyártása ma egyik igen fontos országos ügyünk, a kiállítás országos érdeklődést is keltett iránta, illő, hogy még tovább is foglalkozzunk vele. Neme szerint nyomban a lakásépítés után következik. Nemcsak azért, mert amennyire lakás pusztult, annyira berendezés is, hanem még egy másik okból is, amire majd legvégül kerítem a sort. Foglalkozniok kell vele a különféle címeken illetékeseknek és hivatásbelieknek külön-külön is, együttesen is. Mérete, sürgőssége, közérdekű volta folytán az állami irányítás feladatává nőtt, úgy, mint a lakások építése is. Ekkora feladatot csak világosan látott, tagolt, szabatosan megfogalmazott terv szerint lehet teljesíteni. Szervesen bele kell illeszkednie a tervgazdálkodásba. Ehhez alaposan meg kell tárgyalni, vitatni, utána a megállapított elvek és számítások szerint komolyan nekifogni a gyártásnak, minél gyakrabban kiállításokat rendezni – vidéken is! –, s a kritikákat és tapasztalatokat felhasználva együtt haladni a kétségtelenül gyorsan megnövekvő kereslettel.

Juhász László kritikai észrevételeivel egyetérték, s csupán egy általános jellegű megjegyzést fűzök ahhoz a megállapításhoz, hogy mivel a Vásár „bútor-kiállítása igen kedvezőtlen képet mutatott”, s kevés kivétellel csak árut lehetett látni, „ezért szinte oázisként hatott a típusbútor-kiállítás együttese, amelynek tervszerűségében a célkitűzést és a művészet jelenlétét éreztük”.² Nem tudom, miben érezte Juhász, de azt tudom, hogy a művészet jelen se lehetett. Nem hiba-

ként rovom fel; ami nem lehetséges, nem is hiányolható! Hiba inkább a „művészet erőltetése, sallangok fitogtatása”, erény a tartózkodás. *Ezért* különösen indokolt a kritika óhajszerű megállapítása, hogy „érdekes kísérlet lett volna dekorálatlan bútorokat is bemutatni” – nemcsak azért, mert „ilyenképpen a hibák nyersebben, őszintébben kerültek volna felszínre”,³ hanem mert még a kísértő gondolatát is el kell hessenteneni mindannak, ami a sorrendben és fontosságban első feladatról elterelheti a művesek figyelmét. Itt művészetről beszélni még korai. Maradjunk egyelőre a célszerűnél, anyagszerűnél, ízlésesnél és olcsónál. *Ezeket* az igényeket ma is ki lehet elégíteni. Bár kielégítenők őket! A művészet majd megjön a maga idején és módján – ha megjön. S ha nem, kár erőltetni. Helyette idétlen torz születik, mint éppen ennek a bútorkiállításnak is sok s az elmúlt évtizedekben rengeteg elriasztó példája mutatja.

A típusbútor anyagára, a vele való gazdálkodásra, szándékolt és várható ve-
vőire vonatkozó megjegyzéseimet három pontba fogom össze.

1. A típusbútor nagy jelentősége csak a kiállítás többi bútorával ellentétben mutatkozott meg igazán. A típusbútort kellően méltányolni a többivel való egybevetés nélkül nem lehet. Németországban valamikor olyan kiállításokat rendeztek, amiken szemléltető bizonyításként mutatták be a jót és a rosszat. A látogató tudta, melyik részében jár a kiállításnak, s mit hogyan nézzen, tanulhatott, okulhatott. Nálunk sajnos, egy gyékényen találta a rosszat a jóval, a Nemzetközi Vásár tekintélye elhitette vele, hogy mindaz, amit lát, jó, s így nem tanult és okult, hanem megrontódott. Kertelés nélkül, félreérthetetlen világossággal meg kell tehát mondani, hogy a típusbútorokon kívül a többi – nem számítva a szokványos fémbútorokat, s ha mi jóra való holmi a sokadalomban esetleg elkerülte a figyelmem – ártalmasan, közveszélyesen rossz, az ízlést és a társadalmi erkölcsöt megrontóan rossz, s ezt a fajta bútorgyártást végre már hatóságilag kell megszüntetni. Ez a típusbútor, a *jó* típusbútor létének is egyik feltétele.

Erre a „szabadság” védelmezői persze fel fognak hördülni. Hát nem fog tőle a szabadságon csorba esni. Azon, amelyiknek érdemes, tehát meg is kell maradnia csorbítatlanul. Ahogy a politikai szabadság nem csorbul a fasiszta lázítás tilalmazásától, az ipari, a művészi tevékenység szabadsága se, s az állampolgárok berendezkedési szabadsága se a bűnösen rossz holmi gyártásának és vásárolhatásának radikális megszüntetésétől. S a szörnyűködésre, hogy a „kommunizmus” már ebbe is beleavatkozik, gleichschaltolás⁴ stb., az a történeti tény feleljen, hogy néhányan már évtizedekkel ezelőtt, még 1919 előtt, ugyanezt követeltük, és nem kevésbé erélyes szavakkal, csak persze nem volt kitől, a hatalom is a rosszat pártolta. Ez megváltozott. A mai hatalom nem tűrheti, hogy ez a szörnyű hagyomány szabadjára eresztve változatlanul folytatódjék, zavartalanul romboljon ma is. A szocializmus sarkalatos tétele, hogy minden jó hagyomány jogos örökösének tekinti magát, nem nézve, hogy szocialista eredetű-e vagy sem. A jó bútor nem szocialista találmány, istápolásának s a rossz bútor kiirtásának követelése nem szocialista hagyomány. De ennek a hagyománynak vállalása vagy

elhanyagolása közt a szocializmusnak még csak szabad választása sincs. A jó bútor, ha művészi, ha nem, és minden csupán ízlésszerű kategórián túl is, az ipari becsületesség, az anyaggal gazdálkodás, a célszerűség, értelmesség dolga. Ezek nélkül pedig a szocializmus nem állhat meg. A szocializmus azért nem szabad abban, hogy itt cselekszik-e vagy nem, hacsak nem akar önmagával el-lentmondásba kerülni, önmagát cáfolni, megszüntetni.

A tervgazdálkodás és az a „szabadság”, hogy mindenki azt gyárt, amit akar, összeegyeztethetetlenek. Az anyagok behozatala az egész ország pénzügyi mérlegét nyomja, mindnyájunknak érdekébe vág, mindnyájunknak közünk van hozzá. De ha az anyagok hazaiak, akkor sincs joga senkinek rosszra használni, elpocsékolni, a jó felhasználás elől elvonni őket. Az ügy a gazdálkodás rovatába tartozik, nem a művészetébe, a művészet szabadságához semmi köze. A bútorgyártást lehet, ennél fogva szabad és kell irányítani. Hogy milyen a jó bútor, pontosan és egyértelműen megállapítható: jól használható, észszerű, célszerű, gazdaságos, tartós, anyagszerű, alkalmas méretű, arányos – csupa olyan határozmány, amit demonstrálni, kipróbálni, részben még mérni is lehet. Amelyik ilyen, már ízléses is. S innen már önmaga mutatja meg az utat oda, hogy szép is legyen. A kiállítás bútorai, amikről itt beszélünk, az ellenkező utat járkák. Van valami előzetes „szép”-eszményük, „stílus”-vizsketegjük, ahhoz gyúrkák, cifrázzák az anyagot, hogy minél „mutatósabb”, minél „pazarabb” legyen – a vevő lássa, hogy a „szépség” eszmei értéke mellé busásan kap anyagértéket és munkaértéket, ami otthonában gazdagságát vagy rangját, előkelőségét hirdesse. Az ilyen bútor nem művészi, hanem olcsóbb vagy drágább bazári giccs. És ilyen holmi töltött meg a kiállításon egész utcatorokat, szobát szoba mellett, ki tudná megmondani, hány tonna, hány vagon mennyiségben. „Modern” és „neobarokk” csodák, tulipános „népbútor”, s mindennek koronájaként kerge „gótikus”, „renaissance” utánzatok, bekakaózza hamisított kopással, ónedények bádogból, hamisított horpadással, a pesti polgár szobadíszeként kétarasnyi „rég stílusú” ágyú is bádogból, nipp a szekrényen! (Nem, nem tréfa, hiszen megvoltak hozzájuk a középkori várkastélyok is a budai hegyekben...) *Ilyen szabadsággal logikusan ide kell jutni.*

De nem fér össze a nevelés és általában a kultúra ügye se a rossz szabad garázdálkodásával. Az otthon „szentélyének” szabadsága nem azonos a csúnya és hazug berendezkedés szabadságával. Az otthonban nemzedékek nőnek föl, a bútorzat gyakran egyik nemzedékről a másikra öröklődik. Micsoda szabadság ilyen perverzítások közt felnőni, köztük megnyomorodni? Ilyeneket továbbadni? Ilyen hazug, ízléstelen, csúf környezetben élni, ezt a fertőzést tovább örökíteni? Mi köze ennek a „szabadsághoz”, a „szabad” választáshoz? Hát hányan választanak szabadon, s ha igen, tudják-e, mit választanak? Miből? Abból a rosszból, amit leírtunk: annyi a szabadságuk, hogy egyik rossz helyett a másikat választhatják. Sokan csak azt tudják, valami jót, szépet, érdemeset akarnak venni, de a rosszban nevelődtek, beleszoktak, „úri” helyeken legtöbbszörre azt látták, mást

elképzelní se tudnak, és honnan tudhatnák, hogy jóhiszeműségükben mennyire megcsalják önmagukat, mennyire nem jót, hanem rosszat vesznek? Hol van hát az a szabadság, amin csorba eshessen? Nem inkább azzal fosztjuk meg őket a szabadságtól, hogy nem világosítjuk fel, nem neveljük, nem tanítjuk őket? Ha nem ismerjük el az analfabetizmus „szabadságát”, s még egy sereg hozzá hasonlót, mért ismerjük el éppen ezt, amelyik nem kevésbé ártalmas náluk? Nem inkább azzal tesszük őket szabaddá, ha megadjuk nekik a választás lehetőségét, nem is jó és rossz, hanem csakis jó és jó között?

Ezt a szabadságot csak nevelés és intézkedés – együtt a kettő – adhatja meg. A nevelésnek a típusbútor egyik hatékony eszköze. De hogy ez az eszköz megmaradhasson, megerősödhesen, szükségkielégítő és nevelő hivatását teljesítthesse, radikális intézkedéssel kell segítségére sietni. A rossz olyan rengeteg, annyira meggyökeresedett, annyira általános, országosan elterjedt, hogy csak neveléssel soha, vagy csak nagyon sokára lehetne kiirtani. Itt csak egy mód segít: *rossz bútorok gyártásához*, amilyeneknek a mintakollekcióját a kiállításon látni lehetett, *ne utaljanak ki többé anyagot*.

2. Juhász ugyanabban a mondatban együtt említi a *nyersanyaghiány* s a várható *munkahiány* gondját. Az első hiányból az következik, hogy nem tudunk a magunk anyagából elegendő bútort gyártani, a második viszont abból ered, hogy a kereslet nem lesz elegendő. Az elsőnek orvoslását előnyös külkereskedelmi szerződésekben látja (bérmunkavállalás a szovjet gyapotakció mintájára), a másodikét, bár kifejezetten nem mondja, nyilván a cikke utolsó bekezdésében óhajtott új szemléletben, az átnevelésben, a dolgozók teljes belső és külső felszabadításában. A másodikra a következő pontban térék rá. Az elsőre vonatkozó javaslatához utalok a szakkörökben már amúgy is propagált alumíniumra, különösen hangsúlyozva, hogy a típusbútor gyártásának minél nagyobb, sőt a lehető legnagyobb mértékben az alumíniumot kellene felhasználnia. Nemcsak azért, mert ez az anyagunk van, hanem azért is, mert belőle kiválóan praktikus, könnyen kezelhető s ezenfelül tetszetős bútorok készíthetők. Alumíniumbútort, különösen irodait, már gyártanak nálunk, s ha megvalósulnak a Szabad Nép egyik közleményében⁵ ismertetett tervek, a jövő év tavaszától jelentékenyen megnövekszik a gyártást. Az anyaghiányon komolyan segítő tervben azonban van egy zavaró momentum. A közlemény szerint „az alumíniumból készült bútor felületét különleges eljárással fafurnérral vonják be, úgyhogy külseje olyan, mint a műbútoré”. Így az anyaghamisítás rossz hagyománya folytatódik. Mi szükség van ilyesmire? Az alumíniumbútor nemcsak jó formájában és arányaiban, hanem anyagában is kellemes tud lenni. Az alumíniumnak az ezüstéhez hasonló színében nincs semmi rejtegetnivaló – ha az ezüst jó tudott lenni főúri tükrökhöz, toalett-cikkekhez, díszes relikviáriumokhoz stb., mért ne lenne jó az alumínium mindennapi strapára szánt tárgyainkhoz? S ha már kifigurázzuk a fából vaskarikát, mért akarunk mindenáron vasból fakarikát csinálni? Arról nem is beszélve, hogy a furnér tartóssága, gyakorlati alkalmassága igen kétes. Inkább abban az

irányban kéne kísérletezni, hogyan lehetne az alumínium felhasználását minél jobban kiterjeszteni, az eddiginél többféle. Némelyeknek a fémbútor ma még nem tetszik, mert nem szokták meg. Ezt nyugodtan rábízhatjuk az időre – a rossznak itt nincs meg a fölényes hagyománya –, különösen ha minél többet és minél jobbat gyártunk belőle, a jó bútor itt zavartalanul megmutathatja, milyen a jó nevelő.

3. A munkahiány gondja is elhárítható. Nem kell szükségképp olyan időnek elkövetkeznie, amikor bővében leszünk gyárnak, anyagnak, munkásnak, s nem lesz hozzá elegendő vevő. A kereslet növelésének egyik módja kétségtelenül a nevelés, és a típusbútor megszerettetése. De van még egy mód, amelyikre az ügyében érdekeltek nyilván nem gondolnak, én legalább nem láttam még jelét – ha tévedek, örülök neki. Ez a mód: a *parasztságra* kiterjeszteni az akciót. Bizonyos, hogy eddig a városi, különösen a fővárosi munkásságot és kispolgárságot igyekeztek hozzáédesgetni. Oda kell tenni a típusbútort a parasztság elé, megismertetni vele, rákapatni. Amilyen csúf a középosztály bútorzata, olyan csúf a parasztságé – hiszen az utánczata –, csak még az anyaga is silány, és falun természetesen még célszerűtlenebb, észszerűtlenebb, alkalmatlanabb. Aki nem ismeri a parasztság bútorzatát, el se tudja képzelni azt a csúfságot és silányságot. S nem azért silány, mert olcsó, hiszen drága, a cifraságot meg kell fizetni, hanem mert parádéra csinálják és veszik. A parasztság az ország lakosságának nagyobbik fele, számához képest bútorozkodik, s országszerte csak rossz bútor van. Itt tehát igen nagy tér kínálkozik a típusbútornak, csak ki kell nyitni, meg kell hódítani. A piac megvan, a kereslet megvan, csak meg kell szervezni. A kereslet a földreformmal, százezernyi tömegek önállósításával, házhoz, jobb módba jutásával hirtelen, ugrásszerűleg megnőtt. Tanúja voltam, milyen lázasan bútorozkodott, aki csak tehette. Milyen kár volt ezt a nagy alkalmat elmulasztani! De nem múlt el, a berendezkedés még folyik, állandósul. Mi tehát a teendő? Nem várni, hogy a parasztság típusbútorért Pestre jöjjön (mint a gazdasági gépekért), mert így sose lesz belőle semmi, hanem elvinni hozzá, a vidéki városokba is, az ottani munkásoknak, parasztoknak, mindenkinek, de el a kisebb helyekre is, járási székhelyekre, kiállítani, propagandát csinálni neki, a környező falvak parasztságát odatoborozni, felvilágosítani s megértetni vele, hogy amennyiért eddig hamar pusztuló, csúnya vacakot kapott, annyiért most tartós, kényelmes és szemrevaló jó bútort kap. És el kell vinni a vásárokra, legalább mutatóba azzal, hogy a minta szerint való itt vagy ott, valamelyik közeli városban kapható. Országosan meg kellene szervezni ezt az akciót. Nem fosztaná meg munkájától, inkább megnevelné a vidéki kisiparosságot, mely úgyse tudja a gyáriparra is rászoruló szükségletet kielégíteni. Egy szóval se állítom, hogy a feladat könnyű, de mindenképpen megéri a fáradságot, anyagilag és erkölcsileg. Ma, amikor olyan sok szó esik a városi és falusi dolgozók egymáshoz közelítéséről, hirtelenében nem is tudnék valamit, ami – nem szó, hanem konkrétum, megfogható valóság – ilyen jól nevelhetne az egységre, mint az otthon egységes képének kiformálá-

sa, és annak a demonstrálása, hogy a városi dolgozók milyen hasznos és szép bútortal segítenek a falusi dolgozók szükségletén. Mégiscsak a cselekedet nevel legjobban. Visszahatóan is. Mert a típusbútor ugyan nem szocialista találmány, de a szocializmus feladata, hogy mindenkinek hozzáférhetővé tegye, munkásnak és parasztnak egyaránt. Minden ilyen feladata teljesítésével önmagát erősíti, önmagát neveli.

EGY NAGY LEHETŐSÉG BUDAPEST ÉS AZ ORSZÁG ÚJJÁÉPÍTÉSÉBEN

A háború idején, de különösen mióta a befejezett művet utólag részletesen át lehet tekinteni, sok szó esett a háborús pusztítás „logikátlanságáról”, arról a vak és esztelen tombolásról, mely elég gyakran elrombolt hadászatiilag jelentéktelen városnegyedeket, bennük összezsúfolt sokgyerekes szegény néppel, vagy örökre megsemmisített pótolhatatlan és senkinek se vétő műtárgyakat, s ugyanakkor megkímélt a támadó fél nyilvánvaló szándéka ellenére hadi hasznosságú intézményeket, vagy elkerült szörnyű ízléstelen, már rég a pokolba kívánt, de egyébként dús anyagi javakat szállásoló épületeket. Csakugyan szinte tolakszik néha a¹ jól megtervezett, gazdaságos pusztítást megcsúfoló kajánság a maga megszemélyesítésének és mitizálásának kiprovokálására. A rideg valóság persze az, hogy a pusztításnak éppen a logikátlanság a logikája – ha ennek a szónak egyáltalán van itt még valamilyen értelme. De akárhogy nevezzük ezt a valamit, nem elkülöníthető sajátja, különösége a világháború pusztításának, hanem a háborút magát is okozó gazdasági, társadalmi, erkölcsi-szellemi káosznak megnyilvánulása és mozzanata, az értékeket és életet már előbb is vakon eltipró, vagy még csírájukban megfojtó logikátlansági láncolatnak egyik szeme, az okozónak valóságával lényegében azonos, csak éppen zsúfoltabb, töményebb, robajosabb valóság.

Budapestre alkalmazva ezt a tételt, azt jelenti, hogy a város – utcáival, tereivel, épületeivel,² tehát bérkaszárnyaival, pöffeszkedő palotautánczataival, közületekével és magánosokéval, ún. stílusaiával, díszzeivel, cikornyáival, egész talmi voltával és zagyvaságával, területének beépítettségével és még főhivatalainak elhelyezésével is, ízléstelen hivalkodásával és otromba, kihívó fennhéjzásával, egyszóval mindazzal, ami a szemmel látható, anyagilag megépített város – maga is integráns részese a fejére zúdított, ellene irányított³ pusztításnak. Első hallásra bizonyára meghökkentő szándékú paradoxként hangzik, hogy az a holt, passzív, tehát békés anyagtömeg valamilyen közvetlen kapcsolatban van a pusztítás aktusával.⁴ De hát azt a holt anyagtömeget sehogy se lehet elválasztani attól, ami olyanná formálta, amilyen. S ami olyanná formálta, valamilyen emberi lét, valamilyen történeti korszak emberi léte, gazdasági, társadalmi, politikai, erkölcsi minőségének egészében, egész „lelkiségében”, „szellemiségében”.

A város – előző korokból származó maradványait⁵ leszámítva – a ’67-es kiegyezés utáni korszak, hozzávetőlegesen 70 esztendő műve, abban is, amit ez az időszak rombolt, abban is, amit épített. S itt először is jegyezzük meg, hogy a béke korszaka⁶ semmivel se volt kíméletesebb és logikusabb a város viharos múltja következtében amúgy is kevéske⁷ értékeinek rombolásában, mint amilyen volt aztán a második világháború, amelynek már inkább csak a gyors befejezés⁸ maradt. Nyilvánvaló, hogy a logikátlanságnak az utóbbin való számonkérését⁹ ki kell terjeszteni a békekorszak¹⁰ hosszú, zavartalan, rendszeres pusztító tevékenységére. Ez a számonkérés természetesen nem vonatkozik a város elavult, az egészséges növekedést gátló, tehát jó okkal elbontott részeire, még az ódonságukban romantikus, „hangulatos” képződményeire¹¹ se, csupán a művészi, nem nagy jelentőségű, de mégiscsak művészi, s az amúgy is szegényes¹² városban duplán megbecsülendő, és némi ép ésszel-lélekkel megtartható értékekre, amiket a kor a nekivadult spekulációnak gondolkodás nélkül prédául vetett. Szintúgy nem vonatkozik azokra a tisztességes, szerkezetükben és anyagukban szint valóló, célszerű épületekre, amiket a város, állam, magánosok helyel-közzel, mondhatni kivételesen mégis építettek. Ezek nem határozzák meg a város jellegét, nem osztoznak¹³ a bűnrészességben. E másik lehetőség jelenléte mementóként még hangsúlyozza a többiét.

Ilyen részesség más városokban is van, volt a régiekben is, a régi Budában is – mindegyikben a maga módja és mértéke szerint, függetlenül attól, hogy a háború közvetlenül melyikből eredt, közvetlenül csakugyan melyiket érte, melyiket rontotta –, aszerint, amint a belső villongást és háborúskodást, forradalmat vagy külső háborút földidéző hatalom és hatalmaskodás, elnyomás és kizsákmányolás, a családi, törzsi, osztályi, nemzeti erőszak, az önkény, zsarnokság, mohóság, terjeszkedés, leigázás¹⁴ részes a keletkezésükben és fejlődésükben, aszerint, amint épületekké, palotákká, utcákká, terekké, egyszóval várossá épült¹⁵ a gazdasági, társadalmi, nemzeti, állami erő, hatalom, valóság. A külső megjelenésükben, művészi mivoltukban¹⁶ is jelentékeny városok jellegét a többiekre is kiható nagy és fontos épületeik, épületcsoportjaik vagy negyedeik¹⁷ határozzák meg, s ezekhez nagy anyagi erő és sok munkaerő kellett, a nem elnyomásból, hanem önként vállalásból, kollektíve épült¹⁸ középkori katedrálisokhoz csakúgy, mint az erődítményszerű középkori és korai renaissance, a pompás késő renaissance kori, a hatalmas barokk, a cirádás¹⁹ rokokó, a méltóságos empire palotákhoz. A városi váracs anyagának fejtése, hordása, faragása, megrakása, a későbbi korok pompássága, hatalmassága, méltóságossága²⁰ akkora gazdagságot és hatalmasságot²¹ feltételez, amilyen nem támadhatott társadalmi elnyomás,²² más városok, népek vagy nemzetek leigázása és kizsákmányolása, olykor a szó elemi értelmében való kirablása nélkül. Mindez bele van épülve az épületekbe, a városokba.²³ Mindezzel a háborúban való valamilyen részesség is. Nem Budapest épülése korának újdonsága, közös mindnyájában. Mégis van valami nagy és lényeges különbség.

A különbség gyökere lenyúlik az emberi lét legmélyebb rétegébe, oda, ahol az értékek autonóm magukért-valóságának és társadalmi-történeti meghatározottságának-funkciójának egymásra utalt dialektikus kettőssége ered. Az első nélkül az ember minden művestől eszközzé degradálódik, a kanti főbűn megvalósítójává,²⁴ s egész története is eszköz, mérő készüllet az eschatológiára;²⁵ a második nélkül az időtlenségben, reális folyamatok híján semmisül meg a történetisége. Még a valamilyen ügyért adott áldozat, az eszközzé önként odaáldozás lehetőségének is az önmagában való érték a feltétele;²⁶ ami nem érték, nem áldozat; értelme áldozatként viszont abban van, hogy valamiért történik, önmagán túl mutat, önmagát transzcendálja. Ez a kettősség élteti a legnyilvánabban önmagáért való, a „mindig célnál lévő”, művészi érték szféráját is. Tárgyai önmagukban megálló, magukért való tárgyak, s ugyanakkor emberi, társadalmi-történeti dokumentumok, mindkét felől tekinthetők, sőt teljességükhöz²⁷ úgy tekintendők. Egyik szemlélet a másikat gazdagítja és mélyíti. A művészi tárgy esztétikailag nem veszít, hanem nyer formává átlényegült tartalmának minél teljesebb átértésével, történeti-társadalmi meghatározottságának, korában gyökerezettségének²⁸ minél teljesebb ismerésével. A műben ugyan tulajdonképpen benne van minden, amit mondani akar, s közvetlenül megértendő. De nem mindig érthető adekvátn és teljességében, mert nem a szemlélő nyelvén szól. Elemezni és interpretálni kell, önmagából, de minden megvilágosító dokumentum segítségével is. Ami a műtárgyban közvetlenül érzékelendő és érzékelhető, olykor jobban vagy csak abból érthető, ami mögötte van. A történelmi materializmus még másra is megtanított, arra, hogy a látható nem mindig azonos vagy egyező azzal, ami valamiképpen benne és valósággal mögötte van. A látható olykor csak látszat, igazi valójához leleplezés útján jutunk. Homérost, Dantét, Shakespeare-t, Goethét, Tolsztojt, Pheidiaszt, Giottót, Rembrandtot, a régi Athént, Firenzét, a régi Párizst, Budát etc. etc. nem kell és nem is lehet leleplezni, csak elemezni és interpretálni, az elemzés és értelmezés megérteti – amennyire egyáltalán lehetséges –, mért olyanok, amilyenek; ugyanazt a valóságot, ugyanazt a tartalmat találja bennük és mögöttük, amelynek megjelenítői és kifejezői, s amelynek minden feltárt eleme gazdagítja és mélyíti, meghittebbé, a történeti-emberi létben honosabbá, mienkebbé, mindnyájunkabbá teszi őket. Budapest is ilyen igénnyel lép elénk – művészi stílusokkal a felszínén. Hatalmas gótikus parlament a Duna-parton, egész utcák és városnegyedek renaissance és barokk palotákból, stílusát messze hirdető királyi palota a Várnegyedben, a történeti nagy stílusok formáinak és elemeinek töméntelen tárháza. Ha azonban annak megértéséhez, mért olyanok, amilyenek, a bennük megjelenő valóságot s a mögöttük lévő világot keressük, valami egészen mást találunk, mint a gótikus, renaissance és barokk valóság és világ, valami olyat, amiből azokat a formákat és stílusokat sehogy se tudnánk se származtatni, se megérteni, de még vele valamilyen benső kapcsolatukat se megtalálni. Mert hát utánzat az egész; rossz és értelmetlen utánzat. Létesítő valósága a színlelt helyett hol a

leketlen spekuláció, hol az üresfejű állami parádézás, hol más hasonló ethosz, forrása pedig a szabásminták módjára készen kapható mintalapok dús választéka. Az anyaguk is legtöbbször utánzat, a küklopsz-fal és rusztika homposra²⁹ hányt, sziklaszínűre mázolt vakolat, talmi az oszlop, az akanthuszos oszlopfő, s az erkély alatt görnyedő dagadt izmú kariatid. És ha azt keressük, hol az anyagi javakban a fitogtatásig dúskáló kor lelkéből lelkezett, a kor gazdasági, társadalmi, szellemi-erkölcsi, esztétikai tartalmát, létét, valóságát kifejező és megjelenítő építészet, egy olyan koré, melyben anyagilag semmi se látszott lehetetlennek: hol az építészet, mely csak a maga korában születhet s akkor *kell* is születnie – nem találunk semmit, hacsak itt-ott valami józanabb és szerényebb, vagy valamicskét önálló és eredeti elszigetelt, hatástalan kísérletet nem. S ha másutt kereskedünk, más városok hirtelen épült negyedeiben, Párizsban, Berlinben, akárhol, azonos eredményre jutunk. Egyfelől: minden porcikájában hazugság; másfelől: tökéletes nihil. A leleplezés meghökkentő, de elkerülhetetlen végső következtetésre kényszerít. Ha egy korban nincs más, csak utánzás, ha nincs semmi, de semmi saját építészeti mondanivalója, akkor abban a korban az építészet ipso facto³⁰ megszűnt. Akármilyen hihetetlenül hangzik, ez történt a múlt század második harmadától kezdődőleg, valami, amire nincs példa az európai kultúra történetében: nem egy műfaj, hanem a művészetnek egyik egész területe kimúlt, és nem valami katasztrófa vagy külső csapás következtében, mert hiszen ez a világ zavartalanul fennállt, rohamosan nőtt, gazdagodott, s annyit épített is, mint talán még soha egyetlen korszak se ilyen rövid idő alatt.*

Nem szorul magyarázatra, mily mélységesen meg kellett változnia a világnak ily rendkívüli jelenség produkálásához. Amily könnyű azonban ezt első szóra átlátni, olyan nehéz és sokágú feladat magát a változást teljességében feltárni, okaiban és következményeiben megérteni. Az építészet sorsa változása pedig igazán csak ebből a teljességből, a világ változásából érthető meg. Ami ha ilyen néhány lapnyi cikkben röviden vázolható volna is – de nem az –, akkor se vállalkoznánk itt rá, mert e soroknak más a céljuk. Szükség egyébként sincs rá, mert ezt a feladatot a marxizmus lényegében teljesítette, ma is szüntelen dolgozik rajta, a leleplezés módszerét éppen a szóban lévő koron munkálta ki és rá alkalmazta (szabadság fogalma stb.). Annál fontosabb felhívunk a figyelmet arra, hogy talán nincs még egy jelenség, mely annyira lepillantat a kapitalizmus okozta, minden katasztrófaénál gyökeresebb változás mélyébe, mint az építészet pokolra jutása. Termékeny feladat volna a világváltozás tényét erről felől is megközelíteni, mert az általános, feneketlen embertelenedés, a Verdinglichung³¹ olyan új, megdöbbentő világosságban rémlene föl, amelyet csak az olyan ősi, az emberi léthez olyan elválaszthatatlanul hozzánőtt, vele változásaiban eggyé vált tevő-

* Erről a különös jelenségről pár éve részletesebben írtam egyik építészeti folyóiratban mellékletként közölni kezdett, majd a folyóirat megszűnése folytán elakadt, kisebb könyvnyi értekezésben: *Célszerűség és művészet az építészetben*. Építészet, 1944. 1. füzet.

kenységnek pusztulása vethet rá, amilyen az építés.³² Úgy megváltozott a talaj, melyből fakadni szokott, mint még soha. Az építésnek, mint minden művészetnek talaja a konkrétum: az emberhez, természethez, világhoz való konkrét viszony, az, hogy minden, ami van, azon túl, hogy merő tárgy is, pusztá eszköz is lehet, valami sajátosat, egyedülállót,³³ valami jelentőset jelent, ami csak a konkrét viszonyulás teljességében ragadható meg, élhető át és fejezhető ki. Ez minden művészet lehetőségének általános és közös feltétele, egyúttal a művészet semmi mással se helyettesíthető hivatásának, pótolhatatlan szükségességének föltétele. Amit mond, csak úgy mondható, ahogy ő teszi. Ebben az általánosságban az építészet sajátossága: nem külön a valóság ezen vagy azon aspektusára irányul, nem külön a valóság ezen vagy azon területére, nem az emberre, nem a természetre, nem a lelki életre vagy a természeti jelenségek gazdagságára, nem eseményekre és folyamatokra, nem érzelmekre vagy gondolatokra, nem impressziókra,³⁴ hanem benne a valamennyi feltételezte, valamennyit megalapozó konkrét emberi attitűd maga jelenik meg,³⁵ részlehetőségeket is magáévá vállalva és felhasználva, mégis mindig sajátos, legáltalánosabb attitűdként. Megjele-nési formái ezért a másutt is jelen lévő kategóriák a legáltalánosabb meghatározottságukban: tér, tömeg,³⁶ anyag, forma, erő, súly,³⁷ statika, dinamika, arány, ritmus, nyugalom, mozgás,³⁸ fény, árnyék és a többi, de általánosságban és konkrétan,³⁹ éppen annak kifejezéseiként, hogy az ember viszonya az általános kategóriákhoz is lehet konkrét, nemcsak olyan, mint a geometriában, fizikában vagy egyáltalán a teoretikumban;⁴⁰ lehet, mert az embernek alapvető attitűdje, magához az emberi léthez, az emberséghez tartozó – korok, társadalmak változásai-ban, egyének változataiban. Ezért volt az építészet nagy korszakokban más művészeteknek mintegy az alapja, kerete, otthona, valósággal televénye, melyen kivirultak. Az ember és viszonyulásai eldologiasodásával⁴¹ ezt a végső konkrét attitűdöt találta leginkább szíven és ölte meg az embertelenülés, a Verdinglichung kora. Az ifjú Hegelnek még ilyen⁴² témája volt: Ki gondolkozik absztrak-te? De eljött a kor, amikor időszerűvé vált a sokkal gyilkosabb téma: Ki él absztrak-te? Csak az nem,⁴³ aki az embertelenedés folyamatától emberségében, gondolkodásában, erkölcsében, művészetében valahogy elkülönülni vagy lázadni tudott. Az absztrakt lét társadalmi hordozója a tömeg – nem a szó mennyiségi, hanem minőségi értelmében, mely nem osztályok tulajdona, kiterjed mindenki-re. (A szocializmus legnehezebb, de legnagyobb, talán szabad ezt a szót használnunk, legszentebb feladata, hogy a tömegből megint emberséget formáljon, visszaadva az emberiségnek azt, amit a kapitalizmus kiirtott belőle, és szabaddá téve ahhoz, hogy a maga új humanizmusát megteremtse.) A kapitalizmus korában minden az ember ellen dolgozott, részben maga a tudomány is, a technikai civilizáció is, az egész gépi kultúra, ami az embert szabaddá tenni lett volna hivatott.⁴⁴ S ami talán mindennél szembeszökőbben demonstrálja a kapitalizmus irtó-romboló, igazi mivoltából mindent kiforgató hatását, az, hogy az építést is önnön ellenkezőjére, konkrétból absztraktra tudta fordítani, gyökértelen, koruk-

ból kiszakított, önkényesen akárhol alkalmazott formák és stílusok halmazává és zagyvalékává. S amikor ez megtörtént, mikor az építészet nemlétének idején megépültek a városnegyedek és egész városok, akkor az okozat, a következmény természetszerűleg maga is okká vált: állandósult világa, otthona, hazájaként körülvette a benne születő, élő és meghaló embert, létének minden pillanatában ráárasztotta a hazugság levegőjét,⁴⁵ belesugározta az embertelenség szuggesztióját, átította vele. Pusztá létével ellene dolgozott az embernek, s mivel léte hosszú idejű, s anyagi okoknál fogva még a nem teljes háborús pusztítás után is a hazug formák megőrzésére és helyreállítására kényszerítő, hosszú időre elszívta s még ma is elszívja a levegőt a jobb lehetőségek elől. A halódó kapitalizmus kaján bosszúja vigyorog azokon az eltorzult,⁴⁶ de le nem omlott, renoválásukat sunyin váró talmi palazzókon és kastélyokon. Az építészet áldásból átokká⁴⁷ vált. Az ember lakóhelye hosszú időre prolongált átokká.⁴⁸

Az építészetten azért tudott ilyen teljesen betelni végzete, mert valamennyi közt a legkollektívebb művészet. Minden művészet a társadalmi léthez van ugyan kötve, de mindegyikben más a kötöttség aránya, el egészen addig, ahol már csak tüzetes elemzés tudja kihántani a szálakat,⁴⁹ s ahol az egyéni lehetőségeknek a legtágabb a terük. Ez az arány határozta meg fennmaradásuk és fejlődésük mértékét a kapitalizmus idején. Amelyik rá van utalva a kollektívum közvetlen tevőleges vagy irányító közreműködésére, az a ráutaltság arányában satnyult vagy halt el, amelyik nincs így ráutalva, az viszonylagos szabadságának arányában megélhetett. Ezért osztozott teljesen az építészet sorsában a bútór, a lakás berendezése, s általában minden művészi ipar;⁵⁰ ezért szűnt meg a szobrászat legfontosabb ágában, a szabadtériben,⁵¹ azaz meghamisult benne az építészet módjára úgy, hogy ez a léte azonos a nemléttel, s elvékonyult életfonala csak a kiállítási, zárthelyi, szalonszobrászatban maradt meg; ezért zsugorodott a valóban élő festészet területe is olyan szűk körre, ahol viszont mégis nagyon kiválót alkothatt. Festeni lehetett Cézanne módjára, aki a társadalomból jóformán kiszakadva ült le a szabadban „motif”-jai elé,⁵² vagy kísérletezett „étude”-jein műterme magányában; házakat, városokat így építeni nem lehet. A költő, regényíró, festő valahogy még elvonulhatott az embertelen sivatagból,⁵³ szigetre szorultan kionthatta, ami a szívét nyomta,⁵⁴ elmondhatta kritikáját a társadalomról, szembeállhatott vele, tombolhatott ellene.⁵⁵ Az építőnek a munkáját egyáltalán lehetővé tevő építetőre való előzetes és szakadatlan ráutaltsága az építés létének vagy minőségének áttörhetetlen vastörvénye, még akkor is, ha a minőség érvényesítésének kezdeménye az építőre esik, ha ő jobban tudja, mit is akar az építető, ha kívánságát hívebben tudja teljesíteni, mint ahogy amaz elképzelni képes; mint ahogy jobbára⁵⁶ így is volt az építés egész történetében, s így van az új építészet szemünk láttára való kialakításában, a bátor, elhatározott kezdeményezésben, de a ráutaltság elismeréseképpen egybekötve a szívós felvilágosító munkával, a meggyőzés minden eszközének okos felhasználásával, amit maguk az építészek csinálnak legeredményesebben. Akár eleve egyetért építő és építető,

akár a meggyőzés eredményeképpen:⁵⁷ az építészet létének térben és időben az építetők száma is feltétele, amiben szintén kollektív jellege fejeződik ki. Ugyanabban az időben általános szándék, közös törekvés, az egymásra következésben pedig folytonosság olyan föltételek, amik nélkül az egyéni kísérletek elszigetelt, folytatás nélküli epizóddá⁵⁸ jelentéktelenednek. Nem elég egy kis, elit közönségnek a közössége, sem valamilyen művészi „iskolának” vagy izmusnak a folytonossága,⁵⁹ szélesebb, tartósabb közösségre⁶⁰ van szüksége. Ahol az építészet elevenen él, ott a kiemelkedő nagy művek se magányosak: közösségből emelkednek ki. Ahol ilyen közösség nincs, az építészet elhal, amint meg is történt. Egész története igazolja ezt az elméletet.⁶¹ Ott is, ahol építő és építető még nem vált el, ahol a kettő még egy személy. Sőt ott még nyilvánvalóbban.⁶² A közösséget még ez a differenciálódás se lazította meg. Igazolja a múltban, s ott is, ahol ez az eredeti ősi állapot megmaradt, a népi építészetben. De a történeti jellegű építészetben is, akármennyire elválík építő és építető, akármennyire pápa, király, főúr, polgár van az egyik oldalon, művész vagy mester a másikon, a mű valahogy mindig közös művük. Példát kiemelni fölösleges, mikor az építészet története végig példa rá, írott emlékek légiójával.⁶³

Végül legcsattanóbb példa az építészet történetének megszűnése a kapitalizmus idején, a legbőségesebben dokumentált is,⁶⁴ az építési szabályrendeletekkel, miket a kapitalizmust képviselő testületek és hivatalok szerkesztettek, középületek pályázati hirdetményeivel, miket ugyanezek írtak ki, a pályázatokat bíráló, az épületeket és a várost értékelő, általában a közgondolkodást és közóhajt kifejező sajtóval és irodalommal. A szoros kapcsolat folytán egyikről a másikra lehet következtetni: amilyen az építészet, olyan az építetők közössége, ha az építészet története megszakadt, meg kellett szakadnia az építészetet produkáló közösségnek is, ha az igazi építészet helyett valamilyen másik van, a közösségnek is meg kellett cserélődnie. Mint az egész gazdasági-társadalmi rendszerre, emberére is különösen éles világosság vetődik az építészet felől, átlátni rajta. Nem az történt, hogy egyik nemzedék a másik helyére lépett, folytatva, másítva vagy forradalmian felforgatva az előző életstílust, de még az utóbbi esetben is lényegében folytatva valamit, ami megvolt, csak hátrább szorítva vagy elnyomva; s nem úgy, hogy a már meglévő környezetben, a városban⁶⁵ az új nemzedék a maga dinamikája szerint változtat a környezeten, bontva, toldva, építve, de lényegében folytatva egy régi, olykor sok százados folyamatot, melyben a város, különösen hosszú idő alatt, sokat változott, de valahogy mégis azonos maradt önmagával, mint a fejlett vagy elöregedett fa a csemetével.⁶⁶ Itt egészen másfajta emberiség lépett az előző helyére, s egészen más környezetet teremtett magának. Az „egészen más” nem azt jelenti, hogy más stílusút, ezt a gótika, renaissance, barokk stb. is megtette; hanem azt, hogy olyat tett az előző helyére, aminek az élő folyamathoz,⁶⁷ a folytonossághoz nincs köze, leszakadt róla, nem folytat, nem fejleszt, nem korcsosít semmit, újat se mond semmit, egyáltalán egy mukkot se tud mondani a magáéból, csak esztelenül majmolni akármilyen valaha volt stílus

maskarájában. Ha ilyen nem volt még soha, nyilvánvaló, ilyen emberiség se. Megszoktuk, hogy a kapitalizmusról, mint egyik gazdasági-társadalmi rendszerről beszéljünk a többi között vagy után. Hogy fejlett, érett formájában mennyire más, mint a többi, s hordozó emberisége is mennyire más, a városaiból derül ki igazán. A gótikus, a renaissance, a barokk stb. ember akármennyire különbözik egymástól, és vele életstílusa és művészeti stílusa, mind egy családhoz tartozik, úgyhogy a művészettörténet renaissance-ról beszél a román stílusban, barokkról a gótikában stb. A kapitalista ember kiszakadt a családból, ő és műve valami nóvum. Nóvummá ez az emberfajta úgy vált, hogy felkerült, uralomra jutott. Spekuláns, bankár, áruval, pénzzel kereskedő azelőtt is volt. Most övé lett minden hatalom, a maga képére formálta az egész társadalmat és környezetét. A legembertelenebb, legemberellenesebb képességekkel jutott uralomra, azzal, hogy mindent csak eszköznek tudott tekinteni, hogy a Verdinglichung valósággal az életeleme, a lényével egynemű, azonos volt, hogy absztraktabb tudott lenni mindenkinél. A társadalom átformálásával általánosultak és állandósultak a hasonló hajlamok és módszerek. S amikor ez a társadalom megépítette a maga otthonát, városait, a hely is, melyen épült, minden négyzetmétere és minden ráépített köbmétere áruvá, absztrakcióvá vált. A középületeket hivatalnokok, jogászok, politikusok építették. Régen is építettek ilyenek, de azok nemcsak hivatalnokok stb. voltak. Itt a spekulánsok, bankárok, főhivatalnokok, intézkedők nagyrészt csak a funkciójukkal azonos, hagyományilag, szellemileg sehova se tartozó lények, jövevények a helyükön, parvenük. Se célszerűségről, se művészetről nincs fogalmuk, közülük sincs hozzá, inkább az ellentétei. De építeni kell, nemcsak mert a növekedő városokban több lakásra, több és nagyobb hivatalra van szükség, hanem azért is, mert a kapitalizmus az építkezésből is él. Építeni kell, akár tudunk, akár nem, hogy spekulálhassunk, lebontunk egész városnegyedeket, s újakat építünk, minél eredményesebben spekulálunk, azaz minél többet bontunk le, annál többet és annál gyorsabban kell építenünk, s mivel minél bentebb a városban, annál stílusosabban, minél felsőbb hivatal, annál előkelőbben és tekintélyt, hatalmat árasztóbban, minél terjedelmesebb, annál impozánsabban kell építenünk, megvesszük áruként a múlt minden stílusát, formáját, díszét, pompáját és végig-
rakjuk velük az új utcákat és tereket. Hogy város, nagy „modern” város legyen belőlük, ahhoz széles egyenes utcák és széles körutak kellenek, amiken a forgalom áramolhat, „nagyszerű” épületekkel kerített terek, kiemelkedő, látványos, az absztrakt államhatalmat reprezentáló „monumentális” középületek, mik felé torkoltnak a fő útvonalak, messziről mutatva őket. Mindennek oly látványosnak, pompásnak, hangosnak kell lennie, hogy a szörnyű emberölő üresség, lelketlenség valahogy ki ne bukkanjon mögüle. És oly örökkévalóan, minden időt, változást, kort fumigálónak, a korokkal szabadon bánás üres szabadságában minden koron felülemelkedőnek, hogy a történet mozgása, logikája, erkölce ki ne halljék alóla. Ekkora hazugságot még nem hordott hátán a föld. Se élő emberben, se művében.

Az irányított művészet ma sokat emlegetett kérdése itt még csak föl se vetődhetett. Nem volt se irányító, se irányított. Rendeletek, parancsok, óhajok,⁶⁸ stílusokat vezénylő megrendelések voltak, de nem irányíthatták, ami nincs, s ha lett volna, se teheték volna, mert ilyen módszerekkel irányítani se lehet. A közösség bomlásával elillant az irányítás lehetősége is. Ha lett volna, aki igazán irányítani tud, az építészet nem vitte volna el az ördög, az egyik fél örködött volna a sínylődön, amíg a világ fordulásával⁶⁹ megérkezik a másik fél is, és együtt kivihetik a megújító levegőre. De nem, ha lett volna is ilyen, kollektívum nélkül vagy ellenében ugyanaz lett volna a sorsa, mint amit a másik félről⁷⁰ már megmondtunk. Lehetőségük viszonyos, s ez szűnt meg.⁷¹ Így derül ki, hogy tulajdonképpen nem is az a kérdés, irányított legyen-e az építészet vagy ne, hanem az, *hogyan* legyen irányított. Az irányítatlan építészet⁷² fából vaskarika. Hogy milyen a rosszul irányított, vagy irányításnak nem nevezhető módon irányított, a kapitalizmus kora megmutatta. A megelégedés⁷³ útja nem is az irányítatlanság, hanem az irányító tudatosítása, megnevelése. E nélkül élő, új építészet nem lesz soha. A megnevelés pedig nem úgy értendő, hogy csak az egyik fél neveli a másikat, a nevelés együttes és viszonyos. Docendo discimus.⁷⁴ Ebben is az építészet kollektív jelenségének⁷⁵ törvénye érvényesül.

Új építészet említettünk. Budapest akkor épült, mikor *már* nem volt építészet, s *még* nem volt. Mikor már nem volt ösztönszerűen tervszerű városépítés, és még nem volt az új szükségletek és ismeretek irányította megtervezetten tervszerű. Az új építés és városépítés Budapesten még alig érezte hatását. A háborús pusztítás se lendített a megújulás irányába, inkább visszarántott. Azt a rengeteg energiát, munkát, anyagot, pénzt, amivel meg lehetett volna indítani a város megújítását, s új negyedeket építeni, most arra kell fordítani, hogy a még használható épületeket és városrészeket helyreállítsák, lakhatóvá tegyék, s legtöbbször nincs választás, muszáj az eredeti „stílusban” helyreállítani, a kapitalista hazugságot a demokráciában folytatni. Nem lehet a „renaissance” első emeletre új szellemű felső emeleket rátelepíteni, viszont a meglévőt se eldobni. De ez még a fele baj. A másik fele, hogy ugyanezen okból az épületek célszerűtlenségén, gyakorlati rosszaságán is keveset lehet javítani. Az anyag, a szerkezet, a falak gúzsba kötik a szándékot. A tőke spekulációra építette a bérházakat, a magánosok a maguk lakta házakat fitogtatásra, az állam és a város tekintély, hatalom reprezentálására a középületeket, a célszerűséggel, gyakorlati használhatósággal egyik fél se törődött. Nemcsak hazugul, alkalmatlanul is építettek. S nemcsak az épületeket, hanem magát a várost is, alkalmatlan helyekre téve a minden percnyi használatra és mindig kéznél lételre rendelt hivatali épületeket. Azt, hogy ekkora hazugságot nem hordott hátán a föld, megtoldhatjuk azzal, hogy ekkora észszerűtlenséget se. Nem elég, hogy a pénzügyminisztériumot „gótikusan” építették, fel is tették a Várhegy tetejére, a mindennapi élet forgásán kívül, odatették a belügyminisztérium egy részét, a honvédelmi minisztériumot, a „román” stílus levéltárat, a miniszterelnökséget,

állami nyomdát s egyebeket. Hogy valamikor a hegyre várat építettek, a várba királyi palotát, köréje és közelébe a fő hivatalokat, szükségszerű, célszerű, észszerű volt; de hogy amikor a Vár már nem volt vár, király se lakott benne, oda-tették ezeket a hivatalokat, nem volt se célszerű, se észszerű – a hatalmát fitogtató bürokráciának s a nemzeti fennhéjzásnak önmagát a mindennapi élet profán szükségletei fölé való fölmagasztalása volt. Az a gondolat itt még csak föl se vetődhetett, hogy a minisztériumok elsősorban hivatalok, ott a helyük, ahol ügyfelek sűrögnek-loholnak. Fájjalta is minden minisztérium, amelyik nem kapaszkodhatott fel oda. S időnként hallatszottak is hangok, hogy még másokat is fel kellene telepíteni. Jelképes törekvés. Mint ahogy abban a korban minden jelképesen történt, elsősorban nem a rendeltetésért, céljáért, hasznosságáért, hanem valamit „megmutatni”. Ezért nagyobbították meg a királyi palotát 860 termesre, mert ha nem is lakik benne király, mutassa meg, hogy hatalmas ország királyának palotája. Hogy a Vár gyönyörű arányait és egyensúlyát agyonütik vele, azzal nem törődtek. Sőt, a Vár másik végére, nyilván az egyensúly helyrebillentéséül, odadüllesztették a levéltárat, ugyancsak valamit megmutatni. Megmutatni a nemzeti, a hatalmi, a gazdasági fölényt és a különösen sokat emlegetett „kultúrfölényt”. Hol van még ilyen parlament? Sehol, még a világbirodalom Angliában sem. S egyetem? Hol van még ilyen, mint itt a bölcsészeti kar? Sehol se, hasonló népességű országban. A sors egészen különleges ironiájából éppen az egyetem maradt le a fölényversenyben. A város legforgalmasabb, leglármásabb helyén van, utcai termeiben az előadó nem hallja a saját szavát, csúf, rideg, sötét folyosói, sivár termei, az egésznek a régifajta kaszárnyát idéző külseje-belseje valósággal elriaszt. A pénzügyminisztérium fönny van a Várban, a legcsendesebb, leglevegősebb, legszebb helyen, az egyetem pedig lent az életveszélyes kavargásban, fülsiketítő zsvajban, füsttől, portól, gázaktól bűzlő szürkességben. Politikából a „szegedi gondolat” városában építettek új egyetemet, az iker „szentistváni eszme” megmutatására is valamiféle román stílusban; alighanem a paritás kedvéért Debrecenben is, szintén valamilyen stílusban, parádésat, kívül-belül csúnyát és alkalmatlant; részben még Pécsen is a jogi karnak, román stílusban, a püspöki jogi akadémia folytatásaként, nyilván a Dunántúl felekezeti jellegének megmutatására és ápolására. Mert igazi szükség a megharmadolt országban ennyi egyetemre nem volt, s nem is volt hozzájuk elegendő egyetemre való tanár se. Csak éppen Pesten nem építettek, bizonyosan azért, mert itt úgyis volt sok más, ami a mindenféle fölényt megmutassa és hirdesse. A legalkalmasabb hely, a Vár, egyébként másra volt lefoglalva. De nem ezért nem építettek oda egyetemet. Ki is mert volna gondolni rá, hogy ha akármilyen bőven lett volna is, olyan előkelő helyre, oda, ahol egy épületkolosszus a királyt jelképezte, ahol a kormányzó, a Hivatal, az akkori Hadsereg!, születési és pénzarisztokrácia, egyszóval a Hatalom székel, hogy oda egyetemet beeresszenek? amire a kultúrfölénynek amúgy se volt szüksége, mert nem is annyira a tudományban és egyetemeken fészkel – ezt nem is na-

gyon bizonykodták –, mint inkább valami születési előkelőségben, tehetségben, felsőbbrendűségben.

Vajon *most* merünk-e rá gondolni? s ha igen, tudunk-e elég szabad lenni? meg tudunk-e szabadulni a rossz hagyománytól, előítéletektől? még a látszólagos el-lentmondás és logikátlanság félelmétől is? Megértjük-e, mit jelentene?

Az első háborús provokáció után az országon, a második után a városon is teljesült az ítélet, amit fejére idézett. Azt mondtuk legelől, a régi városok is részesek háborús felelősségben, nem Budapest és társai sajátja, ezeké mégis lényegesen különbözik amazokétól. A különbség: amazokban más is van, emberség, amiből építészet, művészet születhetett, valami, amit folytatni lehet; emezekben meztelenül, leleplezve, egész gyalázatosságában mered ránk az embertelenség, amit sehogy és semmiben se szabad folytatni. Mit lehet vele tenni? Nem lehet se itt hagyni, se fölrobbantani. De hogy lehet megbirkózni ekkora hazugsággal, meghagyni és mégis véget vetni neki? A hazugság legvastagja még csak nem is az utánczás, hanem az, hogy mivel a stílus meghatározása szerint, maga a testet öltött, benne legtökéletesebben kifejeződött egység, közösség, tehát egységet, közösséget hazudnak vele, ami nincsen. Ami van, merőben mechanikus egység, csupaszon érdekközösség, minden más tartalom nélkül, s a legbensőbbel, a legmélyebből jövővel hazudja a maga helyére az egységet, közösséget, a stílussal. Ma belső egységet akarunk, teljesebbet, tágabbat, mélyebbet, mint amilyet az előző kor hazudni mert – merjük-e mi negligálni a stílus hazugságát, tudva a növekvő-tömörödő belső egységet, addig is, míg meglesz a saját tiszta, magából lelkezzett kifejezése ennek az egységnek? Merjük-e a hazug külsőt vállalni a belső igazság tudatában? és merjük-e éppen a hazugsággal agyonfertőzött hegyre, a hazugság legnagyobb lakába, a királyi várba telepíteni a tudomány, az igazság otthonát? leszámolni a múlt minden bűnével, és szembenézni minden rossz látszattal? Kétségtelenül nem kis dilemma. Mert a kérdés nem az, erőszakkal át lehet-e vágni, hanem az, ki lehet-e lábolni belőle ésszel és tisztességgel.

A kérdés nem a városnak egy részére, az egész városra, nem egy intézményre, valamennyire, nem csak a városra, az egész országra vonatkozik. Itt van előttünk ez az összevissza roncsolt város, hazug és célszerűtlen épületeivel – mit lehet vele tenni, s az egész országnak irányt mutatni? A felelet csak az lehet: utat nyitni bele az észszerűségnek és célszerűségnek, végezze el benne a maga munkáját, amennyire csak lehetséges, ahol csak lehetséges. Az építésben az észszerűség és célszerűség maga már igazság, s még így is fennmaradó stílushazugságot az épületek felhasználásának módjával, a beléjük adott új tartalommal és az egész közösség új ethoszával kell semlegesíteni. Az épületeken a célszerűsítés és észszerűsítés művelete, mint láttuk, csak eleve meglévő s a pusztítás mértéke szerint változó korlátok között vihető véghez; sokkal nagyobb a szabadság az épületek céljának és rendeltetésének módosításában, abban, hogy melyik épület mire használdjék, milyen hivatal vagy intézmény hol legyen. Röviden: szabadabban lehet formálni az egészet, a várost, mint egy részletét, valamelyik épületét; több

észszerűséggel lehet a meglévő rosszat viszonylag jól használhatóvá tenni, okos csoportosítással, alkalmas hely megszállásával, mint egyik-másik épületet kellőn megreformálni. Nyilvánvaló, hogy az észszerűségnek ezen kell kezdenie, a funkciókról való döntésen, s abba a részbe vágnia a vasát különös erővel, amelyik tághíthatóbb. Ennek a műveletnek nincs egy olyan része, ahol elkezdendő, nem gombolyag, aminek meg kell keresni a végét, s aztán pergetni; egyszerre többfelé kellett elkezdeni, a szükség szerint, úgy, amint meg is történt, hol okosságból, hol muszájból; néhol ugyan még sehogy. De ha sorrendben nincs első, jelentőségében egyik fontosabb lehet a másíknál, s valamelyik mindnyájánál. Van egy, amelyik ilyen, immanens tartalmánál, célszerűségénél és jelképességénél fogva. Ez az egyetemnek, kezdetül a bölcsészeti és jogi fakultásnak, a Várhegyre, a királyi palotába telepítése, de nemcsak a tanítási intézményé, hanem a Várhegy szükség szerint terjeszkedő megszállásával az ott lakásra, ott élésre módot adó intézményeknek, a kollégiumoknak, a tanári lakásoknak odatelepítése, mert a hely igazán csak így használható ki észszerűen és célszerűen. A Várból a szó teljes értelmében egyetemi várost lehet csinálni, és pedig olyat, amilyenhez fogható ideális fekvésű csakugyan nincs sehol.

Hivataloknak a Várba telepítése nemcsak azért volt értelmetlen és célszerűtlen, mert gyakorlatiatlan volt, hanem mert velük nem használódnak ki a hely előnyei. A hivatalos órákon kívül üresek, a nap kétharmad részében nem veszik hasznát a csendnek, jó levegőnek, fénynek. Csak ott lakva használható minden java. A tehetősök joggal vetélkedtek érte. A városnak csaknem a közepén fekszik, s mégis kívül rajta – kívül, nem kifelé, hanem fölfelé; mindenhez közel van, s mégis csupa csend, nyugalom, világosság, fény, jó levegő. Alkalmas az elvonulásra és elmélyülésre, alkalmas a városban mindennek gyors és könnyű elérésére. Alkalmas a tanításra és tanulásra, szellemi munkára, szintúgy a pihenésre, felfrissülésre. Ezekért a tulajdonságaiért mondjuk, hogy nincs több ilyen egyetemi városnak való hely. (Az idén láttam a római, a fasizmus művét – hagyján, hogy tipikusan fasiszta, monumentáliskodó rideg kaszárnyaféleség, de milyen messze van, túl az állomáson, s milyen sivár helyen! Pedig hát Róma és környéke...) Mert mindenütt másutt – csak nagy városokról beszélünk – vagy szép és jó a hely, de messze esik, vagy közel, s akkor zajos és rossz levegőjű.

Ma nyomasztó gondja államnak, városnak, építészeknek, mi történjék a Várral s rajta a királyi palotával. Az egyetem odaépítésével egy csapásra kettő intéződnék el: a felhasználás gondja és a magyar élet egyik jelentékeny része, a megszüntetni kívánt, még itt kísértő gondolkodásmód jelképének elvben és használatában „feje tetejéről a talpára állítása”, ami mérhetetlenül serkentené magának a gondolkodásmódnak folyamatban lévő megújulását is. A felhasználás nehézségén valamelyest könnyít a királyi vár állapota: nagyon megrongálódott, de nem annyira, hogy a megmaradtat egészen le kelljen bontani, annyira azonban igen, hogy viszonylag a cél követelményei szerint lehessen alakítani. A legnagyobb tehertétel rajta a stílusörökség átka, s aminek megtestesülése, a hozzá-

tapadó, vele egylényegű egész hazugságkomplexum. Ezt is csak az egyetem tudja elvetendő rossz hagyományból szükségben elfogadhatóvá átértelmezni. Bármilyenre használjuk, hatalmi, politikai, hivatali célra, folytatjuk a vonalat. Az egyetem elvágja. A hazugság, a hetvenkedő „megmutatás”, a fölényeskedés elmúltának, s a helyére álló józan öntudatnak, a világosság, a tudomány méltányolásának, a béke szeretetének, az ifjúság megbecsülésének, a jövő gondos előkészítésének jelképe és megvalósítója lenne azon a helyen az egyetem. A pusztítás logikátlansága közben kifakadt ez a nagy lehetőség Budapest és az ország újjáépítésében, rajtunk áll, hogy élünk vele.

A feladatot, a hozzá szükséges bátorságot és szabadságot nem igyekeztünk bagatellizálni, ellenkezőleg, feltártuk a nehézségeket, de a leküzdésükből származó üdvös következményeket is. Ezért kellett az egész hosszú bevezetés, hogy megértsük, milyen terhes, minden ízében megterhelt örökséget vettünk át. Anyagilag terheset és erkölcsileg megterheltet. A háború roskasztó anyagi kárt okozott, de lám, elénk tett egy páratlan szellemi-erkölcsi lehetőséget. Láthatóvá tett valamit, s éppen a pusztításával meg is nyitotta hozzá az utat. Anyagilag megnehezítette, szellemileg az elérhetőség távlatába sodorta azt, aminek a gondolata ma se vetődhetett föl nélküle, különösen a megvalósulás reményével. El kellett mondanunk az egész előzményt, hogy kiderüljön, mekkora hazugsággal kell itt megbirkózni, s mi az egyetlen módja. Egy egész világot kell felülmúlni, túlhaladni rajta, de kényszerűen úgy, hogy annak a világnak produktuma megmarad s felhasználódik. A dilemmából nincs más szabadulás: a rosszból jót, a bűnből erényt, az átokból áldást kell csinálni.

Ezzel be is fejezhetnők, de két momentum kiemelését, úgy érezzük, még megköveteli a demokrácia: egyik a tudomány, a másik az ifjúság megbecsülése. A demokrácia fogalmából következik a művelődés, a tudomány szükségessége – vele áll vagy bukik. Hajdan királyok alapítottak egyetemeket, főurak dotálták őket, ma újra alapíthatja a budapestit az egész nép azzal, hogy méltó helyére teszi, s elhelyezésének költségét viseli. Ezzel teszi igazán magáévá: az a mienk, amit magunk csinálunk. Úgy volna szép, ha az egész ország adakozna rá valamilyen külön adó formájában, s így közös áldozattal ültetné trónjára a tudományt a város s ország közepén. Hogy az ifjúsággal mennyire törődik, eddig is megmutatta a demokrácia, művére azzal tenné fel a koronát, ha ott, azon a kiemelkedő helyen adna neki egyetemet és otthont.

Csodát persze ne várjunk ettől a tervtől. Az egyetem a Várban még nem új építészet; de új szellem, amiből új építészet, új város, ország, közélet, új társadalom születhet. A célszerűség gondolata a város közepébe plántálva, mint hajdan a katedrálisok: intelem, figyelmeztetés messze láthatóan. Az új művészet, s általában az új kultúra, nem önkényből, üres, absztrakt szabadságból ered, hanem életszükségletből, konkrét anyagi és szellemi célszerűségből, ami nélkül csonka és értelmetlen az élet. A szabadsága, hogy olyan legyen, amilyennek lennie kell, s amilyen csak ő lehet, semmi más. Ehhez út az egyetem. Az új művészethez új

világ kell, azt pedig nem elég várni, csinálni kell. Az egyetem maga nem csinálja meg. Száz és ezer tett kell hozzá. Ez egy a sok között. De fontos, mert irányt jelző. Világos állásfoglalás, elkötelezés, kijelentés urbi et orbi.⁷⁶

Akadhatnak, akik a tervet „fantasztikusnak” találják. Elmondtam egyik legkiválóbb professzorunknak, egyik városépítési vezető szakemberünknek s más szakmabelieknek – ők éppen nem találták fantasztikusnak, sőt nagyon is reálisnak, s biztattak a közzétételére. A neveket mellőzőm a tekintélyekkel való beajánlás látszatának elkerülése végett. Csak aényt jegyzem ide, annak jellemzésére, hogy az eszme nem hirtelen született felelőtlen ötlet, hanem alaposan meggondolt s hivatottakkal jó ideje megtárgyalt terv.

A tervnek ágai is vannak, róluk csak akkor érdemes beszélni, ha a derekáról döntés történt.

KÉZIRATBAN MARADT ÍRÁSOK

IZSÓ MIKLÓS

Száz éve, hogy Izsó Miklós született 1831-ben, félszázadjánál több, hogy elhunyt 1875-ben. Mindkét dátum óta jóformán telt el idő, de Izsó máig se foglalta el megillető helyét a köztudatban. Könnyű volna emiatt a hálátlan utókort vádolni; csakhogy a mulasztás oka nem egyedül benne keresendő. Ha Izsó ismert műveinek jegyzékét áttekintjük, keresve se találunk köztük olyat, ami a korabeli átlagot meghaladva és korából kiemelkedve a történeti tekinteten kívül tisztán művészeti szempontból ma is nagy érdeklődésre tarthatna számot: emlékművek, arcképek, néhány zsánerfigura, jobbak, mint amit abban az időben a hazai, nem jobbak, mint amit a nyugati szobrászok csináltak. Ha azonban véletlenül meglátjuk azt a néhány, arasznyi kis anyagvázlatot, mit a pesti Szépművészeti Múzeum raktárában az egyik üvegszekrény őriz, és értő szemmel, sejtést, akarást, irányt nyomon követni, továbbélni képes lélekkel merülünk szemléletükbe, másik Izsó művészi alkata bontakozik ki előttünk, melynél érdekesebbet, ma is elevenebbet és aktuálisabbat szobrászatunk múltjából nem ismerünk. Az egyetlen polcon, egy szál rövidke deszkán elférő, táncoló parasztlegényeket ábrázoló néhány vázlat első pillantásra alig mutatkozik egyébnek frissen látott, könnyedén odavetett zsánerfiguráknál, de ha témájukon túl formai elgondolásvat követjük, az emberi test mozgása, egyensúlya, szobrászi kompozíciója örök problémájának olyan új megoldását fedezzük fel bennük, mely Izsó idején nálunk ismeretlen,¹ s a nyugati országokban is megújulást, forradalmat jelentett volna. A szokványos emlékműveket Izsó részben elkészíthette, részben mások fejezték be korai halála után; amit a kis vázlatokban akart és elgondolt, egyáltalán nem valósíthatta meg, más se tudta folytatni utána. Ebben a kettősségben van Izsó tragédiája, egyéni sorsán túl sajátos, jellegzetes magyar tragédia.

Izsó élete ideje az európai művészet történetének legszerencsétlenebb korára esik. Ami ekkor Európa-szerte uralkodik, már nem is dekadencia. Dekadenciáról ott lehet beszélni, ahol valamilyen stílus kiéli magát és elhanyaglik; itt² teljesülni látszott Hegel próféciaja, hogy a művészet ideje elmúlt. A tömeges termelés a

művészet világán kívül esik, legföljebb annyi köze a művészethez, amennyire művészetellenes. Mert az, hogy építenek, szobrokat öntenek-faragnak, képeket festenek, akármilyen nagy tömegben is, még egyáltalán nem jelenti, hogy ennek mind valami értelmes köze van a művészethez. Ami értelem és élet még maradt benne, a piktúrába menekedve vívta élet-halál harcát, mint pl. a barbizoniaknál s néhány apró szellemi szigeten itt-ott Európában;³ mellette az építészet, szobrászat egyenesen megszűntnek, halottnak látszott. Akadémiákon úgy-ahogy tanították mesterségbeli oldalát, régi mintákat másoltattak⁴ – mit is lehetne mást tenni, mit lehetne még mondani görögök, gótika, renaissance után, kik megalkották a tökéletesnek örökre érvényes példaképeit, úgyszólván ezután már csak utánózni kell? A vértelen és száraz, unalmas klasszicizálás,⁵ mi alól hébe-hóba ki-kitör egy kis romantikus szabadságvágy, de teremtmény és termékeny gondolat nélkül, a vigasztalan és reménytelen epigonság bélyege mindenben. Ha ilyen volt a világ odakint, gondolhatni, milyen volt idehaza. A sárospataki kollégium után, hol a rajzolás-faragás kedve és képessége föltámadt benne, a szabadságharc végigküzdése után hova mehetett az ifjú Izsó művészi vágyával? Bujdosásában, kóborlásában Rimaszombatba vetődve reábukkan újabb szobrászatunk kezdeményezőjére, a szerencsétlen sorsú Ferenczy Istvánra, ki valamikor maga is nagy becsvággyal indult a művészi pályának, hogy aztán belebukva szándéka és képessége aránytalanságába, meghasonultan hagyja ott a reménytelen küzdelmet – mi mást tanulhatott tőle, mint a kőfaragó mesterséget s a meg-nem-értett régiek utánzását? Innen is szökni kényszerülten Pestre menekül, élet, irodalom, művészet pezsgését, műértő közönséget remélve a fővárosban, s találja helyette a legázolt ország erkölcsi és szellemi ájulását tömény alakban, művészetnek nyomát is alig; napszámos sorban végez közönséges kőfaragó munkát, de ilyen is ritkán akad, betevő falatja sincs meg mindig. Néhány író segítségével kijut Bécsbe, előbb Meixnernél, aztán Gassernál dolgozik, végül a bécsi magyar technikus ifjak támogatásával 1859-ben Münchenbe kerül a művészeti akadémiára, hol Widtmann tanítványa – van-e ki e nevet ismeri? Ilyeneknél tanulja a szobrászat mesterségét és művészetét abban a korban, melyet kellően jellemez, hogy ami valaha egy volt, mesterség és művészet, benne szétvált, s mivel szétvált, iskolák iparjává vedlett. Dolgozik úgy, ahogy másoktól látja. Széchenyi mellszobrával figyelmet kelt, Pestre hívják nagyobb munka reményével – s a Magyar Tudományos Akadémia a német Halbigra (ki ismeri?) bízva épületének szobrászi díszítését. A *Búsuló juhász*-on dolgozik, hogy milyen anyagi és lelkiállapotban, egyik levele fogalmazványának néhány mondata megvilágítja: „az elhagyatottság, az ínség, a kétségbeesés társaságában éltem át Münchenben létem utolsó napjait... azon ponton állottam, hogy eldobjam végképp a vésőt...”⁶ A harmincéves Izsó számára ekkor, úgy látszik, egyetlen megoldás kínálkozik, mint másfél évtizeddel később a harmincéves Szinyei Merse számára, feladni a meddő harcot – de nem lévén birtoka, melyre visszavonuljon, nem hajthat a kísértés szavára. Más korszakok harmincéves művészeinek más gondjaik voltak, köztük az, hogy mint kész mesterek, miképp osszák meg

munkájukat a mellettük tanuló ifjabb nemzedékkel. A Pesten kiállított *Búsuló juhász* sikere megint föllobbantja reményét, kedvvel dolgozik, de hiába, nem tudja odáig vinni, hogy munkájából megéljen. Úgy látszik, érzi, hogy a müncheni áporodott iskolás levegőről ki kellene mennie a szabadba, nagyobb, többet látni, Olasz- és Franciaországba kívánczik, ösztöndíjat kér a helytartótanáctól a birodalmi költségvetésbe „szegény sorsú művészek segélyezésére” fölvelt összegből – persze elutasítják, nyilván nem volt nekik eléggé szegény sorsú, vagy eléggé művész, vagy eléggé birodalmi. Nem csoda, ha néhány szóban így általánosítja a maga végzetét: „elkárhozott az, ki nálunk a küzdelmes művészi pályára tér”;⁷ nem csoda, ha az ízig-vérig magyar Izsó mellett, ki alig van távol hazájától, honvágy emészt, megjelenik a magyar művész második nagy kísértése: „nincs egzisztenciám sem... így talán kényteleníttem kivándorolni külföldre”.⁸ Megpróbálja, eljut Bécsig, meg visszatér Pestre, s dolgozik – másoknak, mások nevével jelzett munkákon. Szobrász számára az egyetlen reális lehetőség ebben a korban az emlékmű, úgy, ahogy ez a kor kívánta, történelmi arcképcsarnokos hűséggel,⁹ kosztümös magyarkodással, színpadias retorikával. Ha az emlékművön kívül nincs mód arra, hogy a művész a maga ihletét követve, azt csinálja, amit akar, s művéhez közönséget találjon, ugyan miképp mozoghatna szabadon az emlékmű kalodájában, mit a hivatalos hatalom s a tömeg egyazon ízlése-igénye rak rá? Az emlékmű ekkor – nem tévesztendő össze a görögök, a renaissance, a barokk hasonló nevű műfajával – művészietlen érzékű tömeg igényét hivatott kielégíteni, mely nem is gondol művészi szempontokra. Elsősorban politikai szempontokat kell szolgálnia, nemzeti nagyságok emlékét megörökítenie, mint a hivatalos arcképeknek a megyeházák gyűléstermének falán. Mindenki áldoz rá, tehát mindenki beleszólhat a pénzéért, mindenki, csak a művész nem, aki csak abban különbözik a nem-művéstől, hogy érti az anyaggal bánás mesterségét, s csak az a feladata, hogy időtálló anyagban megmarassza a híresség mását. A kor lelkületét, gondolkodását híven tükrözi Izsó életrajzírója, Szana, ezekben a dokumentumértékű szavakban: Ha „az emlékmű célja nem más, mint hogy azt a képzetet, melyet egy-egy nagy férfúró a kortársak vagy a legközelebbi utódok alkottak, ércben vagy kőben megörökítse a későbbi nemzedékek számára.”¹⁰ Ebben a korcs műfajban, ha még egyáltalán annak nevezhető, kallódik el Izsó akarata, és halad a művészet-től idegen, mások megszabta holtvágányon szomorú pályája. Előbb a Széchenyi-emlékmű pályázatán próbálkozik, s bár terve különb a többinél, a megbízástól elütik. Némi kárpótlásul Debrecenben megcsinálhatja a *Csokonai*-szobrot, melyen a lelkétől idegen¹¹ emlékműfölfogás mázán át is kiütközik a lelkével rokon költő alakjának közvetlen, friss és eredeti fölfogása, s megkülönbözteti a kortársak szobraiktól. Hiába, még ezután is, ilyen próba után is még mindig mások számára kell dolgoznia, hogy élhessen, vagy hivatalosan megbízásra történelmi arcképeket készítenie. Sikerült végre eljutnia Itáliába, de alighogy körütekint, már haza is tér – még nincs ugyan negyvenesztendő, de úgy érzi, már nem szabad hiábavaló becsvágyát és reményét mesterségesen fölszítania, magát fölösen izgat-

nia, mikor úgylis céltalan minden. Amit ott látott, nem lelkesíti, ellenkezőleg, kedvét szegi, a múlt művészetének áradatszerű bősége még jobban érezteti vele a jelen szegénységét, csüggedten és betegesen jön meg, s ekkor megejtí a magyar művész harmadik nagy kísértése, az ivás. Anyagi helyzetén könnyít, a kenyeret biztosítván számára tanári kineveztetése, emlékműtervekkel foglalkozik – Petőfi, Dugonics András, br. Eötvös József, Bem tábornok szobrának tervével –, melyek egyikét se viheti teljesedésre, részben mert más kapja a megbízást, mint az Eötvös-szoborra, részben mert mielőtt elkészülhetne, elpusztíthatatlannak látszó hatalmas szervezete hirtelen megtörik, s negyvennégy éves korában elhunyt. S evvel beteljesedik Izsó tragédiájának egyik fele, az, hogy egy nagyra hivatott, eredeti tehetség fiatal életének, rendkívüli energiájának java meddő és céltalan küzdelemben merült ki egy művészietlen kor művészietlen földadataival.

Izsó tragédiájának másik fele benne van abban a pusztában, hogy mindaz, amit legbelső lényéből szabadon alkotott, idegen parancstól menten követve művészi ösztönét, elfér egy kicsinyke polcon, s hogy belőle semmit, a szó szoros értelmében semmit se valósíthatott meg megfelelő méretben és anyagban. Képzeljük el, hogy Petőfinek mindössze 4-5 versvázlata marad fenn, s belőlük kell rekonstruálni, mi – lehetett volna. Ilyen a feladatunk Izsóval szemben. Izsó zsenialitásának jele, hogy erre a feladatra kényszerít, s művének kevesében is elég sokat ad ahhoz, hogy megoldhassuk. Első pillantásra az apró vázlatok alig látszanak többnek kitűnően meglátott, lendületesen formált zsáneralakoknál, mikben¹² a tánc ritmikája s a remek férfias testtartás kapja meg a szemet. Kicsiny méretükben és¹³ elevenségükben a görög művészet kedves hajtására, a tanagrákra emlékeztetnek. De ahogy az apró tanagrákat a szellem közössége a nagy művészethez fűzi, úgy Izsó vázlataitól is erőszakétel nélkül gondolhatunk a nagy művészetre, ami – lehetett volna belőlük. Nem kell hozzá különös fantázia, csak¹⁴ el kell értenünk beszédes jeleit, feszülésüket a nagy méret felé, követni szemmel növekedésüket, s rájuk hagyni, nőjenek meg, bontakozzanak ki előttünk, amennyire akarnak, látnunk őket életnagyságban és bronzban, s akkor néhány olyan szobor áll elénk, amilyenhez foghatót se a mi művészetünkben, se az egykorú európai plasztikában nem találunk. Az apró vázlatokat Izsó egy-egy föl-szabadult pillanatában vetette oda, mi volt velük a terve, bízott-e az idő eljövételében, mikor majd megcsinálhatja őket, továbbá, a kivitel során nem rontott volna-e rajtuk, a fényes plasztikai mag nem halványult volna-e meg az etnográfiai sallang közt, a rossz, mi koráé, itt is nem nyűgözött volna-e a jót, mi sajátja, oly kérdések, melyekre nincs többé felelet. Marad a tény, hogy e plasztikátlan korban valami csodálatos divinációval, ha csak egy-egy zseniális villanásig is, azt látta meg, amit akkor ilyen szűzen és víziósan kívülről senki, a plasztikának leglelkét. Ez a különössége még mással tetéződik. Izsó előtt régtől fogva olyan alakokon szokták megoldani a plasztikai feladatokat, melyek igazában nem tartoznak sehova, ideális emberi testek az arány¹⁵ akadémiai kánonja szerint meztelenül vagy a szokott előírásos drapériával – Izsó alakjai magyarok, a fajta saját-

ságaival, a test¹⁶ sajátos arányaival, erejével és minőségével, s drapériájuk¹⁷ se az akadémiák tantermében rendeződött rájuk rég megkövesedett szabályok szerint, hanem¹⁸ rájuk termett, velük összenőtt, eggyé lényegült, velük leng, lobog, hullámszik és viharzik a lépés, lejtés, pörgés minden változatán. Ünnepeles köpönyeg, chiton vagy tóga helyett bő ujjú ing, gatyá – vakmerő arculütése¹⁹ a szent „hagyományokon” örökdő akadémiák szellemének, a csiszolt, művelt „ízlésnek”, művészi illemkódexnek. Pusztai legények²⁰ pusztai viseletben pusztai táncot járva – s íme a zseni csodájából mi történik? megnemesül, fölmagasztosul alakjuk, viseletük, táncuk, róluk sugárzik a halottnak vélt művészi hagyomány üde fénye,²¹ az életet jelentő igazi plasztikai idealizmus szellemét az ő naturalizmusuk leheli. Örök szobrászi probléma sajátos magyar, nemzeti formában, mint ahogy a görögöké az, sajátos görög, nemzeti formában²² – az élő valóságban pillantja meg Izsó szeme. Jó²³ művészi korokban, mikor még az átlag is rokon valamiképp a rendkívülivel, minden mesterember is tisztában van a plasztika föladataival, s benne él a nemzeti hagyományban, nem ötlük föl az ilyesmi; oly korban, mely nemcsak hogy alkotni nem tudott plasztikusan, de a bálványozott régiben se tudta még csak meglátni se, mi benne az igazán plasztikai érték, s mely éppen a plasztika terén vesztett el minden sajátos nemzeti vonást, mindketőre, az egyetemes és nemzeti problémára egyszerre, szinte vaktában rátalálni, valóban csodával határos. Mi lett a csodából, s mi maradt belőle ránk, már tudjuk: néhány apró vázlat,²⁴ de olyan, mely kiegészíthető, és képzeletben kiteljesíthető. És még valami: egy sajátosan magyar sors emléke, mely megfejtésre vár.²⁵ Erre vár Izsó művészi kettészakadásának, a hivatalos stílus mellett autentikus problémára találásának, gyökértelen sablon mellett gyökeres eredetiségének, hontalan árny mellett nemzeti látomásának kérdése.

*

A kérdést el lehetne intézni azzal, hogy minden egyén végzete egyéni végzet s vizsgálni Izsó esetében is származását, élete körülményeit, tehetsége minőségét és mértékét, műveltségét, testi-lelki konstitúcióját stb. Ha a kérdést így elintéznénk, nem oldanánk meg; mindennek végső miértje válaszolatlan maradna. A legszabadabb és legszuverénebb egyén se élhet és alkothat olyan tényezőkhöz való viszonylat nélkül, melyek egyénen túliak, akár állítja, akár tagadja őket, akár velük van, akár ellenük. A körnek kitágítása fajra, korszakra, környezetre viszont azzal a veszéllyel jár, hogy az egyénnek nem általánosítható, önmagán kívül semmiből le nem vezethető egyetlenszerűsége mosódik el, vagy akár meg is semmisül. A megoldás abba az irányba mutat, ahol az egyénnek és egyénen túlinak végső értelme valahol találkozik, ahol az egyénen túli az egyénnek valamilyen lehetőséget ad vagy nem ad, ahol az egyénen túlinak története és végzete az egyén sorsát és végzetét valamiképp befolyásolja vagy akár eldönti. Ez a találkozás és viszonylat még olyan egészen egyéni sors jellegű külsőleg hasonló

momentumokat is különbözővé mélyít, amilyen az azonos betegségben bekövetkező korai halál – s mást jelent a tüdőbeteg angol Keats, mást a tüdőbeteg magyar Csokonai esetében. Petőfi, Ady, Izsó.

*

Izsó végzete egyéni, mint minden egyéné, de teljességgel csak a közösségéből érthető meg, melyhez tartozik. Izsó tragikus végzete a magyarságéval azonos. A magyarságéval, mely ezer éven át Nyugat és Kelet közé ékelve, hol egyik, hol másik felől töretett derékba, hogy aztán mindig mindent előlről kezdjen. Nincs még egy nép Európában, melynek erkölcsi és szellemi, politikai és kulturális útját a történelem úgy szabdalta darabokra, mint a magyarét, fejezetekre, melyek hirtelen megszakadnak, és fejezetekre, melyek csak elkezdődnek. Képzeltető-e még egy ország, melynek népe ezerévi helyben lakás után új honfoglalásról legyen kénytelen beszélni, mint nálunk történt a nagy háború után? minden ízében megváltozott politikai, geográfiai, gazdasági és kulturális konstitúcióban mindeknek újrakezdésével, új alapokra fektetésével? és hányszor volt így már ez előtt? S amilyen a fa törzse, olyanok az ágai, hajtásai. Rajta termett, ami Izsó művészetében különleges érték, ugyanaz a nedv, ugyanaz a vér zsendíti, ugyanaz a végzet vágja le. Hogy megértsük a túl korán, időtlen lehullt, még alig felismerhető gyümölcs micsodás voltát, fáját és ágát kell néznünk, melyen fakadt. Ága ennek a művészetnek az, hogy népies anyagú és nemzeti jellegű. S hogy ilyen, nem véletlen, vagy a művész származásának vagy ízlésének következménye. Azért ilyen, mert a minduntalan letört törzsök minduntalan újrakezdésében hovatovább alig marad más réteg, mely a folytonosságot, az összefüggést, a hagyományt, a művésznak nélkülözhetetlen lelki és szellemi közösség biztonságát nyújtja, mint a népi, a népi-nemzeti. Tehát szüntelen újrakezdés s a népnek hagyomány jellegű állandósága, ez az a két történeti és szellemi tényező, mely Izsó művészetét és alakulását meghatározza, lehetővé teszi. S a kettő – a szüntelen kezdés a népi hagyomány jelentősége irodalomra, művészetre – szervesen összefügg, az utóbbi az előzőnek folyománya. Más történetű, rétegesen egymásra rakódó kulturális hagyományú nemzetnél nem volt a népnek az a szerepe és jelentősége, mint nálunk. Ott, ha fölmerült, új szint, új hangot jelentett a többi mellett, nálunk volt idő, mikor szellemi életföltételt, a szellemi megmaradás alapját jelentette.

Kettőről van tehát szó, két egyaránt fontos és összefüggő tényezőről. Ha visszatekintünk közös múltjára, legrégibb időtől fogva látjuk a nekilendülés-erőszakos letérés szabályszerű váltakozását. Az Árpádok és Anjouk kora meghozza nálunk is a román stílus, majd a gótika gazdag kivirágzását, nemcsak templomok és kolostorok, egész városok épülnek e stílusokban, építészet mellett szobrászat és festészet hazaivá gyökerezik, lokális iskolákban fejlődik – mi marad belőle? néhány emlék, romok, törmelékek, följegyzések, sehol olyan összefüggő, teljes

egész, ami vidékek szellemi arculatát kialakítja és hosszú időre meghatározza, a mesterségbeli tudást és a művészi színvonalat őrzi. A kolozsvári szobrász testvérek európai jelentőségű művészetének hol van folytatása? Mátyás renaissance Budájából néhány kötörmelék marad, amennyi egy szoba padlóján elfér – utána török uralom, a művészet életfolyamatosságának elmetszésével, csaknem két század kiszakításával. Ahol a helyi hagyományok kútfeje tovább buzog, mint Erdélyben, felszökken egy-egy nagyotakarásban, mint a Bethlen Gáboré vagy Apáczai Cserié, hogy hirtelen lezuhanjon; nyugaton a költő Zrínyi kezdeményét éri ugyanaz a sors. A török és a fölszabadítók után romokban hever az ország nagy része – előről kezdődik megint minden, a romokon új városokat építenek, de idegenek, behozva ide készen a kései barokkot. Közben föltámad a nemzet öntudata, s amit Thököly elkezdett, Rákóczi folytatja – nagyszerű kezdemény, néhány évi föllángolás után nagy zuhanás csakúgy, mint a kezdeményezők rövid tündöklésére hosszú bujdosás és számkivetés. A XVIII. század végén s a XIX. elején új nekilendülés az irodalom vezetésével, úgynevezett franciás, deákos, németes, magyaros iskolák, nevük jelzi, hogy merre tájékozódnak, merre igyekeznek valamilyen talajt találni, melyen a talajavesztett magyar alkotó szellem újra megvesse lábát. A magyar zseni sorsát ebben a korban az ifjan letűnt Csokonai példázza. Hogy mennyire előről kezdődik minden, mi se mutatja jobban, mint a nyelvújítás szüksége és ténye – irodalom, melynek újra kell teremtenie a nyelvét, új nyelvfogalás, mint száz évvel később új honfogalás. A tragikus sort – hogy legalább ez a folytonosság ne szakadjon meg – az egyetlen műről emlékeztet Katona József folytatja, s következik a harmincas–negyvenes évek tünevényes lendülete, a Széchenyi, Vörösmarty, Kossuth, Görgey, Petőfi, Arany kora, hogy az ismét derékba tört nemzet nagyjával, örületbe és öngyilkosságba zuhant, örök számkivetésbe kergetett politikai vezéreivel és egyévi szereplés után örök tétlenségre kárhoztatott hadvezérével, lélekben megtört vagy a pálya kezdetén kiégett költőivel ismét csonkán maradjon. A kiegyezés utáni évek inkább látványos, mint valóságos megújulása – mely gazdasági és szociális téren se volt az, aminek feltüntetni szokták – Adyban találja meg sorsának példáját és kifejezését. Mindent összevéve még a múlt század a háborúig az a kor, mely tépettsége mellett viszonylagos folyamatosságot mutat változásai mellett is. Más korokban még élesebb töréseket látunk. Kétségtelen, a kultúra útja mindig és mindenütt gyökeres átalakulásokon keresztül vezet, egyik kor megtagadja a másikat, de amit az egyik alkotott, nem semmisül meg a másik számára, s a fejlődés csak nagy világhatásztrófák idején megy át újrakezdéseken át.

Hogy nálunk másként volt, egész történelmünket, társadalmi életünket, kultúránkat, benne művészetünket, irodalmunkat egyaránt jellemzi és meghatározza. S ez adja kezünkbe a kulcsot Izsó művészi sorsához és problémájához. Itt találjuk meg a kérdés másik ágának nyitját, a pontot, ahol Izsó művészetének népi iránya a meg-megtört törzsből végzetszerű erő nyomása és hatása alatt kihajt. Izsó Bécsben és Münchenben a szobrászat mesterségét tanulta, s ott szerzett

tudásával csinálta az emlékműveket és arcképeket, amit és ahogy a kor kívánt tőle. Élő művészet élő jelenében nem találhatott bázist, melyen lábát megvesse, s ezért a régiben se tudta fölfedezni, amire szüksége lett volna, mert csak az élő művészet nyitja meg az alkotó szemét a múlt értékei iránt. Hagyománytalanul, művészileg hontalanul nem tud megnyugodni az akadémikus gyökértelenségen, ég és föld közt lebegő üres általánosságon, ösztönszerűen keresi a hazai világban, amibe megkapaszkodjon. A felső és középső osztály nem adhat neki más indítást, mint ami az emlékműhöz és a szokványos arcképhez vezet. Műveltségük idegen a képzőművészettől, különösen a szobrászattól; hagyományaik e téren nincsenek; szellemük egységtelen, tele törésekkel; kisugárzása erőtelen; a középosztály szellemi és anyagi helyzete már bizonytalan, múltja nincs, mert elfeledte, legfő gondja, hogy a változott viszonyokhoz alkalmazkodjon; mindennütt új még minden, vékony kéreg a sötét vízen, mely elmosta árjával a múlt emlékét, ha ki súlyosabb rálép, beszakad alatta, s a semmibe zuhan. S Izsó hagyományt, talajt, folytonosságot kereső ösztöne rátalál a népre, a vékony, ingadozó kéreg mellett a bizton terülő mély talajra. A hazai művészet történetének szaggatottsága és hagyománytalansága hajtja oda. Az irodalom előtte ment ezen az úton, s részben hasonló okból. Petőfi és Arany népi származása, más nemzetek példája a népinek megbecsülése terén nem elég annak a benső odaadásnak s a népiből táplálkozásnak megértéséhez, mely sajátjuk; mindketten európai műveltségűek, ismerik a legnagyobb költői példákat, s tudják mind a lehetőségeket, amiket a nem népi forma kínál, élnek is velük, hiszen ami hiányzik a képzőművészetben, megvan náluk a költészetben – a folytatható hagyományt jelentő hazai nagy költészet –, de nemzeti szerepük épp abban teljesedik ki, hogy átível a magyarság minden szellemi szféráján, s beleöleli az új és változó mellett a népinek ősi és állandó hagyományát. Petőfinek és Aranynak is a népi adta meg a végső biztonságot, mely Izsónak a megváltás egyetlen módját jelentette. Az irodalomban azonban egész mások a feltételek a népinek irányában, mint a képzőművészetben, s mivel ezek megvoltak, a nagy találkozás könnyen megtörténhetett. A költészet példája és hatása lelkileg diszponálhatta Izsót, szobrászi téren nem igazíthatta el. Közelebb esik a föltevés, hogy a hazai piktúra hatott rá döntően, mely szintén előtte ment a népihez vivő úton, népi jelenetek és alakok festésében.

KORUNK SZELLEME

Halasy-Nagy József könyve

Nem volt még kor, mely – önként és szükségből – annyit foglalkozott önmagával, annyira problémává és elméletileg is föladattá vált önmagának, mint a mienk. Okát ennek általában az ún. válságban szokták találni, mely kiterjed minden térre. Kétségtelen azonban, hogy a válságnak nevezett jelenség maga is okká vált okozat, olyan előzmények következménye, mint amilyenek a kor önmaga számára problematikus voltát előidézték, s ez utóbbi a válság közvetlen eredetének egy s más eleme nélkül is (háború stb.; ez a kiiktatás persze csak elméletileg lehetséges) nyilván más ütemben, de előbb-utóbb bekövetkezett volna. Az okvetlenül elérkező korproblematikának előzményeire és okaira itt nincs mód kiterjeszkedni, inkább csak példaképpen említünk néhány fejlődési vonalat, amelyek természetesen nem tekintendők se elszigeteltnek egymástól s másoktól, se abszolút kezdetnek. Az egyik: Hegel, kinél az abszolút szellem a történeti fejlődésben, tehát korokban, s a filozófia a kor öneszmélete gyanánt tételezi magát, ami utat nyit annak a gondolatnak, hogy a kor magára eszmélése, maga-megismerése az alapja és meghatározója minden megismerésnek. A másik: a historizmus; kerete már az előzőnél kész, csak a hegeli abszolút szellemnek kellett a rendszerből kiesnie. Nagy lökést ad a korproblematika tudatosulásának az ugyancsak Hegelből eredő Marx s mindaz, ami gyakorlati és elméleti téren viszont öbelőle ered (ideológia-tan, tudományszociológia stb.). Egész tudományágak, mint szociológia, tudományos módszerek, mint újabban a szellemtörténet, rendszeresen és ezelőtt ismeretlen mértékben fordítják koruk figyelmét önmaga felé. Hozzájárult a különösen Nietzschevel meginduló korkritika. Mindez s egész sereg más tényező (politikai, társadalmi, gazdasági stb.) közrehatott az irányban, hogy megérlelje és tudatossá tegye a korproblematikát, a korra kényszerítse az önvizsgálatot saját feladatainak, pontosabban, a feladatok önmagában való feltárására, s általában is a korok mint meghatározott szellemi és anyagi valóságok funkciójának átvilágítására. Hálás föladat volna a kortudatosodás történetét megírni, azon folyamatét, melyben a kor mint szubjektum, objektummá válik, s mely korok egymáshoz való tudatos kritikai állásfoglalásának fokain át (pl. renaissance a középkorhoz, barokk a renaissance-hoz stb.) a saját kor lehetőségeinek tudatos megismeréséhez vezet (pl. mikor egy kor a filozófiában az egyéb kérdések láthatatlanná és útjaik járhatatlanná válása folytán tudatosan csak ismeretelméletet akar csinálni; vagy amikor filozófusok tervszerűen áttérnek – áttérnek, mint egyik hitvallásból a másikba – a szociológiára, mert benne a kor megfelelő kérdéseket tár elő; hasonló példák irodalomban és művészetben), el egészen a mi korunkig, melynek egzisztenciális problémájává vált a feladatoknak a teljes öneszmélettől és önismerettől várt megoldása. A végső kifejelést a válság aztán rohamosan kiterjesztette minden térre, érezhetővé tette

mindenki számára. Olyanféle itt a különbség, mint a régi, csak hadseregek vívta háborúk, s a modern, mindenki létét érintő háború között.

Semmiképpen se esetleges kortünet tehát s a háború fölidézte válság következménye csupán világszerte az a rengeteg irodalom, mely a korral foglalkozik; még kevésbé valami múló divat, mely, mint minden divat, jellemző lehet a korra, de legmélyebb jellegét nem meríti ki; ellenkezőleg, magában e tényben a kor legigazabb arcát mutatja meg, legsajátabb szavát mondja ki. Az se véletlen, hogy nálunk, magunkra korlátozva, először történetíró, Szekfü Gyula, vizsgálta méltó módon, a maga tanulmányi körében és módszerével, a modern kor problematikáját, s még kevésbé véletlen, hogy 1920-ban megjelent művének 1934. évi harmadik kiadásában a közelmúlt képét kiegészítette azzal, „ami utána következik”.¹ Most Halasy-Nagy József² nyúl a kérdéshez a filozófia felől új könyvének főleg első fejezetében – sajnos, éppen csak hozzányúl, a fejezet már rövidségénél fogva se elegendő a téma föltárására. Azonban elvekről lévén benne szó, alkalmat ad a hozzászólásra és vitára.

Halasy-Nagy mai emberként abból indul ki, s számára már nem is vitás, hogy a filozófia, ha hű akar maradni legnemesebb hagyományaihoz: „helyzetünk öneszmélete” (a dolog ugyan nem ilyen egyszerű, mert az „öneszmélet”-nek itt egészen más a jelentése, mint mondjuk a platóni filozófiával kapcsolatban) – ezért „kénytelen megállapítani, hogy annak a szellemnek megfoghatkozása sodort bennünket a válságba, amelyen régebbi életünk és kultúránk felépült”.³ Három olyan elvet lát, melyen világunk eddig alapult, s amelyek megdőltével még nem sikerült új fundamentumot találnunk. Az első: a személy önértékének hite, tehát az a tudat, hogy az ember önálló tényező, s a maga céljai és akarata szerint formálója a világnak. Második: az aktivitás elve, mely szerint az ember hivatása éppen a valóság formálása, s ebben eszmél önmagára is. Harmadik: a valóság észszerűségének hite, melyre szükségünk volt, mert a világgal „csak így tudunk valamit csinálni”.⁴ Megerőtlenedésük felszabadította körülöttünk a válság rémeit, „amelyeket éppen ezeknek az elveknek ereje eddigelé lekötve tartott”. A személyiség hitét megölte a tömegélet, mert „az újkor történelmét semmi se jellemzi annyira, mint a tömegek előtérbe nyomulása”.⁵ „Az élet belekényszerült valami nagy organizmusba, mely óriási súlyával agyonnyomja... annyira lefoglalja minden gondolatunkat a kapcsolatok érzése, hogy az egyéniség tudatát elhomályosítja a közösségé.”⁶ „A világhoz fordult ember tehát elveszítette önmagát: fontosabb lett számára a világ, mint az ember, aki nem ismer többé önmagára...”⁷ „Így ejtette rabul korunk emberét a világ, amelyhez eredetileg azzal a szándékkal fordult oda, hogy a maga akarata szerint formálja. De szét-szórta legjobb erejét e vállalkozásban, s technikája, melyet eszközül alkotott, fölébe kerekedett. A mai ember szemében a gépek és a termelő tőkék racionális kezelése előbbre való, mint az emberi lélek.” A világban magát elveszítő ember életstílusának jellemzésére három tevékenységét hozza fel példának, mert bennük „legvilágosabban szemlélhető a funkcionális élet- és világfelfogás krízise –

a mai ember lelki válsága”,⁸ s ez a három: a demokrácia, a kapitalizmus és a tudomány. A demokráciát lényegében negatív mozgalomnak látja; kísérője, a kapitalizmus, a pénz rabjává tette az embert; „mégis – mondja – a legfájóbb csalódás a modern tudomány oldaláról ért bennünket”. A régi mechanisztikus világfelfogás minden titok feltárhatóságával kecsegtető illúziója és csődje után az irracionalitás diadalmas fölfakadása, biológiában a vitalisztikus fölfogás, lélektanban a tudattalan világa, a természettudomány gyökeres átalakulása problematikusabbá tette a létet, mint amilyen valaha volt. A valóság észszerűségébe vetett hit megingásával teljessé vált a mai ember kiábrándulása, s innen van sok keserősége, reménytelen vergődése. Tragikus helyzetéből csak „valami olyan hit emelheti ki, amely a valóságnál magasabb értékeket fog vele megláttatni.”⁹

Hogy az európai kultúra s a válság jellemzésére felsorolt vonások elégtelenek, szükségtelen külön hangsúlyozni; kiválasztás és elhagyás hozzátartozik az ilyen összefoglaláshoz; kérdés, az értelmezés meggyőző és termékeny-e. A túlságosan rövidezséggel járó általánosság s a sokféle jelentéssel bíró szavak és fogalmak megannyi értelmezésre nyitnak utat. Néhány megjegyzéssel részint megszorítani, részint tágítani szeretnék a fenti alapelveket. – Ad: a személyiség önértékének hite. A személyiség ilyen fogalmazásban absztrakt és levegőben lebegő, a kanti formális etikából származó forma – alap, forma, keret, tehát föltétel, de magában nem alkotó; alkotó a feladat és az érték, mely a személyiségnek tartalmat ad s melynek szolgálatában áll; a személyiség a feladatban, az értékhez való viszonyában bontakozik ki és valósul meg; absztrakció a személyiségben való hit, amíg méltó feladatot adni nem tudunk neki – illet pedig nem tudunk (itt közömbös, hogy azért-e, mert a feladatot nem tudjuk, vagy mert adni nem tudjuk, vagy mert akiknek adnók, azokból hiányoznak a feladathoz szükségelt föltételek); egyébként, ha a személyiség hite olyan erős lett volna, a múlt században nem győzött volna olyan könnyűszerrel a minden rétegben elragadtatással fogadott ún. természettudományos világnézet, melyben a személyiségnek edeskeves hely jut; szinte az a látszat, hogy örömmel szabadultak meg valamitől, amiben már úgyse hittek. – Ad: az ember hivatása a világban. A válság gyökere vissza- és lenyúlik az európai kultúra kezdetébe és alapjába; ez pedig: görögség és keresztyénség, evilágiság és túlvilágiság, autonóm filozófia és evangélium, szóval olyan két valami, amit összeegyeztetni sohase tudtunk, köztük vagy megalkudtunk, vagy – lemondani egyikről se képesen – tragikusan hányódtunk, vagy egészen az egyik mellé álltunk, csak éppen a kettőt olyan eggyé tenni nem tudtuk, amilyen más nagy kultúrák alapja, mert lehetetlen is; azt szokták mondani, hogy kultúránkat épp ez a polaritás növelte meg, s európaiság = feszültség; lehet, de először is ez a feszültség nem mindig olyan, hogy elbírható, időnként súlyos és mindent megrendítő krízissel jár, másodsor bármelyik tag elvetése a maga oldalán hirtelen nihilt teremt, és mindent felborulással fenyeget. Végül, ami magát a világot illeti: a közlekedéssel nemcsak kisebb, hanem szerkezetében nagyobb és bonyolultabb is lett – a szellemnek „megfogyatkoznia” se kellett, hogy válság

köszöntsön be, elég, ha nem nőtt a világ gondjainak arányában; tehát mindaddig természetes állapot a válság, amíg a szellem bele nem tanul a megnövekedett és megváltozott új világ új föladataiba, amíg az új helyzetnek megfelelő módon urává nem lesz (ebben benne foglaltatik a tömegek megnövekedésével előállt új helyzet is). – Ad: a valóság észszerűségének hite. Ha a világ, amint a modern tudomány révén kezdjük megismerni, nem hajlandó engedni annak az elvnek, hogy öneki kell mihozzánk alkalmazkodnia, hanem nekünk öhozzá, szóval ha az „um so schlimmer für die Tatsachen”¹⁰ büszke jelszava után ránk köszönt a kicsiségünkre intő „um so schlimmer für uns”,¹¹ attól elmúlhat a világnézetnek és kultúrának egyik formája, de nem kell mindennek összedölnie; mert ha nem volna meg bennünk a másfajta világban élni és tenni tudásnak képessége, a megismerése se volna meg; csak jogtalanul visszafelé vetítve gondoljuk, hogy kultúránkat mindig a modern típusú racionalizmus hordozta; s más kultúrák is nagyra nőttek a világ e fajta racionalitásának hite nélkül. Kiderült, hogy a világ még sokkal nagyobb, mint amilyennek tudtuk vagy sejtettük, nem emberi mértékre van szabva, ész-kategóriáink nem érik el mindenütt, tele van meglepetéssel; olyan problémák és perspektívák nyíltak, amelyekhez az eddigi világnézet szűk és merev, lehet, hogy az antropomorfizmussal való végső leszámoláshoz érkezünk. De ha a világ más, mint amilyennek képzeltük vagy szeretnők, arról nem ő tehet. A világnak és a ráirányuló tudománynak nem az a hivatása, hogy várakozásainkat kielégítse, s megóvjon a „csalódástól”; a tudomány nem vigasztaló és illúzióbeaváló ígéret; ha Kolumbus „csalódott”, mert India helyett Amerikába jutott, nem tehet róla se Amerika, se a hajó, hanem egyedül Kolumbus gondolata. A nagyobb és új világba érkezés a kisebb és régibb helyett természetesen nem maradhat súlyos következmények nélkül.

Halasy-Nagy József könyvének más fejezetei is foglalkoznak a korszellem időszerű kérdéseivel (*A filozófia és az európai lélek, A történet ritmusa, A filozófia „mítoszai”*), kiemelkedik köztük Pauler Ákos emberi és filozófiai mivoltának bensőséges méltatása.¹²

[HOZZÁSZÓLÁS LUKÁCS GYÖRGY ELŐADÁSÁHOZ]

Sztálin azt a nyelvet határozza meg és határolja el az alaptól és felépítménytől, amely, mint mondja, „szerszám, eszköz, segítségével az emberek egymással érintkeznek, kicserélik gondolataikat és megértik egymást”. Tehát azt, amit általában, s az emberi közlésre gondolva elsőül, nyelvnek nevezünk. A vizsgálatot úgy terjesztjük ki a művészetek területére, ha azt vizsgáljuk, mennyire tekinthető és tekintendő nyelvnek, amit pl. festésben, szobrászatban, építészetben, ékítésben, természetesen a zenében is, formanyelvnek mondunk, beleértve formát, szint, stílust, hangzást, ritmust stb. stb. – csak metafora-e, vagy olyan jogosult itt is valamilyen emberi nyelvről beszélni, mint amott. A vizsgálat egyaránt fontos,

akár pozitív, akár negatív válasszal végződik. Abból a tényből kell elindulnia, hogy minden érzékletes jelenség egyúttal valamilyen jelentés is. Nincs érzékletes jelenség jelentés nélkül – minden vonal, forma, szín, hang, keménység, lágy-ság, puhaság, érdesség, fényesség, homályosság stb. mind jelent, bizvást mondhatjuk, mond is valamit, bár nagy többségében az emberi nyelvvel adekvátan meg-nem-mondhatót, csak körülírhatót, adekvátan csakis valamilyen konkrét érzékelés módján mondhatót. Ha egy emberi arcra, kézre nézek, ha egy fára, fűszálra, virágra, a földre, az égre, akármire és akárhova, mindből valamilyen jelentés, valamilyen tartalom sugárzik, amit másként elmondani nem lehet, de látva nagyon is fölfogható, érthető. Hasonló ez ahhoz, amit a zenében tapasztalunk; a zenei műnek is van valamilyen valahogy elmondható, inkább csak körülírható tartalma, de mindig tudjuk, hogy tartalma igazán és teljesen a hangzásban van, a hangok váltakozásában, mélységében és magasságában, színében, tempójában, a ritmusban és melódiában, mindabban, ami maga a zene, s amit elmondani nem, csak hallani lehet. Ugyanúgy a költészetben, tehát az emberi beszéd nyelvén szóló művészetben is a nyelvnek, a szavaknak fogalmi, logikai, jelentés-tani jelentésükön túl másik, csak érzékletesen fölfogható jelentésük is van, a hangok magassága és mélysége, hangsúlya, egymáshoz való viszonya, ritmusa stb. szerint, mind a szerint, ami a nyelvben, a beszédben egyáltalán érzékelhető. Petőfi csodálatos két sorában:

*Óh lassan szállj és hosszan énekelj,
Haldokló hattyúm, szép emlékezet!*¹

nemcsak az a jelentés van, amit ez a két mondat a szótár és a nyelvtan szerint jelent, hanem amit benne minden hang és mozgás jelent. S ez a másik jelentés nem merő forma, nem valami köntös vagy külső burok, valami szép külsőség, amit valamilyen tartalomra ráaggatnak. Az érzékletes jelenség jelentése azért elmondhatatlan más módon, mert a tartalom és a forma elválaszthatatlan, azonos benne. Petőfi két sorában a mély hangok, a sötétek, az *a*-k, *o*-k, az *ú*, az *s*-ek és *sz*-ek lassan szálló suhogása, az *alig-jambus* csupa *spondeus* egyforma, nehéz szárnycsapása, a komorságból a végén az *e*-knek és *é*-knek, a világos, fehér hangoknak, a szálló hattyú fehérségének megvillanása, ugyanakkor a hattyú s az emlékezet azonossága nemcsak forma – csupán formailag lehet ugyanilyen szép, akár még szebb is más hangképlettel –, hanem tartalom, *az* a lassúság, *az* a szállás, *az* a hosszan éneklés, *az* a haldokló hattyú, és *az* az emlékezet, amit csak ezen a nyelven, ezekkel a szavakkal, ezekkel a hangokkal, ezzel a tempóval lehetett megmondani. Minden nyelvben van szó a lassúra, szállásra, hosszanra s a többire, de bizonyos, hogy bármilyen nyelvre fordítva, a lassan szállás és hosszan éneklés vagy valamivel lassabb és hosszabb, vagy valamivel kevésbé lassú és hosszú lenne, csak nem éppen ilyen, szintúgy az emlékezet-hattyú fehérsége is. A nyelvnek ez a jelentése az, amit minden nép a maga költőiben különlegesen

érzékel és különösen szeret, ezt magyarázta egyszer nekem lelkendezve egy szovjet katonatiszt Puskinban, szinte elragadtatva a gyönyörűségtől s az igyekezettől, hogy a más nemzetiségű is megértse, amit ő megértett benne.

Nem folytatom tovább, a téma túlságosan nagy ahhoz, hogy egy rövidke föl-szólalásban érdemlegesen lehessen foglalkozni vele, csak meg akartam villantani a kérdésnek azt az oldalát, amerre az esztétika s a művészettörténelem földadata esik. Az utóbbinak éppen az a hivatása, hogy a társadalom egészében és történeti változásaiban fölmérje a jelentések változását, a régiek elhalását, újak születését és testet öltését, konkretálódását, szemléletté, érzékletességgé válását a művészetben, a tartalom és forma azonosságában.

Lukács György, azt hiszem, kellően hangsúlyozta Sztálinnak a nyelv osztályközöttiségéről, nemzeti egyetemességéről tett igen fontos megállapítását. Csak röviden utalok arra, hogy hasonló osztályközöttiség és nemzeti egyetemesség van, vagy legalábbis lehet a rá alkalmas művészetekben, azzal tetézzve, hogy bennük még könnyebben megvalósul a nemzeti egyetemesség mellett a nemzetközi egyetemesség is, mint a nemzeti nyelvekhez kötött irodalomban-költészetben. Ha pl. nemcsak zenei formanyelvről, hanem zenei anyanyelvről beszélünk, valami olyat definiálunk, ami noha egy vagy néhány nép zenei sajátossága, minden nép megértheti s a megértésben magáévá fogadhatja. Hasonlóképp beszélhetünk képzőművészeti, azaz festési, szobrászati, építési, ékítési anyanyelvről is, amely ugyanakkor sok nép nyelve is lehet. Ezt igazolja a művészetek története a legrégebbi időtől máig. Minden jelentős művészi áramlás egyetemesen nemzetivé válik, vagyis eljut minden osztályhoz, minden réteghez, mint a romantika, gótika, renaissance, a barokk s a klasszicizmus, de eljut a népek sokaságához is, és megvalósítja a nemzetköziséget. Hogy az ún. nagy művészet általánosan ismert közössége mellett mennyire így van a nép művészetében, egy anekdotával illusztrálom. Mikor még a Mecsek oldalában éltem, s enyém volt azóta köztulajdonba adott népművészeti gyűjteményem, híre lévén, az arrafelé vetődő hivatali emberek vagy turisták el-eljöttek megnézni, s ilyenkor megesett, hogy különösen a szökrönyök (alias szuszék) szépségéről és magyarosságáról áradoztak. S ha volt bátorságuk, és meg kell hagyni, gyakran volt, hogy velem, aki ezekkel a tárgyakkal együtt laktam, együtt éltem, s ismertem, mint a tenyeremet, az orrom alá magyarázgassák, miben van a semmihez se hasonlító magyarságuk, akkor bennem is volt annyi malícia, hogy a polcra leemeljek egy könyvet, és szó nélkül megmutassam nekik a szökrönyeim ukrainai szakasztott mását. Ugyanannak a fának két levele nem hasonlíthat jobban egymáshoz, mint ezek a szökrönytestvérek. Amennyire magyar volt az egyik, annyira ukrainai volt a másik, és mégis egyező a kettő. Ha a nyelv eszköz, a művészet a népek egymást-megértésének, megbecsülésének, testvériségének, az igazi nemzetköziségnek, benne a békének egyik legnagyobb eszköze. A szocializmusban a nemzet és nemzetköziség nem zárja ki egymást, ellenkezőleg, megszünteti köztük az antagonisztikus ellentmondást, és az egyiket a másikban valósítja meg. És nem véletlenül

teszi, vagy kényszeredetten, hanem tervszerűen, tudatosítva, tudományos világnézet alapján, mert ebben a szintézisben önmagát valósítja meg. A művészettörténelem hivatása, hogy ezt a tudatosítást a maga területén a népek művészetének teljességére kiterjesztett kutatásában és elvi határozottsággal következetesen munkálja. A magyar művészettörténelemnek az egyikben is, a másikon is még sok a pótolnivalója. Ezért fogadja különös hálával a világosságot, mely Sztálin megállapításaiból az ő munkaterületére is esik.

TÖREDÉKEK, VÁZLATOK

[MŰVÉSZETFILOZÓFIA]

[Az első fogalmazvány]

[Tartalom]

Bevezetés	1–5
Esztétika feladata	6–
Forma-abszolutizmus	31–38
Érték-relativizmus, -pluralizmus	39–42
Heteronómia	43–52
Kívülről támadó nehézség	53–67
Érték	67/1–67/4
Előző elméletek	73–100
Érték, szemlélet, érzékletesség	101–107
Példák	108–125
Példák után definíció	126–140
Konkrét	141–145
Érték autonómiája	146–149
Valóság	150–182, 228–229
Szép	183–190
Összféra	191–200
Érzékletesség	201–
Hívás	202–211
Beszélő univerzum	212–219, 232
Világnézet	220–222
Természeti esztétikai tárgy és műtárgy	224–226
Műtárgy	227
Művészet	230–237
Műfaj	238–240
Stílus	241–
Forma, tartalom	242–248
Kritika	249–255

BEVEZETÉS

I. A szisztémából kiszakítva; főbb vonalak és utalások; de így is látható lesz az összefüggés; a fontos konkrét kérdések: műfaj, stílus, műtárgy – mindnek az alapelvől levezethető helyének kell lenni benne.

Kiindulás: az esztétikai ítélet analízise, Kantból kiindulva, de eltérő, sőt ellenkező eredményhez jutva; odavezet, hogy az esztétikai, szorosabban művészi fenomén kérdése csak *az esztétikum és valóság, vagy szorosabban a művészet és valóság* egymáshoz való viszonyának analízisében oldható meg eredményesen úgy, hogy a művészettudomány speciális kérdéseire (műfaj) s a művészettörténet speciális kérdéseire (stílus) világosság derüljön; ezt itt alapul kell elfogadnunk – indokolása külön fejezet tárgya; de így is átlátható e kérdés alapvető fontossága, akár pozitív, akár negatív a végeredmény.

II. *A művészet és valóság viszonyáról szóló elméletek;*

csak egy pillantást vetünk rájuk, s a rövid áttekintés kedvéért az árnyalatok mellőzésével, négy típust ragadunk ki:

1. *metafizikai* – legrégebb;

Platón: nézetei eltérők; a szép, melyről a Gorgiasban, Filebosban, Phaedrosban, Symposionban filozofál, más, mint a művészi szép; a művészetet a Politeiában kirekeszti a tökéletes államból, mert nem az ideák, hanem az ideák másolatának, a természetnek másolata lévén, nem tartozik a megismerési szférához [...] hanem az érzéki szférához, s csak az érzéki örömmek szolgálatára; μιμησις [mimesis]; az igazi szép az ideák szemlélete;

Plotinos: a szép és a művészet egy fogalomban egyesülnek, ami nem volt előtte: a misztikus vízióban; szép az istenséggel való közösség, az Istennek, az ideának áttetszése a dolgokon; a szép percipálásához a léleknek percipálnia kell önmagát, hogy fölfoghassa az ideát; az igazi szép azonos a jóval; a művészet kontempláció; a természet utánozza az ideát, a művészet egyenesen azokat az ideákat nézi, melyekből a természet is ered; a művészet az *archetípust* imitálja, mely az emberi lélekben található; a művészet teljesíti, kiegészíti a természeti szépet; Plotinos hatása minden metafizikai esztétikára;

Schelling: identitásfilozófia; objektum és szubjektum, reális és ideális, természet és szellem identikusak az abszolútban, melyet intellektuelle Anschauung¹-gal ismerünk meg, *a végtelen a végesben ábrázolva a szép*; a művészet a reálisnak és ideálisnak tökéletes egymásba olvadása;

Hegel: a szubjektív és objektív szellemet túlhaladva a művészet az abszolút szellem világába tartozik; művészet, vallás és filozófia az igaznak három különböző konkretizálódása; a szép: az abszolút érzéki egzisztenciájában, *az idea valósága a korlátozott jelenség formájában*; a művészet: az idea áttetszése az érzékiben.

Kritika: eltörli a művészet autonómiáját; akár mint a megismerés legmagasabb fokát exaltálja² Schellingnél, akár mint alacsonyabb s már elmúlt fokát He-

gelnél, épp a speciális művészi-esztétikai fenomént ejti el; ezért nem vált termékkennyé konkrét alkalmazása.

2. *Naturalizmus*. Kritika: alkalmazhatatlan a nem-naturalista művészetekre

3. *Simmel*:³ a probléma érintetlen marad

4. *Wilde*:⁴ kuriózum

Kielégítő, a művészet egész területére érvényes feleletet sehol se találunk. Oka: a valóság fogalmának szűk meghatározása. A valóság a filozófiának leglabilisabb és legtöbbrétű fogalma. Más a fizikában, metafizikában, etikában, vallásban és más a művészetben.

De ez nem a szubjektivizmus és relativizmus kritikátlan érvényesülése. Az értékek döntenek, s az értékek szerint változik a valóság és szubjektum viszonya. A négy fő típus:

1) *teoretikus*: szubjektum lehetőleg kiküszöbölve; ez a filozófia s általában tudomány története

2) *etikai*: valóság – emberi ethosz és cselekedetek – a priori elválasztva jó és rosszra

3) *vallási*: szintén minden elválasztva a priori

4) *művészi*: az egész valóság, minden, ami van, s ami lehet, elgondolt, érzett – a teljes valóság, amiben élünk, ami élményünkkel válhat; a kiválasztás *ex post*,⁵ {nemcsak Paradiso, hanem a Pokol is.⁶} Végső pillére a *világnézet*, amely minden gondolatunkban, értékünkben, magában a valóságban benne van. Totális valóság. *Már megformált valóság*.

Tehát: a valóság fogalmának teljesen új fogalmazása s a világnézeté. Totális valóság a művészet totalitása mellett. *Egyedül erre fundálható a művészet egysége a művészi megnyilatkozások beláthatatlan sokfélesége mellett*. S ebből vezethetők le a műfajok és stílusok.

A föladat nagysága

A föladat nagysága akkor bontakozik ki előttünk, ha meggondoljuk, hogy a művészet szó és fogalom kivétel nélkül minden művészetet és minden műtárgyat jelöl és felölel. Azért hangsúlyozzuk, hogy kivétel nélkül, mert voltak és vannak esztétikai és művészetfilozófiai rendszerek és művek, amelyek a művészeti tapasztalat hiányosságából, ezen vagy azon ismeretek híján, vagy esztétikai elfogultságból – klasszicista, romantikus –, különleges igényből (pl. csak a legnagyobb, „örök” műveket ismerik el művészek, a többi kirekesztik) a művészetnek hol fontos jegyeit, hol joggal nem mellőzhető területeit, hol elfogultan megítélt irányait mellőzve értelmezték a művészetet általában. Nem rész-

letezve, röviden utalunk arra, hogy mennyire megváltozott a helyzet pl. a német idealista és romantikus rendszerek kora óta először abban a tekintetben, hogy a művészetre vonatkozó ismereteink kiterjedtek az egész föld kerektségére, közénk iktatódott a Távol-Kelet, Kína, Japán, India, Ős-Amerika stb. művészete, az ún. primitív népek, afrikai négek művészete, a népművészet, az ősember művészete, aztán hogy azelőtt hiányosan vagy alig ismert korok művészetét mennyire feltárták azóta, úgyhogy térben és időben csakugyan a tárgyak beláthatatlan tömegével, a művészi alkotásmód végtelen változataival állunk szemben. Új világításba került a művészetnek más szférákhoz való viszonya, így különösen valláshoz, mágiához stb., úgyhogy ma sokkal óvatosabbak vagyunk mai szemlélettel nézni a régi, művészi hatású, néha talán nem is művészi szándékkal készült tárgyakat. Megváltozott a helyzet a tekintetben is, különösen, hogy a szellemtörténeti <módszer> látásmód – elég Riegl és Dvořák eredményeire és kritikájára hivatkozni –, mely ma már közkinccs, nem tűri, hogy egyik vagy másik kor, nép vagy irány egyoldalú értékelése alapján a többi degradálva vagy éppen kizárva a művészet világából, alkossunk elméletet, s azt, ami nem alkalmazkodik hozzá, átinterpretáljuk, vagy egyáltalán azt mondjuk rá, hogy nem művészet. A művészetfilozófiában, ha valóban univerzális akar lenni, minden kor, nép és irány művészetének meg kell találnia a helyét, pontosabban helyének lehetőségét. A stílusfogalom fontossága. Ezzel még korántse <intéztük> idéztük fel a művészet világa sokféleségének képét. Az említett elágazás sokasága mellett itt van még az, amit a műfaji sokféleségnek nevezünk. S ezt a fogalmat is jóval tágabb értelemben kell vennünk, mint ahogy gyakran történt. A leginkább ismert műfajok mellé a műfaji változatoknak egész seregét kell iktatnunk, s itt se engedhetjük meg, hogy valamely domináló vagy bármely okból különlegesen értékelt műfaj alapján állítsunk föl olyan elméletet, melyhez a többi műfaj alkalmazkodni kénytelen, vagy mely miatt éppenséggel kiesik a művészet világából. A képzőművészetek sajátos princípiumát nem alkalmazhatjuk a költői művészetekre és viszont, ugyanígy vagyunk építészettel, zenével, iparművészettel és így tovább. De még ez sem elég. Ugyanazon a műtárgyon belül, bármilyen egységes és bármennyire annak kell tekintenünk, több réteget találunk, amelyek mind megfelelő méltánylást kívánnak, anélkül azonban, hogy egyiké a másiknak rovására váljon, vagy mellőzésével, tekintetbe nem vételével, fontosságának félreismerésével, alászállításával vagy tagadásával járjon. Elég, ha egyetlen példaképp valamely költői műre utalunk, ahol versritmust, szavak hangzását és színét, formát, tartalmat, gondolatot, érzést, világfelfogást stb. találunk. Hogy bármelyiknek mellőzése milyen egyoldalúságra vezethet, azt eléggé mutatja a forma-esztétika és tartalom-esztétika ismert vitája egymással. Itt is óvakodnunk kell tehát az elfogultságtól, önkénytől, elméleti egyoldalúságtól, s meg kell adnunk mindeniknek a maga helyét, illetve helyének lehetőségét.

A terület tehát rendkívül tág, mind körének szélességét, mind térségének mélységét tekintve. A benne fölmerülő jelenségek és lehetőségek száma és sok-

félesége akkora, hogy szinte lehetetlennek érezzük egy közös, mindenütt jelen való, mindenütt domináló, az egész területet, a sokféleség tiszteletben tartása mellett egyértelműen meghatározó princípium fölmutatását, úgyhogy megértjük a művészettudomány álláspontját, és szinte hajlandók vagyunk igazat adni neki, mikor a föladatot a jövőbe helyezi, a speciális kérdések végignyomozása utánra, talán azzal a tudatalatti meggyőződéssel, hogy minél alaposabb a különbségek föltárása, az a jövő annál messzebbre tolódik, s tán sohase következik el.

Másfelől azonban ebben a sokféleségben is érezzük a művészet egységét, az ars una⁷ elve nem utópiaként él bennünk, gyakorlatilag is állandóan élünk vele, sőt nem tudunk meglenni nélküle semeddig se, mikor művészettel foglalkozunk. Bármily elkülönülten és részig menően foglalkozunk valamely műtárggyal, bármennyire elüt más műtárgyaktól, érezzük és tudjuk a művészet közös területéhez való tartozását, mert hisz e nélkül nem tekintenénk művészeti tárgynak. (Ez nem volt mindig így; a görögöknél a τέχνη⁸ fogalma tágabb, mint a mi művészet fogalmunk, a műfajok mégse tartoznak közös értékszférába. De a tartományok elméleti elkülönüléséből nem következik se a művészi gyakorlat, se az érték közösségének hiánya. {elmélet későn!}) A nehézség, a súlyos probléma akkor bukkan föl, amikor ezt az érzésünket vagy tudásunkat tudatosan és érvényesen ki is akarjuk mondani. {Az elméletnek egységben és érvényben kell tartania mindent a sokféleséget, s mégis megtalálnia azt az egységet, mely elhalványításuk nélkül egy közös szférába fogja őket.}

Az elméletileg el nem kötelezett művészetszemléletnek arra a kérdésre, mi a művészet, elég rámutatnia a művészet világára, hiszen a művészet a maga nyelven beszél önmagáról és önmagáért – az elméletileg elkötelezettnek azonban azt, amit a művészet mond önmagáról és önmagáért, az elmélet nyelvére kell fordítania, s ez azt jelenti, hogy meg kell mutatnia az egységet statuáló, mindenütt helytálló és érvényes princípiumokat, amellyel vagy amelyekkel ellenőrizhető és igazolható módon megfelel arra a kérdésre, mi is hát a művészet; amelyekkel tehát a művészet területéhez tartozó tárgyak sokasága felvételük az esztétikai szférába; vagy amellyel végül az esztétikai szféra konstituálódik.

Mint föladat áll előttünk az egység és sokféleség. Mind a kettő fontos, egyiket se ejthetjük el, egyik kedvéért se szoríthatjuk háttérbe a másiknak jelentőségét. Az egység kedvéért nem törölhetjük le a sokféleségnek fontos jegyeit, egyáltalán a művészet világának kimeríthetetlen változatosságát, a sokféleség kedvéért nem darabolhatjuk szét az egységet, fölparcellázva a művészet világát megannyi külön mezőre, melyeknek semmi közük egymáshoz, azonkívül, hogy egy ilyenformán meglehetősen üres közös szóval nevezzük. Olyan princípiumra van tehát szükségünk, amelyben épen és töretlenül van egység és sokféleség. A princípiumnak olyannak kell lennie, hogy belőle egység és sokféleség korlátlanul következzen, eleve megállapítható, mindenütt jelen való, általános érvénnyel. Ha van ilyen princípium, egy esetből éppúgy levonható kell hogy legyen, mint az esetek végtelen sorából.

Látni való, hogy olyan föladattal állunk szemben, amilyennel a filozófiában általában szoktunk, hogy ti. tudunk valamit valamiképpen, de ennek a tudásunknak tudatos és rendszeres, ellentmondások nélkül való megfogalmazása, minden részletre kiterjesztése s a részletekben való ellenőrzése még megoldásra vár.

A kérdés immár az: honnan és hogyan indulunk? A felelet ugyanaz, ami a filozófiában általán: előfeltevések nélkül. Ami csak azt jelentheti, hogy előzetes elméleti megkööttség nélkül magából az *esztétikai tapasztalatból*, s lépésről lépésre tudatosítjuk, amit a tapasztalat magában foglal. Nézetünk szerint így nem kell védekeznünk a *petitio principii*⁹ látszata ellen, mert nem valami tételt tételezünk a tapasztalat előtt, hanem a tapasztalatból akarjuk kihámozni a tételt, s a további vizsgálat sorának kell igazolnia eljárásunk helytállóságát és helyességét. Lehetetlen valamiről kívülről beszélni, úgy, mint kívülről elérni. Mindig mindennütt kell valamilyen, bármilyen minimális alapnak lennie, melyen a vizsgálat megvetheti lábát. Valaminek, ami szükséges és elégséges.

Tapasztalat: valamit már tudnunk kell, e nélkül nem lehet. Itt nem megismer-ni akarunk valamit, hanem amit ismerünk, megérteni. Csak azt érthetjük meg, amit már tudunk; sőt csak azt tudhatjuk, amit valahogy már tudunk. Itt a föladat nem az esztétikai (művészi) tapasztalatra való rávezetés, hanem már föltételezni, mint tudottat, s ennek a tapasztalatnak tartalmát vizsgálja, hogy végső értelmét megtalálja, a princípiumot, mely minden tapasztalatnak, tehát az egész esztétikai szférának princípiuma.

Mi tehát az a tapasztalat, mely az esztétika (művészetfilozófia) számára a problémát szolgáltatja, s amelynek megértése és értelmezése megfelel a kérdés-re: mi az esztétikum? mi a művészet?

A következő: vannak tárgyak, természeti vagy ember alkotta tárgyak, ún. mű-tárgyak (tehát nem valami gondolat, érzelem, hit, cselekedet stb.), amelyek szemlélete (látása vagy hallása) sajátos szellemi és lelki megrendülést, gyönyörködést, oдаfelejtkezést, elmélyülést, felmagasztosulást, ekstázist stb. okoz, amely élményt általában esztétikainak nevezünk, ha ti. ráeszmélünk, hogy élményünket valami sajátos, éppen az esztétikai érték határozza meg és különbözteti meg más, talán hasonlóan intenzív és fontos élményeinktől. Egyfelől tehát tárgyak: természetiek és emberi alkotások, másfelől sajátos élmény, mely a tárgyak tulajdonságát sajátos érték gyanánt fogja föl. Ezek határozzák meg az esztétikai tapasztalat formáját, mely mindig azonos lehet, míg tartalma végtelenül változhat. Az esztétikai tapasztalatból, hogy csakugyan az legyen, egyik se hiányozhat, nélkülük nem beszélhetünk esztétikumról, esztétikai szféráról, művészetről. Ezzel körülírtuk a feladatot, melynek megoldása az esztétika (művészetfilozófia) hivatása, ti. ennek megértetése. Amivel már kifejeztük azt is, hogy nem foglalunk eleve állást egyik tényező mellett se, mindeniknek fontosságát elismerjük. Az esztétikum az élményben aktuálódik,¹⁰ de a tárgy tulajdonságai alapján. Tehát nem szubjektív (vagy egyoldalúan élmény-, érzelem- stb.) esztétika, valamilyen

filozófiai irány alapján. (Amint az esztétika számára az se kérdés, hogy az érték benne van-e vagy fölötté stb. – a tapasztalat szerint benne van.)

A tapasztalatot természetesen interpretálni kell. De sokféleképpen lehet ugyanazt interpretálni. Megvizsgáljuk, az autonómia – a sajátos szféra konstituálásának – kérdésével kapcsolatban.

I. Az esztétika feladata

Az esztétika, ahogy a filozófia árkai elapadoztak körülé s a szárazon maradt, kénytelen volt a maga lábára állni és önállóan berendezkedni. Ez a kényszer egyébként az esztétikai eszméletben immanens óhajjal találkozott: az esztétikai fenomen önálló, a kész filozófiai rendszerek kategóriáiba való beletörése nélkül elvégzendő vizsgálatának és értelmezésének óhajával. Hogy valaha vissza fog-e térni a rendszerekbe, ha ti. megint lesznek ilyenek, a jövő titka. Egy bizonyos: a filozófia jobban áttudatosított, sajátos feladatait tisztábban látó, nehezebben beilleszthető esztétikát fog találni. S ebben nemcsak a művészettudományi és irodalomtudományi kutatásoknak és vizsgálatoknak lesz részük, hanem az alapkérdésekkel foglalkozó elméleti kísérleteknek is. Gyökeres változtatásra törekszik az itt vázolt kísérlet is.

{*Az esztétikai fenomennek saját filozófiája:* de azután beleilleszteni a filozófia és világnézet egészébe; először immanensül megismerni és érteni; egyébként így is benne van valamilyen filozófiai szemléletben – de nem erőltetve, hanem amennyi szinte magától van}

Ha az esztétika (művészetfilozófia) függetleníteni akarja magát a filozófiai irányok sorsától, kettőre van szüksége: sajátos kategóriáinak jól látható határok közt fekvő érvényességi területére és e kategóriák sajátos voltát megalapozó autonóm princípiumra, sajátosan esztétikai értékre. Az esztétikai eszmélet – vagy akár köztudat – azt mondja, van ilyen terület, van ilyen princípium: az esztétikai-nak és művészinek nevezett élmények és tárgyak világa, melyben egy sajátos elv, az esztétikai érték, uralkodik. De az eszmélet tévedhet. Amit önállónak és autonómnak gondolunk, hátha nem az. Mint ahogy csakugyan voltak elméletek, amelyek tagadták az esztétikai tárgy, érték, élmény autonómiáját, más értéknek rendelték alá őket, annak valamilyen változata vagy származékaként, belőle értelmezhetően – amivel megszűnt az esztétikai terület, a külön elméletet kívánó és lehetővé tevő esztétikai világ. Más elméletek meg az esztétikai tárgyak nehezen rendszerezhető sokfélesége miatt nem is egy, hanem több sajátos és autonóm esztétikai elvet állítottak, s így az esztétikai szférát feldarabolták – azaz, sokféleségéhez alkalmazkodni igyekezvén, szintén megsemmisítették. Mert az elvek közül vagy csak az egyik esztétikai s a többi nem, amiből az következik, hogy a végső elvnek tételezett elv <nem végső, tehát> nem elegendő, mert nem esztétikai elveknek is kénytelen egy s más területrészt átengedni; vagy mind esztétikai, de eo ipso¹¹ nem végső, amiből az esztétikai terület feldarabolása, széthullása,

elporladása következik a részek egymáshoz kapcsolatatlansága folytán. (Így tétel-lezi pl. Kant a szépet és fenségeset; de a kettő sok és mégsem elég; sok – mert akárhány az az egyen túl, már a kettő is; és nem elég, mert mint majd látni fogjuk, azon a címen, mint a fenséges, még számtalan érték – a kedves, bájos, de a humoros stb. is – otthon van az esztétikai szférában; s akkor az alternatíva így alakul: a szép és a fenséges vagy nem végső instanciák,¹² tehát a többit is mind hasonló joggal melléjük kell tennem – de hát akkor hol van s mi a végső elv? vagy egyikük az – de hát akkor melyik? s ha az, miért van mégis a másakra is szükség?)

Eszerint az esztétikai eszmélet, az esztétikai élmény, a tisztán esztétikainak vélelmezett értékelés, a művészet ismerete stb. nem ad semmi garanciát az esztétikának nevezett tudomány önállóságának lehetőségére, mert nem biztosít bennünket arról, hogy amit sajátosan esztétikai értéknek, végső elvnek tartunk, csakugyan az-e, vagy csak valami másfélének származéka, valamilyen áthangolása, átszíneződése – s akkor külön esztétikára <ennél fogva> nincs is szükség. Egyelőre tehát nincs több a kezünkben egy hipotézisnél: úgy látszik, <van valami sajátos esztétikai érték és szféra, s ha van ilyen, akkor sajátos tudománya is lehet. Ha pedig lehet, előre meg tudjuk mondani, milyennek *kell* lennie, hogy valóban önálló, valóban autonóm legyen: autonóm értékű területnek elmélete. Hogy van-e autonóm esztétikai érték, csak akkor fogjuk megtudni, ha azt tudjuk, *melyik* az – s az, amit egyelőre még csak keresünk.> az esztétikainak nevezett érték és szféra sajátos és autonóm – mert hogy valóban <van>{az}-e, <csak> akkor fogjuk tudni, ha azt tudjuk, *melyik* az az érték; s ez az, amit egyelőre még csak keresünk. Azt azonban már előre meg tudjuk mondani, mi az érték autonómiájának maximuma, vagyis amennyi szükséges, és minimuma, vagyis amennyi elegendő ahhoz, {(s a kettő egy)} hogy érvényességi területének sajátos, valóban önálló tudománya lehessen: autonóm értékű területnek elmélete.

Az elméletnek olyannak kell lennie, amely kiterjed az esztétikai tárgyak, élmények és értékelések összességére, az értéknek olyannak, amely biztosítja valamennyinek egy, autonóm szférába tartozását, s ahhoz arányulónak az autonómia fokának. (Filozófiai rendszerekben ez az autonómia annyira alászállhat, hogy meg is szűnik, ahol pl. arról van szó, hogy a szép az isteninek vagy az ideának megjelenése – amivel arányban korlátozódik az esztétikai terület is.) S amikor azt mondjuk „összességére”, szó szerint kell értenünk, vagyis belefoglalnunk mindent, ami valaha és valahol esztétikai jelleg igényével föllép, akár egyezik ízlésünkkel, akár nem, sőt akár megértjük, akár nem – azzal az egyetlen elvi feltétellel, hogy az értékelés csakugyan esztétikai, vagy legalább van benne esztétikai momentum is.

{Az érvényes válasz első föltétele, hogy a föladatot lássuk, megismerjük, a probléma megoldásáé a probléma megfelelő fölvetése.}

<A területet egyelőre szintén hipotetikusán és tüzetesebb meghatározás nélkül vesszük, úgy, amint a tárgyak végtelen sokaságához fűződő, sokféle tartalmú, de valamiben közösnek feltételezett esztétikai eszmélet jelzi.>

Mielőtt továbbmegyünk, egy kérdést el kell intéznünk, látszólagos, <de csak látszólagos> nem valóságos akadályt elhárítanunk az útból, mert e nélkül tapodtat se juthatunk előre. Azt mondtuk, egyelőre csak hipotézis van a kezünkben. Ez nem jelenti azt, hogy amit az esztétikai szféráról és értékről tudunk, mind csak hipotetikusán tudjuk; hanem azt, hogy amit az érték autonómiájáról, a szféra eredetiségéről tudunk vagy gondolunk, a vizsgálat során nem bizonyul-e tévedésnek, mert érték és szféra nem olyan önálló és sajátos, hanem valamelyik másikkal a származéka vagy változata. De amit ezekről tudunk, vagyis hogy milyen az esztétikai eszmélet szerint az esztétikai szféra, milyen tulajdonságai vannak az esztétikai tárgynak és értéknek, ha végső értelmüket nem tudjuk is pontosan definiálni, tudhatjuk és tudnunk kell, sőt róluk minél többet tudnunk, és róluk minél több közvetlen élményünknek és tapasztalatunknak lennünk. Eszerint itt kétféle tudásról van szó: egy elsőről, amely bizonyos, bár lehet homályos, önmagáról híven számot adni képtelen, s egy másodíkról, mely világos, de bizonytalan, hipotetikus; az első vonatkozik az érték és szféra tartalmára, anyagára, a második autonómiájára. A másodikat a vizsgálattal szerezzük meg, az elsőnek birtokunkban kell lennie. A másodikat is, ti. azt, hogy az érték autonóm, föltételezzük mindaddig, míg a magunk vizsgálata vagy kívülről jövő cáfolat meg nem győz az ellenkezőről. Addig tehát „als ob”¹³ helyzetben vagyunk, mely a végén vagy igazolódik, vagy elvettetik. De már az elején kezünkben kell lennie az elvi tudásnak, mert anélkül nem tudjuk azt se, mit akarunk tudni, mit is keresünk. Most mi nem „keresünk”, hanem vizsgálunk; s ha a „keresés” szót használjuk, vizsgálatot, elemzést értünk rajta; vizsgálni, elemezni pedig csak azt lehet, amit tudunk, ismerünk. A természettudomány keres és kutat és fölfedezhet olyat, amiről senki se tudott semmit; a történelem is keres és [...] talál olyan adatot vagy vonatkozást, kapcsolatot, okozatot, amit a kutatás elején nem tudott. De amikor egy érték természetét és jellegét vizsgáljuk, végső értelmét „keressük”, akkor azt az értéket már ismernünk, tudnunk kell: ismertet, tudottat vizsgálunk, elemzünk. Elemi dolgok ezek, s mégis el kell ismételni őket, mert volt korszak, amelyik az esztétikumot úgy akarta megtalálni, mint a vegyész valami vegyületet, a kísérleti pszichológus valami inger-törvényszerűséget. {s ma is} Holott az esztétikum az értékkel konstituálódik, ő az első és döntő tény, {– ezért említettük már mi is annyiszor eddig is, az első lépéseknél –} nélküle beszélhetünk „élményekről”, pszichológiailag vizsgálhatjuk őket, csak éppen esztétikai mivoltuktól megfosztva elkeverednek a többi „élmény” közt, s nem tudjuk, melyik másik. Hiábavaló fontoskodás volna az ún. előfeltevés-nélküliséget úgy értelmeznünk, hogy semmit se tudunk az esztétikumról, és valami ismeretlent akarunk megtalálni. Ha még nem találtuk meg, s róla való tudás nélkül keressük, sose is fogjuk megtalálni. Valamit tudunk, értünk, mégse értjük igazán, mert tudásunk elemei közt

nem tudjuk, melyik az a végső és döntő, mely a többinek sajátos jellegét megadja, s mely valamely tudás-körünk *minden* tárgyában a közösségteremtő végső tényező; kezünkben van, operálunk vele, hatását, sugárzását mindenütt konstata-
lunk, de mikor meg akarjuk fogni, <meg akarjuk> határozni, kisiklik a kezünk-
ből, s maga helyett valami másodlagos vagy harmadlagos fajzását hagyja, mely
érvényes a szféra tárgyainak valamelyik csoportjára, de nem mindegyikre. Hol-
ott erre igyekszünk, ez a feladatunk. Mikor megértjük, amit tudunk, megérté-
sünkkel tudásunkat megvilágosítva, de netán korrigálva, sőt gyökeresen módosítva – mert az, hogy mi a végső és döntő, az egész hierarchiát megváltoztatja, az
elemek újrendezésével az egésznek értelmét is megújítja –, látszólag circulus-
ban¹⁴ járunk: azt vesszük ki a tárgyból, amit beletettünk. De nem önkényesen
veszünk ki olyat, amit nem önkényesen tettünk bele. Értelmezésünket állandóan
összevetjük azzal, amit tudunk s amit vizsgálatunk során megtudunk, és viszont,
s így haladunk előre a bőven, de bizonytalanul tudottból, kimondani még nem
tudottból, nehezen meghatározhatóból a mindjobban átvilágított s végül pontos-
san meghatározott felé. De nem elég tudottból indulunk, azt is kell tudnunk,
hova akarunk eljutni. A közbenső út: az első tudásunk olyan vizsgálata és értel-
mezése, hogy belőle a második kerüljön ki; ebben az esetben: vagy a végsőül
megtalált esztétikai érték és autonómiája, vagy az ilyennek hiánya. Közben ál-
landóan tekintenünk kell mind a kettőre: az elsőre, hogy csak olyat vegyünk ki
az élményekből és tárgyaikból, ami valóban bennük van, a másodikra, hogy ad-
dig ne elégedjünk meg, s ne álljunk meg, amíg a lehető teljességre és végleges-
ségre nem jutottunk, arra az elméleti tudásra, mely a tárgykörnek egész területé-
re érvényes, és egész mélyén átér.

{Ezek után visszatérhetünk.} A területet egyelőre szintén hipotetikusan és
tüzetesebb meghatározás nélkül vesszük, úgy, amint a tárgyak nagy sokaságához
fűződő, sokféle tartalmú, de valamennyiben az esztétikai szférát konstituáló vég-
ső értékre nézve közösnek, hitelesnek, valódinak tételezett esztétikai tudat {elénk
vetíti,} jelzi. A hipotetikust itt úgy értjük, hogy mikor a terület egész terjedelmé-
re gondolunk, materiálisan esetenként tévedhetünk – elvben azonban nem, mert
hiszen amit tételezünk, az éppen a valóságos esztétikai tudat, s nem fontos, hogy
mi magunk, szubjektíve, olyan tisztán és teljes birtokában vagyunk-e a terület
egészére, minden tárgyra nézve, amelyet az elv kíván. Fontos csak az, hogy
amivel az esztétikai területre tekintünk, nem az esztétikaival összetéveszthető és
elég gyakran összetévesztett valamilyen más tudat, hanem a speciálisan esztéti-
kai tudat, az, amelyet tapasztalatból és eszmélkedésből ilyennek ismerünk,
melyről érezzük és tudjuk, hogy saját kategóriái vannak, s amelyet ha pozitíve
tán nem is <tudunk érvényesen meghatározni>, negatíve meg tudunk határozni,
megmondva, hogy mi *nem* az, és ösztönösen vagy tudatosan, megfontolásból
ellene szegülve más szférák kategóriái alá való rendelése kísérletének. Mikor
művészi alkotásokkal kapcsolatban „igazság”-ról, „erkölcs”-ről vagy ellenkező-
jükről beszélnek, tudjuk, hogy ezek a kategóriák az esztétikai szférában is elő-

fordulnak, de nem úgy végsők, mint a tudományban vagy etikában – még ha nem is tudjuk pontosan megmondani logikai helyüket és érvényességi körüket az esztétikumban. Ennek az esztétikai tudatnak birtokában feleslegesnek látszik lehetőleg az egész esztétikai területre tekintenünk, változatainak kimeríthetetlen sokféleségét idéznünk; magának e tudatnak, egyetlen esztétikai élmény analízisének elegendőnek kellene lennie ahhoz, hogy az esztétikumot konstituáló értéket megtaláljuk és meghatározhassuk. Elvben elegendő is. De a gyakorlatban vállalkozásunk eredményét problematikussá tenné, megállapításunkat az önkényesség gyanújába keverné a materiálisan igazolt általánosság próbájának hiánya. S mivel nem egy olyan elméletet ismerünk, mely az esztétikai terület valamely részére igen, de egészére nem érvényes kategóriákkal operál, s amire nem tudja őket alkalmazni, kirekeszti magából az esztétikai területből, ha minden részletében nem is, legalább nagyjában fel kell idéznünk és állandóan szemünk előtt tartanunk az egész esztétika területét, elvben teljességét tételezve.

Mindjárt vizsgálatunk elején egy sajátos, másutt ismeretlen nehézséggel találkozunk. Az esztétikai eszmélet nemcsak azt mondja, hogy van valami sajátos esztétikainak nevezett értékterület, amelyre tehát, akármilyen tág határú, lehetségesnek kell lennie hozzárendelt elmélet ráépülésének; nemcsak azt, hogy ez a terület csakugyan igen nagy, s olyan sokféle változatot mutat tárgyai szerint, hogy ezek egymással való rokonsága, egy közös világba tartozása már szinte kétségesse válik, s igazolása legalábbis éppen nem könnyűnek látszik; hanem azt is, hogy maga a terület két nagy tartományra oszlik, a természeti esztétikai tárgyak s az ember csinálta esztétikai tárgyak, vagyis a művészi tárgyak tartományára – azaz, hogy kétséges, vajon egy területnek két tartománya-e ez a kettő, s nem inkább csak látszólag együvé tartozó két külön terület-e, melyeknek a mindkettőre alkalmazott nem válogatós szóhasználaton kívül („szép” és hasonló) tudományosan igazolható közösségük nincs, illetőleg, ha van is bennük valami közösség, több az, ami elválasztja, mint ami összeköti őket. Erre a felvetődhető nehézségre gondolás nem alaptalan, mert vannak elméletek, melyek a két tartomány rokonságát, sőt egységét, s mások különségét állítják. {a művészet tiszta forma, látszat, játék stb.} A kérdés, noha már kezdetben felmerül, csak később, az analízisek nyomán oldható meg. Ha egy a két tartomány, akkor elégnek kell lennie egy elméletnek; ha kettő, akkor a vizsgálat során kettőnek kell kialakulnia. Mivel a két tartomány egy területhez tartozónak – legalábbis – látszik, <amíg a kényszerítő szükség a vizsgálat során el nem választja őket> együtt vizsgáljuk őket, amíg a kényszerítő szükség egészen vagy részben el nem választja őket.

A természeti tárgyaknak, jelenségeknek végeláthatatlan sokasága lehet esztétikai élmény tárgya. Nem tudnók felsorolni a „szép”-nek nevezett vagy nevezhető dolgokat se, holott, mint majd látni fogjuk, nemcsak ami „szép” vagy – a kanti kategória szerint – „fenséges”, tartozik az esztétikai szférába. S mikor sokaságot mondunk, nem szám szerint értjük csupán, hanem kvalitatív sokféleségeképpen, oly nagy lévén köztük a különbség és távolság, amilyen csak lehet a

mindenség jelenségei közt, s tudjuk mégis, egy közös világba, az esztétikai világba tartoznak. Költői és metafizikai hasonlat szerint a szem napszerű – de mi a közös a végtelen csillagos ég s egy apró bogár, a viharos tenger s egy szál virág, a hajnal fénye és egy madár füttye, az alföld síkja s egy emberi alak, a patak csillámló suhanása s egy heverésző állat, az alkonyati ég színe s egy kéz formája, a hold sugárzása s a tücsök ciripelése, messzi hegyek hullámos vonala és ismerősünk beszédhangja stb. között? Tudjuk pedig, hogy van valami közös, valami azonos érték, s az elmélettől éppen ennek az értéknek olyan meghatározását várjuk, mely ne rekesszen ki semmit, amit szemlélni, amiben gyönyörködni, amiben a szemléletünk számára valami megkapót, megejtőt, elbűvölőt, érdekeltetőt, vonzót, lenyűgözőt, felemelőt, megdobogtatót, ámulatatót találni tudunk – nem rekeszt ki semmit azon a címen, hogy valami csak látszat, nem valódi, hogy szín és hang tulajdonképp csak hullámok, s amit érzéklünk, érzékünk produktuma, hogy amit szemlélünk, nem lényeg, hanem csak „jelenség”, vagy hogy mulandó, hogy bűnös „creatura”,¹⁵ elátkozott teremtés, ördögi kísértés, erkölcstelen testiség stb. stb. És ez a sokféleség nem elég. Tapasztalatunk azt mutatja, hogy amit az egyik vidéken vagy országban „szép”-ként becsülnek, azt másutt közömbösen szemlélik, vagy éppen „nem szép”-nek ítélik, egy ország határain belül egy Petőfi az alföldért rajong és fumigálja a hegyvidéket, míg mások épp ellenkezőleg tesznek, hát még mekkora a különbség az égtájak s a világrészek értékelései közt, a fehér és a színes népek, a műveltek és a műveletlenek stb. értékelései közt. S ha a múlt képzőművészeti vagy írott emlékeiből kihámozzuk a korok ízlését, azt, hogy a természeti jelenségek közt mit kedveltek, szerettek, mit nem, mi iránt voltak fogékonyak s mi iránt nem, megint változatoknak és lehetőségeknek végtelen sora tárul ki előttünk. Az elmélettől pedig azt kívánjuk, hogy minden lehetőségnek is adjon helyet, s ne rekesszen ki semmit azon a címen, hogy más népeknek vagy koroknak ízlése annyira elüt a mienktől, vagy attól, amit mértéknek, normának felállítunk, sőt éppen ezt a végtelen sokféleséget a közöségben és viszont, értesse meg velünk.

Azt hihetnők, hogy az emberi alkotások természetszerűleg kisebb számában, a művészet szűkebb körében, s már csak azért is, mert a véges ember alkotásai, kevesebb a változat s kisebb a távolság, az eltérés köztük. De ki akarna itt mérgetni, szám szerint összehasonlítani, mikor a változatok sokasága és lehetősége itt is oly nagy, hogy erről az oldalról semmi könnyebbség se remélhető. S a helyzet itt – mint általában az ember alkotótevékenységénél – annyival ironikusabb, hogy itt már éppenséggel nem lehet szó {(ugyan amott is csak tévesen)} merő receptivitásról a természet adta végtelen sokféleség előtt, {ez utóbbira vetve a felelősséget a probléma szertelenségéért,} mert a művészet emberi alkotás, s mégis oly nehéz az embernek megmondania, mi az, amit pedig ő maga csinál. Az esztétikai eszmélet a változatoknak, azaz műfajoknak, a köztük való átmenetnek, keveredésnek, az árnyalatoknak szinte áttekinthetetlen sokaságáról tud, s gyakran még az egymáshoz közel esők rokonságát is nehezen, a távol esőké

éppenséggel alig képes megfogalmazni, noha egységüket, valami lényegesben közösségüket nem kevésbé tudja, mint sokféleségüket. Művészi élmény <tárgy> tud lenni az absztraktnak ismert s némelyik elméletben üres formának minősített tér, a térélmény, ha a teret megformált anyagok határolják és megkomponálják, síkokkal, oszlopokkal, fénnel, távlattal stb. mintegy meghatározzák, arányosítják, megmintázzák, egyszóval az építészet elemévé és anyagává teszik; <az emberi test, ha szoborként megteremti saját terét és sajátos mozgási, egyensúlyi törvényét, önmagában záródó dinamikáját; a külső világ látható jelenségei, ha képpé szerveződnek; a másik> a szobrászat plasztikus formája, amikor az emberi (vagy állati) test különvaló térben, sajátos mozgási, egyensúlyi törvények szerint, önmagában záródó dinamikával az alkotás alkalma; a külső világ jelenségeinek képpé szervezettsége; zenévé formáltan a másik absztrakció, az idő; költészetté formálva minden szellemi és lelki lehetőség, a magában megálló és zárt tárggyá formált hangzása, lejtése, színe, titkos alkímiája a szavaknak, a gondolatok minden fajtája a legegyszerűbbtől a legmélyebbig vagy legbonyolultabbig, az érzések minden irányú, árnyalatú, hevű, egymással megférő vagy egymást más szférában kirekesztő ágazata, minden valóságos vagy lehetséges cselekvés, mindaz, ami volt, van, vagy elképzelhető égen, földön, a mindenségben, mindaz, amit szépnek, bájosnak, megindítónak, érdekesnek, silánynak, aljasnak, nagyszerűnek, nevetségesnek, humorosnak, szörnyűnek, tragikusnak, undorítóknak stb. stb. nevezünk, mindez a líra, epika, dráma sajátos atmoszférájában, tempójában, terében, szerkezetében, hangzásában, súlyában; s mindez egymástól úgy elkülönözve, hogy külön zenetudomány van, amelybe mint a zenébe magába, külön képesség és tanulmányok nélkül a művészet minden többi ágának tökéletes ismeretével és értésével se lehet belépni; van külön építészettudomány, iparművészeti esztétika, szobrászat, festészet elmélete, poétika, dramaturgia, még a tragédiának is külön tana; s csatlakozik ehhez – mint a természeti tárgynál – népek, tájak, világrészek, azután pedig korok szerint a művészetnek oly sokféle, néha egymással ellentétes irányzata, ízlésnek, értékelésnek olyan rengeteg, néha egymást tagadó, megsemmisíteni törekvő módja, divatja – hogy mikor még ugyanazon műfaj keretén belül is olyan nehezen megférő elveket találunk, mint pl. a görög, a későbbi európai, a távol-keleti építészet közt, mikor az egyik költemény merő érzelem, s a teoretikusok azt hirdetik, hogy a művészet lényege az érzelem, másik költemény merő filozófia, s másik elmélet a művészet lényegévé az ideát teszi, mikor aminek [!] tökéletes zene voltáért <egy helyen> tűzbe mennek, s mások zeneellenesként támadják, mikor a képírás lényegéül hol a formát, hol a színt, hol a modelét,¹⁶ hol a síkszerűséget, hol a „tartalmat”, hol a tartalomtalan tiszta „festőiséget” hirdetik stb. stb. – akkor annál inkább kérdezhetjük, vajon van-e s ugyan mi lehet a köze a görög templomnak a szürrealista verssel, Palestrina kórusainak az afrikai barlangfreskókkal, egyiptomi monumentumoknak erdélyi népdalokkal, a Mahábháratának egy tanagra-figurával, a Capella Sistinának Petőfi *Megy a juhász*-ával, Dosztojevszkijnek valami pásztorfaragással,

Rembrandtnak Stravinsky gépzenéjével – és így tovább. Ha az egyén esztétikai tudata nem tud felelni a kérdésre, legalábbis az egyénnél lehetetlen teljes tapasztalat híján, az egyetemes esztétikai tudat, minden feltételezhető esztétikai tapasztalat összességének eszmélete azzal az igénnyel lép elénk, hogy helyet kér az esztétikai szférában, minélfogva magyarázatot az esztétikában és művészetfilozófiában. Ezen a sokféleségen állandóan rajta kell tartanunk a szemünket, hogy így biztosítsuk elfogulatlanságunkat, eleve ne rekesszünk ki semmit, s a határ megvonását a végére, minden esztétikai igény és lehetőség vizsgálata utánra hagyjuk. Mert elfogulatlanságra és teljességre való törekvésünket az elméletek minden oldalról ostromolják: ki a „tartalom” lényegtelenességét, sőt a tartalomnélküliséget s a „forma” egyedülvaló konstitutív szerepét állítja, a kettőt úgy elválasztva, hogy aztán nem találunk egymásra; ki a fogalmat rekeszti ki, mert a művészet annyira merő szemlélet, hogy a fogalmi elem nemcsak idegen tőle, hanem megölő ellensége; ki műfajokat, ki stílusokat rekeszt ki, amelyekre nem alkalmazható; ki magasabb és alacsonyabb rendű, zseniális és nem zseniális művészi tevékenységet minősít csak látszólag hasonlóknak, valójában <az utóbbinak nincs az előbbi mellett helye> egy kalap alá nem foghatónak. Mindaddig, amíg gondosan végigvitt vizsgálat eredményeképp más meggyőződésre nem jutunk, nem tekintjük elintézettnak a határ kérdését se vertikálisan, se horizontálisan, s mivel semmit se mellőzve, a teljesként tételezett eszméletnek megfelelő teljes elméletre törekszünk, vigyázunk, hogy se szélteben ne lépünk át semmin, se lépcsőn ne ugorjunk át. S csak egy az, amihez <igazodunk> {kötjük magunkat} a szertelenségben, a látszólagos káoszban: hogy az esztétikai igénnyel fellépő élmény és értékelés valóban olyan legyen, ha nem is szóban kifejezve – sőt akár gondolatban se okvetlenül világosan és határozottan megfogalmazva; a szemlélet aktusa, a szemléletben lekötöttség vagy ellenkezője eléggé megmondja, hogy esztétikailag élünk-e meg valamit s hogyan érzékeljük. (A jó és rossz művészet-ről való kritikai ítélezés, az értékelés immanens kérdése más kontextusba tartozik, s csak jóval később következhet.)

Az elvben valóban esztétikainak tételezett élmény és értékelés ilyen ideiglenes tudata tehát addig is eléggé eligazít bennünket, amíg majd az analízis pozitíve is meghatározni segít; addig a pozitív tudat körülhatárolására elegendő a negatív definíció, azaz ha az élmény és értékelés nem logikai, metafizikai, etikai, vallási, politikai, szociális, biológiai stb. <kategóriák [...], a művészet> nem az áhítat, hithűség, hazafiasság, erotika, izgalomkeltés, érdekfeszítés, propaganda, osztályideológia stb. a kritériuma; mindez *is*, és nagyon sok <minden> egyéb lehet az esztétikai élményben, de esztétikaivá nem ezek teszik.

Láthatjuk a feladat méreteit szélteben-mélyében. Ha végigtekintünk rajta: <szinte> egész világ. S a feladat eszerint olyan, hogy szinte az egész mindenséget, a természeti és emberi világot egy érték alá kell vonnunk. Ennyit tudhatunk előre, hogy milyennek kell lennie az értéknek, s a rávonatkozó elméletnek. Ha elérjük őket, az érték, melyben az egész világ elfér, lehet, hogy ha tartalmilag

határozzuk meg, semmitmondó, üres általánosság; <vagy> lehet, hogy olyan formális-általános struktúrafogalom, vagy olyan szubjektív-általános forma (mint Kanté: {a megismerő képességekhez alkalmazottság}), amely közömbösségében és esetlegességében lehetetlenné teszi a konkrét élménynek és tárgynak megközelítését, még csak a rá gondolást is. Mindez lehet, de nem okvetlenül szükséges. De lehet, annak az értéknek olyan formális mindenütt-jelen-valóságát találjuk, hogy <míg mindenütt egy és közös, annyiféle is tud lenni, ahányféle a tárgy, s így minden tárgy maga, a maga teljes konkrétságában, külön önálló érték, benne az egy és közös, nálánál nem kevésbé létező formával.> sem ő maga nem egészen tartalmatlan, sem össze nem egyeztethetetlen azzal, hogy az általa konstituált minden tárgy maga, a maga teljes konkrétságában, külön teljes érték ne legyen, benne az egy és közös, nálánál nem kevésbé létező formával.

A végső formának nem okvetlenül kell valami nem-létező szubjektív általánosságnak lennie, ugyanolyan reálisan „létezhet”, mint az egy-egy konkrét tartalom és forma, ha létezését az esztétikai szférában otthonos, ezzel a szférával egy-anyagú esztétikai létezésként, esztétikai valósággént értjük meg – és akkor, ha az esztétikai szféra, az esztétikai „létezés” fontos számunkra, aminthogy az, azt is megérthetjük majd, hogy *miért* az, és speciálisabban, miért fontos, és miért kell nekünk a művészet. Mert hiszen nem kevesebbről van szó, mint a világról s benne magunkról, a világnak s benne magunknak egy értéken át látott, nemcsak látott, megélt aspektusáról: mint láttuk, minden lehető élményünk csonkítatlan befogásáról az esztétikumban.

Mikor egy világ minden tárgyában bennlévő saját-elvűségének feltárása a feladat, akkor a művelet nem történhet lineárisan; mindig az egészre kell néznünk; akárhol kezdhethetjük vizsgálatát, mindenütt egyformán járunk a közepétől s minden tovább a készről. [!?] Legegyszerűbbnek látszik magán az esztétikai tárgyon kezdeni; de a tárgy, természetszerűleg, tovább hajt az őt konstituáló értékhez; az érték pedig, mely nem olyan tulajdonsága a tárgyaknak, mint amiket az ugyanazon tárgyakat vizsgáló botanikus, antropológus, geológus, asztronómus stb. vesz rajtuk szemügyre az értékeléshez, tehát a tudathoz továbbít; a tudat pedig – mely nem merőben szubjektív, mert mikor esztétikai élményről beszélünk, akár hallgathatunk érzéseinkről, gondolatainkról, a magunk ízléséről stb., sőt elhallgathatjuk értékelésünket, s akár csak a tárgyak objektíve észlelhető tulajdonságairól beszélhetünk vagy rájuk mutogathatunk – vissza a tárgyhöz. Az érték, úgy látszik, nagyon is a tárgyhöz tartozik, annyira benne van a tárgy tulajdonságaiban, hogy nélkülük nem tudom megmutatni; valamilyen szemléleti mód nélkül mégse jelentkezik. Mivel így magában egyik se állhat meg – s nem is állhat, mert külön: absztrakció – a teljes és valóságos esztétikai élményt valójuk, melyben együtt van tárgy, érték, értékelés a sajátos esztétikai jelleg legalább negatív maga-meghatározására képes tudatával. Ha mégis, nem beszélünk egyszerre mindenikről, ami lehetetlen is, a teljességet megóvhatjuk a többinek hozzáértésével, odagondolásával.

Ez az egészre-nézés megóv bennünket attól, hogy egyik vagy másik felet abszolúttá ne tegyük a filozófiai irányok – szubjektivizmus és objektivizmus, idealizmus és realizmus – nyomán vagy mintájára, s így elveszítvén a teljesség újra elérhetésének lehetőségét, interpretálásukkal valamelyik végletbe ne szoruljunk. De nem csökkenti az esztétikum egészében immanens nehézségeket, és nem rekeszti ki eleve – ami, értelmezésről lévén szó, lehetetlen is – a tévedéseket. Egész sorozatuk lehetséges aszerint, hogy az esztétikai élményben mit látunk végsőnek és döntőnek, s minden ilyen lehetőség elméletté ténylegesítésére tudunk is példákat. Az esztétikai élmény-egészben a speciálisan esztétikai érték és kategóriák mellett lehetnek, sőt mindig vannak is mások, nem esztétikaiak. <az esztétikai és nem esztétikai kategóriák intenzitása, fontossága oly sokféle fokú és árnyalatú lehet, egymás mellett vagy egymás felett oly sokféleképpen helyezkedhetnek el, egymást annyira erősíthetik, gyengíthetik, meg is semmisíthetik, hogy hol egyik, hol másik látszik döntőnek> Így van ez mind a természeti esztétikai tárgyak, mind a művészet tartományában. Egy virág, a nappali vagy a csillagos égbolt, általában a szabad természet, a síkság vagy hegyek, az erdő, a tenger, de a város népsokasága, lüktetése stb. a sajátosan esztétikai élmény mellett, (hogy azt érezzük „szép”.) még olyan egyéb vitális, metafizikai, vallásos, erotikus stb. élményeket kelthet bennünk, titokzatossága, mélysége, nagysága, vonzása előtt olyan meghatódást, csodálatot, áhítatot, izgalmat érezhetünk, amelyről tudjuk, hogy már más, mint „szép”, s mégis mellőzhetetlennek, el nem hanyagolhatónak érezzük és tudjuk, mert nélküle a tárgy és az élmény elszegényedne, megüresedne, meghamisulna, mesterségesen absztrakttá válna.

S a művészetben: az esztétikai mellett vallási, erkölcsi, filozófiai, általában tudományos, politikai stb. kategóriák lehetnek; egyik műben „valami emberi” van, ami fontos, másikban valami démoni; egyikben hatalmas erőt érzünk, másikban szabadságot; egyik eszméinket propagálja, másiknak pszichológiáját értékeljük; egyiknek ironiája, másiknak polémiája félelmes; egyik részvétre indít, az emberi közösséget érezteti, a másik a magánynak nagyszerűségét; egyikben a nemzeti, népi ragad meg, másikban az egyetemes, általános emberi; egyikben az érzés közvetlensége egy személyhez vagy tárgyhoz köt, másikban a világnézet <nagy> távlatával magunk is kitárulunk; egyik didaktikus, másik életerzésünket fokozza; egyikről tudjuk, hogy egy hatalmas úr erejének mutogatására épült épület, a másikról, hogy az Istent akarták vele dicsőíteni, a harmadikról, hogy eredetileg nem is művészi céllal készült, hanem mágikus tárgy vagy imádandó bálvány, tisztelendő szentkép, vagy használati, gyakorlati célra készült tárgy és így tovább. Mindezekben az esztétikai és nem esztétikai kategóriák intenzitása, fontossága oly sokféle fokú és árnyalatú lehet, egymás mellett vagy felett oly sokféleképp helyezkedhetnek el, egymást annyira erősíthetik, gyengíthetik, meg is semmisíthetik, hogy hol egyik, hol másik látszik döntőnek – s eszerint váltakozhat az esztétikai érték autonómiájának s vele az esztétikai szférának állítása, abszolút voltától kezdve relatív voltán át a teljes tagadásáig.

Az érték autonómiájának hitelét hol túlságos elkülönítésével, hol az ellenkezőjével veszélyeztetik, hol másra redukálásával; a csonkító vagy megsemmisítő elméleti irányokat – az árnyalatok elhanyagolásával – három típus szerint osztályozhatjuk: 1) minden a „forma”, a „megformálás”, a többi, ami a műtárgyban s az élményben van, „tartalom”, „téma” teljesen közömbös – ezért egyedül a „forma” abszolút; 2) az esztétikai érték mellett vele egyenrangú vagy nála fontosabb értékek szerepelhetnek az élményben – ezért ő csak egy a többi közt, relatív; 3) az esztétikai érték valami másból származtatása, másnak alája rendelése, aminek ő más nevű változata vagy eszköze csupán; ezért speciálisan esztétikai érték nincs is, így eleve eldőlt az autonómia kérdése. Mind a három az esztétikai élmény valamilyen immanens mozzanatára épülhet, ha tehát téves, nem okvetlenül azért, mert valami külső heterogén szempontot vitt bele, hanem azért is lehet, mert nem látja jól e mozzanatok funkcióját az élmény struktúrájában; az esztétikai élményben csakugyan nagyon fontos az, amit „formának” nevezünk, benne <az esztétikai mellett> csakugyan vannak <más> {olyan} értékek, amelyek az esztétikumon kívül is megtalálhatók (akkor – mint legvégül fogjuk látni – nem esztétikaiak), csakugyan megfér vagy alája is rendelődhet más élményeknek, amelyek föl is emészthetik. Ezért itt kell velük foglalkoznunk.

1) A forma-abszolutizmus, monizmus

Közönségesen úgy szokták fogalmazni – bizvást mondhatjuk, hogy szokták, mert azt a merésznek szánt elmésséget az ún. l’art pour l’art körül folyó vitákban évtizedekig sűrűn lehetett olvasni és hallani –, hogy mindegy, káposztát fest-e a festő vagy Madonnát, mert a művészetben nem a tartalom, a téma a fő, hanem a forma, nem a *mit*, hanem a *hogyan*. Erre azt mondhatjuk: van, amikor mindegy, van, amikor nem, és könnyű rálicitálni, van, amikor a káposzta több, mint a Madonna. Mert az egész egymás mellé vagy egymással szembe állítás kétértelműséből származó félreértés. Vagy már más szférában absztrakt „káposztát” és absztrakt „Madonnát” tesz egymás mellé, amiknek egyformán van vagy nincs valamilyen minőségük, értékük, de amilyeneket még sose látott, se el nem képzelt, s ennél fogva sose festett senki. Ha Cézanne is, Bouguereau¹⁷ is fest káposztát és Madonnát, az első esetben mind a kettő egyaránt értékes lehet, a másodikban egész bizonyosan egyaránt értéktelen, tehát mindegy; ha pedig Cézanne fest káposztát, Bouguereau Madonnát, akkor a káposzta többet ér a Madonnánál, azért mert a Cézanne káposztájában több van a Madonnából, mint a Bouguereau Madonnájában; és a Bouguereau Madonnájában több a káposzta, mint a Madonna. Persze az utóbbinál még a káposztát is a lehető legrosszabb értelemben véve; amiről szegény káposzta nem tehet. Mert a káposzta, akármilyen közönséges, sőt komikus dolog lehet az absztrakte gondolkodó és látó polgár szemében, más megrendülten állhat meg előtte, s az anyagnak, valóságnak, létnek olyan metafizikai mélységeit is láthatja benne – valósággal láthatja színében, formáiban, ke-

ménységében, rugalmasságában, az önaffirmálásban,¹⁸ abban, ahogy visszanez rá s önmagát mondja neki, hogy egy síkra kerül világlátásának egészével, s egyanyagúvá válik az egész világra irányuló metafizikai vagy vallásos élményével s annak akár legszentebb szimbólumaival; a Madonna pedig a hívő számára lehet akármilyen szent és magasztos, elképzelésében, akár az övében, akár valamelyik festőében, ha az történetesen Bouguereau, lehet semmitmondó, üres, édes felületesség. Nincs két egyforma káposzta és két egyforma Madonna, sőt káposzta és káposzta, Madonna és Madonna közt akkora lehet a különbség, hogy, mint mondtuk, egyik káposzta közelebb juthat a Madonnához, mint egyik Madonna a másikhoz és viszont. S ez a különbség megvan már a vászon előtt, nemcsak a vásznon. Silányan látott Madonnáról nem lehet nagyszerűt festeni, nagyszerűen látott káposztáról eszközei birtokában levő művész nem fest silány káposztát. Tehát nem a „hogyan van megfestve” dönt, a mű sorsa már előbb eldőlt. Azért, mert az egyik tárgyban már megfestése előtt más van, mint a másikban. Hogy ez a benne levő valami „tartalom”-e vagy „forma”, itt még nem ítéltető meg, de egyáltalán nem dönthető el ezen a szintvonalon és ezzel az okoskodással, mely képtelen a formát csak valamennyire is megfogható módon meghatározni. Ha mindazt, ami tartalomszerű, ami „mi”, bagatellizáljuk, nem marad meg egyéb, mint valami felületi simaság vagy érdekesség, csillogás vagy tompaság, ritmus, „stílus” és hasonló (nem is bolygatva most azt, hogy a legfelszínebb sajátságok is lehetségesek-e valamilyen tartalom nélkül, s minden változásuk nem jár-e mindig tartalmi változással) – de ki tudja elhittetni az esztétikai tudattal, hogy pl. a Karamazov testvéreket vagy a Háború és békét formája, stiláris kiválósága teszi számunkra olyan különlegesen naggyá, fontossá? {Breughel, Rembrandt koldusai és szegényei, Daumier proletárasszonyai nemcsak formák, mozgástanulmányok stb. (általában Bosch, Breughel, Rembrandt, Michelangelo, katedrálisok, Parthenon, Homéros, Chanson de Roland)}. Az erőszakolatlan esztet. tudja, hogy nem közömbös, a Divina Commedia arról szól-e, amiről, vagy Jancsi és Juliskáról; s a Sistina mennyezetén a teremtés van-e megfestve vagy a pigmeusok és darvak harca. Nem azért, mert Jancsi és Juliskáról nem lehet remek költeményt vagy regényt írni, a pigmeusokról remek képet festeni. Lehet, de csak úgy, ha vagy az van bennük is, ami amazokban, vagy más valami, ami más módon, de hasonló fokon fontos a számunkra. Igaz, a prózába átirított Commedia sokat veszít értékéből, tehát a „hogyan” változásával, de az ilyen – s a miértjét később értjük majd meg – nem azonos az eredetivel tartalmilag se; {Más a látszólag azonos tartalom a más formában. Tudja ezt minden költő, aki tudja, hogy minden forma mennyire „mást mond”, másítja a tartalmat. Ennek eléje vágnunk felesleges, a végén úgyis megvilágosodik.} az értékváltozás arányos a tartalom változásával; {aminthogy a Michelangelo-utánpótlás formája látszólag hiába azonos a Michelangelóéval, ha a „mi” nem azonos, s az érték változása itt is arányos a „tartalommal”, de itt is megváltozott nemcsak a tartalom, hanem a forma is; ha a prózában írt Commedia tartalma azonos volna a versben írttal, akkor a formája is

azonos volna vele, s ha a Michelangelo-utánczók formája valóban azonos volna a Michelangelóéval, akkor a tartalom is azonos volna vele; } az azonosságuk látszat. Mert a Commedia tartalma nem az, amit prózában is el lehet mondani, hanem minden szavának és hangjának minden színe, súlya, üteme is, mert mind láttat és éreztet valami másképp nem láttathatót és éreztethetőt, s a Michelangelo formája nemcsak az, amit utánózni lehet, a contrapposto,¹⁹ az önmagába visszatérő forma körültekergetése, az izmok játéka, a monumentalitás és hasonlók, hanem a testek egész anyagi, fizikai, sőt metafizikai, szellemi minősége, feszültsége, szóban kifejezhetetlen, de ott látható „mélysége”. {arányok, egyensúly, színharmónia, hangharmónia, részek egymáshoz való viszonya, egysége, ritmus, hangok dallamos és ütemes egymáshoz fűzése stb. (*Kant*, pulchritudo vaga;²⁰ arabeszk, szönyeg stb. – ami nem jelent)}

A tartalom a formában látható, s amiben más látható, magának is másnak kell lennie. A tartalom és forma absztrakt fogalom, <éppen absztraktsága miatt, képtelen akár a tartalomnak, akár a formának valami általános> minél inkább megközelíteni igyekszik a konkrét esztétikai jelenséget, annál inkább elárulja kétértelműségét; hol jó minőségű, tartalmilag is egészen másfajta káposztát állít rossz minőségű Madonna vagy valami magasztos tárgyú, rossz költemény mellé, hol az egyiken a forma kategóriája alá vonja azt, amit a másikon a tartalomé alá, forma és tartalom határát önkényesen tologatva ide-oda, az esztétikumba fölvéve vagy belőle kirekesztve ezt vagy am azt. Ezért hiába várjuk ettől az irányzattól akár a tartalom-forma reláció valamilyen általános érvényű meghatározását, akár az esztétikai fenomén teljességének megtartását és megértését, s ennél fogva akár autonómiájának sajátos esztétikai értékben való biztosítását. Nincs mért időznünk mellette.

Ennyit se {vesztegetnénk} foglalkoznánk e vulgáris érveléssel, ha nem élné még ma is, s nem írtak volna és nem írnának kritikákat és nagy tudományos könyveket ezzel az elvvel – s ha nem az esztétikai autonómia megvédésének szándéka volna az ihletője.

Az esztétikai fenoménben, akárhol húzzuk meg a forma határát – ha szűken, rajta túl, ha tágan, rajta belül – mindig vannak más szférákban <is> előforduló, más kategóriák alá tartozó elemek: ismeretiek, erkölcsiek, vallásiak, társadalmiak, politikaiak stb., s megtörténhet, mint ahogy minduntalan meg is történik, hogy a műtárgyat ezen ellentétes kategóriák szerint ítélik meg. A forma-abszolútum hívei a nem esztétikai kategóriák illetéktelen bíraskodásától féltik az esztétikumot, polemikusan utalunk arra, hogy szép és nemes érzelmekkel milyen rossz verseket lehet írni, a sajátosan esztétikai-művészi érték biztosítása érdekében tehát meg kell védeni az esztétikai szemlélet és ítélet amorális voltát, tágabb értelemben: aracionális, areligiosus, apolitikus stb. voltát. Más indítékkal, de idetartozik Kant is. Két védő öv is keríti nála az esztétikai fenomént; {1) a szellem autonómiája általában 2) az esztétikai speciálisan} az egyik általában védi a szellem autonómiát, mikor szembeállítja az empíriával, a szellem oldalára utalva

azt, amit teljesen ő csinál, ami „tisztán” és teljesen csak ő, s ami egyedül felel meg az általánosság követelményének; az empiria oldalára utalja a szellemtől idegen, vele ellentétes, esetleges és relatív jelenségvilágot, világ-matériát; az autonómiát csak a magára állított, „tisztá” szellem, a merő „forma” képes megőrizni; a másik öv: az esztétikai fenomén sajátosságaként felismert irracionalitását védi a racionalitás ellen, az előbbit itt a formával, az utóbbit a tartalommal azonosítva. A kanti szellem-empíria, forma-tartalom fogalompár, mind a kettő merő absztrakció; üres szellem és forma, formátlan empiria és tartalom, amilyen az esztétikai szférában (itt csak reá van gondunk) nem akad és nem akadhat soha. A két védő öv egyúttal két szűrő is: a szellemből és formából annyira kipárol mindent, hogy a végén nem marad semmi. A kanti elmélet is, az autonómia megvédésének jogos igyekezetében, a forma kétértelműségének kelepcéjébe kerül; az esztétikai „forma”: formálás, csinálás, a formálás minősége teszi esztétikaivá, minden alkalommal meg kell alkotnia a formát – semmi köze a kanti kész, gegeben²¹ formakategóriához, amikben mutatkozik a szellem autonóm tevékenysége az empiriával szemben, de amiket a szellem mégse maga csinál; sőt nehéz két egymástól nemcsak elütőbb, de egymással ellenkezőbb fogalmat találni; itt mégis megcserélődnek; a szó csak. Az autonómiáért így nagyon nagy árat kell adni: mindent; meg kell semmisíteni az esztétikai fenomént. Holott az autonómiát így biztosítani és megőrizni akarni szükségtelen és hiú törekvés; szükségtelen, mert a szellemnek nem kell elvesznie az empiriában, a formának az anyagban, sőt, csak ott mutathatja meg erejét; hiú, mert a „valóság”, akárhol nyúlunk hozzá, mindig és mindenütt formált – az esztétikai formálás csak valamiképpen már <meg>formált anyagra irányulhat. Hasonló meddő és fölösleges a másik védekezés, a racionalitás ellen való: az esztétikai forma, mivel formálás, a szellem műve, nem kevésbé racionális, mint a tartalom, s a tartalom nem kevésbé irracionális, mint a forma – és mind a kettő viszont.

Tanulságul marad: a vulgáris érvelés a műtárgyak tartalmi sokfélesége közt, s vele szemben megvédeni akarva a sajátosan művészt, Kant megmenteni igyekezve a szellem „tisztaságát” és autonómiáját, úgy elpárologtatja a formát s [...] az anyagot, hogy ezen az úton nem tudunk egy lépést se tovább tenni az érték és autonómiája felé; ezért jó példa a kanti s utána a kantiánus elmélet arra is, amikor az esztétika sorsa egy filozófiai rendszerhez fűződik; de útravalóul magunkkal visszük ezen irányok hasznos hagyatékát, az esztétikai tudatunk egyébként is határozott tanúságtételét arról, hogy az esztétikai érték gyökeresen és lényegében más, mint a többi érték, s az esztétikai tárgyban valóban fontos a „hogyan”.

A feladat: olyan értéket találni, mely általános és mégse üres, minden lehető tartalomra érvényes, és mégis sajátos, minden lehető anyaggal elegyedik és mégis autonóm; s amely megértesse – amire semmi absztrakció, semmi „üres” és „tisztá” forma nem képes –, hogy mért olyan fontos nekünk az esztétikum, a művészet. Mert az esztétikai tudatban benne van ennek a fontosságnak a tudata

is, s épp az esztétikai tudat tudja, hogy az értéknek ilyennek, erre felelőnek kell lennie.

2) *Értékrelativizmus, pluralizmus*

Heteronóm kritérium: pl. a művészet dekorációnak tekintetik. Lehet csak dekorációnak tekinteni, művészt teljesen mellőzve. Ekkor a művészet kérdése fel se vetődik. De lehet művészetnek is tekinteni – ekkor *két kritérium* van, mert akkor a dekoratívságon kívül művészetnek is kell lennie, (ha nem az, már nem tartozik ide), s akkor a művészi kritérium szerint ítéltetik meg, s amellett a másik szerint is, hogy ti. mennyire teljesíti a dekorációigényt. Ugyanígy más esetekben: didaxis; szórakoztató; vallási; politikai; hazafias; nemzeti; erkölcsi, tudományos; világnézeti; gyakorlati (épület, bútor stb.); stb. {Tulajdonképpen minden írásmű didaktikus} Ezért lehet a művészetet külön nézni ebből a két szempontból (pl. a vallással stb. nem törődve), vagy a kettőből egyszerre. A kettőnek egysége. Mint a műtárgyban a kettő: egy. S csak az analízis választja el. Ez az utóbbi a teljesebb s igazabb. De csak addig, míg a művészi elv fel nem áldoztatik vagy meg nem csorbul. Akkor van igazi heteronómia. S kívül jutunk a művészet terén. Tehát: nem a vallási buzgóság a kritériuma a jó vallásos művészi alkotásnak – de ha már vallásos (ha valóban az, s nemcsak a téma neve az), akkor a vallásos tartalomnak és élménynek (mint minden másnak) igazinak és értékesnek kell lennie, mert különben a művészi értéknek rovására válik. S így például a gyakorlati célúnál (ház, bútor stb.): meg kell felelnie a célnak, mert az is egy momentum benne (amelyik széken nem lehet ülni, művésziileg se lehet tökéletes), amiről a műtárgy beszél, amit mond. Mindez tehát nem jelent heteronómiát, hanem csak azt, hogy a műtárgynak két oldala lehet, és van is mindenkor. Valami lehet jó didaktikus, vallásos, hazafias, gyakorlati stb. mű, de nem vagy alig művészet. De nem lehet művészet, hogy egyúttal valami más is ne legyen. Mert nincs művészet valamilyen tartalom és cél nélkül, (maga a pusztá közlés is ilyen, bárminek megmondása, megértetése) s az mindig heteronóm. De autonómmá válik azzal, hogy a műtárgy teljesen felveszi magába, s ezt a formává vált mást nézhetem teljesen a művészet kritériumával. Tehát: a műtárgy valami, ami teljesen, minden ízében művészetté vált, de ezt a valamit nézhetem kettősségében, a műtárgy szolgálhat nem-művészi célt is, sőt ezt a valamit nézhetem nem-művészetként is. Ez nem változtat elvben az esztétikai autonómián, nem szünteti meg elvi érvényét.

Ezt jól meg kell érteni, mert innen származott rengeteg félreértés: az esztéticista, védekező l'art pour l'art-tól a csak heteronómiás utilitarizmusig, biologizmusig, vitalizmusig.

A *művészet* mindig szolgált heterogén szempontoknak. Az esztétikai érték nem készen kínálkozik, azt ki kell küzdeni – s kiküzdi magát dialektikusan. Ebből mindaddig nincs baj, míg az idegen szempont, érdek és érték felvételük a

művészetbe, vele egybeolvadó anyaga; a baj akkor kezdődik, amikor elválnak, amikor a műtárgy nem minden ízében művészet, hanem más valami; vagy amikor a szemléletben is megtörténik a csak az analízisben jogos szétszakadás, s az ítélkezés a művészi kritérium rovására történik. Itt jól kell tudni disztingválni. Erre nincs szabály, minden esetben külön kell elintézni. – A művészet mindig más is akart lenni, mint művészet – s ez nem ártott neki, amíg egészen művészet is volt. Egyfelől nézve egészen művészet, másfelől nézve lehetett más is. De vannak heteronóm célok, amelyek a művészetnek javára, s mások, amelyek korlátozására vagy kárára vannak (pl. propaganda, plakát korlátozza a művészi lehetőséget). Ezt is a gyakorlat mondja meg esetenként. Vannak a művészettel homogén és vannak vele ellenkező célok. Például a vallás egy vonalon mehet vele – de nem mindig. Más a művészetnek *eszközzé* aljasítása.

Teljesen heterogénmentes csak az a művészet lehetne, melynek semmi tartalma – de ilyen nincs. A legegyszerűbb ornamensnek is van tartalma, mert (mint látni fogjuk) „mond” valamit. {*A másféle, a sokféle esztétikai jelentésűvé is válik. Ezzel válik esztétikai fenoméné, műtárggyá.*}

Újabb tanulság: az esztétikai érték autonómiája és konstitutív volta nem jelenti azt, hogy az esztétikai élményben és tárgyban rajta kívül más érték és konstitutív kategória nincs jelen. Megfér más értékekkel. De amikor esztétikailag értékelünk, akkor az esztétikai a döntő. De erre nincs szabály. Vannak értékek, amelyek az esztétikai értéknek rovására válnak, mások a javára, s nélkülük üres volna az élmény és a tárgy, merő artisztikum. A rein-schöne.²² – Megvédeni mind a kétfelét. Az erőszakolatlan esztétikai tudat azt mondja, hogy megfér másokkal, se feláldozni, se a többivel egyjelentőségűvé tenni nem szükséges.

De különben is: az autonómiához nem szükséges, hogy az érték egymaga legyen.

Ebből megérthetjük az esztétikai autonómia fokát: nem kizárólagos érték, de annyi, amennyi elegendő, hogy esztétikai mivoltát biztosítsa.

3) Az esztétikai érték valami másból származtatása, másnak alája rendelése

Nietzsche: igazságkritériuma a hatalom érzetének fokozása; igaz, ami az ember létére nézve célszerű; pragmatizmus; az igazság kritériuma, hogy az embernek javára válik-e; igaz, ami az emberi tevékenységnek fokozója, segítője, akadályok legyőzője, ami sikerre visz, előbbre visz, amivel dominálni lehet a természetben; ami hasznos; ami fokozza a vitalitást; az „életet” segíti stb.

Mindezek nagyon ingadozó, relatív fogalmak, pontosan meg se határozhatók; egy ismeretlent, ill. ismertet, de nem jól meghatározottat egy ismeretlennel meghatározni.

A művészet *autonómiáját* is meg lehet szüntetni, mint a tudományét, azzal, hogy valaminek szolgálatába állítjuk. Az, hogy valami igaz-e vagy nem, „szép”-e vagy nem, művészi-e vagy nem, tovább is ugyanúgy kérdés marad, mint előtte,

s ez minden esetben a saját módszere szerint állapítandó meg – csak a megvalósult tárgy használatában van változás. S hogy valami igaz-e vagy nem stb., nem ez a változás határozza meg, hanem az immanens kritérium. Amikor már nem az (amikor a disznót azért mondják szépnek, mert kövér), akkor tudjuk, hogy az illető érték szféráján kívül vagyunk, s a szó lehet ugyanaz, de jelentése már más. Egy értéket, egy fogalmat meg lehet szüntetni, mellőzni, (mint ahogy meg is szűnnek), de nem lehet, hogy ugyanaz teljesen megváltozzon s mégis önmagával azonos legyen. (Ennek le is vonták a konzekvenciáját, pl. olyan irodalmi, művészi irányok, amelyek nyíltan kimondták, hogy ők már nem irodalom, művészet.) Valami nem lehet ugyanakkor igaz és nem igaz, művészi és nem az.

Az igazság igazság voltának nem kritériuma, hogy termékeny, életfokozó stb.-e, hanem <csak> az, hogy igaz-e vagy nem. Az, hogy termékeny, életfokozó-e stb., az igazság termékenysége, életfokozó képességének stb. kritériuma. Mert valamely igazság lehet termékeny, életfokozó stb., vagy lehet nem ilyen, vagy az ilyennek ellenkezője. Hasonlóképp lehet a tévedés is egyik is, másik is; amíg igazságnak vélik; mert amint kiderül tévedés volta, megszűnik hatékonysága is; vannak termékeny tévedések, néha termékenyebbek sok igazságnál – de termékenységük feltétele, hogy igazságnak tartsák őket, az igazság mezében kell járniok. – Mondhatja valaki: nem törődöm azzal, igaz-e valami vagy nem, hanem csak azzal, hasznos, életfokozó-e stb.; de nem mondhatja, hogy igaz, ami hasznos, nem igaz, ami káros. Két külön szféra összekeverése. A termékenységet az igazság kritériumává tenni: szavak és fogalmak elcserélése; mintha azt mondanám, hogy valami fekete, onnan tudom, hogy gyászos. Az igazság hasznosságát stb. megállapítani – jogos; de pl. a hasznosságot igazságnak nevezni nem. Hogy valamely igazság milyen értékes, az kérdezhető, és az minden esetben változik; de hogy igaz-e, annak csak egy kritériuma lehet. S csak addig tudomány, (ha ti. tudomány = ismeretek rendszere), amíg igazság van benne; csak addig művészet, amíg esztétikai érték van benne. Lehet más szolgálatába állítani, de tudománynak, művészetnek csak így marad meg (tudomány lehetett valamikor, ami ma tévedés; művészetnek becsülhettek valamit tegnap, amit ma nem becsülünk – de egyik is, másik is nem azért szűnt meg tudomány vagy művészet lenni, mert életfokozó stb. képessége megszűnt, hanem mert tévedés volta, számunkra művészietlen volta kiderült).

Az absztrakt igazságfogalom (ti. az állítás megegyezése a tárggyal) nem mond semmit egy-egy igazság értékéről. Ez az absztrakt igazságfogalom csak egy *lehetőséget* jelent, épp ez a lehetőség az érték, de már oly általános, hogy csak mint értékes igazságok lehetősége bír értékkel. Mikor az igazságról mint értékről beszélünk, erre a *pozitív* oldalára gondolunk s nem a negatívra, ti. az értéktelen igazságok lehetőségére. De az értéktelen és értékes igazság közt is van egy közös vonás: hogy igazság mind a kettő.

Az absztrakt érték tehát nem önmagában hordja értékes voltát, hanem megvalósulásaiban. De akkor se okvetlen a hasznosság stb., tehát valamire nézve – ha-

nem lehet önmagában érték, mint megismerés, esztétikai kontempláció stb. E lehetőség tagadása önkény és erőszakolás; dogmatizmus a felvilágosultság és szkepszis nevében.

Tudományt, művészetet lehet más célok szolgálatába állítani, más értékeknek alárendelni, de tudomány volta, művészet volta csak addig terjed, ameddig az igazság és művészi érték érvénye terjed. Azon túl valami más kezdődik. Lehet valami egyszerre igaz, művészi és hasznos, életfokozó stb. Ha valaki akarja, az utóbbit teheti az előbbi mértékévé. De a tudomány igaz voltának csak az igazság, a művészet művészi voltának csak az esztétikai érték lehet a kritériuma. A tudományos ismeret értékének lehet azután tovább mértéke az ismeret termékenysége, a művészi értéknek a művészi élmény gazdagsága – de az igazság és művészség kérdésének akkor már el kellett dölnie. (Hasznos, életfokozó stb. lehet nagyon rossz művészet és viszont. A tömeg ítél? szavazat? a giccs, slágerek.) Sokat mondó igazság és művészet vagy keveset mondó. A tudományban: az igazság sokfelé ágazó, utaló, sok más igazságot feltáró; művészetben: kozmoszt, életet stb. feltáró – de a vége mindig az, hogy: ebben az érzékletes tárgyban, ebben a formában, ebben a szemléletben – ha pedig nem, elhagytuk a művészet területét s az esztétikai szférát.

Zenemű mint idegcsillapító; színház mint pihentető; olvasmány, regény mint szórakoztató – nem az a művészi érték kritériuma, hogy milyen jó idegcsillapító, a másikat, hogy jó pihentető, jó szórakoztató stb. – mert ha az, ott megszűnik a művészi fogalom értelme. Ezeket a szolgálatokat egyébként más dolgok sokkal jobban tudják megadni – s akik csak ezeket keresik, ezekhez a dolgokhoz fordulnak is, nem a művészethez. Egy football-match jobban tud izgatni, életet fokozni; a technika jobban hatalmi érzetet kielégíteni; társaság, utazás, mulatság stb. jobban szórakoztatni.

Tudomány, művészet *keletkezésében, létrejöttében* mindig van heteronómia; de ami tudománnyá, művészetté teszi, az érték, az autonóm.

Pragmatizmus szerint kritérium: érvényesülés, siker; igaz az, ami érvényesül, hat. Művészetben valami sokáig sikertelen (Cézanne, Stendhal stb.); vagy évekig siker, s akkor vége; más évszázadokig; s felváltva, hol igen, hol nem. Hány év sikere a kritérium? és kik életének fokozása? a tömegé? vagy a hozzáértőké? mekkora szám a mérték? s a kortársaké vagy utódoké?

Valami nem azért igaz (tudományos), mert hasznos stb., hanem valami, ami igaz (tudományos), hasznos is lehet. Lehet aztán valamely igazságot hasznossá-gáért becsülni, de csak addig igazság, addig tudomány, amíg az – azon túl megszűnik tudomány volta, akármekkora hasznossága van is még. Mint ahogy megszűnik, amint nem nézem igazság és tudomány voltát, csak hasznosságát. Akkor már csak hasznos vagy nem hasznos állításokról beszélhetek, de nem hasznos vagy nem hasznos igazságról – mert hiszen az igazság fogalmát elvettem. Vagy igazság az, ami igaz; vagy igazság az, ami hasznos; de az utóbbi önkényes szó-

használat. Mondjuk inkább: az igazság maga nem érdek, s annyira nem, hogy a szót se használjuk többé; csak a hasznos érdek és azt értékeljük.

A művészet sok mindenre szolgálhat, sok mindenre lehet jó – de mindez nem kritériuma művészet voltának és értékének, (ez a kritérium immanens), hanem csak másra használhatóságának. A művészetnek lehetnek művészen kívüli céljai, de ezek a célok nem mértékei művészet voltának, legfeljebb annak, hogy azon céloknak jól megfelel-e.

Miben különbözik egyik fajta „életfokozás” a másik fajtától? csak kvantitatíve, a mértékben? akkor már nem is lehet külön művészetről, esztétikumról beszélni, csak két nagy domíniumról, melyre a világ oszlik; ti. az életfokozó, életre lendítő és életnyűgöző, -csökkentő fenomének domíniumáról. Vagy kvalitatíve is különbözik? más-más fajta, más-más kategória alatt? melyek azok? Ha csak „életfokozás” stb. a kritérium, akkor nem tudunk különbséget tenni, akkor még azt se tudhatjuk, mi is a művészet, mi az esztétikum, a művészeti tárgy; mert a heterogén kritériumok nem mondhatják meg.

A művészettel visszaélni is lehet. Azt is lehetne kritériummá tenni, mint ahogy teszik is, hogy az az igazi művészet, ami az uralkodó osztályok vagy a proletárság érdekeit szolgálja. S az ilyen célra használt művészetben is valóban lehet művészi érték; de művészi voltának kritériuma csakugyan nem ezen érdekek szolgálatának sikerültsége, hanem a művészi érték. Ha a művészettől mint emberi produktumtól meg lehet kívánni, hogy az emberiség nagy kérdései mellé álljon, hogy egy jobb világ érdekében szóljon, hogy tehát a művészet lehet emberileg is értékes vagy lehet az emberiség árulója – ez igaz, sőt fontos, de az esztétikában ezt a kérdést mindenképpen meg kell előznie a művészi minőség, a műtárgy, az esztétikai érték kérdésének, mert e nélkül azt se tudjuk, miről beszélünk.

És ha a tudomány olyan igaz ismeretek rendszere, amelyek hasznosak? s a nem hasznos igaz ismeretek rendszere nem tudomány? Felelet: hogy tehát a tudomány csak igaz (vagy annak vélt) ismeretek rendszere, már el van intézve. Hogy aztán ezt a tudományt a hasznosság kritériumának vetjük alá, s aszerint fogadjuk el tudománynak vagy nem, hogy valamire használható-e vagy nem – ez már kívül esik a tudományelmélet határán, mert arra vonatkozik, hogy a tudományt mire használjuk. A tudomány lehet igaz és hasznos, de nem lehet nem igaz és hasznos, mert akkor hasznos, de nem tudomány, (értve: tudatosan nem igaz; mert tévedések is lehetnek hasznosak, s igaznak vélt állításokról kiderül, hogy nem igazak). Ugyanígy a művészetnél.

Az elmélet csak arról szólhat, *mi* a tudomány, *mi* a művészet. Mert nagyon sok mindenre lehet használni őket, amit elméletileg nem lehet megállapítani (könyv ágyban altatóul olvasva; és Galeotto tu il libro²³).

Életfokozó, hasznos stb. – még senki se határozta meg ezeket egyértelműen. De megtörténik, hogy tudomány vagy művészet sokáig értetlen, ismeretlen marad – s aztán felfedezik. Közben nem volt tudomány és művészet? Az volt, csak

nem hatott – ami más. Minden más kritérium bizonytalan és megbízhatatlan, csak az immanens az igazi.

Még sok heterogén szempont lehetne a művészet kritériuma, amilyenek valóban voltak is a történelem során s ma is vannak: nagyok dicsőítése, hazafiság, díszítés, szórakoztatás, vallásos kultusz, morál, nevelő hatás stb. Mind egyaránt igényt tarthatna arra, hogy ő legyen az igazi kritérium – és nincs semmi kritérium, hogy mért legyen inkább az egyik, ne a másik.

A műtárgy állandó feszültség autonómia és heteronómia közt, s a kettőnek dinamikájában él. Ezt csak a felszínen megálló szemlélet nem érzi, amelynek a művészet nem is más, mint szép csillogó felület, impossible²⁴ szemlélet, merő „forma”.

Mindezek immanens tulajdonságok: mert a művészetben valóban vannak más, mint esztétikai értékek és kategóriák is: van életfokozás, lelki lendítés, fel-emelés, díszítés, gyakorlati stb. Az esztétikai érték nem egyrétű, szimpla valami, hanem sokrétű, gazdag.

Ezek részben pozitív, részben negatív meghatározások. Foglalkoznunk kell velük: közelebb jutunk révükön a helyeshez és elintézésükkel szabaddá tesszük hozzá az utat.

Ezek az esztétikai tudatban vannak, belőle analizálhatjuk, de helytelenül vannak integrálva.

Olyan meghatározásra van szükség, mely biztosítja az esztétikai kategória primátusát, a többinek érvényben hagyásával.

Mért, hogy ha a szándékot észrevesszük (hogy a művészetet valamire felhasználni akarják), elkedvetlenít (Man merkt die Absicht und wird verstimmt²⁵)? Hiszen a heteronóm kritériumok szerint az ellenkezőnek kellene történnie – minél jobban érezzük a propagandát, térítő szándékot, ideológiát stb., annál jobban kellene tetszenie. Mert a művészet meghamisításának érezzük, lealacsonyításának. Nem mindig annak érezték; de ezek művészileg naivabb és erősebb korok voltak, bírták.

A kívülről támadó nehézség: a változás, a történelem. Nem: ugyanazon érték mindig tökéletesebb megvalósulása, hanem egészen más érték. (Mint vallás, erkölcs, filozófia.) S nem elég ízlésváltozás, a különbség sokkal nagyobb és mélyrehatóbb. *Világnézet.* De ennek alapja, matériája *társadalom* és gazdaság.

Történelmi materializmus; ideológia; Überbau.²⁶

Milyen *autonómia*, mely eszerint funkció – és milyen *egy*, ami ennyire változik? és milyen szféra, amibe ily sok minden beleszól?

{A szociologizmus, történelmi materializmus nem mondja merőben funkciónak a művészetet (általában a kultúrát), és nem tagadja teljesen autonómiáját. Vannak ilyen irányai, de nem mind.}

A történelmi materializmus vitája a filozófiai antropológia ellen; olyan, mint érték autonómia ellen; az emberi tulajdonságok nem az emberben a priori, ha-

nem társadalmi és történelmi produktumok; de ő is állítja az ember lehető és megvalósítandó autonómiáját; eszerint ugyanezen alapon lehetőknek kell lennie az érték autonómiájának is.

Ami nem autonóm esztétikai, azaz oly kevésbé autonóm esztétikailag, hogy esztétikailag jelentéktelen, nem ide tartozik; lehet egyébként értékes (pl. erkölcsileg, tudományosan, társadalmi funkciójában stb.), de más; szavak, fogalmak jelentése.

Az önmagáért való érték szemlélete luxus? De érték látása nélkül nincs helyes cselekvés. S ezért kell az érték ismeretét terjeszteni – egyik szellem a másikon gyűl ki. Nem mindenki jut önállóan az ismerethez. Ha az érték készen adná magát, nem volna Sollen²⁷ jellege.

Az értéket el kell érní, meg kell valósítani – ebben a társadalmi és történelmi helyzet lehet akadály. Az ideológia ellene lehet az érték autonómiájának. Alkalmilag meg is semmisítheti, a művészetet csakugyan társadalmi funkcióvá korcsosíthatja. Magát a művészetet megsemmisítheti. Mindez nem érv a művészet és az autonómia ellen. Keresztynségről – nem lett az, ami Jézus, társadalmi funkcióvá süllyedhet, uralkodó osztályok szövetségese stb. Mindez lehetséges, de nem érv a vallásos érték ellen. Elvi lehetőségről van szó.

Az autonómia *léte* feltételhez kötve, de köztük önállósulhat; persze hogy nem üres térben – de materiális feltételeknek föléje kerülhet, és mint történelmi jelenség, mindig célnál lehet, amivel kiszakad a történelmi relativitásból. Az érték küzdelemben keletkezik, de aztán kiemelkedik. {Amíg megvannak hozzá a feltételek – elmúlhatnak.} Mértékei nem hatékonysága, történelmi szerepe, hanem autonómiájának megvalósulása. Itt elég: a lehetősége.

A tudomány jórészt nem tudományos megismerés indokából keletkezett, pl. alkímia – kémia; vallás; filozófia; művészet. De autonómmá válhatott.

A történelmiség végiggondolásával: ha minden történelmi, akkor a gazdasági-ökonómiai tényezők s a kultúra egymáshoz való viszonya – az Unterbau-Überbau²⁸ viszonya, az utóbbinak az előbbin függése – szintén nagyon változhat, alakulhat, a nagy szorosságtól a nagy lazaságig és viszont; s ha a jövő társadalma, az osztály nélküli és ideológia nélküli társadalom a szabadság koráé, benne a kultúra is szabaddá lesz, s az ember közbevetetés nélkül kerülhet szembe végző kérdéseivel; ha ilyen a jövőben lehet, lehetett a múltban is. Hogy volt-e, itt nem fontos. Elég a lehetőség. Elvről van szó. És általában nagyon sok fokozat lehet koronként, népenként is. Eszerint általában beszélni a társadalom-ökonómia és kultúra merev viszonyáról, történelmietlen és dogmatizmus.

Eszerint az esztétikai autonómia *feladat*, amelyet mindig újra meg kell szerezni, ki kell vívni. Nemcsak a materiával szemben, hanem az autonómiaellenes erőkkel szemben, (állandó és változó együtt).

Lehet, hogy amit esztétikai értéknek, művészetnek nevezünk, valamikor nem volt, s valaha nem lesz; lehetett s lehet majd helyette valami más, egy s másban

talán hasonló, de mégis más valami; olyan elméletet, olyan definíciót nem lehet csinálni, amely reá s azokra is vonatkozzon; valamire s másra is, mint az a valami. Nagyon lehet, hogy mi sok ősi, archaikus, afrikai stb. művészetet inadekváte nézünk, amikor egyáltalán művészetként nézzük; talán nem akartak az lenni. De ez nem változtat a dolgon: hiszen éppen az esztétikai szemléletet vizsgáljuk, az esztétikai élményt és esztétikai tárgyat, a művészi szemléletet, azt, amellyel – talán inadekváte – azokat a tárgyakat is szemléljük és műtárggyá konstituáljuk. Ez az esztétikai, ez a művészeti szemlélet is keletkezett valamikor s elmúlhat; de amennyit ismerünk belőle a múltból, írásokból s művekből, azt mondja, hogy bármily nagy a különbség benne koronként, mégis van annyi közösség is – ha nem is szavakban kifejezetten, de interpretálhatóan – hogy egy közös szférához tartozónak állítsuk s épp a közösséget keressük. Mint ahogy a művészetben a sokféleséggel együtt közösség, hogy mindet művészetnek nevezzük. Művészi szándék feltételezése nélkül azok a tárgyak teljesen értelmetlenek lennének s nagyobb rejtély, mint művészi szándék tételezésével.

Volt kor, amelyik csak vallásos művészetet ismert, s a vallásos kritériumot alkalmazta; de ha valóban művészet volt, nem egyedül azt, hanem a művészt is (lehet: bizantinizmus).

A tudatkeret is változik. De oly nagy idő alatt, hogy az nem érdekel; ami fontos, a konkrét tudattartalmak változása.

Az esztétikai tudat forma és keret, mindig ugyanaz; így nem fordul elő a valóságban; ez így absztrakció. Mindig konkrét tartalmak is tartoznak hozzá, amelyek változnak, aszerint, amint az esztétikai érték s a művészetről való felfogás változik. Ebben a tudatban tartalomként benne lehet a világnézet, morál, patriotizmus, arisztokratizmus, biologizmus, vitalizmus stb. – s mint *lehetőséget* a tudatban, az esztétika valamennyit admittálja.²⁹ S hogy melyiket fogadja el, melyiknek milyen jogos helye és szerepe van, azt a kritika mondja meg. Az esztétikai tudat nem valami kész dolog, amit készen meg lehet találni; hanem amit összehasonlítással ki kell hámozni. Hogy a változásokat mi idézi elő, már nem az esztétika feladata, ha e tényezők maguk nincsenek benne az esztétikai tudatban; (valamely kor esztétikai tudata tudhatja, hogy mért olyan – a művészet tudatosan olyan, amilyen, s az okokat is tudhatja; de ha benne vannak, akkor rátartoznak. Ezért nem lehet mondani, hogy az esztétika feladata a művészet társadalmi-történelmi meghatározottságának megállapítása, tehát a művészet-szociológia vagy művészethistorizmus (mint ahogy nem feladata metafizikai vagy vallási meghatározottságának megállapítása). Az esztétika konstatálja az esztétikai tudatra, élményre, művészetre nézve mindezeket a lehetőségeket, de eredetük kutatása nem az ő feladata. Ez a művészettörténet vagy kultúrtörténet, a szociológia feladata. Az esztétika csak mint lehetőséget concedálja;³⁰ hogy az esztétikai tudatban benne lehet a művészet társadalmi meghatározottságának tudata, (vagy pl. metafizikai vagy vallási meghatározottságnak tudata; a Múza valóságának tudata vagy hite, tulajdonképpen a Múza szól, költ).

Az esztétikának csak az esztétikai tudattal, élménnyel van dolga, azzal, ami benne valamiképp megjelenik, nem pedig amit utólagos vizsgálat a tudat eredetéről kiderít. Az esztétikai érték szociológiai meghatározottsága az esztétikai tudat médiumán jut az esztétikába, mint az értéket meghatározó egyik lehetőség: vannak műtárgyak, melyeken esztétikai élményünk ké válik ez a meghatározottság. De másutt más meghatározottság lehet az élményünk. Ezért egyik meghatározó tényezőt sincs jogunk általánosítani, se az egyénit, se a társadalmi, se a történelmi, se a vallási, se a morálist stb., a konkrétat absztrakttá tenni, s *egyetlen* okként állítani; hanem valamennyiből a közöst, ha van ilyen, elvonni, a mindenütt közös kategóriát és értéket megtalálni.

{Hogy köztük melyik milyen fontos, s van-e egy legfontosabb, koordináltak-e vagy szubordináltak-e, s mind egynek szubordináltak-e, hogy eszerint pl. a társadalmi a legfontosabb-e, ennek vizsgálata nem az esztétika feladata. Neki elég ennyi: mindez lehet, de mindezekkel megfér az esztétikai autonómia, legalábbis megvan a lehetősége.}

Az esztétikai tudat s a róla való eszmélkedés történelmi-társadalmi proceszusz eredménye (terméke), úgy ez is itt. De oly nagy, hosszú idő, hogy nem fontos; amióta van s amíg lesz speciálisan esztétikai tudat, azóta és addig érvényes.

Az általános esztétika számára nem az a fontos, *hogyan* jön létre az esztétikai tudat (és érték), hanem: mi van benne, mi a speciálisan esztétikai.

Történelmi eredete csak azért fontos, hogy valamely konkrét tartalommal (klasszika, romantika stb.) ne azonosítsuk, s hogy amikor a konkrét tartalmak kerül a sor, ennek a történelmiségnek tudata és szerepe is ott legyen.

Minden históriai, minden változik, az érték is, a tudat is. Ezek históriai produktumok – de a históriai folyamatban is kell valaminek lennie, ami megmarad, ami lehetővé teszi, hogy esztétikai szféráról beszélhetünk, egységről. Ha a változás oly nagy, hogy az megszakad, akkor már kívül jutunk az esztétika területén.

Hogyan lehetséges az embernek esztétikai öröme olyan régi tárgyakon (egyiptomi, görög stb.), amiknek ideológiájáról nem tud semmit, vagy ha tud, (Homéros, Dante – mert nem mindenki olyan bornírt, mint H. Spencer), az övétől teljesen eltérők vagy éppen ellenkezők – s mégis tud gyönyörködni bennük? – ha végigmegy, eljut az esztétikai problémáig s így az autonómiáig.

A történelmi-szociológiai analízis sokat megmagyarázhat, a stílusok változásának okát, valamely kor művészetének ideologikus alapját, általános tulajdonságait stb., de egy-egy művet, sőt egy-egy egyén, egy-egy kor stílusát a maga individualitásában, azt, hogy mért épp ezek a szavak, hangok, színek, vonalak, formák, mért épp ezek a figurák, tájak, események stb. vannak egy-egy műben – mert lehetnének mások is ugyanazon ideológia vagy történelmi-társadalmi szituáció kifejezéseként –, a végső individualitás elérhetetlen a számára. Holott épp ez a végső individualitás, minden árnyalatával, esetlegességével, egyetlenségével – ez a művészet.

{*Történelmileg* meg lehet érteni egy-egy műtárgy vagy stílus milyenségét; de nem magát az esztétikai fenomént s a művészetet; bizonyos, hogy történetileg keletkeztek, történeti fejlődés eredményei – de ennél többet nem is mondhatunk róluk és semmi konkrétat se vonhatunk le ebből az állításból; csak mindig konkrét helyzetből, konkrét műre; de ez nem ad semmiféle általános értéket és normát; *a formának autonóm története is van. Stílus!* }

Amit a történelmi-szociológiai analízis elér, bármennyire árnyalja és finomítja módszerét, még mindig valami általánosság, valamely kornak, társadalomnak vagy társadalmi csoportnak diszpozíciója, amely nem egy, hanem többféle módon fejezheti ki magát, s hogy mért épp azt az egyet választotta, arra ez a módszer se adhat feleletet. {Ahol igen, ott észrevétlenül átmegy a szociológiából az individuális analízisbe.} És még valamire nem: magára a speciálisan esztétikai élmény, az esztétikai gyönyörködés miéértjére, hogy ti. valami érzékletes tárgyban, valamilyen jelentésnek éppen azon érzékletesben való megjelenésében gyönyörködni tudunk azon a speciális módon, amit esztétikainak nevezünk.

De ez nem is lehet hivatása, s erre nem is szokott vállalkozni. Ez az általános esztétika feladata, de azé se, hogy eredetét, miéértjét kutassa, hanem tényét megállapítsa és pontosan körülírja, úgy, hogy belőle az esztétikai fenomén, az érték, az autonómia, a művészet megérthető legyen. Ősi valami az, mint a gondolkodás és érzés – ősi nem abban az értelemben, hogy az emberrel általában vele születik, vagy az emberi szellemhez tartozó a priori, hanem abban, hogy a maihoz hasonló konstitúciójú embernél mindenütt feltehető a lehetősége, s ennek a lehetőségnek nincs más magyarázata, mint hogy: van, mert hogy hogyan keletkezett, éppolyan elérhetetlen, mint az ember többi szellemi képességének eredete. Nem azt jelenti tehát, hogy mindig kellett s kell lennie, amióta ember volt s amíg lesz – hanem mindig valamiképpen közös és azonos volt, van és lesz, amikor s ahol esztétikai fenomén s művészet volt, van és lesz. E két dimenzió, az abszolút individualitás és az abszolút univerzalitás közt van a történelmi-szociológia vizsgálata [!] és analízis tere. De amit nem ér el, arra nézve természetesen nem lehet kompetenciája sem: se pro, se kontra. S ezért változatlanul marad: 1) az általános elvi, esztétikai kérdés; 2) a mű végső analízise.

{A végén: az a feladat: az univerzálisat és individuálisat megőrizni és megérteni; s a változásoknak lehetőségét (a konkrét változások a történelem feladata).}

A műnek nemcsak keletkezéséig van története, nemcsak addig tart történetisége, hanem azután is. S ez a történetiség nem is csak egyféle, hanem néhányféle lehet: {Azzal, hogy azt mondjuk, „történelmi”, nem sokat mondtunk} a) a jelen ideológiája szerint érteni és értékelni a múltat; b) a mű korának alaposabb ismeretéből érteni és értékelni; ma jobban ismerhetjük azt a kort, mint ő önmagát, mert tudjuk, honnan jött és hová ment; Dantét ma jobban értjük, mint az akkori kommentárok, vagy mint Boccaccio s a renaissance; jobban láthatjuk a kor Kunstwollenjét,³¹ s belőle megértjük az egyes művet; c) a kor alaposabb ismeretén kívül a mű alaposabb ismeretéből, immanens analíziséből, értelmezéséből.

ből, nemcsak élesebb analízálóképességgel, ami szintén történelmi fejlődés adta lehetőség, hanem nagyobb anyagismerettel, összehasonlítással, ami szintén történelmi. De Sanctis: Farinata, Ugolino³² – ma látjuk De Sanctis ideológiai kötöttségét, de analízisei ma is érvényesek; Tolnai: Breughel, Bosch, Michelangelo;³³ biztosabb immanens és autonóm értékelés, autonóm esztétikai élmény, teljesebb, gazdagabb, szabadabb; d) a jelen lehetővé teszi annak meglátását, amit azelőtt nem láttak; esetleg valami negatívummal; pozitívummal is, ideológia közvetlen beleszólása nélkül; sokszor a jelenből jutunk el, a jelen szituációjából a múlt jobb megértésére, jobbra, mint amilyenre a tegnap képes volt a maga szituációjában – valami hasonlóságból, analógiából; de belőle nemcsak a hasonlót értjük meg, hanem az elűtöt is; s annál inkább, mert valami részben hasonlít – stb. stb. – A történelmiséget tehát minden esetben külön kell megállapítani, mert sokféle lehet – s lehet olyan, amely megsemmisíti az esztétikai autonómiát, olyan, amely meghagyja, és olyan, amely kiemeli, élteti, nagyon érvényre juttatja. Mindez ugyanúgy, mint a mű keletkezésének történelmiségében, történelmi és szociológiai szituációjában. {előbb is, a mű keletkezésénél, keletkezése történelmiségénél, funkcionalitásánál}

Az, hogy valami valamilyen történelmi szituációból válik láthatóvá, érthetővé, valamiképpen értékelhetővé vagy értékeltté, az eddiginél jobban vagy kevésbé bámulttá, nem relativálja az autonómiát, hanem csak az ismeretet, megértést és az ítéletet, amely úgyis relatív, természeténél fogva relatív, abban az értelemben, hogy mindig tökéletesíthető, az alkalmasabb történelmi helyzettel, de a nagyobb hozzáértéssel és tudással is. Az értékítélet relativitása se olyan egyszerű. Sok minden válik egyszerre láthatóvá és érthetővé – de értékítéleteink különfélék az esztétikai, művészi megjelenés értéke szerint. Azonos vagy hasonló társadalmi feltételek közt sokféle értékítélet lehet (még fokozatilag is a hasonló elvűeknél), mint ahogy sokféle individuális és konkrét művészi megvalósulás is lehet; az egyéni különbségek még a régi, erős stílusú korokban is (görögök) – az appreciálásban³⁴ is, a képesség, tudás, hozzáértés szerint, amik a mű konkrét tulajdonságát megragadni képesek. Ez pedig immanens kritérium. S itt a végső konkrétum a döntő – a szubsztrátum lehet azonos, a megvalósulás és megértés-ítélés mégis sokféle. A produkáláshoz és megértéshez-ítélethez kell a szubsztrátum, de nem tud végig elkísérni. Éppen oda nem, ahol az autonómia kezdődik, az önmagáért való szemlélet, vagy a speciálisan esztétikai érték és élmény. A történelmi materializmus tiltakozik a vád ellen, hogy az igazságot és megismerést destruálón relativálja. Az igazság szerinte történelmi termék, de azért érvényes, a szó igaz értelmében, vagyis nemcsak ideig-óráig, hanem általában. Ez csak úgy lehet, ha autonómiája, önmagában megálló értéke van. Hasonlóan a művészet is. Vagyis: appreciálunk valamit, nem mert a mi ideológiánk malmára hajtja a vizet, nem is Wunschtraumból³⁵ stb. – hanem valami jelentőségének megértéséből, méltánylásából, esztétikai formában megjelenésének értékeléséből, immanens művészi értelmének és értékének értéséből. (Egyiptomi, görög, Rembrandt, Mi-

chelangelo stb. Shakespeare.) Tehát: nem azért értékeljük, mert azt látjuk benne, ami mi vagyunk; hanem, mert mi mi vagyunk – történelmileg, társadalmilag szituálva, de egyéni képességeinkkel, tudásunkkal, rátermettségünkkel, hozzáértésünkkel, erkölcsünkkel, szabadságunkkal – láthatjuk benne ezt vagy azt, ítélni meg transzcendensen vagy immanensen, heteronóm vagy autonóm módon. {Ez olyan végső instancia, ahova a csak-történelmi és csak-szociológiai analízis és kritika nem ér el, mert nincs kritérium, hogy a konkrét analízis esztétikai interpretációja nem önkényes-e.}

Ahogy a mű keletkezésére – és milyenségére nem feltétlen törvény és kényszer a történelmi-szociológiai szituáció, úgy megértésére és értékelésére sem. A mű keletkezése mindig kaland és küzdelem, nagyon sok tényező közt, úgy a megértése és értékelése is az. Amit a történelmi materializmus általában elismer, hogy nem tud mindent megmagyarázni, hanem a társadalmi feltételeket nyomozza ki – itt beválik. Társadalmi feltételei lehetnek mindennek – de hogy mi és hogyan valósul meg, tehát a végső konkretizálás (alkotásban és megértésben, a műben és értékelésében), már nem magyarázható történelmileg-szociológiailag – s épp ez a végső, mint mondtuk, a sajátosan esztétikai-művészettudományi probléma.

Hogy a keresztyénség előtt isten- vagy bálványszobrokat olyan cellában tartanak, és a gótikus katedrálisokon a tetőn úgy helyeznek el, ahol emberi szem nem látja, nem bizonyítja a művészi szándék hiányát, s csak a nem-esztétikai szándék jelenlétét; ha emberi szem nem is, isteni szem láthatja; sőt még e nélkül is szándék és cél lehet az önmagában és önmagáért való szépség és tökéletesség, a mű megfelelése az isten-ideának. Halottakkal ma is temetnek el remekműveket olyanok is, akik nem hisznek a lélek életében.

Az esztétikára nézve közömbös, hogy az érték állandósága onnan van-e, hogy az emberrel születik, vagy mindig azonosan újra alkotja-e, vagy azonosan adja át egyik nemzedék a másiknak, (szerintünk: újra kell teremteni, kiküzdeni). Neki elég, hogy az érték van, s ahol van, ott az esztétikum és viszont. Ez is egyik példája annak, amikor az esztétika nem kénytelen hozzákötöni magát valamilyen filozófiai elmélethez. Lehetett kor esztétikai fenomén nélkül, s megint lehet. De mikor van, ilyen. S ilyen az elmélete is.

Az esztétikai érték, mint minden, történelmi: keletkezett és el fog múlni, s a kettő közt változott; keletkezése előtt, elmúlása után nincs, tehát nem beszélhetünk róla; történelmi kora idején vagy akkora változások esnek benne, hogy a változatok elszakadnak egymástól, s akkor nem egy, hanem két vagy több értékkel van dolgunk, akár ugyanazon, akár több néven szerepelnek; vagy nem olyan nagy a változás, s akkor a változatokban is meglátszik a közösség, egység, ill. az érték azonossága. Az esztétika tudja ezt az egységet és azonosságot, s hol szűkebb, hol tágabb határok közt, hol csak egyik-másik népét, egyik-másik korát akceptálva – az érték formális azonosságát a tartalom materiális sokféleségében.

Tehát az értéknek olyannak kell lennie, hogy benne együtt abszolút és relatív, monizmus és pluralizmus, örökkévaló és változó, lét és levés. S az elméletnek olyannak, hogy ennek eleget tehessen, mindet összeegyeztethesse. Ilyennek – valamely filozófiai rendszerben, amely nem tekinti az esztétikai szféra sajátos természetét. Mert az esztétikai szférában az abszolútnak és relatívnek, monizmusnak és pluralizmusnak, örökkévalónak és változónak, létnek és levésnek nincs értelme – itt nincs valami abszolút, mert természetéhez tartozik a sokféleség, s nincs egyvalami, amihez mérni lehet, s ha nincs abszolút, nincs relatív sem: mindennek a lehetősége van, s mind önmagában tekintendő (mikor összehasonlítunk, lehetőségeket hasonlítunk, de ezzel nem relativálunk, úgyhogy nem kívánjuk, hogy egyik olyan legyen, mint a másik, hanem a lehetőség megvalósíthatásának mértékét nézzük); ugyanezen okból nincs monizmus és pluralizmus, mert az esztétikai szférában olyan „elvek”, mint másutt, nincsenek; {az esztétikai szféra minden jelensége, produktuma világértelmezés, de maga a szféra (pl. művészet) a maga egészében nem az, hanem maga is egy világ, benne az egy és a sok nem egy és több lényeg, hanem a sokféleség valamilyen közösségben, egy közös formai elvben – ez pedig nem elvi ellentét, nem vagy-vagy;} itt vannak műfajok, stílusok, a maguk lehetőségeivel vagy törvényeivel, tehát rendszer a sokféleségben, de nem „elvek” szerint, hanem a formálás lehetőségei szerint (s amikor pluralizmusról beszélünk, csak ennyit jelent, nem a szokott filozófiai elvet); ugyanezért más itt örökkévaló és változó, lét és levés, mert tartalom gyanánt ezek is előfordulhatnak, de csak úgy, mint minden más tartalom, magára az esztétikai szférára vagy a művészetre egyik se konstitutív, vagy ha az, mind valamennyi lehet. Az ellentétek, ill. a sokféleség ilyen együttlétének lehetősége ennél fogva nem eklekticizmus, és eklektikus úton elérhetetlen – az esztétikai élményből kell származnia, a teljességből, melynek éppen az egyik fő sajátága (a teljes esztétikai szféráé), hogy benne minden lehetséges, a tartalmak akármi-lyen ellentétesek, akár egymást kirekeszthetők lehetnek, esztétikai fenomén minőségükben mind megférnek együtt, s az esztétikai kritérium dönt róluk.

Kor és társadalom nem jelent relativitást; csak feltételeket ismertet meg, amik szükségesek, hogy valami létrejöjjön; de *valamilyen* feltételeknek úgyis mindig kell lenniök (egyén, nép, műveltség, fajta, tehetség, erkölcs, temperamentum, jellem, sors, hajlam, életkor, lelkialkat, történelmi helyzet, történelmi előzmények stb.), s nem az esztétika hivatása dönteni arról, hogy mikor melyik milyen fokon érvényesül – amivel már az esztétikáról más térre megyünk át; mert a művészet úgyis mindig *valamilyen*, nem-valamilyen művészet nincs – ezt a valamilyenséget valami abszolút kedvéért elhanyagolni vagy elszegényíteni nem szabad, mert lényeges a művészetben, sőt ez a lényege – ezt kell az esztétikának tudnia, megállapítania, megmutatnia; s hogy valamilyen, annak mindig valami-lyen feltételek az oka [!]; de ez nem relativitás, mert ez valami abszolútát tételez; a művészetben nincs ilyen; hanem csak sokféleség: mindig más föltételek közt keletkező mindig más művészet. A relativitásról való beszéd más szférák kategó-

riáinak idekeverése. Az esztétikai szféra tisztasága pedig nem az, ha az esztétikumot Kanttal a transzcendentális szubjektum tulajdonának minősítjük, hanem ha nem alkalmazzuk rá más szférák kategóriáinak kritériumát.

Mi is lehetne abszolút a sokféleségben, ahol a sokféleség – minden, a maga csonkítatlan teljességében, minden árnyalatával – ilyen fontos? Megsemmisítené éppen azt, ami az esztétikait minden mástól megkülönbözteti.

Az esztétikai tudatból, tartalmaink analíziséből ki kell mindennek derülnie; az esztétikai fenoménből, s az esztétikai érték még meghatározatlan ismeretéből. Ide kerülünk mindig vissza.

A művészetnek állandóan afirmálnia kell magát, mert a heterogén igények állandóan veszélyeztetik. Dialektikus küzdelem. A művészet: állandóan ingó egyensúly.

Az általános értéktudat tartja fenn a szféra egységét. Azért a konkrét érték-meghatározásokban (hogy valami ezért vagy azért művészi) a konkrét kritériumokban mindig erre az egységre kell tekinteni – ez mintegy a kritériumok kritériuma. A végső kritérium tehát az autonómia, ill. az, hogy mi mennyire fér össze az autonómiával, vagy megszünteti; mert ekkor már kívül kerülünk az esztétikai szférán. A tudat sokféleségében kell tehát megtalálni az egységet, s a sok heteronómiában az autonómiát – a sokféleséget az egységen, a heteronómiát az autonómián kipróbálni.

Ha azt mondjuk, „tudat”, „esztétikai tudat” – a tudatok egész sora áll elénk. Melyik az igazi? vagy mind az? melyikből indulunk el? az esztétika a mindben közöset keresi, de az a közös is speciális kell hogy legyen, tehát nem bármely tudatra érvényes, hanem csak a speciálisan esztétikai tudatra. Bármelyik esztétikai tudatban megtalálhatónak kell lennie a speciálisan esztétikai kritériumnak, ha a tudat vizsgálatban valóban speciálisan esztétikainak, ill. esztétikainak *is* bizonyul, olyannak ti., amely esztétikai tartalmában nem redukálható semmi más tudatra, morális, vallási, megismerési stb. tudatra, vagy amely legalábbis ilyen redukálhatatlan, más tudati elemekre feloldhatatlan momentumokat tartalmaz. Az például, hogy valami tetszik, mert szép – valami speciális élménytartalom, ami konkrét, értékelhető tárgyakhoz fűződik, amik ezzel egy speciális kategória alá vonatnak: tény, amely megoldást kíván; de hogy milyen biológiai, pszichológiai, faji, társadalmi, történelmi, ideológiai stb. okból tetszik valami – ezen a genetikus magyarázaton kívül van egy másik, amely magában a tetszésben, az értékelésben, tehát a tudatban magában keresi a tetszés motívumait, a tudattartalomban, abban, amit nem a tudat mögé nyúló genetikus magyarázat, hanem maga a tudat, a tudat analízise felel a kérdésre: s ez az esztétika. A tudat felelhet olyat, hogy valami azért tetszik, mert hasznos, vagy ismeretterjesztő, tanító, lelkesítő, erotikus stb. – de ezzel a tudat maga mondja ki, hogy kritériuma nem a speciálisan esztétikai, tehát nem az, amit keresünk, hanem egy más szférában honos és onnan már ismert kritérium, a hasznosság stb. Esztétikai tudatról csak

ott van szó – s csak ilyenből indulhatunk ki –, ahol a tudat maga arról számol be, hogy egészében vagy valamely momentumában más érték alá nem vonható, más kritériummal nem nézhető, mint azzal, amit tud vagy érez, ha pontosan megfogalmazni vagy definiálni netán nem is képes.

Minden tudat, az esztétikai tudat is, nem izolált valami, hanem preformált, sok mindennek következménye, ami mind meghatározza és sokféleségének oka; ennek az eredetnek feltárása nem az esztétika feladata, mert az eredet esetenként más és más, és általános szabály nincs rá. Történelmi-szociológiai feladat. Az esztétika feladata annak a közösnek feltárása, ami a sokféle tartalmú tudatot mégis mind esztétikai tudattá teszi, ami a sokféleségben az egység, s ez valami közös érték tudata, ami az esztétikai tudatban más értékelő szempontok mellett meg kell hogy legyen. Ez tehát csak az esztétikai élménytartalmakból, ezek analíziséből meríthető, nem pedig metafizikai, szociológiai, históriai stb. megalapozásból vagy genezisből. Amiből nem következik, hogy az esztétikai tudatban nem lehetnek metafizikai, szociológiai, históriai stb. momentumok; ha vannak, vannak, ha nincsenek, nincsenek – ezt mindig a konkrét esztétikai tudat hivatott megmondani. Se beleerőltetni, se kitagadni belőle nem lehet, ha benne van. De magában a tudatban kell lennie, nem pedig a tudaton kívül, máshonnan tudott és merített tartalmak analíziséből. Az esztétika nem metafizika, nem szociológia, nem etika, nem história stb. Valamely műalkotás szemléletében benne lehet pl. és szükségképpen hozzátartozhat annak tudata, hogy az proletár mű, s egész osztály lelke, egy egész társadalom berendezése szólal meg benne; vagy udvari mű, arisztokrata, kispolgári stb.; de másokban lehet, hogy semmi ilyen nincsen. Ezért nem mondhatni se azt, hogy ilyennek benne *kell* lennie, se azt, hogy *nem szabad* benne lennie. A kérdés az: van-e speciálisan esztétikai momentuma? Ha van, idetartozik, ha nincs, nem tartozik.

Az esztétikai ítéletben társadalmi, történelmi, helyzeti stb. faktorok érvényesülnek, s ezeket feltárni fontos feladat. De az általános esztétikának elég tudnia róluk; ő a közöset vizsgálja a sokfélekben, azt, ami mindben azonos, ami őket esztétikai ítéletté teszi vagy ettől a jellegüktől megfosztja; s a közösnek, egyfélének a sokfélekkel való együttlétét.

Tehát abból, hogy a vizsgálat a genezisben társadalmi faktorokat talál, nem következik, hogy az esztétikumnak társadalmi kritériuma van, sem pedig, hogy mert van pl. tudatosan proletár, azaz osztályművészet (vagy más osztálybeli, polgári stb.), a művészet általában osztályművészet.

Jól meg kell különböztetni: ezek a tények, ha megjelennek az esztétikai tudatban, az esztétikára tartoznak, s meg kell mondania, mi a helyük, szerepük az esztétikai élményben, ítéletben, értékelésben; ha nincsenek a tudatban, mint az esztétikai ítélet preformáló és befolyásoló tényezőket számon tartja, de külön nem vizsgálja, hanem átutalja a konkrét műanalízisek terére.

Arra pedig nem lehet szabályt adni, hogy minek *kell* az esztétikai tudatban lenni, csak arra, hogy egyvalaminek nem szabad hiányoznia belőle, *ami* nélkül megszűnik esztétikai tudat volta.

Az autonómia lehet, valószínű, sőt bizonyos, hogy igen kevésben él. Mégis az a döntő. Nem a szám dönt, hanem a minőség. Ezt nem lehet tesztekkel, statisztikákkal elintézni (mint próbálták). A művészet értelme az, hogy egyáltalán van művészet, ott ér célhoz. Mert az egyéb szükségleteket másképp is ki lehet elégíteni s tán még jobban.

Amit s ahogy az esztétikai tárgy mond, semmi más se mondhatja; mert ha mondja, ő is esztétikai tárggyá válik. Ez az esztétikai tárgy egyedülálló értéke, ez a speciálisan esztétikai érték.

{Közben megnézzük eddigi elméleteket, a föladatra hogyan feleltek.}

Előző elméletek

{Rendszeres áttekintésnél a csoport szerint kellene. De itt ezt nem lehet; csak a kiemelkedőket s ami nekünk kell.}

Platón

Symposion; Phaidros; Politeia – pedagógia; művészet ellen.

A metafizikai szépek az empirikussal semmi kapcsolata; nem lehet belőle semmit kifejteni, az empirikus szépre, esztétikai fenoménre, a művészetre semmit megtudni; meddő; ahol a rendszerekben az empirikus jelenségeket is vizsgálják, a másik mellett történik, nem belőle; szép nem a mai esztétikai értelemben; sokkal tágabb.

A platonizmusban otthon e tan, s a görögségben; onnan kiszakítva – absztrakció – esztétikák a szépet akarják definiálni, ami nem lehet.

Az ideához eljutás a szépség útján; előbb egy testet szeret, aztán minden test szépségét, aztán a lelki szépséget, a nemes foglalkozások s a törvények szépségét, az ismeretek szépségét, majd a szép egyetlen tudományát – végül meglátja a végső tökéletességet, ami: örökkévaló, nem keletkező, nem elenyésző, nem növekvő, nem fogyó, nem egyrészt szép, másrészt csúf, nem hol szép, hol nem, nem ehhez képest szép, amahhoz képest rút ... nem is olyan ez a szépség, mint valami arc, kéz vagy a test más valamije, nem tanítás, nem tudomány, nincs semmi másban, se élőlényben, se égen, se földön, se egyebütt, csak örökké önmagában, sajátságosan – de minden más szépség részesedik benne, úgy hogy míg a többi származik s vesz, ő nem nő, nem fogy, nem változik, azt a sajátságos isteni véget látni – világosan, tisztán, vegyítetlenül, nem emberi hússal, színnel s egyéb veszendő holmival szennyezve

Az érzékiségből való menekülés.

negatív meghatározások

szembeállítja egymással a „magában való szépet” a „szép dolgokkal” (Politika) – az utóbbit elveti; mérték és rend (Nomoi), végül: a művészet a „szép” utánzása (Nomoi) (művészet méltósága)

az örök és az időbeli elválasztása

az ideatan nagy hatása – egyéb eszméinek nem

a szépség: az idea áttetszése az érzéken

szép és jó azonos

Metafizikai élmény a szépben – s ez jogos; természetesen jogos a művészetben is; de jogosulatlan az általánosítás és hiposztazálás, mert ezzel lehetetlenné teszik az esztétikai pluralizmust. Az esztétikai élmények közt, s az esztétikailag, művészileg formált, kifejezett élmények közt lehet metafizikai is – de nem mind az. A kérdés itt tehát az: hogyan jelenik meg a metafizikum az esztétikumban. (S ezt nem lehet általánosítani, minden esetben külön kell megmutatni.)

A művészet: világértelmezés; de nem az esztétika (egy világmegnyilvánulásnak – beszélő univerzumnak – feltárása, de nem arra való, hogy egyik vagy másik megnyilvánulását világmegfejtéssé általánosítsa.)

A szépet, hogy belevehessék rendszerükbe (később) s az igazi valóságba, nagy méltóságra emelték (görögöknél természetes), s ott meghatározhatatlan (negatív). Holott a szépnek oly nagy a skálája, hogy magában meghatározhatatlan; annyféle, ahányféle tárgyon megjelenhet; fenséges és magasztos, ha a tárgya az (pl. isten), s bájos, intim stb., ha a tárgya az (madár, gyerek). Nem lehet a tárgytól elválasztani, mert nem marad belőle semmi.

Az a hiedelem, hogy kell valami egy ideának, fogalomnak, archetípusnak lennie – mert ami sokféle, méltatlan s érthetetlen.

Aristotelés

művészet-elmélet

hasznos és utánzó művészetek; τέχνη [techné]

utánzó művészet gyönyörködtet, erkölcsileg nevel, érzésektől megszabadít

παιδεία [paideia]³⁶

μίμησις [mimesis] nem mai értelemben; törvény, lényeg, a természet szándéka

Plotinos

a „szépről” értekeznek; Platóntól eltérő, sőt vele ellentétes, a „szép” lélek – aki nem alak, nem szín, nem valamilyen méret, hanem színtelen, benne van a színtelen önuralom és egyéb erények fénye, a „belső forma” a fő, a valódi lét; az Egy, az idea, a lélek, az ész, a jó uralma,

a művészet az ideákat is utánozza; a λόγος [logos]

a földinek megvetése, istenhez hasonulás

Legteljesebben a szép a látásban nyilvánul, de van a hallásban is. Azok számára pedig, kik az érzéki tapasztalástól tovább akarnak haladni fölfelé, vannak szép foglalkozások, cselekedetek, magatartások, tudományok, valamint ott van az erények szépsége... mindenféle erény a lélek szépsége, és igazabb szépség, mint az előbbiek.

Ezek a dolgok az ideában való részesedés által szépek. Mert minden alaktalan dolog, amely arra termett, hogy alakot és formát öltjön, mindaddig rút és az isteni logoszon kívül való, amíg a logoszban és az ideában nem részesült.

Legelső helyre a szépséget kell állítani, amely egyben a jó is. Ami aztán közvetlenül ebből folyik, az az ész, a szép. A lélek viszont az ész által válik szépséggé, míg a többi szépség – akár cselekedetekben, akár foglalkozásokban nyilvánul meg – azért szép, mert a lélek formálta. A testeket is, melyeket így (ti. szépnek) neveznek, a lélek alkotja. Ő ugyanis, mivel valami isteni dolog s a szépségnek része, amihez csak ér s amit csak legyőz, széppé teszi – már amennyire ez azon dolgok számára lehetséges.

akkor mit gondoljunk, ha valaki magát a szépséget tisztán, magában, hústól, testtől be nem szennyezetten, sőt, hogy egész tiszta legyen: éghez, földhöz nem kötötten látta, az ugyan mit fog érezni? Ezek itt ugyanis mind jövevény, kevert és nem elsődleges szépségek, amelyek azonban mégis tőle származnak. Ha tehát őt, aki minden szépség körtancát vezeti, és aki úgy ad, hogy maga azért változatlan azonos marad s nem vesz fel semmit magába – ha őt látja valaki, szemléletében gyönyörködik és hozzá hasonlóvá válik, ugyan miféle szépségre van még szüksége?

Aki a testi szépség hatalmában van s nem tágit onnan, nem a testére, hanem a lelkére nézve fog az ész számára sötét és kietlen mélységbe süllyedni. Ott is fog maradni vakon, mint a Hadészben, s itt is, ott is csupán árnyékokkal fog érintkezni.

A mi hazánk ott van, ahonnan eljöttünk, s ott van az atyánk is.

Hagyjuk el mindezt, s ne szemmel nézzük, hanem a szemünket mintegy behúzva egy más látást cseréljünk helyette s azt keltsük föl jól magunkban.

Sohase látta volna meg a világot, ha nem volna nagyszerű a szemünk, és a lélek sose látta volna meg a szépséget, ha maga nem volna szép. Válgék tehát elsősorban istenszerűvé és széppé mindaz, aki a jót és a szépet szándékszik szemlélni.

Ha valaki azért nézné le a művészeteket, mert a természetet utánozzák, akkor annak először is azt kell megmondani, hogy a természet szépségei is mást utánoznak... a művészetek a látottat nem egyszerűen utánozzák, hanem felemelkednek a logoszhoz, ahonnet a természet származik. ... a művészetek önmagukból is sokat adnak ahhoz, amit utánoznak.

*Thomas*³⁷

szép azonos a jóval;
a szép: arányosság

Hegel

A szép az abszolút megjelenése érzéki alakban, az idea a jelenségben. S eszerint – az ideának az anyaghoz való viszonya szerint – van szimbolikus, klasszikus és romantikus művészet.

jelentősége a művészetfilozófiára;
művészet; tartalom-esztétika

Schelling

A szépség a végtelen és véges, az ideális és reális, szükségszerűség és szabadság identitása, érzékletes alakban.

Az esztétikai értéket, a szépet stb. az igazság méltóságára akarva emelni, felruházták az igazság tulajdonságával, a metafizikai megismerésével – s ebben a köntösben a specifikus esztétikai értéket meg se lehet többé találni.

Görögöknél (Platón, Plotinos) a szép a megismerés útja.

Metafizika nélkül; az mindig absztrakció; a konkrét: a metafizikai állapot és szemlélet, élmény.

Kant

Az esztétika nem önmagáért, hanem helyet kitölteni; s nem a művészi élményből kiindulva (amely ismeretlen neki), hanem az ítéletnek egyik fajtájából; – {bár esztétikai kérdésekkel korán foglalkozott, de inkább mások elméletével, mint közvetlenül művészettel –;} „ítélőerő” (Urteilskraft) általában; a különösnek az általános alá szubszumálása képessége.

Az esztétikai Urteilskraft tere a szubjektív (formális) célszerűség. Az Urteilskraft összekötő Verstand³⁸ és Vernunft³⁹ közt.

Ízlés; ízlésítélet; esztétikai; a szubjektumra és az ő Lust⁴⁰ és Unlust⁴¹ érzésére vonatkoztatva érdek és érdektől szabadság; (de: nemcsak az a fajta érdek van; ti. a tárgy létezésére vonatkozó; lehet lelki, szellemi érdek; az esztétikai élményben mindig van is; anélkül nincs; nem kell épp azon tárgy reális létezéséhez fűződnie – fűződhet ahhoz, amit az jelent; s ami lehet nagyobb, mint éppen azon tárgy egzisztenciájához vagy hiányához fűződő érdek; pl. Michelangelo, Rembrandt, görögök, Shakespeare, Dosztojevszkij stb. – mit ér ezen dolgok valósága léte nélkül?)

Kant érdektelensége absztrakció; sőt; az esztétikai: fokozottabb érdek, fokozottabb létezés, csak – a műtárgyban – más ez a létezés; a természetiben is fontos; csak a felszínnek nem fontos, hanem csak az, benyomás, hangulat, érzés, érzelem; a műtárgyban mindig benne van a „valóság” is; nem játék, nem illúzió;

ha érdekmentesség: gyakorlati használhatóságtól vagy használattól menteséget jelent – akkor igaz; de nem mond semmit; az érdekmentesség: az egzisztenciához nem fűződő érdek, csak látszat, mert az egzisztencialitás kérdése nem oldódik fel; de azért nem, mert az esztétikai élményben természetszerűleg benne

van, nem is lehet kérdésessé tenni; az egzisztencia tekintetében a metafizikai esztétikák részén van az igazság;

hasonlóan az ítélet szubjektivitásáról; az örök példa: ez a rózsza piros, ez a rózsza szép – az első objektív, a második szubjektív ítélet; a második is objektív, csak szubjektív formában kifejezve; a tárgy objektív tulajdonságait fogja egybe – aki kimondja, nem a saját benyomásáról beszél, hanem a tárgy tulajdonságáról – s amikor azt mondja, „szép”, azt fejezi ki, hogy megértette azokat; a tárgy és a két ítélet között különböző a távolság, azért, mert a „szép”-ben megértés van; innen az objektív érvényre való igény; az egzisztencia és objektivitás megsemmisítésével nem lehet megvásárolni az esztétikai fenomén sajátosságát;

hasonlóképp tévedés, hogy a „kellemes”-re vonatkozó ítéletek nem általános érvényre számot tartók; (étel, ital stb.); ételnek, italnak vannak szakértői – aki valamit nem tud appreciálni,⁴² az ezen a téren tudatlan;

hogy korok, népek, egyének szerint változik az ízlés, nem jelent ilyen értelemben vett szubjektivitást, se relativitást; mindenütt mások a feltételek, *mindenütt mást látunk* – innen a különbség; a tévedés forrása az absztrakt felfogás, hogy mind ugyanazt a tárgyat látjuk; ez sem igaz; egy-egy kor művészete pl. elfelejtettségéből vagy aláértékeltetéséből akkor rehabilitálódik, mikor újra látják, újra értik; de ekkor nem ugyanaz, ami a nem-értő számára volt; lehet valamely fókig megmagyarázni, miért szép, amit látunk, mert megmondjuk, mit látunk; a látás valamelyest tanítható; ha nem így volna, kritikának stb. nem volna semmi értelme;

Kant az ítélet általánossága feltételét az ember szellemi azonosságában keresi; holott épp ott nem lehet megtalálni, mert az azonosság absztrakt s nincs semmi hatással az ítélet azonosságára, ti. az, hogy mindnyájan értelem és érzéklet vagyunk; az ítélet általánosságának meg kell teremtnie, a közös feltételek megteremtésével; nincs „adva”;

tehát csak ezután, a hatás és megértés után, másodsorban jutunk el oda, hogy valami tetszik-e vagy nem; s ennek a tetszésnek is feltételei vannak: objektívek (kor, társadalmi helyzet stb.) és szubjektívek (egyéni); s a szubjektívet nem lehet eltüntetni; szerencsére; mert hátránya ugyan, hogy mindenki nem appreciálódhat, élvezhet mindent, de ez egyúttal a művészet sokféleségének, gazdagságának forrása; az, hogy meg lehet tanítani látni (művelődni), nem fogalmakkal való meggyőzést jelent, hanem láttatást, megmutatást; mivel nem fogalmi, azért Kant szerint az igény nem objektív, hanem csak szubjektív általánosságra (subjektive Allgemeinheit) szól; ellenkezőleg; az általánosság objektív – de nem készen adott és nem statisztikai, nem a szám dönti el; érvényes, ha csak egy tudja is, egy vallja is, de nem a kanti okból (eszerint lehetetlen volna, sőt inkább azt kell megmagyarázni, hogy lehetséges, hogy valaki *nem* vallja, *nem* látja szépnek – mert az absztrakt feltételek mindenütt azonosak), vagy azonos az absztrakt feltétel s akkor mindenki ítélete azonos; vagy nem azonos a feltétel – de akkor elvesz az általánosság s vele az igényének jogosultsága is; hanem a tárgy objektív tulaj-

donságai miatt, amelyeket azonban nem mindenki lát és tud, mert a látás, a tudás dönt a tárgy objektív tulajdonságairól;

fenséges – szintén teljesen szubjektíválva; nem részletezzük, mert nincs semmi esztétikai vonatkozása;

A *művészetet* nem is lehet megérteni a nem-valóságosból, nem-létezőből, merő látszataból; ki vállalkozik ilyenre? A művészet valóságteremtő, létezés-teremtő. Ebben is inkább igaza van a metafizikai elméletnek. És nem igaz, hogy a művészet célja, szándéka a Lust érzése (mint Kant szerint) – célja a valóság-teremtés. A Lust, a tetszés csak ítélet a sikerülésről vagy nem-sikerülésről. Nem cél és nem szándék. Hogy művészeknek lehet ilyen szándékuk, az pszichológiai esetlegesség, amelyet nem általánosíthatunk magára a művészetre – s amit különben is elítélünk, ahol észrevesszük. Holott ha az volna a cél és szándék, észrevevése nem zavarna – sőt!

Kant mégis hozzáköti a művészetet az erkölchöz; a szép az erkölcsileg jónak szimbóluma s a művészet erkölcsileg nevel. E nélkül merő szórakozás. Vagy minden erkölcsi – s akkor már nem mond semmit; vagy speciálisan erkölcsi, s akkor szűk.

Az esztétikai célszerűség: formális, szubjektív, appercepciókra vonatkozik.

Valamely tárgy szubjektív képzete, azaz a szubjektumra vonatkoztatása = esztétikai mivolta, minősége. Valamely képzet, ami szubjektív és nem válhat ismertté, az a vele összekötött Lust oder Unlust;⁴³ velük nem ismerünk meg valamit, noha valamely ismeret hatásai lehetnek.

A *célszerűség*, mely megelőzi a tárgy ismeretét, sőt képzetét nem is használja valamely ismerethez, mégis e képzethez kapcsolódik ez a képzet szubjektív mivolta, közvetlenül hozzá fűződik a Lust érzése a képzethez: ez a képzet a célszerűség esztétikai képzete.

Ha a szemléleti tárgy csupán formájának felfogásához (apprehensio)⁴⁴ – fogalomra vonatkoztatás nélkül – Lust fűződik, akkor a képzetet nem a tárgyra, hanem a szubjektumra vonatkoztatjuk, s ez a Lust csak a tárgy megfelelése ismereti képességeinek, amelyek a reflektáló ítélőerőben működnek, s ezért a tárgynak csak szubjektív formális célszerűségét fejezik ki. Az ilyen ítélet esztétikai ítélet. Az oly tárgy képzetével, melynek formája a Lust alapja, ez a Lust szükségképpen egybekapcsoltnak ítéltetik – tehát minden szubjektumra érvényesnek. Az ilyen tárgyak nevezhetők szépnek. S az ilyen Lust szerint való ítélés képessége (általános érvényűen): az ízlés.

De az esztétikum nem egyenlő a Lust vagy Unlusttal: ez csak a róla szóló ítélet; az esztétikum: valamilyen fajta tárgy és valamilyen fajta látás; a Lust vagy Unlust csak a tárgy látásunk számára értékes vagy értéktelen voltát fejezi ki; az esztétikai érték nem a Lust – hanem maga a tárgy, ami a tárgyban van, amit a tárgy mond; a Lust csak értékes voltának konstatálása;

Esztétikai szféra, művészet degradálódik, megsemmisül ilyen szubjektivitással, az értéknek a Lusttal való azonosításával. Ahogy az igazság értéke nem a rajta érzett öröm, a vallási érték nem a boldogság, az erkölcsi nem a jó érzés – mindezek csak következmények, járulékok; benne vannak az értékben, de nem szándékok, nem célok. Holott: az érték mindig cél, ő a Sollen.⁴⁵

A tárgy képzete a reflexióban, melynek föltételei a priori általánosan érvényesek, csak a szubjektumban lévő „Einheit der Einbildungskraft mit dem Verstande”⁴⁶-val hangzik egybe. (De ha ilyen a priori általános – akkor hogy lehet olyan sokféle korok, egyének stb. szerint?) (Racionalista, aki ilyen kerülő úton mégis az ismeret objektivitásához viszi közel – másutt nincs igazán érték számára. Csak ami hasznos lehet.) Az ítélet, mint minden empirikus ítélet, nem jelent objektív szükségszerűséget, s így nem tarthat igényt a priori érvényre; mégis általános érvényt akar, és joggal, a fenti megegyezés miatt. Az ízlés ítéletének lehetősége a priori princípiumot tételez föl – de ez a princípium sem ismereti princípium az értelem, a Verstand számára, sem praktikus az akarat számára – tehát a priori egyáltalán nem meghatározó.

„*Interesse wird das Wohlgefallen genannt, was wir mit der Vorstellung der Existenz eines Gegenstandes verbinden.*”⁴⁷ (De nem szükséges külön a Vorstellung⁴⁸ – annyira benne lehet az élményben, mint természetes.) Az ilyen mindig vonatkozik a Begehrungsvermögen⁴⁹-re. (téves! e nélkül is fontos lehet létezése.)

A „szép”-nél nem fontos egzisztenciája a tárgynak – ha csak a szemléletben ítéljük. Kant példája a palotáról hamis – valóban nem odatartozó egzisztenciális kategóriákat említ, de az egyet, (az odavalót, az esztétikai létezését) nem említi, azt, hogy jó, hogy ilyen tárgy van (vagy ellenkezőleg), mindazzal, ami benne van, benne valóság. Szerinte csak azt akarjuk tudni „Ob die blosse Vorstellung des Gegenstandes in wir mit Wohlgefallen begleitet sei, so gleichgültig ich auch immer in Ansehung der Existenz des Gegenstandes dieser Vorstellung sein mag.”⁵⁰ – De az esztétikai fenomén nem csak ennyi! az esztétikai érték nem csak ennyi! Ha a palota „nem-létező”, illúzió, délibáb – tetszhet, de másképp. A palota a valóságból van, a valóságban van, s maga is valóságosan létező; a valóságról beszél – azért értékes és fontos. De ezt nem kérdezzük – ez nem jelenti, hogy nem fontos –, hanem tudjuk! Egzisztenciát akkor kérjük, mikor kétes! Itt fokozottan bizonyos! Ez megmondott, kifejezett valóság és létezés. De nem ezért értékes, mert létező, hanem mert esztétikailag értékes – de a létezés, a valóság természetesen hozzátartozik. „Ein jeder muss eingestehen, dass dasjenige Urteil über Schönheit, worin sich das mindeste Interesse mengt, sehr parteilich und kein reines Geschmacksurteil sei. Man muss nicht in mindesten für Existenz der Sache eingenommen, sondern in diesem Betracht ganz gleichgültig sein, um in Sachen des Geschmacks den Richter zu spielen.”⁵¹ (I. Th. § 2. – *ellenkezőleg!* csak meg kell érteni, hogy milyen egzisztencia, milyen érdek! mert ilyen érdek mindig jelen van – e nélkül nincs esztétikai ítélet, nem is lehet.)

Fogalom nélküli szép: „Blumen, freie Zeichnung, ohne Absicht in einander geschlungene Züge, unter dem Namen des Laubwerks, bedeuten nichts, hängen von keinem bestimmten Begriffe ab, und gefallen doch.”⁵² (I. Th. § 4. – nagy tévedés, hogy „bedeuten nichts” – igenis jelentenek, de másképp, mint gondolja: van másféle jelentésmód is.)

„Geschmack ist das Beurtheilungsvermögen eines Gegenstandes oder einer Vorstellungsart durch ein Wohlgefallen, oder Missfallen, *ohne alles Interesse*. Der Gegenstand eines solchen Wohlgefallens heisst schön.”⁵³ (I. Th. § 5.)

„Das Schöne ist das, was ohne Begriffe, als Object eines allgemeinen Wohlgefallens vorgestellt wird.”⁵⁴ (I. Th. § 6.) (ellenkezőleg: a szép mindig valamilyen fogalomnak, ideának, ideálnak megfelelés; az esztétikai érték nem; de a szép nem azonos az esztétikai értékkel, ez csak egyik ágazata; a „tetszés”-nek nem feltétele a szép; nagyon is tetszhet, ami nem „szép” – hanem valami más; se csúnya, se szép; más kategóriába tartozik;)

Ha tárgyakat fogalmak szerint ítélünk, a szépség képzete elvész; ezért tehát szabály sincsen arra, amely szerint valakit kényszeríteni lehetne, hogy valamit szépnek ismerjen el (de rá lehet vezetni valakit, nem fogalmakkal, hanem megmutatással, analízissel; de ez persze nem „kényszerítés”, mint matematikai bizonyításnál; de éppen az igaz, hogy igenis meg lehet mutatni, valami *mért* szép; innen van az ítélet igénye az érvényre.)

Az általánosról „Gemütszustand in den freien Spiele der Einbildungskraft und des Verstandes”; „dieses zum Erkenntnis überhaupt schickliche subjective Verhältnis eben so wohl für jedermann gelten und folglich allgemein mittheilbar sein müsse.”⁵⁵ (I. Th. § 9.)

„Schön ist das, was ohne Begriff allgemein gefällt.”⁵⁶ (I. Th. § 9. – negatív és tautológ meghatározás; a fogalom nem akadály a szépnek s nem jelent esztétikailenes érdeket.)

Másféle szépség: „freie Schönheit (pulchritudo vaga), oder die bloss anhangende Schönheit, (p.[ulchritudo] adhaerens);”⁵⁷ elsőnél nincs fogalom, másodiknál igen.

„Blumen sind freie Naturschönheiten. (I. Th. § 16.) – Viele Vögel (der Papagei, der Colibri, der Paradiesvogel), eine Menge Schalthiere des Meeres sind für sich Schönheiten, die gar keinem nach Begriffen in Ansehung seines Zwecks bestimmten Gegenstände zukommen, sondern frei und für sich gefallen. Hasonlóképp: bedeuten die Zeichnungen a la grecque, das Laubwerk zu Einfassungen, oder auf Papiertapeten u. s. w. für sich nichts: sie stellen nichts vor, kein Object unter einem bestimmten Begriffe, und sind freie Schönheiten. Man kann auch das, was man in der Musik Phantasien (ohne Thema) nennt, ja die ganze Musik ohne Text zu derselben Art zählen. – In der Beurtheilung einer freien Schönheit (der blossen Form nach) ist das Geschmacksurteil rein. Es ist kein Begriff von irgend einem Zwecke, wozu das Mannigfaltige dem gegebenen Objecte dienen, und was dieses also vorstellen solle, vorausgesetzt; [wodurch] dass dadurch die

Freiheit der Einbildungskraft, die in Beobachtung der Gestalt gleichsam spielt, nur eingeschränkt werden würde.”⁵⁸ (I. Th. § 16.)

De már az ember (férfi, asszony, gyermek), a ló, valamilyen épület (templom, palota stb.) szépsége milyen cél fogalmát feltételezi, mely meghatározza, mi is az a dolog, tehát tökéletességének fogalmát; s ezért csupán adhaerens szépség. „So wie nun die Verbindung des Angenehmen (der Empfindung) mit der [Schönheit, die eigentlich nur die Form betrifft, die Reinigkeit des] Geschmacksurteils verhinderte, so tut die Verbindung des Guten (wozu nämlich das Mannigfaltige dem Dinge selbst, nach seinem Zwecke, gut ist) mit der Schönheit, der Reinigkeit desselben Abbruch.”⁵⁹ (Ez a fajta üresség nem szükséges a „tisztasághoz”, és az a fajta „tisztaság” nem szükséges az autonómiához. Tiszta és autonóm az érték, ha a tárgyban minden neki rendelődik alá; a benne előforduló egyéb kategóriák is. Kant tisztaság- és autonómiafogalma egészen külsőséges kvantitatív.)

„Es kann keine objektive Geschmacksregel, welche durch Begriffe bestimmte, was schön sei, geben. (holott annak az egybehangzások alapján meg kellene tudni mondani). Denn alles Urteil aus dieser Quelle ist ästhetisch, das ist das Gefühl des Subjects, und kein Begriff eines Objekts, ist rein Bestimmungsgrund.”⁶⁰ (Azért, hogy Gefühl,⁶¹ megállapíthatónak kellene lennie, különösen mikor ez az alap a priori.) „Schönheit ist Form der Zweckmässigkeit eines Gegenstandes, sofern sie, ohne Vorstellung eines Zwecks, an ihm wahrgenommen wird.”⁶² (§ 17.) „Schön ist, was ohne Begriff als Gegenstand eines notwendigen Wohlgefallens erkannt wird.”⁶³ (§ 22.) – subjectiv-allgemein Geschmacksurtheile: [...] Urtheil a priori⁶⁴ (§ 36.)

„Es ist ein empirisches Urteil: dass ich einen Gegenstand mit Lust wahrnehme und beurteile. Es ist aber ein Urteil a priori: dass ich ihn schön finde, das ist jenes Wohlgefallen jedermann als notwendig ansinnen darf.”⁶⁵ (minden ítéletnek – étel ital stb. – megvan ez az igénye.) (§ 37.)

Játék. „Der Dichter kündigt bloss ein unterhaltendes *Spiel* mit Ideen an, und es kommt doch so viel für den Verstand heraus, als ob er bloss dessen Geschäft zu treiben die Absicht gehabt hätte.”⁶⁶ (§ 51.)

A költészet. „Unter allen behauptet die *Dichtkunst* [...] den obersten Rang. [...] Sie stärkt das Gemüth, indem sie es sein freies, selbsttätiges und von der Naturbestimmung unabhängiges Vermögen fühlen lässt, die Natur, als Erscheinung, nach Ansichten zu betrachten und zu beurteilen, die sie nicht von selbst, weder für den Sinn noch den Verstand in der Erfahrung darbietet, und sie also zum Behuf und gleichsam zum Schema des Übersinnlichen zu gebrauchen. Sie spielt mit dem Schein, den sie nach Belieben bewirkt, ohne doch dadurch zu betrogen; denn sie erklärt ihre Beschäftigung selbst für blosses Spiel, welches gleichwohl vom Verstande und zu dessen Geschäfte zweckmässig gebraucht werden kann.”⁶⁷ (§ 53.)

Kantról részletesebben, mert döntő hatása volt – nagyobb, mint utána akárkinek, Hegelnek vagy Schellingnek.

Az esztétikai szféra autonómiája: pulchritudo vaga: csak az arabeszk, szőnyeg stb. – a jelentés nélkül való (de ilyen nincs).

Az *esztétikai ítélet* eltérése az ismereti ítélettől; nem a tárgy tulajdonságát, hanem a szubjektumra tett hatását fejezi ki a tetszés vagy nem-tetszés formájában; az ítélet mégis általános érvényre tart számot; „ami fogalom nélkül általában tetszik” (ohne Begriff allgemein gefällt) – szerinte a tetszés ezért indokolhatatlan; pedig épp ellenkezőleg: mindig indokolt és indokolható, csak nem ismereti, logikai, etikai stb. értékek szerint, hanem a sajátosan esztétikai értékek szerint; a szép pedig az ideál szerint; éppúgy meg lehet indokolni, s meg is tesszük, mint minden más szférában az értékességet, az értékelést; csak más princípiumok vagy normák szerint, innen az általános érvény igénye (a tisztán érzékinél ezért kevésbé vagy kevésbé határozott, mert kevésbé tudjuk megmondani, megmutatni, körülírni; valamely ízt nehéz megmondani; az esztétikában is nehéz, de rá lehet mutatni s körül lehet írni a másképp kifejezhetetlent; és összehasonlítani, ismertre hivatkozni); legfeljebb a végső, a mindenütt közös esztétikai értéket nem tudjuk meghatározni – de az egyeseket igen, mindig; nem tudjuk – ha egy közös szépet keresünk, ami nincs; de tudjuk, ha formálisat keresünk, az általános érvényhez nem is szükségesek az olyan általános érvényű normák (amilyenekről Kant mondja, hogy nincsenek) ti.: a műalkotások általános, iskolás szabályai (vagy általában a tetszésé, ízlésé); lehetőségéhez elegendő az esztétikai lehetőségek ismerete, tehát annak ismerete, hogy milyen értékes esztétikai élmények lehetségesek, milyen tárgyak, milyen tulajdonságok tudnak milyeneket előidézni, milyen tárgyakat kell alkotni, hogy ilyeneket előidézzenek, egyáltalán hogyan konstituálódik az esztétikai tárgy, mik a művészi megvalósulás lehetőségei – szóval kritikai képesség és tudás kell hozzá; abszolút érvényű ítélet nincs, de van többé vagy kevésbé megbízható; aki pl. csak a modern művészetet ismeri, másképp ítél, mint aki a görögöket, középkort, Michelangelót, Rembrandtot stb. is; az ilyen számára az általános érvényű normák: a művészet lehetőségei (s a természeté, életé); és a mindben közös esztétikai-művészi érték vagy norma; ami, hogy van, tudja, legfeljebb nem tudja megformulázni.

Kant szerint az általánosság forrása az érzékiség és értelem szabad együttjátéka valamely tárgy apprehenziójában; (ez az egyensúly-játék, összehangoltság: ismeretlen; x-et y-nal magyaráz.) Meg tudjuk indokolni, hogy mi mért tetszik; azt persze nem, hogy mért épp az tetszik, amivel indokolunk; de azt is tudjuk, csak nem tudjuk mindig megmondani (néha igen), fogalmilag kifejezni; de ez nem bizonyít semmit általános (objektív) érvénye ellen; nemcsak az lehet általános, amit fogalmakkal kifejezve szavakba tudunk foglalni; van másféle beszéd és másféle általánosság – éppen az esztétikai; hogy milyen, majd látni fogjuk, ezt Kant, a racionalista, nem tudta és nem is tudhatta.

Tehát: a tetszést meg tudjuk okolni, csak az oknak nem tudjuk okát adni; Kant ehhez átmegy valami egészen ismeretlenbe; mi: az esztétikai fenomén konstituálásában találjuk, s általánosságát a más nyelven beszéd érvényében.

Mivel Kantnál az általános érvényű esztétikai gyönyörűség forrása az ismeretlen érzékiség-értelem harmónia, nem is vonhat le ebből az ismeretlenségből semmit: se általános normát, se speciálisat, se kritériumot az ítéletre – egyáltalán semmi konkrétumot; azért tolja át mindezt a zsenire (szóval az éppen nem általánosra), amely általában imponál, s ezért általában elfogadjuk; kétféle általánosság csereberéje.

Kant szerint a tárgyaknak e harmóniának megfelelőnek kell lenniök: „Zweckmässigkeit ohne Zweck”;⁶⁸ tehát próbálja megmondani, milyennek kell lennie (önmagával ellentétbe jutva) – de ezzel se megyünk semmire;

Szép, ami érdek nélkül tetszik – tautológia, ennyi: szép = tetszik; mert ami „tetszik”, abban az értelemben, ahogy a szót itt használjuk, gyakorlati, vulgáris érdek-haszon nélkül tetszik, vagy legalábbis benne van az érdek nélküli tetszés momentuma s csakis addig esztétikai. A sokat emlegetett példában a gazda szépnek nevezi disznáját, ha kövér (bár a disznó, mint látni fogjuk, esztétikailag is lehet „értékes”, nemcsak súlya szerint – s lehet a kettő egyszerre ugyanazon tárgyon, a disznón is) – a „szép” szó hangzása ugyanaz a másikkal, de jelentése nem. S ahányszor a szót érdekelt tetszés kifejezésére használjuk, ha megvizsgáljuk, kiderül, hogy tulajdonképpen mindig mást jelent, mint az igazi értelemben vett „tetszik”. Ha pl. egy nőnek a ruha azért tetszik, mert jól illik neki, „emeli”, s másoknak tetszeni reméli benne, akkor itt nincs valami általános szabály, minden esetben külön kell megvizsgálni, hogy nincs-e benne olyan tetszés és tetszésre törekvés is, amely érdektelen; (ilyen vulgáris értelemben), mert tisztán esztétikai s nem emészt-e meg mindent az egyéb, netán erotikus hatáskeltés szempontja, vagyis az érdekelt tetszés és tetszéskeltés.

Az ízlés. Nagyon csekély és alárendelt szerepe van az esztétikai területen. Mert hogy pl. valakinek a hegyes vidék tetszik-e vagy az alföld, az, bár azt szokták mondani, „ízlés dolga” (megint kerge és elferdült értelmű szóhasználat) – éppen nem az, hanem annak kifejezése, hogy az egyik vidék s a másik mást-mást mond, s ezt ki-ki másként érti és értékeli, ami már túl van az ízlés kategóriáján – egész világ és világnézet különbség lehet. Hogy mennyire használhatatlan kategória, akkor látjuk, ha az igazi esztétikai értékekre próbálnók alkalmazni, ha Michelangelót, Rembrandtot, Dantét, Bachot, Shakespeare-t, Beethovent, Dosztojevszkijt stb. bízánk rá. A nagy művészi tárgyaknak általános érvényre való igényét nem a priori ízléskategóriák indokolják és igazolják, hanem mindegyiknek saját külön értéke, az, amit mond, az, ahogyan mondja.

Az ízlés tere sokkal lejjebb van, gyakorlati élettel és tárgyaival keveredve: ruha, lakás; lehetnek benne eredetileg esztétikai momentumok, amelyek rutinná váltak, konvencióvá, divattá, keveredve gyakorlati vagy egyéb szempontokkal.

Ilyen kategóriái vannak: egyszerű, diszkrét, választékos, elegáns, nemes stb. Ez a fajta jó vagy rossz ízlés semmi kapcsolatban sincs az igazi esztétikai kategóriákkal. Lehetnek benne elemek, amelyek az esztétikai érték határán járnak, de nélkülük is megvan. Mert felületes, és mert heteronóm szempontok dominálnak benne. Az ízlés: absztrakt.

Nem az a probléma, hogy az esztétikai ítélet általánosságra támasztott igénye mellett hogy van mégis esetenként eltérés, hanem hogy lehet mégis az egyéni és esetei mellett valami általános – mikor az esztétikai élmény annyira konkrét, tehát annyira egyedi. De a kanti alapon az a probléma, hogy lehet valami mégis egyedi, mikor az általános a priori.

A szép – nem elég. Michelangelo [...] Rembrandt mészárszék; Dosztojevszkij; Stendhal, Joyce; Breughel; Bosch; Don Quijote; Rabelais; Boccaccio.

Pulchritudo vaga – a teljesen fogalmatlan szép – merő absztrakció: szép tárgyról elvont egyik-másik tulajdonság, mely a szép tárgyhoz mint ideálhoz tartozott; vagy valamely szép tárgyon – virág, arabeszk stb. – mely szép, mert ideál, csak egyik-másik tulajdonság szemlélete (tehát szintén absztrakció) a többi nélkül, annak vagy szándékos, vagy felületes mellőzésével; de ezen elvont tulajdonságok szépsége is csak onnan van, hogy valami szépséghez (ideálhoz) tartoztak.

A szép mindig *valamilyen*, tartalmilag meghatározott, e nélkül nincs.

Ha legalább egyfajta „szépet” megértetne (a pulchritudo vaga-t) – de hisz akkor az egész esztétikumot megértené! De nem érthet meg egyet se, mert az analízis azt bizonyítja, hogy olyan üres, tartalmatlan „szép” nincsen.

Az ismerő képességnek megfelelés: egy ismeretlent másikkal magyarázni – sőt, ez a megfelelés még sokkal ismeretlenebb, megfoghatatlanabb valami (különösen, ha végtelen sokféleségére gondolunk, a szép sokfélesége szerint), mint amit vele megmagyarázni akar; az utóbbit tapasztaljuk, szemügyre vehetjük, vizsgálhatjuk; de az előbbiről a világon semmit se tudunk egyebet a szép nevénél.

Az ítélet általánossága. Egy nagyon is szubjektív érzést – az általánosságra való igényt – tesz az érvény alapjává. Hol nem ítélnék az emberek apodiktikusan?⁶⁹ Az evésben (ételeket nem hallott magyarázni), politikában (meghalnak érte); illemben, modorban; jogról; vallásban; faji értékről; nevelésben stb.

A szép. Rembrandt: mészárszék. Dosztojevszkij: Karamazov stb. Nem olyan értelemben, mint a másik? „szépen megcsinálva”? Ugyanaz a fogalom nem jelenthethet ennyifélt, ilyen gyökeresen különbözőt. Rembrandt, Dosztojevszkij nem „szép” – hanem valami más.

Spekulatív és metafizikai helyett empirikus tudomány; pszichológia (empirikus, experimentális, pszichoanalízis); etnológia, szociológia, fejlődéstudomány (Darwin) – ezek: művészetek eredete; kultúratörténet.

*Fechner*⁷⁰ (experimentális); statisztika; tapasztalat; empirikus vizsgálat; mi tetszik, mi nem; esztétikai törvények: 1) esztétikai küszöb, 2) esztétikai fokozás, 3) a sokféle egységbefoglalása, 4) igazság, 5) világosság, híres: asszociáció princípium (sokat vitatva).

Utána egész sereg kísérletező. Meumann: „es ist endlich durchaus nicht einzusehen, warum nicht auch das künstlerische Schaffen zum Teil einer experimentellen Analyse unterworfen werden könnte” ...⁷¹

Einfühlung. Lipps.⁷²

Illúzió-elmélet; „benső utánzás”; játék.

Croce, l'intuizione e l'espressione;⁷³

A művészi alkotás pszichológiája.

III. Érték

Most, hogy láttuk, milyen a föladat és milyennek kell megoldásának lennie, milyen a kérdés és milyennek kell a válasznak lennie, és láttunk néhány nagy jelentőségű válaszkísérletet, és levontuk az eddig megjárt út tanulságait, immár egészen közel jutva a föladathoz, nagyobb tudatossággal ismét ott vagyunk, ahonnan indultunk: az esztétikai tapasztalatnál, mely a maga teljességében arra hivatott, kielégítő alapjául és anyagául szolgáljon.

Szorosabb meghatározás:

1) az érték: most már tudjuk, hogy általános csak úgy lehet, ha formális.

Mi az érték? A „szép”? Egyrészt nem elég, mert az esztétikum nem mindig „szép”; s ha mégis a szép fogalmát mindenre kiterjesztjük, ami esztétikailag értékes, oly általánossá válik, hogy az igazi, eredeti értelmét is elveszti, nem mond semmit. (A „szép”-re – eredeti értelme szerint – még visszatérünk a maga helyén.)

2) Maga az élmény is csak úgy lehet általános, ha formálisan határozzuk meg: *szemlélet*.

Mint ahogy kívül esik az esztétika területén a művészi tevékenység pszichológiája, úgy kívül esik rajta a művészi élmény, a szemlélet pszichológiája. Mint ahogy az esztétika ott nem vizsgálja a művészi alkotás pszichológiai folyamatát, úgy itt se a szemléletét.

A tudomány is szemlélet, de más érték kategóriával. Részletezése messze elvinne, teljesebb tárgyalásra tartozik. Általában az elhatárolások kérdése. (Nem nehéz.)

A szemlélet önmagáért, öncélúsága.

{szemlélet

negatív és pozitív oldala

1) negatív: nem akció

2) pozitív: érzéketes

3) önmagáért való, önmagának elegendő, magában megmaradó}

Az érdeknélküliség csak materiális, utilitárius érdeknélküliséget jelent; hogy a kanti értelemben való érdek (=egzisztencia) szintén kívül marad-e, majd később, a művészet és valóság egymáshoz való viszonya vizsgálatánál látjuk majd; hogy nem vágyunk bírására, s tetszik.

A szemlélet (kontempláció) negatívum, hogy nem megyünk fel a színpadra, nem öleljük meg a szobrot, nem az ábrázolt gyümölcsök piaci ára, íze stb. szerint értékeljük a csendéletet stb. De ezen kívül nem passzív szemlélet, hanem dialektikus részvétel az esztétikai érték produkálásában, az élmény teljességével. (*Szicíliai bábszínház.*) Különféle fokok: más az építészet, zene, dráma, regény, szöveg stb. hatása.

Kant: a szönyeg. Kant hatása, tekintélye.

Nem eunuch; benne elfogultság, szenvedélyek stb.; de szemléletben legyűrve; szisztolé-diasztolé.⁷⁴ A művészet: szabadság; de ez nem jelenti a minden indulattól ment eunuch szemléletet – mert akkor mitől szabadít meg? –, hanem azt, hogy minden indulatot és szenvedélyt felkorbácsol s megszabadít tőlük azzal, hogy a szemléletben feloldja a feszültséget. Tehát: lenyűgöz és felszabadít. Mind a kettő kell. Éppenséggel nem a passzív vagy impasszibilis⁷⁵ szemlélet. Világnézetre, életre, vére megy a dolog. De igazi szabadság csak itt van; másutt legfeljebb lemondás, aszkézis stb.; itt: élmény-teljesség, minden-bírást és teljes szabadság.

A szemlélet kétféle értelme: 1) az aktus; 2) a szemléletes tárgy, az élmény. Szemlélet ennél fogva minden esztétikai tárgy, nemcsak az, amit közönségesen szemléltnek, látottnak nevezünk.

Mégis meg kell különböztetni a szemlélet aktusát és tárgyát – s akkor használhatjuk ugyanazt a szót mind a kettőre. A szemlélet nem azonos a tárggyal, de átvitt értelemben azonosítható vele. (Akkor volna azonos, ha mindent a szemlélet teremtené meg a tárgyban, de együtt teremtenek.)

{A tárgy a szemléletben konstituálódik esztétikaivá, ezért lehet a tárgyat magát szemléletnek nevezni.}

A szemlélet aktusa „érdektelen”. Kant szerint a tárgy létezése iránt közömbösek vagyunk; nem vágyunk rá, bírására;

Schopenhauer: szemléletben szabadulás akarattól;

itt: szemlélet számára van a tárgy, sajátos módon, mint másképp sehol – ez nemcsak negatívum, hanem pozitívum is; egy nagy birodalmat jelent: az érzéketlenségét.

3) A tárgynak, hogy magába foglalhassa hipotézisünk szerint a természeti és művészi tárgyak sokaságát és sokféleségét, szintén formális meghatározást kell adnunk: érzékletesség.

Igen fontos az esztétikum igazi mivoltának megismerésében, különösen azért is hangsúlyoznunk kell, mert nemcsak a lehetőség van meg elhalványítására vagy megsemmisítésére, hanem, bármily evidens a tény, sok fölfogásban és elméletben csakugyan mégis elhalványul vagy elkallódik a művészetben kétségtelenül jelentékeny világnézeti, gondolati, érzelmi stb., tehát nem érzékletes elemek szerepének félreértése folytán.

Itt is: mellőzve az elkülönítés egyéb szférák érzékletességétől; tudomány, gyakorlati tárgyak. Itt a három momentum együtt elegendő a nagyjában való elhatárolásra. Mert ha pl. a tudomány is kontempláció, de nem marad meg az érzékletes tárgy individualitásánál, hanem általánosságra és törvényre tendál; ha a gyakorlati tárgy érzékletes, de nem szemléleti stb. S mindeniknél ott van a speciális érték konstitutív szerepe.

Az esztétikai tudat; ez a tudat egy értéknek tudata; ez az érték mindig érzéki tárgyban jelenik meg.

Egyéb érzékletesség (íz, illat) mért legyen szintén esztétikai, mint némelyek kívánják? Nem jók annak, amik? Emígy értékesebbek, előkelőbbek? Minek összekeverni a különbözőt? Az egyformásítás mániája, a rosszul felfogott egyesítése (mint amikor esztétikait logikaiból vagy arra redukálni). Maradjon meg minden annak, ami, s úgy jó és igaz. De mindezek – mint minden (erotika) – benne lehetnek az esztétikai tárgy jelentésében, gazdagíthatják, valóságosabbá tehetik. Ha egy ebéd leírásának olvasásakor ízeket, szagokat érzünk, sőt megjön az étvágyunk, ha egy jelenet erotikus érzéseket kelt – nem okvetlenül szól esztétikai volta ellen; sőt szólhat mellette; esetről esetre kell eldönteni. Ilyen érzések hiánya – a mű sápadtsága, gyengesége; ha pedig megsemmisítik az esztétikai kontemplációt, rovására válnak (pornográfia). Itt a határt csak elvben lehet megvonni, dönteni esetről esetre kell.

Könnyű elkülöníteni az esztétikait ezektől. Itt nem érdemes külön foglalkozni vele. Az egészről úgyis könnyen megérthető.

Ezek (s a tapintás) tárgyalkotásra képtelenek. Az esztétikai tárgy pedig mindig valóságos tárgy (a zenemű is): térben vagy időben előttünk álló vagy végbenemő, látott vagy hallott tárgy, esemény, hangok csoportja, térben, időben meghatározott és határolt.

Gondolatok, érzések, benyomások, „hangulatok” önmagukban nem esztétikai tárgyak – esztétikaivá valamely érzékletes tárgyban válnak, de benne, nem hozzájuk gondolva, vele azonosulva.

Tehát: érzékletes és tárgy, ez a kettő együtt; vagyis nem érzet, nemcsak érzékelés, percepció, hanem tőlünk különvalóságában szemlélt tárgy. A zenemű érzékletes tárgy, nem merő érzet, mint az íz, szag, tapintat – amik tárgyat alkotni nem tudnak, hozzájuk kell képzelnünk, s bármilyet képzelhetünk is.

A tárgy fogalma esztétikai értelemben – tehát nem fizikai, logikai, pszichológiai stb. Tárgy: érzékletes, de külön, és szemlélt. A tárgy: nem szubjektív érzet; s ami benne a szubjektumból van, ami szubjektív, benne objektívaltan szemléljük.

Példák, részben olyanok, melyek nyilvánvalóan esztétikaiak, ilyennek ismeretek; mellettük olyanok, amik nem ilyennek ismertek; hogy megmutassuk amazokkal rokonságukat, vagyis, hogy hogyan lesznek esztétikaivá, s akkor azonos a struktúrájuk.

Csak „fölmarkolva”:

1) *Virág.* Kant; szép; mit jelent itt? mert nagyon sok dologra mondjuk s mondhatjuk; felület, forma, szín, fény stb. szép, mit jelent ez? jelenthet egyszerűen impressziót; de semmi elvi ok, megállni itt – s hol, milyen kritérium szerint vonhatni határt? Csak önkénnyel.

Benne van, hogy „virág”, hiába zártunk ki minden általánost, fogalmit, idea-szerűt – láttán egyszerre sajátos élet jelenik meg benne, több mint az egyedi; azután gyengeség, kicsiség, báj, törekenység, szelídség, organizmus stb. – mindez sajátos vonalakban, formákban, színekben; külön anyag, annak mélysége, szerkezete, élete, amit érzünk – ezer elem, ami mind kell hozzá, hogy szépnek mondjuk, éppen ennek a szépnek; másik virágnál megint mást érzünk – s minde-niknél mást; mind mond valamit, kifejez.

{*Többrétegűsége*}

Egyrészt olyan elemek, amelyek nem esztétikaiak. Másrészt: valóságosak? Igazolná őket a tudomány? Nem tudjuk, nem is keressük. De úgy, ahogy együtt vannak, *jelentenek* valamit, *mondanak, kifejeznek* valamit, amit másként és más módon nem lehet. Virágnyelven. Így ez a virág; s valahány, mind mást.

2) *Ornemens.* [beszámozott üres lap]

3) *Táj.* Mondjuk: tavaszi (de mindig hozzá is tartozik, hogy milyen); virág-zás, domboldal, ég, fény, felhő, fű stb.; *szép*; itt is lehet szimplán impresszió; s lehet több: föld élete, növényzeté, ég mélysége, felhők anyaga stb. – vonalban, színben, formában; ez is mind mond valamit, kifejez, amit másképp nem lehet, de amit látunk, érzünk, hogy ott van; az elemek itt se mind ugyanúgy esztéti-kaiak; s az egész mégis esztétikailag értékes jelenség; s az elemek valóságosak, igazolhatók? Nem tudjuk, de mi annak érezzük; s minden táj mást beszél (Petőfi); táj-nyelv – dialektus, tájképek; festmények; Ruysdael, Rubens, impresszionisták.

4) *Szék.* (Bernáth)⁷⁶ [üres lap]

5) *Emberi arc;* férfi vagy női; itt is lehet: impresszió; de lehet több: organiz-mus, hús, csont, bőr, vér, élet – a nőiben nőies, a férfiban férfias; sok olyan, ami nem par excellence esztétikai, s mégis mind kell hozzá; mind mond valamit; de az anatómia vajon igazolná? Aligha.

emberi kéz; (Dürer, Michelangelo, Grünewald – Einführung i. d. Kunst Abb. 25, 26, 27.)⁷⁷ (Mona Lisa; Lyka: Képek, szobrok)⁷⁸

görög szobor

6) *Rigófütyty; dal; nagyobb zenemű.* a zengő világ; zengő matéria;

7) *Cézanne: Csendélet* [üres lap]

8) *Béka* (Einführung i. d. Kunst)⁷⁹

9) *Rembrandt: Mészárszék; öreg asszony* [üres lap]

10) *Kivégzés* [üres lap]

11) *De Sanctis: Farinata*,⁸⁰ *Chanson de Roland*

12) *Antigoné*

13) *Arany: Lacikonyha*⁸¹

Keats: *Grecian urn*⁸²

Shelley: *West wind*⁸³ {többrétegűség}

*Szeptember végén*⁸⁴ (szerelmi líra); őszi táj; szerelem; húség – ezekben magukban semmi poétikus sincs; látott jelenségek – érzelmek stb., mint annyi más; s valóságosak? Lehet – lehet, hogy nem; nem mindig tudjuk konstatálni; lehet, hogy csak merő elgondolás; tehát nem művészi elemekből, amelyek lehetnek valóságosak is s nem is, együtt valami, ami úgy, ahogy előttünk van, szép és tökéletes művészet.

XL. zsoltár: Várván vártam a felséges urat, és íme hozzám fordula⁸⁵ – vallásos epedés, büntudat, meghallgattatás stb. – mindez magában más kategóriába tartozik, mint a művészeté, a valláséba. S mégis, ezt másként nem tudnánk így elmondani, mint ezekkel a hangokkal és szavakkal. Valóság mindez? Lehet – de a tudomány módszerével igazolhatatlan (pl. hogy Isten hozzám fordul s meghallgat); sok számára pedig valótlan.

14) *Csehov: Novella*

Lehetne valóságos történet – s elmesélve (valóság vagy művészet?)

15) *Sixtina: Ádám teremtése*

lebegő isten, ébredő ember, ujjak érintése – ős, teremő princípium, megéledő, lelkesülő anyag; metafizikai-vallási szférába tartozik. Ez is igazolható-e valóság gyanánt? Nem.

16) *Breughel, Bosch* [üres lap]

17) *Görög templom; katedrális* [üres lap]

Mindezekre a formalista esztétika azt mondja: nem fontos. Csak a forma fontos. Vegyük ki ezeket a tartalmakat – nem marad semmi, csak az üres váz, ami már se szép, se nem szép, mert nem jelent semmit.

Mind társadalmilag, történelmileg, pszichológiailag stb. meghatározott. De ezt már esetenként utólag analízisnek kell kimutatnia. Itt maga a tudat típusa csak.

Nem pszichológia. Itt nem az a kérdés, hogy' jön létre, hanem mi a struktúrája a processzusnak.

Példák után definíció

Érték

Az esztétikai tárgy konstituálódásánál azt kérdezzük: Mi történt? Ebben a kérdésben benne van a szubjektív és objektív faktor, tárgy, tudat, érték. A feleletben is benne kell lennie.

Minden élmény benne lehet az esztétikumban. S minden a művészetben.

Az általános, azonos esztétikai érték: a lehetőség, hogy minden tud mondani, jelenteni, ezt a jelentést mindig az illető tárgy mondja, azt és úgy mondja, amit csak ő mondhat, s amit csak úgy lehet mondani; és az „tetszik”, az fontos, jelentős, netán életbevágó, felemelő, nagyszerű ránk nézve, hogy éppen az a tárgy éppen úgy mondja éppen azt, a tárgy minden sajátosságával, tulajdonságával. Tehát: minden tárgynak esztétikai lehetősége az érték.

„Művészi”: a jelentő érzeki; mikor jelentő és jelentés minden ízében egy, tartalom és forma azonos. Ezen túl a „művészi” jelentése már önkényes.

Esztétikaivá (művészivé) válik valamely tárgy akkor, amikor benne a forma és tartalom elkülönülésének lehetősége megszűnik; és olyan mértékben válik esztétikaivá, amilyen mértékben a forma és tartalom azonossága; ami akár az egyikből, akár a másiktól nem azonosul a másikkal, az kívül reked az esztétikai szférán, kiesik belőle. Esztétikai tárgy: amelyik megszűnik a forma-tartalom viszony fölvetésével; ez a negatív definíció. Az esztétikai (művészi) tárgy legrövidebb definíciója éppen ez: amelyben forma és tartalom azonos egymással – {de ez csak úgy, ha forma-tartalom azonossága: jelentő és jelentés azonossága, (mert valamit lehet szemlélni jelentése nélkül)} – azaz, amelyben a forma és tartalom kérdése nem merül föl. Amint fölmerül, a) vagy hiányos az azonosság, vagy b) analizáljuk az esztétikai tárgyat, amivel esztétikai mivoltát felfüggesztjük, szüneteltetjük. (Azt keressük, miért hat úgy, miért értékes stb.)

Másik definíciója az előbbivel korrelatív: az esztétikai tárgy *abszolút konkrét tárgy*. (Ez a teljes pozitív definíció.)

Amikor jelentő és jelentés látszólag nem azonos, ellentétes, egymással feszültségben; pl. egy ünnepélyes vers ünnepélyes dallama egy másik, groteszk versre. Csak látszólagos ellentét; mert a jelentő nemcsak a dallam, hanem minden, ami érzékletként (belső is) fellép, s együtt az egész, az egésznek alkata, viselkedése stb.; a teljes érzékelt alak; s abban benne van nemcsak a tartalom, hanem a hozzá való állásfoglalás is.

Ismételgetik, hogy a műtárgy nem a befestett vászon, a bronz, a hangjegyek, a leírt szavak – hanem hogy mi, erre nincs értelmes felelet. A „velük kifejezett” „hangulat”, „érzés”, „idea” stb. Könyveket írnak a „literarisches Kunstwerk”⁸⁶-ről, s nem tudjuk, mi a Kunstwerk általában.

A műtárgy: mindaz, ami benne van; és nem „hozzátartozik”, „asszociálódik” stb.; tehát nem a „gondolat”, „érzés” hozzáasszociálva stb. – hanem valósággal *tárgy*, úgy, mint a színek, formák, hangok; nincs különbség; vagy mind tárgy,

vagy semmi; egyneműek; mert nem a fizikai valóság teszi tárggyá, nem az itt a tárgyának kritériuma. Az, hogy minden benne van, s ami benne van: önkényre alkalom? Hát a másik mód nem? S különben: itt mindig van önkényre lehetőség. Más módszerrel is hol lehet határt szabni, hogy meddig van a műtárgy?

Tehát, pl.: Még nyílnak a völgyben a kerti virágok⁸⁷ – mindaz, ami látható s jelent: a műtárgy. Nemcsak a szó s a hangzás; valami lelki Haltung,⁸⁸ gesztus, menet, ritmus, feszültség stb., ami mind értékelhető és jelent, látható, hallható. – Ritmus és érzékelés, (ha fennhangon olvassuk).

Időt, feszültséget, keménységet, lágyaságot stb. szintén érzékeljük.

Abban, amit látunk, hallunk; nem fizikailag, hanem belsőleg; nincs itt különbség a kettő közt; a fizikai érzékelés csak a jelentés révén válik esztétikává s a jelentés hatása „benső”.

A tulajdonképpeni önkény pedig az elvágás, elhatárolás; a műtárgy maga megmondja, meddig terjed: ameddig „mond”; ahol nem „mond”, ott a határ. Legalább számunkra; mert másnak mondhat még tovább. S ha egyiknek többet mond, másnak kevesebbet, azt jelenti, hogy a műtárgy mindenkinek és mindenkor más és más. Itt nincs abszolút kritérium. A műtárgy élő valami, az étellel változó. Akár tetszik ez nekünk, akár nem. Ez nem matematika. És nem üthető más szférák kaptájára.

A gyakorlatban egyébként az analízisek mindig mindazt igyekeztek kihozni a műtárgyból, ami ilyen módon benne volt, ha nem is mindig mint benne levőt tudták, (esetleg asszociációnak nevezték); elméletileg tisztázatlan, gyakorlatilag helyes.

A műtárgy maga is tiltakozik az önkény és határtalanság ellen: azért törekszik zártságra, s azért is zárt mindig, még ahol nem is látszik, (átvágások, Lautrec⁸⁹). Belső zártság. Nyílt csak a panoráma.

Meg kell érezni, hol valóban azt hoztuk-e ki belőle, ami benne van, hol pedig belemagyarázunk. A műtárgy maga a kontroll. Nincs más kritérium. Szakértelem, érzék, hozzáértés. Más, mint elméleti, tudományos megértés.

Jelentés: nem úgy, mint a szó jelent (vagy általában valami jel), ami absztrakt, külsőleges, konvencionális; hanem szükségszerű és azonos.

Goethe (Zahme Xenien VI)
Wenn im Unendlichen dasselbe
Sich wiederholend ewig fließt,
Das tausendfältige Gewölbe
Sich kräftig in einander schliesst,
Strömt Lebenslust aus allen Dingen,
Dem kleinsten wie dem grössten Stern,
Und alles Drängen, alles Ringen
Ist ewig Ruh in Gott den Herren.⁹⁰

Ezt mind látni, érzékelni kell – e nélkül nem esztétikai. Jelentő itt az Unendliche, fließt, tausendfältige Gewölbe, ineinander schliesst, strömt, Lebenslust⁹¹ stb. stb. – mindez a szavakkal, hangzással, ritmussal összeolvadva, mindez együtt a műtárgy –, de nem úgy, hogy minden a maga teljességében megjelenik, erre nincs idő, ízetlen is volna ennyi mindent részleteiben felhalmozni a poénért: minden mintegy csak megcsillan, szinte geometrikus kivonatanban, vonalak cikázása, csak annyi élességgel és erővel, amennyi elegendő ennek a speciális jelentésnek felidézéséhez: a nagy, örök mozgás nyugalom Istenben. Jelentés: a mozgalmasság, a nyugalom, minden Istenben. S ez nem statikusan van előttünk, hanem megszületik, végbemegy. (Ez is jelentő jelentés, s érzékelhető.)

A költészet mágia: hang, látás, ritmus, tárgyak, érzés, gondolat stb. összeolvad egy tárggyá.

A konstitutív princípium: a jelentés jelentőssége (jelentékenysége), az, hogy az érzéketes tárgy jelenléte ránk nézve értékes, becses, fontos, ugyanaz az érzékletességben, hogy valamit úgy, amint van, azért, amit ahogyan mond, [...]. Nem teoretikus és nem praktikus jelentősség és érték az, s nem szorítható bele a tetszés-nem tetszés, szép-nem szép kategóriába se, mert az utóbbinál szélesebb területű, tetszés-nem tetszésnél mélyebb (a tetszés-nem tetszés kategóriái sekélyek, szép-nem szép kategóriái szűkek neki). Ez a jelentősség (jelentékenység) épp az *esztétikai*, vagyis hogy érzéketes tárgyak másként el nem mondhatóan fontosat mondanak nekünk, és fontos, hogy éppen úgy mondják el. A tetszés-nem tetszés csak felszíni reflexe a jelentősségnek, a szép pedig ideál. A tetszés-nem tetszés másodlagos. Nem a tetszés-nem tetszés tesz valamit esztétikaivá, esztétikailag értékessé vagy értéktelenné. Valaminek tudhatjuk esztétikai jelentőségét, de nem tetszik. A tetszés-nem tetszés lehet „ízlés dolga”, de hogy valami esztétikai és esztétikailag értékes, az nem. Valami nem azért jelentős, mert tetszik, hanem azért tetszik, mert jelentős (csak persze azt a „jelentőst” nem szabad se teoretikus, se etikai értelemben venni, hanem esztétikaiban, szemléletben).

A jelentősség közölhető, továbbadható, mert a jelentőség az; a tetszés-nem tetszés nem kívánható.

Hogy valami mért jelentős, tartalmilag esetenként változik; azonos a formai jelentőség, hogy ti. érzékletesség jelenti azt a valamit. Az, hogy éppen ebben a tárgyban, formában, érzékletességben éppen ez a tartalom, hogy valami érzékletesség éppen azt jelenti, mondja.

Minden lehet jelentős. (példák)

Példák: minden lehet jelentős

{ezekben még nem mint valóság-érték, hanem csak mint jelentés; az, hogy valóság, majd a valóságról szóló fejezetben}

minden, amit fontos tudnunk, ismernünk, értenünk, látnunk, éreznünk, gondolnunk, álmodnunk, kívánnunk, szeretnünk, gyűlölnünk, utálnunk, irtóznunk, félnünk; érte vagy ellene harcolnunk; vele vagy nélküle élnünk; ami örömet, bánatot okoz,

erkölcs, erkölcstelenség; jó, rossz; erotika; hit, lelkesedés; bánat, kétségbeesés; élet, halál; szeretet, gyűlölet; igazság, hazugság; előkelőség, közönséges-ség; vonzalom, utálat; kedvesség, undokság;

tárgyak: ember, állat, fű, fa, virág, ég, rét, erdő, város, utca, piszok, bűz, éhség, szomjúság, nyomorúság, jóllakottság; férfi, nő, gyermek; gondolat, bölcsesség, butaság, cinizmus; nagy, kicsi; mélység, felületesség; korlátoltság, végtelenség, mulandóság, örökkévalóság; becület, becstelenség; aljasság, hűség, hűtlenség; ravaszság; hősiesség, gyávaság; erő, gyengeség; betegség; bűn; álmom; súly, feszülés, lendület; teher; a lélek elnyújtózása; belső valója, ritmusa; vágy; ivás, mámor, részegség; tragédia; nevetségesség; komikum; titokzatosság; kísértetiesség; demokratizmus, arisztokratizmus; alázat, gög; egyén, tömeg; apa, anya, család; öreg, fiatal, öregség, fiatalság; okosság, butaság; szépség, csúnyaság; rondaság; perverzitás; nemesség; gyilkosság, öngyilkosság; folyó, tenger; világosság, homály; keménység, puhaság; hatalom; ok; lassúság, gyorsaság; ráció, racionalizmus; kritika; ideológiák átvilágítása.

színek; hangok; (csengés, bűgás stb.); anyagok: kő, fa, hús, test; levegő, föld; hegy, völgy, sík; utca, út; idő, múlt, jelen, jövő; nappal, éjjel, napszakok, évszakok;

Isten, angyalok, ördög; lelkek; gondviselés; menny; istenek; nimfák; szentek; ima, bűnbánat; üdvösség; pokol, purgatórium, paradicsom;

mese, legenda; társadalom; pénz; nép; otthon; háború és béke; szajha, tiszta nő; szűz; incesztus;⁹²

Káosz, melyben rend van, s minden tárgy már megformálva; történelmileg, társadalmilag formált anyag.

Minden lehet, egy feltétellel, hogy abban a tárgyban konkrétan lássuk, szemléljük, úgy, ahogy csak abban lehet látni, abban kell látni.

Mindez lehet ránk nézve jelentős; s esztétikaivá válik, ha abban a tárgyban látjuk konkrétan.

Jelentős = érték = jelentős jelentés: nem definiálható, mert esetenként más-más, és minden lehet: felsorolni műfajok szerint (meg nem nevezve) a lehetőségeket: építészet, iparművészet, ornamentika, relief, szobor, kép, zene, líra, ballada, novella, dráma, eposz, regény, zene; úgy, amint a műfajok el is rendeződnek; már megformált valóság, preformálva, preformált jelentések.

De ez nem elég – esztétikaivá azzal válik, hogy valamely konkrét tárgyban konkrétan szemlélhető, épp abban, s épp abban javalljuk, tetszik, fontos, jelentős. A neki rendelt formában, amelyet hív.

Az általános szemlélet: nem fogalom, az, ami megjelenik előttünk, ha azt mondjuk: ember, ház stb., amit tehát látunk, szemlélünk, s mégse individuális. *De lehet ideális.* S ennek alapján „szép” valami. Ez minden individuális szemléletben is benne van.

Nincs individuális szemlélet valami általános nélkül – e nélkül nem értenők jelentését. S egyetlen voltát is csak az általánosban látjuk és értjük; e nélkül az se volna. Általános nélkül nincs egyedi. Nélküle nincs jelentés, tehát nélküle nincs esztétikum. Aki egyedit mond, valamiképp megértett egyedit mond, (a megértett nem okvetlenül fogalmi értést jelent, hanem valami jelentés megértését; nem kell tudnom, hogy amit látok, fa, nézhetem merőben formának, színnek, anyagnak, de annak a formának, színnek, anyagnak jelentését értenem kell, azt, amit az a forma, szín, anyag mond – de csak általában forma, szín, anyag szemléletének mintegy a háttérén mondhatja; mikor szemlélem, tudom, hogy speciális, egyedi formát, színt, anyagot szemlélek, ezt csak általában forma, szín, anyag tudatával tudhatom; az, hogy valami egyedi, azaz éppen ebben a formában és színben jelent, csak így lehetséges.

Az esztétikai élmény és tárgy irracionális nem is az általános teljes hiányában van, hanem abban, hogy az általánost valami egyediben *látom*, s egyediben nem gondolhatom, hanem csak láthatom. Az „irracionális” itt nem is helyénvaló kifejezés, mert nem ugyanazon szférában jelent itt valami ellentétet, pl. mint az ismeretben az intuíció a racionális ismerettel; amiről itt szó van, más síkba tartozik, mint a ráció.

Ahogy minden esztétikumban van tartalmi általános, s ahány tartalom, annyi-féle általános, úgy mindegyikben van formai általános: ez az egy végső, közös forma. S ez éppúgy nem absztrakció, mint amazok se, hanem valóban létező, csak mindig megismétlődő.

A végső forma (a jelentő-jelentés azonossága) – nem valami nem létező szubjektív általánosság; {nem kell ilyennek lennie (mint a Kanté); lehet „objektív”}; ugyanúgy „létezik”, mint egy-egy konkrét tartalom és forma; az esztétikai szférában honos, vele egyanyagú létezés ez; az egy-egy tartalom és forma transzcendálhatja egyik a másikat, de ha esztétikai marad, akkor az esztétikai körön belül, hasonlóan a végső forma se transzcendálódik kifelé, sőt ő még befelé se, mert végső minden tekintetben; végső, mert minden lehetőséget és ellentétet magába tud fogadni, és minden tartalom- és formatranszcendálás elfér benne, amíg esztétikai, s elegendő mindegyiknek a közös esztétikai szférába tartozása biztosítására minden transzcendáláson és széthúzáson, pluralizmuson, atomizmuson túl; ami nem jelenti azt, hogy a különbségek és ellentétek elvesztik jelentőségüket s belevesznek valami mindent összebékéltető egységbe; minden különbség és ellentét változatlanul megmarad – sőt most válik igazán érthetővé, élesen látottá, és most hagyható meg ilyennek – a végső formával egygyé konstituált esztétikai szférában, a szó teljes értelme szerint való teljes világban.

A *szemlélet* fogalma magában még nem határozza meg az esztétikumot; kell hozzá még: 1) a jelentés érzékletes tárgy szemléletében; 2) értékes legyen szemléltre nézve, hogy az a jelentés abban az érzékletességben van; *intellektuális szemlélet*: θεωρία [teória]; visio intellectualis.⁹³

Esztétikai érték: jelentés érzékletben (érzéklettel azonos jelentés) a szemlélet számára; ezen túl minden érték tartalma esetről esetre külön határozandó meg; minden fontos, minden döntő, éppen mert szemléletről van szó; persze nem egyaránt; de ami teljesen jelentéktelen, az kárára van, pozitív rossz benne; addig terjed, ameddig az értékek. Az esztétikai tárgy, a műtárgy: értékek szintézise. Nincs helye absztrakciónak – szemlélet; (mint a többi szférában); az esztétikai érték az, hogy éppen *ez*, és *ez* válik szemlélhetővé.

Nem ez vagy az az absztrakció az érték, hanem mindig maga a konkrét tárgy az ő sajátos értékével. Az absztrakció megöli az értéket. S ezért, ami közös érték, általános, minden esztétikai tárgyban, itt az se absztrakció, hanem egy mindenütt megismétlődő élmény (akár tudatosan formulázva, akár nem), ami nélkül nincs esztétikai tárgy és élmény. (Amikor valaki azt mondja: nézze *ezt* – vagy *azt* – hallgassa csak *ezt* stb., vagy csak rámutat – ez az élmény mindig benne van: az érzékletesnek, éppen ennek a speciálisan jelentő volta.)

Az esztétikai érték tehát: légió. E nélkül nem értjük meg az esztétikum lényegét.

A mindenütt megismétlődő élmény: a szólaló érzékletesség; a sokféleségben a közös és azonos. Ez tehát feltétel; amely minden esztétikai élményben konkrétan, annak színével, intenzitásával jelentkezik, tudatosan vagy nem, s ez a közösség konstituálja az esztétikai szféra egységét.

Az esztétikai szférában tárgy és érték azonos; az érték: a tárgy, a tárgy: az érték; addig terjed az egyik, ameddig a másik.

Az esztétika ennek a felismerésnek, ennek az értékluralizmusnak tudománya.

Célszerűség (épület, használati tárgyak) és esztétikum; a célszerűség is jelentés; esztétikaivá akkor válik, amikor szemléletté válik; tehát nem absztrakció, hanem közvetlen szemlélet; pl. egy célszerű autónál mindenféle fizikai ismeretek kellenek – levegő ellenállása, a gépi rész szerkezete, méretei stb. –, amiket nem fejez ki, csak alkalmazkodik hozzájuk; más egy templom vagy szék – persze csak akkor, ha valóban szemlélhető bennük; a célszerűség esztétikai volta csak addig terjed, ameddig a szemlélhetőség; elvben eldöntve, aztán esetenként kell dönteni.

Lélek, szellem érzéketessége

Jelentő és jelentés viszonyát nem úgy kell gondolunk, hogy egyik a másikban benne van, mint valami edényben. A kettő azonos. Mikor a jelentőt látom: a jelentést látom, a jelentő maga a jelentés, s amit nem „látok”: hozzámagyarázás. De „látni” (és „hallani”) sokkal többet lehet, mint a fogalmon érteni szoktunk; látni mindent lehet; s csak az a művészet, ami látható, hallható; *a lélek érzéketességével.*

Épp ez a kritériuma az esztétikumnak.

(látható: a jóság, rosszaság, fenség, félelem, borzalom, gyűlölet, szeretet, komikum, tragikum, humor, hősiesség, gyávaság, béke, öröm, boldogság stb. – rá kell tudni mutatnom a szóra, színre, vonásra, formára, hangra stb., amelyikben látható.)

Örömet stb. lehet *hallani, látni*, (nemcsak sírást, ujjongást – hanem bennük örömet, fájdalomat érzékelni; mert nem az érzékszervek hallanak, látnak, hanem a szellem és lélek. (Egyik példa a már leírtak közül. A cinke tavasszal.)

Az általános föltétel és a konkrét értékek közt a viszony nem a tágabb fogalom alá rendelés, a szubsumálás, a nem és faj viszonya: állandó küzdelem, melynek egyensúlya minden pillanatban felborulhat, és fel is borul, amikor hol inkább a tartalom, hol inkább a forma felől nézzük: az első esetben visszaesünk a pre-esztétikai valóságba, a másodikban kiesünk az esztétikai valóságból is; mind a kettő absztrakció az esztétikai konkrétum mellett.

Az esztétikumban az általános nem absztrakció, hanem közös tulajdonság. De az absztrakció bemehet az esztétikai szférába: ha konkrétta individualizálódik. Ez történik az esztétikai tárgyban s a műtárgyban (pl. oszlop, ornamens, ritmus stb.). Mint minden, az absztrakt is lehet matériája a művészetnek, de individualíssá kell konkretálódnia. A művészet sokszor éppen ezt teszi: absztraktot konkrétál.

Konkrét

A konkrét tárgy (konkrét valóság) és konkrét világ, minden oldalával és végbemenésével, dinamikájával. – Ilyen konkrét nincs és nem is lehet semmi más szemlélet. Ez az abszolút konkrét, maga a konkrétság.

Minden esztétikai tárgy egy-egy külön érték, érték-monasz; mert itt nem úgy van, mint a megismerésnél, ahol minden ismeret és igazság csak részlete egy nála nagyobb valaminek, egy rendszernek, amelyre utal magán túl, s amelyben értelmét leli; az esztétikai tárgy nem részlet; itt minden tárgy egy-egy külön világ, magában megálló, s mikor olyanra látszik utalni, ami nincs benne expressis verbis, azt mégis felvette magába, benne van, ha másképp nem, mint kisugárzása vagy légköre, aurája, mely nem túl van rajta, hanem egy vele. A fizikai, logikai stb. tételek számára közömbösek a példák, amelyeken igazolódnak; értékük, értelmük ugyanaz marad. Absztrahálható. A művészi-esztétikai érték nem absztra-

hálható. Míg az ismeretnél, igazságnál, ha nem is közömbös, nem döntő a kifejezés, és többféle lehet, a tartalom változása nélkül, az esztétikai tárgynál a legapróbb árnyalat is fontos, mindhez hozzátartozik, nem hagyható el semmi (ha van ilyen, azt hibának érezzük, nem hozzá tartozó valaminek), s épp ez a *tökéletes konkrétság* teszi esztétikaivá, ez különbözteti meg minden más tárgytól.

A műtárgy magában megálló totalitás; a megismerés, az igazság sohase az, mindig átmenet, láncszem, rész. A műtárgy mindent felvesz magába s lezáródik; az ismeret mindig nyílt. A második: reformálható; az első: érinthetetlen.

Művészet mindig célnál

A logikai és etikai értéknél az igazság és erkölcsiség a döntő, nem megjelenésének sajátos, individuális volta; az esztétikainál a sajátos, minden ízével. Ha amazokat sajátos, individuális voltukban szemléljük, már esztétikailag járunk el. Ha egy cselekvés erkölcsi megítélésekor minden részletet s motívumot tudni akarunk, azért tesszük, hogy igazságosan ítélhessük meg; egy esztétikai tárgynál azért, hogy a tárgyat totalitásában szemléljük és benne így gyönyörködünk, (minden részlete hozzájárul a speciális érték megvalósításához); maga a gazdagság, mélység stb. az érték; (s nem az, hogy valamilyen logikai vagy erkölcsi normának megfelel-e);

A tudományban a szemlélet mindig transzcendál, mint minden ismeret általában másakra utal s egy nagy egészre, melybe beleillesztődik; a tudomány soha sincs célnál, minden elhatárolás önkényes és kényszerű, az esztétikai szemlélet mindig célnál van s mindig természetszerűen elhatárolt, még ha „végtelen” is; s ha egy határolt tárgyban a végtelen jelenik meg, vagy mögötte, mégis benne, vagy rajta keresztül kell láthatóvá válnia; sőt, minél több jelenik meg körülötte vagy rajta át, annál értékesebb; de ez nem transzcendálás, ez a felidézés más, mint a tudományos, de más, mint az asszociáció is; ennek benne kell lennie, érzékelhetően benne lennie a tárgyban, különben önkényeskedés; az esztétikában a totalitáshoz, a tudományban a töredékességhez tartozik.

Mi az esztétikum? A konkrét. Csak ez a szemlélet igazán konkrét. Minden más absztrakt. Ezt nem szokta indokul adni az esztétika. Ezért lóg levegőben a szemléletteória. Konkrét szemlélet: benne van az érzéklet, intellektus, érzés, a szellem, lélek teljessége, {*intellektuelle Anschauung*}. *Az összféra.* Konkrét: a szó teljességében azonos az esztétikaival. Hozzá képest minden más: absztrakt. Csak a konkrét teljesség lehet önmagáért való szemlélet, a szemlélet öncélúsága. (Hogy a művészet „válogat”, „elhagy” stb. – nem jelent absztrakciót; az másfajta konkrét, másik teljesség. Meg kell érteni a fogalmakat. Konkrét nem kvantitatív, materiális teljességet jelent, absztrakt nem ennek híját vagy ellenkezőjét. Egy kontúr, egy oszlop is konkrét – a legteljesebb tudományos leírás is absztrakt. Mert: a kontúr, az oszlop stb. a benne levő valóságról beszél, s azt elmondja teljesen; a tudományos leírás mindig transzcendál s tulajdonképpen szimbólu-

mokkal dolgozik.) *Az esztétikai szféra a konkrét szféra.* Ezért: összféra, de nem rendszertelen, nem káosz.

Abszolút konkrétum: az esztétikai tárgy.

A konkrét szemlélet, a konkrét totalitás nem kvantitatív totalitást jelent. A valóság adatmennyisége lehet nagyobb a konkréténál, s mégis absztrakt; egy kontúr, egy oszlop, ornemens stb. sokat elhagy, mégis konkrét, míg a többi valóság mindig absztrakt; mert a konkrét nincs kiemelve, kipreparálva, miliőjéből kiszakítva, a felfogó szellemtől, lélektől megfosztva, jelentése mellőzve – hanem a jelentés konkrétságában él; és más konkrétal összehasonlítva – ha az valóban és teljesen konkrét – nincs fokozati különbség az adatok, jegyek száma szerint; mert ha valami abszolút konkrét, akkor nem lehet különbség; hanem csak ha absztraktságba megy át.

A művészi (s ha szépek nevezzük, az) mindig a tökéletesen sajátos vagy különös, vagyis amin nem hanyagolható el vagy absztrakt-általánosítható semmi, hanem az egész úgy van és úgy fontos, amint van. Minden más szféra megtűri vagy megkívánja az absztrakt általánosat; csak az esztétikai nem. Mert az ő lényege az absztrakt általánosnak éppen az ellentéte: a partikuláris. *A konkrét: maga az esztétikai fenomén.* A konkrét tárgy s a konkrét szemlélet. S ami konkrét, az mindig partikuláris. Nem is lehet más. Ez nem jelent „egyéni” szubjektivizmust vagy relativizmust. Az ilyen fogalmaknak csak ott van értelmük, ahol valami absztrakt-általános van. De itt az nincs. Itt csak konkrét és partikuláris van. S a műtárgy igazi szemlélete: konkrét és partikuláris teljességének megértése. Nem a szubjektum szubjektivizmusának és relativitásának az élményben önmagát megélése vagy élvezése (mint némely esztétika mondja), hanem a műtárgy konkrét és partikuláris voltának a megértése és átélése. Az esztétikai tárgy megértése és átélése nem szubjektív önkény, (ami az, már nem tartozik az esztétikára), hanem felelet a hívásra. Benne a szubjektív is objektív. Az esztétikai szféra csak objektívet ismer.

Minden műtárgyban vannak legáltalánosabb, kevésbé általános rétegek a speciálisig s egészen individualizáltig. A fokozat nagyon sokféle lehet. Építészet, zene: a legáltalánosabb. Építészeti, zenei formák azért egyik kombinációtól és jelentéstől elválva másokhoz szegődhetnek. Ilyen a strófák dallama, strófák ritmusa. Általában minden esztétikai tárgy lenyúlik az egyszerűből, egyetlenből valamilyen általánosba; de az általános nem absztrakció. Ez is valami individuálisan létező, de sok individuumban előforduló; vagy megismételt.

S mindehhez még hozzájárulhat a szépség (ideál) (szép nyelv, rím, forma, szín stb.) – ez valóban valami általános, fogalomszerű valami individuálison.

Érték autonómiája

Az érték ez: érzéki tárgynak ez a speciális jelentése. S ez egyúttal az érték autonómiája, mert ez tovább fel nem bontható valami. A konkrét tartalmak fel-

oldhatók, de az, hogy valami érzéki tetszik azért, mert jelent, tovább nem oldható fel. S ha ez a végső is heteronomizálódik – mikor pl. valami nem ezért tetszik; mikor ez a momentum hiányzik belőle – hogy éppen ez a tárgy éppen ezt mondja, hanem azért tetszik, mert amit mond, osztálytudat kifejezője, vagy mert erotikus stb. – akkor megszűnik az autonómia, mert megszűnik a speciálisan esztétikai érték.

A művészetet indítékaiban, keletkezésében még semmilyen analízis se bontotta úgy szét, le nem szállította, le nem leplezte, származását, meghatározottságát, ideológia voltát, hatását, felhasználását stb., mint a szociológiai s a pszichoanalitikai. Nem firtatjuk itt helyessége s érvénye fokát és jogosultságát esetenként; sok értékes és érdekes dolgot tárt fel, amit azelőtt nem tudtunk, amire nem gondoltunk. De van a művészetben, a műtárgyban egy végső fok, amit ez az analízis se tud felbontani: hogy valami érzékletesben, egy jelentésnek éppen abban az érzékletesben való megjelenésében gyönyörködni tudunk. A tartalmat és formát szétanalizálhatja, megmondhatja mindenről, honnan, mért van (hipotézis, mert valójában lehetetlen) – de egyet nem: hogy éppen ebben szemlélünk valamit, vagy hogy éppen ebben az érzékletességben alkottak meg valamit; hogy mért épp ezek a szavak, hangok, színek, vonalak, formák stb., épp ezek az emberek, tájak, események stb. – mert lehetnének mások is, ugyanazon ideológia kifejezéséeként. {Bármennyire igyekeznek heteronómmá tenni némely elmélettel, van valami, amit nem lehet mássá feloldani.} Amit ez az analízis megmutat, még mindig absztrakció – a konkrétat, azt, hogy éppen ez, itt és így: ezt nem érheti el.

S éppen ez a művészet. Ez az, ami ősi, ami akárhogy változik, valami közösséget mindig mutat, a legrégebb kortól máig s ezután, ahol művészet volt, s amíg lesz. Nem azt jelenti, hogy mindig kellett s kell lennie, mióta ember volt s amíg lesz – hanem mindig volt s lesz, amikor s ahol művészet volt s lesz. Mert e nélkül nincs művészet, s ami ezenkívül van, a művészetnek feltétele lehet, de még nem vagy már nem az.

Különség, mikor a művészet valaminek jelentője, kifejezője, és mikor valaminek, például társadalmi szituációnak, következménye, mint pl. a jazz. Ilyenkor a művészet chiffre,⁹⁴ melyben fontosabb a társadalmi szituáció, mint amit közvetlenül jelent vagy jelenteni akar, s amit nem is lehet kiolvasni belőle a társadalmi szituáció alapos ismerete és analízise nélkül, (így a jazz is, mint művészet, jelentéktelen, de mint társadalmi jelenség érdekes és leleplező).

A szemlélet teljesen a társadalminak foglya vagy akár dupe⁹⁵-je lehet. De a szemlélet az a lehetőség, melyben a szabadság és autonómia elérhető. {Az, hogy önmagáért való, konkrét szemlélet lehetséges, elegendő az autonómia biztosítására.} És van társadalom, mely ezt a szabadságot segíti, s van, amely gátolja; tehát a szemléletre, művészetre kedvező és kedvezőtlen; amely hívja a művészetet, s amelynek nem kell a művészet; amelyik az embert emberré teszi, s amelyik deformálja; amelyik az ember lehetőségeit kibontakoztatja, s amelyik megfojtja.

Az utóbbi esetekben vagy nincs, vagy alig van művészet, de ami van, elegendő autonómiával kell rendelkeznie, hogy művészet egyáltalán konstituálódhasson.

{Az autonómia: feladat. A kérdés nem az, van-e vagy nincs. Nem mondhatjuk se azt, hogy van, se azt, hogy nincs, hanem hogy lehet. Lehetősége van. A kérdés az: hogyan létesül az autonómia, mi tesz egy tárgyat esztétikailag autonómmá, mitől autonóm, mitől nem.}

Az autonómia tehát nem valami kész és merev kategória, hanem relatív megvalósulású, mindig újra meg kell küzdeni érte. Igazi, teljes műalkotás ott van, ahol az autonómia teljes, ahol a szemlélet – jelentés éppen abban az érzékletes-ségben – öncélú, önmagáért való, önmagának elegendő.

Autonómia: ha a jelentés teljesen érzékletté vált, ha nem hozzárezonálódik, hanem meggyőző érzékletességben jelenik meg: emberekben és eseményekben, jellemekben, dialógusokban stb., s a hozzájuk tartozó sajátos atmoszférában, időben, materializálódásban, lelki érzékletben. S az önmagáért való szemlélet.

Természetesen még az ilyen, esztétikailag autonóm művészetet is lehet esztétikain kívüli célra, propagandára stb. használni, általában ilyen céllal művészetet csinálni, tehát a művészetet mégis heteronómmá tenni. Ez már csak mint lehetőség tartozik az esztétikára, mert esetenként kell különben eldönteni. A lehetőség megvan. De ez nem mond ellene az esztétikai autonómiának. Mert az autonómia se nem kényszer, se nem mechanikusan létrejövő. Az autonómia is csak lehetőség, mint a heteronómia. De a művészet, qua művészet (jelentő-jelentés azonos-sága érzékletben) lehet autonóm, azaz önmagáért szemlélhető; de ugyanakkor lehet heteronóm is: valamely esztétikain kívüli cél szolgálatában. Csak az első tartozik az esztétikára, a második esetenként analizálandó, hogy a heteronómia mennyire vált rovására vagy javára a művészi lehetőségek megvalósításának. (Ez ugyanaz, mint hogy egy kép szolgálhat esztétikai szemlélet tárgyául és áhítatkeltésre mint kultusztárgy. Az utóbbi nem zárja ki az első – az esztétikai autonómiát. Az első tartozik az esztétikára.)

Autonómia odáig van, ameddig művészet, és viszont; amíg az anyag művészetté van válva: éppen ebben a formában szemléletességgé. Ahol ez gyengül vagy megszűnik, ott gyengül vagy megszűnik az autonómia – ott lehet a művészi autonómia szándék gyanánt, de nem valósult meg. Más az esztétikai, más a világnézeti autonómia.

Az autonómia több okból lehet hogy csak részben érvényesül, fokozatai vannak. a) A társadalom pl. alkalmatlan valamilyen fajta művészet produkálására, amire pedig megvan a szándék, s próbálják is. (pl. XIX. században építészet, tragédia, szobrászat; mert más az, amikor valamilyen műfajok annyira nem időszerűek, hogy meg se kísérlik: korai középkorban nincs tájképfestés, ma: hősi eposz stb.) b) Külső beavatkozás hatalmába keríti a művészetet, s tudta-szándéka nélkül maga alá rendelve felhasználja, s ez csorbítja az autonómiát (politika,

propaganda, prolet [...],⁹⁶ művészet-e vagy más valami; sőt nem is akar más lenni, noha eszközeivel él.)

Az esztétikai autonómiának nem mértéke, hogy a művészet mennyire tud föléje emelkedni korának, úgy elszakadni tőle, úgy szemlélni, hogy kritizálni tudja vagy akarja; mert nem mértéke, hogy reakciós-e vagy progresszív – mindkettőben lehet autonóm és heteronóm, jó és rossz művészet; az autonómiának és a művészetnek mértéke csak a megvalósulás, a materiálódás, a transzszubsztanciáció;⁹⁷ egyenként kritika dolga aztán, hogy mikor mért kívánatosabb a művészettől, hogy „progresszív” legyen, mikor követ el e nélkül árulást nemcsak erkölcsileg, (a művészet is, mint minden emberi tevékenység, végső soron beletartozik az emberi szellem, lélek, élet egységébe s ott még egyszer felel – a saját autonómiáján túl; mert a művészet nemcsak [...] [...], hanem hatalom is; nem vethető alá egy-egy pozitív erkölcstannak vagy normának, de van valami végső, általános emberi idea, az emberségé, amit nem sérthet meg), hanem művészileg is, ha a progresszív irányban több a művészi lehetőség, nagyobb a művészi autonómia lehetősége, nagyobb a gazdagság, a művészet ügyét is előbbre lehet vinni. A művészet mindig célnál van, ti. éppen annál, amelyiknél; de mindig új céljai lehetnek, ha megvannak hozzá a feltételek. Hogy mik ezek, majd a végén látjuk.

{Végén: a művészet változásának feltételei.}

Autonómia: öncélú esztétikai szemlélet, (lehet reakciós, de úgy is, hogy nem éppen mert a reakciót akarja szolgálni, hanem mert világnézete az – de művészileg autonóm, mert az esztétikai szemlélet nem függ ettől a világnézettől, lehet, hogy ez nem akadályozza, nem befolyásolja, a formálásba, materiálódásba nem szól bele, az ideológia érdekében; csak úgy van rá hatása, befolyása, mint a progresszív világnézetnek a maga formájára.) *Valamilyen világnézet* mindig van – és mind lehet az autonómia segítője vagy gátlója; minden eseten külön kell megvizsgálni és dönteni.

{Már előbb is: a jelentésekben mindig világnézet is.

Hogy az autonómia kérdésével itt végezzünk, eleje vágunk a világnézeti problémának, mely itt csak éppen felbukkan.}

Esztétikai szemlélet: autonóm gyönyörűség, öröm (és nincs a saját társadalmához kötve; mindenben gyönyörködhet, amit meg tud érteni; ez persze relatív, mert a saját társadalmi ideológiájához vagy műveltségéhez van kötve; de az ideológiától szabadulhat s megértheti az egészen másfélét is; hogy nem tökéletesen? – de mindjobban megközelítheti; itt elég a *lehetőség* – az ideológiához kötöttség dogmatikus elve át van törve; immanensül meg lehet érteni más korok művészetét, saját princípiumaiból, Kunstwollenjéből); még abban is gyönyörködni tud, ami ideológiailag nem tetszik neki; meg tudja becsülni a másfélét s a sokfélét; az esztétikum a pluralizmus hona. S ha ez nem volt mindig így – mint

ahogy nem volt –, nem jelenti az autonómia csökkentését; mert nem a kvantitás határozza meg, hanem a lehetőség; az ideologikusan meghatározott matéria szemlélete és formálása lehet autonóm. Különbség: jó és rossz művészet közt. Pl. régi és mai emlékműszobrászat. Az igazi művészet sohasem lakáj. Ahol az, megérzik rajta, mert megromlik. Keleti despotizmus (asszír, egyiptomi): az a hivatalos művészet szabadabb, mint ma.

Az esztétikai szemlélet s a benne való gyönyörködés lehetősége nincs egy-
valamely társadalmi formához vagy korhoz, berendezéshez, világnézethez stb.
kötve.

Valóság (Simmel)

Az esztétikai szféra (s a művészet) viszonyát a valósághoz két irányban kellene meghatározni. Egyfelé megvédeni az elméletektől, amelyek szerint a művészet a valóság másolata, utánzása, látszata és hasonlók; másfelé megóvni számára a valósággal való kapcsolatát olyan elméletekkel szemben, amelyek teljesen elvágják, mint pl. Simmelé. Az elsővel nem kell itt külön foglalkoznunk – nemcsak mert oly evidensül téves s már annyiszor elintézt, hanem mert itt minden sor, mely az esztétikai autonómiát meghatározza, a művészet önállóságát és különvalóságát bizonyítja; de a másikkal kell, mert ez a művészet különvalóságának és autonómiájának biztosításával gyökereit metszi el s levegőben lógóvá, hontalanná teszi.

Simmel: Rembrandt. (Zwischenerörterung: Was sehen wir am Kunstwerk? p. 183–191.)⁹⁸

(Nem önmagáért, hanem mert jó alkalom a kérdés tisztázás[ár]a hozzáfűzött megjegyzések alakjában.)

Nem következmények nélkül való elvi kérdés (mint Simmelnél: művészet és valóság egymás mellett, s egymáshoz semmi közük), hanem fontos, amelynek helyes megoldásából a legfontosabb következmények származnak: műfajok és stílus.

A valóság fajai: fizikai, metafizikai, vallási, teoretikus-filozófiai, gyakorlati, absztrakt; az összféra valósága; a természettudósé; az európai emberé s az afrikaié; a tanult emberé s a műveletlené; realista, naturalista, impresszionista valóság; régen s ma; görögöké, középkoré, renaissance-é, újkoré; a technikusé stb. Melyik ezek közül? Mind lehet, ami érzékletes jelentővel azonosulhat; de nem nevezik meg, mikor melyikről van szó, hanem általában beszélnek valóságról; lehet *konkréten látott* valóság – totalitásban – s ez az esztétikai, ez is sokféle lehet; ennek van köze a művészethez (a többinek is ilyenné kell válnia, hogy köze legyen hozzá) s a művészet eszerint mindig más és más; a *konkréten szemlélt* valóság is mindig más, {(az ugyanazon nevű is)} (más a görög számára „az em-

ber”, a középkor számára más „a természet” stb. „élet”, „sors”, halál), s mivel a mindig más tartalom más formát kíván, a más jelentés más jelentőt hív, így tehát a művészi intencióra döntő a valóságintenció, a *Riegl-féle Kunstwollen mellett be kell vezetni egy fontos fogalmat: a Wirklichkeitswollen*⁹⁹-t. (stílusokra döntő, mert a művészet nem levegőben lóg, se a művészi intenció, a Kunstwollen).

A valóság, a mindennapi valóság absztrakt; csak az esztétikai konkrét; s amint a *valóság konkréttá válik, esztétikaivá válik.*

Gondolatmenete.

A kérdés ez: mit *látunk* tulajdonképpen a képen, amely valamit „ábrázol”?

Rembrandt egyik karcán anyja prémgallért visel, mely a rézkarc művészetének valóságos csodája: néhány tucat apró, látszólag összevissza odavetett vonalkával a prém sajátos anyagát meggyőzően közvetíti. <Simmel még egy rajzot is elemez – rövidség kedvéért mellőzzük; a lényegen mit se változtat.> Egy kis rajza liget felé vivő utat ábrázol; a kerített út elnyúlása, a liget távola, a levegőég mérhetetlensége fölötté megfoghatatlanul kevés vonással olyan szemléletessé, hogy a táj egész szilárdságában és <valóságosságában> nyilvánvalóságában előttünk van. Mi történik ilyenkor? Benső szememmel valóságos prémgallért és valóságos tájat látok, mint az emlékezetben? A műtárgy célja eszerint a valóság valamilyen, magaidézte benső látása, aminek elérésével ő maga jelentéktelenné válik? Eszerint a műtárgy csakugyan „látszat” (Schein), a rajta túl levő valóságtól kap értelmet, értéket, szubsztanciát, mert a külső hasonlóság a valósággal összeköti, s vele a valóságot reprodukáltatja? Nem: nem a „valóságos” prémgallért vagy mezei utat látjuk. Mert hát milyen az a valóságos táj? Zöld növényzet, kék ég van benne? a rajz szemléletekor ilyesmi nincs a tudatomban; a vonalak mellett, amiket szememmel látok s egységbe összefogok, képzeletem nem idéz föl semmit, ami valamely empirikus táj kiterjedésével és sokféleségével, színeivel és mozgalmasságával bír. De hogyan is, és honnan? egészen ilyen tájat nem ismerek, úgyhogy a rajz mintegy fotográfiája gyanánt szolgálhatna, szétszórt emlékezetdarabokból való összeillesztése pedig szóra se érdemes hipotézis. Lelkileg tehát létre se jön az a tárgy, melynek a rajz „látszata” lehetne. <Valóságosan> Igazában a karcban s a rajzban azt látjuk, ami a papíron van, és nem toldunk hozzá a „látás” képzeletszerű értelmében még valami szubsztanciális pluszt a dolgok másik rendjéből. S ha ennek a tényleges látásnak a tárgya mégis más valami, mint egymás mellett levő vonalak summája, akkor ez a más vagy ez a több a közvetlenül látottban immanens valami, az előttünk levőnek valamilyen látásmódja, részeinek egymás közt való funkcionális vonatkozása, nem pedig az emlék jóvoltából kapott szubsztanciális ajándék. Azt mondjuk, itt prémet, amott tájat „látunk” – s ez bizonyos több valami alaptalan beszédmódnál.

Szintúgy igaz az is, hogy így beszélni csak e tárgyról másvalahonnan szerzett tudásunk alapján tudunk – amely tudásunknak, előző állításunkkal ellentétben, valóságtapasztalatainkból kell származnia. Hogy lehet e látszólagos ellent-

mondásnak megfelelni a „mit *látunk* a műtárgyban?” kérdésre adandó válaszban? A válasznak egyfelől meg kell hagynia a műtárgyat önmagáért való, kiegészítés-re nem szoruló mivoltában, másfelől meg kell értenie, hogy’ jut mégiscsak a valóság művészettől idegen szférájának tapasztalataival ahhoz, amiről azt mondjuk, hogy „látjuk” benne. – Ez tehát a probléma. Megoldása Simmel szerint ez: A művészi produktivitás teremtette forma, noha az optikai kép látása adta hozzá az alkalmat, teljesen a produktivitás műve – a valóságszférában honos élmény formájával semmi köze; a valóságban prémgallér gyanánt ismert tárgy művészi víziója és művészi alakítása eredete, formája és értelme szerint éppoly autochton módon a művészi szellem és alkotó kategóriáinak műve, mint a háromdimenziós valóságos prém a valóság kategóriáinak műve. A műtárgy tartalmának vagy tárgyának jelentősége a műtárgyra nézve ebből a megállapításból világosodik meg. A tárgynak a művészetén kívüli jelentése a művészetre nézve közömbös, de nem közömbös, ha a tárgy a műtárgynak tartalma, művészi felhasználásának elhatárolt immanenciájában – mert benne semmi sem lehet közömbös. A valóság és a művészet ugyanazon tartalomnak koordinált két formálási lehetősége. Az eredményezett képleteknek semmi közük egymáshoz, az egyik kategória értékei néha megegyeznek a másikéval, néha meg nem, s ezért valamely valóságos tartalom jelentéseit és alakításait a valóság szférájából éppúgy nem <vetíthetjük> alkalmazhatjuk művészi képére, mint ahogy az utóbbinak vonatkozásait és értékeit nem tehetjük a valóság tulajdonává vagy kritériumává. A valóságos és a művészi kép ezen ekvivalenciáján vagy paralelitásán természetesen mit se változtat, hogy az utóbbi keletkezésének empiriko-pszichológiai feltétele az előbbinek látottsága, s azt meg kell előznie. Aki még nem látott igazi prémgallért, nem értené meg a karcon levő vonalak csoportját, de a közvetítésnek ez az úgyszólván technikai szükségessége nem teremt a kettő közt semmilyen szükséges kapcsolatot: az ugródeszka nem azonos az ugrás céljával, noha ez nem érhető el amaz nélkül. A rézkarcon lévő prémgallér nem optikai képe, a fénykép módján, annak, amelyet Rembrandt anyja valóban viselt, hanem éppolyan önálló, éppúgy saját gyökeréből sarjadt alakulat, mint amaz, a valóságos, mert a művészet a valóság síkjával nem is érintkező síkon él, noha a művésznek is, a szemlélőnek is, hogy eljusson hozzá, a valóság síkján át kell mennie. A megalkotott műben, mely végül független objektivitásban áll előttünk, megalkotásának pszichológiai szakaszai és föltételei már meghaladvák. – A két terület ilyen radikális szétszakítása után egymásrautaltságuknak indokolásául Simmel a platóni (persze a metafizikai tartalmától megfosztott) ideatanhoz kénytelen folyamodni. Eszerint a valóságos s a rézbe karcolt: ugyanaz a lényeg két egymástól lényegesen különböző és független módon kifejezve. Hogy mégis a művészet a tartalmakat és ideákat a valóságból kénytelen a maga nyelvére fordítani, mit sem változtat kettőjük egymástól független voltán. Nem a valósághoz való közvetlen kapcsolatból születik meg a művészet, nem optikai látszatának a vászonra való átvitelével, hanem mindkettőjüket csak ugyanazon tartalom azonossága köti össze, amely tartalom

se természet, se művészet. Amit valóságnak nevezünk, szintén csak egyik kategória, melyben valami tartalom egységes képletté formálódik. A művészet meg másik kategória, s mikor a prémgallért látjuk (innen a felelet a felvetett kérdésre): „so sehen wir tatsächlich nur diese Striche, die nicht einen anderswo gegebenen und sich assoziativ vorschiebenden Pelzkragen »darstellen«,* sondern genau so ein Pelzkragen »sind«, wie die einzelnen Haare des Rembrandts Mutter getragenen zusammen ein Pelzkragen »sind«.”¹⁰⁰

* {„darstellen”¹⁰¹ – nem, mert ez (a karcon) mindent magában kell hogy foglaljon, mindent elmondjon, s ezért azt, amit a másik jelentett, felvette magába, a kívül levőre már nincs szüksége, ahhoz semmi köze, sőt ahhoz fordulni már az esztétikai szférából kilépést jelent. De ebből nem következik, hogy a karcon levő gallérban nem ugyanaz a „valóság” jelenik meg, mint amabban, közvetlenül, (a platóni harmadik tételezése nélkül), mert „valóság” az esztétikai szféra számára egy van (a platóni ideák is beletartoznak) – csak hogy egyszer az empirikus szférában, máskor ugyanaz a művészet szférájában, valamely műtárgyban.

Akármilyen sokféle van különben, mind egyet jelent, szemléleti és szemlélet számára formálandó matériát.

Ugyanaz a prémgallér egész sor szférában fordulhat elő, tehát nem két ekvivalens és paralel van, nem lehet tetszés szerint valamelyiket kiragadva a karccal egybevetni, de van köztük egy, amelyben ugyanúgy ugyanolyanul látott a gallér, mint a karcon, s ez az, mellyel a karcon levő nemcsak ekvivalens és paralel, hanem azonos, vagyis amelyben *ugyanaz a valóság szól és ugyanazt mondja, mint a másikon*. Ahol pedig nincs ilyen kint is megtalálható teljesen azonos valóság (dráma, regény, lírai költemény, zene, épület stb.), ott is mindig benne van (de valóban *benne* kell lennie) a műben ez a valóság, mely szemléletes, érzékletes formáját hívta – s ez a két valóság is azonos egyik a másikkal (nem tévesztendő össze az alkotás pszichológiai folyamatával, melyben a téma sok változáson mehet át, úgy hogy utolsó változata netán nem is hasonlít az elsőhöz); arról a valóságról van szó, mely az aktuális műben csakugyan benne van, mely a mű formájának felfüggesztésével valóság vagy valóság lehetősége gyanánt szemlélhető – amint azt a mű analízisekor ideiglenesen tenni is szoktuk, mert a művet mindig nemcsak formájából, hanem matériájából is kell megértenünk (elintézt dolog lévén, hogy minden fontos benne), a matéria pedig mindig valamilyen valóság vagy lehetőség (ami egyre megy); mi más is lehetne?

Ennélfogva mind a kettőben ugyanazt a valóságot látjuk (ez a helyes felelet a kérdésre), de nem mert a kettő egy harmadik, ismeretlen valóságban azonos, melynek egyik is, másik is a derivátuma, hanem mert a karban ugyanaz a valóság jelenik meg, mint a másikon, teljesen azonosan a fizikai léten kívül (de az itt nem számít), egyiken „ábrázolva”, (mindegy a szó), a másikon fizikai valóságban – de ez a lényegen nem változtat. De nem is erről van szó, (hogy a kettő materiálisan sem ugyanaz, ami nonszensz), hanem arról, hogy mit *látunk* az egyiken és másikon, látni pedig ugyanazt látjuk, de ehhez nem szükséges, hogy

egyik a másiknak ámitó látszata legyen, mert nagyon jól tudjuk, hogy az egyik valóság, a másik rézkarc, de ez utóbbiban az előbbi „ábrázolva” látjuk (vagy akárhogyan nevezzük ezt).

A dolog egyszerre megvilágosodik, ha a rézkarc vagy a rajz helyett másik művészi módot gondolunk, pl. leírást, ami lényegében egyre megy. Itt fel se merül a kétely, hogy a szavakkal leírt táj valami látott tájjal azonos-e, s ha nem, akkor az ideájával, egy valóban látott vagy elképzelt tájnak leírása (pl. regény szcenárium), amely ugyanaz a leírásban, mint a valóságban (vagy képzeletben), vagyis a leírás azt írja le, amit valóban látunk vagy elképzelünk, s azt jeleníti elénk szavakban, de úgy, hogy benne van a szavakban, a szavak jelentésében, úgy, mint amott a vonalakban.

A prémgallér a rézkarcon nem akármelyik prémgallér a valóságban. De az, amelyet Rembrandt látott a valóságban – az ő jelentésével, matériájával, színével, rugalmasságával, szilárdságával, abban a levegőben, abban a formában, hajlásban, lágyágban stb. – s amelyet most mi látunk a karcon. Nem kell hozzá az eredetét ismernünk, látnunk: itt van. De ez nem akármelyik prémgallér, hanem az, amelyet Rembrandt is úgy látott. }

{S amely művészet nem ideatartalom ábrázolása, hanem eseményeké? vagy élmények, érzések, gondolatok kifejezése? amik mind valóságok a maguk módján vagy azok lehetnek? az elmélet alkalmazhatóságának ez a csonkasága már elárulja... }

Ha az alkotás és szemlélet föltételeinek és átmeneti szakaszainak a művészi „Sein”¹⁰² végső értelmével és tartalmával való összetévesztését megértettük, akkor már nem paradoxon, hogy a műtárgyban az abszolút mást és abszolút ugyanazt látjuk, mint a valóságban.

A műtárgy a valóságot nem is fogadhatja be magába, mert ő már ugyanazon tartalmak teljesen zárt, saját törvényei szerint magának elegendő, minden másikat elvileg kirekesztő szemlélete, amely tartalom amott „valóság” gyanánt más, önmagában nem inkább és nem kevésbé elegendő szemléletté vált. (*eddig Simmel*)

Valóság és művészet viszonya csak addig ilyen cruciális,¹⁰³ amíg a reális valóságot állítjuk a művészet mellé vagy vele szemben. A nehézség egyszerre megszűnik, ha megértjük, hogy a művészet számára a valóság egy síkon van a nem-valóságossal, a lehetővel, képzelttel, gondolttal, érzettel stb. A reális valóság nem érintkezhet tehát a művészettel a művészet egész terjedelmén végig – a művészet nagy területei az érintkezési felületen kívül esnek; ezért a művészetnek a reális valósághoz való viszonya csak egy része a művészetnek a teljes „valósághoz” (a művészet számára lehető anyaghoz) való viszonyában; s ezért ha csak a reális valóságra gondolva általában beszélünk valóság és művészet viszonyá-

ról, sose juthatunk dűlőre. De ha megértjük, hogy a reális valóság csak egy lehetőség a sok közt a művészet számára, s hogy mind együtt: az ő anyaga; s hogy ha ez az anyag néhol jobban köti a művészetet, mint máshol, maga a művészet is ugyanahhoz az anyaghoz való viszonyában hol jobban (naturalizmus, realizmus), hol kevésbé köti meg magát, tehát ez a kapcsolat mindig relatív, sohasem abszolút, s ennél fogva a dolog lényegére a nagyobb vagy kisebb kötöttség foka nem elvi jelentőségű; – akkor egyszerre megváltozik és kitisztul a helyzet. Csak azt kell még megértenünk, hogy az az anyag sohasé formálatlan, hanem mindig már formált, formálatlan anyag nincs, s ha volna, a művészet nem tudna vele mit csinálni, lehet más szférában oly módon formált, hogy az a formáltság esztétikailag közömbös, a művészet számára nem jelent preformáltságot; de lehet feléje preformált, hívó anyag. Ez utóbbinak hívásából, a hívásra felelésből születik meg a művészet, a műfajok s a stílusok.

A kérdés tengelye tehát nem az, hogyan viszonylik egymáshoz valóság és művészet, az utóbbi az előbbinek „látszata”-e és hasonló, hanem: 1) van-e a művészetben (esztétikumban) valami, ami máshonnan, bárhonnan származó anyag, tartalom; 2) ez az anyag vagy tartalom fontos-e benne vagy mellékes, közömbös alkalom az esztétikai értékek megjelenésére, vagy saját értékekkel bír, amelyek szerint szintén értékeljük, s ez az értékelés fontos tényező-e az esztétikai fenomén teljességében. A felelet nem lehet más, mint ez: 1) olyan anyag, tartalom természetesen van – honnan? bárhonnan lehet, a reális valóságból, máshonnan is; 2) saját értékei vannak, amiket, ha a szót félre nem értjük, „valóság-értékeknek” nevezhetünk az esztétikaitól megkülönböztetendő; mert nem esztétikai, nem művészi értékek, mégis döntő jelentőségűek az esztétikai tárgyban, sőt nélkülük ilyen tárgy nincs és nem is lehet. Minden esztétikai tárgyban (minden esztétikai szemléletben), mint láttuk, nem-esztétikai elemek vannak, ha elveszük őket, nem marad semmi, csak üres váz, üres absztrakció. Ha egy műben gondolat, érzés van, tartalma és minősége nem közömbös, önmagában is megítéljük; buta gondolatból, silány érzésből lehet műtárgyat csinálni, de olyan is az; s ami egyéb nem-esztétikai elem van benne: kiterjedés, mélység, az anyagok anyagi tulajdonságaikkal, egység, egybetartozás, világosság vagy homályosság, élet, lélek, mozgalmasság, idő, erő, keménység, lágyság, derű, halál, tragikum, nevetségesség, fény, színek stb. (amilyeneket már mondtunk), mind fontos s lényeges – a műtárgyban minden az – noha mindezek nem esztétikai, hanem „valóság”-kategóriák. Mi következik ebből? Az esztétikai autonómia megsemmisítése, idegen értékek koordinációja, naturalizmus, másolás és hasonló? Nem, hanem: minden esztétikai (művészi) tárgy legalábbis kétrétegű, egyik a nem-esztétikai anyag, tartalom, értékek, másik ennek esztétikai, azaz konkrét szemlélete. Az első magában nem-esztétikai, de azzal, hogy esztétikailag szemlélem, nem semmisül meg, a saját értéke megmarad, s a szerint is megítéljük, értékeljük. A 4. példában levő banális szék pl. nem azonos a képen levővel –

mert a banálisat csak használati tárgyként, absztrakte, anyaga, színe, a környező levegő stb. jelenléte nélkül látom, jelentéseivel mit se törődve; ellenben azonos a valóságban látottal, ha azt mindezen tulajdonságokkal és értékekkel együtt látom, úgy, hogy ugyanazok az értékek vannak benne, mint a képen levőn, mert ugyanazokat a nem-esztétikai értékeket látom benne esztétikailag a kép előtt, mint látom most a képen. Tehát nem egy valamelyik „valóság”-ra kell gondolnunk a sok közül (pl. a banálisra, absztraktra, fizikaira stb.) s azt erőltetnünk (vagy erőltetése ellen tiltakozva általában minden valóság ellen hadakozunk), hanem meglátnunk azt a „valóságot”, mely a műtárgyban s rajta kívül is ugyanaz, amely az esztétikai tárgy (műtárgy) saját „valósága” – mert ez az, amit rajta kívül s öbenne is esztétikailag szemlélünk. De *benne* kell szemlélünk, benne kell láthatónak lennie; mert ha vagy nem látható benne, vagy mi nem benne lévőként szemléljük, hanem hozzágondoljuk, asszociáljuk, tehát vagy a tárgy az esztétikai szemlélethez, vagy emez a tárgyhöz nem esztétikailag adekvát, kint vagyunk a műtárgyból, az esztétikai szférából. (Itt a tévedés és önkény sok lehetőségének forrása, ami miatt azonban nem szabad vizesztől a gyereket is kiöntennünk, hanem megkeresnünk a hiba forrását és elvben kirekeszteniünk.) A dráma, a regény embereit, a tájkép táját, a csendélet gyümölcsseit, az épület terét, a zene ritmusát stb. ember, táj, gyümölcs, tér, ritmus stb. gyanánt nézzük, csakhogy nem a művön kívül lévők gyanánt, azokhoz hasonlítgatva, hanem a műben levők gyanánt, (közömbös, hogy van-e valahol „eredetijük” a „valóságban”), de ott is valóságok gyanánt, amelyek valóságértékét látjuk, értékeljük, úgy, mint a művön kívül levőket is szoktuk. Természetesen a gyümölcsöt nem megehetősége értéke szerint, az embert nem anatómiai csodája szerint, az épület terét, a zene ritmusát nem a tér s az idő absztrakt tulajdonságai szerint stb., hanem mindegyiket azon tulajdonsága szerint, amely épp a műben látható, s amely, noha a műtárgyban van, mégis valóságtulajdonság, valóságérték. Ez olyan evidens, hogy nem érdemes nála tovább időzni. Erőszakolás nélkül nem lehet megszüntetni a műtárgynak ezt a valóságoldalát. Csak jól meg kell értenünk, hogy itt nem valami a műtárgyban előttünk levőnek valami a műtárgyon kívül levővel, ismeretlennel, talán reálisan egyáltalán nem létezővel való összehasonlításáról van szó, hanem arról, hogy a műtárgyban nem-esztétikai, valóságértékek vannak, amelyek olyanok, mint az esztétikai szférán kívül levők, sőt azokkal gyakran azonosak – s az esztétikai szférába úgy kerülnek át, hogy esztétikailag szemléljük őket. Az esztétikai tárgy mindig ebben a többrétegűségben él, ebben a szisztolé-diasztolében: az esztétikai szemlélettől a nem-esztétikai értékekhez megyünk és viszont – s mikor esztétikailag szemlélünk, akkor az történik, hogy a nem-esztétikait esztétikailag, azaz konkrétan szemléljük, a jelentő és jelentés, az érzékletes és nem-érzékletes, a forma és tartalom azonosságában.

(Hogy aztán amit valóságosnak tartunk, fontosabb számunkra, mint amiről tudjuk, hogy nem-valóságos, sőt, hogy csak annak van igazán értéke ránk nézve, aminek valóságértéke is van, s hogy pl. a mese is addig igazán, azaz teljesen ér-

tékes ránk nézve, amíg elhisszük vagy valóság lehetőségét koncedáljuk s szemléljük – a legfantasztikusabb mesében is –, ha a hívés nem-hívés, valóság nem-valóság kérdése föl se merül bennünk, mert nem kételkedünk, nem okoskodunk, nem az absztrakt vagy tudományos vagy banális valóság kritériumát alkalmazzuk, hanem a tapasztalható vagy elgondolható, elképzelhető értéklehetőség kategóriájában szemlélünk: mindez más fejezetbe tartozik, a mű esztétikai megítélése, a kritika fejezetébe. Itt még – a mű csak-művészi értékének kérdésével kapcsolatban és más műfajokra is kiterjesztendő általános érvénnyel – csak annyit jegyzünk meg, hogy pl. a csak „artistikusan”, csak művészi hatásában szemlélt vagy élvezett mese már absztrakció, nem az igazi – a mese nem is éri el így a célját; amint hogy semmi csak-artistikusan szemlélt műtárgy se; zene se, mely különben legtávolabb jár a reális valóságtól. A csalimese pedig, mely a képtelenségek halmozásával a mesehiedelmet figurázza, ezt a szándékát el is árulja, s más síkon honos, mint a közvetlenül ható mese.)

A valóságérték jelenléte a műtárgyban nem azt jelenti, hogy a műtárgy tartalmát a valóságban található valamely, de magunk választotta, nem a műtárgyhoz rendelt tudományos vagy egyéb vulgáris valóságkategória vagy erkölcsi, politikai, vallási stb. kategória szerint ítéljük – pl. nemcsak azt nem, hogy a Divina Commediát a modern természettudomány, az Odysseiát a keresztyén etika kategóriái szerint, hanem azt se, hogy a Commediát a keresztyén erkölcs és teológia, s az Odysseiát pedig a görög etika szerint. De Danténak a Commediában levő alakjainak emberi kvalitásai nélkül, Odysseusnak az Odysseiában levő emberi kvalitásai nélkül – amelyek a műveken kívül is értékek – mind a két mű más lenne, mint ami. Azokat a kvalitásokat és értékeket nem a Commedia és nem az Odysseia találja ki – ti. az ilyen kvalitásokat és értékeket általában, mint amilyeneket e művekben individualizáltan találunk. Dante lehetne oly módon fennhéjázó vagy hiú, Odysseus oly módon hiú, hogy megutálnánk – bár, természetesen, akármilyen fennhéjázó, hiú, hazug ember lehet művészi téma; csak akkor a mű maga más. Lehetnének egészen hozzá nem illő vonásai – amik mindent nemcsak megmásítanának, hanem elrontanának. Mindezek az odaillő és oda nem illő vonások az esztétikai szférán kívül eső emberi, valóságértékek. Antigoné, Oidipus, Lear, Hamlet, Julien Sorel, Karamazov Iván és a többi nemes, nagy vagy hitvány, undok jellem tulajdonai mind emberi, szellemi, lelki, jellemi tulajdonok és értékek, s ilyenek gyanánt ítéljük meg őket; Breughel, Rembrandt, Michelangelo, Cézanne stb. képein emberi, lelki, valósági, természeti stb. kvalitásokat látunk, melyek önmagukban értékek. Mindezek az értékek nemcsak megvannak a műtárgyban, nemcsak passzív anyaguk, hanem az értékelésben döntő szerepük van. Hogy melyek azok a valóságértékek, amelyek a műtárgy megítélésében jogosan szólnak, melyek azok, amelyek nem, s egyik mért igen, a másik mért nem – fontos kérdés, de külön fejezetbe tartozik. {(A tudományos, erkölcsi, vallási, hazafias, politikai stb. értékelés mind absztrakt az esztétikai mellett, s így az esztétikait meg is semmisíti. Az a szemlélet, mely emberi, természeti valóságok

és lehetőségek gazdagságára, lehetőségére, nagyságára, szegénységére, egyszerűségére, csúfságára, hibáságára, félelmességére, tragikusságára, kicsinységére stb. irányul – e szemlélet önmagáért – termékeny a művészetre s döntő.)) Itt elegendő a probléma elvi elintézése, annak megállapítása, hogy valóságértékek vannak a műtárgyban, sőt náluk nélkül a műtárgy nincs és nem lehet. Ha a valóságkvalitásokat, valóságértékeket nem ismerjük vagy valamiképpen nem értékeljük, a műtárgy nincs a számunkra. A Commediát értékelhetem a keresztényen etika értékelése nélkül, az Odysseiát a görög világnézet értékelése nélkül, Michelangelót az ótestamentumi vallás értékelése nélkül stb., de se ezeket, se egyik mást se értékelhetjük a bennük levő emberi, természeti stb. értékek teljes mellőzésével. Ahol ezek megszűnnek számunkra valamiképp érték lenni, ott maga a műtárgy is megszűnik, marad: zengő érc és pengő cimbalom – nem érdemes vele foglalkozni, mint ahogy ebben következetes Herbert Spencer, amikor nem kellene a homérosi eposzok, mert nem kellene neki a homérosi emberek és tetteik. De elítélhetjük-e a hazugságot, s valakinek leleményét a hazugságban apreciálhatjuk (arról nem is beszélve, hogy a hazugság így magában absztrakció, egyéb tulajdonságai értékessé tehetnek valamit, etikailag is); utálhatjuk a gyilkosságot, s lehet valamely gyilkosság, a körülményei, s az elkövetője mind utálatos is számunkra – mégis fontos és jelentős, tehát „érték”. Mert amiről itt szó van – s ezt kell jól megérteni, ami eddig nem történt meg – a valóságértékek, amit annak nevezünk, nem az, ami nekünk tetszik vagy nem, kellemes vagy nem, ízlésünknek megfelel-e vagy nem, erkölcsi, vallási, tudományos stb. meggyőződésünk szerint való-e vagy nem, hanem mindaz, ami valamiképpen fontos, jelentős, már csak azzal is, hogy van vagy lehet; hogy hozzátartozik az emberhez, élethez, természethez, világhoz, akár valóságosan, akár csak elgondolhatóan – mert minden, ami van, de mindaz is, amit gondolunk, érzünk, kívánunk, teszünk, s ahogy és amit látunk és hallunk, az mind: ember, természet, élet, világ, mind benne van és benne lehet ezekben a kategóriákban, ezeknek gazdagságát és lehetőségét revelálja, s ezért mind fontos és jelentős ránk nézve. Vagyis: érték, amelynek fontossága, jelentősége nem szűnik meg az esztétikai szférában, a műtárgyban, s amely ennél fogva az értékelésre döntő jelentőséggel bír. Műfajok (tragédia, piktúra, eposz, líra stb.) sose születtek volna ezek nélkül. De maga a művészet se. Ha a valóság qua valóság nem fontos nekünk, akkor a műtárgyban való megjelenítése még úgy se lehet az.

S ha ezt megértettük, akkor megértjük azt is, hogy akárhogy, akár mint forgatjuk a dolgot, ami az esztétikumban (műtárgyban) tartalom, anyag, jelentés, az mindig az esztétikai szférán kívül is való érték, az, amit itt „valóságértéknek” nevezünk (ornamentsben, arabeszkben is, a merő artisztikumban, ritmusban, melódiában, a pulchritudo vaga-ban) – ha soha nem látott valóság is, de mint lehetőség, jelentéslehetőség – e nélkül nem értenők – s ami az esztétikai szférában van, nem másika, hanem ugyanaz, esztétikailag, azaz konkrétan látva; ugyanaz, tehát nem másik, nem valami tetszés szerint kiragadott, absztrakt, a műtárgyhoz

nem illő vagy esetleg esztétikailag nem is szemlélhető „valóság”, hanem ugyanaz, amelyet az esztétikai tárgyban (a műtárgyban) esztétikailag is szemlélhetek, de nem-esztétikailag is, ha ti. nem azt nézem, hogy az a jelentés, az az anyag mi módon jelenik meg éppen abban a jelentőben, abban az érzékletességben, abban a formában. Hogy azután ez az anyag, ez a tartalom ugyanaz, mint ami az esztétikai szférában van, s mégse ugyanaz, ezt is meg kell értenünk. (Nem Simmel segítségül hívott platonizmusával. Simmel megértetni s mindenáron megőrizni akarva, ami a kettőben, művészetben és valóságban különböző, elveszti azt, ami mégis közös. Ezért kénytelen aztán a platonizmushoz folyamodni.) Nem ugyanaz, mert az anyag mindig valamilyen formában jelenik meg, ha az egyik formát feloldom, hát akkor másikban, s a forma minden változtatásával a tartalom is változik; s mégis ugyanaz, mert a változás lehet csak olyan, hogy kettejük kapcsolatát, lényegében való azonosságát nem szünteti meg (persze ez is megtörténhet). Mikor egy művet analizálunk, s ilyenkor természetesen megszüntetjük a végső formát, akkor éppen ezt tesszük: visszabomlasztjuk valósággá, valóságértékké, de-esztétizáljuk, de-formáljuk, visszatesszük a „valóság” szférába a tartalmát, de mindig egybevetjük műtárggyá vált formájával, a formát meg azzal a tartalommal; a kettő közt lehet csak akkora a distancia, hogy együtt maradnak – de el is szakíthatjuk, akár önkényből, heteronómiából, dogmatizmusból, hozzá nem értésből, esztétikai tompaságból, tudatlanságból.

A már szavakban (benső), beszédben (benső), hangokban (benső), színekben, formákban (benső) valamiképp élő, de még művé nem vált matéria még mindig „valóság”, mert a valóság szavakban, hangokban, színekben stb. is van és lehet; sőt a mi számunkra csakis így lehet. Amire gondolunk, ami élményünk, azt magunkban mondjuk is, látjuk is, halljuk is. Ez a benső látás, hallás, beszéd hozzátartozik a számunkra levő valósághoz, egy vele. Az, hogy valamit már valahogy mondunk magunkban, látunk, hallunk magunkban, vagy elmondunk valakinek, s így bensőleg, akár külső beszédben már formáljuk, még nem szünteti meg valóság voltát, s még nem adja meg teljes esztétikai mivoltát. Az ilyenre azt mondhatjuk, hogy *materia signata*¹⁰⁴ – az esztétikai szféra számára eljegyzett, érdekkörébe bevont matéria. Az esztétikai szféra így lenyúlik a valóságba; a határt sokszor nehéz, sőt alig lehet megvonni. A hívás az, ami odavonja – a hívás, amellyel a valóság, a matéria a teljes esztétikai megformáltságot *hívja*.

{A művészet nem a valóság maga, nem a szubjektum maga: valami harmadiknak kell lennie, ami a kettő közös produktuma. Tehát úgy, hogy benne a valóságnak is aktív részének kell lennie. Erre csak *aktív* valóság képes, nem az a passzív, indifferens, amilyen az elméletekben általában szerepel. Hogy ez hogy’ lehet, erre kell felelni. A *hívás* – a jelentő, beszélő (nem passzív) univerzum, a minden nyelve és hívása.}

Az esztétikai érték mindig valóságérték is (a zenében is); olyan esztétikai érték nincsen, mely egyúttal nem valóságérték is. A szemlélet módja – az a jelentés éppen abban a jelentőben, jelentő és jelentés azonossága – teszi sajátosan

esztétikaivá. Minden valóságérték, amelyik ilyen módon szemlélhető, ilyen szemlélet anyaga lehet, esztétikaivá, esztétikai értékke lehet. (Nem tévesztendő össze más szférákkal, a valóságnak más szférákban történt interpretálásával és értékelésével és értékeivel: tudományos, etikai, vallási stb.) Az analízisben az esztétikai értékeket újra valóságértékekké tesszük. Speciális esztétikai érték egy van: a konkrét szemlélet, a jelentő jelentés azonossága. Ez ismétlődik meg számtalan változatban. (A többi speciálisan, nem konstitutíve esztétikai érték.)

{Ha a művészet annyira radikálisan más, mint a valóság, a metafizikai szférába nyúlik vissza elkülönülésük, akkor egyáltalán hogyan lehetséges természeti esztétikai tárgy – természeti, azaz valóságos tárgyon megjelenő érték – s az ilyennek esztétikai élménye? Mert van. Akkor erre nincs magyarázat. Ha nem volna esztétikai valóság – valóság és esztétikum együtt ugyanabban a tárgyban – akkor nem volna természeti esztétikai élmény. S akkor azt kellene megmagyarázni, mi az hát, amit annak nevezünk, annak tartunk.}

{A parallelizmus illusztrálására (valóság és művészet parallelizmusa és ekvivalenciája) Simmel a Wilde-féle paradoxonra is hivatkozik (a természet utánózza a művészetet) – ami mégiscsak nem több szellemességnél. De ez a hivatkozás mutatja, mennyire absztrakt, mennyire levegőben lógó az egész okoskodás; se a valóságnak, se a művészetnek nincs helye.}

Az esztétikai tárgy: vagy konkrétan látott valóság, vagy valamely valósághoz megteremtett konkrét jelentő (a valóság hívására). Az első lehet természeti esztétikai tárgy és műtárgy, a második csak műtárgy.

Minden érték tud lenni: kemény, puha, színek, minden forma, minden esemény, tragédia (Aristotelés, Poétika 6. §), minden jó és minden rossz, kicsiny, nagy, széles, keskeny, sík, hullámos stb., kivégzés, borzalom, borzongás, kín, fájdalom, szenvedés, mind – *ha közvetve átélve is*; mind élet, mind megismerés – ezt nem tudták az eddigi idealista stb. esztétikák. Elszegényítették az esztétikumot, világot, életet. Mindez nem volt nekik fontos. Csak az extra nemes vagy fenséges dolgok (erkölcsös stb.). Általában az értékrendszerek elszegényítették a világot, mert csak a filozófiában szereplő nagy és ideális értékeket fogadták el értéknek. Holott minden jelentés érték; minden valóság érték.

{Valóság változása. Wirklichkeitswollen.

Hátul: stílushoz.}

Ismereteink: a valóság (természeti és társadalmi, emberi valóság) emberi produktumok. Kész tények helyett dinamizmus. Ez nem olyan értelemben vett filozófiai-ismeretelméleti tan, melytől önállósága érdekében az esztétika szabadulni igyekszik. Mert ezt a saját anyagának analíziséből meríti, maga tapasztalja. Ott válik rá nézve közömbös, szakfilozófiai kérdéssé, mikor arról van szó, hogy az emberi tevékenység alanya milyen szubjektum, az idealizmus „szelleme”-e vagy az empirikus én. Szellemtörténeti vagy társadalmi eredetű-e a változás. Ezekben

nem ő hivatott dönteni; nem is tudna. Az ő valóságfogalma erre teljesen alkalmatlan. Az esztétika számára elegendő tudni a változást. Eredete is érdekelheti, de akkor már – mint művészetfilozófia vagy művészettudomány – átmegy más térre, ismeretelmélet, szociológia, történelem terére és az utóbbiak segítségével megcsinálja a stílusok s a valóban a művészettörténet elméletét. {eddig: stílus-hoz}

Matéria. A „valóság” fogalma az esztétikai szférában félreértésre ad okot, ezért jobb nem is használni, hanem helyette a *matéria* szót. Az esztétikai szférában valóság: minden, ami valamiképp lehet, gondolható, érezhető, bárhol, bármikor. Tehát az is, amit fizikai valóságnak nevezünk, de a mennyország is, az is, amit természetnek nevezünk, de a gondolat világa is, mindaz, amit tudni, kitalálni, érezni képesek vagyunk, s amit valaha valóságnak tekinthettek, s ma legenda vagy mese, vagy amiről mindig tudták, hogy a fantázia játéka. Az esztétikai szféra világa – *matériája* – nagyobb, mint a mi valóságvilágunk, nagyobb, mint a fantázia világa, és nagyobb, mint a kettő együttvéve; mert beletartozik a valóságnak valósággá sohase vált minden lehetősége is.

Művészetben: valóság közelsége és a szemlélet adta *distancia*. Mindig úgy is nézzük az esztétikai tárgyat – minduntalan megsemmisítjük s megalkotjuk; szisztolé-diasztolé. Ez a kettősség köti s gyökerezteti a *valóságba*; ez az eredete is: más célú tárgyakon merül föl az esztétikai szemlélet. Így ebben a kettősségben van értelme annak a felfogásnak, hogy a műtárgy szemlélete: újraalkotása; mert így állandóan meg-megismételjük a művészi alkotás útját a valóságanyagtól a szemléletig, a végső formáig. (Nem pedig, hogy a szemlélő újra végigcsinálja az alkotó alkotási processzusát – merőben pszichológia és lehetetlenség is.)

Wirklichkeitswollen. Valóságérték.

A művészet valóságidéző *mágia*: ez nem azt jelenti, hogy a művészet célja a valóság idézése; a művészet célja: önmaga (a konkrét szemlélet), de ezt a célt a „valóság” idézésével – a valóságban is honos jelentéssel vagy jelentésekkel – éri el, ill. anélkül nem érheti el.

Riegl kategóriái mind valóságkategóriák *is*, ezért nem határozzák meg szorosabban a műtárgyat (csak egy-egy stílust). Különféle valóságglátást jelentenek, más-más *Wirklichkeitswollent*. Ami a műtárgyban sajátosan művészi, esztétikai érték, arra nem terjednek ki – mert azzal, hogy pl. *optisch* és *haptisch*,¹⁰⁵ művészileg nem értékeltetnek, csak általános formájukban, stílusukban határozódnak meg; de a stílus is mindig valamilyen valóságot idéz. A műtárgy teljes meghatározásához minden benne levő érték kell – az egész valóság a teljes szemléletben.

Az esztétikai szférában „valóság” mindaz, ami nem vagy még nem művészet. Tehát: 1) a tudományos vagy mindennapi valóságkritérium alkalmazása nélkül mindaz, ami valamiképp „van”, tehát nemcsak a fizikai vagy lelki-szellemi valóság, hanem mindaz, ami egyáltalán lehet vagy csak gondolható, érezhető, feltételezhető, koholható – bárhol, bármikor, bármiképp; 2) mindaz is, ami az

esztétikai élményben és tárgyban, műtárgyban benne van, ha a formára való gondolás nélkül, tehát nem-esztétikai, nem műtárgy gyanánt szemléljük. Az esztétikai szférában egészen más valóságfogalmat kell megtanulnunk és megszoknunk, mint amilyet bárhol másutt tanultunk s megszoktunk. Az esztétikai szféra valóságkritériuma az elhitetés, {tehát reálisan létezők vagy nem létezők, sőt nem létezhetők, akár abszurdumok, nonszenszek elhitetése (ami elgondolható, valamiképp létezhető – ha nem is az ismert realitás kritériuma szerint – s ha létezhető, elhitethető),} meggyőzés (lásd: „epikai hitel”), jelentősség, jelentés gazdagsága, mélysége, hatékonyság, erő, telítettség, „valódiság”, kifejezőség, önmagához való hűség, tartalmi és formai szükségesség – szóval egészen más kritérium, mint a realitásé. Ami megint nem azt jelenti, hogy a művészet a reális valóságot tudatosan meghamisítja, hanem azt, hogy materiája lehet az a reális valóság is, de attól merőben elütő másik „valóság” is. Az esztétikai szféra „valósága” nagyobb sokkal, mint a reális valóság – minden benne van, a reális valóság is, s rajta kívül minden lehetőség is, sőt a realitás kategóriája szerint lehetetlenség is; tehát mindaz, amit bárki bárhol bármikor bármiképp gondolni és érezni, elképzelni képes. Mindaz, ami esztétikai élmény materiája, érzékelhető vagy érzékelhetően kifejezhető, megformálható jelentés, konkrét szemlélet anyaga tud lenni.

Az esztétikai szférának (s a művészetnek) ennél fogva a priori megszabható materiális határa nincsen – minden az övé, amit konkrétta tud formálni; s még az se bizonyíték, hogy valamit még nem próbált soha, vagy akárhányszor próbált, sose sikerült; a lehetőség örökre nyitva van.

A valóság megjelenése nem azt jelenti, hogy összehasonlítom az „eredetivel”, melyet „ábrázol” – azaz valamilyen magam gondolta vagy absztrakt „eredetivel” vagy „valóságossal” – pl. Rembrandt anyja boáját valamely boával, vagy a babiloni vár dolerit¹⁰⁶ oroszlánját azzal, melyet az állatkertben látok (az „eredetiről” a műtárgyon kívül nem is tudok legtöbbször) – hanem azt, hogy magában a műtárgyban megjelennek azok a valóságértékek, amelyeken a műtárgy speciális esztétikai értéke konkretálódik; tehát Rembrandtnál éppen ez a speciális anyagérték, atmoszféraérték, színérték, fényérték stb., amit nem festmény, hanem valamilyen valóság gyanánt is nézhetek (amilyennek Rembrandt látta azt a valóságot – ő maga mondja el itt, milyennek látta); az oroszlánban a valóságnak valami masszivitása, monumentalitása – amit szintén nézhetek nem szobor, hanem valamilyen valóság gyanánt is. E nélkül, ti. a képben, szoborban stb. megjelenő speciális valóság nélkül mindenben csak valami egy, örök, azonos, absztrakt (így sohase létező) valóság – esetleg önkényes – stilizálását lehetne látni, a valóság valamilyen elformálását. Holott nemcsak a stílus, a forma mindig más és más, hanem maga a valóság is – és az első nem is lehetséges a második nélkül.

S amíg a speciális valóságértékeket föl nem fogtam, addig a speciális művészi értékeket se foghatom föl.

Érték: a sík, a vonal, a levegő, a fény, színek, messzeség, időtlenség és pillanat, Sein-Werden,¹⁰⁷ az állandó és elfutó, élő és holt, élet és halál, harmonikus és diszharmonikus, világos és homályos, elrendezett és kaotikus, szerves és szervetlen, a szép és a csúnya, könnyed és nehézkes, komoly és groteszk, ünnepélyes és humoros, megindító és felháborító, lelkes és lelketlen, okos és buta, nagyvonalú és aprólékos, nevetséges és imponáló, szent és pogány, öröm, fájdalom – minden *mond valamit* sajátos nyelvén, valahogy mindenhez hozzákapcsolódunk, súrlódunk, ütközünk, látjuk, érezzük, tapintjuk, s minden így szól és hív; ide tartoznak a legelementárisabb reakciók, lelki, testi élmények (szerelem stb.), megrendülések, revelációk, áhítat, hit – mind valóságértékek.

Mindezek az értékek: jelentések; olykor racionális, vallásos, morális, társadalmi, politikai, gyakorlati stb. jelentések, olykor nem azok, sőt, racionális, vallásos, morális stb. kategóriákkal, a kellemes, kellemetlen, tetszés, nemtetszés és hasonló kategóriákkal (amelyek csak egyoldalúan állapítanak meg valamit rólok) teljességgel kifejezhetetlenek. Értékek azzal, hogy vannak, hogy a „valóságához”, „élethez” tartoznak – amiknek [...] [...] maga a világ, maga az élet. Esztétikailag szemlélhetők vagy szemlélhetővé tehetők.

Nincs és nem lehet olyan „valóság” (a már ismertetett értelemben), aminek az esztétikai szférához (elvben a művészethez is) valamilyen köze nincs vagy nem lehet; se olyan esztétikum (természetesen művészet is), melynek valamilyen valóságához köze nincs.

Minden jelentés lehet esztétikai (művészi) matériává, amelyik érzékelhető vagy érzékelhetővé tehető – formai határ; s amelyik elég jelentékeny, elég fontos, elég valóságértéke van ahhoz, hogy művészi megjelenítésre érdemesnek tartsuk – tartalmi határ. Egy szín, egy hang – bármilyen jelentéktelen – lehet esztétikai élmény anyaga, de nem tesszük képpé, zenévé, mert amit mond, amit jelent, önmagában is elmondja, nem szükséges kiemelni, nem elég tartalmas, elég jelentékeny ahhoz, hogy formába kelljen fogni, megrögzíteni, quasi megörökíteni, (de egy komplexusban, teljesebb mondanivalóban természetesen felvesszük, s így belejut a képbe, zenébe stb.). Az esztétikai szféra lenyúlik a jelentéktelenségbe. Ha ez nem volna, semmi jelentékeny se volna. Nem volna különbség a valóságértékekben, ennél fogva az esztétikaiban se, művészet se volna.

Az esztétika azért nem tudta elérni az esztétikai szférát s a művészetet, mert kategóriái (szép, rút, harmonikus, egységes stb.) sokkal szűkebbek, mint az esztétikai szféra s a művészet területe: ezek az egész világ.

Mindennek {az ún. esztétikai kategóriáknak} (komikum, tragikum, monumentális, harmonikus, fenséges, idilli, elégikus, szatirikus, lírai, drámai, epikai,

balladai, regényes stb.) előbb már a valóságban kell lennie, hogy az esztétikai szférában (a művészetben) lehessen. Nem a művészet találja ki őket.

{Valóság

A szemlélet mindig valamilyen „valóságra” vonatkozik, létezőre; nem azt jelenti ez, hogy pl. a színpad maga az élet, a szobor azonos az istennel vagy az atlétával stb., hanem a maga módján létezik, s benne van az a valóság is, mint jelentés – de nem kevésbé valóság és létezés; e nélkül a művészet nincsen; amint ráeszmélünk valótlanására (hazug voltára, mert valótlanág itt hazugságot jelent, valóság igazságot, valódiságot, echt¹⁰⁸-séget), elpárolog a művészi hatás; {természetben: a délibáb lehet csak délibáb, sőt, ha délibáb, az legyen: igazi délibáb;} de mi is a „látszat”, az „illúzió” pl. egy zeneműben, épületben stb.? A művészet valósága azonos önmagával, önmaga valóságával, létezésével – nem másikat hazudik vagy láttat, hanem a másik is benne van, mint megformált, művészi valóságot kapott; átnyúlik bele, mert belőle származott s magában hordja – e nélkül üres volna.

A szemlélet számára van, és a szemlélet számára van.}

Szép

Az olyan értékpárok, mint jó – rossz, igaz – nem igaz, szép – csúnya egymás ellentétéként vannak (de csak etikai kategóriaként, mint igazság és hazugság; mert a nem igaz lehet tévedés is, s akkor már nem ellentéte igaznak; ellentét csak ott van, ahol ideál van, szándék, akarat van; ellentét csak a más akarában lehet; a művészi életben: irányok antagonizmusában); de az olyanok, mint művészi – nem művészi, nem, mert az utóbbi csak az előbbinek hiánya, nem ellentéte. Valami lehet csúnya és művészi, szép és művészietlen. S a többi esztétikai kategória is nem ellentéte egymásnak, csak más az egyik, mint a másik; komikum nem ellentéte a tragikumnak, fenséges a kicsinyesnek stb.

{A szép soha sincs valamilyen tartalom nélkül. Nincs általános szép, minden esetben más: a természeti táj, ember, állat, gyermek, fiú, lány, asszony – ég, hang, nyelv, beszéd, zene; fű, virág, madár stb. mind olyan, hogy egyik se vihető át a másikra. A szép mindig valaminek a szépsége, amittől nem választható el. Mi közössége pl. az ég szépségének az őzével? stb. – Mind egy-egy speciális ideál. A szép mindig ez: valamilyen speciális ideálnak való megfelelés. Az esztétikai érték körén belül egy szűkebb kör. Minden esetben külön kell eldönteni, hogy mért szép, mért felel meg az ideálnak. Az esztétikai tárgy lehetőségei közt van a szép is: ezt absztraháljuk.

Más az, hogy a táj pl. zenére ihlet stb. Van valami rejtett kapcsolat mindenben, de annak transzponálódnia kell: konkrét rokonság, nem pedig absztrakt közösség. Pl. tájban és zenében ritmus; a zene [...] [...] a tájon – de a maga nyelvére fordít; az, hogy ritmus, rokonná teszi, tartalmuk különbözővé; s a konkrét

ritmus dönt, az a tartalomban van. Amint absztrahálunk, üres ritmus marad, s az semmi.}

Külön hagytuk a szépet – mert ez szerepel legtöbbet esztétikai érték gyanánt, vagy mint alapérték, végső érték, mely a többit is esztétikaivá teszi.

A szép: mindig ideál megvalósulása. De nem tudnók elviselni, ha mindenütt azonosan valósulna meg. Az érték itt is sokféle a hasonlóban. A vallásos érték lehet megsokszorozva azonos, az etikaitól is ezt kívánjuk, hogy egy legyen (még a legliberálisabb felfogásban is, pl. becsület – nem lehet róla vita); („egy a hit, egy a stb.”) – az esztétikai mindig más. Természetesen a változatnak határa van, mikor ideál, szépség megvalósulásáról van szó. Az ideál: szép – de ami valamenynyire elüt tőle, az is. Határ: hogy az ideál mégis megmaradjon benne. A művészetben a műfaj és stílus szab határt egy-egy lehetőségfajtának. De az, hogy pl. valami valamelyik kategóriából kiesik, nem jelenti, hogy esztétikai tárgy volt megszűnt, csak a szempont változott meg. Ami pl. valamilyen szépségideáltól elüt, esztétikai tárgy lehet, minden ideál nélkül, egészen más alapon.

Hogy valami mért tetszik, mért szép, meg tudjuk mondani – mert mindig van oka (erotikus, biológiai, társadalmi stb.); de maga a tetszés ténye, a szép ténye nem magyarázható meg; olyan ősi valami, első valami, mint a gondolkodás vagy akarat. De ebben a „szép” csak szűkebb tartomány, mely maga megmagyarázható mindig. A kettőt (végső értelemben tetszés s a szép) konfrontálták, innen a fő zavar.

A szépnek – a Kant-féle pulchritudo vagonak, a reine Schöne-nek is mindig van valami indokolása, hogy mért szép, mért tetszik, mért szeretjük; az indok a „forma” mellett mindig valami tartalom: képzet vagy fogalom tartalma: amit egyéni voltában csak látni, hallani, szemlélni, megélni tudunk, s bár egyedi voltában fogalmakkal nem fejezhető ki (ahogy pl. egy ízt vagy szagot se tudunk elmondani – csak más ismerősökhöz hasonlítani), egész sereg képzetet, jelentést, „fogalmat” foglal magában, amik miatt szép és tetszik. Tehát nem üres valami, hanem olyan tartalmas, mint a fogalom. Nem is ebben van az igazi különbség, hanem a használatában s az individualitásában. Minden képzet tele van fogalmakkal, a szép tárgya ilyen fogalmakkal teli képzet. Mindig minden képzet ilyen, e nélkül nem értenők. E nélkül az esztétikai tárgy értelmetlen, esztétikailag, a szemlélet számára is érthetetlen volna. Mert nemcsak úgy értünk, hogy megformulázott fogalmakat rakunk egymás mellé vagy alá, hanem általános jellegű képzetekkel, amikre ráismerünk a tárgyakban. A szépben mindig ilyen ráismerés van, valami ideálisnak megeléje. De hogy az mért ideális, annak sok (biológiai stb.) oka van, nem esztétikai oka. Esztétikaivá az ok azzal válik, hogy a számunkra valami miatt ideálisat, kíváncsot, kedveset, szeretettet, ránk jelentőset éppen ebben az érzékletben, „formában” szemléljük. Pl. egy virágcsokor: rajta fény, derű, elevenség, szín, kedvesség, könnyűség, ragyogás stb., mind ezeknek beszéde hozzánk, velük intimitásuk, ezeket külön-külön is mind szeret-

jük, most itt együtt, megvalósulva látjuk. A szép nő. Szép táj. – E nélkül nincs szép, sőt: *ez a szép*.

A szép mindig valamilyen, valamelyik, ez vagy az – ellentéte a platóni ideának. Ha a valamilyenséget elvesszük belőle, megsemmisítjük.

A szépnek mindig van valami indoka, de hogy egyáltalán mért tetszik valami, szóval maga a tetszés ténye, indokolhatatlan; meg lehet indokolni, hogy mért épp az tetszik – de az indokot nem lehet megindokolni; ha a szerelmes szépnek talál valakit, meg tudja mondani, mért, felsorolva szerelme tárgyának neki tetsző tulajdonságait; ezekben a tulajdonságokban van az indok; s hogy mért ezek tetszenek benne? mert általában ezek neki tetsző tulajdonságok; de hogy általában mért épp ezek s nem mások – erre nincs magyarázat (csak a környezet, hatás, faj stb. – de itt megint nincs a végsőre magyarázat; mert szép lehet a megszokott, de a szokatlan, rendkívüli is; a fajhoz tartozó, de a másik is; a sík vidéken tetszhet a sík – de a hegyvidék is; s a tengert nem látottnak a tenger; a fehér bőrűnek a rézbőrű stb., de valamilyen tekintetben mindig meg kell felelnie valamilyen ideálnak, ha az tudatosan sose formulázódott is – e nélkül nem tudja, hova tegye) – azt mondja: így van; ilyen vagyok; ilyen az ízlésem stb. (pl. meg lehet indokolni, hogy mért a szép, fiatal tetszik, felsorolva tulajdonságait – de nem, hogy mért nem az ellenkező tulajdonságok teszik azt a hatást, amit amazok.)

A szép mindig valami ideál. Petőfi: hegyvidék és alföld; flamand nő, kínai, néger stb. Ezek mind nem lehetnek egy általános, közös szépségfogalomnak variánsai, változó megnyilatkozásai, módusai. Mert semmit se lehet mellőzni, elhagyni rajtuk; minden fontos; mind épp úgy szép, amint van (vagy épp úgy csúnya – de korrigálhatatlanul, ha korrigáljuk, kiforgatjuk valójából, ami nélkül nem az, ami). Minden általánosítás hamisítás. (Egy-egy ideálon belül lehet: ott az általánosítás az ideál.) Minden a maga individualitásában kell, hogy megmaradjon. (Az ideál individuális.) Ezért nem lehet a szépet általánosítani. A meghamisítás fogalmi általánosítás a logikai minta követéséből.

A szép nem egy, hanem légió, s mindegyikben minden részlet és sajátosság fontos és érték.

A szép sokféle értelme; nem relativitás, hanem más-más értelem; műtárgyakra sokszor alkalmazzuk, amikor kérdés, találóan jellemzünk-e vele. Természeti tárgyak (az egészen esztétikain kívüli használatot mellőzve: szép termés stb.) másként; beszélünk szép emberről, tájról, égről stb., s ha itt relativitás van, nagyjában ugyanarra a dologra gondolunk. De vajon ilyen szépről van-e szó a művészetben? az a szép a művészetben, ami a természetben? ahol pl. egy kép ábrázolhat nőt, akiről azt mondjuk, szép, de a képet mégis csúnyának mondjuk – s viszont ábrázolhat csúnya tárgyat (mészárszék), a képet mégis szépnek mondjuk. Lehet szép tárgy és szép kép egyszerre (görög, Leonardo, Tiziano stb.). Ez nem relativitás, hanem másféle értelem.

Középkori szobrok; Krisztus szenvedése; mártírok; tragédiák; Michelangelo [...] Dosztojevszkij; Rembrandt; Velázquez-portrék; Breughel; Dante Pokol.

Szinte úgy látjuk, több a művészetben az, amit nem nevezhetünk szépnek, mint amit szépnek mondunk – s esztétikailag mégis értékes, sőt nagyon értékes, semmivel se kevésbé értékes, mint a szép tárgyú, sőt gyakran annál sokkal értékesebb. Hogy lehet ez? A különféle jelentéseket gondosan el kell választani. A természeti szép: ideál; a művészi szép pedig nem „szép”, hanem művészileg, esztétikailag a maga módján értékes.

A „szép” nagyon összetett élmény: ha analizáljuk, kiderül, hogy gyűjtő név egy csomó valóságérték összefoglalására.

Összféra

Az érzékletesen megjelenő vagy ilyenre tehető, konkrétan szemlélhető valóság az esztétikai érték lehetőségfeltétele. Ez az esztétikai szféra otthonául rendelt valóság formái meghatározása. Melyik valóság a sok közül? Ezt a valóságot tartalmilag is meg kell határoznunk.

Először: jól ismert, mindenik másiknál jobban ismert valóság, s mégse tudjuk ezt a szerepét. Mert annyira megszoktuk, hogy a fizikai és szellemi világ fel van osztva a gyakorlati, használati, tudományos, etikai, vallási stb. kategóriák közt, a szellemnek ezekre irányuló speciális aktivitása s a megfelelő értékelések közt, hogy ami ezeken kívül esik, s a hozzá tartozó aktust és értékelést, önmagában semminek tekintjük vagy megformálandó anyagnak, az említett szférák kaotikus nyersanyag-állományának. Holott ez a valóságszféra a maga módján szintén megformált és van hozzárendelt speciális aktus: a szemlélet. Csakhogy elszoktunk attól, hogy ezen valóság előtt megálljunk, azt önmagáért szemléljük, vagy ha megtesszük, ennek a valóságnak és szemléletnek valamilyen fontosságot tulajdonítsunk. Ez a valóság a mindennapi, azaz minden órai, minden perci valóság, azaz amelyben élünk, gondolkodunk, érzünk, érzékelünk, teszünk, beszélünk stb., amelyben mikor valamit látunk, ugyanakkor gondolunk és érzünk is, mikor valamit érzünk, ugyanakkor másikat is érzünk; melyben együtt és felváltva gomolyog és hullámszik mindez; hol jelentéktelenül tovatűnik, hol megcsomósodik, megtorlódik, megáll, ez vagy az kiemelkedik belőle, ami megállít; melyben régi és új, emlék és benyomás, tapasztalat és elképzelés, bizonyosság és vágy, tudományos gondolat és személyes ötlet, erkölcsi ítélet és ösztönös indulat, vallásos áhítat és kétely – szóval minden, de minden, ami bennünk és körülöttünk történik, benne van, szakkifejezéssel a heterogén continuum,¹⁰⁹ s melynek jelenségeit szemlélhetjük és szemléljük, néha felületes, néha elmélyült figyelemmel, megállunk előttük, mert fontosak, jelentősek ránk nézve, gondolunk, érzünk róluk valamit, s a gondolat, érzés állapotában elmerülünk szemléletükben, s maga az a szemlélet leköt, kielégít; amint látjuk erejüket, súlyukat, hevüket, színüket, formájukat, fényüket, zengésüket, lendületüket, ütemüket, mélységüket, anyagukat, metafizikai rétegeiket – megállunk és szemléljük, beszélünk velük, vitázunk velük, felelünk nekik, megtartani igyekszünk, menekülünk előlük; de mindig *látjuk, szemléljük* őket, s amit látunk, az állít meg, az köt

le, s a látomást önmagáért szemléljük. Ebből a szférából meríti minden differenciált szféra a maga anyagát; de ezt az anyagot szemlélhetjük és szemléljük is önmagában, önmagáért. Csak azt felejtjük el, hogy ez a szemlélet is értékeket konstituál, a valóságértékeket, azt, hogy a dolgoknak már létükkel, valóság voltukkal milyen fontosságuk van számunkra, s hogy őket ebben a fontosságukban látjuk és szemléljük – s hogy ez a fontosságuk és ez a szemlélet szintén egy szférát konstituál, az esztétikait. Az a valóságszféra az összféra, s a szemlélettel rajta konstituálódó szféra az esztétikai szféra.

De minden más szféra is adhatja neki az anyagot, amely a formális föltételnek (érzékletesség) megfelel. Mert az esztétikai szféra kiterjed az egész valóságra, az ősi s a kategorizáltra, és mindenre, ami látható, gondolható, érezhető, mindenre, ami valamiképp van, de minden lehetőségre is.

Ennek az összférának sokfélesége; sokárnyalatú; népies, primitív, ősi kultúrával formálttól a civilizáció és kultúra minden fokán; minden korban; minden stílusban.

Átszöve tudománnyal, erkölccsel, vallással, politikával, társadalmi ideológiával, elfogultsággal, nemzetiséggel stb.

S benne, ill. belőle kiemelkedve, de mégis beletartozva, nagy szigetek: tudomány, vallás, erkölcs, politika stb. – amelyek a maguk értékei és kategóriái alá rendelődnek –, de szintén mind lehetnek egy esztétikai szféra anyaga, ha a formai feltételnek (a konkrét szemléletességnek) megfelelnek. Általában és elvben mondhatjuk: minden fajta valóság, amely annak a föltételnek megfelel. S e valóság összetétele, színe, stílusa mindig más és más.

A példákból kiderül: 1) az esztétikai (művészi) szféra lenyúlik valahová, ami túl vagy még előtte van az esztétikainak; 2) az a valami, az esztétikum anyaga nem azonos se azzal, amit közönségesen, se azzal, amit tudományosan valóságnak nevezünk. Ezek még csak negatív meghatározások, de ezzel már kezd kibontakozni előttünk az esztétikai szféra anyaga. Hogy jobban megértsük, hasonlítsuk össze más szférákéval. Minden anyagot az érték határoz meg, melynek alája van rendelve – s ugyanaz eszerint változik. 1) *etikai* – jó vagy rossz valóság; a művészetnek egyaránt fontos az erkölcsileg rossz is; a művészet amorális (anyaga lehet morális; minden morál lehet az ő anyaga); 2) *vallási* – szent vagy bűnös valóság. Dante pokla. A művészet areligiosus (de minden vallási tartalom anyaga lehet neki); 3) *tudomány, megismerés* – igaz, nem igaz; ebből: való tényállás, nem való tényállás; művészetnek egyaránt fontos: a fantasztikus, látszat, mese, lehetetlen stb.; a művészet ascientifikus (de anyaga lehet minden megismerés, és művészi alkotásban fedeződhet fel tudományossá váló igazság).

Mi tehát a művészet anyaga? Az összféra – az élményvilág, a heterogén continuum, mindennel benne, ami érzés, gondolat, elképzelés – erkölcsi, vallásos, tudományos meggyőződés, hit, igazság, megállapítás – ami egyáltalán élmény tárgya lehet. Tehát: a művészet anyaga minden, ami egyáltalán élmény anyaga lehet. (Nem a pszichológiai folyamatot jelenti ez, hogy a művészet anyagának a

művészen először élménynek kell lennie – mert lehet merő elgondolás, amit semmi élmény se kísér. Csak azt jelenti, hogy az az anyag minden, ami valamilyen képp „van” vagy lehet – gondolat, érzés stb. gyanánt, s ami bármily élmény anyaga lehet.)

Totalitás: koordinálva: totális szubjektum. Ez a művészet számára rendelt „valóság”.

Szüntelen változó, heterogén, látszólag anarchikus anyag – teljesen formátlan? Nem. Az említett példák is mutatják: minden élménynek van valami végső alapja, gyökere, ritmusa, formálója: életérzés, világfelfogás, világnézet; minden, amire ránézünk, ahogy érzünk, gondolkodunk, cselekszünk, annak a következménye.

De nem végső megformáltság – ahhoz képest mégis anarchikus, a művészet az, ami végképp megformálja, mint a tudomány a maga anyagát. A művészet az, ami leküzdi, meghaladja – a benne levő *preformáltság* szerint. Mert mindig preformált. A művészet a szellem speciális diszciplínája, formáló tevékenysége, alkotása. A művészet ítélet is lehet. Ítékezés a világról s magunkról.

A művészet vissza is hat az életre, világnézetre, erkölcsre, vallásra, tudományra; azért lehet, mert maga is világnézet: zsoltárok, görög művészet, Goethe.

A művészet tehát nem szórakozás, élvezet, játék – hanem az etikai, vallási, tudományos szféra mellett a szellemnek fontos szférája, mely nélkül a szellem szegényebb s az egész élet hiányos, béna, csonka.

Addig skatulyáztak, választottak el a pszichológiában, esztétikában, hogy ma már azt hisszük, nem látjuk is, amit hallunk, s nem halljuk is, amit látunk. Mint ha nem lehetne látnunk, amit hallunk, és hallanunk, amit látunk. Holott minden együtt van.

Az összféra: a világ, ahogy lett, formálódott, benne mi is; az egész világ, mindenestől.

A valóságot nemcsak tudományosan megismerjük, praktikusán használjuk, organizáljuk stb., vallásilag vagy morálisan megítéljük, értékeljük, hanem szüntelenül még más módon is értékeljük, mindenhogy – mivel valamilyen jelentéssel minden szól hozzánk – valamilyen állást foglalunk, szeretjük vagy nem, kívánjuk vagy nem, harmonizálunk vele vagy nem, fontosnak tartjuk vagy nem, elmélyedünk benne vagy nem – s mindent más módon is, mint az előző kategóriákban, bár mindezekben az előzők is mind beleszólhatnak, belekeveredhetnek; valami közvetlen, ősi állásfoglalás ez mindenhez, reagálás, válasz mindenre, gyakran nagyon tudatos, gyakran alig az, olykor adunk róla számot, inkább csak érzés, sejtés, valami halk és átfutó reakció a dolgokra – de lehet erős, mindenben érvényesülő, egész világképünkön átvonuló és mindent formáló, hangoló, világerzés, világfelfogás és világnézet – tehát együtt mindez, ami a mi számunkra a valóság, a mi valóságunk, a *teljes valóság*. Ez a teljes valóság az összféra, a differenciálatlan, amelyből differenciálódik tudomány, erkölcs, vallás stb.; mely-

ben egymás mellett, egymásba szünetlen átolvadva van tárgy, gondolat, érzés, én és világ, belső és külső, anyag, lélek, szellem – s amely mindenestől, minden változatának lehetőségével anyaga lehet az esztétikumnak s a művészetnek; az ég és a föld minden alakja, színe, hangja, íze, szaga, minden táj, ember, tárgy, a keménység és lágyság, fény és árnyék, érdesség és simaság minden árnyalata, minden mozgás, mozdulatlanság, cselekvés, tétlenség – mi magunk, testestől, lelkestől, úgy, amint mindezt megéljük, minden gondolatunkkal, érzésünkkel egyébről s magunkról – mindez valamiképp fontos vagy [...] közömbös a számunkra, valamiképp megélt, nem néma, hanem beszédes, élmény, melyben ma is mindenestől benne vagyunk, élményszerűség, a világ és a magunk teljessége, valamiképp tehát érték – mindez együtt az összféra, mely mind anyaga lehet az esztétikumnak s a művészetnek. És mindezen kívül még a tudomány, metafizika, vallás, erkölcs stb. már megformált és értékelt világa; – azzal, hogy az összféra se káosz, hanem az is meg van formálva: stílus és műfajok.

Minden lehet számunkra érték azzal, *hogyan* van – és a móddal, *ahogyan* van, s mindez szólhat hozzánk az ő jelentésével az ő saját nyelvén, a formák, színek, szagok, ízek, keménység, fény stb. nyelvén – s mindez továbbformálható a már megformáltságán túl a konkrét szemléletben s a művészetben.

Az értékelt világ a maga teljességében s pandanja, az értékelő ember, az egész ember, az ember a maga teljességében, minden gondolatával, érzésével, érzéklésével, indulatával, ösztönével, temperamentumával, test – lélek – szellem – ember – mindez együtt az összféra.

Érzéketlenség

Az érzéketlenség többféle és mennyiségre is több, mint általában gondolják; az érzékszervekhez szoktuk kötni s aszerint osztályozzuk; holott a benső érzéklésben az érzéklésnek átmeneti, egymásba átolvado formái vannak, és tulajdonképpen sose vagyunk – még a legabsztraktabb gondolkodásban se – valamilyen érzéklés nélkül; és vannak az érzéklésnek más fajtái, mint az öt érzékszervhez kötöttek. Látjuk is a hang emelkedését; halljuk valakinek a távozását – nemcsak a hang halkulását, hanem magát a távozást; tapintjuk valakinek vitában velünk ellenkezését; érezzük a ritmus feszülését, lazulását, a dallam lejtését, nyugalmát, elevenségét, csillámló pergését; jellembeli tulajdonságoknak, gondolatoknak, érzéseknek hangjuk, színük, fényük, sötétségük, masszivitásuk, lazaságuk, ütemük, sebességük, súlyuk lehet; eseményeknek detto. Ezt mind értékeljük: *a lélek, a szellem érzéketlensége*. Ez egy nagy explorálandó¹¹⁰ terület. Az esztétikai fenomén ezekben is él, minden árnyalat szükséges és fontos benne. Olyan jelenségek és jelentők, amikre különben nem ügyelünk, s amiket másképp kifejezni nem tudunk.

Példa: Még nyílnak a völgyben... Mindent érteni, hallani, látni kell – s mind együtt, minden szó helyével, feszültségével, minden hang színével, magasságá-

val, ritmusával – jelentésével. Minden szónak megvan a maga esztétikai jelentése a tartalmán túl. A „még” szónak is – érzékeljük. Itt más, mint a közbeszédben. Aki mindezeket nem érzékli, nem érti a verset, nincs vele kontaktusban.

Színek hidegsége, melegsége, tüze, keménysége, metallikussága, lágy-sága, merevsége, olvadékonysága, tömöritsége, hígsága, lazasága, mélysége, elevensége, bágyadtsága, harmóniája, diszharmóniája, könnyűsége, súlya; *formák* lendülete, bágyadtsága, aránya, harmóniája, diszharmóniája, ritmusa, keménysége, könnyedsége, ereje, monumentalitása, üressége, érzékisége, lüktetése, bökössége, egymást ütése, feszültsége, robbanékony-sága, világossága; *mozgás* ereje, határozottsága, tétovázása, erőtelensége, simasága.

Rimbaud Voyelles,¹¹¹ s általában az audition colorée¹¹² – tulajdonképpen egy ilyen közönséges dolog kiemelése a sok közül és különleges hangsúlyozása.

Mindez: az összféra a maga valóságával – és minden valóság – az érzékletes-ség teljességével: az esztétikai szféra területe, anyaga, „valósága”.

{Érzékletesség.

Az egyén közvetlen érintkezése a tárgyakkal – az érzékletes világgal – ennek öröme, gyönyörűsége, lehetőleg a társadalmi ideológiától menten – a teljes szabadság is lehetséges itt. Nem idegenek egymás iránt, mint az intellektuális, racionális megismerésben; a tárgy idegen; meg kell érteni (noha ott néma).}

{Hívás, felelet

A művészet természetesen se nem azonos a valósággal, se másolata, se látszata neki, hanem a valóság hívására adott felelet; melyben a valóság is benne van, mint ahogy a feleletben a hívás vagy a válaszban a kérdés. A válasz mindig más és több, mint a hívás – mert az első csak hívás, a második: hívás + felelet. De ugyanaz a több benne van a természeti esztétikai tárgyban is, amely több, mint az absztrakt, szubjektum nélkül vagy valami általános, absztrakt, ismeretelméleti transzcendentális szubjektummal tételezett vagy a praktikus, vulgáris stb. tárgy, (de természetesen nem több, mint a konkrét szubjektummal konkrétan tételezett valóság, mert az már maga az esztétikai valóság, az esztétikai tárgy, legfeljebb az esztétikai tudat, a jelentő-jelentés azonosságának tudata nélkül). A természeti és művészi esztétikai tárgyban e tekintetben nincs különbség – ez teszi őket közös szféra lakóivá. A különbség az, hogy a művészet sokkal többféle, többfajta esztétikai tárgyat modulál (nem a tárgyak számáról van szó), mint a természet vagy a valóság (mert a valóság esztétikai tárgy anyagául szolgálható anyaga nem mindig lesz csakugyan esztétikaivá), s hogy amiben azonosak, ott a felelet a természetiben mulékony, más felelet lehetőségekkel elegy s köztük elveszhető, míg a művészet felelete egy-egy műtárgyban: egy, végleges s megmaradó. (Az egyéb különbség, hogy ti. a művészet emberi alkotás, és ennek következménye, más fejezetbe tartozik.) S a felelet önálló alkotás – de a hívás mégis benne van. A hívás a valóság. Akármilyen messze van a felelet a hívástól (építé-

szet, zene), a hívás benne van. Tehát nem közömbös alkalom vagy ürügy, vagy háta mögött hagyható pszichológiai folyamat, mely mikor elvégezte dolgát, eltűnik. A valóság, a hívás ott marad a műtárgyban, aktív tényező benne, nélküle nincs forma, se a formának semmi változása. Mert nem külön van a valóság, mint közömbös, passzív alkalom, báb, melyre ruhát szabnak – s a ruhát át lehet akasztani másik bábura. A feleletben benn maradt hívás, egy a felelettel, a tartalom, az anyag a formával.

A művészetben nem is a valóság van szöröstől-bőröstől, hanem a hívó valóság, tehát aktív és konkrétan látott valóságtartalmak, s ami a fő, valóságértékek, amelyeknek a műtárgy struktúrájában és megítélésében fontos szerepük van. Nem némák, beszélnek! S amit mondanak, nem közömbös – egzisztenciálisan fontos, mert itt valóban maga az egzisztencia beszél.

A valóság az egyik tényező, aktív résztvevő – már benne van a szubjektum. Formált, akart valóság, nem passzív. *Wirklichkeitswollen*. Simmel és mások tévedése: a valóságot passzív és idegen valaminek tekintik, holott ugyanaz a szubjektum formálja a valóságot, amelyik a művészetet, a szubjektum a valóságban is aktív, mint a művészetben. Az esztétikaivá, művészetté váló valóság sohase passzív.

A szubjektum azonossága, nem pedig a platonizmus, a lényeg-valóság, teremti meg a kapcsolatot, a közösséget valóság és művészet közt, teszi lehetővé, hogy a valóság a művészet anyaga lehessen.}

{*Hívás elején.*

Mindez az esztétikum konstituálódásához még mindig több lehetőséget hagy nyitva, amin az önkény is bevonulhat. Holott az esztétikum nem tűri az önkényt, s az esztétikai élménynek akkor jó a lelkiismerete, ha nem érzi az önkényt. A jelentések beszéde pedig erre még nem elegendő biztosíték. A logikai értelem is teljesen megváltozhat a hangsúlytól úgy, ha ugyanazt a mondatot kérdő hanghordozással mondom. Kell tehát még valaminek lennie, ami eligazít. Könnyebbség kedvéért a műtárgyon keressük meg, hogy rajta át eljussunk általában az esztétikai tárgyhoz. Riegl *Kunstwollenja* nélkülözhetetlen fogalom a műtárgy megértéséhez. Vele Riegl nem új látásmódot vezetett be, hanem csak nevet adott valaminek, ami mindig és mindenütt volt, ahol műtárgyat művészi mivoltában szemléltek: a műtárgyban levő sajátos intenciónak, annak, amit a műtárgy mondani akar. (Az intenció, a *Wollen*, természetesen nem veendő pszichológiai értelemben; a műtárgy sajátos jelentését jelenti.) Ahol ilyen intenció, ilyen akarat van, éspedig nem gondolatilag, hanem kifejezve, láttatva, megjelenítve, érzéktessé téve – hiszen a műtárgy éppen a megtestesült *Kunstwollen* – a megértett intencióban, hogy a lehetőségek közt épp őt értsük és jól értsük, hogy ne vaktában keresgéljük vagy önkényesen ráfogjuk, valami utalásnak, irányításnak is kell lennie, olyannak, mint az élőbeszédben a hanghordozás, a hangsúly, a hangosság vagy halkság, a beszéd gyorsasága vagy lassúsága, a mondatok alakja, a

szünetek stb., szóval egy sereg olyan elem, ami együtt közli velem a beszéd intencióját, azt, hogy *hogyan* értsem, s amit ha fölfogtam, azt is megértem, ami szót nem értettem; kell tehát a műtárgyban az intenció mellett valami *invitációnak* lennie. (A szót természetesen szintén nem pszichológiai értelemben véve, hanem a jelentés jelentésbeli tulajdonságaként.) Ez éppoly kevésbé új valami, mint a Kunstwollen, éppoly régi, éppolyan nélkülözhetetlen; csak fogalomba foglalása és neve új. Tulajdonképpen nem más, mint a Kunstwollennak egyik aspektusa, a bentmaradó, immanens Wollennak kitekintő, a szemlélőre néző oldala. A Kunstwollen megértésének föltétele az invitáció, a *hívás* megértése. Mivel a szó és a fogalom tényállást jelöl, nem lehet semmi akadályja annak, hogy mint a Kunstwollen fogalma polgárjogot ne kapjon a művészetfilozófiában. Továbbmenőleg azután ha a Kunstwollent a preformáló Wirklichkeitswollen alakjában ki kellett terjesztenünk az esztétikum anyagának egész területére, mindenre, ami közvetlen esztétikai élmény, természeti esztétikai tárgy anyaga, és mindarra, ami a műtárgy anyaga lehet, akkor az invitációt, a hívást is ki kell terjesztenünk rá, noha, mint látni fogjuk, a hívás ott nem olyan egyértelmű, mint a műtárgy véglegességében. A többféle lehetőség, a többféle értelmezés, szemben álló értelmezések vitája a műtárgyban is megmarad továbbra is. (Példa: a Hanslick-féle vita¹¹³ és a korunkbeli a zenéről.) De ilyenkor mindig tudjuk, hogy csak az egyik az igazi (nem a vitatkozók közül, mert mind a két fél tévedhet, hanem a lehető állásfoglalások közül) – még akkor is, ha végleges {és általánosan elfogadott} döntés valamilyen ok miatt sose jön létre. Nem azt mondjuk: én így látom, ezt gondolom – hanem a műtárgyat vagy műfajt interpretálva állítjuk, hogy az ilyen vagy olyan, a műtárgyat tudjuk magunk mellett bizonyságul, a műtárgynak, szerintünk nyilvánvaló intencióját és invitációját. Az esztétikára csak az elvi rész tartozik, a tény megállapítása, az esetenként való döntés csakhogy, mint a művészi ítéletkezés, kritikai feladat.}

{Nem holt tárgy – élő; nem idegen – szellem és lélek. Élet az életet, szellem és lélek a szellemet és lelket megérti. A megértés: válasz, felelet. Ahol felelet van, ott hívás van. A feleleten át így elérkezünk a híváshoz.}

Hívás felelet {(Ennek a végén)}

A művészet: *felelet* a mindenben benne levő *hívásra*. (A művészet analízise: a hívás és analízálása.) A művészet története: a felelet dialektikus processzusa. Hívás mindenben lehet, láthatókban és láthatatlanokban, érzékelhetőben és csak érezhetőben, tapasztaltakban és csak gondoltakban. A művészet az ember affirmálása mindezzel szemben. A művészet továbbgondolt, továbbvitt – s valamilyen irányban mindig végigvitt világ. (Mindig végig, mert a művészet mindig célnál van – mert sosincs célnál, mert nincs célja, csak felelet.) A művészet: az emberben újjáteremtett világ, a világ hívása s az emberi felelet dialógusában. A világ nem elég az embernek, a készen kapott világ, nem is lehet elég, mert nincs

is készen kapott világ; a világ: világ és ember közös produktuma. Az ember világában az ember mindenütt benne van, ez a világ már emberileg megformált világ, még a művészet előtt. De nem teljesen megformált, még káosz van benne, még töredékes, idegen – az utolsó akadályt a művészetnek kell leküzdenie (mint az ismeretnek is), azzal, hogy feleletében megmondja, milyennek akarja a világot. Kunstwollen – a Wirklichkeitswollenből.

Ez az akarat nem önkény, a valósággal, a világgal való küzdelem érvényesül. Azért felelet. Mert a világ is felelet. A kérdésben benne van a felelet is – ti. hogy milyen feleletet vár, hív a világ. A világ, a valóság mutat és hív. Önmagát mondja s azt is, amerre menne, amerre feszül. Nem közömbös valóság és világ. Ellentétes lehet, de sose közömbös. Még idegenségében is szól és néz. – Nem lehet szétválasztani őket. Ezért a művészet nemcsak a világ legyőzése az ember feleletével, hanem az emberé, a világ feleletével. A forma ennek a birkózásnak, ennek a dialektikának eredménye.

A művészet közvetlen folytatása a valóságnak, de nem az absztraktnak, hanem a megkomponált, beszélő, érzett stb. konkrét valóságnak, mellyel állandó dialektikus viszonyban vagyunk, mely nem passzív valami, hanem aktív, önmagát alakítja, s a művészet alakításaiban részt vesz, együttműködik abban, hogy a művészet alakjában folytatódjék és megnyugváshoz jusson. Folytatása annak a valóságnak, amely mint emberi valóság már látja, mondja magát, vagy fel van véve a látásba és mondásba, az esztétikai szférába.

Hívás nélkül nincs esztétikai (művészi) tárgy.

{Esztétikai tárgy, élmény csak ott van, ahol megértett hívás van. Addig csak percepció vagy másféle értékelés; *az esztétikai a hívás felfogásával, megértésével kezdődik.*

Mi különbözteti meg az esztétikai tárgyat a nem-esztétikaitól? Semmi! Semmi addig, amíg a hívás nem történt. Azzal válik el a nem-esztétikai szférától vagy szféráktól.}

Az esztétikai tárgyban mindig két momentum van: egyik, a tárgy, *hív, beszél*, mond, igyekszik magát megértetni, jelent – a másik: *felelünk rá*, hogy megértettük s javalljuk. A természeti tárgynál magával a tárggyal felelünk – mintegy visszaadjuk önmagának felelet alakjában. A művészet: mikor nem természeti tárggyal magával felelünk, hanem megalkotjuk a feleletet. A művészet szemlélete mindig kettős, mint természeti tárgyé (hívás és felelet).

Felelni lehet fogalommal; de mikor érzékletes tárggyal felelünk, amilyenell a természet szokott hozzánk szólni, az a művészet.

A felelet a művészetben lehet önkényes; az anyag hívásával dialektikusan ellenkező, szembeszálló, kritikus (pl. társadalmi kritika); destruktív; ironikus stb. {Kétféle „valóság” egymással szemben; a közönségesen annak elfogadott s a kritizáló „valóság”.} Ilyenkor bonyolódik az összetétel, a rétegek, amiket kibetűzni, kibogozni kell. A művészetben a viszony tehát nem olyan egyszerű (természetiben – társadalmi események, emberek stb. szemléletében is lehet ilyen

többrétegű) – az organikustól megy a dialektikus-kritikusig. Akkor összetettebb az anyag, a valóság, a pre,¹¹⁴ és összetettebb a felelet – de a felelet így is benne van a hívásban, a konkrét valóság teljességében. Éppen ezért szükséges a művészet – mert a természeti valósággal nem felelhetünk mindenre, minden valóságra; nem elég rámutatnunk; nem látja benne mindenki azt, amit mi; magyaráznunk kell; a művészet nem magyaráz: láttat. S ami formálódik, ami a formában megjelenik, a jelentés: *a hívás és felelet együtt*. – A közvetlenség ilyenkor csökken, a forma kijebbel tolódik. Reflektált.

A hármas taktus: hívás, felet, distancia. Hívással kezdődik az esztétikai élmény – amíg az nincs, láthatjuk a tárgyat, de nem esztétikailag; a hívás az, hogy a tárgy abban a formában szól hozzánk s közli jelentését. Erre felelünk, megértjük, a tárgyat önmagának visszaadjuk, vele adjuk magunkat: szubjektum és objektum esztétikai egymást áthatásának momentuma. Ezután a kettő újra elválik, de egyik se az már, ami ante rem¹¹⁵ volt: megváltozva elkülönülnek s mégis egymáshoz tartoznak. Időben végbemenő műveknél (zene, dráma, vers, regény stb.) állandóan ismétlődő folyamat, ill. momentum – mert a három együtt egy pillanatban, amikor már egyszer megindult.

Tehát a három tempó: 1) hívás, invitáció, differencia; 2) megértés, egymás áthatása, felelet (penetráció – kontempláció), indifferencia; 3) visszaadás, szétválás, distancia.

Az esztétikai élmény tehát nem olyan egyszerű, egy síkon, egy vonalban mozgó, mint általában leírjuk. Dinamikája van: az esztétikai idegenségtől az egymás áthatásán át az esztétikai distanciáig. Ez az élmény tartalmilag (történetileg és pszichológiailag) változik: más a babiloni bálványok, görög istenek, J. Krisztus stb. irányában (építészetben, drámában stb. is) – de a struktúrája mindig ez, ahol valóban esztétikai élmény van. (A distancia lehet kisebb-nagyobb, egymást áthatás detto – de valamilyen fokon mind a három momentumnak benn kell lennie.) Ezzel válik az eredetileg nem-esztétikai tárgy esztétikaivá.

Minden valóság jelentés, de nem minden jelentés hívó jelentés. Hívó jelentés az, ami valami miatt fontos ránk nézve, értékes, amelyre ennél fogva felelünk, vagy amelyre már feleltünk, s a felelet és hívás már elhalványult, megszokottá vált, már nem is tudunk róla. Ilyen megszokott, sablonná vált felelet: a nyelv, a praktikus tárgyak, a megszokott természeti jelenségek stb. Esztétikum és művészet a hívás megértése, ahol általában már nem vesszük tudomásul a hívást; a költészet a nyelv eredeti elsődleges állapotának visszaállítása. Esztétikum és művészet csak úgy lehetséges, hogy az egész világ s benne minden: jelentés. Bele kell integrálni. Művészet, költészet az elsődleges állapot: a nyelv teremtése; mikor először értjük a hívást és először felelünk rá. A művészet mindig: nyelvteremtés, az ősi nyelvteremtéssel azonos; mert mindig felelet; s mert a világ maga is mindig nyelv, beszéd, hívás. E tekintetben beszéd, nyelv, felelet, világ és művészet egyenrangú. A költészetben minden szó eredeti, konkrét jelentést kap

vissza: ég, fa, ember stb. azzal, hogy a szavak ugyan nem, de a nyelvalkotó processzus megújul, megismétlődik; nem azon szavaké, hanem általában a nyelvalkotás, a hívásra felelés processzusa.

Az emberi nyelv, a beszéd felelet a jelentés hívására. De minden jel, mozdulat, gesztus – és a művészet minden ága is. Minden jelentést nem lehet egy-egy szóval jelölni, mint: szék, búza stb.; s még a szimpla beszéd se elég; külön beszéd kell hozzá, mert a jelentésben olyan elemek vannak, amik csak a ritmusban, hangsúlyban, szavak zenéjében, színében stb. érzékelhetők.

A művészet benn van a mindennapiban (mely hívhat, meglátjuk benne a hívást) és kiemelkedik belőle; s minden banális a művészet anyagává emelkedhetik, és minden, ami már művészivé formálódott, banálissá hanyatolhat vissza (utánzással le lehet járni), a közönséges válhat érdekessé, s a kiemelkedő közönségessé. A művészet bele van ágyazva a művésztetlenbe, közönségesbe, s vele kommunikál. Nagy művészi korokban ez volt a természetes állapot: a kettő egymással állandóan érintkezett s egymásba átáradt; ma teljesen elváltak: a művészet ünnepnap a hétköznapiak közt, piros betűvel, a hétköznapi munka tilalmával, amelyből viszont szintén teljesen hiányzik a művészet. (Ez, természetesen, szociális fejlődés következménye, ami hat magára a művészetre is, formájára is.)

A mitológia válasz nagyon fontos jelentésekre. (l. Kerényi értekezése¹¹⁶ jegyzetben.)

A mitológia: felelet hívásra; de minden jelentés: hívás; a felelet: nyelv; a mitológia is: nyelv; az egész nyelv felelet jelentés hívására; mitológiát bele kell illeszteni az egyetemes nyelvbe (amely sokkal több, mint szavakkal való beszéd). Mitológia parallelizmusa művészettel. – Egyfelől a jelentő-hívó világ (benne az ember lelki élménye is), másfelől a reá felelő nyelv. (A jelentés hívja azt, ami őt jelentse – így a lelki dolgok, érzelmek.)

A történelem során mind több jelentés vesztett jelentőségéből s beérjük a jelentés helyett a jelölő szóval. Ahogy van jelentés jelentő nélkül (mert nincs mindenre szavunk, gesztusunk stb. – s csak körülményesen tudjuk a jelentést megmondani), úgy van jelentő jelentés nélkül vagy quasi, ahol ti. a jelentésre nem gondolunk, csak valaminek a használatával stb.; így minden kontextusban más ugyanannak a jelentésfoka. (Aki imádságban használja az „isten” szót, vagy aki káromkodásban, meg se fontolva stb.) Ez a kettő: jelentés jelentő nélkül és jelentő jelentés nélkül az esztétikum és művészet két határa, két partja. {előbb: példák után, definíciók: *jelentés* – *jelentő*.}

A hívás hol messzebből, hol közelebből, aszerint, hogy az érzékelés anyaga közvetlenebb hozzá vagy közvetettebb; eszerint alakul ki kisebb vagy nagyobb távolságból az anyag és forma azonossága. Egy színnél pl. együtt van, egyben jelentés és jelentő; a kép – összetettebb – közel találja a jelentőt; a költeményben a gondolat, érzés már jóval messzebb (és ha nem volna a gondolat,

érzés már bensőleg mondott, meg se értenénk a hívást). Ugyanazon a műfajon belül is különbségek.

A természeti esztétikai tárgy s a műtárgy mindig *hívás és felelet* egyszerre – tehát nem olyan egyrétű valami, mint ahogy általában vélni szokták. A szemléletben a kettő együtt van, mint az alkotásban is – ez a kettőnek rokonsága, parallelizmusa. (Ennyi igaz abból, hogy a szemlélet megismétli az alkotást. Nem pszichológiailag és reálisan, hanem megismétli a struktúrát.) Az alkotás feltétele (s időbeli kezdete) a hívás; ezzel válik a matéria az esztétikai szféra számára eljegyzetté – mert másféle hívások is vannak (vallási stb.). A hívás lehet bizonytalan, eldöntetlen, amikor még nincs eldöntve a műfajhoz tartozás, de lehet mindjárt határozott; lehet tehát messzebb a felelettől és közelebb. (A műben a kettő együtt van, azonos; a mű felelet, benne a hívás.) A hívás és vele mindig a felelet – a kettő együtt jár – együtt dönt a *stílusról és műfajról*.

De a hívás nem az objektum, s a felelet nem a szubjektum; mind a kettőben benne van az objektum és szubjektum is. Mert a felelet nem idegen a hívástól; mindig a hívás matériájával történik.

Esztétikai szféra: felelet, a feleletek összessége, amikben a hívás is benne van.

A hívás megértése és felelet. A hívásban megszólaló valóságértéknek a konkrét szemlélet és a konkrét formálás feleletében esztétikaivá való konstituálódása.

Mindennek nyelve, beszélő univerzum

Hogy megértsük a művészet nyelvét, lehetőleg ne gondoljunk az emberi nyelvre.

A jelentő, a művészet nyelve *nem mindig emberi*, sőt emberi nyelv csak egy van: az emberi beszéd (de a gesztusok is, részben az emberi test is). A többi – a zenei hangok, az építészet, a színek, formák, arányok, ritmus stb. nyelve – nem emberi nyelv. De nem is olyan, valami másról beszélő nyelv, mint az emberi beszéd. Az emberi beszéd másról beszél, a szavak, jelek, mint a számok, amelyek nem önmagukról beszélnek, hanem másról, arról, amit jelölnek, helyettesítenek (nem jelentenek); a művészet nyelvei – építészet, zene stb. – nem valami másról beszélnek, hanem önmagukról, ill. a világról, amellyel ők azonosak: a zenei zengő világról, a súlyok, feszülés, arányok, színek, formák stb. világról, amelynek ő maguk, amelyek bennük vannak, vagyis: a zene zenéről, az építészet arányokról, térről stb., a szín színről, a forma formáról stb. beszél. Jelentő és jelentés nem emberi. S az emberi beszéd is akkor válik művészetté, mikor jelből jelentéssé válik, vagyis, mikor nem valami másról beszél, hanem önmagáról: mikor mindaz, amit mond (jelent), nem mögötte van, hanem benne, hangsúlyozásában, színében, ütemében, aurájában, s abban, amit idéz, láttat, de ami vele azonosul. Ez a költészet nyelve.

A művészet többi, nem-emberi nyelve is emberiesül az emberi használatban, abban, hogy az ember felel a nem-emberi nyelvvel ennek a hívására. Hangok-

nak, színnek, súlynak, hordozásnak (építészetben), formának stb. mind lehetnek indulatai, feszültsége, ereje, mélysége, üteme, békéje, heve stb., de mind nem emberi. Mindezt megértve felel az ember: a művészetben. Felelete az objektivitástól a szubjektivitásig végigmehet minden fokon (lírai építészet: a barokk); objektív és szubjektív zene, piktúra stb. Nincs művészet szubjektív színezet nélkül, s nincs objektív anyagsajátság jelentés nélkül. Végtelen sok fokozati lehetőség.

Az emberi beszéd mint nyelv meg is szűnhet művészi jelentő lenni: Stendhal s általában a modern regény (Dosztojevszkij stb.). Itt a nyelvnek az a hivatása, hogy lehetőleg eltűnjön, s helyette a láttatott valóság beszéljen; tehát éppen az a nyelv hivatása, hogy minél kevésbé legyen jelentés, minél inkább csak jel. Itt tehát az beszél, amit látunk, vagy a szereplők beszéde (jellemze, tettei): az események, alakok, a gondolatok, érzések, párbeszédek, monológok stb. – ez tehát megint nem mind olyan értelemben emberi nyelv, mint az emberi beszéd, noha főképp emberekről szól: ez a lelki élet, társadalmi élet, végbemenés stb. matériájának önmagával azonos nyelve.

Nem kell az esztétikumban mindig emberinek lenni; madárfütty, Pantheon, Szt. Péter nem egészen emberi, vagy nemcsak az. Bach se csak emberi. A gregorián ének se. A katedrális se.

Az ember megérti ezt a másik, nem-emberi nyelvet: felel rá, s felelve továbbviszi, lehetőségeit teljesíti: ez a művészet. {A művészet a többi nyelven, a minden nyelven, a minden nyelven beszélő ember műve.}

Az emberi a nem-emberiben: a megértettség, a szellemi, a továbbvitel, a teljesítés. (Tehát nem éppen az érzelem, hangulat stb.) De ez a megértettség nem okvetlenül szubjektív; s nekünk se kell szubjektíven felfognunk; a műtárgy szemléleténél nem is kell rá gondolnunk; a Pantheon szemléletekor nem gondolunk az emberire, emberi logikára stb., hanem az épület, a formák stb. logikájára. S nem is mint emberit értjük, hanem általában mint szellemi, logikust. Így a zenében is. Csak utóbb tudjuk s gondolunk rá, hogy az emberi (de ez már nem művészi, esztétikai szemlélet).

A művészetben a nem-emberi és emberi elválaszthatatlanul elegyedik s egyik a másik nélkül nem lehet. (Az épület fenségében, áhítatában, otthonosságában stb. van emberi.) Éppen ez az izgató és nagyszerű a művészetben: hogy azonosak is vagyunk vele, nem is, hogy egy matéria vagyunk vele s nem is. Ezért lehet pl. nagy zeneművet egészen objektíven, formailag, abszolút zeneként nézni – és lehet lírailag, szubjektíven. Mind a kettő véglet. De az elegyedésnek végtelen sok aránya, fokozata lehet. (Innen a zene körül sok vita.)

A nem-emberi (természeti) is mondhat áhítatot, fenségest, istenit stb.; sőt az emberi csak azért mondhat ilyet, mert amazt megérti. (Mítosz.)

Esetről esetre kérdés (tehát nem a priori eldönthető), hogy milyen egyéb emberi elemeket bír el a nem-emberi, melyek gazdagítják, melyik s mennyi rontja stb. {Az esztétika nem adhat arra normát, hogy mikor hol mennyi szubjektív és

emberi engedhető vagy válik a mű javára – vagy ellenkezőleg. Ő csak általában a lehetőségéről beszélhet, azt állapítja meg.}

A művészet eleinte objektívebb – később válik szubjektívabbá (érzelmi, emberi elemekkel elvegyültté). De azután megint visszatérhet az objektivitáshoz (Stendhal; naturalizmus; neue Sachlichkeit; Stravinsky; szürrealizmus).

Tehát általában mondjuk, hogy a művészet nagy titka, nagyszerűsége: általában a szellemnek s érzéknek elegyültsége. A szellemiesített érzéki. Nem fontos, hogy emberi. Ezt csak utóbb tudjuk.

A fontos: a szellemi és érzéketes együtt, a szellemileg beszélő, a szellem nyelvén beszélő érzéketesség. De ez azután mindig emberibbé, szubjektívabbá válhat.

A jelentés mindig szellemi valami, de nem okvetlenül emberi. A jelentő az érzéketesség – benne van, vele azonos a szellemi: ez az esztétikum, ez a művészet.

Ki kellett tágitanunk az érzéketesség fogalmának körét a lélekre és szellemre; ki kell tágitanunk a szellem és lélek fogalmának körét minden jelentésre, minden jelentő érzéketesre. Az első nélkül nem hatna ránk közvetlenül az érzéketesség, a második nélkül nem értenők az érzéketességben szóló jelentést. {Nem metafizikai értelemben, hanem úgy, mint az esztétikai szféra számára a „valóság”. Ezt az érzéketességet, ezt a szellemet tehát semmiféle ismeretelmélet vagy metafizika nem érinti, nem is cáfolhatja. Ezek az esztétikai szférában tapasztalatok, ott érvényesek. Hogy vajon másutt is azok-e – nem az esztétikára tartozó kérdés.}

Persze az esztétikai szemléletnél, a műtárgy szemléleténél annak se kell tudatosnak lennie bennünk, hogy szellemi – elég, hogy szellemünkkel fogjuk fel, szellemünkre hat. S a szellem nemcsak fogalom és nemcsak érzelem, hanem mindaz, ami jelentés csak lehet. Nem kell a szellemet mindig a szubjektivitásba, érzelmekbe stb. behúzni. A szellem logika is, éspedig a dolgok logikája. (Persze az esztétikai szférában mindennek rajta kívül is érvényes, objektív érvénye éppannyira nem fontos, mint az ismeretelméleti kérdés, hogy mi a valóság, mennyi benne az objektív s mennyi a szubjektív.)

A nem-emberi nyelv önmagának s önmagáért beszél; esztétikaivá akkor válik, mikor a hívását megértjük. Mert minden nyelv hív, mind azt akarja, hogy megértsük. Nyelv és hívás szinonimák.

{A teremtett világ – s a teremtetlen – várja a megváltást, kimeríthetetlen és végtelen, ezért a művészet is az.}

{*elején* ennek a §-nak}

Az emberi beszéd csak egy a többi, a sok nem-emberi beszéd közt. Az ember nem teremti, csak megérti és továbbmondja őket. Mint ahogy az emberi szellem és lélek csak egyvalami a többi szellem és lélek közt.

A művészet lehetőségei a nem-emberi, a kozmikus terén: görögök, mítosz, indus istenek, Mahábhárata, Giotto, Michelangelo, Dante. ... il poema sacro / Al quale ha posto mano e cielo e terra (III. 25:2),¹¹⁷ Bach, Mozart, Beethoven, Cézanne, Breughel, Rembrandt, Tintoretto, Goethe, Rubens, Leonardo, Dosztojevszkij (Karamazov), Tolsztoj, Shakespeare, Blake, Shelley, Keats, katedrálisok, Kalevala, Vörösmarty, mesék, Hölderlin; népdalokban természeti képek. {minden ilyen művészetre „...mano e cielo e terra.”}

A művészet így, materiálisan és kvantitatíven is, az egész világot birtokába veszi, mert az egész világ hívja.

A *műfajok* is eszerint nemcsak emberi – s csak esztétikai – alkotások; a világ rendeződik bennük, a világot bennük rendezi és végigviszi a szellem.

Az emberi és nem-emberi nyelv és jelentés közt állandóan átmenet – ide és oda. Ez a különbség nem konstitutív műfajokra nézve. – Hanem a teljességben – az emberi és nem-emberi nyelv teljességében – van a műfajok és stílusok eredete.

Az átmenet azért lehetséges és könnyű, mert az életben is az. Nagyon sokban együtt vannak, elegyedve; pl. használati tárgyak, templom, ház, bútorok stb. Költészetben: képek, láthatók, festményen, szobron. A szemlélet az emberi test emberi beszédéből és jelentéséből átmehet olyanba, ami más-mint-emberi, univerzálisabb, pl. maga a test anyaga, a matéria; metafizikai stb.

Az átmenet tulajdonképpen azért olyan könnyű, észrevétlen, mert mind tulajdonképpen *egy* nyelv: jelentés.

A keveredésben az arányok végtelen sokféle fokozata.

Használati tárgyaknál: tárgyér, szék, szőnyeg stb. az emberi: gyakorlati cél; de ez esztétikailag másodrendű, néha elenyésző vagy semmi (szőnyeg). Néha fontosabb: templom.

Az esztétikai szférában továbbél az összféra, amit a többi (megismerés, vallás, erkölcs stb.) megbontani kénytelen; el kell választaniok az emberit a nem-emberitől; az esztétikai szférában, mint az összférában együtt maradnak; egyik nem rekeszti ki, nem tagadja meg benne a másikat, még ha valahol az egyik a másik nélkül van is; itt nincs se pro, se kontra, mint amazokban (kivéve, amelyik mindet annullálja, mint pl. a buddhizmus). Ez az ő specialitása a többi mellett. – A világgal való ősi, közvetlen közösködés; szétszakítás, skatulyázás nélkül.

<A művészet a valóságértékek végtelen revelációja számunkra, életünket gazdagítja, nemcsak élvezetet, műveltséget stb. ad, hanem megnyitja az életet.>

Világnézet

Az esztétikai szféra vizsgálata elvisz a világhoz, a világ teljességéhez – úgy, amint számunkra eredetileg, eredeti állapotban, jelentéseivel, parcellázatlanul, de nem megformálatlanul van, s mi is benne.

{Az esztétika számára a végső instancia a világ és a világnézet. Hogy *mért* olyanok, nem az ő dolga vizsgálni.}

Azt mondtuk, az esztétikai érték csak formálisan határozható meg. Most már tartalmi meghatározását is látjuk, sőt *világnézetét*. Tartalma az, hogy a világ érzékletes aspektusa nem hiábavalóság, nem semmi, nem üres látszat vagy éppen ámitás, hanem teremtettnak egyik, lényegesen hozzá tartozó oldala. A beszélő világ. Ez minden esztétikai tárgyban, műtárgyban benne van; e nélkül nem volna; ez az ő *raison d'être*¹¹⁸-je. Ez az oldala a maga teljességében, mennyiségi és minőségi teljességében a konkrét szemléletben: az esztétikai szféra. Amely ilyenformán csakugyan egyik felől (nem egyik felét) nézi a világot, metafizikai mivoltában is, s ez az ő *világnézete*. {mert a jelentésekben minden benne van, a szellemi, metafizikai, idea, ideális is.}

Az esztétikai szféra nagyobb, teljesebb, mélyebb világ, mint a közönségesen valóságosnak nevezett világ. Mert ha az esztétikai szféra anyaga benne is van a „valóságosban” (a teljesben, lehetőségekkel), ha annak aspektusa, mégis nagyobb és mélyebb annál, mert ott csak mint lehetőség van sok minden, itt pedig (a művészetben) realizálódik; ott kifejezetlenül elúszik, itt formában megrögződik, eternizálódik.¹¹⁹

{A csak „valóságos” világ magában még csak lehetőség a konkrétéhoz, az esztétikaihoz képest; még csak hívó, de meg nem hallgatott; beszélő, de meg nem értett, jelentő, de fel nem fogott; valamivé még lenni akaró, de elakadt, valamit hajszoló, de sose célnál levő; monológ – teljessé a dialógusban válik, küzdelem, célját a dialektikában éri el.}

{nem jó; nagyobb nem lehet annál, mert csak valóságértékekből van esztétikai; hanem: itt láthatóvá van téve, megrögzítve, megítélve, értékelve, jelentése kibontva, értelme kihozva, szelleme, lelke megmentve, megváltva, megértve, megválaszolva, a kettő együtt teljesebb, mint amaz (a valóságos) magában, mint a dialógus teljesebb a monológnál.}

Számunkra ez az igazabb, mert konkrét világ; a másik (ti. a közönségesen vagy tudományosan valóságosnak nevezett) mesterséges, absztrakt világ.

{Vigyázni! a valóságosból van az esztétikai – tehát itt a mesterséges és absztrakt világot pontosabban meghatározni: amelyiket nem konkrétan látunk.}

Világnézet: világnegálás és világaaffirmálás.

Esztétikai: ahol az önmagáért való, az öncélú szemlélet megjelenik. A konkrét szemlélet hívása, a benne megértett hívás. – A mindenségnek ez az aspektusa a szemlélet számára való; hogy az érzékletes világ nem felesleges, megvetendő, túlhaladni való (bár mindezt meg lehet vele tenni), hanem érték; egyedülvaló, pótolhatatlan, másképp megközelíthetetlen, elérhetetlen. Hogy a szín, hang, forma stb. nem merő hiábavalóság, csalfa „jelenség”, Vorstellung, phenomenon stb.

szemben a lényeggel, hanem a mindenség fontos megnyilvánulása: önmagában s önmagáért, nem transzcendensen; hozzátartozik a mindenséghez, a mindenség teljességéhez. S hogy ami a mindenségben nem-érzékletes, ami szellemi, lelki, metafizikai – az is érzékletesen akar megmutatkozni, látszani, hallódni, s hogy ez is nem felesleges, és főleg nem játék, hanem a lényeghez tartozó, s a lényegnek semmi mással nem pótolható megmutatkozása, olyan megnyilvánulása, szava, beszéde, mely csak itt s csak így lehet, tehát ez a megjelenési mód sajátos, egyedülvaló, autonóm érték. Nem felület, hanem lényeglátás.

{*Világnézet.* Végső tartalma, hogy a világ jelentő világ; ez nem meghatározatlan forma, mert a világ *esztétikai* jelentéstartalma van benne. – Ami megérteti velünk az esztétikum fontosságát, hogy mért van mindig művészet, s miért kell nekünk, miért becsüljük, miért vagyunk nélküle kevesebb.

Nem hedonizmus: világismeret; a világnak egyik oldala, aspektusa.}

Nemcsak a világnézet formálja a művészetet (a világnézet benne van a valóságban s a művészet: valóság és esztétikai szubjektum közös produktuma, tehát a valóságban benne levő világnézet produktív és aktív munkatárs) – a művészet is, visszahatva, világnézet-formáló erő. Ez csak azért lehet, mert a művészet megformált világ, végső gyökerében világnézet; a világ teljességének, az objektum és szubjektum együttesének – a szubjektum maga is a világ, a világnak eleme – nézete önmagáról. {az emberré lett világ a világ teljességében.} (zsoltárok, görög művészet, {az istenek maguk énekelnek a görögök szerint, a Múza maga,} Goethe.)

Az, hogy a művészet egyáltalán van valahol vagy hogy nincsen, az is világnézet folyománya; ótestamentumi zsidóságnak nincs képzőművészete (az elrejtőző Isten, akinek látása halál, de zsoltárokból, énekekben benne lehet, beszédben, kijelentésben – az Ige; ennek végtelen sok következménye – világtörténelmi: maga az Ótestamentum, tele művészettel – láttatóval is; teremtés stb. – ott még látható az Isten).

Valóság és művészet változása. A művészet története

{háttér}

A valóság változása. Valamely műtárgy beszélhet változatlan, örök valóságról; de a művészet egésze, a művészet története a valóság s a valóság fogalma szüntelen változásáról beszél. Ebben a történetben az a változatlan, örök valóság, melyről egyik vagy másik műtárgy beszél, csak egyfajta valóság és valóságfogalom a többi mellett, tehát szintén változásnak alávetett. A művészet a szüntelen változásnak tükrözi. A művészetben tükröződő változás nem a valóságról való fogalmak, ideák, ideálok stb. változása csupán, hanem magának a valóságnak változása. S nemcsak az emberi, társadalmi, történelmi, hanem a fizikai vi-

lág, a kozmosz. A változatlan valóság – hogy van valami állandó a változó mélyén – filozófiai következtetés; ami közvetlenül valóságként van a számunkra, az csak a változó. Más a görögök valósága, mint a mienk stb. Az esztétika számára nem probléma, hogy a valóság változik-e vagy csak a róla való képzetünk. Mert az esztétikai szférában nincsenek ilyen absztrakciók és distinkciók. Az ő számára a valóság mindig más – hogy ugyanazt az egy valóságot látjuk-e mindig másnak, vagy valóban mindig más a valóság, hogy többféle egyetlenné és öröknek állított (más-más valóság hogyan fér meg egymás mellett, hogy örök gyanánt megélt és hirdetett valóság miért hol ilyen, hol olyan, hogy mért mitől van ez – nem rá tartozik. Benne elfér absztraktnak, relatívnak állítása, platonizmus és hegelizmus, Sein und Werden.¹²⁰ Ha a görögnek az ő isteneik valóság s nekünk nem, akkor az egész valóság más. (E változás genezisének kérdése tartozhat a szociológiára, történelemre, művészettörténetre, de nem az esztétikára.)

Kitekintés

Ezzel az elmélettel új út nyílik az esztétikai tárgy, műtárgy, művészet, műfaj, stílus, forma-tartalom, értékelés (kritika) kérdése felé.

Abban, ami ezen elméletben talán legfontosabb (aminek a többi következménye), hogy a művészetben (s általában az esztétikai tárgyban) anyag és forma, anyag és formáló, anyag és kész mű nem úgy állnak egymással szemben, hogy ott van a természeti jelenség, tárgy, esemény stb. (mint fizikai tárgy, absztraktnak, mesterségesen), s itt van a mű (szubjektum), hanem hogy az anyagban már mind a kettő együtt van (az anyag és a szubjektum), az anyagban sokkal több van, mint eddig gondoltuk, s mert nem gondoltuk, ezért nem sikerült; az esemény már *mondott*, érzett, megélt stb. esemény, nem némán nézett idegen esemény, (humor, tragikum stb.) nem a költészet találománya – már előbb van; ritmus, harmónia stb. is), a többi művészi kategória *mind*. Építészet, iparművészet, líra, zene, kép, szobor, tragédia stb. – minden van már valamiképp, a nem közömbös, hanem preformált „valóságban”, melynek fogalmában benne van a szubjektum is.

Természeti esztétikai tárgy és műtárgy

A kétféle totalitás: a természeti tárgyaké és a műtárgyé; az első formált, de megkomponálatlan, a másik megkomponált; az első természeténél fogva kimeríthetetlen, végtelen, a másik természeténél fogva intenciójában és elvileg véges és meghatározott (bár empirikusan és pszichológiailag szintén minden lehet). Igaz, hogy minden nagy műben minden kor mást lát – de ennek is van határa. Csak azt jogos benne látni, ami valóban benne van, amit alkotója tudatosan vagy tudattalanul valóban beletett, amit a mű valóban mondani akar – (a természeti jelenségben a valóság is mondani akar – de többféle irányban van lehetősége, a műtárgy már döntött) – a többi belemagyarázás. A természeti

tárgyban is megvan az objektív intenció, az utalás, de egészében mégis szabadabb, mint a műtárgy. Egy minden ízében naturalista mű nézetlehetőségeit nem bővíthetem azzal, hogy idealistaként interpretálom; a természeti tárgy engedékenyebb, hajlíthatóbb, erőszak és önkény nélkül, mert virtuálisan többféle beszéd lakik benne. A műtárgynál megvan a kritikai kontroll, mit láthatok vagy lássak benne, mit nem; a természeti tárgynál tágabb a keret. A műtárgy is lehet sokoldalú, jelenthet sokfélét, de meghatározott lehetőséggel; a természeti tárgy *mindent* jelenthet. Cézanne almája jelentheti Istent is, Monet-é már nem; a természeti alma jelentheti is, meg nem is.

Ez a nagyobb kötetlenség nem nagyobb szabadság, nagyobb gazdagság. A műtárgy is elmondhatja mindazt, amit a természeti. A műtárgy nagyobb kötöttsége: nagyobb határozottság, választott szabadság – megvalósított, nemcsak lehetőség. A természeti tárgy számtalan lehetőség, a műtárgy állásfoglalás. A minden lehetősége még nem szabadság; szabadság: választás, döntés. Ezért a műtárgy szabadsága: vívmány, nem adomány.

A természeti tárgy is megformált – történelmileg, világnézetileg stb. megformált és meghatározott a maga konkrét, egyszer-látottságában. Mint természeti tárgy, mindenféle meghatározottsága lehet. A műtárgy csak az az egy, ami benne van, s kifejezve. A valamely világnézettel látott természeti tárgy éppúgy véges, mint a műtárgy – de a természeti tárgy általában, mint minden világnézet lehetősége, nem az. A természeti tárgy totalitása kvantitatív is, a műtárgyé csak kvalitatív – azt jelenti, hogy egymagában megálló, magában elegendő teljesség, egész.

Műtárgy

A műtárgy a valóságból, természetből stb. nő ki, de aztán – megformáltságával, véglegességével, intencionáltságával, meghatározottságában, distanciájában – ellentétbe lép vele. A valóságban levő hívás, lehetőségek, tendenciák, irányulások stb. követésével és végigvitelével a műtárgy az ellenkező pólusra megy át, az ellentétbe. A valóság: lehetőségek; a műtárgy: egyetlen, végleges megvalósulás. Ezt tömörségével is külön hangsúlyozhatja, tömörsége ellentéte a valóság lehetőségének. A műtárgy gazdagsága nem a bizonytalanság, hanem a mélység, sokrétűség. A műtárgy: határozott és végső állásfoglalás.

Bármely természeti tárgy lehet esztétikai tárgygyá: a konkrét szemléletben; de akkor már nem az a tárgy, nem az a valóság, ami amott volt (a konkrét szemlélet előtt).

De az esztétikai tárgy még nem művészeti tárgy; az mindig alkotás s a benne levő „valóság” őbenne, nem pedig a másik másolata vagy derivátumaként¹²¹ tekintendő. A másik *hívja* a művészi formát s benne újra teremődik. Hogy honnan veszi a valóságanyagot, az összférából, tudományból, vallásból stb., esetenként lehet fontos, mert jellemző a műtárgyra, de elvileg nem normálható – elvben

mint lehetőség, egyik is „valóság”, a másik is az a művészet számára, azaz egyik is anyag, egyik is tartalom, a másik is. A műtárgy: jelentő teremtménye, alkotása; érzékletes tárgy alkotása, melyben a jelentő azonos a jelentéssel, a jelentés pedig bárhonnan származhat. A művészi alkotás a jelentő-jelentés azonosság megteremtése – maga a jelentés akárhonnan származhat. Alkotás itt nem pszichológiai értelemben, hanem struktúraként. Hogy a művész a jelentővel együtt a jelentést is formálja, természetes; hogy ez a pszichológiai folyamat hogyan megy végbe, nem tartozik ide. Itt csak az a kérdés, hogy mi van a műtárgyban, a művészi alkotásban. Megformált jelenség, megformált „valóság” – amely valóságnak a reális valósággal lehet, hogy semmi köze, de a műtárgyban „valóság”, az övé, az ő saját valósága. A műalkotás tehát nem: valamilyen valóság művészi valósággá, műtárggyá formálása, valamilyen művelet végrehajtása, melytől a valóság valahogy átnő az esztétikai szférába, a művészetbe; hanem a „valóság” számára – akár reális, akár nem, akár csak valami gondolt vagy érzett stb. – jelentő teremtménye, helyesebben, annak a valóságnak valamely jelentővel eggyé teremtménye. Amivel megszűnik az a valóság lenni. Az: esztétikai szférán kívüli; ez: esztétikai szférán belüli valóság. Tudomány, pszichológia számára lehet ugyanaz; de az esztétikai szférából nézve nem ugyanaz – mert itt, a konkrét szemléletben, minden számít, minden fontos és döntő. A valóságértékek, amikkel értékelünk a műtárgyban, ugyanazok lehetnek, mint amelyekkel értékelünk a valóságban, s mégis mások, mert itt az esztétikai értékszférában foglalnak helyet, a konkrét esztétikai szemléletben, ahol konkrétságuk dönt róluk, az hogy mennyire azonosak a jelentővel.

Művészet

Az esztétikai szféra: valóságformálás és világteremtés. A művészet oly világ teremtménye (nem a meglevő világ „ábrázolása”; ami merő ábrázolás, az fotográfia s nem tartozik ide, hanem legfeljebb a természeti esztétikai szférába – ha tudniillik úgy nézem, mint egy darab természetet, de konkrétan; ami helyett nézhetném az „eredetit” is – sőt ezt csak annak híján nézem), mely minden ízében megtestesült érték. Nem egy másik világ ezzel szemben vagy ezen kívül, hanem mintegy ennek folytatása. S ez a megformált és teremtmény világ egy közös, általános értéket hord magában (sokféleségében): az esztétikai, művészi általános értéket. S ez az érték maga is élmény, általános és közös élmény. A konkrét esztétikai élményben benne lehet ennek az egész esztétikai világnak tudata; s a művészet világának tudata. Úgy gondolunk a világra, mint esztétikai világlehetőségre; s a művészet-re, mint megvalósult esztétikai világra. Így visszajutunk oda, ahonnan indultunk, az értéktudathoz, mely maga is élmény, általános, közös élmény és érték. Mikor rágondolunk az esztétikai világra és a művészet világra, jelentő, külön értelemmel bíró, értékes világ gyanánt jelenik meg előttünk, mint különleges értékek foglalata.

Ami az elején absztrakció volt, konkrét élmény lehetősége gyanánt kerül itt újra elő. Lehetséges mindenkinél, akinek konkrét esztétikai-művészeti élményei vannak, s élő viszonya van az esztétikai-művészi világhoz, az esztétikailag megélt, művészetben teremtet világhoz.

Egyfelől mint lehetőség, formális kategória; másfelől mint értékes világgá valósulás lehetősége és tudata: érték.

Mi értelme a művészetnek, mi szükség van rá? Erre eddig nem lehetett értelmesen felelni. Szellemi, lelki szükség kielégítése, így vagyunk megalkotva stb. – az mind csak tautológia. Persze hogy szükség, de mért épp ilyen a kielégítése? A szép? Nem mind szép, ami művészi és esztétikai. S akkor is: mért nem elég a természeti?

Mert van értelmes felelet: mert a világ mond olyat, sok olyat, amit csak esztétikailag mondhat és csak úgy érthetünk; s nekünk is van sok olyan mondanivalónk, amit csak esztétikailag-művészileg mondhatunk el. Ebben tehát parallel az igazság keresésével, a tudománnyal (tartalom-forma teljesen más). Olyan világban élünk, mely állandóan szól hozzánk, s mi állandóan felelünk neki. Állandó dialógus. *Ez a dialógus az esztétikai szféra*, s egyik köre a művészet. Mint a megismerés tág körében a tudomány. Csak azt bírjuk igazán, amit magunk csinálunk. Beszélő világban beszélő ember. S a beszédet meg kell rögzíteni – ezért az írás, ezért a művészet. A belső beszéd elfoszlik, külsővé kell tenni, s ez a rögzítés. A beszédszükség hátterében vagy vele együtt lehetnek más motívumok is: propaganda, áhítat, hódolat stb. – de a lényeg: a beszéd.

S a világ hív a beszédével. El akar jutni valahova, valami végsővé akar lenni. A beszélő világ az esztétikai világ; a világ az esztétikai szférában. A természet-tudományos világ néma; az esztétikai: beszélő.

E nélkül hogy lehet megérteni a művészet fontosságát? A művészetben a világ beszél, s a világot formáljuk.

A mai ember számára a világ néma; ezért nem érti a művészetet.

A világ annyi nyelven beszél, ahányféle ő maga.

A művészet: konkrét tárgyak tudatos alkotása.

Az alkotásnak éppúgy nincs végső indokolása – az indokolásnak indokolása –, mint a tetszésnek. Ilyen a világ – ez nekünk a végső. Csak egy bizonyos: hogy konkrét művelet, azaz olyan, melyben az alkotó mindenestül részt vesz, testestül-lelkestül, szellemestül, idegestül, világnézetestül, érzéseivel, történeti meghatározottságával stb.

Itt szabadság. Nem az anyagban, mert az megkötött, hanem a megformálásában, mely az anyagot kiemeli és örök érvényűt tud belőle formálni. Úgy szemléljük mint szabadot és szabadok.

Szabaddá válik a szemléletben. Amikor megszűnik az érdek, az érdekekkel-kötöttség – az ember szabadon szemléli önmagát s a világot. A szemlélet: szabadság. Ti. az önmagáért való szemlélet, az öncélú. Az ember mindenestül benne van: ezért benne van megkötöttsége is, szabadsága is. Amikor a művészet nem

áll valaminek szolgálatában (propaganda stb.), akkor szabad. De nem absztrakt szabadság. Minden ízében meg van kötve (anyag, nyelv stb.) (nagyrészt meglevő elemekkel kell operálni), mégis szabad, mert mind bele tudja építeni, alá tudja rendelni intenciójának, a Kunstwollennak. Azt, ami világnézeti, társadalmi, faji, nemzeti stb. következmény, szükség, kényszer stb. – distanciálni tudja, úgy szemlélni, s elfogadni. Amije van, elfogadja, ami kényszer, szabadon, önként ismétli – ez a művészet luxusa, tautológiája; hogy a meglevő világ mellett önként és szabadon fölépít egy másikat, melyben az ember szabad. A művészet nem kényszer – legfeljebb az kényszer benne, hogy az ember a szabadságot akarni és keresni kényszerül. Hasonlóan szabadság van a tudományban, akármi-lyen seinsgebunden,¹²² ha objektív vagy annak tudja magát, s nem elfogult vagy propagandisztikus. Minden objektív vagy őszintén annak tudott aktus: szabad. Mert a szabadság nem is egyéb tudatnál. Ontológiailag a szabadságról nem tudunk és nem is fogunk sose tudni semmit. Mert ez metafizika. És mindenben olyan sok ok van, hogy eldönthetetlen. S a végső ok elérhetetlen. De a szabadság tudata, ez lehet. Nem az üres tudat, ami hiedelem. Hanem az, ami a valóságokkal való dialektikus processzusban él és így bontakozik ki. A szabadság tehát sosincs készen, nem tulajdonság, nem adomány, mindig újra meg kell szerezni. – *A szabadság: alkotás, vívmány, tehát kultúra. A művészet a kultúrának egyik területe. A kultúra pedig a valóság és ember közös műve.*

A művészet a pillanat megállítása. Maradj meg, oh pillanat!¹²³ Általában: az idő megállítása. A művészet mindig célnál.

A művészet a valóságértékek végtelen revelációja számunkra, életünket gazdagítja, nemcsak műveltséget, élvezetet stb. ad, hanem megnyitja az életet, világot, mindenséget – megszólaltat számunkra mindent, a „valóság” minden jelentését, az ő minden nyelvén. Bennünk szárnyaló lehetőségeket támaszt föl, amikor olyan valóságértékekre eszméltet, amelyeket vagy nem ismertünk, vagy nem értettünk, s őrzi a *kozmosz ősi nyelvét* a tudományos és a hétköznapi, a gyakorlati, a sokkal szűkebb és szegényebb nyelv mellett; benne a *Minden* szól hozzánk – a Minden hívásával s a ráadott válaszokkal, a Minden és az ember nagy dialógusa.

Hogy mért van művészet, mért nem elégszünk meg az esztétikai tárgyakkal, s még az esztétikailag tökéletesen, zavartalanul élvezett, szépnek mondott tárgyak mellett velük rokon tartalmú, jelentésű tárgyakat mégis mért alkotunk, kívánunk és becsülünk, annak sokféle oka lehet azon az egyen belül, ami a természeti tárgyat is teremti, ti. a konkrét szemléleten belül; lehet, hogy a jelentés, melyet egy tárgyban fontosnak látunk, elkeveredve a többi közt, nem mondja el azzal a határozottsággal, amit mi belőle értünk, amit szeretnők; lehet, hogy olyan speciális jelentés a tárgyon (pl. kontúr), amelyet külön akarunk látni és láttatni; lehet, hogy olyan jelentés, mely konkrét jelentő nélkül él bennünk (idea, gondolat, érzés) – s a konkrét ösztöne, az érzékelhetőség vágya, a totális szellemé, jelentőt teremt hozzá; lehet, hogy esetlegesen sokféle jelentő, érzékletes tárgy közt

bukkan föl, valahogy hozzájuk fűződik, sőt már azonosul is velük – de ez az azonosulás különben nem látható, nem kifejezett: azzá tesszük (szerelmi líra, tájdal stb.); lehet, hogy praktikus szükség kívánja meg valamilyen tárgy megalakítását, amelyben jelentését is nemcsak tudni, hanem látni is akarjuk, mert a jelentés hív (építészet, iparművészet). A típusokat se vesszük itt mind számba, elég az utalás.

Az esztétikai tárgyak köre, akármilyen nagy, s kiterjed minden valóságos tárgyra, mégis kisebb, mint a művészi tárgyak lehetőségének köre (nem de facto többség, számbeli, hanem tartalmi), mert ennek anyaga lehet nemcsak a valóságos tárgyak világa, hanem a lehetőségeké, gondolatoké, érzéseké is.

Művészet csak ott van, ahol *hívó valóság, hívást megértő szubjektum* van (a kettő tulajdonképp ugyanaz – ugyanannak a dolognak két oldala, egyik sincs a másik nélkül). A művészet nem a levegőben lógó valami, sem merőben szubjektív produktum. A valóság preformáló hívására születik feleletképp. Ahol ez a preformálás, ez a hívás nincs (ahol ti. nem értik, nem hallják), ott nincs művészet. Ott lehet valóság, tudomány, vallás stb., de művészet nem.

Műfaj

Nem a művészi volta tesz valamit pl. szobrászivá, hanem a szobrászi volta tesz művészivé.

A műfajok a hívásból erednek. {„Költői”, „festői”, „zenei” stb. téma, tárgy, tartalom van – de nem éppen az, amit a laikus vagy dilettáns annak képzel, hanem amelyiknek preformáltságában benne van a művészi és *műfaji hívás*.}

Az értékek közt ellentmondás lehet, s egyik nem semmisíti meg a másikat, mint a megismerésben. De vannak rokon, homogén értékek, melyek egy-egy csoportba tartoznak, s ezek: a műfajok és stílusok. Rokon tendenciák.

A műfajokban és stílusokban a tárgyak rokonsága a valóság rokonságából való, a rendszerezett valóságból, amely a megfelelő formát hívja. A valóság pedig benne van a tárgyban (analízissel megtalálható), s az tartozik rendszerbe, az rokon más valósággal és ezért van rokonság, hasonlóság a műtárgyak közt. De sohase hanyagolható el a különbség a hasonlóság kedvéért. Minden nüansz fontos.

A művészettudomány és művészettörténet problémája éppen ez: az első a hasonlóság a különféleségben; a másodiké az alakulás, kapcsolat, fejlődés a monaszok csoportjában, a rokonság, hasonlóság az elválkozásban; a hasonlóság a teljesen különbözők átalakulásában.

Felsorolni sorban a költői, zenei, festői, szobrászi, építészeti stb. matériát – hogy mi nem és mi igen. (Nem az az absztrakció, mint eddig gondolták s ezért nem értették. Mindegyikben benne vannak már a jelentő, formai lehetőségek.)

Minden műfaj egy beszéd-faj, tehát egy gondolkodás-faj vagy gondolkodás-forma. („Die Musik ist selbst eine Form des Denkens.”¹²⁴) S ahogy a szavakban

való gondolkodásra nem közömbös a nyelv, sőt konstitutív, úgy a többi nyelv-anyagban gondolkodásra is az. Az anyagban már benne van a beszéd és gondolkodás, mert az anyag maga is már megformált, nem közömbös, nem formátlan, idegen; a művészetbe csak a már formált anyag mehet át. A hívás éppen annak a nyelvnek és gondolkodásnak megértése; a felelet: végigvitele, a lehetőségek teljessé tétele. A költészet anyagában már benne van a nyelv s a nyelvben a gondolkodás; a többi műfaj anyagában benne van a saját nyelve és a saját gondolkodása. Más műfaj tehát nemcsak valami más, de közömbös anyagot, hanem más nyelvet és más gondolkodást jelent. Ezt a nyelvet és gondolkodást maga az anyag megszabja, mert lehetőség gyanánt már benne van s a hívásban szól.

A szemléletben is vannak általánosságok (nem absztrakciók, mert mindig konkrétumban jelennek meg, hozzájuk rendelt kvantitású és individuális konkrétumban), típusok stb., s ebből a műfajok lehetősége (persze ekkor is fontos marad minden részlet, minden egyediség, nem úgy, mint pl. a természettudományi faj típusfogalmában); ez csak azt jelenti, hogy a valóság, mely mindig formált, nem káosz, sőt nemcsak formált, hanem rendszer is; s az a művészet, még inkább, még határozottabban.

Műfaj és stílus már a *valóságban* – preformálva.

{Architektúra, ornamentika, zene stb. nem absztrakció; éppolyan konkrét, mint minden más.

A tánc: matériája a test (és lélek: test-lélek) minden indulata, érzése, mozgása, ritmikus lehetősége, kifejezés, jelentés-lehetősége, mindaz, ami a tánc előtt preformáltan hívja a táncot – meg kell érteni a hívást és felelni rá. Így születik meg a „mű” – talán itt látni legközvetlenebbül, legősibben, s éppen ezért mozog leginkább művészet – nem művészet határán, s leng ide-oda (szinte táncol ide-oda).

A tánc a test lírája; a líra a lélek tánca.}

Stílus

A stílus mindig valóságstílus is és a műfaj mindig valóságműfaj is.

A művészetben ismereti, vallási, morális, erotikus stb. valóságértékek; s ezeknek népek, tájak, korok szerint való változása – nélkülük maga a művészet, az, hogy művészet egyáltalán van, a művészet élete, változása, történelme, szóval a *stílus*, érthetetlen.

A görög művészet, tehát a görög stílus föltétele nem valamilyen „ízlés”, hanem a görög valóság és ennek változatai és változásai; a gótikus stílusé a gótikus, a renaissance, a barokk, a rokokó, az empire, naturalista, az impresszionista, expresszionista, szürrealista stb. stílusé az ő valósága és változásai, történelme.

{A művészet azért lehet mindig célnál (s ezért nincs benne, absztrakte véve, fejlődés; fejlődése csak valamely Kunstwollennak, stílusnak van), mert kategóriája mindig ugyanaz. Ahol ez a kategória még nincs vagy már nincs, ott a

művészet nincs célnál, ott „fejlődhet” stb. A művészet története Kunstwollenek, stílusok története.}

Forma, tartalom

Forma, tartalom, mint a filozofémákban¹²⁵ előfordul, itt nem használható; teljesen más értelmű van. Azokkal itt csak konfúziót lehet csinálni s az igazi problémát elhalogatni.

Az egész konfúzió Kanttól származik. Ahogy ő összekeverte az esztétikai ítéletet, mely megítélés, a logikai ítélettel (ez a virág piros; ez a virág szép), úgy összekeverte a logikai formafogalmat az esztétikaival, mely formálás, s melynek az első – mint mindennek – természetes föltétele. Ezt a konfúziót állandóan ismétlik, ma is.

Terméketlen és értelmetlen: forma és tartalom fogalom összekeverése a filozófiai forma-tartalom fogalmával. Semmi közük egymáshoz (*Ingarden*).¹²⁶

Téma és formáról lehet külön beszélni.

A forma-tartalom viszony helyesen: formálatlan (ti. esztétikailag formálatlan – mert ismeretelméletileg természetesen mindennek egyaránt van formája) anyag és megformált anyag. A formáló princípium: a forma-tartalom különbség eliminálása intendálás, a forma-tartalom azonosságának megteremtése olyan tárggyá, melyben nem merül fel a konkrét jelentő érzéki tárgy megteremtése. A rétegeket kell feltárni.

Az analízis: a rétegek feltárása, a matéria megformálásának nem pszichológiai, hanem strukturális genezisének feltárása, nem a reális létrejövésé, hanem az ideálisé. (A reális segítheti az utóbbit adataival, de az előbbi a döntő.)

A forma az, *ahogyan* valami megjelenik; tehát nem lehet mint valami a tartalom mellett, quasi a tartalom kívülit megmutatni; mintegy a tartalom mellé odatenni. Mert tartalom és forma nem kettő, hanem egy: tartalom valamilyen megjelenése. A forma nem valami tárgy, valami magában megálló és megnevezhető valóság, hanem csak az „ahogyan”. A valóságban nincs forma valamilyen tartalom nélkül, mert nincs anyag nélkül. Anyag nélküli forma csak az absztrakcióban van, pl. forma valamilyen zeneműnek tempója (benne más is); ezt a tempót nem lehet róla levonva tartalom nélkül reprodukálni – legföljebb nem vesszük tudomásul a vele járó tartalmat. (Az ilyen forma tulajdonképpen csak a formának egy része, mely az egész műnek csak egy részéről beszél; ha mind hozzávesszük a többi formát – az egész mű előttünk van, mindenestől.) Csak elgondolni lehet tartalom nélkül, de ilyen a valóságban sose fordul elő. S ezért nem lehet megmondani, meddig tartalom valami s meddig forma; hol kezdődik az egyik, hol végződik a másik, mert nincs tartalom „ahogyan” nélkül, és nincs „ahogyan” tartalom nélkül. A logikai formát el lehet választani, mert az csak foglalat a tartalomnak, nem azonos vele, épp ez a különbség; a logikai formánál nincsenek árnyalatok, részletek – itt vannak, sőt itt mind fontos, nem lehet elhagyni, mellőzni, elhanyagolni semmit: hisz az esztétikai fenomén épp ebben van – a sajátos

színben, hangban, rezdülésben, árnyalatban, végig a legapróbbig, sehol se szűnik meg a forma és tartalom azonossága. A logikai forma lehet egy, tartalma végtelen sok; esztétikai forma nincs kettő azonos, ha a tartalmuk különböző (ha pedig nem különböző, akkor a kettő már nem kettő, hanem egy). Vannak nagyon rokon formák és tartalmak, melyekről egy-egy gyűjtőfogalommal beszélünk, műfajok, stílusok gyanánt. Ezek csak rokon formák, nem azonosak. Mint azonosakról beszélünk róluk, mikor nem egy-egy műről beszélünk, hanem műveknek közös szelleméről, formáló elvéről – amint egy-egy mű előtt állunk, akkor az igazi, konkrét forma mindig különbözik, mert mindig a tartalommal azonosult.

Mégis beszélünk a kettőről külön: mikor a műtárgynak az egyik vagy a másik oldaláról beszélünk s a másiktól hallgatunk; de amelyikről hallgatunk, az is jelen van, és kimondatlanul arról is beszélünk. És amikor analizálva feloldjuk a műtárgyat s valamilyen formában tekintjük (mert e nélkül nem lehet), de nem a végsőben, nem az övéében. Ez a feloldott tartalom esztétikailag nem azonos a végső formában megjelenő tartalommal, mert nem azonos vele a formája; csak rokona neki, elődje, rétege, a végsőhöz vezető út egyik állomása (nem a keletkezés, hanem ideális út), rajta át láthatóvá váló anyag, amelyen a megformáltat jobban megértjük.

A forma nem edény, nem ruha, nem kívül van, hanem belül, illetőleg a műtárgy minden porcikájában. Pl. ugyanaz a képtéma háromszögbe komponálva vagy négyszögbe: nem ugyanaz tartalmilag se. Mert tartalom: nem azonos a témával. A téma absztraktabb, lazább fogalom. A tartalom: minden mozdulat, a felület minden része, minden szín, árnyék, forma stb.

Az esztétikumban, a műtárgyban a tartalom, a nem-esztétikai, szintén esztétikaivá, esztétikai értéké válik; azzal, hogy az esztétikai szemlélet fölveszi az esztétikai érték kategóriájába, fölveszi az esztétikai szférába, megszűnik nem-esztétikai vagy esztétikailag közömbös lenni. Teljesen hamis az olyan elgondolás, hogy az esztétikum: az esztétikai értéknek valami nem-esztétikai vagy esztétikailag közömbös materián való felületi csillogása; az esztétikai szemlélet, a konkrét szemlélet érték értelmében, jelentésében átalakítja azt a materiát, esztétikaivá teszi, tehát esztétikailag értékessé, ennél fogva az esztétikumban, a konstituált esztétikai tárgyban nem lehet többé különbséget tenni esztétikai és nem-esztétikai elem között (költemény prózában elmondott prózai tartalma); ezt utólagos analízis megteheti (kifejtheti a világnézetet, politikát, ideológiát, pszichológiát stb., az esztétikumra, a művészetre való tekintet nélkül), de az aktuális esztétikai élményben – tehát ameddig a műtárgy még műtárgy – ez nincs. Hiszen a lényege éppen ez: a jelentő és jelentés azonossága.

A matéria esztétikailag addig közömbös, amíg – nem esztétikai; addig tehát esztétikailag közömbös (legfeljebb más szempontból nem), hogy Dante és Beatrice vagy Jancsi és Juliska-e a matéria, a világ teremtése vagy a pigmeusok harca-e, Madonna vagy káposzta-e, közömbös, mert hiszen ez is, az is egyaránt esztétikai tartalommal lehet; de amint a matéria esztétikai vonatkozásba kerül

(konkrét szemlélet körébe), akkor már nem közömbös, mert kiderül, hogy az egyikből nem lehet ugyanazt, hasonló értékűt csinálni, mint a másiktól, ha a külső forma (versforma s hasonlók) netán azonos is (csak akkor, ha a matéria, bár más a neve, mégis rokon vagy azonos a másikkal; pl. metafizikai jelentésében – de akkor nem kétfélet állítunk egymás mellé, hanem egyfélé, még ha nem is egészen ugyanazt). A rangsor pedig éppen nem közömbös vagy mellékes: annyira, hogy valami lehet művészi s mégse értékeljük, nem érdekel, tehát olyan, mintha nem is volna művészi.

Tehát: ahogy nem lehet külön művészi vagy művésztetlen formáról beszélni, mert az ilyen forma merő absztrakció s minden lehet (ritmus, háromszögbe komponálás, aranymetszés, harmónia, dráma, novella, szimfóniaforma stb. – mind a kettő lehet: művészileg értékes és értéktelen, a tartalomban való megvalósítás szerint), így nem lehet külön művészi vagy művésztetlen tartalomról beszélni, mert az is olyan absztrakció, mely mind a kettő lehet. A kettő egységéről, megvalósult azonosságáról lehet csak ítélni s megmondani, művészi vagy nem, jó-e vagy rossz művészileg.

Semmi kritériumunk sincs arra, hogy valamelyik ilyen absztrakt formára azt mondjuk: művészi vagy nem művészi; s valamely absztrakt tartalomra hasonlóképp. A művészi – nem művészi kritériuma másutt fekszik: ott, ahol a művészi-művésztetlen kérdésének eldöntése után az esztétikai értékelésnek kritériuma, vagyis, ahol már arról döntünk, hogy az esztétikailag értékes tárgyak közül melyiket és mért tartjuk értékesebbnek a másiknál, szóval az érték hierarchiájáról; ugyanaz a kritérium szolgál mind a kettőre, csak egyszer önmagában tekintjük a tárgyat, máskor összehasonlítva.

Elvben eszerint minden forma és minden tartalom lehet művészi vagy művésztetlen; elvi döntés csak annyi, hogy ami érzékletessé tehető, s a rangsor; a megvalósulás mutatja meg, hogy melyik tudott azzá lenni, s melyik nem, és azt, hogy milyen fokon, milyen rangsorral.

Ennek megértéséből, s általában abból, hogy a művészi materiák már preformáltak – az esztétikának új fejezete kell hogy kezdődjék.

Kritika

A művészi értékelésben más értékelés is van: erkölcsi, vallási stb., de nem a konvencionális – hanem mélység, erő, igazság, meggyőzés stb. alapján. Minden elfér benne, ami jelentős, értékes, hatalmas stb., ennek jelentősége benne van a művészi értékelésben. Jelentéktelen materiából nem lehet jelentékeny műtárgy. Minden kor természetesen azon eszmék, érzelmek, erkölcs alapján ítél, amelyek az övéi, és talán többre becsüli azokat a műveket, melyek ezeket kifejezik; s azokat keresi is bennük; de az eszmék stb. elmúlnak, a művészi érték nem, s ekkor már csak a bennük levő élmény intenzitása, autentikussága stb. fontos ne-

künk. De újra is élhetjük valamennyire az elmúlt valóságot, mely nem vesz el teljesen, pl. görögség, középkor stb. Erre nincs séma. Sokféle lehetőség.

De egyik se (vallás, erkölcs stb.) lehet végső kritérium az esztétikumnál, mert különben az megszűnne.

Az esztétizmus l'art pour l'art-ja elszegényítő absztrakció és dogma (annál rosszabb, mert a szabadság nevében).

Az értékelésnek, megítélésnek nincs eleve meghatározható mértéke: esetről esetre kell dönten, a tévedés minden lehetőségével, a korrekcióéval, az egyedül maradás, a meggyőzni nem tudás kockázatával, az általános érvény igényével, az empirikus általánosság minden valószínűsége nélkül. Az értékelés: értékelés és ítélet magunkról is, a magunk világából szólunk, mit tudunk, látunk, érzünk, értékelünk, mi a fontos nekünk. Az értékelés, mint a művészet: világismeret, világnézet. Az értékelés vita és harc. Benne éppúgy egészen benne vagyunk, mint a művész művében. De ez nem jelent rossz értelemben szubjektívizmust (ilyen értelemben a művész se az, hanem objektív), nem önkényt stb. Az értékelő a maximális objektivitásra törekszik.

Az értékelés mindig (ha objektív és valamit érő) a tapasztalat s a lehetőségek ismerete alapján történik. Az „ízlés” gyenge kategória és szűk. Részben sok minden nem fér bele, részben szubjektív, nincs kontrolja. Itt is a fő a „tudás” és hozzáértés, a megfelelő képzettséggel párosulva. Ez éppúgy tehetség és tudás dolga, mint a tudományos szakértelem. Tehetség nélkül mesterember, tudás nélkül dilettáns. Etikail felelősséggel kell ítélni. Mert általános mérték nincs.

Ami a műtárgyban „örök”, nem úgy van benne, hogy valami „örök” értéktől mechanikusan kapja, hanem úgy, hogy sok nép és sok század vagy ezred számára értékesnek kell tudni lennie, olyanná kell teremődnie, hogy amit mond, soká érvényes legyen.

A kritika lehetőségének alapja: tudjuk, ismerjük a lehetőségeket s azokhoz mérhetünk. A lehetőségeknek nem szükségképpen már művészetben megvalósultaknak kell lenniök, tehát művészetet művészethez hasonlítani. Ha jól ismerünk valamely kort és társadalmat – mint ahogy ismerhetjük a magunkét –, akkor tudhatjuk a művészet számára megnyíló lehetőségeket, és így az immanens kritika mellett, az illető művészetben a megvalósulást a benne megtalálható szándékhoz mérve, transzcendens kritikával a művészetét azokhoz a lehetőségekhez is mérhetjük, amelyeket nem vett fel magába vagy nem eléggé, vagy nem értett meg, vagy nem vitt végig. Így csinálhatjuk meg pl. az *expresszionizmus* kritikáját (s az *impresszionizmus*ét); (az *impresszionizmus*ban levő kritika, s az *expresszionizmus*ban levő).

Sie (die antirealistischen Strömungen, Expressionismus usw.) kritisieren Erscheinungen des Verfalls der Bourgeoise, doch diese Kritik trägt sozusagen parasitären Charakter. Sie kritisieren die Bougeoise Decadence, bleiben aber auf imperialisten oder kleinbüregerlichen Positionen. Diese Kritik der Decadence enthält eine bewusste oder unbewusste Apologie des Imperialismus.¹²⁷

Az értékelő állásfoglalás értéke: valóságérték.

Az esztétikai élmény megmaradhat a tárgynál, az ítélet nem; az ítélet mindig egy világ nevében történik, a művészileg megvalósítható materiavilág lehetőségei nevében, amely virtuálisan megjelenik a műtárggyal, amelyet idéz. S akkor a fantasztikumról esetleg azt ítéljük, hogy a valóságban, amit ismerünk, több a fantázia; s a valósághű ábrázolásról, hogy a fantasztikumban több a hűség, a valóság-megjelenítő erő; s a tragédiáról, hogy nem eléggé tragikus, a szoborról, hogy nem eléggé plasztikus, a dús színű képről, hogy fakó, vagy egy apró figuráról, hogy monumentálisabb sok nagynál, egy rövid novelláról, hogy drámai erejű, egy avantgárd képről, hogy leplezett giccs és hasonlók.

Ahol érték van, ott értékelés van és viszont, ahol értékelés van, ott mérték van, azaz norma, ami szerint az értékelés történik. A norma maga az érték.

Minden esztétikai (művészeti) anyag lehet, ami érzékletesen, konkrétan szemlélhető, vagy aminek számára ilyen konkrét érzékletesség teremthető. És minden, ami fontos, jelentős. Ha tehát fontosnak, jelentősnek kell lennie, akkor az anyagnak – mint már mondtuk is – saját értéke is van, a *valóságérték*. Mivel a valóság sok, a valóságérték is sok; vagyis minden valóságnak más a valóságértéke. Mi tehát a valóságérték kritériuma? Az, hogy valamely valóság milyen fontossággal, milyen jelentősséggel bír, mennyire gazdag, mennyi elágazása van, mennyit revelál az egész valóságból, annak teljességéből, abból, amit életnek, egzisztenciának, világnak szellemnek, léleknek nevezünk.

A speciálisan esztétikai-művészi kritérium pedig az, hogy a valóság, a valóságérték mennyire vált valóban esztétikai szemléletté, azaz érzékletes, konkrét szemléletté, jelentő és jelentés, forma és tartalom azonosságává. Ez a kettő, ami szerint az esztétikai tárgyat (a műtárgyat) megítéljük. A gazdagabb, mélyebb valóság gazdagabb, teljesebb, művészibb megvalósítást kíván és tesz lehetővé. Ez a gazdagság nem okvetlen kvantitatív, külső, az elemek, részletek sokaságával jelentkező. Ilyen is lehet (ha *csak* ilyen, baj). De lehet egyszerű, sőt nagyon egyszerű, szinte fukar; belső gazdagság, a kevéssel sokat mondás; trópusa a lítótes.¹²⁸ S éppen azért, mert a valóság, a valóságérték aktívan szerepel a megítélésben, azért olyan labilis az esztétikai megítélés. Nemcsak mesterségbeli tudás, ízlés, esztétikai kultúra kell hozzá, hanem élettudás, filozófia, metafizika, mert benne – mint a műtárgy maga – a valóságról, életről, univerzumból, világról, lélekről, szellemről ítélkezünk, mikor a műtárgyról ítélkezünk. Mert mindarról is ítélkezünk, ami benne van, tehát nemcsak a *hogyanról*, hanem a *miről* is. Ezért változik a művészi ítélkezés koronként, népenként, egyénenként. S mégse relatív, legalábbis nem olyan értelemben, mint pl. a tudományos. (Amely túlhaladja egy-egy fokát, s eszerint a megértést is.) Mert itt nincs abszolút, csak a sokféle van, s az mindig célnál. De ebben fokok vannak, van, aki többet tud és biztosabban ítél, mint más; van, akinek ítéletében jobban bízhatunk, mint máséban. Az esztétikai (művészi) norma a kritikára is érvényes. Benső igazsága, meggyőző ereje, gazdagító, revelálóképessége dönt – az, hogy mennyire tudja láthatóvá

tenni, amit a műtárgy láttat, érzékeltet (noha mi nem mind látjuk). A kontroll maga a műtárgy, hogy amit láttatnak, nem belemagyarázás, önkény. Ahogy a műtárgy anyag és forma, valóság és forma szisztolé-diasztoléja, úgy a kritikai megítélésé is: a műtárgy és a kritika szisztolé-diasztoléja a forma és anyag felbontásában, forma és tartalom szétválasztásában.

[Melléklapok]

1. *részben*: milyennek *kell* lennie az esztétikai értéknek, hogy valóban szférát konstituáljon;

2. *részben*: milyennek definiálták az eddigi elméletek; {ezek mennyire felelnek meg ezeknek a követelményeknek;}

3. *részben*: milyennek találjuk mi az analízisekben; ennek elején: eddigi elméletekből s eszméletből átvéve: a) érzéketes tárgy; b) sui generis¹²⁹ tetszés; c) szemlélet.} [1]¹³⁰

Az esztétikai tudat. Előfeltevés nélkül nem lehet elindulni, egy lépést se tenni. Mert annyit fel kell tenni, hogy a probléma egyáltalán megoldható, hogy értelmes probléma – s ez nem olyan tág, hogy a problémát valamiképp meg ne határozza. Következései vannak. Annyi okvetlenül, hogy kell olyan tudatnak, olyan élménynek lenni, melyben benne van az igazi esztétikum, csak meg kell találni, ki kell hámozni; hogy a szféra, sokféleségében is, egységes; hogy van valami közös, ami a szférát konstituálja; ennek eszerint valamiképp autonómnak kell lennie, különben elveszne a többi közt. Mindez persze nem kényszeríthető természettudományi módszerrel, megismételhető kísérletekkel vagy matematikai számításokkal. Csak azok számára érvényes, akik élményükben ráismernek az analízis igazságára, s gondolkodásukban meggyőzőnek találják az érvelést. Értékszféránál nem lehet másképp. Innen a divergencia lehetősége, de egyúttal a mélyítés és gazdagítás lehetősége. A természettudományos vizsgálat sohase kész, mert mindig új problémákkal bővül s velük helyesbül, a szellemi-értékelő sohase kész, mert mindig új élményekkel gazdagul és mélyül. [11]

Az esztétikai szféra fundálásához szükséges annak *tudata*, hogy a sokféleképpen van valami közösség és egység, s hogy ez az egységmomentum más, mint a többi szférában. Ezért kell a tudatig menni. (Magát az egység tényét ui. ezután kell még bizonyítanunk.) Az értékről lehet és van vita, arról is, hogy mi az az érték. De az egységről nem, mert különben nem lehetne esztétikai élményről, fenoménről, tárgyról, esztétikai szféráról beszélni. Előbb tehát ezt az egységet kell megállapítanunk, aztán körülírhatjuk általánosságban, milyennek kell lennie az értéknek, hogy egységet statuáljon; anélkül, hogy egyelőre definiálnánk az értéket magát. Az esztétikai élmény analízisében, az esztétikai tudat és tárgy egységében kell majd megtalálnunk.

Az egység tudata csak annyit jelent, hogy minden esztétikai élményben és tárgyban kell valami egységstatuáló momentumnak lennie, de a szféra köréről nem mond semmit, arról, hogy mi tartozik hozzá és mi nem; hogy pl. a természeti tárgyak hozzátartoznak-e vagy nem, vagy csak a művészet. Ez külön probléma. [12]

Az érték autonómiája, ami az egységet statuálhatná, nem készen kapott valami; ki kell fejteni; ezért kell még előbbre menni, az egység tudatáig, az eszméletig – ami már teoretikus –, hogy egységes szférának kell lennie, amiről mint közös valamiről beszélhetünk. Hogy milyen ez az egység s mi az érték, még nem tudjuk, csak azt, hogy lennie kell.

Többféle értéket kínálnak, egymással nem azonosíthatókat – ha mind elfogadjuk, nincs egység, ha egyet kiválasztunk, önkénynek látszhat. – Ez a végső egység egyelőre: hipotézis¹³¹ és posztulátum.¹³²

A kultúra ezen ága vagy rétege, a művészet (az esztétikum általában) faktum; egysége: hipotézis vagy posztulátum. Még inkább a nem művészeti tárgyakkal való közössége az értéknek. Illetőleg: ez az eszmélet, ez az egységtudat is faktum, de egyelőre jogosultsága még igazolatlan, azért csak posztulátumnak tekintjük.

Az indulás tehát abból a tudatból, hogy van egy sui generis szféra, saját értékkel, hozzárendelt tárgyakkal (természeti és művészeti, vagy csak művészeti), s ha van, egynek, egységesnek kell lennie, másképp értelmetlen. [13]

Tehát négy momentum: 1) tárgy, 2) érték, 3) konkrét tudat, 4) egységtudat, eszmélet.

Az esztétikai szféra: kultúra, s mint szféra, ti. az, hogy van ilyen szféra, az eszméletben él, ami nem azt jelenti, hogy csak ott van, ahol elméletileg tudnak róla, ahol eszmélete megvan, hanem azt, hogy elméleti átvilágítását és felfejtését meg kell előznie eszméletének. Hogy az érték egységének bizonyíthatására sor kerülhessen, meg kell előznie az egység tudatának. Tehát a szférának, a hozzá tartozó tárgyakkal és tudattal, az élményekkel és tapasztalatokkal, mint a kultúra egy terének már léteznie kell. Az elmélet az egységet nem felfedezi, hanem igazolja; a valahogy már tudottat elméletileg bizonyossá teszi, kétségbevonhatóságát megszünteti. Biztos alapot ad.

Az értéknek olyan tágnak kell lennie, hogy minden konkrét változat elférjen benne, de az egység ne bomoljon meg. [14]

Az általános tudatból azért kell indulnunk, mert e nélkül nem tudjuk a speciális esztétikai élményt más élménytől megkülönböztetni, az esztétikai tárgyat megtalálni, őket hova sorozni, egy szférához tartozásukat tudni. Tudnunk kell, hogy milyen fajta élmény, érték, tárgy <tartozik> esztétikai, e nélkül a véletlenre bízunk magunkat. A szavak sokfélét jelentenek, ugyanaz a szó is, pl. a szép; vagy

a „tetszik” stb. (detto: „érdek nélkül”). Honnan tudjuk valóban, mikor van „értékelt” s mikor „értektelen” tetszéssel dolgozunk – vagyis a valóban esztétikai tetszéssel s azzal, mely nem az? És nincs értelme úgy tennünk, mint aki nem tudja, mi az esztétikum, s felfedezni az előfeltételezés látszatának elkerülése kedvéért; mikor nem ez a cél, hanem a megértése, hogy mi is hát voltaképpen.

Bármelyikből indulhatunk, közömbös – mert bármelyikből csak úgy indulhatunk, ha a többit benne gondoljuk. Minden bennük van, csak a szféra és a történelmiség fogalma hiányzik. Ezért kell a negyedikig, az általános tudatig, az elméleti tudatig elmenni, mert benne vannak ezek is, s az analízis megtalálhatja őket; nem kell külön hozzáadni. Tehát ez a kérdés: hogy e tudat jogosult legyen, milyennek *kell* lennie az esztétikai tárgynak és értéknek? olyannak *kell* lennie, amilyen *lehet*, azaz kiterjednie mindenre, ahol az esztétikum lehetősége van; s azt kell elméletileg megalapozni, megokolni.

Ez az előfeltétel, amiből indulunk, s hogy előfeltétel, nem tesz semmit, az a fő, hogy ne legyünk dogmatikusak, elfogultak, csak azt fogadjuk el, ami nélkülözhetetlenül szükséges az esztétikai szféra konstituálásához, nem pedig amit önkény vagy ideológia beletenni kíván. Általános csak a minimum tud lenni, a merő forma, ami föltétele a szférának, ami nélkül széjjelszakad. [15–16]

A konkrét esztétikai érték és a művészet fogalma, funkciója stb. a történelmi helyzet szerint változik. {Minden népnek és kornak mást jelent a művészet: Egyiptom, görög, római, keresztyén stb. – s így más-más elmélet lehetősége.} Így a mai kor lehetséges művészetfogalma. S így ennek az elméletnek a lehetősége (történelmi látás, ideológiamentesség – egy meglazult korban, mely nyitva áll mindennek). Az aktuális teória egészébe való beleillesztése, összeszövődöttségének megállapítása már nem az esztétika dolga. [17]

Van valami állandó, közös, ami a változót magába foglalja: a művészet. Akármekkora is eltérései, mégis mind beletartozik. Ugyanúgy lehet – sőt, ha a művészet egy – kell is lennie egy általános, közös esztétikai élménynek, mely a művészetet lehetővé teszi – közös, minden eltéréssel, ami benne lehetséges. S akkor kell egy (mindenütt közös) esztétikai értéknek lennie, amelynek autonómnak kell lennie, mert különben nem lehetne egy, felismerhetetlenné változna, az élmények sokféleségében teljesen eloszlaná, feloldódna. De ez az egy és közös csak nagyon általános lehet, forma, kategória, tehát keret. Valami olyan, mint az igazság általános kategóriája: az ismeret megegyezése tárgyával.

Ez persze nem elég. Meg kell ismerni és érteni a változót. Hiszen minden esetben ez a döntő, a konkrét. De az elsőnek az utóbbiak mindegyikében benne kell lennie.

Ez a kategória tehát nem lehet „mély” stb. – csak tartalom lehet az. Nem a kategória feladata, hogy mély legyen, hanem a művészeté, a konkrét tárgyé. [18]

Tehát kell valami speciális esztétikai értéknek lennie. De mi lehet az? az esztétikai tárgyak tartalma? Ha végignézzük az esztétikai tárgyak sokaságát és tartalmuk sokféleségét – hol találunk bennük valami közösséget, egységet? Vagy a „forma”? De a forma olyan sokféle, mint a tartalom – s ha a sokféleséget megszüntetjük, mi marad? Semmitmondó absztrakció. [19]

Értékelés, ítélet, értékítélet – kiindulás belőlük (legelején és Kant): fogalom nélkül tetszés – érdek nélküli tetszés. Már kell az értéket ismernem, sőt valamilyen fogalomnak lennem róla, hogy éppen ezt nevezzem és tartsam esztétikainak – magából az ítéletből nem kaphatom. Mert tetszés lehet sokféle, s a szép nem esztétikaiakra is alkalmazva, mint a görögöknél (szép cselekedet, gondolat, mesterség, tudomány; ez mind tetszhet). Az értéket nem lehet sehogy se megkerülni. Kant már *Voraussetzung*¹³³-gal indul. Még a különbségtetésnek *pulchritudo* vagy *adhaerens*¹³⁴ közt is meg kellett már előbb történnie; nem az analízis termi; nem is teremheti. Ennyi előföltevéssel ki lehet indulni akár az értékből magából, akár a műtárgyból. Mert előföltevés nélkül értékszférába be se léphetünk. Itt nem úgy van, mint a természettudományban; nem olyan, mint természeti törvényt vagy vegyi vegyületet megtalálni. Az értéket már ismernünk kell, ismerjük is. Csak nem értjük, vagy nem eléggé, nincs tudományosan megalapozva, elhatárolva stb.

Ezért indulunk mi az esztétikai tapasztalatból, a teljes esztétikai tudatból. [20]

Hogy ez is történeti produktum s változik, igaz, de itt nem fontos. Arról a világról van szó, melyben érvényes ez a fogalom. [21]

Filozofémák nélkül. Nincs tény elmélet nélkül. A „tudat” „ténye” is elméletet is jelent. De lehet oly általános, mely sok interpretációt enged meg. Az esztétikának általánosnak kell lennie, hogy a művészet sokfélesége elférjen benne; úgy, mint más különálló speciális tudományok, elméletek (művészettörténet, stílus-tan stb.) [22]

Valahonnan el kell indulni, s ha nem filozoféma, csak az esztétikai tudat lehet. Egyelőre elég róla annyi, hogy a még ismeretlen esztétikai szférához rendelt tudat – tehát az, amely az esztétikumról tud. S akkor mellékes a metafizikai stb. érték örökérvénye s hasonló kérdések, idealizmus, realizmus stb.

Lehet metafizikai stb. élmény, égi reflex, idea sugárzása, vallásos áhítat stb. – de az érvény kérdése már a reflexióban merül fel; de a metafizikai stb. vizsgálata már nem az esztétika tárgya; megállapítja, hogy mindez benne lehet az esztétikai élményben (mindig valamilyen érzéki tárgyon; s egyelőre csak ez a közös kapocs: érzéki tárgy).

Tudjuk, mi az esztétikai tudat, s mégis nehezen definiálható. A tudatban sok minden lehet (vitalista; vallásos áhítat; utilitarista; szórakozás stb.). Hogyan

döntsük el, melyik az igazi? szavazással? s nem önkény? – az esztétikai tudat élménye és ismerete nélkül nem lehet beszélni róla – de mi biztosít arról, hogy ez az élmény az igazi és általános? Tudjuk, hogy nem mind csakugyan esztétikai. Az esztétikai tudat inkább *negatív*e definiálható. Az esztétikai tudatból kell megvilágosodnia az esztétikai szférának, s az esztétikai szférából az esztétikai tudatnak. Circulus vitiosus.¹³⁵ De nincs más út. Egymást kölcsönösen megvilágítják, ahogy tudatosításukban, kifejtésükben előbbre haladunk.

A tudat teljességében más is van, mint esztétikai tudat. S azzal a többivel az esztétikai tudat szerves kapcsolatban – rendszer. Végső értelmét ebben a rendszerben találja meg. De ennek feltárása már nem az esztétika dolga – elég, ha utal rá. Továbbá: az egyéni tudat a közösségi tudatban.

Az elméletnek viszont jelentősége lehet az esztétikai tudat alakulására, a művészetről való felfogásra, s magára a művészetre. Dialektikus kölcsönösség.

S az esztétikai tudat teljességében is van más is, mint a szorosabban vett esztétikai – ill. ami másutt nem esztétikai, de itt azzá válik.

Az esztétikum tudata – még ha nem is tudjuk szavakban kifejezni, speciális érték tudata; ami minden mástól eltérő, összehasonlíthatatlan.

Az esztétikai értéket és tárgyat a tudatban találjuk meg, ő igazít el felőlük. [23–24]

Természetesnek látszik az esztétikai tárgyból indulni. De mi tesz valamely tárgyat esztétikaivá? Az érték. A tárgy tehát továbbhajt az értékhez. Hol találjuk meg az értéket? A tárgyban. De hol konstituálódik? Az ítéletben, az élményben, tehát a tudatban. A tárgyban eszerint csak akkor találjuk <meg>, ha az élményben, az ítéletben, tudatban találjuk. Mert ha nincs meg az utóbbiban, hiába mutogatjuk a tárgyban. A tárgy és az érték tehát továbbhajt a tudathoz, mint végső föltételhez. (A tudatban benne van az érték és a tárgy, tárgy és érték nincs tudat nélkül; természetesen a tudat se a tárgy nélkül.)

De melyik tudathoz? Az egyénéhez, mely oly sokféle? Ha nem tételezünk valami metafizikai vagy transzcendentális tudatot, akkor csak ehhez. Melyik egyéni tudatnál lehet akkor megállapodni, melyikben találjuk meg a nem egyéni, hanem általános érvénnyel az értéket? Lehet-e ez egyáltalán? Lehet; minden értéket így találunk meg. Az egyén a maga tudatán túl mehet, s élményét másokéval összehasonlíthatja. Az összehasonlításnak igen tág tere van a jelenben és a múltban, s a térben: a történelemben, a népek, nemzetek, társadalmi rétegek sokaságában, mindabban, amit az emberiség esztétikai élményéről valaha kimondott, de magában az esztétikai gyakorlatban, az élményben és művészetben is, ha analizálni tudjuk. A szinte beláthatatlan sokaságban kell valami közösnek, valami azonosnak lennie, különben nem tartozna mindez egy közös szférába. De azt tudjuk, hogy odatartozik – s azt az egyet keressük. Az esztétikai élmény minden ízében konkrét, tehát az azonos momentumnak is olyannak kell lennie. Hogy valami mindenütt azonos, azért nem kell absztrakt-

nak lennie – az elmélet teszi azzá, amely kiemeli a konkrét szövegből, melybe bele van fonódva.

{valami, ami azonos, megfogalmazása lehet sokféle; de az is lehet, hogy az élményben, tudatban benne van, s egyáltalán nem fogalmazzuk meg, nem eszmélkedünk rajta, nem tudatosítjuk külön, magában; a többi élménytartalommal elkeveredve marad.}

Eszerint a tudatból indulva az értéken át jutunk az esztétikai tárgyhoz, de nem úgy, hogy továbbmenve az előzőt elhagyjuk, hanem ellenkezőleg, úgy, hogy az előző a következőben kiegészül, s az esztétikai tudatot csak a műtárgyban találjuk és értjük meg igazán. Az indulásban latensül benne van a megérkezés, s ez utóbbiban aktuálisan az első. A sajátosan esztétikai tudatot és értéket csak a tárgyon találhatjuk meg, addig csak általános tulajdonságát vonhatjuk meg, alig többet, mint autonómiájuk jogosultságának igazolását.

Tulajdonképpen az egész esztétikai fenomén (tudat, érték, tárgy) állunk mindig szemben, csak a lebonyolításhoz szükséges, hogy sorrendet tartsunk.

Az esztétikai szféra tudata. A már önmagára reflektáló esztétikai tudatból indulunk, amely tudja az esztétikai szférát, az esztétikai érték egységét a sokféleségben. Nem lehet teljesen előfeltételek nélkül elindulni.

Az esztétikai szféra tudata történeti produktum. Nem felfedezni akarjuk az esztétikai szférát, értéket s a művészetet, hanem megérteni. Tehát tulajdonképpen már teoretikus tudatból indulunk. Amint értékről beszélünk és érvényről (ha nem is ilyen kifejezésekkel), amint indokolva ítélünk, a teoretikus tudatban vagyunk – a konkrét esztétikai tudat ilyet nem ismer, csak mindig konkrét individuális értéket, ezt vagy azt. A művészet tudata is teoretikus tudat. [25–26]

Az *autonómia* konstituálja a szférát. Ez nem jelenti azt, hogy nem lehetnek benne más, más mint autonóm elemek; heterogén és homogén elemekben van egy autonóm momentum, ami megkülönbözteti az egészet minden mástól. S az autonómia nincs készen, hanem minden alkalommal megteremtődik. [27]

Az esztétikai értékről tévesen vélekedhetünk, rosszul definiálhatjuk, rábízhatjuk az érzésre stb., de mégis tudjuk, hogy van egy ilyen érték, minden mástól különböző, aminek minden esztétikai tárgyban, esztétikai élményben benne kell lennie – ha ti. egyáltalán elfogadjuk, hogy vannak sajátosan esztétikai tárgyak és élmények. Lehet, hogy az értéket nem tudjuk, milyen, de az *autonómiáját* tudjuk. [47]

Az *autonómia* mint élmény lehet a tudatban, konkrétan. A művész tudja, mit csinál, a tudós is stb. Ennek szép kifejezése Sta Teresa szonettje.¹³⁶ – Ha minden-
kiben élne ez, tehát általános volna, akkor is azt lehetne rá mondani, hogy illúzió – mint pl. a vallási. Ebből az illúzióból lenne a másik, a művészet. Eszerint minden egyéb autonómia is illúzió. Az ember egész élete, kivéve a gazdaságát, a

materiális szükséglet kielégítő. De még ha így volna is, akkor ennek a felfogásnak is meg kellene vizsgálnia a különféle illúziókat, tehát az esztétikait is, s akkor eljutna ehhez: mi szüksége az embernek mindezt látnia és teremtenie ahhoz, hogy az életet elviselhetővé tegye vagy felemelő ideológiához jusson? honnan tehát épp ezeknek a dolgoknak a látásában vagy hallásában való speciális öröme, ami minden mástól különbözik, s ami éppen ehhez vagy ahhoz a tárgyhoz fűződik? hogyan lehetséges ez az öröme olyan régi tárgyakon (egyiptomi, görög – idegeneken: néger plasztika stb.), aminek ideológiájáról nem tud semmit, vagy ha tud (Homéros, Dante) az övétől teljesen elütők vagy épp ellenkezők – s mégis tud gyönyörködni bennük? – ha végigmegy, eljut az esztétikai problémáig, s így az autonómiáig.

De az illúzióvá minősítés lehetőségénél súlyosabb probléma és akadály, hogy a tudatban konkrétan élhet az érték heteronómiájának tudata; illetőleg hiányozhat belőle az autonómia momentuma, s eszerint lehet többféle tudat, többféle értékkel. Ezért kell elmenni egész az autonómia eszméjéig a szféra egészét mint kultúra területet (művészet) tekintve. Itt is megvan a többféleség lehetősége, de itt objektív téren folyhat a vizsgálat, az egyéni tudatlehetőségek hátraszorításával. [52]

Autonómia II.

Vannak tudományágak, mint pl. történetírás vagy a filozófia (Platón!), melyekben művészi értékek otthonosak. Másfelől sok művészi alkotásban ismereteket találunk, a megismerésnek valamilyen fokát, sőt olyanokat, amiket a tudományos tartalom vagy világnézet át- meg áthat (pl. Divina Commedia). E helyzet folyamánaképp találunk is olyan elméleti állásfoglalást, mely szerint egyik-másik tudományágnak nélkülözhetetlen kelléke a művészi érték; sőt a tudomány iránt elfogult szkeptikus álláspont odáig is elmehet, hogy azt mondja, minden tudomány „csak” művészet, mert az igazságot megismerni nem lehet, amit annak vélünk, csak egyéni meglátás, szubjektív élmény többé-kevésbé művészi (vagy művészietlen) közlése, másfelől találunk olyan elméleti állásfoglalást, mely szerint minden művészet, mivel valamely fajta, talán kezdetleges, talán egyéb elemekkel, pl. érzelmekkel kevert valamilyen ismeret van benne, végső soron tudomány, a tudomány kezdetleges, primitív foka (ezért később a tudomány a művészetet feleslegessé teszi). Tudomány és művészet kezdeti differenciálatlansága kérdését itt nem bolygatva, csak annyit: a tudományt az, hogy nem ismeri meg az igazságot, még nem teszi művészetté – negatívum még nem tehet valamit pozitív értékévé, amilyen a művészi (esztétikai) érték; ha tehát valamilyen tudományos alkotásnak csakugyan van művészi oldala, az nem ilyen negatívum, ti. az igazság meg nem ismerése, hanem valami pozitívum, amit a művészetből ilyennek ismerünk s oda is sorolunk. Ugyanez vonatkozik a művészetet a tudomány valamely fokává degradáló álláspontra is: itt is tulajdonképpen negatívummal állunk szemben, csak hogy nem a tudomány van negálva, hanem a

művészet, maga a művészi (esztétikai) érték, mely nem a tudományos értéknek valamilyen alacsonyabb rendű formája, hanem önálló érték.

Az esztétikai érték jelen lehet: olyan tárgyon, melyet tisztán művészinak, olyanon, melyet tudományosnak is, művészinak is, olyanon, melyet inkább tudományosnak, vagy viszont inkább művészinak tekintünk. Az érték – vagy értékek – mely vagy melyek megvalósítására törekszenek, dönt arról, hogy minek tekintsük őket, vagy minek inkább. A tudomány célja, akár eléri, akár nem, a megismerés, és az igazságérték dönt tudományos értékéről; céljának eléréséhez felhasználhatja, ami a művészetben olyan elsőrendű fontosságú, a láttatást, szemléletességet, érzékletességet; sőt önmagáért kultiválhatja. De akármennyi művészi érték van benne, amíg tudományos műnek tekintjük, tudományos értékről csak igazságértéke szerint döntünk, s az, ami benne tudományos igazság, a tudomány szférájába és kritériuma alá tartozik. Ahhoz, hogy mellőzzük tekintetbevételét, jogunk van, de vele megszüntetjük a kettősséget; s csak a művészt nézzük. Mint ahogy nézhetünk művészi alkotást tudományosként igazságtartalmaért. Amíg a kettősséget fönntartjuk, mindeniket a saját értéke szerint ítéljük. Tehát vagy egymástól függetlenül értékeljük, kit-kit a maga értéke szerint, még ha ugyanazon a tárgyon fordul is elő, tudományt és művészetet – szó se elehet tehát tudomány és művészet olyan azonosságáról, amelyet az említett elméletekben találunk, azért, mert a kettő együtt <lehet> van, sem pedig azért, mert a tudományos tartalom teljesen művészi szemléletességgé, teljesen művészetté válhat, amikor a kettő csakugyan egy, de akkor se valami negatívum miatt, hanem mert ami tudományos elem benne, egészen átalakult művészetté, s ezért a mű egészében műtárgy. {Tudomány és művészet, tudományos tárgy és művészeti tárgy tehát nem eleve és természete szerint azonos egyik a másikkal; lehet azonban eset, amikor ez az azonosság létezik, mikor egyik érték, az esztétikai, a másikat, a tudományost (vagy viszont) teljesen felveszi magába és átformálja önmagába; ilyenkor teljességgel művészi (vagy tudományos) tárggyal van dolgunk.} Kétségtelen, hogy a határ művészet és tudomány közt olykor elmosódik vagy eltolódik egyik vagy másik irányban – döntenі esetenként kell. Az általános elmélet feladata csak az elv megállapítása, melynek alapján a döntés esetenként történhet az értékek autonómiája szerint. [62–63]

A szociológiai szemlélet az esztétikai autonómiával szemben. De az, hogy a szemlélet lehetséges, akár az, hogy a társadalom önmagát szemléli – mint a szociológia tudományában önmagát vizsgálja – elegendő az autonómia *lehetőségének* feltételezéséhez. A szociológia, mikor különbséget tesz ideológia és teória közt, vallja az utóbbinak lehetőségét, mert azt akar csinálni. Tehát lehetőnek tartja az ideológiamentes, osztályfunkció-mentes teóriát. S ennek megvan a kontrollja, kritériuma, kritikája. Lehetőnek kell tehát tartania más autonómiát is – nem mint kész valamit, hanem mint követelményt. Ha minden jelenség *csak* társadalmi jelenség, akkor teória nem lehetséges, csak ideológia; ezzel a szociológia önmagát mint tudományt lehetetlenné tenné. Ugyanazon okból, amiért a

szociológia lehet nem ideológia, lehet az a művészet is, az esztétikum is, és elméletük is. Az autonómia lehetősége alapján. [77]

Az értékek történelmi úton való keletkezése és elmúlása, dialektikus föltételezettsége, gazdasági, társadalmi stb. tényezőkhöz kötöttsége nem vágja el autonómiájuknak lehetőségét. Az autonómiának nem kell okvetlenül kanti értelemben azt jelentenie, hogy valamiképpen mindig „van”, s hogy amikor megjelenik, akkor nem keletkezik, hanem megmutatkozik, s hogy amiben és ahogyan megmutatkozik, az ránézve merő alkalom, nem pedig produktív tényező; az autonómia maga is keletkezhethet, mint valami, ami nem volt, s aztán lett, keletkezhethet a dialektikus processzusban, melyben maga az ember is szellemileg keletkezik, s amely processzus az embert az értékek autonómiájának tételezésére hajthatja. Amikor az ember az igazságot önmagáért becsüli és keresi, nem érdekből, haszonból stb. – akkor az igazság autonómiáját tételezi, s megértéséhez nem szükséges az érték-metafizika, megérthető történelmi-dialektikus úton is. A történelmi materializmus és pszichológia gyakran feltárja, hogy az igazságnak, morálnak, művészinak stb. önmagáért vélt szolgálata heteronóm indítékokból táplálkozott, de bármennyire szaporítják az érdekes s tanulságos példákat, az igazság autonómiájának, vagyis föltétlen érvényének lehetőségét nem semmisíthetik meg. „Feltételek közt” nem azonos azzal: „feltételeken függve” – a két terminus megcserélése végzetes tévedéseknek és vég nélküli vitáknak forrása. Maga a jól értelmezett történelmi materializmus vitáz a relativizmus ellen, kénytelen is vele, mert hiszen saját állításainak igazságát kockáztatná különben.

Az érték autonómiájának történelmi keletkezése miatt való tagadása éppolyan dogmatizmus, mint amilyen a történelem folyamatából való kiszakítása. Az érték keletkezik, küzdelemben keletkezik, s nem üres térben lebeg, keletkezésének és létének feltételei vannak, de mikor létrejött, a feltételektől szabadon, önmagában és önmagáért szemlélhető és akarható – ennek jogosultsága éppúgy nem vitatható el, mint az ellenkezője, ti. az érték heteronóm szolgáltatása.

Ha a történelmi folyamat megtermi lehetőségét, a szellemnek tényleges és jogos igénye lehet az értékek feltételek közt keletkezett létén kívül (ami a históriára és szociológiára tartozik) feltételek közt megjelenő, de kritériumát önmagában hordozó érvényét is vizsgálni. Valamely igazság történelmi processzus szüleménye, s ugyancsak a történelem elviheti magával aktualitását – de nem érvényét (hacsak tévedésnek nem bizonyul, de akkor nem volt igazság, hanem vélt igazság), azt, hogy az az igazság igaz volt s igaz is marad, akár hatékony már, akár nem, akár törődünk vele, akár nem. Más az igazság érvénye, más a hatékonysága, aktualitása, hasznossága stb. Az igazság hatékonysága addig él, amíg feltételei élnek, amelyek termették – mikor ezek elmúlnak, elmúlik az igazság hatékonysága is, de ha igazság volt, érvénye nem múlhat el soha, ha nem is terjed ki másra, mint a hozzá tartozó, már elmúlt szituációra.

Az igazság igazság voltának, érvényének mértéke nem hatékonysága és nem is történelmi szerepe, hanem csak az, igaz-e vagy nem. S ha a szellem a történelmi fejlődés során eljutott ahhoz az igényhez – és a fejlődés szüksége éppen dialektikusan igazolható –, hogy az érték érvényét érvényesülésétől és érvényesülése feltételétől szabadon kívánja vizsgálni, s ha az érvény autonómiájának kérdése hatékonysága felől nézve akármilyen másodrendű (a hatékonyság szempontja nem törődik azzal, az érték autonóm-e vagy heteronóm, csak minél nagyobb [!] legyen), ezt az igényt tagadni vagy cáfolni, ha már a történelem során megjelent, történelemellenes cselekedet. És akármilyen ritkán jut el a szellem az érték autonómiájának igényére és megvalósítására, ez a ritkaság éppúgy nem ér ellene, mint csekély hatékonysága.

Megvan tehát a lehetősége annak, hogy noha az értékek történelmileg keletkeznek és mindig léthez kötöttek, mint az emberi szellem maga is, ez a szellem eljusson oda, ahol maga állapítja meg, mikor igazán igaz neki az igaz, szent a szent, jó a jó, „szép” a „szép”. [90–92]

A jó, igaz és szép egymás mellé állításából és egymáshoz hajlításából, egymás felé átlényegítéséből származott sok félreértés. [105]

Az esztétikai fenomének (szép stb.) az *igazsággal* egy szintre állítása. Az igazságéhoz hasonló meghatározás keresése és erőltetése. *Az igazságéhoz hasonló érvény biztosításának keresése.* Kant. Holott: az esztétikum kaland. Egzisztenciális. Minden esetlegesség, eltérés, nüansz fontos benne. Az a lényeges; az a gazdagsága; az a *raison d'être*-je. E nélkül nincs értelme. Csak halvány mása volna az igazságnak. (Platón, Hegel).

A metafizikának a művészetben a helye, nem az esztétikában. Az esztétikába azon a réven került, mert látta a művészetben. De az esztétika általánosított, s ez volt a hiba. Mert ha minden művészet vagy a művészetben minden metafizikai, akkor semmi se az. Mert akkor a metafizikai annyira általánosul, annyira megvékonyul és hígul, hogy már nem jelent semmit. [106]

Kant. A tetszés (ti. az, hogy valami tetszik, mert „szép”) olyan végső, tovább nyomozhatatlan tény, mint az, hogy valami azért „tetszik”, mert igaz, hogy az igazság kell nekünk. Hogy valami *mért* tetszik, lehet indokolni, de hogy *tetszik*, azt nem. Okai persze vannak, de mi nem jutunk el odáig. Nem mondhatunk rá egyebet, mint hogy emberi lehetőség – mely itt vagy ott, ilyen vagy olyan körülmények közt megvalósul; mint az igazság tetszése is – nem mindenütt. Fejlődéstörténeti, szellemi, lelki, biológiai stb. feltételei vannak – de hogy mi támasztja föl, nem tudjuk. S a „tetszés” maga az esztétikai fenomén, maga a „szép”, az egyik oldaláról, a szubjektívról nézve – az, ami az esztétikai szférát végső soron konstituálja; a végső, az ősfenomén, az, hogy valamit, valami érzéki tárgyat a maga sajátos jelentésével affirmálok. De éppen, mert végső, ősfenomén, nincs,

nem lehet, de nem is szükséges a „tetszés” tényének, a végső esztétikai fenoménnek „Begründung”¹³⁷-ja. Ő maga a Begründung, az esztétikai fenoménnek, a konkrét tetszésnek – nem tetszésnek feltétele és alapja. Ezért teljesen meddő minden olyan kísérlet, mint a Kanté: Zweckmässigkeit ohne Zweck stb.

A kanti elmélet alapján éppen az nem lehet, ami pedig egyedül lehetséges: ti. a konkrét esetben a tetszés indoklása; s éppen azt akarja lehetővé tenni, ami lehetetlen: a tetszés általános tényének indokolását. [132]

A közös, az egy *esztétikai érték* tehát: a minden esztétikai tárgy közös és egy tulajdonsága, ti. az érzékletességben szemlélt jelentés. Külön speciális értékek pedig: minden külön jelentés a maga külön érzékletességében. [142]

Példák: Dosztojevszkij: kivégzés. Manet: Maximilien, s a középkori kereszt-re feszítés (Grünwald), Cimabue; még régibb crucifix (Uffizi)
Rembrandt: Anatómia [148]

Példák. Bennük: mindig a mi reakciónk is; mindegyiknél mind a három:

- 1) érték (jelentős jelentés vagy jelentés jelentősége)
- 2) *szemlélet* (konkrétsága; hogyan lesz a konkrét szemlélet)
- 3) érzékletesség (a jelentés és jelentő azonossága – az esztétikai művészi tárgy)

Ha az eddigi esztétikák szerint keressük, mi bennük az esztétikailag értékes, alig találunk valamit; sokkal több és nagyobb az, ami ezeken kívül van.

- 4) *valóság, valóságérték*
- 5) *autonómia; világnézet, társadalom stb.* [150]

Példák után ismét, harmadszor, most még szorosabban, végképp meghatározva:

- 1) *az érték:* jelentős jelentés vagy jelentés jelentősége (jelentékenysége)
- 2) *a szemlélet:* konkrét szemlélet;
- 3) érzékletesség: jelentés és jelentő azonossága (az esztétikum, művészi tárgy, művészet) [169]

Esztétikai jelenség: a szemlélet számára érzékletesen megjelenő minden értékes (jelentős) jelentés, vagy minden tárgy, amely a szemlélet számára értékes jelentésű; illetőleg ez a kettő együtt, egyben, egymásban: (valamely jelentésnek valamely tárgyban való, vele azonos, értékes megjelenése): valamely jelentésnek valamely érzékletes tárggyal való azonossága s ezen azonosságnak jelentősége, értékessége.

Érzékletesség másutt is van; jelentés detto; de csak itt érték a jelentés az érzékletességben a szemlélet számára. [170]

Más valamely „tartalom” prózában és más ugyanaz versben. Mert a formával, hangsúllyal, ritmussal, hangok színével megváltozik a jelentés: ami az elsőben közömbös s csak intellektuálisan mond valamit, az a másodikban intenzív, impresszív, impulzív stb., érzékletessé válik, érzékletesen szól. *Két különböző nyelven* van elmondva látszólag ugyanaz; de nem ugyanaz; valami az elsőből benne lehet a másodikban, de teljesen átformálva, átlényegülve. Ez a forma nem valami külsőség azon a tartalmon, valami ráaggatott köntös, szépítő stb.; teljesen megváltoztatja azt a „tartalmat” jelentésében. És ez, ez a megváltozott jelentés (ebben a jelentésben foglalt „tartalom”) nem fejezhető ki másképp, mint abban a jelentőben, abban a formában, ezért művészi. Ezért nincs általános kritérium arra, hogy mi a forma, mi a tartalom – mert mindenütt másképp alakul a viszony.

Az esztétikákban a legtöbb baj ebből származik: olyan fogalmakkal operálnak, mint idea, gondolat, érzelem, érzés stb., amelyek néha más szférából is vannak átvéve, más jelentéssel, más tartalommal, de mindenképpen elégtelenek az esztétikai szféra, élmény, tárgy megértéséhez; elégtelenek számra nézve, s egyenként tartalomra nézve. Mert sokkal többféle tartalom, kifejezendő, jelentő van az esztétikai tárgyokban, mint ahány az ilyen fogalom; olyan sokkal több, hogy nevük sincs. Nem is volt rá szükség, mert elmondta őket a művészet; de ha szükség volna is rá, nem tudjuk őket megnevezni, csak a művészet – hiszen ezért művészet, *csak* ezért művészet, mert olyat mond, amit másképp nem tudunk mondani. De egyenként tartalmilag és jelentésileg más, több van az esztétikai tárgyban és élményben, mint másutt. Ugyanaz a mondat – szóról szóra ugyanaz a mondat – más tartalmú, más jelentésű az esztétikai tárgyban és élményben, mint egyebütt. A csak intellektuálisból – elkülönítetből – valami nemcsak intellektuális válik, valami totális. (Rilke „Archaischer Torso Apollo” vége: Du musst dein Leben ändern. Helicon II. p. 41.)¹³⁸ *Ez a fontos.* (A meteorológiai időjelentés és írásműben időről; vagy: Nap kel 4 órakor, s egy írásműben ugyanaz; az utóbbiban a nap csakugyan kel, és lehet, hogy zeng, sugárzik, ragyog – és benne a sors, pl. egy halálra ítéltnek vagy a szobában levő valakinek. [180]

Az esztétikum (s a művészet) végsőig tömörített, de mindent magába foglaló meghatározása: érzékletes tárgy jelentős (jelentékeny) jelentésének konkrét szemlélete; vagy: jelentős (jelentékeny) jelentésű érzékletes tárgy konkrét szemlélete. [193]

A matematikai jelek (α , x stb.) is jelentenek valamit; de ezek csak jeleznek, valami más helyett állnak (mint közönséges használatban a szavak is – *transito*¹³⁹), tehát nem szemléljük őket ezen jelentésükkal, ez külön van tőlük. De még ezeket is szemlélhetjük *konkrétan*: ha ti. magát a betűt nézzük, az ő sajátos alakjában, s megértjük a vonalak beszédét (de nem úgy, mint a grafológus). Akkor ez is esztétikai. [194]

A karc, a rajz nem a papíron vagy a lemezen születik meg, hanem már a látásban: a valóságnak vagy lehetőségnek egyik aspektusa, egyik formájaként. E nélkül önkény volna – így elfogadjuk természetesként. (Így minden új formát, új stílust csak akkor, mikor valóságaspektusát megtaláltuk, megértettük.) [213]

Történetileg meg lehet érteni egy-egy műtárgy vagy stílus milyenségét; de nem magát az esztétikai fenomént s a művészetet; bizonyos, hogy történetileg keletkeztek, történeti fejlődés eredményei – de ennél többet nem is mondhatunk róluk, és semmi konkrétat se vonhatunk le ebből az állításból; csak mindig konkrét helyzetből, konkrét műre; de ez nem ad semmiféle általános értéket és normát; *a formának autonóm története is van. Stílus!*

Szemlélet negatív és pozitív oldala

1) negatív: nem akció

2) pozitív: érzékletes

3) önmagáért való, önmagának elegendő, magában megmaradó

{Simmel szerint valóság és művészet radikálisan más, semmi közük egymáshoz (a pszichológiai folyamat elindításán kívül) – de maga is mondja, hogy valóságtartalmak vannak a művészetben; ha tehát vannak, nem lehetnek elhanyagolhatók; ellentmondás azzal, hogy a műben minden fontos (amit ő is állít). Ez elől az ellentmondás elől menekül a platonizmusba – metafizikája nélkül, (de akkor mi marad, hol van, mi az a harmadik, lényegvalóság, melyből a másik kettő, az empirikus valóságé s a művészeté származik?)}.

{A szubjektum szuverénül alkot Simmel szerint a mű csírájából. A szubjektum alkotja-e azt, hogy ember van, élet van, halál van, ég, levegő, fény, sors, föld, anyag, komikus, tragikus, idő, tér, mű, forma, hang stb. van – amik lényegileg nem mások a művészetben se, mint a valóságban; vagy a művészet mindenről még egy példányt talál ki, a saját használatára? s így mindenből duplum van? de minek? az első nem jó? s ha nem, miért nem jó? de ha nem így van, ha lényegében és eredetében – abban a harmadikban, a valóság-lényegben – a két valóság közös, akkor hogy lehet semmi közük egymáshoz? s ha van, milyen? s ha a mondott dolgok nem a művészet (szubjektum) alkotásai, melyek azok? a művészet a valóságon indul el – nem visz át belőle semmit? akkor miért van rá szüksége? miért nem tud az első lényegvalóságból úgy alkotni, mint a valóság, egy már megvalósult kategória nélkül, azzal való kapcsolat nélkül? ha pedig nincs rá szüksége, miért indul mégis belőle? s ha átvisz belőle valamit, mennyi az, mit visz s mit hagy ott? vagyis mennyi az, amennyit a valóságtól kap, mennyi, amennyit ő alkot? hol kezdődik az ő alkotása? oly kérdések, amelyekre ezzel az elmélettel felelni lehetetlen.

Ha a művészet csak a végső lényegvalósághoz viszonylik (úgy, mint a másik kategória, a valóság), s nem tapasztalati, élménybeli valósághoz, ezzel a valóság – művészet viszonya kérdésének megoldását csak kitoltuk, mert: 1) erről a lényegvalósághoz való viszonyról kellene megállapítani, hogy a művészet nemcsak „látszatát” produkálja-e, nemcsak másolata-e neki (Platón, Plotinos) – s akkor egyre megy, hogy ezé-e vagy a másiké, egyaránt nem autonóm, nem szuverén; 2) a viszony megállapításához kellene ismernünk azt a másikat, de nem ismerjük (x-et y-nal). }

A művészet az *egész* valóságban gyökerezik, de viszont csakis a „valóságból” nőhet ki az *egész* művészet. Korreláció. De ez a valóságfogalom más, mint a mienk, a praktikus, racionális stb., vagy mint egyik vagy másik művészeti irányzaté (nem azonosítandó egyikkel se); lehet olyan művészeti irányzat, mely csak azt akarja adni, amit ő valóságnak ismer: csak azt ismeri el valóságnak (realizmus, naturalizmus, Zola) – de az *egész* művészet szempontjából az ő különbségtevésük nem áll meg, mert más korok olyat is valóságnak ismertek, amit ők ilyennek nem fogadnak el. A valóság mindaz, ami van, de az is, ami csak elgondolt, érzett stb. – a művészet szempontjából a „valóság” az a másik világ mindenestől, mely a nem művészet, a művészet előtt van: (az összféra is), melynek a tudományos stb. valóságfogalom kritériumaihoz semmi köze. Hogy mégis így nevezzük, ne legyen félreértés – de jobb így, mert ebben minden lehető valóság-fogalom és kategória is benne van. A valóság értékeiben azonban különbség van – s eszerint a művészet értékeiben is. Ami csak egyéni elgondolás, önkény stb. általánosabb érvény nélkül (nem autentikus meggyőződés nélkül), ami nem ágazik el, nem mély stb. – az kevésbé értékes is, s a belőle nőtt művészet dettó. Már ott eldől a művészet sorsa, a valóság szférájában. [221]

Epikai hitel: a valóság, a *tudott* dolog. Odysseia invokációjában, I. 10:¹⁴⁰ [...] (Vö. Teubner kommentár)¹⁴¹ – „valahonnan kezdve” ... a hallgató tudja a történetét s mint valóságot. Aztán: a történet hallgatói – Penelope, Telemachos, a kérők, Odysseus – szereplők is.

Ez a hitel a *mesében*: a mesélő csak *közvetít* olyan dolgokról egy olyan valóságból, mely a hallgatók számára valóság. Nem kitalálásnak tekintik, nem a fantázia játéka érdekli – tudósítás valóságról. Ezért hallgatják oly odaadással. A *mesé hitele*: mindig egy egész világ érzik mögötte; a novella, regény ezt a realizmussal, elhitetéssel igyekszik elérni. Ahol ez hiányzik, megszűnik minden igazi érdeklődés.

Kant nem erről az egzisztenciáról beszél ugyan, hogy valami egyáltalán létezik-e, de erre is érthető, s e tekintetben kell éppen cáfolni, ha így értené valaki, mivel félreérthető

Összféra. Az írott műben az érzékletes tényező (jelentő) s a szellemi (jelentőség) közt a viszony sokféle lehet. Hol a nyelv, a beszéd, a szavak, a kifejezések, a hangok teszik az elsőt, hol mintegy háttérbe szorulnak s a bennük megjelenő tárgyak (táj, emberek, enteriőr stb.), hol a kettő együtt, egybeolvadva, alchimiában.¹⁴² Így van az összférában, s ezért kitűnő paradigma az Ulysses,¹⁴³ melyben minden árnyalat együtt, s legjobb példa a monologue interieur.¹⁴⁴ Külső és belső világ elválasztása az elméletben, a filozófiában – a valóságban egyszerre élünk mindkettőben, s a súlypont örökké változik. Ez maga az élet, mely nem ismeri az elhatárolást, szüntelen hullámmzás. (A tiszta bensőség a misztika.) [250]

A műtárgy: értékek szintézise, egysége.

A valóság kimeríthetetlen. A műtárgy is. De ez nem kvantitatív, hogy ennyi meg ennyi részlet, hanem kvalitatív: ennyi meg ennyi más kvalitású réteg.

A műtárgy mindig többnek látszik önmagánál; egész világot idéz; de nem mint absztrakt szimbólum, hanem épp ellenkezőleg, konkrétságával idéz, ti. amit idéz, mind benne van (összefoglalva, egyszerűsítve stb.), csak el tudjuk olvasni, nyelvét, beszédét meg tudjuk érteni. [294]

Bájos, szép stb. valóságértékek okozta tetszés kifejezése; esztétikaivá válik, mert szemléljük, csak szemléljük, megmaradunk szemléleténél, s nem értékeljük ismereti, etikai stb. kategóriák szerint. Hogy a szemlélet számára – s nem az ismeret, etika stb. – számára – mondanak valamit, ez teszi őket s velük a tetszést esztétikaivá. Az eddigi tévedés az, hogy az ismereti, etikai, vallási, gyakorlati, használati, célszerűségi stb. szférára való felosztás után nem maradt valóság a szemlélet számára, az önmagáért való szemlélet számára, mely megáll a valóság előtt, s nem hasznát ítéli, megismerni igyekszik stb., hanem éppen szemlélni. Ahol erről a szemléletről van szó, csak esztétikai értékeket szemlél (a „szépet”, formát stb.), mint másutt tudományosat, vallásit stb., holott míg másutt a szemlélet csak szemlél egyéb módon konstituált valóságokat, itt a szemlélet maga meg is teremti az esztétikai valóságot; tehát azt, mely valóság, de egyúttal esztétikai, mert konkrétan szemlélt. A szemléletet passzív aktusnak tekintették, mely fölfogja a tárgyak valamilyen (szubjektív) szépség stb. nevezett hatását, holott a szemlélet maga teremti meg e hatás föltételeit, természetesen a tárgy lehetőségei szerint, vele együttműködve, jelentését megértve, hívására felelve. De ez nem másít azon, hogy az esztétikai érték megmarad valóságértéknek: annak sajátos, konkrét szemlélete. [295]

A művészet: a mi nyelvünkön megszólaló világ (a mi nyelvünkre lefordított világ). A világ tulajdonképpen csak így lesz a mienk. [299]

Művészet: kevéssel sokat mondani, kimondatlanul mondani, olyat éreztetni, értetni, ami kifejezetten nincs ott – jelentetés. Ezt a természeti tárgy így sose

tudja, mert az ennek az intenciója nem lehet benne – önmagát egymaga nem komponálhatja újra. Ez csak a feleletben, a dialógusban történhet meg.

A művészet csak akkor lehet világformálás, ha a műtárgy olyan, hogy valóban több mint szó, hang, szín, tetszetős valami stb., hanem ha minden benne lehet.

A művészet a lélek és a világ dialógusának megrögzített eredménye, valami végső, megmaradni akaró, az élet, elmúlás sodra ellen harcoló.

Műfaj és stílus már a *valóságban* – preformálva. Az egyik legfontosabb következmény. A rég hánytorgatott kérdés egyetlen megoldása. Műfajok nem iskolás skatulyázás, nem levegőbe lógó, nem is kényszer, szabály stb., hanem a már elrendeződött, rendszerbe igazodó anyag.

Mi a műtárgy? A fizikai tárgy, a márvány, festék, szó, mondatok, hang? Tudjuk, hogy nem, hanem az élményben megelevenedett, esztétikai élménnyé elevenedett tárgy. Az élményhez s a tárgyhoz hozzátartozik, nem, azonos vele mindaz, ami hatást tesz ránk a tárgyban, ami jelent, ami éreztet, gondolkoztat, s amit a hatás folytán látunk, tehát mindaz, amit mint benne levőt látunk, érzünk, gondolunk (ezek hatása külön kérdés), nem választható el a tárgytól, mert az nélkülök megint visszaalakul esztétikaiból fizikai tárggyá. A tartalom tehát nem a fizikai tárgynak, vagy a minden hatástól, érzéstől, gondolattól megtisztított tárgynak valamilyen kivonata, hanem az egész együtt. De ha ez így van, tessék akkor a tartalmat elválasztani a formától, mikor tartalom sehol sincs forma nélkül és viszont. Tehát: vagy esztétikai tárgy van s benne elválaszthatatlan a tartalom és a forma; vagy elválaszthatók, de akkor nincs esztétikai tárgy. Az egész álokoskodás kétértelmű szavak csereberéje. Más a tartalom az esztétikai tárgyban és a fizikaiban, s szintén más a forma, a kettőt összekeverik.

menete példák után

mi tehát az érték?

(azután: konkrét; érték autonómiája)

Az érték: valóságérték. (Eddig általában beszéltünk esztétikai értékről: jelentő-jelentés azonossága; s minden tárgy külön érték. Mi benne minden alkalommal a sajátos – a közös végső mellett? Amint már a példánál s azután is mondtuk: valóságérték.)

Művészet és valóság viszonya. (Eddigi esztétikák, művészetfilozófiák absztraktak beszéltek valóságról, azért nem jutottak eredményre. Meg kell tudnunk, melyik valóság.)

Hol, milyen ez a valóság?

Összféra

Hívás (Eddigi esztétikák absztrakte beszéltek művészi alkotásról; úgy: önkény; merőben szubjektív; de tudjuk, hogy nem az; szubjektum és objektum igazi viszonyának ismerete kell; az objektum aktivitása, szerepe. [329]

Mitológia. Az istenek nem akármikor jelennek meg. Ahogy a mindennapi életben konfliktusok, krízisek, veszedelmes pillanatok, szorongás, félelem, ünnepélyesség, felmagasztosulás, átszellemülés, élet-halál harc, meghasonlás, rémület, borzalom és hasonló rendkívüli momentumok bukkannak fel, úgy jelennek meg az istenek – és úgy születik meg a mitológia. Mint ahogy így születik meg a művészet. Mind a kettő a jelentő világ árjának hulláma, vele azonos anyagból való, csak intenzívebb, több, fontosabb, tehát hívó, kihívó, követelő. [330]

Hogy minden hang stb. milyen fontos: a Perelj uram¹⁴⁵ és Nincs már szívem¹⁴⁶ – [...] Arany: Lacikonyha [332]

Az esztétika feladata: az esztétikum megismerése és értelmezése. Előbb a maga lehető tisztaságában kell megalkotni, s aztán vonatkozásait feltárni. Elfogulatlan vizsgálat, pontos analízis, pozitív kutatás. Nem normákat felállítani, de nem csupán leírni; *feltételeket megállapítani*, az esztétikai szféra, az alkotás stb. sajátos struktúráját, logikáját, dialektikáját. Megérteni analízissel. A normákat a művészi gyakorlat termeli az esztétikai igénnyel kapcsolatban. [333]

Az esztétika (művészetfilozófia), ha függetleníteni akarja magát a többi filozófiai diszciplínáktól és a filozófiai irányok sorsától ...

Megteheti

Meg kell tennie

A sokféle művészet (hely, történelem és műfaj szerint) s mégis egy. [334]

Az I. részben mindig csak *lehetőségről* – ami ha megvan: az érték és autonómiája milyenségének *szükségességéről*.

Tehát az I. végig feltételesen, hipotetikusán. [335]

Az I. 1.2.3.4-ben többször azt, hogy az esztétikai szféra jogos-e, s megilleti-e külön tudomány, az esztétika. 1. egészen pro. 2. részben; 3. [!] 4. kontra. Mindig hipotetikusán 1.2.3.4. végén mindig: Ha ..., akkor a feladat ... [336]

Hogy milyennek *kell* lennie az értéknek: felsorolni, hogy milyen sokféle műfaj, művészet stb. kell elférjen benne, s mennyi stílus, irányzat stb. S ha lehet: természeti és művészeti együtt. A művészet jelentősége, helye az ember életében

(indokolttá teszi a külön filozófiai ágat). Keletkezése – a pszichológiai, történelmi, társadalmi, biológiai stb. processzus már nem ide tartozik. A művészetnek, mint mindennek, lehet szociológiája, pszichológiája, történelme stb., de az esztétika nem pszichológia, nem szociológia stb. [337]

A tudat, az élmény, az ítélet: világ, társadalom, hist [...] egyén. [338]

Az esztétikai szemlélet előtt elvonul a művészet birodalma sok ágazatával, a zene, költészet, irodalom, képzőművészet, díszítőművészet, mind, ami volt s még lesz, mindnyájáról azt tartja, hogy egy birodalomhoz tartoznak, *kell* tehát lennie valami *egy* és közös princípiumnak bennük, mely mindnyájuk közös szféráját megteremti. Az esztétikai eszmélet szerint tehát, mivel van sajátos esztétikai terület, lehetséges számára sajátos tudomány is, az esztétika, ha pedig lehetséges, akkor kell is lennie. De ebből nem következik, hogy csakugyan van. Az eszmélet tévedhet. Voltak elméletek, amelyek tagadták az esztétikai [...] [339]

Példák, definíciók, autonómia után.

Esztétikai szféra.

És most – amit elején néhány mondatban csak vázlatosan vonaloztunk körül – egész terjedelmében és határozottan megállapíthatjuk: az esztétikai szféra érvényességi területét. Oly probléma, amit az esztétikák eddig általában vagy fel se vetettek, vagy ha igen, egyoldalúan, töredékesen válaszolták meg. Tehát mindannak összességét, ami esztétikai élmény tárgya, esztétikai fenomén lehet
összféra

menet: példák; definíciók; autonómia; valóság (Simmel); hívás; beszélő univerzum; a mindennek nyelve; az esztétikai szféra felelet a hívásra (művészet)
ezután: hívás [340]

[PRÉDIKÁCIÓVÁZLATOK]

[Ms 4556/100] ZV 931.

Máté 3. 4–6: Jánosnak a ruhája pedig teveszőrből vala, és bőrvő vala a dereka körül, elesége pedig sáska és erdei méz. Ekkor kiméne őhöz Jeruzsálem és az egész Judea és a Jordánnak egész környéke. És megkeresztelkedének őáltala a Jordán vízében, vallást tévén az ő bűneikről.

- 1) János, a próféta. Külseje, életmódja.
- 2) Próféciaja, prédikációja. „Térjete meg.”
- 3) Nem keresi a maga dicsőségét, hírt, rangot, vagyont.

4) Ma is van ilyen próféta: Gandhi. Házi szöttes. Ellen-nem-állás. Fegyvertelen forradalom, szelídséggel, alázattal, ellenségei szeretetével: s ez a legveszedelmesebb az angol világbirodalomra.

5) Mi is csak így állhatunk talpra: lemondás, áldozatok árán. Nem fényűzésben. És megtérve.

[Ms 4556/101] *Pünkösöd ZV 931.*

János ev. 16.7: Jobb néktek, hogy én elmenjek, mert ha nem megyek el, nem jön el hozzátok a Vigasztaló; ha pedig én elmegyek, elküldöm ti hozzátok.

1) A keresztyén egyház ünnepei közt Pünkösöd sajátos helye. Kevesen értik jelentőségét. Akkor értjük meg leghamarabb, ha hatását tekintjük, a tanítványokat nézzük.

2) Krisztus azt akarta, hogy legyen neki a világban egyháza. Ez volt munkájának célja, ezért mindent megtett. Mit tehetett még? Szükség van még Pünkösödre? Krisztus jól ismerte az emberi természetet. Hogy indulhattak volna harcba a gonosz világ ellen?

3) Szentlélek kitöltése után: bátor kicsiny csapat a sokasággal szemben. Péter hitvallása: aki azelőtt megtagadta, most bizonyosságot tesz róla. A Szentlélek szólt belőle – s megteremtette a Krisztus egyházát, Krisztus testét. A Lélek ereje!

Ap. Csel. 19,1.2: Pál pedig eljárván a felsőbb tartományokat, Efezusba érkezék, és mikor némely tanítványokra talált, mondván nekik: Vajon vettetek-e Szentlelket, minekutána hívővé lettetek?

1) A nagy ünnepek: nagy események emlékei. Pünkösöd is. Csak emlékkövek? Magunkbaszállás napjai kell legyenek: hogy velünk is megtörténjék, ami akkor történt! Ma is szól hozzánk a kérdés: Vettetek-e Szentlelket?

2) Ez a legégetőbb kérdés nemzetünk élete szempontjából. Hol a régi nagy Magyarország? Parancs szól hozzánk – de mi a feltétele teljesítésének? Önzetlen, tiszta lelkű, egymást megértő emberek. Ilyenné csak a Szentlélek tehet.

3) A magyar református anyaszentegyház szempontjából. Mivé lett ez az egyház? Hol a baj forrása? A gyógyulás csak Isten Szent Lelke által lehetséges. – Minden, amit Jézus hozott, a Szentlélek által lesz a mienk.

[Ms 4556/110] 932.

Máté 7:21: Nem minden, aki ezt mondja nekem: Uram! Uram! megyen be a mennyek országába, hanem aki cselekszi az én mennyei Atyám akarátát.

1) Termés vizsgálata. Élet-halál harc, küzdelem, mint még soha. Ellentétes táborok egymással szemben. Keresztyén, hívő, hitetlen.

2) Ellenségeink: meghódítani családot, iskolát, tudományt, ipart, kereskedelmet, mezőgazdaságot, politikát.

3) Mi: Isten akaratahoz alkalmazni mindent. Régi, kipróbált mód.

4) De ehhez munkára hív, cselekvésre. Ellenségeink nemcsak beszélnek – tesznek; nekünk is így kell. Nemcsak mezei, ipari stb. munka – lelki munka. Küzdeni, harcolni.

[Ms 4556/123] 933.

Máté 20:21,22.

1) Az Úr megy, hogy meghaljon; a tanítványok, hogy osztozkodjanak. Ő, a Fejük, a legvégsőt megtenni; követői: maguk dicsőségét és hasznát keresni.

2) Jézus eszméje a nagyságról; a tanítványok, s általán az emberek eszméje. Mások fölé emelkedni. Ez a két eszme ma is küzd egymással.

3) Az igazi nagyság: embertársaink megszabadítása, hogy azzá legyenek, amire elhivatottak.

4) Jézus a nagy Szabadító: megszabadít az önzéstől, erkölcsi alacsonyságtól.

[Ms 4556/124] 1941. *Tanév vége*

Máté 20:28: Az embernek fia nem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem, hogy ő szolgáljon és adja az ő életét váltságul sokakért.

1) Világi mérték: parancsolás; isteni mérték: szolgálat. – Nap, felhő, fű, fa, kalász, madár; mikroszkopikus lények.

2) Tanév végén: bizonyítvány szolgálatról.

3) Iskola: készület szolgálatra. Hogy tudjanak az életben szolgálni: családot – közösséget – egyházat – hazát. Önzetlenül, híven, odaadással.

4) Példa: Jézus. Élettel.

[Ms 4556/144] *Újév 934.*

Máté 10:28: Ne féljete azoktól, akik a testet ölik meg, a lelket pedig meg nem ölhetik; hanem attól féljete inkább, aki mind a lelket, mind a testet elvesztheti a gyehennában.

1) Előre nézünk. a) mégis szép az élet; b) mégis félelmetes az élet. – Jézus a hadvezér, kiküldi seregét. Isten ügye.

2) Mitől ne féljünk. Ne féljünk az emberektől. A vallásos meggyőződés szabadsága. Gyávaság. Akkor se féljete, ha többségben vannak ellenünk. – A hit vértanúsága.

3) Félténivalónk mégis van. A magyar népet: hitetlenségtől, közönytől, egyetlenségtől, anyagiasságtól, fényűzéstől – áldozatkészség és hősiesség kiveszésétől.

4) Kitől félünk. Az Isten félelme. Aki meg akar maradni az Isten mellett, református keresztyén, a magyar sors, magyar kereszt, a magyar reménység hordozója akar lenni: Mi nem félünk senkitől, csak az Istentől.

[Ms 4556/145] 934.

Rom. 7:24,25: Oh én nyomorult ember! Kicsoda szabadít meg engem e halálnak testéből? Hálát adok Istennek a mi Urunk Jézus Krisztus által.

1) Új kenyéri úrvacsorára készülünk. Bűnbánattal. Van-e rá ok? Nézzünk széjjel a világban. Dollfuss kancellár meggyilkolása, bombák robbanása, háborús készületek, fegyverkezés, rémtettek. Felfordult világ, bűn hatalma mindenfelé.

2) Gazdasági nyomorúság, munkanélküliek milliói. a) szívtelen gazdag; b) léhák, mulatozók sokasága; c) öngyilkosok serege.

3) Mi mindennek az oka? Rossz politika – rossz gazdálkodás? De mi ezeknek az oka? Eltávolodás Istentől! – Nézzük meg Magyarországot, a mi egyházunkat, a mi falunkat, a mi családjainkat!

4) Csak a visszatérés Istenhez – Krisztus által!

[Ms 4556/149] 935. márc. 15.

II.Kor.12:10. Gyönyörködöm az erőtlenségekben, bántalmazásokban, nyomorúságokban, üldözésekben és szorongatgatásokban Krisztusért; mert amikor erőtelen vagyok, akkor vagyok erős.

1) mivel gazdagította a keresztyénség a magyar nemzetet

2) márc. 15. keresztyén tartalma; szemben a világ gondolkodásával; „erő az erőtlenségben”;

3) márc. 15. magyar vérrel szentelte meg ezt az igazságot;

4) az erőtlenek ereje nagyobb, mint az erőseké; bukásban nagyság; az igazság ereje; legyőzöttek győzelme;

5) ma is ebben lehet erőnk; példa: megfeszített Krisztus, feltámadása.

[Ms 4556/150] 935.

Máté 25:40: Felelvén a király, azt mondja majd nékik: Bizony mondom néktek, amennyiben megcselekedtetek eggyel emez én legkisebb atyámfiái közül, én velem cselekedtetek meg.

- 1) Október 6. aradi 13
- 2) Árvanap. E kor nagy hatalma: a nyomor. E kor élete, keresztyénsége, műveltsége a nyomor mérlegén méretik meg.
- 3) A megmértetés: találkozunk a nyomorral. a) koldus; b) téli hidegben gyermek; c) elhagyatott halála;
- 4) Nem az a bűnünk és átkunk, hogy nyomor van, hanem, hogy nincs, aki segítsen rajta. Elmulasztott alkalmak. Hősökre van szükség – s helyette tehetetlenek.
- 5) De itt kezdődik a kegyelem világa. A mások nyomorúságának tükrében meglátom a saját tehetetlenségem. Az ébredő lelkiismeret. Országos Református Szeretetszövetség. Találkozásunk Krisztussal.

[Datálatlan prédikáció-vázlatok]

[Ms 4556/391] *Húsvét. I.Kor.15, 1–8.*

minket abban a hitben és tudatban neveltek, hogy Krisztus feltámadt – de gondoljátok meg, hogy voltak a világon napok, amikor Ő még nem támadt fel, amikor a sírban és halott volt: szörnyű napok voltak – a tanítványok szétszaladtak; s aztán elkezd terjedni a híre, hogy feltámadt – de nem hiszik; megjelenik ennek is, annak is. De csak az hiszi, aki maga látta;

nehéz volt elhinni – bár látták csodáit (Lázár), de látták halálát, s hitük megrendült.

De aztán mind többen bizonyítják – és nézzük meg az evangéliumot: másutt egyszerűen tudósít, ennél bizonyít.

Maga Krisztus is megfeddi őket hitetlenségükért (Márk 16, 14) – Tamás (Hit-tél, mert láttál ...)

De némelyek bizonyára azért nem hittek, mert ily nagy örömet nehéz elhinni (mily nyomorra jött)

De azután lassan elhitte mindenki, bizonyossá lett, azok számára is, akik már nem látták feltámadott testét – mert ekkor már a *hívők* érezték, hogy él.

Pál nem könnyen hívő, nehezen is lett azzá – ő nem látta a feltámadottat, de mert hitt, mégis látta.

Őelőtte az hitt, aki látta – azután s most az látja, aki hisz. Pált kövessük, ne Tamást. (a feltámadás bizonyosságának fejlődése: materiálisból lelkivé.)

[Ms 4556/393, 395] *Újév. de. Máté 9,16–17*

háború kitörésekor a háborútól várták az átalakulást – hadisarc
háború után a forradalomtól, majd a kommunizmustól
azután jött a keresztyén kurzus: nagy jelszavak, reformok ígéretei, kiszagdák
uralma, földosztás stb. – de mégis egyenetlenségek, gyűlölködés, ezért nem boldogulunk

anyagiasság, élvezethajhászás

az ócska ruhára új posztóból akarunk foltot vetni s az ó tömlőkbe új bort tölteni.
pedig csak úgy újulhat meg minden körülöttünk, ha mi magunk megújulunk,
ha bensőleg átalakulunk: lenn kell kezdeni, családban stb.

1) békében önmagunkkal; 2) család; 3) egyház; 4) haza, nemzet; 5) békében Istennel.

e téren egyháznak nagy föladata, amely a mindent megújító és átalakító Léleknek földi letéteményese.

De az egyházban is sok úgy van, mint a politikai életben: jelszavak, sok beszéd.
Mégis sok helyen megkezdődött az újjászervezkedés.

a) kényszertagok ellen

b) konfirmálás 14 éven fölül: presbitériumok szabják meg, ki vehető föl nagykorúak közé

c) több gyülekezetben 18 éven fölüliek nyilatkozatot írnak alá; mindenkinek el sem fogadják egyházi adóját; gazdagok szegényekét

d) így kevesebb lesz a pap, de csak hivatottak lesznek azzá; nem, mint ma néhol, farkasok a bárányok között

e) péceli konferencia

nagy ünnepi és újévi vizitkártya Istennek

Ma is: Térjete meg! Szüléssetek újjá! Boldog új évet! De a boldogságot nézzétek meg a hegyi beszédben!

[Ms 4556/394] *Máté 2,1–2. (vízkereszt) (saját)*

Jézus születése legelőször a pásztoroknak jelentetett meg: egyszerű embereknek, akik mindjárt el is mentek hozzá. S ezután is, mikor tanított, az egyszerű emberek között járt sokat, tanítványait is közölök választotta. De megvolt rá az oka: az akkori „tudósok” nem akarták őt befogadni, sőt legnagyobb ellenségei voltak.

Pásztorok, tanítványok stb. arra engednének következtetni, hogy Jézus csak éppen az együgyűekhez és tudatlanokhoz jött. De a keleti bölcsek példája rácsafol erre. Pál. Krisztusban vannak az isteni bölcsesség és tudomány minden kincsei, de elrejtve, mivel befedve az emberi testnek homályában. Őket a csillag vezette oda, magának Istennek akarata. De az emberi bölcsesség és tudomány attól az időtől

kezdve mindig inkább az akkori farizeusok példáját követte, s a Jézus vallásáról, evangéliomáról azt vallotta, hogy az a szegények- és együgyűeknek való.

S ezért jutott oda a világ, ahol van, ezért háború. Mert más vezetőt választott, mint a csillag, s más példát, mint a mágusoké.

De hát hogyan is lehetne? Neked, művelt embernek, nem kell az Isten? Hát neked nincs lelked – és nincsenek szenvedéseid – nem érzed az örökkévalót?

A bölcssek egyúttal előkelők is voltak. Akkor az előkelők nem akarták bevenni – ma sem. Pedig még nagyobb szükségük van rá. A gazdagok!

Mindenkinek oda kell menni. Ez az Isten országa, mely akkor kezdődött el; a pásztorokkal s a keleti bölcsesekkel.

Az igazi tudomány, az igazi előkelőség jele éppen az: odamenni Őhozzá!

[Ms 4556/397] *Ap.csel.21,27–36. 23,11*

Jókai: a legnagyobb regényíró az élet. Életünk véletlenek, félreértések stb. sorozata.

1) Ez a felolvasott részletben. Pál számára átlátszó, mert mögötte látja Isten akaratát, ki is jelentve. Íme, ez egy darab a mi életünkből. Mi is meglátjuk-e benne Isten kezét?

2) Nézzük meg Páléban. Harmadszor készül Jeruzsálembe, nehéz szívvel búcsúzik Efezus véneitől. Megmondja, tudja, mi vár rá.

Jeruzsálemben: a 7-ik napon ázsiai ismerős zsidók; Trofimusz; az ellenséges tömeg – a másik félreértés, az ezredesé; az egyiptomi ember; láncra verik. Összefüggő láncolat az egész.

3) A mi életünkben.

4) De ott Pál életének folytatása. Ez az út Rómába.

5) Nekünk is sok küzdelmen kell átmennünk.

[Ms 4556/402] *Luk. 9,55.*

az anyaszentegyház egy

miért beszélünk mégis külön katolikus, református stb. egyházról?

a Lélek – s az emberek sokfélesége; már az ősegyházban; s azóta is

történelmi egyházak

a vizsgálat szüksége; nemcsak hogy egyház-e, keresztyén-e, hanem micsoda lelket vett s él-e még az benne?

„Nem tudjátok stb.”

református egyházban élni csak addig, míg a református keresztyén lélek él bennünk, a református egyház lelke: az élő Isten uralma

él-e bennünk e lélek?

belülről az egyház lelke: életfelfogás, erkölcs, szellem, jellemben érezteti hatalmát; a maiak zöme: nem lehel Isten-uralmat

megfogyatkozott a hit; nekünk egyedüli eszközünk; másoknak van más is, nekünk csak ez; a Lélek ugyanaz, de a hit más

így hasznos az ünnep

II. oszt. állampolgárok és felekezetek

egyke, ivás;

[Ms 4556/404] *Luk.2,13,14*

gyermekkorunkban, ma is évenként egy-egy órára karácsony költészete – ezzel szemben ott áll a valóság, az élet;

fenn: költészet; lenn: próza.

Jézus: hogy összeegyeztesse, békét hozzon;

mit jelentett a békesség abban a korban

nyugtalanság kora

ezekhez jön

ma – hasonló kor

béke kell ma is

csak Istenben nyughatunk meg

a békesség útján Jézus megy előttünk

[Ms 4556/406]

Mint egy nagy család, állunk itt, egybefűz bennünket a fájdalom köteléke – már álltunk itt, 3 éve – most egy újabb kötelék. Lelki család, melyben mindenkinek fáj ez a fájdalom, mindenkinek jut belőle; s ki az, aki többet ne vállalna belőle, hogy könnyítsen azokon, akiknek legtöbb jutott?

De ki az, aki az atyai, anyai szívbe be tudna hatolni, hogy onnan csak egy szemernyi fájdalmat is kivehetne magának? Nem lehet behatolni – mint sötét, áthatolhatatlan fal előtt, megtorpanunk.

De ami lehetetlen kívülről, lehetséges belülről. A lélek legbelső rejtekéből – ott, hol e drága halott képe bennetek él; ott, a szomorúság nagy sötétségében valami világít – ez a kép; mert Isten világossága esik reá, s ezt a világosságot sugározza vissza nagy nyugalomban, békéjében. Aki a fájdalommal be tudott hatolni a szív legmélyébe, ugyanaz ott világosságot gyújtott; s aki miatt – fiatok miatt – van a szomorúság, ugyanattól s egyedül attól lehet a vigasztalás. Fiatok képe, Isten világosságának orcáján, vigasztalhat meg titeket. Mert beteljesedett rajta: „Ha mi külső emberünk megromol is, a belső mindazonáltal napról napra újul.” (II.Kor.4,16)

Ő napról napra nőtt és újult; megadás, alázat, Isten akaratán megnyugvás, béke. Úrvacsora nagyhéten – hogy vágyta.

Isten őt megújította, megnövelte, meggazdagította a külső ember megromlásával arányban – s úgy, amint csak a külső ember megromlásának árán lehetett.

Ti remegve gondoltatok erre az órára; „mint a szedett fa”, s most úgy érzitek, Isten kifosztott benneteket; igen, de meggazdagította, aki nektek mindennél kedvesebb. Úgy érzitek most, kifosztott, de majd meglátjátok – fiatalok megtanít rá – mit nyújt felétek: alázatosságot, benső nagyságot, az Ő akaratán megnyugvást, a keresztet. Ő olyat hoz elő a fájdalomból, amit mi elképzelni se tudunk – ott a példa, Krisztus halála.

„Az Úr szemei előtt drága az ő kedveseinek halála.” (Zsolt.116,15)

[Ms 4556/407] *Ján.3,21–23.*

az advent: az üdvtörténet legmagasztosabb ... való készülés: karácsony betetőzése.

Mi az üdvtörténet: az embernek a törvény átka alól való kivezérlése a kegyelem állapotába. A természeti állapot, a törvény alatti állapot átok alatt van: Gal. 3,10: Mert akik a törvény cselekedeteiből vannak, átok alatt vannak.

A megváltó: Esai: „A nép, amely sötétségben ül vala, láta nagyon világosságot, és akik halálnak földében és árnyékában ülnek vala, azoknak világosság támadta.”

Ez a világosság Krisztus.

De hogyan váltott meg? Hogy egyszerűen életét adta értünk, hogy meghalt? Nem: az ő élete és halála egy, aki a megváltást akarja, az ő életét és tanítását is akarnia kell. Őt kell követnünk.

Mi tehát az ő tanítása? A mai textus felel rá: hit és szeretet. Ő minden egyéb törvényt eltörölt, csak e kettőt tartotta meg.

A hit tett alkalmassá, a szeretettel töltjük be a törvényt.

[Ms 4556/408] *I. Adventi. Róm.7,1.*

azt nézzük meg, hogy milyen állapotból milyen állapotra vezérelte Isten az embert; ez az üdvtörténet; ez egy óra alatt el nem mondható.

a természeti állapotból megváltott állapotba, az ószövetségből az újba

1) A törvény a mindenségben: a csillagok, az égitestek járása: mind percre megszabva; ha csak valahol hibbanás történne, világkatasztrófa lenne; minden összefügg, egyik tartja, szabályozza a másikat. Ugyanígy a föld Forgása a Nap körül s a Holdé a Föld körül: ez szabályozza a Föld egész életét. Ennek az életnek a törvényszerűsége, itt is minden összefügg, örök körforgás: a földből a ned-

vesség fölszáll, hogy ismét lehulljon; meleg és hideg váltakozik; élet és halál. Ez az egész mindenség láthatatlan parányokból áll, melyeknek éppúgy megvan a forgásuk, mint az égitesteknek. Ha csak egyetlenegnél hibbanás történné, minden összedőlné. Minden törvény szerint történik, sehol véletlen. Ami véletlen, csak annak látszik, mert nem tudjuk okát. Ilyen a természet és ez a törvénye: ok és okozat. De nem mindig látjuk köztük az összefüggést.

2) erre a nagyszerű világra mégis azt mondja egy bölcs, hogy a csillagvilágok miriádjánál mégis több az ember, aki pedig törékeny, mint a nádszál: mert azok nem tudják, hogy vannak, az ember pedig tudja. Elképzelhető-e, hogy az embernek ne legyen törvénye?

a) *a törvény a nemzetek életében:* ahogy élnek, olyan a sorsuk, aszerint maradnak fönn vagy pusztulnak el: az Ótestamentum tanúsága a zsidóság történetében.

b) *a társadalom berendezésében:* ha nem jó, nem marad fönn; itt is mindenütt ok és okozat;

c) *az egyes ember életében:* az ember test és szellem. A test törvényei; a szellem: gondolkodó és erkölcsi. A gondolkodás törvényei, a gondolkodás határai. De itt csak az erkölcsiekről akarok szólni. Itt újra textus.

Nincs véletlen, minden az ok és okozat alapján. Az Ótestamentum tanúsága: ha ezt teszed, ez a következménye. De itt még kevésbé látjuk az összefüggést. Mert ma teszel valamit, s esetleg évek múlva áll be a következménye. És azzá leszel, amivé magad teszed: amiben nem botlasz, abban máskor könnyebben botlasz. Az egyszer meghajlított vas mindig arra hajlik. A kis hazugságból csalás lesz, ebből lopás, ebből gyilkolás; paráznaság; iszákosság; könnyelműség; gyűlölködés egy szóból stb. Minden összefügg: „Mert ha valaki az egész törvényt megtartja, de vét egy ellen, az egésznek megrontásában bűnös.” (Jak. 2,10) És túl hat az egyes ember életén: „Megbüntetem az atyák vétkeit a fiakban, harmad és negyed ízigen.” (2 Móz.20,5)

Rettenetesen nagyszerű ez az összefüggés, de mégis börtön, lánc, melyben egyik szem összefügg a másikkal. „Mert akik törvény cselekedeteiből vannak, átok alatt vannak; minthogy meg van írva: Átkozott minden, aki meg nem marad mindazokban, amik megíratk a törvény könyvében, hogy azokat cselekedje.” (Gal.3,10; 5Móz.27,26)

Hogy lehet ebből szabadulni? Talán a törvény betartásával? Elég az magában?

„Annak okáért a törvénynek cselekedeteiből egy test sem igazul meg öelötte: mert a bűn ismerete a törvény által vagy.” (Róm.3,20) „Hogy pedig a törvény által senki sem igazul meg Isten előtt, nyilvánvaló.” (Gal.3,11) Sőt: „A törvény pedig bejött, hogy a bűn megnövekedjék.” (Róm.5,20) „A halál fullánkja pedig a bűn; a bűn ereje pedig a törvény.” (I.Kor.15,16) „De a bűn alkalmat vévén, a parancsolat által nemzett bennem minden kívánságot; mert törvény nélkül holt a bűn.” (Róm.7,8)

Tehát törvény nélkül? Nem: „Mert – Róm.2,12 – akik törvény nélkül vétkeztek, törvény nélkül vesznek is el; és akik a törvény alatt vétkeztek, törvény által ítéltettek meg.” (Róm.2,12)

Ki szabadíthat meg e börtönből, e sötétségből? Ember? Nem. Örök törvények ezek, melyeket ember föl sem ér ésszel, nemhogy megváltoztatni tudna. Ha a magunk erejére volnánk utalva, örök sötétségben ülnénk, mint ült a nép sokáig. De Esaiás 9,2: „A nép, amely sötétségben ül vala, láta nagy világosságot, és akik a halálnak földében és árnyékában ülnek vala, azoknak világosság támadta.” Mi volt ez a világosság, majd a következő vasárnapokon.

[Ms 4556/432] *II. adventi: Gal.3,13.*

„Krisztus váltott meg minket a törvény átkától.” – Előzőnek összefoglalása.

Krisztus a határ, a törvény vége, vele új korszak kezdődik, ő maga mondja: Luk.16,16: „A törvény és a próféták Ker. Jánosig valának: az időtől fogva az Istennek országa hirdettetik és mindenki erőszakkal tör abban.” Most már azt látjuk meg, *mi módon* szabadított meg Krisztus a törvénytől, miután azt láttuk, *mért* kellett tőle megszabadítania.

1) a törvény akadály volt Isten és ember között, mert elfoglalta Istennek helyét; minden tisztelet neki adatott meg, amivel Istennek tartozunk; olyan lett, mint a bálvány, mint a katolikusok szent képei; ma is ilyen bálvány a természeti törvény; eltűnt az ember szeme elől Isten kegyelme, mely magát a törvényt is adta, és eltűnt az ember lelkéből a hit, mely a törvény betartásának alapja. Ezért: Róm.5,20: „A törvény pedig bejött, hogy a bűn megnövekedjék.” Ezért kellett törölnetnie a törvénynek, hogy Isten újra láthatóvá váljék az embernek: Hébr.7,18–19: „Mert az előbbi parancsolat eltöröltetik, mivelhogy erőtelen és haszontalan, minthogy a törvény semmiben sem szerzett tökéletességet; de beáll a jobb reménység, amely által közeledünk Istenhez.” Ez a jobb reménység Krisztusban teljesült, Róm.7,4: „Azért atyámfiai, ti is meghaltatok a törvénynek a Krisztus által, hogy legyetek máséi, azéi, aki a halálból feltámasztatott, hogy gyümölcsöt teremjünk Istennek.”

2) a törvény nagy teher is volt, szinte betölthetetlen; mindeme szabály: hogyan és mit egyen az ember, hogyan mosakodjék, hogyan öltözködjék stb., ami mellett megint csak elfelejtette Istent, a saját lelkét és felebarátja iránt való kötelességét; a sok külsőség mellett elveszett a belső, a ceremonia között a tartalom, a lényeg. Krisztus egyszerre a lényegét ragadja meg. Ahogy Pál mondja a tisztátalanságról, Róm.14,14.17.18: „tudom és meg vagyok győződve az Úr Jézusban, hogy semmi sem tisztátalan önmagában: hanem bármi annak tisztátalan, aki tisztátalannak tartja. Mert az Isten országa nem evés, nem ivás, hanem igazság, béke és Szentlélek által való öröm. Mert aki ezekben szolgál a Krisztusnak, kedves Istennek és az emberek előtt megpróbált.” És ahogy Krisztus maga

mondja: Máté 15,11: „Nem az fertőzteti meg az embert, ami a szájba bemegy, hanem ami kijön a szájból, az fertőzteti meg az embert.” A tisztasággal egyformán babonás tisztelet tárgya a szombat, akkor még segíteni sem volt szabad senkin, mert az is munka. Jézus azonban megtöri ezt a törvényt, Máté 12,8–13.

3) Így tehát megszabadultunk a törvénytől, mint Pál mondja: Róm.7,6: „Most pedig megszabadultunk a törvénytől, minekutána meghaltunk arra nézve, amely által lekötve tartattunk; hogy szolgáljunk a léleknek újságában és nem a betű óságában.” Azelőtt a betű uralma alatt állottunk, de Gal.5,18: „Ha azonban a Lélektől vezéreltetek, nem vagytok a törvény alatt.” A régi szövetség ezzel eltöröltetett, s új, lelki szövetség állott a helyébe: Hébr.9,10: „Mert ez az a szövetség, melyet kötök az Izrael házával, ama napok múltán, mond az Úr: adom az én törvényemet az ő elméjökbe és az ő szívökbe írom azokat, és leszek nékik Istenök és ők lesznek nekem népem.”

4) Így tehát nyugodtak lehetünk és boldogok, hogy kiszabadultunk a rettenetes rabságból, a betű rabságából s a sötét börtönből, melyben nem láttuk Istent igazán. De ne örüljünk túl korán, mert ha fölnyitjuk az evangéliumot, a szabadulás okmányát, az ellenkezőt találjuk, azt, hogy a törvény nem múlt el és nem múlik el soha. Máté 5,17–18.21–22.27–29.43–44. – Hát ezt hogy értjük? Úgy, hogy Jézus eltörölte a külső törvényeket, de csak azért, hogy a belsőt annál inkább kiemelje. Őelvette a sok törvény között elveszett az egy legfőbb, pedig ettől függ minden; a külsőség mellett elveszett a lélek, de a lélek indulatjára nehezebb vigyázni. A Jézus törvénye nehezebb, mint az Ótestamentum törvénye. Ha a régi törvényt nehéz volt betartania az embernek, ezt meg éppenséggel lehetetlen a maga erejéből. De ahol a legnagyobb a szükség, ott legközelebb a segítség, mint Pál mondja: Róm.5,20: „A törvény pedig bejött, hogy a bűn megnövekedjék, de ahol megnövekedik a bűn, ott a kegyelem sokkal inkább bővülködik.” Csakis ebben van a mi szabadulásunk, a kegyelemben, ezt értette meg velünk Jézus, amikor a törvény igazi nehézségét bemutatta: Róm.8,2–4: „A Jézus Krisztusban való élet lelkének törvénye megszabadított engem a bűn és a halál törvényétől. Mert ami a törvénynek lehetetlen, mivelhogy erőtelen a test miatt, az Isten az ő Fiát elbocsátván bűn testének hasonlatosságában és a bűnért, kárhoztatá a bűnt a testben, hogy a törvénynek igazsága beteljesüljön bennünk, kik nem test szerint járunk, hanem lélek szerint.” Amire mi nem vagyunk képesek, arra Isten képessé tett bennünket, hogy a törvényt betöltsük, nem a könnyebbet, a betű szerint valót, hanem a nehezebbet, az embernek lehetetlent, a lélek szerint valót: II.Kor.3: „Aki (Isten) alkalmatosakká tett minket arra, hogy új szövetség szolgálai legyünk, nem betűé, hanem léleké; mert a betű megöl, a lélek pedig megelevenít.” És ez a nagy különbség a régi és az új törvény között, és ha Jézus azt mondja is, hogy ő a törvény betartására jött, ez mást jelent, mint a régi törvény betartása: ez a Lélek törvényének Isten kegyelméből való betartását jelenti, s ezért mondja az írás, hogy „a törvény és a próféták Ker. Jánosig valának”, mert itt csakugyan új korszak kezdődik, „Mert – Ján.1,17. – a törvény Mózes által adatott, a kegyelem

pedig és az igazság Jézus Krisztus által lett.” Úgyhogy mégiscsak vége a törvénynek: Róm.10,4: „A törvény vége Krisztus minden hívőnek igazságára.” Tehát a Krisztus által megszabadultunk a börtönből és levetettük a láncot, és már nem is szabad visszatérnünk a törvényhez. Gal.5,4: „Elszakadtatok a Krisztustól, akik a törvény által akartok megigazulni, a kegyelemből kiestetek.” Ezért jött a Krisztus. De ez sem lehet külsőség, hogy olyanná ne legyen, mint a régi törvény volt, hogy azt mondjuk: a Krisztus megszabadított, tehát szabadok vagyunk. Ez megint csak külsőség, s mint ilyen, a régi törvényhez való visszatérés, s ezért a kegyelemből való kiesés. Mi módon segíti Isten az embert e szabadulásban, s miként kell az embernek magának e szabaduláson munkálnia, majd a következő alkalommal.

Délután: Ján.1,19–27. az alázatról.

[Ms 4556/409] *III. Adventi. I.Ján.3,21–23.*

– azzal végeztük a múltkor, hogy Jézus még súlyosabb törvényt hozott, mint a régi volt, s ezt az ember magától be sem töltheti. A nagy újság, a jó hír, az evangélium az, hogy *Isten jó az embernek segítségére e törvény betöltésére*, mindekelőtt azzal, hogy Szent Fiát elküldötte közénk. Mi ez a segítség? Az, hogy Jézus meghalt értünk? Akik így képzelik, nagyon tévelyegnek. Igaz, hogy meghalt értünk, de az ő halálát nem lehet elválasztani életétől és tanításától: az mind egy. Az egyiket akarni a másik nélkül nem lehet: a megváltást akarni Krisztus követése nélkül nem lehet. Az egész Krisztust kell követnünk, s egész tanítását magunkévá tennünk. Hogy erre képesek legyünk, ehhez kapunk segítséget felülről, mert hiszen éppen ez a Krisztus követése – a törvény betöltése.

Azt kell tehát most megvizsgálnunk, hogy: 1) mi tesz bennünket alkalmassá a törvény betöltésére, 2) mi módon töltjük be azt. Erre felel a mai szentige: hit és szeretet.

1) a törvény betöltésére természetsszerűleg csak az alkalmas, az képes, aki megigazult. Mi az tehát, ami megigazít? A cselekedetek? Nem, hanem a *hit*. Róm.3,28: „Azt tartjuk tehát, hogy az ember hit által igazul meg, a törvény cselekedetei nélkül.” – Gal.3,11: „Hogy pedig a törvény által senki sem igazul meg Isten előtt, nyilvánvaló, mert az igaz ember hitből él.” – Mi tehát a hit, aminek ilyen csodálatos hatalma van? Csak elhívése valaminek? Hogy valami volt vagy van? Nem: állandó valami, állandó együttélés Istennel, minden percben. „Hiszek” – az mindig van, nem úgy, mint járok, olvasok, eszem. Ez olyan a léleknek, mint testnek a lélegzés. – Ez a közösség tesz Isten fiaivá: Gal.3,26: „Mert mindnyájan Isten fiai vagytok a Krisztus Jézusban való hit által.” – Ez tesz bennünket az örök élet részeseivé: Sőt örökké él a hit által: Ján.3,16: „Mert úgy szerette Isten e világot, hogy az ő egyszülött Fiát adta, hogy valaki hiszen őbenne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen.” – Ez ad az embernek emberfeletti hatalmat:

Máté 21,21–22: „Jézus pedig felelvén monda nékik: Bizony mondom néktek, ha van hitetek és nem kételkedtek, nemcsak azt cselekeditek, ami e fügefán esett, hanem ha azt mondjátok e hegynek: Kelj fel és zuhanj a tengerbe, az is megléssen; És amit könyörgésteekben kértek, mindazt meg is kapjátok, ha hisztek.” A törvény betöltése, a Krisztus követése nagyobb nehézség, nagyobb csoda, mint a hegy ledöntése – de megnyerhetjük, ha *hittel* kérjük. Tehát tudjuk, mi tesz bennünket alkalmassá a törvény betöltésére.

2) az a kérdés most már, *mi módon* töltjük be? Azelőtt sok módja volt és sok minden kellett hozzá, most csak egyetlenegy: a *szeretet*. Máté 22,35–40: „És megkérde őt közülök (farizeusok) egy törvénytudó, kísértvén őt és mondván: Mester, melyik a nagy parancsolat a törvényben? Jézus pedig monda neki: Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből. Ez az első és nagy parancsolat. A második hasonlatos ehhez: Szeresd felebarátodat, mint magadat. E két parancsolattól függ az egész törvény és a próféták.” – A szeretet az, ami minden rossztól megszabadít, akit szeretünk, azzal szemben betöltjük a törvényt. Róm.13,8–10: „Senkinek semmivel ne tartozzatok, hanem csak azzal, hogy egymást szeressétek; mert aki szereti felebarátját, a törvényt betöltötte. Mert ez: Ne paráználkodjál, ne ölj, ne orozz, hamis tanúbizonyságot ne szőlj, ne kívánj, és ha valamely más parancsolat van, ebben az igében foglaltatik egybe: Szeressed felebarátodat, mint tenmagadat. A szeretet nem illeti gonosszal a felebarátot. Annak okáért a törvények betöltése a szeretet.”

Hogyan kell tehát hinnünk, hogy megigazuljunk? Ahogy Jézus Krisztus mutatta. Hogyan kell szeretnünk? Ahogy ő tanította. Ján.13,34: „Új parancsolatot adok néktek, hogy egymást szeressétek; amint én szerettelek titeket, úgy szeressétek ti is egymást.” Ilyen módon vált ő meg bennünket, nem pedig azzal, hogy egyszerűen tudomásul vesszük, hogy meghalt érettünk. Így igaz a Róm.5,18: „Bizonyára azért, miképpen egynek bűnesete által minden emberre elhatott a kárhozat, azonképpen egynek igazsága által minden emberre elhatott az életnek megigazulása.”

délután: Gal.5,16–25.

[Ms 4556/410] *Karácsony I. Gal.4,4–7.*

I. Sokan vagytok? Még közvasárnap is kevés volna. – Isten nélkül senki és semmi fönn nem állhat. Még a hitetlenek is erkölcsöt föltételnek tartják. Szegény magyar nép, nem volt még elég...? Csak panaszkodni és káromkodni.

II. És kevesen vagytok, ha azt nézem, hogy karácsony van. Mert nincs itt mindenki, pedig mindenkinek itt kellene lennie. S ha mindenki tudná, mit jelent e mai nap, itt is lenne, lehetetlen, hogy elmaradna. Az ember természeténél fogva szereti az örömet, és mi van nagyszerűbb öröm a mindenségben, mint Krisztus születése – mint megrendítőbb gyásznapi az ő halálánál? Aki fel tudja fogni, mit jelent e két esemény, legnagyobb boldogságának tartja, ha része lehet benne.

Krisztus születése napján az Ég leszállt a Földre, halála napján a Föld felment a mennybe – eggyé lettek egymással Isten és ember, az örök és az elmulandó. Nincs semmi ehhez fogható öröm és csoda. Ezt ünnepeljük. Nem Istennek van szüksége ünneplésünkre, hanem minekünk – tulajdonképpen állandóan ünnepelnünk kellene, mégis megvan ezen ünnepek jelentősége: kivétel nélkül mindnyájan együtt járulunk az Úr elé örömünket bemutatni. De tévelygés azt hinni, hogy elég e 2-3 nagy ünnepet megülni – még ezzel is vétkeznek. Azt hiszik, kvittek Istennel. Társadalomban: látogatás, névjegy, gratuláció. Önzés és hiúság. Nem részesei az örömnnek. Mindenkinek ide kellene sereglenie.

III. Mi van ehhez fogható öröm?

Ha egy házaspárnak, mely egymást szereti, gyermeke születik... Egy nagy úrnak... Jó uralkodónak.

Születik egy gyermek, egy fiú, aki mindenkire egyformán közel áll: megszületik a legegyszerűbb gunyhóban stb. egyszerre mindenütt; amikor nálam, nálad is stb. A legnagyobb uralkodónak, Istennek fia. Mindenkire egyformán közel áll, mindenkinek öröme egyformán tökéletes. Ilyen a Krisztus születése: nem egy helyen van, mindenütt, minden embernél van.

IV. De még ez nem minden. Minden gyermekkel, aki e világra születik, most is, ebben a pillanatban, még egy testvér is születik: a Krisztus. Ahol egy gyermek születik, ott tulajdonképpen mindig kettő születik, két egytestvér: az egyik a Krisztus. Mindnyájunkkal, veletek, velem stb. megszületett a Krisztus, a mi testvérünk. Igen, a legnagyobb uralkodónak fia velem együtt született, s az én testvérem. De ha ő a mi testvérünk, s mi az ő testvérei, akkor mi is fiai vagyunk annak, akinek ő fia. Az Isten, a félelmetes stb. Jehova azóta igazán atyánk nekünk, amióta Krisztus a testvérünk. Azelőtt nem tudott az ember megállni Isten előtt, mert maga volt – most minden ember előtt külön-külön ott áll Krisztus, s mindnyájukkal együtt, s így állunk meg Isten előtt, s már nem egyedül kiáltjuk, hanem ő velünk, bennünk: Abba! Atya! – Mózes. De most Isten fiának társaságában állunk meg atyánk előtt.

Ez az igazi testvériség, mely minden embert összeköt egymással, s az igazi fiúság, mely minden embert összeköt Istennel.

V. De még más is következik: nemcsak hogy nem vagyunk már többé szolgák, hanem fiak, s így mind testvérek, de az is, hogy fiúk lévén, Istennek örökösei vagyunk Krisztus által. Mi az örökös?

Majd minden a mienk lesz, ami Istené. Az idők végeztével? Nem, már most: amint fiak leszünk, igazán Isten fiai.

Mindezt meghozta nekünk a Krisztus eljövetele, a mai nap: szolgaságból Isten fiaivá, Krisztus testvéreivé és Isten örököseivé lehettünk. Akarjátok-e ezt? Ha nem akarjátok – ez maga elég kárhozat, elég bűnhődés. S ha akarjátok, maga az öröm elég jutalom.

Ha nem Isten fiai lennénk, amikor a fiúságnak örvendünk, ha nem Isten ereje tartana bennünket: el sem hinnők ezt az örömet.

du. Luk.2,1–14.

Miért lett Isten emberré? Ki nem csodálkozik ezen? Istennek emberré létének senki a világ bölcsei közül nem értette, sőt a zsidók botrányozásnak, a pogány bölcsek bolondságnak tartották ezt a hitet.

Valóban csodálnivaló, de ne botrányozzunk meg rajta. A kérdést megfejtették az angyalok, amikor a Krisztus születésének örömeiben Istennek dicsőséget, embereknek békességet hirdettek: ezért jött az Úr.

I. Kétségtelen, hogy Krisztus váltságunkért és üdvösségünkért jött e világra. De mért választotta Isten épp ezt a módot?

a) első ok: Isten dicsősége; Isten mindent magáért, magától cselekszik; Istennek végtelen hatalma fénylett a világ teremtésében, de mégsem mutatódott utolsó és legnagyobb cselekedete hatalmának; az Isten emberré léte isteni hatalmának legfelsőbb és legnagyobb cselekedete: mivel jobbat és nagyobbat nem alkothat Isten annál, hogy Istent emberré tenné, embert Istenné.

Nagyobb dolog a bűnös ember igazítása, hogysem az eget és föld teremtése. Isten a teremtésben minden teremtettnél maga mivoltát és természetét adta. De emberré létében isteni személyét és azzal együtt isteni természetét adta nekünk. Azért amennyivel nagyobb és felségesebb az isteni személy minden teremtettnél, annyival nagyobb az Isten Fiú testesülése a teremtésnél.

b) végtelen szeretete és irgalmassága ebben mutatkozik meg leginkább. Isten úgy szerette a világot, hogy egyetlenegy Fiát adta. Valakinek szeretetét hozzánk két dologból szoktuk ismerni: vagy nekünk adott ajándékok nagy voltából, vagy magának nyájasan hozzánk adásából. Ebben mindkettő benne van.

c) igazságának legnagyobb és leghatalmasabb cselekedete.

d) feneketlen bölcsessége: emberi öltözetet vőn fel, olyan köntőssel ruházták, mint mi: ezzel a hasonlatossággal megszeli és magához édesíti az emberi akaratot.

II. Második ok: az embernek felmagasztalása, tisztessége, haszna.

Igaz, hogy Isten magáért cselekszik mindeneket, de a maga dicsősége után a mi hasznunkat nézi. – Nagy tisztességben teremté Isten az embert: maga hasonlatosságára formálván, de a bűn megrontotta. A megváltásban ő maga öltötte föl a mi hasonlatosságunkat. Noha pedig csak a Krisztus embersége emeltetett az isteni személyek egyesülésére: de ezáltal az egész emberi természet nagy méltóságra jutott, mert Krisztus atyafiságába öltözött. Semmivel hatalmasban magához nem vonhatta Isten lelkünket, semmivel folyamatosabban nem gerjeszthette akaratunkat a tökéletességre, mint maga tulajdon példájával. Sok szép parancsot adott Isten az embernek, de nem volt fogantatja. Krisztus megmutatta teljesítésüket.

Mi bírhat bennünket inkább hitre és szeretetre?

du. I.Ján.3,1–3.

1) Olyan időtájban mondhatta ezt Jézus, mint ez a mostani: a mezők tele áldással, rengő kalász, sárga táblák: rajta az élet; ő látta azt, hogy Isten mindent megadott az embernek, minden szükségletéhez valót, bőségesen – és nem is azon aggódott, hogy nem fogják learatni; tudta, lesz majd annyi munkás, amennyi kell hozzá; s mégis azt mondja: kevés a munkás; mert ő följebb emeli tekintetét; más mezőkre, ahol emberek teremnek, lelkek, és azoknak cselekedetei, lelkeknek halászhálói; és ott azt látta, hogy (szemben a mezők áldásával) rengeteg a nyomorúság, tévelygés stb. – de egyben a léleknek másra, jobbra hivatottsága; végigtekintett az egész világon, végig a következő nemzedékeken és korokon, látta az akkor élő és az eljövendő milliókat (a ma élőket, minket is), könyörült rajtuk: én ezt mind meggyógyítom, megmentem! emberfölötti vállalkozás; ott állt egyedül az akkori világnak egy kicsiny zugában – magános ember – s amit látott, arra mutatva mondta tanítványainak: íme, mily rengeteg aratnivaló, azt mind be kell takarítanunk, de kevés stb. kérjétek stb.

2) Az akkori világban ugyancsak sok baj, háborúk, inség, rabszolgaság stb. kifelé ragyogás és biztonság, de Jézus látja, hogy mindez pusztulásra ítélve. Jézus nem lát benne semmi biztonságot, csak egyet! Lesz majd, aki megmenti, ami megmentésre hivatott, s a munkások által megtartja az életet, hogy el ne vesszen. De mire alapít Jézus, mi az az egy, amiben ő bízik? valami új gazdasági, szociális, politikai program, háborúk stb.? nem; megmondja Péternek, miután vallást tett róla; erre a kösziklára építem stb. (Máté 16,18) – ti. a hitre s erre a lelkültre. A köszikla az ingó, veszendő, nyomorult világban – s íme, az aratók, akikben ez a lelkiület van. Milyen is volt az akkori világ? Császár, hadsereg, közgazgatás, közjog stb. – s minden nép egyesítve: mintha az örökkévalóságra volna szerkesztve. Ha valaki azt mondta volna: mindez hamarosan elpusztul, kinevették volna; s aki elhitte volna: politikában, diplomáciában, hadseregben stb. kereste volna a menekvést. Ha valaki azt mondta volna: nem ezek – hanem azok a kicsiny bujkáló, szegény gyülekezetek mentik meg a világot, kinevették volna. Pedig ez történt. Az akkori világ, mint egy tökéletesen fölszerelt óriási hajó, melyen mindenki rajta, mentőcsónakok, övek stb.; néhány ember felállít rajta egy keresztet, s csak az menekszik meg, aki ebbe kapaszkodik. Ez a csoda, mint a kereszthalálé, érthetetlen: a legnagyobb csodája Jézusnak! Nem a hatalmasok értették meg, hanem az egyszerűek, akikben azonban Jézus lelke élt, az a Péter, aki így szól a gyülekezethez: 1Pét.5,8–9. – s azok, akikhez szólt. – Rajtatok nyugszik a világ sorsa: a ti hiteteken, józanságtokon, kitartástokon.

3) Ma is körüljár az ellenség és szörnyen pusztít. – Ma is sok az aratnivaló. – És most, hogy az aratás idejét éljük s visszagondolunk Jézus szavára, nekünk is nem azon kell aggódnunk, hogy ki aratja le a búzát, mert ez meglesz, hanem hogy teremtsük meg a lelkek békéjét, harmóniáját, boldogságát, mert e nélkül a másik aratás sem ér semmit. – Ma is az ellenség támadásai s a nyomorúságok

közt miben keresünk menedéket? Politika, diplomácia, hadsereg stb.? Hiszen mindez kell – de egy se fog megmenteni. Megmondjam, mi? Ugyanaz, ami kétezer év előtt – ha olyan lelkülettel egybegyűlő emberek lesznek, mint azok voltak, a Jézus arató munkásai. Semmi másban nincs menekvés ma sem – álljatok meg emellett. Minden elpusztul – de ezen nem tudnak erőt venni a poklok kapui sem.

Fű, fa, virág csodája. A gyülekezeté. Bár nagy a hitetlenség, egyháztól elfajulás: megmaradtak, ma is összejönnek az emberek stb. Mindent kívül hagyva: üzletet, politikát, gondokat – csak Istenhez! Isten mindenben rendet teremtett: természetben, de az ember lelki életében is. Hogy időnként összejöjjünk: anyagi munka végeztével. (Mily szörnyű volna másként!) Még ott van a lelkekben a szikla, az állandóság sziklája: mely egyben az örökkévalóságé. Arra menekdjünk, s megmenekülünk – és arra takarítsuk be a rengeteg aratnivalót, s megmentjük a világot, de magunkat is (mert együtt állunk s bukunk), azért legyünk igazán, aminek lennünk kell, s imádkozzunk együtt, így:

[Ms 4556/413] *Pünkösdi. Ján. 14,25–26.*

először Isten életet adott és ad az embernek, lelket lehelvén bele; de azt akarja, hogy a lélek lelkileg is éljen; a legtöbb ember beéri magával az étellel, mint az állat; pedig az élet is csak ez által ér valamit, mint ahogy minden ez által lesz érték a mi számunkra: Krisztus életének, tanításának, halálának hasznát is csak ez által teszem magamévá; a tanítványok együtt éltek, jártak Krisztussal, mégis mindent csak a Szentlélek után értettek meg, s tettek magukévá.

megerősítette őket:

- 1) értelmileg
- 2) érzelmileg (Péter)
- 3) akaratukat

Szentlélek nélkül nem lehetünk Krisztus tagjai. Pál: nem Krisztusé, akiben Szentlélek nincsen. Szentlélek nélkül Isten fiai nem lehettek, mert a Lélek kiáltja mibennünk: Abba, Atyám, Istenem. Úgy ígér életet Isten, ha a lélek öldöklő bennetek a test cselekedeteit. Szentlélek nélkül igaz hitben nem lehettek, Krisztusról vallást nem tehettek, senki Jézust urának nem mondhatja, hanem Szentlélekben.

[Ms 4556/417] *Luk. 19,10.*

történet elmondása

egy kivetettnek házába lépett be

szavai megmutatják, mily különleges szempontból vizsgálta a bűnt

Általában két szempont: 1) a bűn szigorú felfogása, 2) könnyen vevése, elnézés. Mindkettőtől eltért Krisztus felfogása. Az igazságra vonatkozó felfogása mindenkiénél magasabb. Tökéletes tisztaságot követel. Mégis szájalommal, gyöngédséggel fordul a bukottak felé; s a bűnösök bizalommal fordulnak hozzá, gonoszok köréje sereglenek. Krisztus ott állt az elveszettek közt két érzéssel: szomorúság és remény.

Hogyan gyógyította? hogyan mentette meg őket? Amilyen az emberek felfogása a bűnről, olyan az ellenszerük is. A szigorú felfogás: 1) büntetések, kínpad – majd börtön, száműzetés; de nem javít. 2) különbséget nem ismerő szelídség, mindent megbocsátani – ez sem javít.

Krisztusnak a bűnösökkel szemben alkalmazott bánásmódja éppúgy különbözik az emberekétől, mint felfogása a bűnről. Bánásmódjában három sajátos vonás: résztvevő szeretet, szentség és erő.

Zakeussal szemben a részvét. Ennek hatása alatt mindenét elosztja.

Másik jellemző vonás: isteni szentség. Ez nem taszított el, hanem vonzott.

Csak ilyen módon lehet megmenteni a bűnös embereket. Isten képmását tisztítja.

Ne féljünk Krisztus szigorától, az nem olyan, mint az embereké. Ő másként ítél, mint az emberek. Bizalommal fordulunk hozzá. Ő ma is itt van közöttünk, ma is keresi az elveszetteket, részvéttel, szeretettel. Nélküle nincs mentségünk. De ha hívjuk, betér hozzánk, s megtisztít. „Bűnös emberhez ment beszállásra.” De ha ő bejön, mi is más emberek leszünk, mint Zákeus.

[Ms 4556/418]

I. a keresztség Péter szerint a vízözön képmása, mivel e kettő abban hasonló, hogy belőlük menekültek jöttek ki: a vízözönből Noé és családja test szerint, a keresztségéből mindnyájan a keresztyének lélek szerint.

Krisztus egész élete egy jelkép, az ő emberléte maga is jelkép: ennek a világnak s a másoknak összefüggése, itt minden gesztus kihat a másokra.

II. a bűnbocsánat nem a törvény eltörlését, nem a bűn következményeinek egyszerű megsemmisítését jelenti; a törvény minden betűjének be kell telnie; de egy új tudatot jelent, amellyel a bűn következményeit fogadjuk, s amely új tudat végül aktívvá válik, és Krisztus segítségével eltörli a bűnt; determinizmus és szabadság; ubi spiritus Domini.¹

[Ms 4556/420] *I.Kor.13,1.2.3.13.*

mért mondja ezt az apostol, ő, aki tudós, szónok, hívő, adakozó volt? nagy dolognak kell lennie a szeretetnek

Énekek éneke szerint a „szeretet erős mint a halál.” Én azt mondom: erősebb, a szeretet föltámaszt. Lázár.

I. Családban: anya a gyermekhez, még az állatok is, madarak; anya hogy ápolja ragályos beteg gyermekét élete kockáztatásával; – gyermek az anyához; az én anyám. – de egyiket sem szakítja el a halál, mindenik számára él.

II. Községben

III. Haza: mióta a világ áll, életüket áldozzák érte; 1848.

IV. Egyház: vértanúk kezdettől fogva: A te háznak szerelme megemésztett engem; reformátusok; missionáriusok

V. Egész emberiség iránt: tudósok, hősök, szentek. Szeretet tart fenn mindent.

VI. Isten iránt: ez a legfőbb parancsolat: teljes szívedből és teljes lelkedből és minden erődből és teljes elmédből

és mily hatalmas e szeretet: a bűnöket eltörli: a bűnös nő Jézus lábainál. Luk.7,47.

1) a szeretet kibékít, erősebb a törvéynél

2) a szeretet köt össze Istennel, Krisztussal elválaszthatatlanul: „Mert meg vagyok győződve, hogy sem halál, sem élet, sem angyalok, sem fejedelemségek, sem hatalmasságok, sem jelenvalók, sem következők, sem magasság, sem mélység, sem semmi más teremtmény nem szakaszthat el minket az Istennek szerelmétől, mely vagyon a mi Urunk Jézus Krisztusban.” (Róm.8,38–39.) – legyőzi a távolságot ember és Isten között.

3) a szeretet megvált: „Mert úgy szerette Isten e világot, hogy az ő egyszülött Fiát adta, hogy valaki hiszen őbenne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen.” – legyőzte a kárhozat törvényét; Krisztus szeretetből szenved.

Akiben tehát nincs szeretet, az nem ember, az nem mehet Istenhez sem semmiképpen, mert őhozzá is minden út a szereteten át vezet. E nélkül az ember „zengő érc és pengő cimbalom.”

„Tudom a te dolgaidat, hogy te sem hideg nem vagy, sem hév; vajha hideg volnál vagy hév. Így mivel lágyemeleg vagy, sem hideg, sem hév, kivetlek téged az én számból.” (Jel.3,15–16.)

[Ms 4556/431] Ján.15,5.

nálam nélkül semmit sem cselekedhettek

sóvárgó kor

ma mindenkiben megvan a vágy valami jobb után: de leginkább anyagilag; s azt mondjuk: mi már nem érzük azt meg; mégis igyekezzünk javítani a helyzeten, hogy legalább az utódainknak legyen jobb; hát a lelkiekről nem gondoskodunk? a lélek pusztul! pedig: élni akarunk! betegek; gondoskodjunk a jövő nemzedék-

nek lelkéről is! érezzük, hogy baj van, próbálunk is rajta változtatni; de megfedkezünk a legfőbb orvostól.

az orvos szava:

szólam nélkül!

szülőkhöz és fiakhoz: mindenki Jézusban talál példát!

[Ms 4556/436] *I. Péter 2, 9–10. (reformáció)*

I. mily nagy kijelentés! Kiknek mondja apostola útján az Úr? A gyülekezetnek, az eklézsiának, melyet magának kiválasztott. A keresztyéneknek.

Mert hogy is kezdődött a mi vallásunk, a keresztyénség? Kiválasztással. És kik a kiválasztottak? melyik a „választott nemzetség, királyi papság, szent nemzet”? Talán valami fejedelmek, világ urai, hatalmasok? Nem – a legegyszerűbb emberek, halászok, vámszedők stb. A római világbirodalom egyik legszegényebb tartományában egy zsidó ácsnak a fia kezdi. A szegényekhez, bűnösökhöz jön – ez a királyi nép! Csodálatos. És meghódítja a világot.

De azután a hatalmasok kezére kerül – kialakul a papság világi hatalma, a pápaság. Elvesz, elsikkad az evangélium. Évszázadokon keresztül nélküle van a nép. A kegyelmet, a bűnbocsánatot pénzért árulják. Megint olyan a világ, mint Jézus előtt. Újra előlről kell kezdeni, hirdetni az evangéliumot.

II. reformáció. De Jézus megmondta volt: Ég és föld elmúlnak, de az én beszédeim semmiképpen el nem múlnak.

Az Úr, aki régen próféták által szólt s elküldte Szent Fiát, új prófétákat és új apostolokat támasztott. Új választott nemzetséget, királyi papságot. Vajon a nagyok, a hatalmasok, a pápák, a püspökök közül? Egy egyszerű Ágoston-rendi szerzetes barátot: Luther Mártont. A bűnbocsátó cédulák ellen. Egymagában szembeszállt az egész világgal. 1517. október 31.: 95 tétel búcsú erejére és módjára vonatkozólag: vitára hív fel, vitatkozó nem akadt.

Elképzelni, hogy ma valaki szembeszállna a szokásokkal, törvényekkel. Akkor még veszedelmesebb volt: megégetés járt érte. (Huss) Luther mégis merte. Birodalmi gyűlés előtt – ott csupa fejedelem, főpap, világ urai. „Itt állok, más-ként nem tehetek! Isten legyen kegyelmes nekem!”

Azoknak, kik vissza akarják téríteni, feleli, amit Gamaliel mondott (Csel.V.38.): „Ha emberektől van e tanács, akkor semmivé lesz, ha pedig Istentől van, el nem nyomhatjátok.” Nem emberektől volt. Hamarosan „erdő-mező visszhangzott”. Mint a futótűz, de ez nem pusztított, hanem éltetett: felgyújtotta és megtisztította a lelkeket.

III. Kálvin. De Luther nem végzett el mindent: folytatni kellett. Támasztotta Isten Kálvint: fiatal ügyvéd. Franciaországi állapotok. Bibliáért megégetik embereket. Kálvin is menekül.

IV. Magyar. Nálunk is hamar elterjedt. Magyarországi állapotok. Nép evangélium nélkül, török hódítás, pusztítás. Régi költő írja: Ellenségnek megismered rettenetességét / Nagy sírással ott megeszed ten gyermeked testét.

Ahogy az apostol írja: „Amikor sírt a föld, elerőtlenült mindenki, aki csak ott lakott.” (Ef.)

Ekkor támasztott nálunk is az Isten prófétákat az apostol szerint: „Kikre nem volt méltó e világ: pusztában bujdosnak, hegyeken, barlangokban és a földnek hasadékaiban.” (Héb.)

És kiből lett megint a „választott nemzetség, a királyi papság, a szent nemzet”? Legnagyobb részt a szegényekből, üldözöttekből, a föld népéből. Az vette be az ígét, az őrizte meg, az adta át apáról fiúra, nemzedékről nemzedékre.

Ma is az tartja fönn.

Tudjuk meg azért mindnyájan, hogy kiválasztottak vagyunk, hogy Istennek nagy tervei vannak velünk, hogy ő mireánk bízta az ő Igéjét, mindazt a jót, mit Szent Fia által e világgal közölt. És meg fog maradni, mert nem emberektől van, és „ég és föld elmúlik, de az én beszédeim semmiképpen”.

[Ms 4556/438] *Ján. 16, 23–24. – az imádságról*

eddig Jézus hagyatékából a szeretetről, meg a kevés ideig várásról; most: hogyan kell várni – imádkozva. Az apostolok is így várták a Szentlelket: „mindnyájan egy szívvel lélekkel foglalatosak valának az imádkozásban és könyörgésben.” (Acta 1, 14.)

I. mi az imádság és mért kell imádkoznunk

értelmünknek és erkölcsünknek van szüksége rá

a) Istennel társalogván tőle tanulunk, megvilágosítatunk; eszköz, mellyel bölcsességet nyerünk; eszköz, mint a kéz

Jézus is imádkozott folyton

b) erkölcsi gyöngeségünkben megerősít: a jó társaság haszna

orvos pulzust tapint, szívet hallgat, tüdőt hallgat: ima a mi erkölcsi életünk szívverése, a mi lelkünk lélegzetvétele

II. hogyan kell imádkozni

1) megtisztulva, megbocsátva, kibékülve; a nápolyi gyilkos segítséget kér a gyilkosság sikeréhez; keressétek előbb Isten országát

2) minden egyéb gondolatot kirekesztve; nem a szó, hanem a lélek odaadása

3) állhatatosság, kitartás

4) Krisztus nevében

Ha így imádkozunk, hozzánk is eljön a Szentlélek és „mindent megkapunk, hogy a mi örömünk teljes legyen.”

Kétféle kiválasztás van: az egyik látható, a másik láthatatlan; az egyik a vilá-
gé, a másik Istené.

Milyen a világ kiválasztása? kiket választ ki a világ? a gazdagokat, előkelő
származásúakat, tudományosakat, másoknál többen beszélőket stb. szóval a vilá-
gi dolgokban kiválókat.

Kiket választ ki Isten? A tisztaszívűeket, a könnyörületeseket, a felebarátjukat
szeretőket, a szenvedőket, az elnyomottakat, a szegényeket.

Vegyünk sorba néhányat és nézzük meg, mit mond a világ és mit mond Isten
a kiválasztottakról.

1) *gazdagok* – a világ vélekedése szerint boldogok, ellenben Jézus: „Jézus
pedig monda az ő tanítványainak: Bizony mondom néktek, hogy a gazdag nehe-
zen megy be a mennyeknek országába. Ismét pedig mondom néktek: Könnyebb
a tevének a tű fokán átmenni, hogynem a gazdagnak az Isten országába bejutni.”
(Máté 19,23–24.)

Másutt: „Boldogok vagytok ti szegények, mert tietek az Isten országa. Boldo-
gok ti, kik most éheztek, mert megelégtettek. Boldogok ti, kik most sírtok, mert
nevetni fogtok. De jaj néktek gazdagoknak, mert elvettétek a ti vigasztalásokat.
Jaj néktek, kik beteltetek, mert éhezni fogtok. Jaj néktek, kik most nevettek, mert
sírní és jajgatni fogtok.” (Luk.6,20–21.24–25.)

De azért a gazdagokat sem veti el eleve Isten, csak azért, mert gazdagok – de
az ő kiválasztása nem a világ vélekedése szerint történik.

Megmondja Pál I.Timot.6,17–19: „Azoknak, akik gazdagok e világon, mondd
meg, hogy ne fuvalkodjanak fel, se ne reménykedjenek a bizonytalan gazdagság-
ban, hanem az élő Istenben, aki bőségesen megad nekünk mindent a mi táplálta-
tásunkra; hogy jót tegyenek, legyenek gazdagok a jó cselekedetekben, legyenek
szíves adakozók, közlők, kincset gyűjtven magoknak jó alapul a jövőre, hogy
elnyerjék az örök életet.”

2) *előkelők, kiválók* – a világ vélekedése szerint irigylésre méltók; az embe-
rek mindig vetélkedtek érte, mint a gazdagságért.

A tanítványok is vetelkedtek, ki legyen nagyobb Isten országában. „Jézus pe-
dig előszólítván őket, monda: Tudjátok, hogy a pogányok fejedelmei uralkodnak
azokon és a nagyok hatalmaskodnak rajtok. De ne így legyen közöttetek; hanem
aki közöttetek nagy akar lenni, legyen a ti szolgátok. És aki közöttetek első akar
lenni, legyen a ti szolgátok.” (Máté 20,35–37.)

Ma is vetekszenek, még a templomban is, a szegényebbet nem engedik a
maguk padjába ülni. Esztelenek. Megmondotta az Úr példázatban: Luk.14,7–11:
„És egy példázatot monda a hivatalosoknak, mikor észrevevé, mi módon válo-
gatják a főhelyeket; mondván nekik: Mikor valaki lakodalomba hív, ne ülj a fő-
helyre; mert netalán náladnál nagyobb tiszteletben álló embert is hívott meg az.
És eljövén az, aki mind téged, mind azt meghívta, ezt mondja majd néked: en-

gedd ennek a helyet! És akkor szégyennel az utolsó helyre fogsz ülni. Hanem mikor meghívnak, menj el és ülj le az utolsó helyre: hogy mikor eljő az, aki téged meghívott, ezt mondja neked: Barátom, ülj feljebb! Akkor néked dicsőséged lesz azok előtt, akik veled együtt ülnek. Mert mindenki, aki magát felmagasztalja, megaláztatik; és aki magát megalázza, felmagasztaltatik.”

Másutt: Máté 20,16: „Ekképpen lesznek az utolsók elsők és az elsők utolsók; mert sokan vannak a hivatalosak, de kevesen a választottak.”

Mi pedig nem tudjuk, kik a választottak, azt csak Isten tudja, azért ne legyünk kevélyek senkivel, mert bizonyosan mi leszünk az utolsók az Úr ítéletében. Sőt keményen büntet: Példab.16,5: „utálatos az Úrnak minden, aki elméjében felfuvalkodott, kezemet adom rá, hogy nem marad büntetlen.” – Példab.15,25: „A kevélyeknek házáat kiszaggatja az Úr; megerősíti pedig az özvegynek határát.”

Mert az Isten nem személyválogató: Mózes V.10: „Mert az Úr, a ti Istenetek, Isteneknek Istene és Uraknak Ura; nagy, hatalmas és rettenetes Isten, aki nem személyválogató, sem ajándékot nem fogad.” – Ap.Csel.10, 34–35: „Péter pedig megnyitván száját, monda: Bizonytalán látom, hogy nem személyválogató az Isten, hanem minden nemzetben kedves öelötte, aki őt féli és igazságot cselekszik.” – I.Kor.12,13: „mert hiszen egy lélek által mi mindnyájan egy testté kereszteszteltünk meg, akár zsidók, akár görögök, akár szolgák, akár szabadok; és mindnyájan egy lélekkel itattattunk meg.” – Gal.3,26: „Mert mindnyájan Isten fiai vagytok a Krisztus Jézusban való hit által.” – I.Kor.3,16: „Nem tudjátok-e, hogy ti Isten temploma vagytok, és az Isten lelke lakozik bennetek?”

A Messiás eljövételének bizonyítéka: Máté 11,5: „A vakok látnak és a sánták járnak; a poklosok megtisztulnak és a siketek hallanak; a halottak föltámadnak és a szegényeknek az evangélium hirdettetik.”

Sok szentírási idézetet olvastam, de lehetett volna még többet is, mert erről szól a legtöbb. Tehát nem magam feje után mondtam, ez a fundamentum. „Mert más fundamentumot senki sem vethet azon kívül, mely vettetett, mely a Jézus Krisztus.” (I.Kor.3,11.) – És végül még egyszer Jakab 2,5.

[Ms 4556/445] *Róm,8, 31–32.*

múltkor az aratókról s a nagy aratásról; mire alapított Jézus; a kőszikla; a kis gyülekezetek; Péter intelme; a világ megmentői. Mi tette ezt lehetővé? A nagy csoda. Az egyik munkás, Pál, megfelel rá.

1) ha látunk valakit, aki boldogul, azt mondjuk: Isten vele volt. De Pál! Üldöztetései, látszólagos sikertelenségei – s mégis kitart, mikor ütik, börtönben, tengeren. Az ő rendíthetetlen bizonyossága. A piaci asszonyé, aki a bibliát olvasta. A nagy igazságok ilyen egyszerűek és bizonyíthatatlanok. A Föld forgása bizonyítható – az erkölcsi igazságok s a hit igazságai nem. De a tudomány alapigazságai – az axiómák – szintén nem.

2) ha Isten velünk stb. – De milyen Isten – a végtelen, hatalmas stb.? igen – de hogyan, milyen formában? Jézus! Ő maga is csupa üldöztetés, vereség, látszólagos bukás, csúf halál – mégis Ő hozza el Istent az emberhez s teszi bizonyossá az embert, hogy vele van, el nem hagyja. Nem valami ködös távolban lévő – hanem aki ismeri az ember minden szenvedését s érti.

3) S benne ad meg Isten mindent az embernek. Meg a boldogságot, örök életet, az élet... a diadalt – de Jézus többi tulajdonságával együtt, a szenvedést, a keresztet, amik szükségesek ezek kivívásához. Jézus alázatát, nagylelkűségét, haragját a bűnnel szemben, hűségét, kitartását, őszinteségét, hősiségét, szeretetét. – Ezekre van nekünk is szükségünk, s akkor megmenekszünk, s megmentjük nemzetünket s a világot is. Most, a bukásunkban is éreznünk kell, mint Pálnak, hogy: Isten velünk! De ne csak így mondjuk ezt, hanem fogadjuk el mindazt, amit Isten nekünk ad az ő fiában, ha terhes, súlyos dolgok is azok. Mert csak azok árán lehet! Nem választhatók el.

Napóleon Szt. Ilona szigetén.

[Ms 4556/446] *Előadás Isten igéjéről*

Máté 4,4: „nemcsak kenyérrel él az ember, hanem minden igével, mely Istennek szájából származik.” – Péld.2,6: „Az Úr ad bölcsességet, az ő szájából tudomány és értelem származik.” – És.40,8: „Istennek beszéde mindörökké megmarad.” – Móz.30,11–14.

Isten igéje kétféle alakban ismerhető meg:

1) közvetlenül – mint teremtő erő, Isten akarata, Lelkének cselekvése: így működött világ teremtésétől kezdve, s működik ma is szüntelenül;

2) közvetve: ahogy teremtő munkája s az emberhez való szólása egybe van foglalva a Szentírásban.

Mi tehát a Szentírás? Az emberiség legrégibb könyve, mely Isten és ember egymáshoz való viszonyából jött létre, s e viszonynak mindenféle lehetőségeit előtárja:

1) a legrégibb történelmi könyv, mely az ős emberiség életéről tájékoztat, s benne Isten gondviseléséről;

2) a legrégibb törvénykönyv, s mint ilyen, ma is az erkölcsi életnek alapja és szabályozója: benne Isten a törvényadó; a polgári törvénykönyvek is ezen alapulnak; hitetleneknek is ismerni kell;

3) a családi és társadalmi élet szabályozója; szeresd apádat és anyádat – szeresd felebarátodat; hogy kell dolgozni; szolgálni stb.;

4) az Istenről való ismeretek könyve, belőle tudjuk meg, hogy Isten: egy, teremtő, mindenható, örök, feltétlen és változhatatlan akaratú – de azt is, hogy kegyelmes, szerető és Atya;

5) az emberről való ismeretek könyve: megtudjuk belőle, hogy az ember bűnös, magában tehetetlen, csak bűnre képes – a bűn ezerféle változata! –, de Isten segítségével a legnagyobbra, legdicsőbbre képes (próféták, apostolok);

6) az ember vallásos érzéseinek legtökéletesebb és legművészebb kifejezője: próféták, zsoltárok; az isteni tisztelet forrása, szabályzója: hogyan imádkozzunk stb.

7) Isten és ember eggyé létéről való kinyilatkoztatás (Krisztus);

8) az ember vallásos életének felébresztője, vallásos érzéseinek stb. s az embert Istennel egészítő a Krisztusban, hozzá vezető.

Szóval: a vallásos életnek teljes lexikona – ami nélkül nem lehet el senki, aki ha Istenről nem is, de az emberről s a világról akar tudni valamit, mert az emberiség történetében a vallás hatalmas tényező volt, ma is az, s mindig az is lesz és marad.

[Ms 4556/460] *Luk. 12,54–57.*

Az egyház a szellemi, lelki erők képviselője, letéteményese a világban: arra vállalkozott Krisztus és követői; „Ez a világ nem az én világom” – de annak kell lennie a lélek, a szellem erejével, mely Istené, Krisztusé, de az emberé is;

Vajon nem félrevezetés-e a mai világban a világ jövőjét a szellemi erőkre alapozni akarni, amikor a háborúban 4 esztendeig a nyers, fizikai, brutális erők uralkodtak, s tulajdonképpen még ma is? olyan jelek, amelyek némelyek szerint alkalmasok arra, hogy a szellemi erők világát igazgató hatalmába vetett hitet végleg megingassa, sőt megsemmisítse. Ez nem pusztán definíciókérdés: mert így igaz, akkor minden nemzetnek és egyénnek ezen erők fejlesztése kötelessége, nem pedig amazoké. S el is kell ismerni, hogy ez a hit alaposan megrendült. Azonban – ha konstatáljuk is az erőszak mostani uralmát, azzal még nem jártunk a dolog végére. Az egészséget nem lehet a láz tüneteivel leírni.

Az emberiség sorsát, életét, hivatását nem lehet egyszerű frázisokba beleszorítani.

Mert vannak más jelek is. A fejlődést nagy egészében kell megnézni, s az irányt megtalálni és megérteni, melyben halad – ha nem vezet is mindenkor fölfelé. Pl. a kőkorszaki ember s a mai; pl. a törvényről való fölfogás az ökológus helyett (ha ma föllép, nem szabály, hanem kivétel); a törvények alkalmazása erőszakkal, kínzással – s ma (ma az ilyen kivétel s nem ez az iránya). Az igazságosság kiterjesztése minden osztályra (munkások.)

Minden vonalon az emberiség, jog, igazság és szeretet – szóval szellemi, lelki erők – lassú, de állandó térhódítását látjuk a nyers, természeti, brutális, anyagi fölött.

II. Krisztus nagysága: nem utópista, hanem reális fölismerő – az egész emberiséget egész útján végigtekintő; nem ábrándért áldozza föl magát, hanem a föl-

szín alatti valóságba nyúl, mert ő más jeleket is lát és megért, mint a rövidlátó emberek – s ezért kiválaszt megvalósítására embereket; ma is, mert ő látja a jövőt is; és éppen ma van szükség olyanokra, akik – meg nem tévesztve a felszínes és ideig-óráig tartó jelektől – hisznek a szellem életében, nem veszítették el lelkipüket, a szellemi és lelki erőket akarják érvényesíteni, s számukra Krisztus nem passzív életbölcseesség hirdetője, hanem hős megvalósító, cselekvő, nem pusztán jelek olvasója, hanem a végső konzekvenciákat levonó s a szerint élő.

Ne legyünk olyanok, mint az akkoriak, mint a képmutatók. Krisztus maga is jel, hogy ő van! Ma még nincs ott az emberiség, de arrafelé megy – még a nem keresztyén is. Mert minden fejlődés végén ő várja az embert s az emberiséget, akiben már minden fejlődés végbement, aki maga a tökéletesség: emberség, igazság, jóság és szeretet.

[Ms 4556/461] *Reformáció-ünnep. Ezékiel 34,15–16;23.*

világtörténeti jelentőségű nap: nemcsak ránk nézve, hanem az egész világra fontos, azoknak is, akiknek ez nem ünnepük, hanem gyásznapijuk; miért? Istennek hatalmas belenyúlása az emberiség életébe – mint hajdan, Izrael történetében: hogy mindnyájunknak legfőbb ura, atyja, igazgatója nem az ember, hanem maga Isten; nem Luther volt az első protestáns; az elsők voltak a próféták; és az volt Jézus is, aki a külsőség ellen tiltakozott; az Pál Antiochiában Péterrel szemben; az Luther Wittenbergben, tiltakozva a cselekedetek üdvöztítő ereje ellen, és Kálvin, aki mindent elhárít, ami Isten dicsőségét és hatalmát elhomályosíthatná.

De közelebről a mienkét nevezzük annak, mert éppen akkor nagy szükség volt ennek az igazságnak revelálására. Hogy ő a pásztor.

S a másikra: hit által igazulunk meg.

Ref. ünnep, du. Zsolt.16,6.

örökségünk:

- 1) Szentírás
 - 2) Szentíráson épült evangéliumi egyház
 - a) templomaink
 - b) istentiszteletünk
 - c) egyházak evangéliumi szervezete
 - d) iskolák
 - e) református szellem
 - 3) A nagyok emlékezete
- Ezzel szemben: a mai szegénység.
Nem használjuk örökségünket.

[Ms 4556/462]

az ember: test és lélek, szellem; testi igényeit is szellemével elégíti ki;
de vannak tisztán szellemi, lelki igényei: tudomány, művészet, vallás;
a vallás az ember fölfelé törekvése, növekedése
nem érzi mindenki, de mindig volt s mindig lesz
kinyilatkoztatott vallás: ótestamentumi és újtestamentumi;
keresztyénség
felekezetek
Kálvinizmus lényege

[Ms 4556/463] *Máté 16,13–17.*

előkészíti tanítványait a váltságszerző áldozatra

1) Két kérdés: „Minek mondanak az emberek?”

2) „Ti kinek mondotok engem?”

még ma is sokan nem jutottak el e kérdéshez

Isten azt akarja, hogy róla bizonytságot tegyenek

most is kérdi mitőlünk, nekünk kell választ adnunk

3) Mi is azt feleljük, amit Péter: „Te vagy a Krisztus, az élő Isten fia.”

De e meggyőződésünkről bizonytságot nem teszünk.

Krisztus=felkent. a) próféta, b) főpap, c) király.

a) tőle tanulunk mint prófétáinktól

b) mint főpap iránt milyen hálával tartozunk; áldozata; közbenjárónk

c) lelkünk királya

4) Vallástételünkben hiba van: erőtlenség. Nincs hatása saját életünkben.

Nem bánjuk, ha széthull egyház, nemzet.

Hiányzik a cselekvésekben nyilvánuló bizonytságtétel.

Jézus Péternek: „Boldog vagy...”

Mi honnét szereztük hitünket? A test és vér birodalmából? Mert így tanultuk?

Kérjünk égi tüzet.

Cselekedeteink tegyenek bizonytságot, hogy mi tanulunk a mi prófétáinktól,
hálások vagyunk a főpapnak és hűségeseink lelki királyunk iránt.

[Ms 4556/480]

1) Templomba hozott benneteket első együttes utatok, templomban áldjuk meg frigyeteket, legyen hát házasságaitok is olyan, mint a templom. Ilyen cicomátlan, de áhítatos. Benne tiszta szív. Az Ige: Egymást tiszta szívből szeressétek.

2) Hiszem, hogy meglesz köztetek. A szeretet hozott össze. Ennek ereje köt össze.

3) Hatalmas erő. Vőlegény: „Elhagyja az ember atyját és anyját, és ragaszkodik a feleségéhez.” Új otthonot találsz.

4) Menyasszony: ha nem is új otthonba, de új életbe lépsz: feleség, s ha Isten segít, anya. De magasztos hivatás, boldog, aki igazán betölti. A szeretet hatalma képesít rá. Volt részed benne: szüleid, nagyszüleid, nagyatyád (mily boldog volna – de látja a mennyből).

[Ms 4556/489]

Bűnbánat és epeasztó fájdalom jutott nekünk osztályrészül Tőled, óh világoknak Ura, mert büntető kezed megvert minket: leszállt az égnek viharában szörnyű ítéleted, s elvágta, összezúzta még megmaradt reményinket. Urunk! ez évnek siralmas aratása után elveszett immár annyi fáradságnak óhajtván várt gyümölcse – e nagy romlásunkban Hozzád sietünk vigasztalásért.

Atyánk! elpirulva ismerjük meg, hogy mi a boldogságban sokszor késünk megemlékezni rólad, s a világi gondok, örömek sokszor elvonnak minket Tőled; de ha veszedelem közelget felénk, ha romlás fenyeget minket, és csapás dúl rajtunk, akkor megrettenve Hozzád futunk, és midőn senki sem adhat, Nálad keresünk szabadulást.

Atyánk! törd el gyarlóságunkat, s ha talán jó napjainkban gyarlók voltunk, ne vess el minket a veszély közt orcád elől, hallgasd meg irgalmasságból siralmunkat, pótolj ki veszteségünket, és add ránk lelkednek kegyelmét, hogy jobbuljunk, és megtanuljunk nevedet félni szintúgy a boldogságban, mint a csapás ínségében.

S ha már a jégeső elverte határainkat, és a pusztító zivatar elverte reménységünket, Atyánk! előtted könyörgünk, óh elégeld meg romlásunkat, és őrizd meg számunkra, amit még nem ért a veszély, pótolj ki másnemű áldásaidban, mit most elvettél, tartsd meg épségben azoknak határát, kik még békességben vannak, s nekik jutott áldásból jusson nekünk is, amennyi szükséges, minket pedig fenytető kezed hívjon megtérésre.

Isten, jó Atyánk! bár földi áldásid nagy részét elvetted tőlünk, megnyugszunk akaraton, mert tudjuk, hogy bölcs vagy Te rendelésidben; s mindenekelőtt azért könyörgünk, hogy lelki áldásodat és szent beszéded vigasztalását ne vedd el tőlünk soha, s tartsd meg számunkra ama romolhatatlan boldogságot ott fenn az egekben – a Jézusért, Amen.

[Ms 4556/490] *Március 15. II.Kor.3,17. Ahol az Isten lelke, ott a szabadság.*

Nem egyházi ünnep: nemzeti. Egy nemzet, ha igazán az, megérdemli, hogy ünnepe legyen. Mi a nemzet? Állam, közigazgatás, adó, föld, amelyekből élünk? Nemcsak – ez másutt is föllelhető, ezért nem érdemes élni és meghalni. Nemzet: közös akarat, erkölcs, művelődés, hagyomány, ugyanazon dolgok és események tisztelete. Közös lelki élet.

Ez megvolt a magyarságban '48-ban. Ezért küzdött a szabadságharcban, melynek kezdete március 15. Ezt ünnepeljük ma. Mert mindezt a nemzet csak a szabadságban érheti el.

Nem frázisokat akarok mondani, s ha ti annak veszitek, jaj nektek! Megmondom, mi a szabadság: az erkölcs feltétele. Nép, mely nem szabad, éppúgy meg van fosztva erkölcsi életének lehetőségétől, mint az egyén, mely nem szabad.

Ezért adták elődeink életüket, mert inkább akartak meghalni, mint erkölcstelenségben élni.

Az utódok beérték félszabadsággal s mindig többet feladtak belőle. Kossuth próféciaja. A világháború teljesen rabokul talált bennünket. Rólunk, nélkülünk. Ennek átkát viseljük ma.

Most újra fel van vetve, mint '48-ban, a magyar nemzet létkérdése, az hogy kivívja-e az egész szabadságot.

Ennek nagy ára van.

Mint '48-ban, most is áldozatra van szükség: önfeláldozásra. Erre csak Krisztus taníthat meg bennünket. Ma nem mint lelkész szólok: de nézzétek végig a világ egész történetét, találtok-e hasonló önfeláldozást. Ma mindnyájunknak egy-egy Krisztusnak kellene lennünk.

A történelem azt tanítja, hogy nemzet csak öngyilkosság útján halhat meg. Öngyilkossága pedig az, mikor – nem akarván áldozatot hozni – önként lemond szabadságáról. Amikor csak az egyén akar élni, meghal a nemzet.

Ettől mentsen meg bennünket Isten, mert ha magunk el akarjuk veszteni magunkat, ő sem segíthet rajtunk. Mert ő csak azokat segítheti, akik küzdenek a szabadságért, az erkölcsi életért.

Mert ahol az ő lelke, ott a szabadság, s ahol a szabadság, ott az ő lelke.

[Ms 4556/491] *És.1,2–9.15–17.*

Isten a legkülönbözőbb módokon szokott az emberekhez szólani: titkon, csendben, a lélek rejtekében, prófétái által és nagy erővel, a természet hatalmas erőinek megindításával. Példák. Áld és ver. De amikor ver is, a mi javunkra teszi. És sokszor állandóan ver. Mint Izraelt. Mert terve volt vele. Így minket magyarokat is, együtt és külön gyakran meglátogat. Így titeket 93 év előtt. Az utolsó években pedig mindnyájunkat.

93 évvel ezelőtt, 1828. június 24-én történt. Megrendült a föld, a mennydörögés, villámlás megreszkettette az embereket és barmokat. A jég napnyugat felől jött a határba, s úgy ment végig rajta, benn a faluban a tetőket pusztította el, miket a szél széthordott. A jég még halakat is vert agyon a vízben. Rengeteg madarat agyonvert. Az egész község visszhangzott a sírás-jajgatástól – sírtak jómódúak, de a szegények is. Hogyne, mikor a gabonát egy hét választotta el az aratástól, némelyek már takarították is az árpát, de amit kinn ért, a jég mind széjjelverte. Az egész határ olyan volt, mintha úgy lett volna leboronálva. E szomorú esemény után kénytelenítettek az atyák hajdinát vetni és azzal vetettek el két dűlőt, az úgynevezett kölesdi határ mellett fekvő kis földeket, s amellett a széles dűlőt. A hajdinából jó termés lett, hajdinakenyérrel pótolták a kenyérszükséget – egy kicsit múlt a gyász, szűnt a jajszó.

Akkor megfogadták atyáink családokkal, hogy soha azon a szent Iván napján sem magok, sem cselédjeik, sem barmaik nem dolgoznak – s aki ezt a fogadást megszegi, szigorúan megbüntetik, ha szegény, ha gazdag.

Ha csak összejövünk, mert szokás, hiúság vására. Isten szándékát kell tudakolnunk. Ő kiválasztott bennünket e helyen keleten: keresztyénség bástyájának. Mi e címen akarunk menekedni. Save our souls.² Nincs menekvésünk, ha nem térünk meg: imánkat sem hallgatja meg. S hiában volt jég és a háború.

[LEKTORI VÉLEMÉNYEK]

[a Janus Pannonius Társaság regénypályázatára beküldött kéziratokról]

1. *Cím:* Kuchsteinhoff György

Jelige: „Nem mindig az arany boldogít.”

Dilettáns írás. Írni nem tud. Alakokat lábra állítani és láttatni nem tud. A szép lányt ilyen módon írja le: „arca ... mint az alabástromra ejtett rózsza.” Ilyen fejezetcímei vannak: „Ez legyen hát egy lakodalom.” A szavak jelentésével sincs tisztában. Ilyeneket ír: „a ... padlón nagy rózsás mintájú szőnyeg pihent, mely olcsóságánál fogva is illúziót keltett Antóniában...”

Díjra nem ajánlható.

2. *Cím:* De profundis

Jelige: Mars sisakjában fészket raknak stb.

Történelmi; török kor. Gyakorlott kéz munkájának látszik, de csupa elcsépelte motívum, eredetiség híján; előadásmódja ósdi; történelmi olajnyomat, vidéki kispolgárok szobája falára. Irodalmi, művészi értéke nincs.

Díjra nem ajánlható.

3. *Cím:* Tolnaiak

Jelige: Csak a virtus és az ész.

Gyakorlott kéz munkája. Történelmi miliőbe (Bezerédj, Perczel, Deák stb.) helyezett romantikus történet, kaland, szerelem, happy ending – minden rég kikaposott utakon, elkoptatott frázisokkal.

Díjra nem ajánlható.

932 IV/30

Dr Fülep Lajos

A niklai remete.

Dilettáns írás, se mese, se jellemzés. Magyartalan; papírszagú. Ilyenek vannak benne: „szóbeli megállapodásuk egy ... könyvbe lett lefektetve.” S az alakok így beszélnek: „Kihagyott volna az értelmed?” – „ne nehezteljen, hogy fennakadást szenvedett általam.” „Úgy áldjon meg az Isten, ahogy betartod hozzám való tartozásodat.” A cigánynak ezt mondják: „Húzd, aki eb ura fakó!” – Berzsenyiről ilyenek: „És B. D. az ódák szárnyán elindult végzetes útjára.”

Bádogos Kató.

Soproni történet, hazafias szólamokkal, de tehetség nélkül. Ilyen galimatiáoszok vannak benne (és bőven): „Az igazi hazafiság nem rivalg, a hazafiság számít, mert tudomány.” És ilyeneket mondanak: „Hát nem arra való a felebarát, hogy félreporozza az akadályt édesanya és édes fiú között, ha az illetők röstellik ezt maguk megcselekedni?”

Ezüstnyárfák.

A témában vannak itt-ott fölbukkanó érdekes momentumok, de nem tudja megfogni őket, kellően kihasználni és megformálni. Látszik, olvasott egyet-mást, érzik, mit *kellene*, de messze esik szándékától. Az igazi írói véna hiányzik; aktuális mozzanatokát ócska, elcsépelt érzelműséggel kever.

A fönti 3 regény közül egyik se vehető komolyan.

Zvárkony, 932 V/19

Dr Fülep

Az álmok nem hazudnak.

Irodalmi megítélésre számot nem tartható naivitás, elcsépelt hazafias szólamokkal; se történet, se jellemzés.

Mi közünk hozzá? Mi közöd hozzá?

Elnyújtott, szétfolyó, naiv romantika; jelentéktelen epizódok szükségtelen és lényegtelen halmazata.

Nagy alkonyat.

Értelmetlen, zűrzavaros, maga se tudja, mit akar.

Dunamelléki város.

Érdektelen, hosszadalmas, élettelen.

Örök láng.

Valószerűtlen, fantázia nélkül, nincs benne semmi koncepció.

Bénuló életek.

Úgy látszik, ismeri a népi életet s naturalisztikus íróit (Móricz), de mindenütt a felületen marad, kitaposott nyomokon jár, s eredeti látás helyett vaskosságokban keresi a valószerűség hatását.

Fentiek közül egy se való díjra.

ZV 932 V/26

Fülep

A nagy titok.

Rémes!

Sodoma.

Abszolút dilettantizmus.

A világtalan király.

Olajnyomat a múlt század közepéről.

Egyikről se lehet szó.

Ilyenekre kár a portó.

Zvárkony 932 VI/1.

Fülep

Julian.

Semmi.

Letört béklyók.

Látszik, hogy olvasott egyet-mást, meg látott is, tapasztalt is. De nem tudja, mit és hogyan kell megfogni, mi fontos, mi nem. Naivitások halmaza modernkedő és ósdi stílusban (parasztlányról: „szilfid lányalak tűnt fel előtte ...”)

Kalászosok a kövek között.

Roppant hosszadalmas és ezért is unalmas. De a történetet különben se tudja érdekesen fejleszteni. Alakok és momentumok, megfigyelések akadnak benne, amikből vérbeli író tudna valamit csinálni, de ez távol esik tőle.

Egy se való díjra.

Zvárkony VI/2

Fülep

[KÉRDŐÍV-FOGALMAZVÁNY]

*[Az egyke ügyében készítendő alapos tanulmány alapjául szolgáló
felméréshez]*

Amennyire kinyomozható: a község és az egyházközség története. Ahol vannak németek, <oda>telepítették-e őket és mikor, vagy beszivárogtak. A németek milyen vallásúak, vagyoni helyzetűek, milyen a viszonyuk a magyarsággal, általában milyen érzelműek, van-e köztük nemzetiségi mozgolódás.

Milyenek a gazdasági és birtokviszonyok, az átlag földbirtok, a föld minősége, gazdálkodási ágak (gabona, állattenyésztés, gyümölcs), az értékesítési lehetőségek. Van-e földhiány és földéhség?

Jól vagy rosszul gazdálkodnak-e? Van-e szorgalom, igyekezet, szerezni akarás? Télen dolgoznak-e? Kimutatható-e az egyke kezdetének és növekedésének kapcsolata a gazdasági viszonyokkal? Az „elkülönözés” hatása. Mikor kezdődik s milyen arányban haladt? A birtokhalmozódás milyen mérvű, sok ház és birtok kerül-e idegen [...] német kézre? Munkálatlan föld. Feles gazdálkodás?

Volt-e kivándorlás? Külföldre – elvándorlás belföldön, városba vagy más vidékre? Mikor, mért, milyen mértékben? Lakosság száma régen –

Az egyke erkölcsi kihatása. Hogyan kezdték, hogyan művelik, mivel manipulálnak? {orvos, bába, kenő-[...]} Családi élet, nő-rendszer. Öregek, ifjak, gyerekek helyzete a családban. A menyecske dolgozik-e s ha igen, milyen munkát? Az anyaság megbecsülése vagy gyalázása. Fiatalok, rokonok házassága, a vele járó degenerálódás – láthatók-e tünetei s miben nyilvánulnak? [...] (tbc.) Milyen a vallásos élet? Vannak-e komoly keresztyének s mi a vélekedés róluk? Fényűzés mértéke. Kényelemszeretet.

Tudatában vannak-e, beszélnek-e arról, hogy kivesznek? ha igen, mit mondanak róla? A közhöz, nemzethez való kapcsolatukról van-e valamilyen fogalmuk s mit mondanak róla? (e téren ui. nagyon elszomorító tapasztalatokat lehet tenni.)

{népművészet, viselet, népdal, költészet, tánc, mit mondanak róla [...]}

Telepítésre alkalmas-e a hely s kb. milyen mértékben? Nagybirtok van-e, melynek <igénybevett> kisajátított részére telepíteni lehetne s milyen mértékben? Különösen nemzeti szempontból (németek miatt) szükséges-e a telepítés?

Intenzívebb állattenyésztésre és gyümölcsstermelésre megvannak-e a talajbeli feltételek?

[ELŐADÁSVÁZLATOK AZ EGYKÉRŐL]

eddig gyűlések; nem kell külön ismertetnem a helyzetet; csak kiemelem: *német veszedelem* (Anschluss) és sürgősség, gyülekezetek végorájukat élík, s egész vidékek magyarsága; *veszedelem az egész reformátusságra és magyarságra*; eddig: frázisok, szép szavak köde; de hát tehetünk-e egyáltalán? akik szerint: nem; megmutatom: *lehet és kell tenni*;

az egyke eredetét, gazdasági és erkölcsi kapcsolatait, egész világát még nem ismerjük; vidékenként változó; *föld-hiány*, terjeszkedés akadályai; erkölcsi: fényűzés, kényelemszeretet, csalárendszer (vőség)

először: minden helyen és minden ízében megismerni; *helyzetkép*;

francia utam – mit kell nálunk minden gyülekezetben tanulmányozni, leírni; *falu, gyülekezet története*, német település, beszivárgás, terjeszkedés;

1) *anyagi* – birtokviszonyok; egyke milyen gazdasági okokkal függ össze, mikor kezdődik; Kiss G. cikke¹ Pr. Sz-ben: „különözés”; *Sárközben* más;

egyke anyagi kihatása: birtokhalmozódás, és mégsem boldogulás;

hogyan gazdálkodnak, mit hogyan értékesítenek;

kivándorlás; külföldre elvándorlás; bent más helyekre (statisztikusok téves állításai)

2) *erkölcsi* – hogyan kezdték, hogyan csinálták; mivel manipulálnak; anyakönyvek tanúsága; családi élet; vő-rendszer; mik a következményei erkölcsileg; gyerekek, ifjúság, öregek, anyaság; fiatalok házassága, rokonok házassága; degenerálódás; vallástalanság; egyke erkölcstana; *pogányság*;

pöreink katolikusokkal; csakugyan pogányság; ha mindent megtettünk volna már, amit lehetett s kellett, ha az egyház egész súlyával föllépett volna, nem süllyedtünk volna így le, s ma nem beszélnének rólunk így; rettenetes *mulasztás terheli az egész egyházat*;

nyíltan feltárni; diszkréten kezelni; nekem is átadhatják; frázisok helyett: nép, őserő stb.; nép: tabu; konkrétumokat, eseteket;

Kiss G. *orvosokról*;

tehát: teljes helyzetkép minden községről a legapróbb részletig; egész baranyai egyházmegyéről; így fog kiderülni, hogy az egész egyházat, sőt az egész nemzetet milyen veszedelem fenyegeti; innen, a Dunántúlról és Baranyából kell kiindulni a munkának; *Dunántúl ma Erdély útján*; ma Baranya megye az ország

legfontosabb területe – a baranyai egyházmegye a református egyház legfontosabb része; Babarc ma fontosabb, mint Hajdúnánás; ha Hajdúnánáson esik el az iskola, vagy Babarcon; *magyarság várai*; *lelkész-tanítóság*; *egyházak összevonása* – magunk leromboljuk a várakat; vita a baranyai gyülekezetekről; nem jól csinálták; nem a múltat, áldozatokat kell emlegetni, nem belátásra, igazságra, irgalomra apellálni – megértetni a veszedelmet – ma az egyházban is, sajnos, diplomatikusságra van szükség; mint revíziónál is, végre (ezen kellett volna kezdeni) rájöttek, hogy hiába házalnak az igazsággal – azt kell megértetni, hogy nekik is érdekük; itt is: mert velünk vesznek el – s a címet megfordíthatják az egész egyház felett; ezt pesti és debreceni urak, sőt csákvári urak nem értik, nem látják {pesti urak falu és város ellentétének kiélezéséről; mit kell itt kiélezni? fogalmuk sincs a faluról} – *baranyaiaknak kell érteni s velük megértetni*.

mindezt nyíltan, világosan, határozottan feltárni egy nagy elaborátumban – püspök csináltassa meg ugyanezt minden egyházmegyében – keresse meg a többi püspököt, azok is csináltassák meg – egyházmegyei és kerületi gyűlés tárgyalja meg, s legyen nagy református országos gyűlés e tárgyban, s határozatát vigye világi hatóságok, parlament elé – ostromoljanak; belevenni a sajtónkba; a mi református sajtónk tétlensége – mivel foglalkoznak;

másról nem is volna szabad beszélnünk, tárgyalnunk – ma ez az első; ezt várom – de persze nem siránkozásokat, hanem konkrétumokat és egyetemes, energikus talpra állást;

még mindig nem értik – ezért léptem ki ORLE²-ből, s ki kellene lépni mindenkinek (papi egyenruha stb.)

tehát országosan megszervezkedni s úgy követelni: 1) telepítést, 2) birtokreformot, 3) örökösödési törvényt, 4) gazdasági reformot.

1) *telepítés* – mindenki beszél róla, attól félek, mégse lesz jó; Gömbös sátoraljaújhelyi beszédében bejelenti: 100 millió pengő; kevés; még nem tudják, honnan vegyék; mi meg tudnánk mondani – Mussolini példája; felszerelést is adni; hogy telepítettek ide németeket; de még fontosabb, hogy *hova* – ezért kell a helyzetkép; – és hogy *honnan* – ezért kell a többi kerületben is hasonló munkát végeztetni; *telepítésre alkalmasság és szükségesség*, mindenkinek erről is tanulmány alapján képet adni; alföldi proletariátus; *nemzeti szempont* nincs Gömbös programjában, ő a törpebirtokosokra gondol, holott sürgősebb a proletariátus; tehát: nekünk részt kell vennünk ebben, s megmondanunk, honnan hova telepítsenek;

2) *birtokreform* – ezt is dolgozzuk fel, és indítványozzunk; nagybirtokok idegen kézen (Windischgrätz stb.) ellenségeink kezén; hazaárulók (Draskovics);

3) örökösödési törvény – e nélkül másik kettő keveset ér; beszélgetés miniszterrel; ne féljünk túlszorulatától: hol vagyunk tőle? – itt sokkal több nép élhet;

4) új gazdasági rendszer; gyümölcs, állattenyésztés; gyümölcsöt importálunk; gesztenye; magyar iparosok (ma az iparosság német);

az ország újjáépítése; minden követ megmozgatni

nagy és nehéz feladat – nagyobb, nehezebb, mint külmisziót hazulról támogatni vagy Sumenben kávézva csevegni; itt a pogányság; püspökök, főgondnokok, vezetők mozognak;

eddig nem említettem az evangéliumot, mint orvosságot, megmentőt; evangélium mindenre elégséges – de itt már a nép „felvilágosítása”, meggyőzése, a prédikáció hiábavaló; az evangélium nem is prédikáció, hanem bátorság és tett; ha az evangélium ereje mindenre elégséges – rajtunk kell megmutatkoznia, a mi munkánkon, bátorságunkon, elszántságunkon; ezt kívánja tőlünk az evangélium, s majd csak ha *ezt a parancsát* teljesítettük, beszélhetünk erejéről és elégséges voltáról; a többi: frázis és önámítás, az igazi főadat gyáva vagy kényelmes megkerülése; ne másoknak kínáljuk az evangélium erejét, s ne másokon akarjuk kipróbálni – próbáljuk meg magunkon először, mert az evangélium útja rajtunk át vezet; áldozat, hősiesség, munka; csak aki kapott ebből az erőből, s akiben benne él, adhatja tovább; az Ige egyházából a szó egyháza lettünk; más az Ige, más a szó; az Ige – nem prédikáció, vagy nemcsak az; az Ige: Logos; „*nem beszédben áll az Istennek országa, hanem erőben*” (I.Kor. 40,20.) nálunk: gyönyörű szónoklatok; ebbe pusztulunk bele;

összefoglalva: memorandumba foglalni, mit akarunk, óhajtunk – püspökhöz – az a többihez; kerület – egész reformátusság – s egyúttal elkezdni itthon a munkát, s ebben előljárni;

nem akar rábeszélés lenni, csak megvilágítás, iránymutatás; mindenki tegyen belátása szerint – de felelősséggel; ha azonban e.[gyház] megyei határozat, legyen kötelező erejű;

ha akarjuk, ez az értekezlet nagy, döntő dolgok kezdete lehet.

hozzászólások.

*

nem általánosságokat – konkrét, mai helyzetben „a lelkipásztor nemzetünk szolgálatában”; most nem érünk rá általánosságokra; a *ma* feladatát és a *mi* feladatunkat kell meglátnunk; kertelgetés, szép szavak nélkül megmondom: végső veszedelem hírért hozom ide, egyházét, nemzetét, népét; nem azért jöttem ide olyan messziről, hogy valami „*előadást*” tartsak, ami lehet jó vagy nem jó, idővel elpárolog hatása, s csak mint emlék él – előadásért nem mozdultam volna; *cselekedtetni akarok*, cselekvésnek kellene elindulnia innen; *ma csak egy téma és egy feladat* – minden más utána; itt is *csak* ezzel kellene foglalkozni, másutt is; ez a mostani nemzedék és ezek a mostani évek vagy megoldják ezt a feladatot, vagy vessünk számot azzal, hogy más nemzedék és más évek már nem fogják megoldhatni; kemény beszéd – de evangélium hirdetőihez szólok;

arról, amiről szólok, részben tökéletes *tájékozatlanság*, részben *vita*, hogy csakugyan úgy van-e, s a valóság tagadása; utóbbi még veszedelmesebb az elsőnél; mert az amúgy is alvó lelkiismeretet még jobban elaltatja, a tétlenséget igazolja; *a nagybirtok ügynökei letagadnak mindent* – érthető, földreformról van szó;

három dologról akarok szólni: 1) *intrinsicus*³ veszedelem, 2) *extrinsicus*⁴ veszedelem, 3) *lehet-e* még tenni, s ha igen, mit *kell* tenni – és *mi itt a lelkipásztor hivatása*.

I. *egyke*; akik a veszedelmet tagadják, statisztikai számokkal állnak elő, melyek fogyás helyett szaporodásról beszélnek; teljesen hamis, mert az egész országot veszik alapul; senki se vonta kétségbe az országos növekedést – nem erről van szó; hanem: *nagy területen, a Dunán túl, fogy, rohamosan fogy a magyarság* – s a Dunántúl helyzete ma ugyanaz, mint volt *Erdélyé*, sőt még rosszabb, mert hatalmasabb, expanzívabb szomszéd van mellette (az Anschlusst fait accompli-nak⁵ tekintem); a Dunántúl *hivatalos adataiban* se látszik annyira a magyarság fogyása – de a statisztika nem megbízható, ezt mi tudjuk, akik ott élünk; (Berkesd);

a *valóságos számok* mit mondanak: *felsőbaranyai jegyzék*; Tolna, Somogy, Veszprém, Fejér még rosszabb; solti egyházmegye szintén rossz; s másutt is mindenfelé, városokban is;

elvándorlás meséje;

a *városok* elmagyarosodnak – de nem a városok a döntők, azokat ki lehet forgatni (Kolozsvár);

egykével járó *anyag*i és *erkölcsi* romlás; (degenerálódás) állítólag hallgatni kell róla – de azzal nem segítünk; hallgatni és tenni – az igen!

gyülekezetek végorájukat élik; 5-10-15-20-25-30 év múlva egész sereg gyülekezet fog összeomlani; *baranyai esperes jelentése*: „minden második esztendőben kihal egy egész gyülekezetünk.” *Hány évig?*

Hidas sok van.

II. *német kérdés*; ezt is igyekeznek elleplezni; erről is – mondják – hallgatni kellene; a statisztikára hivatkoznak, hogy ma csak 5,5% a németiség az országban; ez a szám se hiteles – de azonfelül nem ez a döntő, hanem hogy a Dunán túl vannak járások, ahol a németiség a többség (pl. [...]vári járásban négyszer annyi, hegyháti járásban csaknem ugyanannyi, mint magyar, mohácsi járásban kétszer annyi, pécsváradi járásban majdnem kétszer annyi stb. – a *hivatalos statisztika* szerint) és évtizedek óta *egyre terjed mindenfelé*, azelőtt tiszta magyar falvakban és vidékeken is;

ezen kívül: *változott a világtörténeti helyzet és változott a németiség állapota* – ezt se látják; öntudatra ébredés, agitáció; nem akarnak magyarok lenni, elkülönülnek, autonómiára törekcszenek, ami előkészíti az elszakadást; *ilyen gyűlés*;

mi lesz Magyarországból Dunántúl nélkül? ez a kérdés; nem állhat fenn (né-
metség Duna–Tisza között: Bácska, fel Pestig);

Hidas – az ügy tőlem indult el, de elkanyarodott olyan útra, mellyel nem azo-
nosítom magam; megültem a tojásokat, tojásgránátokat, de mellékük csem-
pészték néhány kacsatojást – hírlapi kacsák keltek ki belőlük; a hidas eset nem
egy, s ezért nem is vele kellene foglalkozni: egész sereg Hidas van soron; a ha-
rangelvitel nem jogi oldala miatt baj, hanem mert *görögtűz, frázis*; konok munka
helyett szavalás – persze ez könnyebb; s ezzel elterelődik a figyelem a többitől,
mely soron van, s talán még meg lehetne menteni;

III. a teendő, a feladat

a) *mi* a teendő? b) *ki* végezze el?

a) a teendő

1.) *telepítés*; még mindig csak tanulmányozzák – és nem tanulmányozták
eléggé; s nincs rá elég pénz; lehetne, szakemberek szerint is, és kellene lennie;
8 1/2 millióból több mint 3 *millió földműves proletár*;

2.) *birtokreform* – nagybirtok idegen kézen, ellenségeink kezén, hazaáruló-
kén is (Windischgrätz; Draskovics stb.)

magántulajdon szentsége – legnagyobb blaszfémia; ami nem teljesíti hivatá-
sát a nemzet életében, meg kell szűnnie – vagy a nemzet szűnik meg; kommuniz-
mus vádja: *szándékosan összecserélik államot nemzettel* (erről hallgatnak);

3.) örökösödési törvény – e nélkül másik kettő keveset ér; ne féljünk túlsza-
porulattól; hol vagyunk tőle? itt sokkal több nép élhet;

4) új gazdasági rendszer: gyümölcs, állattenyésztés; gyümölcsöt importá-
lunk; gesztenye (a mienk!); magyar iparosok (ma az iparosság német); *falvak
ezreinek kell felépülni*;

ez a négy elválaszthatatlanul, szervesen összefügg és egymásból következik;
ez egy egész, egy feladat;

b) *ki* végezze el? –

törvényhozás, állam; de az a kérdés, hogyan, velünk vagy nélkülünk; mindezt
lehet jól megcsinálni, rosszul is; előző földreform; és lehet – *nem csinálni*; mint
eddig;

várjuk meg, míg elmúlik felettünk az idő a tétlenségben? vagy ha tesznek s
nélkülünk, és rosszul, aztán kritizáljunk? *ha ezeket a dolgokat nem teszik meg,
vagy rosszul, az a halál!*

elsősorban a reformátusságot érinti, neki kell megmozdulnia; az élre állnia,
benne a lelkipásztoroknak s az ifjúságnak;

a lelkipásztor szolgálata; azt mondják, egyház, lelkipásztor nem tehet sem-
mit, nincs hatalma, a prédikáció hatástalan, akiknek szól, jelen sincsenek; *az
egyke ellen nem is lehet tenni semmit prédikációval*; de ez nem jelenti az evan-

gélium elégtelenségét és erőtlenségét, legfeljebb a mi elégtelenségünket, azt, hogy nem értettük meg az evangéliumot, vagy a mi gyávaságunkat, azt, hogy nem merjük levonni belőle a végső és kockázatos konzekvenciákat; Isten országa nem beszéd, és nemcsak prédikáció, hanem *törvény*; (*decalogos*)

hogy *legyen* törvény, és *milyen* legyen, abban kell részt vennie az egész reformátusságnak, az egész egyháznak és a lelkipásztoroknak; ezért *harcolnia* minden eszközzel;

először is: ma még teljes tájékozatlanság (földhiány, terjeszkedés akadályai stb.; erkölcsi: fényűzés, kényelemszeretet, családi rendszer, vőség, *couvade*⁶); meg kell csinálnunk az egész ország szociográfiáját, helyzetképét, elsősorban a reformátusságét vidékenként és községenként, pontosan; *a telepítésre alkalmaság és szükségesség szempontjából is, nagybirtok stb.*; nekünk kell megmondanunk: *honnan, hova, kit telepítsenek*; a kormány telepítési programjából hiányzik a *nemzeti szempont*, a törpebirtokosokra gondol, holott sürgősebb a proletariátus; és megmondani, *hova*; a *magyarság várait* erősíteni, nem feladni (ez a tendencia – összevonás, növelés helyett); *a Dunántúllal áll vagy bukik Debrecen is!*

birtokviszonyokat, gazdasági életformákat és lehetőségeket föltárni; mert a *holdsám* nem mond meg mindent; belevinni a köztudatba az örökösödés megváltoztatását, magántulajdon új fogalmazását: *a föld a nemzeté*;

új gazdasági rendért harcolni; falvak ezreinek kell épülni, benne ifjúság ezrei egzisztenciát találnak; tehát: memorandumba foglalni, minden egyházkerület vezetőségéhez elküldeni, azonnal megindíttatni a munkát, benne részt venni, sőt előljárni; hivatalosan lépjen föl az egyház a világi hatóságoknál; *ostromoljanak*; református sajtó tétlensége; mivel foglalkoznak;

nem akar rábeszélés lenni – de történelmi kiindulás lehet, nagy, döntő dolgok kezdete.

[ELŐSZÓ KISS GÉZA: ORMÁNYSÁG CÍMŰ KÖNYVÉHEZ]

{Jóhiszemű, őszinte vizsgálat és statisztika nem állapíthat meg mást, mint hogy pusztulás. S bármennyire irtózom a nagy szavaktól: végpusztulás.

Aki mást mond, valótlan mond, tudva vagy tudatlanul.}

Nálunk figurázni szokták a franciák földrajzi tudatlanságát, vicceket tudnak róla – ebben sovén góg, hogy lám, mi mennyivel műveltebbek vagyunk. És főlháborodva emlegetjük, hogy a világ sorsát intéző felelős államférfiak, a művelt nyugati államok vezetői, a békeszerződés készítésekor milyen vaskos földrajzi tudatlanságról tettek bizonyosságot, s erről is keringetünk anekdotákat; ennek a tudatlanságnak vagyunk részben áldozatai. Mindebből az következne, hogy mi teljes tudatában vagyunk az ilyen ismeretek fontosságának. Holott e helyett mi talán több, [...] politikában belénk vert lélektelen adatot tudunk, ismereteink

pedig saját országunkra nézve legalábbis nulla. Felháborodunk, hogy a franciák nem tudnak különbséget tenni Budapest és Bukarest között, mert mi azt is tudjuk, hogy hol van Montevideo és Irkutszk, pedig ezek messzebb vannak. Ha azonban a franciák földjüket és népüket ismertető irodalmát összehasonlítjuk a mienkkel, akkor kiderül, hogy ott igen nagy, itt meg igen kicsi. Vagyis, a franciák nem tudják ugyan, hol van Hódmezővásárhely, de a maguk országát ismerik vagy legalábbis ismerhetik, mert van miből megismerniök; mi viszont mindenről tudunk egypár számot (gimnazista koromban olyanokat kellett fejben [...] hogy hány kilométer az uruguayi vasutak hossza és hasonlókat), {de nem ismerünk, és irodalom híján akarva se ismerhetünk} de sejtelmünk sincs arról, hogy városunk határán, ill. a kirándulóhelyeken túl milyen világ következik, s hűledezve olvasuk vagy hallgatjuk, ha arról beszélnek, hogy ebben az országban egyik vidéken milyen nyomorúság van, másikon a végső pusztulást jelentő fokon egykéznek stb. Erről a tudatlanságról kacagtató és ríkató sottisier¹-t állíthatnék össze akár én is, kiderülne, hogy – nemcsak matematikusok vagy pénzügyigazgatók vagy szemészek, hanem a magyar nép nyelvével, történelmével foglalkozó tudósok, nemzedékek nevelői, [...] politikusok, népük sorsának intézői, megyék és járárok kormányzói – tisztelet a kevés kivételnek – nem is sejtik, mi történik ebben az országban, mi megy végbe közvetlen közelükben, mellettük, körülöttük, alattuk, mindenütt. Néhány éve azt írtam, ahogy országhatárokra ki szokták írni az illető ország nevét, a mienkre azt kellene írni: ismeretlen ország, ismeretlen nép. Lehet, hogy idővel másképp lesz, de ehhez még sok idő kell, egyelőre nem volna e felírás megváltoztatására ok, nem is lehetne, mert egypár év alatt korszakok mulasztását nem pótolhatjuk. A sokaktól oly dicsőnek magasztalt kiegyezési kor, mely szerintük olyan nagyszerű virágzás kora, mert gyárak épültek stb. – de ugyanakkor nem tudott róla, vagy nem törődött vele, hogy pl. Erdélyben mi történik, és eleresztette füle mellett egy gutgesinnt² s minden destrukció gyanúján már főispán állásánál fogva is felülálló magyar úr, Vadnay Andor szavait³ az alföldi nyomorúságról – s a virágzás idején százezrek vándoroltak ki, s végső eredményeként, a nem törődés és tudatlanság gyümölcseként elveszett az ország nagyobbik fele. S akkor ébredtünk rá – szokás szerint –, hogy mink volt, mikor elvesztettük. Azután – frázisokon kívül – megint nem törődünk semmivel, mindaddig, amíg megint újabb s most már végsőnek minősíthető veszedelem árnya nem vetődött ránk s kezdtünk felfigyelni arra, hogy mit is lármázik itt néhány nyughatatlan. (A tudatlanság és a hatalom göggyével el is nevezték őket Jeremiásoknak – gúnyt űzve a máskor szemfogatással magasztalt, az iskolákban dicsőnek tanított profetizmusból.)

{S ebben a tudatlanságban alakuljon ki egységes közvélemény egy terület létkérdésében a létét megmenteni hivatott törvény kierőszakolására... nyomásra kellő súllyal.}

Néhány év óta ennek a végzetes, mert minden katasztrófa alján ... mulasztás pótlására könyvek és cikkek jelentek meg egyik-másik vidék vagy falu ismerte-

tésére, vegyesen tudományosak, dilettánsak, tendenciózusak stb. amint általában minden szellemi téren szokott, szóval közlemények, melyekre az adekvát reflex-tálás a bírálat lett volna (s kellő megvitatás után a feltárt bajok orvoslása a szükségesnek és célravezetőnek megállapított módokon), de nem ez következett, hanem az érdeklődés kétségtelen felkeltése mellett nemzetgyalázást, destrukciót és hasonlókat {hazudik, hamisít, rágalmaz, rosszhiszemű} emlegető dühös hatalmi reakció egyfelől, a falu-szociográfia túlságos „felburjánzását” sokalló, csúfolódó fitymálás, ideges, hisztérikus, pszichotikus ... másfelől. A hatalom fölháborodása érthető, hozzátartozik, s az is, hogy nem válogat az eszközökben, hazafiatlannak bélyegez mindenkit, aki másképp lát és gondolkodik, nem tűri, hogy háborgassák. Annál kevésbé érthető olyan oldalak támadó felvonulása, amelyek demokráciát s [...] emlegettek mindig, nép felszabadítását, szocialisták stb. A tárgyilagos kívülálló azt hihetné, hogy csakugyan valami túltengő és egyoldalú irodalom, holott, ha megnézi, kiderül, hogy még a legálmosabb és veszélytelenebb korokban is csekély volna ez a produkció, oly csekély, hogy kérdés, mi több, [...] írtak. Bizonyos, hogy ahhoz képest, aminek lennie kellene {a mulasztáshoz és teendőhöz képest} – egyszerűen megmondva: semmi. (Nem az értéke, hanem a mennyisége.)

Ez a könyv, melyet az olvasó most kézhez vesz, a hiányt pótolni igyekszik egy vidékre nézve. Gönczi nagy értékű „Göcsej”⁷⁴-e óta, úgy emlékszem, az első ilyen, lehetőleg teljes képet adni igyekező vidék-monográfia, 33 év alatt, tehát (az 1914-ben jelent meg) igazán nem lehet túlprodukcióról panaszkodni. Egy vidéket, népét, [...] életét stb. mutatja meg, jelentéktelen előmunkálatok után, amelyekre alig támaszkodhat, úttörő, és oly sokágú, hogy ennyiben egy valaki szakember nem lehet, s egyrészt ezért, másrészt azért, mert egy vidéket ilyen terjedelmű műben kimeríteni nem lehet, fogyatékoságai vannak. De úttörő. Ezután kellene soruk kerülnie a részletesebb monográfiáknak, s a sajátosabb szociológiai problémafeldolgozásoknak. Hogy sor kerül-e rájuk, kérdés. Így, amint van, a könyv rendkívül értékes, mert pótolhatatlan, elveszett vagy veszendőben levő életmód, szokások, nyelv stb. leírása. Nem a hánytorgatott faluszociológia divatja hozta létre – gyűjtése akkor kezdődött, mikor ennek még híre se volt; egészében évtizedes munka eredménye, s így is csak olyan valaki csinálhatta meg, aki odavaló születés, ismeri a nép nyelvét stb. benne élt, törődött vele, figyelte, már akkor, amikor még arra se gondolt, hogy valaha megírja – figyelte, mert szerette és felelősséget érzett érte.

Az ország egyik legérdekesebb és ma kétségkívül a legnevezetesebb vidéke és népe. Érdekes nép a tulajdonságainál fogva és nevezetes, mert az egykének, néppusztításnak, s ami vele egy, nemzetpusztításnak szinte a szimbóluma.

Évszázadok viharaiban edződött, mindenféle nyomorúságban megpróbált, erős, szívós, leleményes, munkabíró, a jég hátán is megélő nép, melyről nem frázis, hogy szenvedések özönével, vérének hullatásával, eszével munkájával, tűrésével váltotta meg jussát földjéhez s az élethez azon a földön. Fölötte értel-

mes nép, szokásaiban, műveltségében, nyelvében, életmódjában sok eredetiséggel bővelkedő – öröm annak, aki tudja értékelni, szeretni és értékelni a változatokat, mik egy ország s egy világrész műveltségét táplálják. Erről a népről maradtak fenn legendák, hogy templomát tengelyen magával vitte bujdosásaiba, s csöpp falvai iskolájukért azt a terhet hordták, amit másutt tízszer akkora népességű falvak. Ennek a vidéknek és népének kitűnően megrajzolt képét <adja ez> {...} a könyv, okulásul és forrásul a népi műveltség értékeit netán emlékeiben jobban megbecsülő utókornak. Reá nézve a jelen is utókornak tekinthető, mert amiről a könyv szól, nagyobb részében már elmúlt, elpusztult.

Nagy baj, hogy a civilizáció letörli az eredeti színeket, de hát ez általános, mindenütt így van, nem tehetünk róla – mondja a lelkiismereti nyugalomát minden áron megőrizni óhajtó olvasó. De hát itt – és sok más vidéken – nemcsak ez történt; nemcsak az, hogy a nép elhagyta régi lakását, levetette viseletét, elfelejtette dalait, iskola, város, sajtó <elszürkítette> elszegényítette és papirosízűvé silányította dús és ízes nyelvét, ami, <legalább eddig,> úgy látszik elkerülhetetlen velejárója a civilizációnak, hanem az történt, hogy *maga a nép is elmúlt, elpusztult*; el, máigra olyan mértékben, hogy egy-egy falu embertani ábrázata megváltozott, s ha valami változás nem történik, nem sok idő jártával ez a nép teljesen eltűnik a föld színéről. Ez pedig már sem elmaradhatatlan velejárója a civilizációnak, sem nem közömbös az egész ország sorsára, mert ha ama vidéken, mint sok más egyéb vidéken is, más nemzetiség foglalja el apránként a magyarság helyét, az egy ekkora országban nemcsak egy vidéknek elvesztését, hanem az egész ország elvesztésének biztos módját jelenti.

{A könyvből meglátni, mennyi érték vesz el; sokat a civilizáció semmisít meg – de itt maga az élet is elvesz, s ez csak nem szükséges következménye a civilizációnak?}

Hát hogyan, kérdi most a lelki nyugalmaiban megzavart, vezetőinek bölcsességében bízó, sorsát rájuk bízó olvasó – akinek nem közömbös vagy éppen kíváncsi, hogy az ország más kezére kerül-e –, hát lehetséges ez? nem látták és látják ezt? nem lehet segíteni? s nem tettek vagy tesznek ellene? Sorban felelünk kérdéseire.

1) <Nyilván> Lehetséges, mert megtörtént. Ez a nép elpusztult, s ha ilyen mértékben – ti. természetszerűleg fokozódó mértékben – pusztul tovább, csekély néhány évtized alatt teljesen megsemmisül. Ez oly tény és valóság, melyről vitatkozni rosszhiszeműség. Ez nem vélemény, „sötéten látás”, „pesszimizmus” és egyéb hazai ... hanem matematika, számokban pontosan kifejezhető valóság. Természetesen csak annak, aki mindig tudja azt is, hogy a számok mögött mi van, mit jelentenek. Mert a statisztika számai hol közvetlenül fejezik ki a valóságot, hol a mögöttük lévő valóság ismerőjének értelmezésére szorulnak. Például megtörténhet, hogy egy falu lélekszáma a statisztikai évkönyvben ma és tíz év előtt nem mutat semmi különbséget, vagy esetleg növekedést, s ugyanakkor a falu őslakossága mégis rohamosan fogyott. Ilyenkor kezdi a valóságot nem is-

merő érdekelt fél a sötétben látást s egyebeket emlegetni, s azt hirdetni, hogy a magyarság nem fog, sőt sose virult és szaporodott úgy, mint most – nem tudva vagy tudatosan elhallgatva, hogy a szám állandósulása vagy növekedése más, de magát valamilyen okból és idő szerint (egyelőre) magyarnak valló nemzetiség odavándorlásából állt elő, vagyis amit ő öröndetes tényként interpretál és kürtől, az épp a veszedelem növekedését jelenti. Vagy előáll olyan, már talán semmilyen nemzetiségbe se tartozó, teljesen gyökértelen, degenerált, félig állati sorban tengődő, szerencsétlen elemek szaporodásából, amelyek duzzasztják a számot, de a minőség fenntartásához nem járulnak hozzá, ellenkezőleg. (S még egyéb okok is vannak – valamennyiükre számtalan példát tudnék mutatni.) A számok láttára a szociológus is síkra száll, s a nem csupán számokat, hanem a valóságot közvetlen tapasztalatból ismerőket [...] elfogult nacionalistának, mit tudom én minek bélyegzi, s mikor figyelmeztetik, hogy a számok magukban mennyire megtévesztők (mint pl. Hidas esetében ...) s hogy egybe kell vetni őket a valósággal, akkor az um so schlimmer für die Tatsachen⁵ tudományos magasztaláról azzal felel, hogy a szociológus nem mehet el minden faluba a statisztika adatait ellenőrizni. Igaz, de akkor nem is beszélhet másról, mint amit a pusztá számok megbízhatóan közölnek: lélekszám-szaporulatról – mind, ami ezen túl van, már interpretálandó. Ha a bizonyítékok végül is meggyőzők, akkor az érdekelt fél s a csudálatosan segítségére siető, máskor mindig népi politikát követelő és radikális papír-szociológus más argumentummal áll elő: ha stagnál is vagy hanyatlik a nép szaporulata, de legalább az ún. életstandard emelkedése, az egészség, testi állapot, szellemi és erkölcsi színvonal javulása jár vele – s hivatkoznak az angol vagy francia példára, mindenre inkább, mint hogy egyszer a valóságot itt szemtől szembe megvizsgálják. Hogy az egykézés az angoloknál és franciáknál jó következményekkel járt-e, s ha igen, mért, s hogy nálunk az ellenkezővel, miért – mindez olyan messze eső, akadémikus kérdés, mellyel majd akkor érnénk rá foglalkozni, ha előbb magát a valóságot alaposan megismertük, amitől még szörnyen messze vagyunk. A valóság szemlélete megmutatná a szociológusnak, hogy minden várakozása ellenére az egykézés nemcsak apasztja s végül elpusztítja ezt a népet, hanem közben testileg, szellemileg, erkölcsileg is tönkreteszi. Hogy' lehet ez és mért? Ezek olyan kérdések, amelyekre egy előszó keretében felelni nem lehet, de ezt már meg is írtuk néhányan, s különben is, egyelőre másodrendű kérdés: az első és fő az volna, hogy erről a valóságról mindenki meggyőződjön, aki ezzel a dologgal foglalkozik, vagy adjon hitelt a vele foglalkozóknak: végre is, nem nehezen konstatálható dolgokról van szó: a testi romlást akármelyik falusi orvos megállapíthatja, és meg is állapítja, a szellemi és erkölcsi pedig szintén olyan szembetűnő, hogy aki néhány évtizedes összehasonlítást tud tenni, ugyancsak pontosan megállapíthatja. A valóság vizsgálata tehát azt az elháríthatatlan és semmi csűrös-csavarással, mellébeszéléssel meg nem kerülhető eredményt mutatja: rohamos pusztulás minden vonalon a már közel látható vég irányában. Ahhoz pedig nem kell sovénnek és nacionalistának lenni

(mint ahogy e sorok írója se az – hozzátéve, hogy nacionalista=imperialista; sőt a más elintézett és befejezett tényeket megillető objektivitással nézi az egész dolgot), hogy valaki azt mondja: kár ezért a népért, mert pótolhatatlan. Mert nem igénye, hogy minden nép egyforma és egyforma értékű. Ilyet megint csak a XIX. századi tipikusan absztrakt gondolkodásának öröksége ... Mert ahogy külső habitusára különbözik egyik nép a másiktól, s hiába minden relativitás, egyik szebb a másiknál (hogy a szőke vagy a barna, magas vagy alacsony stb. szebb-e, az relatív, de hogy a csenevész, ... orrú, ... szájú, savó színű, lúdtalpú, görbe lábú, nagy lábú stb. vagy az ellenkezője, ahhoz nem kell klasszikus esztétikai fok, azt a biológia és higiéné fokán is eldönthették már), s különbségeinek szemmel látható és pontosan leírható jelei vannak, úgy a szellemi és erkölcsi habitusa is különbözik, s jeleit láthatja, aki ezt... Értelmetlen frázis, hogy legelső nép, de az is, hogy nincs különbség. Nemcsak az történik meg, hogy egy nép elvesz, s vele egy nemzet – végre is az egész emberiség életében lehet, hogy ez nem nagy dolog, hacsak számról van szó. De itt sajátos, pótolhatatlan és mindenki által megállapítható, magasrendű értékek vesznek el. Ez európai veszteség, sőt az egész emberiségé.

2) Látták s látják ezt? Hogyne, voltak s vannak, akik látják, évtizedekkel ezelőtt megírták, s az utóbbi években is sokan és sokszor, köztük e könyv s e sorok írója is. *Ezen a téren nincs hiba, ez megtörtént.* Az eredmény? Régen teljes közöny és süketség; pár év előtt, mikor a rég hirdetett veszedelem egyszerre közel jött, sok beszéd, vita, szónoklás, értekezés stb. unalomig és csömörig, úgy, hogy sikerült is az egész dolgot megutáltatni, lejártni – eredmény semmi, a pusztulás zavartalanul folyik tovább.

3) Hát akkor nem lehet segíteni? De lehet, azaz lehetne, ha akarnának. Nem lehetne segíteni, ha ez a nép azért fogyna és pusztulna, mert elfáradt, kimerült, szóval ha valami biológiai vis maiorral⁶ állnánk szemben. Ilyen esetek voltak s lesznek. De itt ilyenről beszélni megint csak a tények tudatlansága és dilettantizmus. Fáradtság, kimerülés nem jön olyan hirtelen, szinte máról holnapra, mint ahogy itt a pusztítás módszere, az egykezés anyakönyvekből kimutathatóan beköszönt. Ma ez a nép, ha nagyobb mértékű templom- vagy iskolajavításról van szó, sok helyen azt mondja, már nem érdemes, majd megcsinálják mások; a XVIII. sz. végén nem így gondolkodott, ellenkezőleg, hosszú időre készült és berendezkedett, hiszen legtöbb helyen akkor építette fatemplomai helyett nagy, szép és tágas, sok nép befogadására alkalmas kőtemplomait és iskoláit – a veszedelmes századokban, amikor a pusztta létért való küzdelembe ugyancsak belefáradhatott volna, nem fáradt el, mi történt, hogy egyszerre, szinte máról holnapra mégis inkább a küzdelem feladását, saját maga megsemmisítését, a halált választotta? A múlt század derekáig nyoma sincs rajta a fáradtságnak, s akkor egyszerre kitör rajta a halálvágy? A statisztika és papír-szociológia helyett, mely általában beszél egykéről, holott vidékenként változik eredetére és okaira nézve (mert származik a gazdagságból, de a szegénységből is, s más természetű még ugyan-

azon a vidéken is, pl. Nagy...ban vagy mondjuk Kákicsón, s megint más az ötholdas gazda szegénysége és más a felelőtlenül szaporodó urasági cselédé stb.) – az alapos kutatás és valóságismeret hivatott felelni rá, mint ahogy részben felel ez a könyv is idevágó fejezetében. A mi kérdésünk itt most nem is ez, hanem az, hogy *lehet-e segíteni?* Azt feleltük rá, lehet, s az álokoskodások kiküszöbölése után már csak az állítás ... kell ideírunk, mely így szól: *a pusztulást viszonyok változása idézte elő* (elkü[lönözés] stb., amint e könyv is elmondja), *viszonyok változása* (persze nem a régiek visszaállítása) *meg is szüntetheti*. És ugyanaz a nép még lábra állhatna, testben-lélekben megerősödhetne, fogyása megállhatna, sőt szaporodás válthatná fel? Azt feleljük rá: igen, s e meggyőződésünkhöz ragaszkodunk mindaddig, amíg elméletek helyett maga a valóság, szóval az említett viszonyok megváltoztatásának komoly kísérlete ránk nem cáfol. Nem szükséges ehhez a „30 millió magyar” ábrándja (nem engedem át az elsőbbséget a Rákosi-féle álhazafiság utálatában senkinek), de az is matematika és kiszámítható, hogy ebben az országban, más gazdálkodás és más berendezés alapján több főnyi lakosság élhet és emberi életet, mint amennyi ma, és az is nagyobbik felében embertelenül nyomorog.

{Maroknyi népből lett nagyszámú; itt is; és Németország a 30 éves háború után; Anglia Shakespeare korában.}

4) Tettek-e vagy tesznek-e valamit? Röviden felelhetünk: nem. Mert azt, ami eddig történt: beszédek, tanácskozások, ígérek, „tanulmányozás”, telepítési és egyéb kísérletek és próbálgatások az ügy nagyságához mérten oly kicsik vagy jelentéktelenek, hogy mellette semminek nevezhetők. Hogy ezután fognak-e tenni, arról objektíve szólni nem lehet, a megállapítás a múlta és jelenre vonatkozik. Mért nem tettek? Erre egyszer meg kell adni a pontos, kétértelműséget kirekesztő választ. Erre szintén igen rövid a felelet: mert nem akartak. De természetesen meg kell ezt a szót érteni. Vannak itt sokan, akik akarnák, de nincs módjukban tenni, s vannak, akiknek módjukban volna tenni, s akarnák is, ha ... ha a dolog valahogy nagyobb nehézség nélkül, hatalmas érdekek sérelme nélkül, kockázat nélkül, késhegyig menő küzdelem elkerülésével megtörténhetne. Szóval a „jó szándék” megvan – ha pl. arra ébrednénk, hogy a nagybirtokok teljes épségben megvannak s az egyke varázsütésre megszűnt, minden nincstelen földmunkás nagyszerűen el van látva, mindenki őszintén örülne. De ha az eredményt csak a szó olyan értelmében vett akarással, vagyis minden erő latba vetésével, minden külön egyéni érdeknek a közösség érdeke alá rendelésével lehet elérni, akkor itt akaratról – ha még úgy emlegetik is a jó szándékot – beszélni: szándékos vagy gondolkodás hiányából származó fogalomzavar. {Cselekvés közben derülne ki, mit lehet, mit nem.} Ha olyan valaki akar valamit, aki akaratának nem tud érvényt szerezni, akarata csak óhaj marad, mégis nevezhetjük akaratnak, mert csak a külső föltételei hiányoznak ahhoz, hogy valóban az legyen; ha azonban olyan valaki „akart” valamit, aki akaratának érvényt tudna szerezni, de nem teszi (pontosabban: nem kísérli meg, hogy érvényt tud-e neki szerezni, ami

a próbában derülne ki), akkor az ilyen „akaratot” csak óhajnak nevezhetjük, mert belső föltételei hiányoznak ahhoz, hogy valóban akarat legyen. Ha minden egyéb téren *Umwertung aller Werte*⁷ folyik a fonákjára, a szellem embere nem nyugodhat bele, hogy legalább az ő sajátos birodalmában, az ő szuverenitásának terén, a fogalmak s a világos gondolkodás terén ne tűrje a kontárkodást, s olyan fontos fogalomnak, amilyen az akarat, értelméből kiforgatását. S mivel az ilyen negatív megválaszolt kérdések természetéhez tartozik, hogy továbbra is kérdéseket fiaznak, a végső instanciáig, itt is felmerül végül az is: miért nem akarnak? Erre a kérdésre annyiféle a válasz, ahány érdekréteget és ideológiát érint; az ország egyik felének szociológiáját meg lehet írni belőlük. {Ennélfogva nem fér el itten.} (Ajánlom szociológus figyelmébe.) Az eddigiek után talán nem kell külön hangoztatnunk, hogy valóban ilyen nagy feladatról, egy nemzet összességének energiáit olyan mértékben igénylő erőfeszítésről van itt szó, amilyen egy nemzet létét kockán forgató háborúhoz szükséges. Érthető és méltányolható a megfontolás, gondos tervezés, alapos előkészület ... De nem elméleti, hanem gyakorlati kérdéstről lévén szó, a javasolt megoldások életrevalósága csak a gyakorlatban dőlhet el, azon, hogy *mindent* és *jól* tesznek-e meg. A jelszóvá vált javaslatokat egyenként nagyon könnyű megcáfolni – egyenként mindenik csak absztrakció, az élet szervessége és temérdeksége mellé állítva rögtön átvilágítódik mesterkélt volta. A földreformmal kapcsolatban igen olcsó azt firtatni, mi lesz, ha majd mindenkinek csak öt hold jut, vagy annyi elégtelen lévén a fölosztható földterület nagyobb mértékű kielégítésre. Arról nem is beszélve, hogy már a képtelenségig vitt túl korai aggodalmaskodás ma már azért aggódni, hogy mi lesz ekkor meg ekkor, amikor a minden bekövetkezetőnél nagyobb nyomorúság és pusztulás már nem lehetőségként, hanem valóságként itt van, jelen van, hogy továbbá éppen elég feladat volna a jelen való, szükségtelen a holnapután gondjával súlyosbítanunk, s ha a magunk dolgát elvégeztük, azt nyugodtan hagyhatjuk az utánunk következőkre, fel kell vetni azt a kérdést is, hogy öt hold, vagy esetleg kevesebb is, nem lehetne-e valami módon elegendő egy család tisztességes eltartásához, egyúttal meg is kívánva egy egész család munkáját. A tapasztalat, tehát nem másik elmélettel cáfolható elmélet és másik elgondolással cáfolható elgondolás, hanem a cáfolhatatlan tapasztalat azt mutatja, hogy: igen. Természetesen földről, valóságról, [...]⁸

A NEMZETI JELLEG A MŰVÉSZETBEN

Bevezetés

Történelmi alakulatoknak tudata néha abban a különleges értelemben történelmi, amelyben a „történelmi időt élünk” mondást használjuk. Mert noha az emberiség minden ideje történelmi, némelyiket különösképp így nevezzük; azt, amelyben fontos és nagy múltú alakulatok sorsa fordulóhoz, válságba, végveszedelembé

jut, vagy valahol hevesebb lendülettel, gyorsított ütemben tör előre valami. Ilyen különös értelemben „történelmi” néha egy világnézetnek, társadalmi osztálynak, egy vagy több nemzetnek, földrésznek stb. a tudata, magára eszmélése. Amióta évek, hónapok, sőt hetek alatt nemzetek sorsában nagyobb változás esik, mint előbb hosszú korszakokban, s a hirtelen jóra vagy rosszra fordulás lehetősége ott függ egész sereg nemzet feje fölött, azóta természetes, hogy a nemzetek – ki több, ki kevesebb mohósággal, szorongással, bizakodással, alapossággal, őszinteséggel, igazsággal – vizsgálják önmagukat, anyagi, szellemi létfeltételeiket, tulajdonságaikat, keresik magukban, hogy mik ők tulajdonképpen, miből mivé lettek, mit tettek politikai, hadi, gazdasági, vallási, erkölcsi, tudományos, irodalmi, művészeti téren, mire képesek, mi az erejük, mi a gyengeségük, mi az érdemük, mi a léthez való joguk, mit jelentenek önmagukban s az emberi közösségben, mi a hivatásuk – és így tovább. És vizsgálják általában is – a különös feltételezvéen az általános fogalmat –, hogy mi a nemzet és a nemzeti egyéniség.

Ismeretes, hogy a meggyorsult lélegzetű, hol táguló, hol görcsösen összeránduló történelmi tudatnak, a nemzeti önvizsgálatnak mekkora már az irodalma másutt is, nálunk is, a komoly filozófiai, tárgyilagos tudományos vizsgálattól a népszerűbb esszén át a publicisztikai, igaz és álhazafias buzgalomú, propagandisztikus, elfogult, türelmetlen, gyűlölködő, felületesen általánosító, fölényeskedő, felsőbbiséget hirdető szubjektív megnyilvánulás rengeteg tömegéig és számtalan árnyalatáig. A tömeggel arányos a zűrzavar foka – melynek most elég jó fokmérője a miatta áradó sok panasz is.

A kavarodás oka most is a fogalmak tisztázatlansága vagy megérteni nem akarása. Zavaros vagy mesterséggel meghomályosított fogalmaknak hasonló a következményük.

Ez az értekezés itt a megvilágosítás igyekezetében a nemzeti jelleg s a művészet viszonylata kérdésének tisztázásával óhajt részt venni, megjegyezve, hogy a fogalomtisztázás mindig aktuális célján kívül semmi külön aktuális célt se kíván szolgálni, a történelmi időszerűség árjával úszva, és előre bocsátva, hogy a nemzeti művészet sajátos problémájához szükségképpen a nemzet és a nemzeti fogalmának előzetes általános vizsgálatán át keresi az utat. Az ilyen vizsgálatnak ürügyképpen és alkalmaképpen sincs szüksége a történelmi tudat különös megélénkülésére, csak éppen meglévő tényként utal rá, de semmiképpen se ellenkeznék szándékával, ha a zavaros aktualitást ugyan elhárítva, az elméleti célra igyekeztében melléktermék gyanánt gyakorlatilag is használni tudna. {Épp az aktualitás a még külön is és különösen zavaró momentum.} Talán mégse csak a zavaros fogalmak, a zavaros ösztönök és indulatok hivatottak a gyakorlati élet formálására.

{Magasabb értelemben vett aktualitás: amikor láthatóvá válik, a lényegesről nem esik szó / fontos fordulat a nemzet életében (kommunizmus – nemzetek újra néppé lesznek benne) (akármilyen véleménynel van valaki róla – világtörténeti jelentőségű). Nemzetek lemondanak nemzeti létükről, külön nemzet-egyen vol-

tukról, hogy mennyi benne a „halb zog sie ihn, halb sank er hin”,¹ nem ide tartozik világtörténeti mozzanat.}

A különös, mai okból megélnékült aktualitást mellőzve, még mindig marad egy nagy aktualitás: a nemzetek s a nemzeti élet világtörténeti korszakában természetesen látszik az e szerint mindig aktuális nemzetivel való foglalkozás. De a megismerés számára semmi se készen kapottan „természetes”. Minden valamivel foglalkozásnak miértje van, s ez a miért határozza meg a foglalkozás módját, módszerét. A nemzetivel sokféle okból, célból és módon lehet foglalkozni. Ezért is meg kell mondanunk előre, mi mért, hogyan tesszük. A mi célunk a fogalom tisztázása lévén, ez a cél végső soron: a tiszta megismerés. Azt akarjuk tudni, hogy a nemzeti fogalmának mi a tartalma, jelentése, értelme, jelentősége, szerepe, értéke. De ezt nem önmagáért, hogy a nemzeti lényegének szemléletébe elmerülve, ezt az elméleti folyamatot a lehető legteljesebben kimerítsük, hanem hogy a nemzeti fogalmának lehető legmegbízhatóbb meghatározását megtalálva, a nemzetinek, tehát a nemzeti jellegzetességnek, egyéniségnek a kulturális javakban, sajátosan a művészetben való szerepét és jelentőségét vizsgáljuk.

<A címben megjelölt feladat: „nemzeti művészet”, bővebben: a nemzeti a művészetben, vagy: hogyan jelentkezik, hogyan érvényesül, mit produkál a nemzeti egyéniség a művészetben.>

Mi szüksége, mi célja ennek a vizsgálatnak, s van-e egyáltalán?

A tapasztalat azt mutatja, hogy van, sőt kényszerűen van. Az emberi megnyilvánulásnak, tevékenységnek, az emberi lélek és szellem sokféle objektivációjának, politikának, jognak, gazdaságnak, hadászatnak, erkölcsiségnek, vallásnak, tudománynak, művészetnek gyakran – nem mindig és mindenütt, de gyakran – olyan magja, vagy olyan, többé-kevésbé döntően meghatározó vonása, sajátosága, olyan formáló tényezője van, amely se az ember általános lelki és szellemi képességeiből, se sajátos történeti helyzetükből, korukból, se a műveltségéből, se stílusból, se műfajból, se osztályból, se foglalkozásból, se egyénből nem magyarázható; valami, ami mindezekben jelen lehet, velük elvegyül, eggyé olvad, mégis más, mint ők; {ha mindezeket megértettük, még mindig maradhat s gyakran marad valami, amit egyikből se érthetünk meg} s ami, míg mindezekről különbözik, a különféle megnyilvánulásokban és objektivációkban hasonlóan vagy azonosan, valami benső, lelki, szellemi, alkati rokonság és közösség gyanánt megtalálható; éppen az, amit egy szóval nemzetinek, teljesebben nemzeti jellegnek, nemzeti egyéniségnek nevezünk. Hogy hol, miben, mennyire van meg vagy nincs, eleve és általánosságban nem határozható meg; esetenként kell megvizsgálni, s a vizsgálat, nemcsak az elfogultság veszélye, hanem immanens nehézsége és sokféle csapdája miatt éppen nem szokott könnyű lenni. Azzal az elfogultsággal, mely mindenben nemzetit lát, mindent vele magyaráz, szembe kell állítanunk az itt még csak előlegezett, később bizonyítandó igazságot: nem, a nemzeti nem minden, nem mindig elegendő valamely tett vagy mű lényegének értelmezésére, néhol nem tud érvényesülni, néhol meg módszeresen ki kell re-

keszteni, mint például a tudományban, ahol a tudományos mű megalkotásában lehet is, nem is szerepe a nemzetinek, de a kész mű érvényessége megítélésének kritériuma egyedül az objektív igazság; különösen pedig nem tehető a nemzeti, mintegy megistenítve s a végső és legfő lényeggé hiposztazálva, az autonóm értékeknek helyébe vagy föléje.

{Nemzet-korban: minden a nemzeté. De nem minden nemzeti (egyéniség). De ami a nemzeté: lehetőség a nemzetire. Tágabb – új lehetőségek – más, mint például a népé, sokágúság, nem minden úgy nemzeti, mint faji – de még így is elég sok ahhoz, hogy fontos legyen.}

Másfelől szembe kell szállnunk azzal a másik elfogultsággal is, mely a nemzetben és nemzetiben merő elfogultságot lát, más kategóriák álcázó ideológiáját, mely a történelmi, társadalmi szituációból, az osztályból vagy egyénből, az egyén egyéniségéből kianalizálható, egy osztályozó, egyénközi, átfogóbb és hatékony közösség és jellegzetesség tételezésének szüksége nélkül – szembeállítva vele azt a másik, egyelőre szintén még csak előlegezett s ezután bizonyítandó igazságot, hogy a nemzet s a nemzeti egyéniség sok olyat ad az egyénnek, a művelődésnek, az egyetemes igényű és jelentőségű szellemi életnek is, amit más nem adott, nem ad s nem is adhat, művek, stílusok, művelődési formák s az egyetemes műveltség megalkotásában sokszor olyan módon vesz részt, ami másképp fölfoghatatlan. Nem állítjuk tehát, hogy nemzet és nemzeti nélkül nem lehet nagyot alkotni, de állítjuk, hogy néha nagy értékű s az emberiség életében nagyon fontos tettekben és művekben alkotóan működik, amik nélküle vagy egyáltalán nem lennének, vagy nem olyanok lennének, amilyenek; így a minket itt most főképp érdeklő művészet területén. Az egyéniség és eredetiség híjának gyanújába nem eső hiteles tanút idézhetünk itt, Goethét, aki a sokat hánytorgatott eredetiség kritikájaképp épp arra utal Eckermann-nal való beszélgetésében, amit az egyén úgy kap „...was können wir denn unser Eigenes nennen, als die Energie, die Kraft, das Wollen! – Wenn ich sagen könnte, was ich alles grossen Vorgängern und Mitlebenden schuldig geworden bin, so bliebe nicht viel übrig.”² Goethe kétségtelenül másra is gondol, mint a nemzetre és nemzetire (erre a másra még visszatérünk), de bizonyosan s talán elsősorban gondol arra, amit az ő nemzete adott neki tudásban, műveltségben, értékelésben, adatban, s arra, ahogyan a nemzeti egyéniség az ő egyéniségét körülfogta, áthatotta, táplálta, lendítette – vagy talán egyben-másban szorította, nyűgözte. Ezért, ilyen okból és céllal, hogy általában az emberi szellem objektívációiban, különösen pedig a művészetben, megismerjük szerepét, vizsgáljuk a nemzetit.

Ahogy nem „természetes” a „miért”, nem az a „hogyan” se, okát kell adnunk a választott módszernek is. A „nemzet”, a „nemzeti” szót és fogalmat sok értelemben használják, mert sokféle módon szerzetten használják, s így a hozzá fűzött következtetés is sokféle lehet. A mi módszerünk itt minden fél [!] mentes óhajt lenni, a filozófus elfogulatlan módszere, mely önmagában és önmagáért vizsgálja a fogalmat, elemzi tartalmát, a nélkülözhetetlent, a lényegest, ami nél-

kül a fogalom nem az, ami, elválasztva az esetlegestől, vagy éppen csak óhajtottól, a megpróbáltán megbízhatót a látszólagostól, a tévestől. Ezért vizsgálatunkat a nemzet és nemzeti egészen általános definíciójával kezdjük, olyannal, amelyet mindenki elfogadhat. A helyes definíció általánosságában benne van a tüzetesebb tartalmi meghatározás feltétele, mely erőltetés és belemagyarázás nélkül készíti az analízist lépésről lépésre a szükségszerűen elérendő végső, szoros meghatározásig. Ily módon a fogalom mintegy kifejtí önmagát dialektikájának pártatlan tolmácsolásában.

De indokolt-e az a nagy óvatosság, a beavatkozástól való lehető tartózkodás? A már említett zűrzavar eléggé indokolja; s az a tény, hogy a nemzet, a nemzeti olyan valami, amihez mindenki ért, amiben mindenki szakértő, az indokolást még külön szükségessé teszi. Talán nincs még egy terület, ahol ennyire hangoztatni kell, hogy a ténybeli igazság s a meggyőződés nem mindig azonos egymással, s ahol igen nehéz értő fülre találni. Valaki valamely közösségnek tagja, aktív tagja, benne él, érte él, s ha kell, meghal – s ne tudja, mi az? Szükség volna e tudást elvitatni akarni. Tudni tudhatja, tudása akár értékesebb vagy hasznosabb lehet az elméleti tudásnál, mélyebb, nagyszerűbb – de e tudás megfogalmazása, azaz elméleti meghatározása, világos, érthető, meggyőző, a következményekért helytálló, s mi több, minden másik tudás lehetőségét is bekerítő megfogalmazása olyan feladat, mely egészen más síkra esik, mint ez a tudás maga. Művészek – s nemcsak az ún. ösztönemberek, hanem tudatos, gondolkodó, elemző művészek – nyilatkozataikban néha mekkorát tévednek arra nézve, amit pedig ők maguk csinálnak, és kétségkívül tudatosan, s amit e szerint nekik kellene legjobban tudniok; mégis, amit csinálnak s amit mondanak, amit alkotnak s amiért harcolnak, néha nem azonos egymással, néha nagyon is eltérő, sőt csodálatos, de így van, néha ellentétes is. A szaktudományos objektivitás se elég védelem az ilyen tévedés ellen. Sőt éppen az, akinek a nemzettel legtöbb dolga van, a történetíró esik könnyen abba a tévedésbe, hogy a nemzet fogalma meghatározásának minden feltétele a birtokában van. Ha valaki, ő tudja, hogy a „nemzet”, a „nemzeti” történeti képződmény, állandóan operál vele, meg tudja mutatni keletkezését, alakulását, valósággal rá tudja tenni az ujját – s ha ez így van, ha a kutatás lelkiismeretesen elvégezte dolgát, ha a nemzet valósága, mint a növény, csírájától a teljes alakjáig fejletten előttünk áll, akkor a többi már oly egyszerű! Filozófusnak kell lenni annak tudásához, hogy néha éppen az, ami olyan „egyszerű”, amit valamiképpen olyan jól látunk, ismerünk, a legjobban tudunk – elméletileg milyen nehezen meghatározható. Filozófusnak, ebben az esetben lehetőleg még történetfilozófusnak is, tehát olyannak, aki nem absztrakciókkal közeledik a történetihez, hanem a teljes történeti konkrétumból indul, nem kívülről viszi oda, hanem benne, a történeti konkrétumban ragadja meg a sajátos tartalmat s látja meg a sajátos problémákat, aki tehát éppen a történetileg látott és tudott, a történetileg már elintézett s azon túl már egyszerűnek vélt valóság értelmezésének, megszólaltatásának módját tudja.

Ilyen általános elméleti, szabatosabban: filozófiai, még határozottabban: történetfilozófiai feladat a maga miértjével és hogyanjával a nemzeti művészet itt és így megjelölt problémájának vizsgálata – egyelőre csak a nemzeti felől tekintve. S már most, amikor a feladatnak még csak az egyik fele látszik úgy-ahogy, megmondhatjuk, hogy ez a kísérlet itt megfelelhet-e a támasztott igénynek. Terjedelme miatt semmiképp, mert az igényt kielégítő válasznak lehető teljességre kellene törekednie, amire itt nincs hely. Hogy egyébként, elvben és módszerben a megfelelésre alkalmasnak és képesnek látszik-e, nem a szerzője hivatott véleményezni.

Ha a feladatra a másik oldalról, a művészet felől is, rátekintünk, még bővül és bonyolódik. A bejelentett megszorítás, hogy ti. a nemzetit a nélkülözhetetlen általános meghatározása után egy vonatkozásban, a művészettel valóban vizsgáljuk, míg egyfelől a nemzeti vizsgálata körét szűkíti, másfelől a feladatot egy másik területtel, a művészetével bővíti. S itt ugyancsak elsőül áll elénk magának a művészetnek kérdése, azaz hogy mi a művészet, amikor itt is a vizsgálat, miértjének és hogyanjának meghatározódásával, a művészetnek a nemzetihez való közét kutatva a feladatot ekképp egy sajátos kérdésre korlátozza. Az utóbbi nem lehet az előző nélkül, a nemzeti művészet vizsgálata általában a művészet fogalma nélkül. Mint a nemzetinél, az általánosnak itt is, a művészetnél, meg kell előznie a sajátost. Ahogy nem beszélhetünk a nemzetiről a művészetben, amíg nem tudjuk mi a nemzeti általában, úgy nem beszélhetünk nemzetileg meghatározódó művészetről, amíg nem tudjuk, mi a művészet általában. Így a megszorított feladat művészetfilozófiai-esztétikai problémával bővül és bonyolódik – aminek itt szintén nem felelhetünk meg a jogos igényt kielégítő módon, a sajátossá korlátozott feladathoz nélkülözhetetlen mértékben se. Be kell tehát érünk a legkevesebbel, az általános utalással, s az általánosban a nemzeti érvényesülése és alkotó szerepe feltételeinek megmutatásával.

Könnyítené a dolgunkat, ha a művészetet ismertnek és tudottnak tekintve egyszerűen hivatkozhatnánk valamelyik esztétikára vagy filozófiára, amelyiknek meghatározását elfogadva nem volna más tennivalónk a nemzeti hozzá való viszonylata vizsgálatánál, s így több helyet adhatnánk e sajátos kérdésnek; sajnos, ilyet nem tudunk, s ezért, noha csak igen röviden érinthetjük, nem háríthatjuk át, se el nem mellőzhetjük a feladatnak ezt a felét. (Ez nem kíván értékítélet lenni, sem az itt vázolandó gondolatoknak az egész esztétikai-művészetfilozófiai irodalom fölé helyezése; e sorok írója eléggé ismeri és becsüli szakmája korszakos műveit ahhoz, hogy a fennhéjázás ördöge meg ne környékezhessen; csak éppen azok a művek – leginkább nagy rendszerek kiszakíthatatlan részei – nem teszik meg az itt most szükséges szolgálatot. S ha még a művészetnek valamelyest kevésbé problematikus, kevésbé vitatott viszonylatával volna dolgunk! De épp a nemzet s a nemzeti már említett sokféle felfogása a művészetnek s így a nemzeti művészetnek is különösen sokféle fogalmát, meghatározását, de óhaját és követelését is, támadó értelmezését, ilyenül megbecsülését s ugyanakkor eszközzé

alacsonyítását termi. Nemcsak helyünk nincs rá, de nem is célunk e sok változat sorra vizsgálása és bírálgatása; nem is éri meg az időt s a fáradságot. De éppen e káoszban s miatta az immanens szükség okán kívül még az okból is helyet kell szorítanunk az általános elvi állásfoglalásnak a művészet tekintetében. Rendszeres és részleteiben kifejtett művészetfilozófia helyett itt nem is igen lehet több merő állásfoglalásnál: az immanens állásfoglalás mellett a kérdés művészetelméleti problémakörében szembehelyezkedés, úgy, mint a nemzetnél, mindenfajta elfogultsággal. Ennek az a föltétele, hogy a művészetet annak lássuk, ami valóban: tehát se olyan módon mindennek, egyetlen abszolútnak, mint az esztétikai világnézet statuálja, se olyan merő funkciónak, amilyenné a nemzet, s még inkább a faj mai fanatikusai teszik, hol tudatosan és szándékosan, hol tudattalanul vagy tudatlanul. Az első elfogultsággal itt nincs dolgunk, az ebben a vonatkozásban nem jut szóhoz; annál inkább a második. S ezért itt inkább emezzel, mint amazzal szemben keressük a más értékszférát nem pótoló, de önmagában szintén pótolhatatlan művészetnek, az emberi szellem nem minden fölött való, de valóban egyik legértékesebb megnyilvánulásának igazi értelmét, azt, amelyik semmi heteronóm elvnek vagy érdeknek se áldozza föl a művészet autonómiáját és szuverenitását, a maga terében abszolút voltát, önmagáért valóságát, mai szóval „öncélúságát”. S amely egyben az autonómiában meg tudja jelölni a nemzeti egyéniség produktivitásának feltételeit és módját.

Ha a nemzeti jelleg vizsgálata szükségének miértje e jelleg fontos szerepe a művészetben, a művészet vizsgálata szükségének miértje eszerint a művészi, általában az esztétikai szféra fontossága az értékszférák között, a szféra autonóm értéksége, s benne a kozmosz és a szellem egyik aspektusának megvalósulása. A művészet jelentősége természetesen visszahat a nemzeti jellegére, s azt a világ teljessége megértésének és formálásának fontos tényezőjévé emeli.

Az esztétikai autonómia megszüntetése: a művészet értelmének, s így magának a művészetnek megsemmisítése. Amit a művészettel heteronóm módon akarunk, mással sokkal hatásosabban, eredményesebben elérhető; a művészet ezzel feleslegessé, idejét múlt, merő ideológiai funkcióvá lényegtelenül. S hogy mégis, még ilyenkor is művészetet emlegetnek, csak a végső konzekvencia elől való megriadás, a barbárság látszatától való félelem hatása. Ez az érték-heteronómia egyébként minden érték-autonómiát tagad, ha egyikkel megteszi, minddel meg kell tennie, s így logikai ellentétbe kerül önmagával, amikor önmagában értékesnek tételezi például az életet, fajt vagy nemzetet, rájuk ruházva, mintha övék volna, az értéktől megtagadott s belőle átvett érvényességet. Az ún. Lebensphilosophie³ az „életet” tette meg végső elvvé, minden más neki szolgál, tehát az autonómnak vélt értékek is: ami az életet segíti, fokozza, gazdagítja, az igaz, az szép, az erkölcsös, az vallásilag értékes – ami nem, az értéktelen. Ugyanilyen a fajelmélet szerint a faj és az érték, a nacionalizmus szerint (megkülönböztetendő a patriotizmustól; a nacionalizmus ma egyértelmű az imperializmussal) a nemzet és az érték viszonya. Holott ha bármit, akár magát az életet, akár a fajt, akár a

nemzetet, akármilyen magas rangra akarunk emelni, bárminek föléje emelhetjük, csak épp az értéknek nem, mert az érték logikailag mindig „előbb” van; az érték előtt posztulált „élet”, „faj” vagy „nemzet” már csak idézőjelben viselheti azt a nevet, nem azonos e fogalmakkal, üres és megfoghatatlan; csak az értékhez való viszonyában válik megfogható, felfogható, nem biológiai, egyáltalán megbecsülhető, értékelhető valósággá; az érték „előtt” hogyan lehetne valami értékes? Amit itt annak neveznek, már értékkel áthatott élet, faj, nemzet, értékességét, rangját tehát éppen az értéktől kapja. Nincs az az életfilozófia, fajelmélet vagy nacionalizmus, vagy az irracionalizmus akármilyen fajtája, mely mikor érvel, nem logikailag érvel (e nélkül csak hallgatni, az élményt csak élni lehet) – s amint azt teszi, amint a logikai érvényesség szférájába lép, ezzel elismeri az érték prioritását. Nem kell tehát dogmatikusoknak, az életfilozófiában, fajelméletben, nacionalizmusban ilyenén bélyegzett iskolás filozófusnak lennünk ahhoz, hogy az érték primátusát valljuk mindenhez képest – azt logikusnak, következtesnek, az analízist végig gondolónak. (Más kérdés, és messze elágazó, hogy az érték autonómiája megvalósulásának foka mennyire sokféle, mennyire relatív – az autonómiát a valóságban nem adják ingyen és készen, minden alkalommal ki kell harcolni, valósággal meg kell teremteni.)

A „hogyan” itt is szükségképp következik a „miért”-ből. Mint a nemzeti egyéniségnek, a művészetinek is olyan általános meghatározására van szükségünk, amely az esztétikai érték autonómiáját megtartó minden filozófiai irány, minden ismeretelmélet számára alkalmas és elfogadható. A művészet a maga teljességében (nem egyik vagy másik irányában, korában, stílusában) tekintve annyira sokféle, benne annyira minden lehetséges, minden valóságfogalom, annyira szférájába vonhat mindent, minden bármiképpen létezőt, gondolhatót, érezhető, a világot minden anyagi, lelki, szellemi momentumában, valóság és képzelet minden lehetőségében, egyszóval a világon bárhogyan létezhet és történhet kvantitatív teljességében, hogy a művészet e teljességét befogó fogalom nem is lehet más, mint hozzámérten általános. Az általánosság nem jelent ürességet vagy sekélyességet, hanem a mindenütt jelen lévő lényegét, a szférát konstituáló kategóriát. A fogalom, ha csakugyan annak fogalma, ami a művészetnek lényege, az abszolút konkrétnek, befogja a konkrét művészi megvalósulás minden módját és föltételét, a műfajét, stílusát, korát, népét, nemzetét. A művészet fogalmában így benne kell lennie a nemzeti jellegzetesség lehetőségének, hogy a fogalom maga, önnön kibontódásában, művészetén kívüli ok és szempont beleszólása nélkül, az esztétikai érték autonómiájának csorbitatlan illetékessége alatt mondja el e jellegzetesség benne lételének lehetőségét a művészet megvalósulása egyik feltételeként, egyik formáló, produkáló tényezőjeként. Esztétikai érték és művészet, művészet és nemzeti jelleg, nemzeti jelleg és esztétikai érték: a fogalom kibontakozásának és az általánosból a konkrét egységbe eljutásának szakaszai. A „hogyan” eszerint a fogalom elemzésével konkretálódása feltételei közt az egyikhez, azaz a művészetnek az autonóm esztétikai érték megvalósítása

útján egyik feltételéhez, a nemzeti jelleghez való viszonya dialektikai momentumainak megszólaltatása.

Még az így korlátozott tárgy is – a nemzeti jelleg viszonya a művészetben konkretálódó esztétikai értékhez –, akárhogy megszorítjuk, nagyobb, mint ami ilyen értekezésbe elfér. Ezért az itt következő gondolat sor a probléma megoldásához – szerintünk – elvívó úton úgyszólván inkább csak végigfut, teljesség és részletezés nélkül; inkább csak megmutatja a fogalmaknak és meghatározásoknak magát kifejtteni képes dialektikai potenciáját és hitelességét, a teljes kifejtés nélkül.

A végén illusztrációképp megidézem Izsó Miklós művészetét. Hogy mért épp az övét – mikor lehetett volna sok más is, világhírű, nálánál jobban ismert, néhány hazai is –, majd ott a helyén kiderül. De már itt az elején eloszlatom megfogadó téves föltevést, hogy azért, mert Izsó „magyaros motívumain” könnyű megmutatni művészet és nemzeti jelleg viszonyát. Ha csak ennyi volna az egész, ha az ilyen „motívumok” megtennék, nem kellene úgy nekikészülni a dolognak. Se motívuma, se etnográfiai jellegzetessége nem tesz valamit nemzetivé; még a népművészetet se föltétlenül. Ha van különbség népi és nemzeti közt, akkor népművészet és nemzeti művészet közt is kell lennie. Nem könnyű, hanem inkább nehéz, nehezebb, mint másutt, a vizsgált viszonylat megmutatása az olyan művészetben, amilyen az Izsóé. Éppen a motívumok miatt, amelyek könnyen tévedésbe ejtenek, sok tévedést okoztak is mindenfelé a népi témákkal operáló művészetet illetőleg. Hát éppen ezért választottam, mivel itt a motívum és a formálás vizsgálatával egy csapásra kettőt lehet eltalálni: nagyon elterjedt tévedést eloszlát, s a nemzetit nem külső sallangban, hanem formává átlényegült jellegzetességben megmutatni. A *Búsuló juhász*, ez az etnográfiai ábra, tehát csak ellentétképp, a tévedés szimbólumaképp kísért a színen, negatívumképp a pozitív mögött.

Nemzeti

A nemzet fogalma nem foglalja magában a nemzetek egyéniségként való különbözőségét, csak a más közösségektől való különbözőséget. Sok mindenben különbözhetnek – nagyságban, berendezésben, műveltségi fokban, erőben stb. – de a fogalomból nem következik szükségképp, hogy egyéniségképp különbözniök kell.

Az egyéni különbség föltétele a nép fogalmának közvetítésével kerül a nemzet fogalmába. {A nemzet felveszi magába a nép fogalmát.} A nép fogalma feltételezi a különbözőséget – ez teszi a népet néppé. Nélküle mind egy nép volna – tehát nem volna nép. A nemzet mindig valamilyen nép – tehát mindig valamilyen egyéniség.

A népről láttuk, hogy elsősorban egyéniség; annyira, hogy Én anélkül is, egyedül az egyéniség révén, nép lehet. {Mi a nemzet? faj, nép? s a nemzeti: fajiság, népiség? vagy szellem? vagy történelmi közösségtudat?}

Mi a nemzeti? Egy nemzet tagjainak, intézményeinek, szokásainak, általában megnyilvánulásainak a más nemzetekétől {egyénytől, osztálytól, foglalkozásitól – s a más nemzetekétől} megkülönböztető közös tulajdonsága, ill. tulajdonságai, sajátossága, jellegzetessége, egyszerűen: egy összesség egyénisége. E meghatározás helyességéhez aligha fér kétség. Hiszen oly tág, hogy a részletekre nézve egyébként eltérő vélemények is mind elférnek benne. De az a baja, hogy éppen tág voltánál fogva tanácstalanul hagy bennünket konkrét esetekben. Most ha a valóságos nemzeti egyéniségeket vizsgáljuk, azt találjuk, hogy kisebb nemzeteket letudva, amelyek akár származási, akár geográfiai vagy bármi egyéb ok folytán meglehetősen egységes jellegűek (olyanokról van szó, amelyek csakugyan ilyenek), nagyobb nemzetek jellegzetességében olyan vonásokat találunk, amelyek meglehetősen elütnek egymástól. Ez hagyján, mert minél dúsabb valamely egyéniség, annál több a tulajdonsága – föltéve, hogy egymással megférnek, s az egyéniség egységét, mely egység a sokféleségben, szét nem vetik, vagy egyikük-másikuk idegenül ki nem rí belőle. A nemzeti egyéniség tulajdonságai különbözőségének oka, hogy mi és hogyan, egyelőre mellékes; a már meglevő pusztán tényről nézzük s a rá alkalmazható meghatározás érvényességi fokát. Például <Valamely nemzet más-más vidékének lakossága sok tekintetben elüt egymástól> Az említett többféle tulajdonság mellett, amik leginkább vidékenként változnak, van egy vagy több olyan, lényegesnek és döntőnek elismert közös tulajdonság, mely az eltérőket egyesíti, egységbe, egy egységbe fogja össze. Ekkor a közösség is, az eltérőket is nemzetinek, a nemzeti egyéniség jellegzetességének nevezzük. De megtörténhet (szintén mellékes, milyen okból), hogy valamely vidéknek csak a többitől elütő vonásai vannak, a közös nélkül; úgyhogy róla szólva, nem elég az ország nevéből képzett jelzőt alkalmazni, hanem <mindig oda kell tenni> meg kell toldani a vidékével. Nemzeti jellegzetesség ez még? Kétségtelenül nem, mert hiányzik a közössége a nemzet nemzeti gyanánt ismert jellegzetességével. Az a vidék tehát <ki van rekesztve a nemzeti közösségből?> kívül van a nemzeti közösségen? A dolog nem ilyen egyszerű. Az a vidék a nemzet nyelvét beszéli, valamikor akármi lehetett a nyelve, most nem tud másikat, csak ezt; de ez <ez nem elég> még nem minden – életmódja is jórészt megegyezik a nemzet többi részével; {részt vesz az egész nemzet küzdelmeiben, sorsában, történelmében} s végül – és ez a fő – ha a nemzethez tartozás csakugyan szellemi aktus és állapot, a hozzá tartozásnak vallása és vállalása egyfelől, a nemzetbe való befogadás, vagy egyszerűen a nemzethez tartozás tényének elismerése, problematikusként még csak fel se vetődése másfelől – ez a feltétel itt teljes tökéletesen megvalósult: felmerülhet-e egyáltalán <a gondolata is:> a nemzet egésze s a vidék tiltakozása nélkül – márpedig <elsősorban> ők ketten hivatottak erről dönteni – a nemzetből kirekesztettség, kiközösítettség gondolata? Mi következik ebből? Az, hogy a nemzet s a nemzeti fogalma, noha az utóbbi melléknév, az előbbi főnévből képezetett, s annak jelzője gyanánt hangzik, nem fedi egymást.

A nemzet tágabb fogalom, mint a nemzeti, noha a nemzeti csakugyan a nemzeten vagy nemzetben jelenik meg.

Azzal, hogy azt mondjuk: a nemzet szellem, érzület, alkat, magatartás – nincs elintézve a kérdés. {Se azzal, hogy azt mondjuk: egyéniség. Mért olyan, mi teszi azzá, mi van benne, ami azzá teszi?} Tovább kell gondolnunk, végig. A tulajdonképpeni probléma ezután kezdődik. *Mért olyan a szellem, érzület stb.? Mért olyan a magyar, az angol, a német stb.?*

A nemzet, nemzeti lényegének meghatározására sokféle elmélet. Mi itt csak a két legelterjedtebbet és ellentétesebbet nézzük meg: 1) a nemzet szellem, 2) a nemzet faj (nép, népiség, vér stb.). {Főleg két felelet, hogy mért olyan az egyéniség: 1) sajátos alkat, érzület, szellem, 2) fajta. De itt még tovább: mitől sajátos a szellem, mikor per definitionem a szellem nem az? És mitől emberi, tudatos, értékelő szellemi a fajta, amely per definitionem nem az?}

Mind a kettő sokféleképp használt fogalom, s ugyanegy helyen is többféleképp használják az egyiket is, a másikat is. A szellembe néha belefogják mindazt, ami természeti; a fajba mindazt, ami szellemi. A szellem valóban több, mint a teljesen tudatos, racionálisan működő, magára eszmélt, következetes stb. legfelső funkció; s a fajta – ebben a kontextusban – szintén több, mint csak biológiai, változhatatlan, természettudományosan meghatározott, tehát értékmentes természet. De azért az elsőnek is, a másodiknak is megvan a határa, ahol megszűnik önmaga lenni, ahol átmegy másba, vagy ahol – s itt ez a legfontosabb – mással együtt van, szintézisben, egymásba átlényegülve, a szellem a fajtában, s a fajta a szellemben. S akkor is disztingválni kell tudni őket.

Mert vannak a szellemnek olyan tulajdonai, amiket a fajta nélkül, a fajtának olyan tulajdonai, amiket a szellem nélkül nem lehet megérteni. S ugyanez érvényes ennél fogva a nemzetre, akár szellem, akár faj.

Mert az egyik szellem filozofikus, a másik fantaszta, a harmadik józan, a negyedik nehézkes, az ötödik misztikus, a hatodik művészi, s a művészetben az egyik aprólékos, naturalista, a másik stilizáló, a harmadik tiszta vonalú, a negyedik szövevényes stb., s hogy ez a hajlam, diszpozíció, ízlés, sajátosság hosszú ideig, századokig megmarad, s minden változott külső alatt ott lappang vagy kiütközik – azt a szellemmel, mely per definitionem egy, megmagyarázni nem lehet. (Az egyénben se). Másfelől hogy egészen különféle fajták egymást megértik, szellemi közösség van köztük, egymással azonos művészetet produkálnak, olyan szellemben, mely a fajiságot levetette magáról, vagy legalábbis lényegtelenítette – azt a fajjal megmagyarázni nem lehet, mely per definitionem egymástól egészen elütő.

Nyilván se az egyik, se a másik fogalom nem elegendő. Azért is szoktak rajtuk önkényes tágításokat tenni.

A nemzet mibenlétét kimerítően nem elemezzük, nem témánk. A nemzetit vizsgáljuk. De mivel a nemzeti a nemzeten jelenik meg, s mivel a kettőt össze szokták keverni, s ebből félreértés támad, kénytelenségből kitérünk rá.

A nemzeti más, mint a nemzet vagy általában nemzethez tartozó. Sőt, nem is kettő, hanem három: a valóságos, történeti nemzet; a nemzet eszméje vagy eszménye (egyébként szintén történeti termék), s a nemzeti (a nemzeti jelleg).

Valaki kitűnően ismerheti a nemzetet, amelyhez tartozik, teljes tudatában lehet hozzátartozásának, tehát meg lehet benne a nemzeti öntudat legmagasabb foka, mindaz, amit a szellem csak adhat – s mégis hiányzik belőle a nemzeti jellegzetesség. Ugyanolyan tudással és tudatossággal lehetne egy másik nemzetnek tagja, vagy akár még inkább. Valami tehát hiányzik itt (az érzület is jelen lehet, lelkesedés, a vállalás, a nemzeti hivatás, a feladat tudata és vállalása).

A nemzeti a nemzet és megnyilvánulásai egyik formálója, meghatározója. A valóságos nemzet compositum, melynek egyik formáló eleme a nemzeti, mely a nemzetben rétegenként, tevékenysége tartományaiként és koronként más-másképp érvényesül. A nemzet maga is compositum, melynek elemei különféle intenzitással és koronként váltakozva érvényesülnek.

Nemzet és nemzeti egymást kölcsönösen determinálják – korreláció.

A nemzeti a nemzetnek (közösségtudatnak) egyik tulajdonsága.

A nemzetben van: nemzeti nemzet és nem nemzeti nemzet. Ahol a nemzeti nem érvényesül, vagy nem elég jellegzetesen, *quantité négligeable*.⁴

A nemzethez lehet tartozni közömbösen, a nemzet kereteiben élve, dolgozva; nemzeti jelleg nélküli munkát végezve; nemzeti nem lehet a nemzeti jelleg aktuális megnyilvánulása nélkül.

A nemzetnek mi a lényege? nemzeti egyénisége vagy a nemzet formája? nyilván az első, mert ha az utóbbi megváltozik (s hirtelen is meg lehet változtatni), a nemzet megmarad; de ha az első megszűnik, a nemzet is megszűnik.

Szellem, lélek: minden egymásban, egymásra hatva.

Amiben egy nemzet *nemzeti jellegzetességét* látja – és ha joggal látja, mert valóban állandó és jellemző tulajdonság – s mégis hasonló más nemzetéhez, azonos vele. Itt a probléma: honnan a közösség s honnan másban az eltérés. Tehát nemcsak az elütő, a különböző nemzeti, hanem a hasonló is az lehet.

{A hasonlóság és különbözőség oka: faj, nép, foglalkozás, műveltség, történelem, sors. Ami a hasonlóságot okozza, okozhatja a különbözőséget is. S ezek mind benne vannak. Ránk nem fontos a történelmi végbemenés, csak a fogalom tartalma, jelentése.}

Mikor nemzetiről beszélünk, csak az elütőre gondolunk? Nem, a hasonlóra és elütőre együtt, az egészre – az egész: a nemzeti, s a nemzeti egészében különbözik.

Az nem változtat egy tulajdonság nemzeti voltán, hogy több nemzetben azonosan előfordul. Nemzetivé meggyökerezettsége teszi. Nem nemzeti: az átvett, a civilizáció.

Nemzeti: a nemzetre, tehát nem a törzsre, fajra, népre, osztályra jellemző tulajdonság; s lehet továbbá: nemzetek közt hasonló is, de egymástól elütő is. A nemzet és a nemzeti fogalmában benne van: a nem nemzettől és nem nemzetitől

való különbözés: továbbá egyik nemzetinek a másiktól való különbözése, de semmiképp sincs benne a mindenben különbözés, semmiben se hasonlítás.

{Nemzetek összehasonlításakor: olyan hasonló tulajdonságok, melyek nyilvánvalóan a foglalkozás folytán hasonló, s mások, melyek a foglalkozás folytán különbözök; aztán olyanok, melyek nem a foglalkozás folytán hasonló és nem a foglalkozás folytán különbözök. Itt a probléma. Nyilván ugyanaz produkálhat hasonlóságot és különbözést. Faj és életmód, műveltség.}

A fogalom e tekintetben <közömbös> tág: lehet benne hasonlóság is, eltérés is. Határozottan és feltétlenül benne van azonban az *egésznek* egyedülálló sajátossága, jellegzetessége. A nemzeti fogalmába mindig beleértődik, hogy *valamilyen* nemzeti: magyar, francia, olasz stb. nemzeti. Az egyéniség fogalma általában megtűri a tulajdonságok hasonlóságát, s megköveteli az egésznek különbözését. {A nemzeti és nemzeti fogalmának lényeges tartalma a másoktól eltérés. Olyan nemzetinek, mely a másik nemzetivel teljesen megegyezik, semmi értelme. De nem involválja a mindenben eltérést. Hanem, hogy *egészében* más, mint a másik.}

Mi következik ebből? Mit jelent ez? Azt, hogy a nemzeti nem ez vagy az a vonás magában, hanem mind együtt, mindnek kombinációja, komplexuma, egymásban létele, egymásra hatása, egymást módosítása.

A nemzet értelme: egyénisége, nemzeti jellegzetessége. Ettől kapja meg azt az értelmét, amit más közösségi formából, például az államtól nem kaphat. A nemzet fogalma üressé, tehát feleslegessé válik a nemzeti egyéniség nélkül. Az állam fogalmát lehet merő keretté tenni, a nemzetét nem. Abból tehát, hogy a nemzeti fogalma nem fűdi egészen a nemzetét, nem következik, hogy emez megállhat amaz nélkül. Nemzeti nélkül eszerint nincs igazában nemzet, de önálló, teljes nemzeti lét híján való nemzet nélkül (akár elveszett ez a teljesség és önállóság, akár még nem éretett el) van nemzeti. De a nemzetinek természetesen javára válik, ha van nemzet.

A nemzet mindig az, ami éppen *hic et nunc*.⁵ Mindaz, ami a nemzet közösségéhez tartozik, ami éppen benne van, s amiben benne van a nemzet közösségéhez tartozás jelentése. Ami például osztálytulajdonság, vagy múltó történelmi jelenség, csak műveltség – mindig a nemzethez tartozik, de nem okvetlenül nemzeti. Az osztály is: nemzet.

A nemzet mindig változik, a nemzeti lassabban. Az egyén élete szüntelen változás, s mégis ugyanaz az egyén; az egyéniség változása benső, lassú alakulás.

Nemzetet, nemzeti nem tudunk gondolni se olyat, amely teljesen azonos, se olyat, amely teljesen különbözik a másiktól. A fogalom involválja a hasonlóságot és eltérést. Ha nem volna hasonlóság, nem tudnánk a fogalmat se megalkotni, minden nemzetre másik kellene; s ha nem volna meg a nemzet s a nemzeti fogalmában a különbözés (néha szinte az exkluzivitásig), szintén nem tudnánk megalkotni a fogalmat, mert az egyéniség, a jellegzetesség képze hiányoznék belőle. A nemzet és fogalma olyan helyen született meg, ahol a népek életében

kialakult a hasonlóság és a különbözés – és tudatuk. Épp ezek jelölésére – a hasonlóság és különbözés jelölésére szolgáló fogalmunk a nemzeté s a nemzetié. (Eltérően például az államétól, mely a különbözés tekintetében teljesen közömbös.) Épp ezek jelölésére – a hasonlóság és különbözés, egészében: az egyéniség, a jellegzetesség – jelölésére szolgáló fogalmak. Ebben van a probléma.

S hogy miben milyen hasonlóság, különbözés – s honnan ered a hasonlóság, honnan a különbözés. Azaz, mi az egyéniség – az egészében különböző, vonásokban hasonlítható egyéniség – eredete, oka.

Történelmi és elméleti, filozófiai kérdés. Vizsgálható az, hogy hogyan, mikor keletkezett a nemzet s a nemzeti – illetőleg a nemzetek és nemzeti egyéniségek, s mikor, hogyan született meg fogalmuk, mikor, hogyan vált tudatossá; és vizsgálható, hogy mi a fogalmuk elvi feltétele, hova tartozik, mi van benne, mi a tartalma, mi a hivatása, jelentése, jelentősége, értéke, más fogalmakhoz való viszonya és kapcsolata, velük közössége, tőlük eltérése. Az utóbbi, az elméleti feladat a mienk; a könnyítés végett – s az önkény, a fogalomba belemagyarázás látszatának elkerülése végett – lehetőleg utalunk a történeti tényekre, jelenségekre, amelyekre vonatkozik. Mert a nemzet és nemzeti fogalma – ezt már most megjegyezhetjük – történeti jelenségekre, képződményekre vonatkozó fogalom. (Tehát: nemcsak történetileg kialakult, tartalmában történetileg alakuló fogalom, mint minden fogalom; hanem történeti, keletkező, változó, contingens,⁶ egyszeri, egyedi jelenségekre vonatkozó fogalom.)

Mivel osztály stb. minden nemzethez tartozik, s velük a nemzet részeihez tartozó, nem nemzeti tulajdonságok is, például az osztálytulajdonságok, ezért a nemzeti szorosabb fogalom, mint a nemzet.

A nemzet például különbözik a törzstől, tágabb, nagyobb, többértű, többfunkciójú stb. De a rétegeknek (pl. osztályoknak) lehet más nemzetek rétegeivel hasonlóságuk – osztályeredetű, nem nemzeti. A rétegek is: a nemzet; de tulajdonságuk nem nemzeti. Lehet nem nemzeti mellett nemzeti tulajdonságuk is. Tehát: a nemzeti szűkebb, mint a nemzet. S lassabban változó, mint a nemzet. Épp az állandót nevezzük nemzetinek. (Ami megmarad pl. az osztály megváltozása, megszűnése után is.) – A nemzetiben magában is van állandóbb s változóbb. S mind együtt: a nemzeti.

Visszatekintve, a nemzet fogalmát visszavetítve, Görögországot és Rómát nemzetnek látjuk. Görögország az első nemzet. De a nemzet fogalma egyikben se születhetett meg. Mert egyedül voltak. Csak ahol több nemzet s nemzeti van együtt – a hasonlóság és különbözés, ott születhetett meg a nemzet és nemzeti modern fogalma. Tudatos formaként, közösségi tudatként. Az egy nemzet is, ahol nincs összehasonlítás: nemzet, ha megvannak jegyei (egyetemes értékek; tudat, szellemiség stb.). De a nemzet fogalma a nemzetek közösségében születik meg.

Hogy a nemzeti nem fedi a nemzetet, természetes; minden egyéniségben van, ami nem egyéni. De bár természetes, fontos az egyéniség egészének megismeré-

sére az is, ami nem egyéni benne. De hogy a nemzetiben, tehát az egyéniben, hasonlóság van más egyéniséggel, az külön probléma; ti. a hasonlóság és különbség együttlétele akkor, amikor az is, ami hasonló, egyéni; mert nem máshonnan származik, hanem magában az egyéniségben gyökerezik. Mert egyéniség, jellegzetesség éppen az, ami más, mint a másik; s itt mégse egészen más, mint a másik, hanem egészben más; a fogalom se involválja a mindenben mást. – De az egész: egészen más. S csak ő egészen más. Az egyéniség se jelent mindenben mást. Csak az egészben. S a jellegzetesség más: az egésznek jellege, karaktere.

A teljességből tehát egy-egy vonás nem ragadható ki, hogy azzal azonosítsuk magát a nemzetit, de külön szemlélhető s egyenként fontosságuk megállapítható. De csak a posteriori állapítható meg, melyiknek milyen fontossága: az egészből.

Ezért kell tanulmányozni a másikkal hasonlót is. Fontos az, aminek jelenléte, hiánya vagy változása az egészet lényegesen módosítja.

A nemzeti egymagában nem elegendő egyén, mű, szokás, erkölcs stb. megértéséhez; más is van bennük: egyéni, osztály, foglalkozás, műveltség, kor stb. {De néha fontos, döntő lehet; olyan, ami nélkül valamit nem lehet megérteni. Ami olyat produkál, amire az egyén képtelen. Az egyént nagyra képesíti.}

A nemzeti: történelmileg keletkezett jellegzetesség, benne része történelmi sorsnak, műveltségnek, helyzetnek stb. a faji, népi alakulás, keveredés mellett. Ezért változó s állandó a nemzeti. S ezért fontosak vizsgálatában mindezek a tényezők.

A nemzet és nemzeti tehát egészében, teljességében tekintendő: lelki, szellemi alkat, világnézet, érzés, értékelésmód, jellegzetesség, egyéniség – tehát szellemi, kulturális fogalom.

A nemzet: értékelő egyéniség; a nemzeti: ennek az egyéniségnek jellegzetessége és értékelő módja. Megnyilvánulásában ismerjük, megnyilvánulásában értékeljük. Megnyilvánulása: egész élete, gazdasága, politikája, jogrendszere, vallása, tudománya, erkölce, nyelve, művészete, szociális rendszere stb., egyszóval: kultúrája.

Fajt, népet, nemzetet megnyilvánulásában ismerünk meg; ez a megnyilvánulás: értékelés, kultúra. A fajhoz egyféle, a néphez másik, a nemzethez harmadik kultúra van korrelatíven rendelve. S hogy a nemzeté milyen, meglátjuk. Egyelőre: nemzeti-népinek nevezzük.

Ha nemzet nem különbözne nemzetitől, ha nem volna benne fogalmában ez a különbözőség, akkor a nemzeti fogalma azonos volna a nemzetével. Nem jelentene mást, mint a nemzet: osztálytól stb. különböző közösséghez tartozást. De mást is jelent: sajátos jellegzetességet, nemzeti egyéniséget – más nemzeti egyéniségtől különbözést.

Nem minden, ami a nemzeté, tehát nemzet: nemzeti; pl. nevelés, közoktatás – lehet hazafias és nemzetietlen (mert ez is nagyon kettő); nemzetietlen hazafiak; nálunk a nevelés a nemzetinek sejtelve nélkül történik. Amit pl. sokszor az irre-dentizmus hazafias cégére alatt csináltak (dalok, „irodalom”, színművek stb.)

lehetett hazafias, de nem volt nemzeti, bár ha utóbb megtagadná is a nemzet, hozzátartozott, tehát ebben az értelemben nemzeti volt, mert akkor elfogadta, s a nép is; a nemzet az volt, akinek ez nem kellett, s az is, akiknek kellett (népszínmű!). Viszont lehet valami nemzeti jellegű, s mégis nemzetietlen: a nemzetellenes értelmében, pl. politika. Lehet pl. nagyon nemzeti módon nemzetellenes politikát csinálni, sőt, a nemzetet elárulni. {Aki a nemzetet elárulja, az is nemzet. Idegen nem árulhatja el.} – A példákat szaporítani lehetne, de ez elég annak illusztrálására, hogy nemzet és nemzeti nem azonos, nem fűdi egymást.

A nemzeti: a nem egyéni, nem családi, nem valamely vidéki, nem osztályi, nem foglalkozási tulajdon – egyelőre csak negatív meghatározás – ami mind ezek elvonása után közös tulajdonság, jellegzetesség a nemzet tagjaiban, műveiben, tetteiben, szokásaiban, erkölcsében.

Szűkebb mint a nemzet fogalma, mely az előzőket mind magában foglalja, mindazt, amiben benne van a közösséghez tartozás jelentése. Itt pedig a közösség: sajátos közös jellegzetesség, sajátos jelentés.

A nemzet fogalmában csak a más közösségektől való különbözés foglaltatik; a nemzetiben a más nemzettől és nemzetitől különbözés is foglaltatik. A nemzeti: plusz a nemzetben.

A nemzet: kollektív egyén, a nemzeti: kollektív egyéniség. Ahogy az egyén fogalmában nincs benne, hogy egyéniségnek kell lennie, úgy a nemzetében se.

Faj és nép másoktól való különbözést involvál.

A nemzettel együtt születik meg a nemzeti, a nemzet változó, a nemzeti állandóbb.

A nép fogalmához nem tartozik mind, ami a nemzetéhez – a nemzetközi kultúra, egyetemes érték, jogrendszer, erkölcs, politika stb. (amikről elején volt szó).

Lehetnek tulajdonságok, akár keveredés útján, akár foglalkozás {vagy sors, történelem} útján állandósult, így keletkezett, s most már nemzeti tulajdonságok, amik nemzetek közt egymáshoz hasonlóak vagy azonosak. Az ilyenek nem nemzetiek? A hasonlóság vagy azonosság nem szünteti meg a nemzeti jellegzetességet. A nemzeti jelleg nem egy-egy vonásban dől el, hanem az egész nemzeti egyéniségben, a teljességben.

A nemzeti: a nemzetben állandósult és általánosan jellemző jellegzetesség, akárhonnan ered. A nemzet fokán közömbös az eredet. (De azért lehet történetileg történelmi feladat, nem filozófiai.) S ha a nemzet ragaszkodik fajiságához, népiségéhez, mely nemzeti jellegét [!] ragaszkodik a műveltséghez, élet világnézethez stb. amely szintén formálja, élteti, táplálja a nemzeti jelleget. Ti. nemzeti egyéniségnek – teljességnek – kell lennie, hogy egy vonás *nemzeti* voltáról beszélhessünk. E nélkül nem tudjuk, nép vagy nemzet síkján vagyunk-e. A két hasonló tulajdon akkor nemzeti, ha már van nemzeti egyéniség. Addig lehet faji vagy népi.

Arról, hogy valamely tulajdon népi vagy nemzeti, nem a tulajdon dönt, hanem az egyéniség teljessége: hogy népi vagy nemzeti egyéniség-e. Az előzőleg népi vonás a nemzeti egyéniségben: nemzeti vonás. A nép ezzel nem szűnt meg, hanem nemzetté alakult, amely a nép fogalmát is magában foglalja; felesleges ezért külön beszélni róla, s külön népi tulajdonságról; tautológia; csak akkor kell, ha a népnek nevezett külön népi s nem általánosan nemzeti tulajdonáról van szó.

Hogy tehát valami népi produktumban, szokásban, erkölcsben stb. hatékony tulajdon népi-e vagy nemzeti, esetenként döntendő el.

A nép: nemzet; a népi tulajdon: nemzeti tulajdon lehet; s a nép művészete mégis népművészet és nem nemzeti művészet. Mért? Mert egy réteg, osztály élete, világnézete, műveltsége dominál benne – nagyobb erővel, mint a nemzeti jelleg. Ezért a népművészet sokszor nagyon hasonlít egyik a másikhoz. A magasabb művészet szintén egy osztályé, rétegé – a művelt osztályé. Ott is gyakran hasonlóság, ha a nemzeti mellett más jellegzetesség túlsúlyban. *Nem felejtetni, a nemzeti csak egy a többi tényező mellett!* Mikor nemzeti? Mikor a nemzetinek döntő szerepe van benne.

{Nem a nemzeti tudat teszi a magasabb műveltségű produktumot nemzetivé (mint a nemzet tagjává se egy bizonyos fajta tudatiság), hanem az egyetemes értékekhez, problémákhoz való reláció.

A művészetben ezek a problémák nemcsak esztétikaiak (szép, nem szép – ilyen a népművészet is), hanem művészetiek, európai művészetiek.}

A tulajdonság általános, azonos fent-lent, a produktum mégis különböző. Fent és lent lehet nemzeti, ha a nemzeti dominál benne, döntő a formára stb.

Tehát nem mind nemzeti, ami művelt produktum. A nemzeti nem azonos a műveltséggel.

Az, hogy a nemzeti jelleg a műveltséghez rendelt fogalom, nem osztályműveltséget jelent, hanem egy annak [!] erkölcsét, vallását, világnézetét stb. A nemzeti nem egy műveltségi fokon kezdődik, hanem egy műveltségi jelleggel: az egyetemes értékekkel.

Izsó táncolói: nemzeti művészet; a tükrösök legényei: népművészet. Mért? Mert a táncolókon a nemzeti, a tükrösökön a népi jelleg dominál. Mi azokon a nemzeti, ezeken a népi jelleg? Azokon a nemzeti: hogy a bennük lévő népi jelleg egyetemes jelentőségű formába lényegül át, egyetemes problémába, európai közösbe; ezeken a népi: hogy a bennük lévő népi jelleg csak a faji keveredés folytán vagy a foglalkozás, osztályhelyzet folytán közös, rokon vagy eltérő formájúvá lényegül át, meglehet közös, de nem egyetemes igényű, problémájú, nem feltétele neki az egyetemes jelentőség, hanem inkább a zártság, az elkülönültség. Ezért Izsót megértheti akárki, a népművészetet igazán csak a magyar. Ugyanez a népdalnál és Bartók–Kodálynál.

A nép: nemzet; a népi: nem mindig nemzeti. Nemzeti akkor, ha az egyetemre irányultságában, az egyetemes értékek szolgálatában sajátos; tehát: ha európai is.

{Nemzeti nincs az egyetemre vonatkozás nélkül, a népi anélkül van. Ezért lehetett itt keletről kapott népdalt folytatni a népben máig; ezért kell európainak lennie a nemzeti zenének.}

Hadsereget is pl. nemzetivé nem nyelve, ruhája, vitézsége, hadi erénye tesz, hanem hogy erkölcsileg milyen, az egyetemes erkölcs szerint – milyen erkölcsi, szellemi tartalmú a vitézsége. (Vitézség magában üres, absztrakt fogalom.)

A nemzeti egyéniség tehát abban különbözik a népitől, hogy az első: egyetemes értékekhez való relációjában határozódik meg, az utóbbi: partikuláris értékekhez való relációban. A két egyéniség minden lényeges vonásában lehet azonos, s az egyik mégis nemzeti, a másik népi; mert a reláció dönt. A nemzeti tehát nem a népitől különböző egyéniség qua egyéniség, hanem más a funkciója és relációja.

Hogy ennek milyen formáló hatása van az eredetileg népi egyéniségre, nem ide tartozik.

Népi és nemzeti: azonos. Széchenyi joggal érezhette magát népinek, Arany, Petőfi detto. S ők mégis nemzetiek. Mert a népivel európai feladatot vállaltak.

A nemzetek egy közös műveltség tagjai, nemzetileg mégis különböznek. A közösség érthető – mi az oka a különbözősnek? Fel kell venni a nemzet fogalmába a faj, a nép fogalmát (népfajét). Község nélkül nincs nemzet, különbözős nélkül nincs nemzeti. Mind a kettő kell.

Lehet valami a nemzeten innen (népi) vagy túl (tudomány), de a nemzethez tartozó. A nemzeté. Különbség: nemzeté és nemzeti. Különbség, mint egyén és egyéni közt.

A nemzeté a népi is, a már nemzeti is – s a nem az is. A nemzet sokkal tágabb, mint a népi és nemzeti.

Ha a nemzeti: tudat, szellem, akkor a nemzeti tudattartalmat magáénak valló szellemet nemzetinek kellene éreznünk; s megesik, hogy idegennek érezzük; mert éppen az hiányzik belőle, ami szellemileg asszimilálhatatlan. Ha a nemzet szellem: a szellemet a szellem birodalmában mi akasztja meg?

A cím szavaival megnevezett két fogalmat először külön kell megértenünk, hogy aztán együtt érthessük meg őket.

Mi a nemzeti?

Valami sajátosság, jellegzetesség. Gondolkodásnak, érzésnek, akarásnak olyan jellegzetessége, mely megkülönbözteti az egyénitől. Mikor a kettő egy személyben együtt van, akkor is megkülönböztetjük az egyiket a másiktól: hogy az mikor mennyire sikerül, nem ide tartozó, mert nem elvi kérdés. Elég tudnunk, hogy vannak az egyéneknek közös és egyéni tulajdonságaik. Az elsőket nevezük előlegezetten, míg jobban körülírjuk, nemzetinek. Nemzeti jellegzetesség azután valamely nagyobb községnek gondolkodási, érzési, akarati közös saját-

tossága, intézményeinek, szervezeteinek, politikájának, gazdasági rendszerének, műveltségének, vallásának, erkölcsének, egyszóval egész anyagi és szellemi létének, minden megnyilvánulásának olyan jellegzetessége, mely más közösségek megfelelő megnyilvánulásaitól megkülönbözteti. És mind az egyén és a közösség, mind a közösségek egymás közt való ezen különbsége nem fokozati, nem a jobb és rosszabb értelmében vett minőségi, hanem egyéniségek különbsége: egyszer az egyéni és a közösségi egyéniség, másodszor a közösségi *egyénségek* különbsége. A nemzeti is egyedi, egyéniségi jellegzetesség a többi nemzeti közt, mint az egyéni a többi egyéni közt.

A nemzeti az egyének közösségének s a közös megnyilvánulásoknak jellegzetessége. A közösség maga, és pedig maga valami nagyobb közösség, mely a jellegzetességnek viselője és szüntelen termelője: a nemzet. Tehát kvantitatíve nagyobb mennyiség – a család nem nemzet; és hosszabb időtartam – a nemzetnek kialakulásához és jellegzetessége állandósulásához (relatív állandósulásához – mert valamennyire mindig változik) hosszabb idő kell.

Mi a nemzet? Község. A családtól, törzstől, fajtól, néptől, államtól megkülönböztetett községe együtt élő vagy egymáshoz tartozását valló nagyobb mennyiségű népességnek. Különbözik amazoktól – amire még rátérünk –, mert míg a törzs, faj, nép, kisebb vagy nagyobb, zárt vérségi, rokonsági, származási egység, s az állam hatalmi, közigazgatási funkció és keret, addig a nemzet a közös sors, történelem, hagyományok, szokások, ízlés, erkölcs, gondolkodásmód s hasonló lelki és szellemi tényezők komplexuma, melyekből egyik vagy másik amazokban is jelen lehet, de nem ennyi és nem ilyen döntően, a községet konstituálóan. A távoliakkal, nem látottakkal, nem ismertekkel község. Múltban és térben.

A nemzet származási, vérségi, faji népi tulajdonságokat is magába foglalva, tehát mindig valamilyenféle, bár lehet többféle is, nép vagy faj községe.

Ez a nemzet általános fogalma, amely mindenütt érvényes, ahol nemzet van.

A nemzet művelődési-viszonyulási-történelmi fogalom. Hogy ilyen komplikált, arról nem tehet se a filozófia, se a fogalom, maga a jelenség, az élő jelenség ilyen. Egyébként a fogalom komplikáltsága csak látszólagos; csak a megnevezése körülményes, mert nincs szavunk rá. De a megnevezés egyik, akármelyik tagjában benne láthatjuk az egész jelenséget, egyik involválhatja a másikat.

Ez a nemzetfogalom természetesen azért lehet általános, mert forma. A valóságos nemzet, mely mindig tartalom is, mindig más és más, egymástól nagyon különbözhet, de mindaddig nemzet, amíg ennek az általános fogalmának megfelelő. Amiből nem következik, hogy ami a fogalomra nézve közömbös, a valóságos nemzetre nézve is az. Ezt az útszéli igazságot le kell itt írni, mert mellőzéséből rengeteg tévedés és félreértés származik. A nemzet fogalmára nézve közömbös, hogy egy vagy több faj vagy néphez tartoznak-e tagjai; de a valóságos nemzetre nézve nem közömbös, hogy mely fajnak, népnek tagjai, s bennük a fajiség, vérség, népiség milyen fokon él; nem közömbös, mert az analízis kimutatja, hogy a

közös sorsban, a reá reagálásban, történelemben, hagyományban, szokásban, ízlésben, tehát a nemzetet konstituáló tényezőkben, a lelkeségben és szellemiségben, a szellemi alkatban – amivel a nemzetet azonosítani szokták – a származásnak, fajiságnak, népiségnek része van olyan módon, hogy a nemzethez tartozó nép vagy népek tulajdonságai mindezeket a tényezőket többé vagy kevésbé befolyásolják – ami kihat az egész nemzetre, életére, műveire, tetteire. Márpedig a valóságos nemzet tagjaiban, megnyilvánulásaiban, tetteiben, műveiben él, és semmire se mondhatjuk, hogy „nem fontos”, ami mindezekben nyomot hagy, őket valamiképp formálja. Semmire se mondhatjuk a nemzetben, hogy eleve „nem fontos”, mert ha maga a nemzet valóban fontos, akkor minden fontos benne, ami valamiképp determinálja. S hogy mi mennyire determinálja, esetenként, empirikusan döntendő el. Mert lehet valamely nemzetben erős szava a vérségnek, másokban alig, akár quantit é négligeable – de ez eleve nem dönthető el, semelyik tényezőre nézve se.

Ebből természetesen nem következik semmiféle „fajelmélet” s hasonló. Csak a teljes elfogulatlanságnak megőrzése, a vizsgálati szabadságé.

Mert a nemzetnek merő szellemként való definiálásából – amivel gyakran találkozunk – nem következik a fajiság, vérség, népiség kizárásának elve. Mert a valóságos nemzetben élő, őt konstituáló szellem mindig valóságos szellem, tehát mindig *valamilyen* – s hogy a valamilyenségnak mik a tényezői s mik nem, s milyen benne a tényezők aránya és egymáshoz való viszonya, szintén esetenként állapítandó meg analízis útján. S ha a vizsgálat olyan magra talál, mely semmilyen más kategóriában nem oldható – nevelésben, műveltségben, osztályhelyzetben stb. – csak valami közösség többé-kevésbé közös és hosszabb időn át meglévő tulajdonságával –, akkor a nemzetfogalom semmiféle szellemelvűsége se zárhatja ki a származás, népiség, vérség egyetlen magyarázatul szolgáló igénybevételét, a „fajelmélet” s hasonlóké látszatának ódiúját elkerülendő. A valóságos szellem mindig valamilyen, tehát valamiképpen meghatározott – egyénileg, osztályilag, történelmileg stb. – s köztük *lehet* vérségileg; hogy mikor az, s mikor nem, esetenként döntendő el.

A nemzetfogalom, forma lévén, se jó, se rossz, se értékes, se értéktelen. A forma magában nem értékelhető. – {Nem helyes. *Nemzet, érték. Helyes.* A nemzet magában, általánosságban, mint forma, érték, mert értékesebb feltétel, lehetőség; értékek nagyobb, jobb megvalósításának lehetősége, s több értéké. De *valóságos* értékét a valóságos nemzetben megvalósult értékektől kapja.} Jó vagy rossz, értékes vagy értéktelen az ilyen vagy olyan tartalmú forma, tehát a *valamilyen* nemzetfogalom; s ez vagy az a *valóságos* nemzet (tettei, művei, erkölce stb.). Hogy azonban melyik valamilyen nemzetfogalom milyen értékes, arról nem valamely nemzeteszmehez, ideálhoz való hozzá mérése dönt, hanem az, hogy *az értékek milyen megvalósulására alkalmas feltétel.* Az a jó, jobb és legjobb nemzetfogalom, amelyik jó, jobb vagy legjobb feltétele az értékek megvalósulásának. De ez a meghatározás megint csak formális. Hogy tartalmilag is meghatározva vagy valóságos

nemzetté válva melyik milyen jó feltétele az értékek megvalósulásának, az szintén esetenként döntendő el. Az egyvérségű, egynyelvű-e, vagy a Szent István-i több nyelvű, egymást többféleségével gazdagító-e; hogy az első képes-e kellően megújulni; a másodikban nem támad-e meghasonlás; az elsőnek ereje nem merül-e ki, a másodiké nem emészti-e meg önmagát; azután: az osztályokra tagolt-e vagy osztálytalan – mert az egyik is, másik is, a nemzettagok más-más viszonyát involválja s a nemzet struktúráját determinálja; azután: a sorsát egy családra vagy egyénre bízó, vagy a maga kezébe vevő nemzet-e; a sajátosságát féltékenyen őrző, vagy a kitárulkozó és magát mindenben megpróbáló nemzet-e stb. Semmilyen nemzeteszme, ideál alapján se dönthető el eleve, hanem aszerint, hogy valamely nemzet érték-megvalósításában nemzetformájának mennyi része van.

{Nincs magában legjobb nemzeteszme. Ez is forma, nem értékelhető. Mikor mégis értékeljük, nem magában értékeljük, hanem konkrét esetben, amikor az általunk nemzeteszmenek nevezett nemzetfogalom valahol jobban funkcionált, mint egy másik, alkalmasabb feltétele volt az értékek megvalósításának, mint egy másik.}

A legjobb nemzetfogalom, amelyik a legjobb lehetőséget adja. De a legértékesebb nemzet nem az, amelyik a legjobb nemzetfogalmat alkalmazza. A nemzetfogalom és alkalmazása: feltétel; az értékek megvalósításának feltétele. A legjobb feltételekkel is lehet alól maradni. Az értékes, értékesebb, legértékesebb nemzet az, melynek népe és alkotásai értékes, értékesebb, legértékesebb. Ezt az útszéli igazságot szintén azért írtuk ide, mert rengeteg félreértés és zavar származik mellőzéséből. A nemzet: tagjai és művei (tettei, produktumai); ezek lehetnek értékesek, örök értékűek; ezt az örökértékűséget átruházzák a nemzet fogalmára, erre vagy arra a nemzetformára, nemzeteszme. A félreértés könnyen érthető; valakinek nagyon kedves egy nemzet, mondjuk az övé (lehet persze másik is); mikor rágondol, jól látja, hogy a nemzet: lakosság, a művek, vallások stb.; úgy érzi róluk, örök értékűek, nagyszerűek; megérdemlik, hogy örökké éljenek. A nemzet a művek feltétele (értékek megvalósulásának feltétele), az alkotások megteremtése során folyton változott, történelmi képződmény lévén – de termékei örök értékűek – ezektől kapja a nemzet az ő értékét, a feltétel maga így lesz értékes a megvalósulásoktól. A nemzet változik, a változásokban is megvan a kontinuitás – ugyanaz a nemzet változik, úgy látjuk, pedig a nemzet mindig más – csak a kontinuitás állandó s az előzményekkel való kapcsolat! – tehát nem a nemzet „örök”, hanem művei, és öröknek szeretnők életét, hogy akármennyit változik is, megmaradjon – melyik korát, formáját akarnánk eternizálni? – magyar nemzet: ami volt, van és lesz, akármekkora különbség van valóságos nemzet voltában. Az „örök nemzet” tehát egy nemzet összes nemzetformáinak és összes értékes műveinek összessége.

Ez tehát egész mást jelent, mint azt, hogy a nemzetfogalom vagy -eszme olyan érték, mint az értékek. Amikor a nemzetfogalomból vagy nemzeteszmeből értéket csinálunk, olyankor mindig valami megvalósult nemzetformát vetítünk

az általános nemzetfogalomra, egy formát hiposztazálunk; a feltételre vagy átruházunk, vagy belecsempésszük az értéket. Innen a nemzetmítosz.

A közösség más feltétele az értékek megvalósításának, mint az izoláltság; s más feltétele a család, faj, nép stb. és a nemzet. Önmagában minden közösség értékmentes – az értékek megvalósításának feltételeként kap értéket. Tehát nem önmagában, hanem *valamire nézve* értékes, átruházottan értékes. A nemzet nem önmagáért van, nem öncél, hanem értékek sajátos megvalósításának lehetőségéért.

Hogy teremődik meg a lehetőség; hogy funkcionál; mi része van a nemzet életében, alkotásaiban, emelkedésében – ezek az igazán érdekes kérdések. A fogalom utóbb jön, s az már nem probléma.

Ne csináljunk a nemzetfogalomból vagy -eszméből fétist, mert ők csak érték-lehetőség. Az értékesség a valóságos nemzetben dől el, a nemzet népében és műveiben.

A nemzet értékes, de önmagában nem érték, hanem feltétele, lehetősége az értékeknek. Értékes, mert jobb lehetőség, mint a másik, a csak népi, de önmagában még nem érték, mert értéket csak a megvalósulásban kap olyan tényezőktől, amelyek a nemzet elemei: nép, műveltség stb. Ezért minden, ami a nemzethez tartozó vagy nemzeti, nem a nemzettől vagy nemzetitől, csak attól, hogy az nemzet vagy nemzeti, kapja értékét, mert nemzet és nemzeti csak lehetőség, hanem a megvalósított értékektől, az értékek megvalósításának fokától és módjától, érvényétől. Tehát nem azért értékes valami, mert nemzethez tartozó vagy nemzeti jellegű, hanem a nemzethez tartozó vagy nemzeti akkor értékes, ha érték megvalósul benne, ha a megvalósításban a nemzeti jellegnek szerepe van, s hogy milyen értékes, azt az érték dönti el. Nemzet és nép közigazgatása, egyik nemzet s a másik politikája stb. közt nem azért van értékkülönbség, mert az egyik nemzet, a másik meg nem az, vagy mert az egyik jellegzetesebb, mint a másik, hanem azért, mert az egyik jobb, mint a másik, egyikben az érték jobban megvalósult, mint a másikban. Az egyik nemzet produktuma lehet nemzeti jellegzetesség nélkül való (ami néha szükséges pl. tudományban), a másiké nagyon jellegzetes, mégis az előbbi értékesebb, mert jobb, tudományban pl. igazabb. (Német fizika, matematika – hogyha csakugyan fajibb, nemzetibb, mint a másik, nem okvetlenül jobb; mert minőségéről az érték dönt, nem nemzeti volta, faji volta.)

A nemzettől is tudni kell tehát annyira függetleníteni magunkat, hogy meg tudjuk ítélni, értékelni tudjuk, s ne azonosítsuk a nemzetit az értékkel.

Mindezt azért, hogy megértsük, nemzet, nemzeti: feltétel, lehetőség; értékes lehetőség, de még nem érték; nem tévesztendő össze; róluk is az érték dönt, az érték megvalósulása.

A nemzet szellem – de nem akármilyen, hanem a megnyilvánulásokban meghatározódó: politikában, jogban, szociális életben, vallásban, erkölcsben, szokásokban, műveltségben, művészetben, nyelvben stb. Ezért kellett ezt a dimenziót elől befoglalnunk. (... lap). De ez csak átmenet az egészen absztrakt szellemből a meghatározottba; mert még ez is absztrakt, még túlságosan általános. Nem

olyan általános már, mint az itt egészen használhatatlan szellemfogalom, de nem olyan meghatározott, mint ami itt kell. De hozzásegít, szükséges láncszem. Ami itt kell, nemcsak a kategóriákban, hanem bennük hic et nunc, és történetileg meghatározott szellem.

Egy nemzetnek a nemzeti jellegzetességéhez tartozhat az is, hogy mindenben a nemzeti jellegzetességét keresi, az fontosabb neki az értékeknél; nemzeti féltékenység, megcsontosodottság, elfogultság, intolerancia.

Viszont egy másiknak jellegzetessége lehet ennek az ellenkezője. S mindkettőnek műveiben megmutatkozik ez.

Propaganda felhasználhatja ezt a nemzeti tulajdonságot a még nagyobb zárkózásra, egyoldalúságra.

A nemzet: értékes feltétel, lehetőség. Ez a megnövelt lehetőség a néphez képest nagyobb értékmegvalósítás-lehetőség, de nagyobb rosszmegvalósítás-lehetőség is. (Pl. rossz propaganda, nagyobb összefogás a rosszra; a nemzet a rossz eszközeül használható.)

A nemzeti is csak forma; ugyanazok a tulajdonságok lehetnek az értékeknek s a rossznak megvalósítói. Ebben a nemzeti fokozatot, nagyobb lehetőséget jelent a népihez képest, nagyobb kisugárzást stb. Ezért értékes lehetőség (negatív is.) A nemzeti rosszra használható, a művészetben is. A nemzeti nyűgözheti, lehúzhatja a művészetet (a többi értéket is).

A szellem szó a nemzetről hol tágabb, hol szűkebb értelemben használva. Hol úgy, hogy benne van a különben tagadott faji is, hol a tisztán szellemi értelemben. Inkább nevezzük meg külön az elkerülhetetlen fajt s használjuk a szellem szót precízebben.

Ha a nemzet csak szellem, miben különbözik egyik szellem a másiktól? Csak képességei fokában? tévedéseiben vagy igazságában, erkölcsös vagy erkölcstelen voltában? az érvényesség fokában? Nyilván nem, hanem abban, aminek gyökerei lenyúlnak osztályba, népbe, fajba, földbe. A szellem, mellyel a valóságban találkozunk, az empiria világának szelleme, nemcsak „szellem”, hanem még sok egyéb. És mindig *valamilyen*. A nemzetet a szellemben éppen az teszi, ami benne nem filozófiai fogalmazású, hanem a konkrét szellem. A nemzet éppen az, ami nem pusztán szellem. A szellem az általános, a nemzet a különös. A realitást nem lehet feldarabolni szellem, lélek stb.-re. Minden benne van mindenben.

De a tudományban a nemzetit módszeresen igyekszünk kiküszöbölni.

Faj és nép

Mikor emberekről, emberi fajtákról van szó, akkor faj (és nép) is olyan fogalom, melyben együtt van a hasonlóság és különbözőzés. (Még inkább, mint a természettudományi síkon, ahol fajok lehetnek egymáshoz hasonlóak, de egymástól teljesen különbözők is. Csak abban az általánosságban közösség, hogy: élőlények.)

Emberi fajokat kultúrájukban ismerünk meg. Az antropológiai külső jelek (fejalkat, hajszín, szem színe stb.) csak utólag rendelődnek a már másképp megismert faji egyéniséghez. A külső jegyekből nem tudunk semmire se következtetni (nem úgy, mint az állatoknál), csak azt látjuk, egyik más, mint a másik, utólag állapítjuk meg a kapcsolatot, tehát a kultúrából következtetünk vissza az antropológiai jegyekre.

{A faji, népi is mindig: lelki, szellemi. A fiziológiai mint ok, nem tartozik ránk. Csak a megnyilvánulás. Különben is: csak visszakövetkeztetés.}

Erkölc, temperamentum, természet, harciasság, veszekedő hajlam, férhetetlenség, jámborság, szelídség, vitézség, tunyaság, szorgalom, kapzsiság – mind lehetnek faji, népi, nemzeti tulajdonságok; ezen a módon nem lehet megkülönböztetni fajt a néptől, fajt, népet a nemzettől, hanem a hozzájuk rendelt műveltségéből, életrendszerből, közösségrendszerből; mert az, hogy a faj, nép kevésbé kevert, mint a nemzet – nem lehet kritérium (s honnan tudjuk, hogy egy-egy faj, nép keletkezésében mennyi a keveredés szerepe?); faj, nép is kevert, fokot megállapítani lehetetlen; s köztük nem fokozati a különbség; a nemzet nem valami nagyobb vagy kevertebb nép; az odatartozás módja se elég döntő; a néphez tartozás is lehet olyanféle, mint a nemzethez és viszont; hanem a kultúra foka, stílusa; a nemzet az értékek egyetemes érvényének igényével születik meg, a sajátos kultúrával.

A faji, népi benne van a nemzetiben – de akkor már nemcsak faji népi, mert a nemzeti komplexumban van; önmagában nézve faji, népi; az egészben nemzeti; mert az egész együtt: nemzeti.

{A nemzetből megint fajt, népet csinálni akarni: visszaesés. Nem is lehetne másképp, mint a korreláció egyik tagjából, az egyetemes műveltségéből, az emberi közösségből való kiköltözéssel.}

Vigyázni: a nemzeti nem azonos a műveltséggel; annak egyik formálója, s mint ilyen: a fajinak, népének kiterjesztése több szférára, általánosabb értékekre; hogy a faji, népi hogy alakult át, keveredésből vagy a műveltség, történelem hatása alatt – mindegy; tény: más faj van, más nép van; eredet itt nekünk nem fontos; de akkor az már nem faji, népi egyéniség, jellegzetesség, éppen azért, mert ennek a jellegzetességnek, egyéniségnek eredete nemcsak faji, népi, hanem történelmi, műveltségi; éspedig: egyetemes műveltségi; fajnál, népnél is formáló a műveltség is, de az faji, népi műveltség. A nemzeti egyéniség: a kitágult és modifikált faji, népi egyéniség. A nemzeti tehát mindig faji, népi valamilyen fokon (a nemzeti fokon).

{A nemzet és nemzeti fokán közömbös, hogy egyéniség miből alakult: örökölt vagy szerzett tulajdonságokból-e.}

A nemzetben mind a két alakulás szüntelen: a faji, népi keveredés folytán; s a művelődési, történelmi, szellemi. {Itt látni, mint lesz a természetből szellem. De mikor a vérből szellem lesz, a vérség is megmarad – szellemi vérség.} A nemzet: szellemi faj. A nemzeti szellemi fajiság.

Fajból, népből qua faj, nép sose lesz nemzet, valami más – szükség, történelmi nyomás, új princípium stb. nélkül. De a nemzet nem választható el keletkezésének feltételeitől. Velük él, szüntelenül újra teremődik. Közösség új princípiuma még nem nemzet, de elindítója, a faji, népi közösség megszűntetése.

A nemzet nemcsak szellem, hanem vérség, természet, származás, ha úgy tesszük, fajiság is. A nemzet szintén.

Akik a nemzet merő szellem volta mellett érvelnek (minden eredendő, származási, örökletes, <természeti> momentum kirekesztésével) azért tesszük, hogy benne az értékelés momentumát s az értékekhez való viszonyt megmentsék. Ez félreértés. Nincs rá szükség. Mert itt – a kultúra síkján – „természet”, „fajiság” stb. szintén alárendelődik az értékeknek s szerintük ítéltetik meg. A nemzet szellem voltának megmentése érdekében azzal érvelnek, hogy a faj természettudományos fogalom, s a kultúra síkján nem használható – ami természetesen igaz; itt mégis visszaesnek ugyanabba a tévedésbe, amikor olyan „természet”, „fajt”, „vérséget” tételeznek, amely kivonhatta magát az értékelés alól. Ilyen itt nincs.

{S ez nem megalkuvás a fajelmélettel, amelyhez semmi köze. Se politikai állásfoglalás, aminek meg ehhez semmi köze. Ez az objektív vizsgálat elkerülhetetlen eredménye.

Nem vita – olyan primitívséggel, mint a fajelmélet, nem lehet vitatkozni.}

Együttélés, kultúra, szellem stb. hatását nem lehet alábecsülni, csak tendenciózan. Faj és nép nemzet rovására – szellem hatalmának megtagadása. Materializmus, naturalizmus.

A faj: absztrakció; tipikus mai termék; konkrét akar lenni, vér, föld stb. s a legabsztraktabb – a realitás, a nemzet helyett.

{Nem az a baja a fajelméletnek, hogy, mint mondják, „mítosz”. Hiszen ha az volna! A mítosz gyönyörű. A mítosz konkrét, ez pedig absztrakt. Ha az analízis ráfúj, semmi se marad belőle.}

A népi: virtuális nemzeti (de népből nem lesz mindig nemzet, se népiből nemzeti). De a tulajdonság nemzeti, ha a nép fölött is megvan, s nemzetivé általánosult. Így a nép lehet: nemzeti, s műveiben, szokásaiban még népi (a népi fokot megőrzi, s folytatja; pl. népművészetben stb. – együtt, egymás mellett a nemzettel s egyetemessel). Tehát a nép: nemzet; de nem mindig mindenben nemzeti.

Műveltség, szellem formáló ereje és tagadása. Nincs a keresztyénségnek nagyobb bagatellizálása, mint e képességének tagadása – a faj föléje helyezése.

A nép a faj mellett már műveltséget involváló fogalom. Tehát koncedálja a műveltségből, foglalkozásból származó tulajdonságokat. De a nép a faj mellett történetet is involváló fogalom, tehát koncedálja a történeti eredetű tulajdonságokat is.

A virtuális nemzet (a nép) már nemzet; a virtuális nemzeti (a népi) még nem egészen nemzeti: népi-nemzeti. Mert a virtuális nemzet valahova tartozást jelent, a nemzetre való hatás nélkül, szellemi formálása nélkül; a nemzeti: per definitionem formálás, alakítás, kvalitás aktívan.

A nemzet: valahová tartozás, s lehet a nép is nemzet, mikor csak nép, s csak virtuálisan nemzet; a nemzeti sohase csak népi, sem a népi virtuálisan nemzeti állapotában; a nemzeti mindig valamilyen cselekvésben, műben, gondolatban, érzésben, tehát lehet tisztára szellemi vagy lelki aktusban, jelenik meg.

Nemzetietlen művészet, amin etnikai sajátosságok vannak. Vagy: rossz művészet, etnikai sajátosságokkal.

A nemzeti: megnyilvánulásmód.

A nép három fogalma: 1) mikor a nép egészében nép, a nemzet előtt; 2) mikor a nép az egész népnek egyik osztálya; 3) *distinctio* nélkül: az egész nép (pl. Népszövetség).

A nép sokat áthoz az első stádiumból: művet (ismételve), szokást, tulajdonságot, jellegzetességet.

A *történelmi tudat* – a múlt tudatának, a múlttal való összetartozás tudatának fontossága a nemzet fogalmában; hogy az egész egy, hogy akik ma vannak, a századokkal ezelőtt valókkal egy közös történelmi folyamat tagjai; nagy, egyetemes történelmen belül külön történelem; s akik másik vidéken vannak, s akiket sose látnak, azokkal is közösség. Időben és térben való közösség tudata. A fajban is – sőt fajokban egymás közt is – lehetséges közösségtudat, rokonság, egymásra utaltság, közös vállalkozás (hunok, tatárok), ugyanazon fajban a származás, faji közösség tudata. De a nemzet éppen azt tudja, hogy a benne levő közösség *más*, mint amaz. A közös származás, múlt stb. magában nem elég, kell még más is hozzá; viszont a közös származás, múlt stb. nem feltétlenül szükséges, ha az a más megvan. A fajba nem lehet átlépni, csak nemzedékek alatt beleolvadni; a nemzetbe igen.

Mi ez a *más*? Sajátos értéktudat. Éppen annak tudata, hogy van a fajon, származási közösségen, érdeken, közös vállalkozáson túl és kívül másik közösség, s míg a fajhoz tartozás a létfenntartásra nézve hasznos, szükséges vagy nélkülözhetetlen, addig az a másik közösség nem ezekért, és nem a hasznáért, hanem mert értékek megvalósulásának sajátos föltétele, értékek komplexuma, önmagában értékes. (Ti. az értékekkel, ami más, mint az ún. „öncélúság”, „nemzeti öncélúság”, mert öncélú csak az érték maga.)

A nemzet tudja, hogy ő *más*. A faj mindig valahogyan *van*, nélkülünk, származás, mely öröklődik, s melyet így megörzünk, továbbítunk, amelyhez esetleg ragaszkodunk, védjük (ótestamentumi zsidó fajvédelem), legfeljebb nemesítünk – de ez mindig a meglevőnek, a természetinek dirigálása vagy kombinálása. A nemzet *mű*, a mi művünk, ami nemcsak vagyunk, hanem amit csinálunk, mindig újra kell alkotni, rajtunk áll, szellemi, felemelhetjük, megsemmisíthetjük. Mindig változó, történelmi. A fajnak közömbös, mit gondolunk, a faj nélkülünk és helyettünk is „gondolkodik” – a nemzetre lényeges. A nemzet jórészt gondolat, idea, ethosz, akarat, vállalás.

A népben nem szokott a nemzet fogalmához is elegendő közösségtudat élni; ezért nem nemzet a nép, ha csak nép. Ami az időben, vagy valamely részétől

térben távol van, azzal nem vagy alig érez valami közösséget, legalábbis olyat nem, ami jelent a számára valamit, cselekvésre indítja, áldozatra a közösség érdekében. (Aki mást mond, nem ismeri a népet.) A hozzá közel lakó idegennel inkább érez összetartozást. A közösség tudata mintegy szigeteken, közterületeken belül él, a szigetek közt nem. Így a fajban is. Ahol nagy területen és történelmileg él a fajban, népben a közösség tudata, ott vagy közvetlenül a nemzet előtt áll a faj vagy nép fejlődésileg (ami maradhat merő lehetőség), vagy a nemzet után, s a nemzetből veszi át azt a tudatot.

A nemzet közösségből ki lehet lépni, nem úgy, mint a fajból. A belőle kilépés nem okvetlenül csak negatív, nemcsak a déraciné⁷ sajátja. Lehet pozitív is. A szerzetes kiszakadhat nemzetéből egy másik közösségbe átköltözve, egy másik értékszférába. (Persze: szerzetes lehet nemzeti hős is. Itt csak a lehetőségről van szó, nem okvetlenül így történik. És lehet erősen nemzeti jellegű is.) Tudós átköltözhet a tudományába. A szocialista, kommunista nemzetközi, s <ezzel> nem szűnik meg fajisága. Mindezekre is mondhatják, hogy „nemzeti sajátosságukat” nem vethetik le. De ez csak játék a szavakkal. A fajról mondhatni: naturam expellas furca⁸ – de a nemzet nem „natura”, legalábbis nemcsak az, hanem sokkal több benne a nem az, a más. Értékvalóság.

Természetesen a nemzet: egyénekben. De a faj, a nép is. Ezek mégse azonosak a nemzettel.

A nép – szorosabban a föld népe, vagy mindenki („a magyar nép”). Az első: egynyelvű, hasonló életmódú emberek sokasága.

{A másodikban ez nincs meg. Se az első, se a második nem nemzet. A másodikban a rétegek nem is értik egymást, sokszor elnyomják, gyűlölik egymást. „Még kér a nép”, „Dicsőséges nagyurak hát hogy vagytok” (Petőfi). Csak a nyelv közös – vagy még az se (főurak nem tudtak magyarul); s a faj se (főurak keverednek).}

A nép (az első) mindig csak a jelen, múlt nélkül. A nép intenciótlan fogalom. Ahol intenció van, ott kezdődik a nemzet. A népben van hasonlóság, közösség, de intenciótlan. A nép sok hasonló, egymásra utalt egyén.

{A népben lehet is közösség, nem is. Lehetnek ellentétek is. Mégis nép. Egészen laza fogalom.}

Az első nem nemzet, mert az egésznek csak része. A második nem az, mert a nép fogalma nem tudja összeegyeztetni rétegeit, a benne lévő ellentéteket. A faj egységesebb fogalom.

{A népben is értékek megvalósulása – de hiányzik a kontinuitás tudata, hogy ez mi voltunk, vagyunk, leszünk. Emlékezés csak annyi, hogy öregek idejében hogy’ s mint volt.}

Nem kell tagadnunk a fajt – helyesebben: valamilyen születési, örökletes tulajdonságokat (hogy milyen mértékűek, mellékes) a nemzet fogalmának fenntartásához; mert a nemzet fogalmába a faji ügyis értékeltén vétetik fel, amit a nemzet jónak ítél, megőrizni vagy fejleszteni igyekszik, amit rossznak, leküzdeni

igyekeznek, harcol ellene, meg akarja semmisíteni. Tehát nem a faj döntő. Így nem kell félni tőle.

{A nemzet dönt róla, mi kell neki a fajból, mi nem; s egyáltalán, micsoda neki a faj.}

A nemzet fogalma sehogy se fordítható támadóra, ahol mégis, ott erőszak tétetik rajta, idegen kategória.

Nemzet csak többi nemzet közt – föltételezi többinek létét. „Ha ti úgy, mi meg így.”

Ami netán türelmetlen benne, az a faj; a nemzet fogalma: türelmes; a sokféleség és kooperáció.

Faj, nép tagjává lehet valaki értékafrmlás nélkül, beolvadással; nemzeté csak értékafrmlással.

{Faji tényezők részt vesznek a nemzet kialakításában s így a fogalomban is helyüknek kell lenni; de nem magának a faj fogalmának, eszményének. Szubszt-rátum, de nem üres vagy akármilyen.}

Nemzet és nép, népiség fogalmának összekeverése megszünteti a nemzetet. Ha meg akarjuk tartani a nemzet fogalmát, el kell választanunk a néptől. Lehet feleslegesnek tartani a nemzet fogalmát, s megelégedni a nép, népiség fogalmával – de ezt világosan meg kell mondani. Nemzet, nép (népiség) békésen megfér egymás mellett, de ez nem jelenti se azonosságukat, se egymással összekeverhetősüket.

Ugyanazon nemzetben belül a nemzet fogalma ugyanazon időben se (tehát nemcsak a történelem során) nem egy, nem ugyanaz: a társadalmi osztályok szerint, s ha többféle fajta, többféle nép él együtt, ezek szerint más-másképpen. Hajlékony, mozgékony fogalom. Nem merev, holt dogma. Élő valóság. Melyik köztük a „helyes”, az „igazi”? De van-e? Nem mind együtt igazán a nemzet fogalma-e, amíg az él, tehát változik – nem ilyen sokrétűnek, dinamikusnak és dialektikusnak kell-e lennie? A népben lehető ellentétek benne dialektikus szintézisben. Nem matematikai tétel vagy filozófiailag megoldható probléma. A történelem dönt. A nemzet szubszt-rátum és Überbau; az elsővel változik a második is, a nemzet nem vagy az egyik, vagy a másik, csak az egyik, csak a másik, hanem a kettő együtt. Szintézis. A nemzet nem tisztán szellemi, eszmei valóság, még kevésbé levegőben lógó absztrakció. Empirikus fogalom, nem a priori. El-fer benne Arany, de Petőfi is (a Hunyadiak, Pázmány, Zrínyi etc.).

A *népiség* hozzátartozik a nemzetihez, nem okvetlenül a nemzethez. A nemzet tágabb, lazább és szellemibb fogalom, a nemzeti meghatározottabb, szűkebb, kötöttebb s nem csak szellemi.

Ha a nemzet csak szellem volna, érzület, értékelés, sokkal könnyebb volna egyikből a másikba átköltözni. De néha könnyű, néha nehéz, néha észrevétlen megtörténik, néha minden erőlködés hiábavaló. Mert nemcsak szellem, hanem irracionális is, kiszámíthatatlan, irányíthatatlan; ha megvannak a föltételei, irányítható, nevelhető, ha nincsenek meg, semmi vagy kevés az eredmény. Valami

végig kinyomozhatatlan egybehangzás, affinitás, ösztönös megérzés, valami különös vonzás is kell hozzá, olyanféle, mint egyének közt a sokszor megmagyarázhatatlan szimpátia, tekintetből megértés, hirtelen cinkosság, vagy akár mint a szerelem. (Petőfi, Herman O. szerelmes volt a magyarságba.) Hogy ki hol van „otthon”, s ki hol bontakozhat ki, növekedhet „lélekben és igazságban” – kettőn álló; racionális előtti <(praeracionális)> predesztináltság.

Teljesen mellékes, minek neveztük a népek közti különbség egyik tényezőjét, fajinak-e vagy minek, mert ennek a fajelmélethez semmi köze. Itt csak arról van szó, hogy népek, nemzetek közt van olyan különbség, ami mással nem magyarázható. Lehet ismeretlen x – ti. hogy hogyan keletkezett az a jellegzetesség, de megvan. Ezen nem érdemes vitázni, de a tény se lehet tagadni. Mellékes itt, hogy milyen eredetű.

Egy nemzetbe több nép felvehető, s mind egy nemzet; de nem okvetlenül mind egy nemzeti; sőt hosszú együttélés után is valószínűleg mindegyiknek más-más a jellege. Nemzeti jellegnek azét a népet fogjuk nevezni, amelyikről a nemzet nevezve van, amely nemzethez a többi nép is tartozik; a többinek jellege népi. Noha ezen népekben is élhet a hivatástudat, a közösség sajátos feladata, eszméje. S ha mégis nemzetinek mondjuk, akkor egy másik, kívül eső, szintén nemzetet alkotó néppel kapcsolatban mondjuk annak. Ugyanaz a nép lehet valamely nemzetnek tagja, éspedig tudatos tagja, vállalva annak a nemzetnek eszméjét és feladatát, amelyik nemzeti jellegzetesség tekintetében egy másik nemzettel tartozik össze. Az ilyen tehát nemzetrészként, nemzettagként hozzátartozik az egyik nemzethez, és népként, nemzetiként a másikhoz. A nép nemzettagként való hovatartozása tehát nem feltétele nemzeti voltának, de népisége okvetlenül egyik feltétele nemzeti jellegének. Ha nemzet és nemzeti nem fedi egymást, akkor nemzettagság és nemzeti még kevésbé. Az első két tagjának viszonya: a tágabb és szűkebb; a másodiké: a közös jellegzetesség. A népi és nemzetié: az egyiknek a másikba felvétele. Ilyenkor a népi: virtuálisan nemzeti. Külső körülmények változása nemzetivé teheti. Kérdés, mikor szakadt ki népének nemzeti közösségéből. S mennyire vállalta az asszimiláló nép nemzeti közösségét. A visszatérés a népi alaptól történik.

{Ha nincs szomszéd testvér nemzet vonzása, befejeződik, véglegessé válik az asszimilálódás, de olyankor is fenn szokott maradni valami népi sajátosság, táji tulajdonság, melyet gyakran nem lehet a geográfiából, hanem csak a származásból megérteni. Sokszínű nemzet, sokféle népiség.}

Hogy vannak-e tiszta fajok, s ha nincsenek, mért nincsenek, hogy történik a keveredés, öröklődés stb. – mindez minket nem érdekel. Hanem csak az, hogy vannak népek, s a népeknek olyan tulajdonságaik, melyek – esetleg sok meg egyező mellett – más népekétől különböznek, hogy ezek a tulajdonságok, noha nem örökkévalók, változók, mégis aránylag elég soká megmaradnak, a változásban is valami állandót mutatnak, s hogy ezek a tulajdonságok, ezek a különbségek a szellem fogalmából nem érthetők meg, hanem csak valami szellem előtti,

félig-meddig természeti szférából. Minket csak a tulajdonságok érdekelnek, a sajátosság. A faj, a fajta kétségkívül rossz szó erre – azért használjuk, mert általában használják, s ezzel éppen azt akarjuk megértetni, hogy az itt használt jelentése mennyire elűt a fajelméletben használt jelentésétől. A szó egyébként mellékes, ha tudjuk mit értünk vele. Sokkal jobb a *nép*, *népiség*, amely már magában foglalja a szellemet is.

A faj fogalma megsemmisíti a nemzetét. De ahol a nemzet fogalma erős, ahol a nemzeti tudat eleven, nem fél a faji fogalomtól, mert megítéli. Olyan fogalmazását fogadja el, amelyik megfelel neki, a másikat elveti.

Ezért nem érdemes magának a fajnak meghatározásán lovagolni, s azon, hogy vannak-e tiszta fajok, hogyan öröklődnek a vonások stb. Akár tiszták, akár nem, akár változatlanul öröklődők, akár nem – a nemzet fogalma egyaránt megítéli őket, csak értékelten veszi fel őket.

Magát a faj, a fajiség fogalmát is a nemzet fogalma számára, a nemzet fogalmára nézve kell megalkotnunk. Amelyik nem fér meg vele, az a nemzet fogalmát megsemmisíti (mint a nemzeté is a fajét), itt tehát választani kell: vagy-vagy. Amelyik megfér vele, az használható. Ekkor a faj, fajiség népként, népiséggént valamilyen többé-kevésbé állandó-változó sajátosságok alakjában a nemzet eszmei létének szubsztrátuma.

A nemzet fogalma él és változik, de mindaddig nem szűnik meg nemzet fogalma lenni, amíg egy sajátos lelki-szellemi közösség szempontjából értékel, amíg ti. különbséget tesz a nem nemzeti és nemzeti közösség közt, vagyis, amíg tudja, hogy a nem nemzeti (faji, népi) közösség mellett, azzal együtt, de anélkül is, annak hiánya ellenére is lehet egy másik közösség, mely azért értékes, mert értékek sajátos megvalósításának feltétele, mert értékek úgy valósulhatnak meg benne, mint nélküle nem. Vagy ha tudatosan nem is tudja, de aszerint él, gondolkodik és cselekszik.

Nincs semmi, ami tisztán csak faji; és semmi, ami valami fajtai tulajdonság is ne volna.

A „minden a faj” éppen olyan túlzás, mint a „semmi a faj”. Ha a közelihez, szomszédokhoz viszonyítva nem jelent is semmit, jelent a távoliakhoz (Afrika stb.) képest. A faj emlegetésétől megriadtak diadallal mutogatják, hogy minde nélkül megtalálják ugyanazt az „általános emberit”. Az általános emberiről megmondtuk a véleményünket. De ha úgy van is, amint mondják, akkor is felesleges a vita; mert nem arról van szó, hogy minden emberben van valami közös, hanem arról, hogy mindegyikben van valami származási, természeti, fajtai sajátosság is. Ennek a mértéke változhat az egészen elenyészően s ezért mellőzhetően csekélytől a döntőig; de mindaddig, amíg az emberiség teljesen nem keveredik, addig ez a sajátosság megmarad. Európaiak közt nincs jelentősége. (Természetesen mindenütt embertelen agresszív és pejoratív használata. Indusok stb.)

Nem ismerünk olyan emberi produktumot, ami csak faji. Minden produktumban van szellem. S benne része a közösségnek. Minden a valamivel anyaggal küzdelemből, közösségből stb. születik meg.

A legősbibb, legtermészetesebb közösség, a család az állatnál a faj síkján marad. Az embernél az első kiemelkedés a csak-fajból. Az első közösség, melynek produktumai több mint fajiak.

A törzs már nép: néptörzs. A nép – átmenet a fajból a nemzetbe. Az értékelt faji már nemcsak faji, hanem erkölcs is. Minden emberi megnyilvánulás erkölcsi is. A faj se lehet kivétel.

A szellemnek nincs faja; csak faji meghatározottsága, fajisága. Ahol szándék, akarat, tervezés van – több, mint faj. Ezért fajról emberileg beszélni nincs értelme. Népről igen.

A *vér*, *vérség* a nemzetbe belépésnek nemigen akadály, hisz itt minden nép keverék és többé-kevésbé rokon. Akiknek se apjuk, se anyjuk nem magyar, azzá válnak, sőt nagy magyarrá: Petőfi (csodának nevezik, pedig korántse az), Herman Ottó. Joseph Conrad, Moreas, Apollinaire. Persze egy néger aligha válna angollá vagy magyarrá. Ámbár a „legoroszabb” költőnek, Puskinnak...

Ha a nemzeti a népiből s ennek közvetítésével a fajiból születik meg, a népi, faji pedig lassan változik – hogy halványul meg mégis a nemzeti jelleg? sőt tűnik el egészen?

A népi, nemzeti elnémulhat, elhalványulhat. Mivel nem egymaga konstituálja a népi a nemzetit, hanem még sok más tényező – a népi quantité négligeable gyanánt hátra szorulhat, s ezzel a nemzeti általánosul, halványul, s végül meg is szűnik. A nemzetinek a népi csak egy konstituense több között. S azok helyét elfoglalhatják a nemzet életében más tényezők. Elvesz a hagyomány ereje, a szokások uniformizálódnak {a nemzeti műveltség ismerete hanyatlik, irodalomé stb.}, a nyelv megfakul, a történeti tudat gyengül – a „vér” maga, mely úgylis kevert és hígult, nem elég a nemzeti fenntartásához. A civilizációval az egész élet berendezése, szerkezete, elemei, tényezői megváltoztak, megcserélődtek.

A nemzeti megszűnése: pozitív jegyek letörlődése. De ez még nem az ideális „általános emberinek”, az egyetemes emberinek megszületése; hanem csak *egyféle* emberiség megszületése, amely lehet, hogy silányabb lesz, mint akármelyik nemzet azelőtt. Tehát a nemzeti is érték, s lehet, hogy egyetlen, pótolhatatlan érték.

{Megkülönböztetni a *politikai* nemzeti eszmét, mely inkább formai, s a nemzeti egyéniség jellegzetességét, tartalmát. És nem keverni össze őket!}

Nemzet: tudatosság, szellem.

Hogy a nemzet ekkor vagy akkor csak egy emberben vagy egynéhányban élt, csak a helyes tudat értelmében mondhatjuk. Mert a többi is a nemzet volt: akár nem tudatosult, akár megromlott állapotában. A nemzetből csak teljes elidegenedéssel lehet kiszakadni, nem pedig könnyel, vele nem törődéssel, merő önzéssel, helytelen tudattal, nemzeti érdek és értékek elhanyagolásával stb. (a közös-

séghez tartozást ez nem szünteti meg). A határ itt is igen labilis, empirikus, contingens.

A nemzet fogalmát nem lehet tudatossággal, hűséggel, önfeláldozással, jó-sággal, becsületességgel – szóval valami erkölcsi kiválósággal vagy tökéletes-séggel azonosítani. A nemzet, mint minden emberi mű, erkölcsi, a jó és rossz értelmében, minden lehetőségében. Ahogy a családnak nem kritériuma (csak java) a szeretet, s a gyűlölet nem szünteti meg, míg tagjai együtt élnek (néha a gyűlölet erősebben családdá abrondozza a tagokat, mint a szeretet); az osztály fogalma se rekeszti ki a belső ellentétek lehetőségét; ahogy ember se csak a tökéletes, harmonikus ember; s egyén sem csak a magához hű egyén. S a nemzetnek a szellemmel, tudattal való azonosításával se rekesztjük ki belőle a tévedést és rosszat. Szellem nemcsak a tökéletes, világos, érvényes, értékes, hanem a sötét és tökéletlen is, a közepes, a buta is, mindaddig, amíg eszmél, szellemileg így vagy úgy tevékeny – szintűgy a szellemmel azonosított nemzet is.

Ha nem így volna, a nemzet sose tévedhetne – s ha a nemzet a legkiválóbbakban él, nem tévedhetnének a nemzet lényegére nézve, pedig tudjuk, hogy tévednek. Az öntudatuk se abszolút – s a nemzetre nézve nagyon lényeges dolgokban (pl. művészet, zene) tévedhetnek és tévednek is. Már maga az, hogy itt vita lehet a hozzátartozás, a nemzet aktuális terjedelme stb. dolgában, mutatja, mennyire empirikus fogalom, amit nem lehet abszolutizálni. De nem is szükséges.

Transcendentia

A nemzet fogalma azzal, hogy fölveszi magába a népét, fölveszi a néptől elválaszthatatlan népiségét, jellegzetességét, egyéniségét.

A nemzet fölviszi a népit, vérségit a szellem legmagasabb fokára. {A nemzetben válik szellem a természetből.}

Feladatok, amihez a népet és népit transcendálni kell, amihez a népi magában nem elég – egyetemesen emberi és egyéni kell mellé. A nemzeti tart meg az egyéni atomizálódástól s az általános emberivé hígulástól.

A nemzet: feladat; olyan, aminek a nép qua nép, nem felelhet meg; amihez népiség nem elég; nemzetté kell lennie – s nemzetté a feladatban, vállalásában és megvalósításában válik.

{A nemzet megvalósítja a feladatokat s a feladatok megvalósítása közben önmagát. A feladatok: a népet meghaladó, az emberiség feladatai. Mikor a nemzet az emberiséget megvalósítja, ugyanakkor önmagát.}

A nemzet: az emberiség része. De kicsiben – a természet szellemmé válásában, az értékek vállalásában, a hozzátartozás nyitottságában, többféleségében, objektivációinak sokágúságában, történeti tudatában, a kötelezettségben – az emberiség szimbóluma is. Nemzet óta van emberiség: közösség értelmében. A nemzet feladata már: az emberiség feladata is. A népiséget meghaladva több helyet ad az egyéninek, az egyetemes emberinek. Jól megérteni: ezek nem okvetlenül a népiség helyén, hanem lehetnek vele együtt; annál gazdagabb a pro-

duktum. Az emberiség rendeltetése benne, s így az emberiség tudása, az egész emberi világ.

A nép (a nemzet előtti nép), fogalma szerint, be van rekesztve népi voltába, saját értékrendjébe, mely más népével lehet is, nem is közös; a nép fogalma ez irányban közömbös.

A nemzet: a nép transcendálása, nem közömbös az értékrend tekintetében, ellenkezőleg, föltétlenül az egyetemes értékek rendjének vállalását involválja. Nemzet nincs az értékeknek, hogy úgy mondjuk, nemzetközisége nélkül. Politika, vallás, erkölcs, művészet, gazdaság, társadalmi berendezés stb. – sőt még a [!] is hozzátartozik a nyelvi korlát áttörése (a magyar a latin nyelvvel lett nemzeté), az idegen nyelvek nemcsak gyakorlati szempontú rendszeres tanulása, a nemzetek közösségében való részvétel, szellemi közösség céljából.

A transcendálás tagjai: népi – nemzeti – európai; mindegyik felveszi az előbbi és kitágítja. A népi nem vesz el a nemzetiben, a nemzeti az európaiban. Mindegyik a másiknak egy aspektusa.

Transcendálás

A nép akkor transcendálja magát, mikor szellemi közösségének tudatára ébred, e közösség értékére, azt megtartani akarja, s keresi megmaradásának feltételeit a mindenütt és mindig érvényes értékekben, melyeknek hordozója legyen, s így belőlük legyen értékes. Ezzel keletkezik a nemzet lehetősége. Ezt megteremti (görög) vagy belelép (európai népek). Ebben benne van a nemzet, s a nemzet transcendálása is.

Mind a három dimenzióban: a *nemzet feladat*. A határ, a vállalás és befogadás kritériuma: a feladatra alkalmasság. Szellemibb kritérium, mint a népé, melynek vannak külső jegyei is; s mivel szellemibb, azért bizonytalanabb, változóbb, ingadozóbb, vitásabb, eltéveszthetőbb, kockázatosabb. Tévedés lehet a túlszűkítésben és túltágításban. A labilitásnak ellenszere a történeti önismeret, öntudat; amely egyébként maga is labilis, változó és tévedhető. De bele kell nyugodnunk, nincs más; történeti élettel van dolgunk. Az „eszme” nem ment meg a bizonytalanságtól. Az eszme ideál és tág, alkalmazásával, a valósággal ütközésével kezdődik a bizonytalanság (pl. magyar nemzeteszme: Szent István-i gondolat stb.).

A nemzet: akarat. Mint minden akarat, korlátozott és sok mindentől eleve megszabott. A nemzetnek tudnia kell, hogy *mit* kell akarnia – éppen öneki s az ő helyén. Nem kényszer, választhat mást is. De ha meg akar maradni s feladatát teljesíteni, akkor meg van határozva, mint kell akarnia. De ezt végképp sohase tudhatja – szüntelenül változik, noha valami azonosság is marad az elvben és irányban.

A nemzet hivatástudata annak a feladatnak ismerete, tudata, vállalása. Nem valami absztrakt vagy önkényes hivatástudat, s nem olyan, amit csupán magából

meríthet: a helyzet, a közösség, melyben él, szabja meg. A nemzet feladata: megfelelni neki. És nemzetként, nemzeti közösségként feleljen meg neki; nemzetként alkalmas legyen rá. A nemzet kritériuma.

A nemzet politikája, hadserege, gazdasága nem pusztá létét és fenntartását szolgálja: a rábízott javakét. Hogy ezt hivatásos politikusok, katonák, közgazdászok elfelejtik, s kezükön a politika, háború, gazdaság öncéllá válik, nem változtat a dolgon. Politikusok szokták legkevésbé tudni a nemzet lényegét és hivatását. Ők csak eszközök. A pusztá lét csak a fajnak célja.

A nemzeti lét nemcsak feladatvállalást jelent, hanem kötelezettséget: helytállást, önmaga fenntartását, a rábízott vagy vállalt feladat érdekében. A nemzeti lét állandó küzdelem: próba, az alkalmasság próbája, a feladathoz való hűségé, a képességé.

Népek nemcsak befogadnak csatlakozó népeket, hanem kényszerítenek csatlakozásra.

Csak azt vizsgáljuk itt (később is), ami nekünk fontos: nyitottságát és zártságát.

A nemzet sokkal tágabb, gazdagabb, sokrétűbb, semhogy a politikai kategóriába elférjen. A jogiba se. (De a fajiba, népibe se.) Politikai, jogi stb.-nek mondják – s az ellenkezőjének; állítás állítással szemben; önkényes, gyökértelen; ami igaz is, megindokolatlan; ezért használhatatlan; igazságának nincs kritériuma; jogos állítás, de megindokolatlan, gazdátlan; részletből nem lehet indokolni; csak az egészből;

A nemzetnek mind szélességében, mind mélységében, mind történetiségében nagyobb a sugara a népénél (ugyanez végén – egyéniségnél.)

Talán nem kell külön említenünk, hogy amikor azt mondjuk, ez vagy az benne van a nemzetben, nem az egyént, művet értjük, hanem fogalmát a nemzet fogalmában. Ezek a fogalmak a nemzet fogalmának tartalma. A valóságos, hic et nunc nemzetben egyének, művek, tettek stb. a maguk individualitásában vannak, de mivel a nemzet tudat is, mű is, hierarchiát állít fel, értékkel, válogat, tudja a maga lényegét, a lényegtelenet mellőzi stb. Nincs semmi kényszer, hogy mindent fontosnak, általában nemzet voltára fontosnak, és éppen a saját nemzeti létre szükségesnek és jellemzőnek elfogadjon.

Ami természetesen nem jelent önkényt, se akaratának föltétlen hatalmát. Ami objektív és történeti kritérium folytán a nemzethez tartozik, azt a nemzet megtagadhatja, de magáról le nem vághatja. Ez más probléma. Itt csak arról van szó, hogy egyén, mű, tett stb. nem minden atomjában, mozzanatában, szőröstül-bőröstül nemzet, hanem abban, ami a nemzet, a közösség számára valamiképp jelentékeny, amiből viszont nem következik, hogy pl. valamely mű nem minden

árnyalatával és részletével a nemzeté, akkor ti., ha csakugyan minden ízében nemzeti.

A mai magyar nép (nem a köznép, hanem az egész) nem azonos az ezer év előttivel; nem is folytatása vagy valamilyen változata; egészen más nép, más összetételű, más alkatú, külsőleg-belsőleg különböző. A nemzet ugyanaz.

A nyelv nem elegendő a nép azonosságának biztosítására, mint ahogy a más nyelv használata nem szünteti meg az azonosságot. Latinul, franciául, németül beszélő eleink, ha egyébként megvolt bennük a nemzet népének jellege vagy a nemzet vállalása, a nemzet népéhez tartoztak. {Széchenyi ifjú korában nem tudott magyarul – akkor lett a magyar nép fia, mikor megtanult? – s vele egész sereg nagy magyar?} Szintúgy Tolsztoj múlt századbeli franciául beszélő orosz arisztokratái.

A nép is nyitott, de befogadóképességének határa van – népiségében, népi egyéniségében. Amit a nép nem tud népisége feláldozása vagy lényeges megváltoztatása nélkül asszimilálni, ami tehát megváltoztatja népi egyéniségét, az – elvben – korlátot vet nyitottságának. Hogy a gyakorlatban mikor mi történik, itt nem fontos. A határ egyébként a gyakorlatban fölöttébb labilis – de nem term. tud. jelenséggel van dolgunk. A nemzet elvben korlátlanul nyitott.

A nép is nagyon sokféleséget elbír (pl. olasz), mint a nyelv is dialektust. De határa van. Nemzetnek nincs határa. A nép annál inkább nép, minél asszimiláltabb, a nemzet mindig egyaránt nemzet, ha egyébként megfelel a nemzet fogalmának.

Sok átmeneti forma nép és nemzet közt. Mert nem faj egyik sem S nem term. tud. fogalom.

egyház után

Szabadság. Népből is lehet kilépni, belemenni – de csak akkor történt meg, ha valaki teljesen megváltozott (addig csak névleg). Nemzetnél nem így. Ha vállalja, ha felvételre, s megvan benne a jelentés a közösség számára. Vagy: a vállalás virtuálisan, s a felvételt a jelentés pótolja.

A nemzet – a nemzeti közösség, egység – tudatossága csak ott lehetséges, ahol az a közösség valamiképp már megvan. Nem tévesztendő össze valaminek keletkezése és kritériuma a tudatosulásával; akármilyen fontos ez.

Nemzeti tudat nélkül nincs nemzet, nincs nemzetfogalom. De abból a nyilvánulás ágból nem következik, hogy a nemzet csak addig terjed, ameddig tudatossága, s hogy ez utóbbi a nemzet határjelzője, a nemzethez tartozás kritériuma.

Vallani és vállalni (hiszitek és valljátok-e ezt?) (*asszimilálás helyett: vallás és vállalás.*)

vallás, vállalás és befogadás (adoptálás)

az egyházaknak se a tagok teológiai tudatossága a fő gondjuk, hanem inkább hűségük, erkölcsük, tetteik, életük, többet ér az együgyű, de hű és jó egyéniség a tudós, rossz papnál, jó keresztyén lehet valaki teológiai tudás nélkül, sőt még keresztyén tudatosság nélkül is (*anima naturaliter christiana*). (Szent Ferenc a barátokban ellensége volt a teol. tudománynak.)

A nemzet fogalmában *követelmény* van, hogy milyennek kell lennie ahhoz, hogy nemzet legyen; a népben nincs; akármilyen nép: nép. Nem akármilyen nép: nemzet. A követelmény feladat: transc. érték, cél – politika, megmaradás; sokágúság stb. Mindez részben a népben is lehet; de nem feltétele; nem szükségképpen. A nép nélkülük is nép, a nemzet nélkülük nem nemzet. Ez a lényeges különbség nép és nemzet közt, ebben [...] meg a nemzet lényeges tulajdonsága, a nemzetfogalom lényeges tartalma.

A nemzet többágú és nagyobb átfogójú – ezért kell szervezettebbnek, tudatosabbnak lennie, hogy mégis egy maradjon. A népet összetartja a népiség; a nemzet összetartásához nem elég; attól széteshetne; kell az egység tudata és akarása.

A nemzetnek ez a nagy nyitottsága tesz lehetővé egy Petőfit – nem a beolvadását, hanem az egyetemességet, európaiságot. Petőfi asszimilálódott, beleolvadt egy népbe; de ez nem elég; {bár csak ezt szokták emlegetni;} olyan nemzetbe olvadt bele, amelyik már nemzet volt; ezért lehetett azzá, aki volt.

Vállalás, befogadás

A közös cél, értékelés, sorsvállalás és a befogadás elég a nemzetszűkítéséhez. Hogyan történik, mikor mért [!] vagy nem, mikor mért hogyan szakíthatja meg az egyik vagy a másik fél abban a meggyőződésben, hogy tévedett stb. – gyakorlati részletkérdések, nem ide tartoznak. Itt csak az elv a fontos. S ezt az elvet a gyakorlatban, akármit hirdetett egyébként, kivétel nélkül [!] minden nemzet, az is, amely a nemzetállam elvét vallja. (Francia: Napóleon, zsidók stb. – német.)

A származás mellett a vállalás és befogadás elvében határozódik meg a nemzet fogalma – akárhogy alkalmazza az elvet magát ez vagy az a nemzet.

A nemzet elvben korlátlanul nyitott. Hogy a gyakorlatban mennyi és miféle nép képes egy nemzetté, egységes közösséggé egyesülni, a meglévő nemzet milyen és mennyi nemzetiséget befogadni, a saját nemzet voltának feláldozása nélkül, más kérdés, mely az elven nem változtat. Lehet, hogy száz igen, s kettő nem. (Hogy mikor és mért igen vagy nem, nem ide tartozik.)

A nemzet nyitottságának nincs szüksége bizonyítékra, vagyis más népek vagy egyének tényleges befogadására. Elegendő az elv. *Az egy népű nemzet ugyanannál az elvnél fogva nemzet, mint a több népű.*

A KÖLTŐ ÉS A MŰVELTSÉG VÁDJA

[A Babits-émlékkönyvbe szánt tanulmány töredékei]

Objektív. Időszerű.

Tárgyilag os tanulmány, amilyen megilleti a Babits-méretű, történeti jelentőségű költőt és író, fogalmi megalapozás nélkül nem írható. Amivel nem akarom kisebbiteni az olyan szubjektív megnyilvánulás és értékelés jogát, amilyen ebben az emlékkönyvben is valószínűleg megjelenik. Csak éppen más módszerhez szokottan és más célt követve, nem élhetek vele. Az objektivitás lehetőségét – tehát a szellemiekben, értékelésben elkerülhetetlen, sőt szükséges szubjektivitáson túl, végül, szükségességét is – vallom a szubjektív anyagú értékszférákban is, különösen fontosnak ítélem éppen az irodalomban, művészetben, ahol talán leginkább vitás. (Éppen mert vitás és tisztázatlan.)

Hogy ez a tárgyilagosság nem azonos a természettudományéval, röviden – mint a többi elméleti föltételre, minél rövidebben – még majd utalunk rá; nem ugyanolyan, más, de a maga módján szintén az; s ha szintén az, ha a maga módján szintén lehetséges, akkor a maga módján szintén kötelező is, ha a szándékolt cél olyan, amilyen más módon nem érhető el.

Mivel éppen ehhez, a témát megillető, s e sorok írója hajlamának egyedül megfelelő objektív módszerhez kell a nagy feneket kerítés, a fogalmak meghatározásának másutt is kötelező feladatán fölül megtoldva még az objektivitás lehetőségének és szükségességének igazolásával; mivel az objektivitás, legalább elvben és virtuálisan, föltételezi a teljességet; s mivel éppen ehhez nincs itt hely, noha a terjedelem, az emlékkönyvben való részvételre invitálás szövege szerint, elvben nem, de a könyv természeténél fogva, a másoknak is helyet hagyás parancsa folytán, igenis korlátozódik – kínzó dilemmába szorítja éppen az effajta vállalkozást, {s mintegy melléktermékként még rákényszeríti az éppen reá, az objektív igényűre, ellentmondásosan fonák és különösen feszélyező, szubjektív és személyes ízű előzetes magyarázkodást.}

<S éppen erre, az objektív igényűre, különösen fonák és feszélyező az ilyen szubjektív, személyes ízű előzetes magyarázkodás kényszere; s ennek a feszélyezettségnak kényszerű megvallása is.>

Csak kettő közt volt választás: a tárgyilagossághoz feltételezett, nélkülözhetetlen, de terjedelme miatt elérhetetlen teljesség, és az egyáltalán nem írás közt.

Az utóbbi azonban, még technikailag indokolhatóan is, gyávaság és ürügy lehet, legalábbis annak látszat, mikor valakitől helytállást várhatnak valami mellett és valami ellen. Valaki mellett, akit – s benne a szellem méltóságát – sok bántalom ért; aki már régóta – egy ügyé személytelenült; aki már régóta és végső lehetőség – hajlama és ízlése ellenére – harcolt, nem magáért, hanem az ügyért, mellyel azonosult; akiben az ügyet üldözték, s <akiben> maga az ügy védte magát, jogát, igazát, szabadságát; amely ügy minél inkább veszedelemben

forog, annál nyíltabb színvallást kíván, éppen annak, akire addig ráhagyni lehetett, jelképpé nőtt [...] kidőlte s a nagy megfogyatkozás miatt is. S amikor e sorok írója nem tudhatja, más vállalkozik-e éppen erre a számadásra; amivel ő fölmentődne.

A dilemmából szabadulás lehetne, mint szokott is lenni ilyenkor, az egész helyett valamilyen részletnek, valamelyik aspektusnak jó filológus módon való megtárgyalása vagy esszében <szemléltető> láttató megidézése, amire éppen Babits sokoldalúsága – a költő, a fordító, az esszéíró, a regényíró stb. – valósággal provokál. Ennek ellene mond kettő: az egyik általános, elvi-logikai ok, a másik az imént leírt „helytállás” szóból sejthetően szükségesnek ítélt sajátos föladat. Az első bizonytalanítja a részletvállalkozás eredményét; a második inadékvá minősíti magát a vállalkozást.

Az első, igen röviden: a résznek föltétele az egész, és logikailag előbb van, mint a rész; Babitsról pedig, sajnos, még nem írták meg a logikai priust,¹ az irodalomtörténet <szférájába> fogalomkörébe transzponáló egészet, mely nélkül a részek az egymás teljesebbítése helyett szervesetlenül és a végső igazság ereje nélkül véletlenülnek egymás mellé. Itt is érvényes a hegeli *das Wahre ist das Ganze*.²

A második: a jó filológus részletnéző módszer és az esszé, ha a maga módján objektív tud is lenni, nem lehet *úgy* az. {a jó filológus módszer és az esszé, ha objektív tud is lenni a maga módján, nem *az*, ami itt kell}

A megírt, megfogalmazott, kifejezetten állást foglалó egész hiányát részben pótolja ugyan az értő szellemekben sok év során formálódott és lényegében közös kép Babitsról – de csak az ő számukra. Elvben tehát lehetővé teszi ugyan a parcellázást – amilyen valószínűleg e könyvben is lesz – már ma, de szinte ezoterikus módon, a beavatottak számára, tehát éppen a kifelé is vállaló gesztus tompításával, amely gesztust pedig éppen az igényelhet, aki – természete és ízlése ellenére is – elég gyakran állt ki a porondra életében.

{Jó filológus módszerrel [...] nem elég, mert ügýről van szó, harcról, nem nyugodt, békés, kivárható dologról, ami majd szépen megéri, részekből össze tevődik.}

{Nem elég, mert Babits aktuális költő – az idő szava, mely csak egyszer, csak ekkor – s ez csak ekkor látszik igazán. Meg kell rögzíteni.}

Mert a szellem embereinek körén kívül is mindjárt formálódik a kép, vele a vélemény, az ítélet, s akármennyire illetéktelen, jogosulatlan, s csak névleg ítélet, nem mentesít a helytállástól, s a szembeszállástól se (se hallgatni nem lehet). Olyan történeti jelentőségű – azaz egyetemes élő folyamatban alakul s azt viszont alakító – jelenségnél, amilyen Babits, nemcsak egyénről és művéről van szó, hanem elvekről, szellemi szféráról, helyről, egy egész világról és világnézetről. Valami egészlől, benne, mellette és vele együtt valami egészlől, s ha úgy

van – nem mindig, de néha úgy van – vele szemben is valami egésről. A történeti jelenség a koráé, de nem egyaránt; nem egységes korban részben a koráé, részben szemben is áll vele. Egész viszonylik az egészhez: vagy közös szellemiségben, vagy az ellenkezőben. A költő eredendő közössége, az ő népe, nemzete, tágabb közössége, melybe népestől, nemzetestől tartozik, az ő európai közössége maga is történeti <jelenség> valóság, s nem azonos pusztán és csupán a maga korával, tágabb és több annál. El is szakadhat egyik a másiktól, a rész az egésztől, a kor a teljességtől, ellentétbe is juthat vele, amennyire ez egy kettészakadt, de legtágabban mégis egy világban egyáltalán megtörténhet. A szellem története immár sok évtizede jórészt ilyen elszakadás és szembekerülés. Az utak elváltak, mert [az] együtt élő világok elváltak. Mást akarnak, más nyelven beszélnek, nem értik egymást – de amit a szellem jól tud, hogy nem értik meg, hogy a logikának a másik világban más érvénye, hogy érvel, művel, erkölccsel nem győzheti meg, ez se mentesíti a vállalástól és szembenállástól, a világos beszédétől és cselekvéstől. Nem a másiknak tartozik vele, hanem magának. Ezért nem mentesíti végül az se, amit olyankor, mint ez a mostani alkalom, mondani szoktak, hogy ti. nincs még itt az idő az objektív, a „végleges” ítélethez, még nagyon közel vagyunk a dologhoz, még nagyon benne élünk stb.; mindig itt van, vagy soha – sőt épp ellenkezőleg, ilyenkor inkább itt van, mint valaha, mert aktuálisabb, fontosabb, mint bármikor máskor, mert most a szó nemcsak vélemény és ítélet, hanem cselekedet is.

{Különös, de néha úgy van, sőt úgy kell lennie, hogy aki népének, nemzetének s tágabb hazájának, Európának legigazabb kifejezője, szembekerül velük; amikor nem magasabb rendű képviselője a vele közös homogén világnak, a különbség nem fokozati, az alkotóé és nem alkotóé, a nagyságé és átlagé, hanem milyenségi.}

{A másik oldal nem önmagában fontos, nem miatta kell definiálni, őt meggyőzni, megvilágosítani; a feladat: nem tanítás, különösen nem olyanoké, akik taníthatatlanok, ezek mindössze figyelmeztetnek arra, hogy minden definíció: negáció – s a negáció szembeforduló aktív afirmációvá tényesülhet, ma ez, holnap amaz. A mai azért fontos, mert része lehet a mű formálásában, a hivatás és a föladat tudatosításában, megerősítésében.}

A második: egy vagy több ágazatú valamely mű (vagy élet), az egy nem könnyíti, a sok nem nehezíti számánál fogva azt az objektivitást, mely nélkül a helyzet állás igazolatlan és önkényes, akármilyen igaz és nemes különben. A mennyiség szerint legfeljebb a feladat is kevesebb vagy többágú, s nagysága szerint kevesebb vagy több időt igénylő. És megkészülhet szépen, nyugodtan, részekből összetevődve és eggyé érve, nézetek kritikai vitájában és egymást helyesbítésében, ha – az anyag erre való. Még az se változtat lényegesen, hogy az anyag harcoss-e

vagy nem, volt-e érte de facto harc vagy nem. Nem a harc ténye, minősége döntő. Az, amit pl. népies irányzatnak neveznek, vagy valami tőle egészen elütő, amilyen volt a szimbolizmus, lehet valamilyen állásfoglalást kifejező és provokáló, lehet harcos (magában művében érte, pozíciójában, irányzatában, nem elméleti megnyilvánulásaiban – mindennek meg kell harcolnia, ami más vagy új), a teljesség logikailag, de nem a magát itt megköveteltető sajátosságában *conditio sine qua non*-ja³ az objektivitásnak. A mindenütt érvényes logikai prius megmarad, a sajátosság, a jellegzetesség formájában a materiális teljesség nélkül is jól látható.

Ahol az a kérdés: költészet-e, művészet-e, vagy nem, ott nem fontos a teljesség, elvben legalább egyből is meg kell látni. Hogy gyakorlatban nem így van, nem elvi, hanem empirikus kérdés. A szerint, hogy valaki ért-e a művészethez vagy nem. Ha nem, nem ide tartozik. Ha igen – [...] nem lehet vita, meggyőzés, legalábbis a teljesség nem használ. Elv.

Amikor a másik pozíció – akkor is: megértés, tudás, vagy nem. A nem – nem számít. Az igen lehet szűkösség, elfogultság, [...] Empirikus kérdés. (Nem úgy, mint a tisztán művészeti.) Hogy valami művészet-e, más kérdés, mint hogy valami magyar-e. Adynál mindkettő vitás; Babitsnál csak a magyarsága, hovatartozása. A nem polemikus műveltség – vihart keltő. Vita, támadás. Épp a műveltség körül. A szellem körül.

Az objektivitás kritériuma: a meggyőző. A megértés. Nem mint a logikai igazságfogalomé, az egyezés a tárggyal. A nagyobb tudás, teljesebb világ, nagyobb hozzáértés, különb szellem. Mindez, [...] tulajdonképp ugyanarról a világról van szó (mint Ady, Babits.) Az odatartozás *felismerése*. {jobb analízis; jobb egészlátás; alakváltozatokban közösség meglátása; ezért fontos: az egész.} Gótika és renaissance két külön világ. Ady, Babits közös hagyományban gyökerezik.

Hogy valami költészet-e, művészet-e, annak bebizonyítására semmiféle objektivitás se elegendő. Ez nem matematika vagy fizika. Nem is lehet bizonyítás tárgya. A cél nem is az, hanem a látszatnak analízise, teoretikus körülírása. De az indokolás, hogy milyen és mért nem kell vagy mért kell valakinek – hogy minek a kifejezése, megformálása, hogy mi a logikai helye, ez már lehet vita és bizonyítás tárgya. Hogy valami hozzátartozik valamilyen tradícióhoz, s ilyenül jogsult-e stb. – ez igen.

Ha valakinek valami nem kell, több oka lehet: 1) egyáltalán nem fogékony (pl. zene, építészet), 2) másik világ, 3) ugyanaz a világ, de nem ismeri föl, nem érti meg

egyik világnak meg kell váltania a jogot ahhoz, hogy a másik világról ítélkezzen; s a kritikusnak is; nem laikusok elgondolása szerint, hogy csinálja meg jobban, amit hibáztat, hanem kritikának és analízisnek átfogó és meggyőző voltaival.

Töredék, mely világgá fúvódik föl s a töredék perspektívájával nézi a dolgot; csak saját magát látja – de ezt se, mert nem látja az egészet. A részt csak az egészből látni. Az egész előbb van.

Itt nincs is más kritérium, mint a meggyőzőség. De nem is kell. Itt nem vonhatja ki az ember magát a többféle lehetőség, a választás, az elhatározás, a felelősség és helytállás alól, mint az egzakt ismeretek szférájában. Itt eleve el van döntve kinek-kinek lényege szerint, hogy mi az igazság az ő számára. Itt az igazság: sors. Az igazság nem lesz se több, se igazabb a helytállástól, de a reá való reagálás módja itt más, mint amott. Fizikai igazságért is meg lehet halni, de nem szükséges, mert bármikor megtalálható. Ennek megvan a maga ideje, máskor nem lehet. Ezért kell helytállni érte. A helytállás maga a megismerésnek egyik föltétele és formája. Mikor ennek ideje elmúlik, elmúlik a megismerése is valamennyire. A helytállásban teljesedik, fejlődik a megismerés, s hoz ki olyat, ami nélküle nem jön elő.

A másik: töredék. Elméleti magakorlátozásával és a másfélének kirekesztésével magát egészszé határolja. Az egésznek a paródiája. Az igaznak a paródiája.

Ehhez az objektivitáshoz meg kell váltani a jogot, s ezt a jogot utólag igazolni kell az eredménnyel, melynek meggyőzőnek kell lennie.

Megítélni, értékelni:

- 1) másik világból
- 2) ugyanabból; hasonlóból; kisebbből; teljesebből; objektíve – helye szerint megítélve, értékelve vagy nem becsülve stb.; túlértékelés, juste-értékelés⁴ és aláértékelés;
- 3) ugyanabból, de kisebbből, sekélyesebből, töredékből.

emlékezhetnek, akik megélték, milyen más volt Ady hatása egyenként megjelenő verseiben, milyen más köteteiben, s végül egész oeuvre-jében, hogy ami szeszélynek, eredetieskedésnek, [...] látszott előbb, mennyire nagynak, nemzetinek, szükségszerűnek, gyökeresnek bizonyult utóbb, a teljességben; {a szellem megismeri-e benne magát, integráns része-e a szellemtörténetnek} pedig benne van egyenként minden műben: itt maga a magyar, a nemzeti... Babitsnál, amit a művelt költő ... l'art pour l'art-nak ... gyökértelenségnek

nem egyetemes és nemzeti, szükségszerű momentum-e – egyenként nem derül ki, csak az egészből; s ezután: helytállás az ügyért, a szellem jogáért, sajátos formájáért – ha az egyéni valóban ügyé lett, még ha az ügy nem fontos... vagy veszíthet is aktualitásából; de magáért a tényért, hogy egyéni hogyan válik általánossá, üggyé, eszmévé.

Mindehhez: teljesség és objektivitás kell.

S ha az egyik oldalon van az egyik egész és az objektivitás, akkor a másik oldal a másik egész és – objektivitás már nem lehet; nem lehet objektív valamely állítás és az ellenkezője. Ha tehát feltevés szerint az elsővel van az objektivitás, akkor a másodikkal, az ellenkezőjével nem lehet más, csak az elfogultság, önkény, tudatlanság, értelmetlenség, félműveltség, dilettantizmus, nem igazság. Ha az egyik egész a másiknak quasi negatívja és ellenkezője, akkor affirmálásuk is csak ilyen lehet.

Könnyen érthető már most, mért inadekvát a filológus mód.

Itt más az egész, amivel szemben. Értelmetlen, meg nem értett.

Egésszel szemben az egész. Nem egyik-másik egyén véleménye, hanem egész világ.

A részletmódszer és esszé: inadekvát.

Minden mű helytállás is: esztétikai, és ebben valami másért is, ami az esztétikumban objektiválódik.

Minden helytállás *valahol* állás: (a szellem *valamilyen* síkján és *valamilyen minőségében*), a szellem *valamiségében* és *valamilyenségében*, valamely síkján és *valamilyen minőségében*.

Ez néha nyilvánvaló, amikor inkább az esztétikai értékről lehet vita. <Néha.> (Ilyen a népi, szimbolikus stb.) Néha kevésbé nyilvánvaló, amikor az esztétikai volta lehet vitás is (Ady), nem is (Babits), de vitás a valami, amiért még az esztétikain túl helytáll. Fejlődés logikája.

A mű helytállása – és helytállásának elismerése, megértése, ami szintén helytállás.

Ezt a hajlékony módszert Babitsra alkalmazva. Itt a külön nem értékelés is értékelés.

Ady – túlságos [...] Egyik kérdés: költészet-e még [...] A másik: tény – magyar-e, nemzeti-e.

{A második részletesebb megokolást kíván. Ez már nemcsak általános elméleti megismerés – az is –, hanem a sajátos, amelyben maga a tárgy megismerődik.}

Ahol az a kérdés: költészet-e, művészet-e vagy nem, ott nem fontos a teljesség

Az egész: nem [...] teljesség, ami lehetetlen. Hanem szimbolikus. Pars pro toto.⁵ Mögötte a teljesség látensül. Annak szellemét képviseli, objektiválja.

A mű: egész. De nagyobb egészben levő egész. (A kor kultúrájában.)

Gótika – renaissance

Homéros

Egész újkor. És francia forradalom óta.

Homérosban: hogy annyira más és mégis vérünk. Más – nem idegen. Más – vágyottan. Elveszett haza. Egész távol és egész közel. Elérhetetlen – s benne tudunk élni.

Az egzotikus: néger plasztika. a) el lehet hozzá érni; b) magunk módján látjuk.

A szellem topográfiájában mi a helye és jelentősége és a jelentősége.

Kultúra-kérdés.

Ma: problémává vált az is, amiben a *helye* van; ennél fogva a jelentősége és jelentősége is. Problémává az, amit a mű reprezentál. Az az *egész*.

A szellem: időtlenül és időben.

Ez: műveltség, kultúra.

Alkotói elmélet.

a mű megáll magában; de mindennel benne; ezt tudni, ismerni, érteni kell; a mű beszél: a maga nyelvén; hogy a mű megáll magában – ennek nem mi vagyunk a mértékei; ez fontos szellemtörténeti probléma: a mű megállása; egész szellemi tartalma és formája; gótika és renaissance – [...] önmagából; renaissance gótikából; ma még több: az egész európai kultúrából is;

A szellem autonómiája.

Az, amiről Vörösmarty beszél. (*Előszó* eleje)⁶

„Midőn ezt írtam, [tisztá volt az ég.]

[...]

Küzdött a kéz, a szellem működött,

Lángolt a gondos ész, a szív remélt,

S a béke izzadt homlokát törölvén

Meghozni készült a legszebb jutalmat,

Az emberüdvöt, melyért fáradott.

[...]

Öröm- s reménytől reszketett a lég,

Megszülni vágyván a szent szózatot,

Mely által a világot mint egy új, egy

Dicsőbb teremtés hangján üdvözlje;

Hallottuk a szót. Mélység és magasság

Viszhangozák azt. [...]”

Ugyanez a filozófiában, másképp formulázva. Vörösmartynál nem annyira a szavakban, gondolatban, mint a ritmusban, dikcióban, rímben feszülésben. Meg-

formulázva a szellem autonómiája, ami a költészetben, művészetben: kép, érzés. S ezzel megformulázva a szellem helye.

Autonómia. Kor: Kant és a francia forradalom óta.

Kultúra körei: egyetemes európai; nagy [...]: közép- és újkor; szűkebb: egy-egy periódus; a nemzeti.

A legszűkebb kör – kint: Kant, francia forradalom, német idealizmus, romantika; nálunk: Csokonai, Kazinczy, Berzsenyi, Kölcsey, Széchenyi, Vörösmarty, Kossuth, Petőfi, Arany stb. Filozófiában nálunk nincs. Politikában és költészetben Vörösmarty: Előszó.

6-ban majd az Előszó folytatása. (Megemlítve, hogy hol hagytuk el, s onnan idézve:

„Hallottuk a szót. Mélység és magasság
Viszhangozák azt. [...]”)

(Majd ezt a sort:

„Most tél van és csend” stb. – szívet megállító sor a kontextusban. Egyetlen a világirodalomban.)

(...: Majd eljön a hajfodrász, [a tavasz,] ...)

Babitsé még ugyanaz a kor – annak közvetlen folytatása.

Az autonómiának nagy ára van. (Ez az ár: külön téma.)

(Egy filozófus halálára – Rec. 19.)⁷

*

Az európai és nemzeti ethosz önmagára eszmélése. Pontosabban: az európaié a nemzetiben. És viszont. A kettőnek dialektikájában. A nemzetből az európaiba ível, s az európaiból a nemzetibe. A kettő közt feszültség. És azonosság. Az európai nemzetivé konkretálódik, a nemzeti európaivá egyetemesül, de nem úgy, hogy akár az egyik, akár a másik megmásul – az európai nemzeti is, a nemzeti európai is –, hanem úgy, hogy egyik a másikban tudatosul, önmagára eszmél, önmagára reflektál, egyik a másikban önmagát látja és mondja.

{Ez az életmű processzusa.}

S bármennyire azonos a kettő, mégis él benne a vágy – itt még láthatóan él, ami máshol már elhalványult, mert végképp célhoz ért –, az európainak vágya az európaire. Az európaiság: eszme, Sollen, de nem mindenütt egyformán láthatóan. A Sollen elveszti Sollen-jellegének külső színét, ahol másképp-nem-lehet-té természetesen. Az ősi európai állapot: a még ingadozás, a másképp-is-lehet, a bár bár dialógusa az [...] az európaival. Történelmileg és pszichológiailag ősi, ma is meglevő, de már nem mindenütt egyaránt látható. A magyarban, származásánál és egész sorsánál fogva – története: az életműve – nemcsak állandó, hanem jól

látható. Itt a Sollen még Sollenként él, az európaiság vágyként. A teljesülés: szerelemként és fájdalomként. Az azonosság: fájdalom. Az ethosz: [...]

A magyar költő azért tud annyira európai [...] ha életműve: ez a sors.

A menekülésben teljesedik. A menekülés: a pátosz fölvétele az erőszban.

Senkinek se kell olyan menekülőnek lennie, mint a magyarnak (az előzmények szerint)

Amit úgy mondtak: emberibbé vált. Nem ez a fontos benne – hanem hogy európaibbá és szimbolikusabbá. S ezzel nemzetibbé. Az európaivá egyetemese-
dett nemzeti remeg benne a sorsáért: az életmű a nagyobb életműért, a nemzet történetéért, egész szelleméért. A föladat nagy, menekülni kell előle. S ma csak a menekülésben teljesíthető.

{A magyar érzi, hogy elvesztheti. S hogy elpusztulhat. (Minden.) S ha Petőfit, Aranyt stb. már nem érti senki. És mindegyik így remeg önmagáért. (Ez a tudatosulás.) Ady, Babits.

A speciálisan magyar. Nem tudományos, filozofikus megállapítás. Vér és könny.}

Babitsnak rengeteget kellett pótolnia. Arany óta itt nem történt semmi. A magyar költészet vele érkezik meg az európai mába. Megérkezik és menekül. Ez az ő paradox helyzete: igazán a menekülésben érkezik meg. (Addig: ujjgyakorlatok.)

Ady prófétaként jött; Babits nem. De azzá kellett lennie. Az artistából próféta.

A háború nagy élménye.

Babits először megtalálta Európát, aztán élte. Véresen élte.

Forma, rím, ritmus mögött: az európai lélek. A menekülő európai lélek. A menekülésében teremtő lélek. Menekülése: teremtés.

Ady: lemenekül a népbe. Babits: a kultúrába. S ott megtalálja a lelket. Egy vele.

Nem lehet máshova menekülni, csak a több teremtésbe. Európai sors.

A nagy forma, nagy líra (görög, angol). Monumentalitás.

Ady mítosz- és szimbólumteremtő zseni. (Őskaján, Disznófejű nagyúr stb.) Ez veszedelmes is. Ha elvesztik titokzatosságukat, elvesztik költőiségüket is. Megértetté és megszokottá válnak. Mítoszteremtő – az individualizmus idején. A mítosz: az abszolút kollektív. Ady maga is mítosz és szimbólum – ezzel táplálja mitológiáját.

Babits lassanként szimbolikussá nő, úgy, ahogy az üggyel azonosul. Nem teremt mítoszt és szimbólumokat. Hanem minden, amit mond – minden, amit lát, érez, gondol – minden, ami egészem egyéni benne, szimbolikussá, egyetemessé tágu. Kifejezésükhöz nem teremt szimbólumokat. Költőileg megformálja őket, s ez elég. Önmaguktól már szimbólumok.

Nem szimbolista, inkább realista, mindennel együtt érző, mindent érző, értő, mindennek nyelvéen tudó.

{A csengetyűsfű (Recitativ – 60.)}⁸

Babits téved („A líra meghal” – Régen elzengtek – Sziget 11)⁹ – csakis a líra él a régi formák közül. S az új: a regény és novella. A magányé; s a polgári társadalomé. A dráma halt meg. S az eposz (már rég.)

Adyban: démoni. De Babitsban is: megszállottság, makacsság. (Tévedéseiben is. Vitám vele Dante-fordításáról. Ma is fülemben visító hangja.) Pedig igazam volt.

De megváltozott: nem meggondolásból, hanem élményből, a nagy nyomás alatt. S ezért mély ez a változás – mert benne van a megtört makacsság, a megtört démon – a nagyobb démon alatt, a sors alatt.

Legnagyobb élménye: a háború. {Apolitikus} Melyhez szellemileg nincs köze. De ez revelálja előtte helyzetét, s azt, amit reprezentál. Ekkor azonosul vele mind jobban, veszi magára a reprezentálás sorsát.

{Másik nagy élménye: betegsége. Élet – halál. A végső valóság minden kultúra alján. Viaskodik velük, s legyőzi. Ez a kultúra győzelme. (Mint [...])

A háború: a világ káosza, a kultúráé. A betegség: az ő életéé. De le kell gyűrni. Szemben a sorssal, szenvedésben.}

Babits egy helyen (a háborúról, Keresztül... 17–18): „Észre kellett vennünk, hogy senki se figyel ránk és senki se törődik velünk. Hangunk elszállt a szélben, s hiába óvtuk gyertyánkat és irományainkat, a gyertya alig látszott pislogni, s az irományok ki voltak szolgáltatva a szeleknek.”¹⁰

Babits a platonikus, aki belesodródik a sorsba: az időbe. Meg kell törnie, a sorssal azonosulnia. Ez a „nagy nyomás”. (Gellért)¹¹

{Ezért nem epikus. Nála minden időtlenné válik. A mai kor antiplatonikus, ezért nem érti.

Ezért is olyan fontos neki a forma.}

Az ideavilágba menekült európai szellem valóságos menekülésre kényszerül – a leszámolásra. Az önkéntelen, szinte öntudatlan menekülésből a tudatosba. Természeténél fogva platonikus – végig kell csinálnia a menekülés kálváriáját. Az ideális menekülésből valóságos. Nem elég a szellemnek menekülnie – a léleknek is muszáj.

{A platonizmus eredetileg nem menekülés. Biztonság. De itt már az.}

Kultúra: élettartalom és életforma. Maga a világ, adott teljességében – a teljes világ, szellemével együtt és valamilyen minőségben. – A világ az, amit ismerünk. Idealizmus, realizmus – itt mellékes kérdés. Akárhogy ismerjük meg, csak az ismert a mienk. A kultúra is a világ. Közelebb van hozzánk a másiknál. Egy vers is: valóság, egy vers is: világ.

Műveltség

Mit jelent *ma* költészetre, művészetre?

Ma nincs quasi a levegőben. Családokban, társadalmakban, utcán – minden épületben, tárgyakban. Nem általános. Van, aki beleszületik – legtöbb nem. Mozaik.

Differenciálódás. Külön intézmény tanítja: az iskola. Megtanít, kevésbé nevel, még kevésbé művel. Elintézendő valami. Sokszor rosszul művel.

A szellem, a műveltség itt idegen. Egy-egy sziget, monasz.

{Értetlenség. Cézanne.}

Azelőtt is volt különbség – ma a tenger más anyag, mint a sziget. Elváltak. Idegenek egymásnak. S a szellem mindenütt menekül. De másutt büszkén, gőgösen. Valery: *poesie pure*.¹² St. George a tömeg ellen. Wolters könyve Georgéről: „Német szellemtörténet.”¹³

Külön kaszt.

{Mit adott a kor a költőnek? Negatívumot. A pozitívum: a bánatalom. Mind a kettő: a korszerűség, s formáló jelentősége. Itt más a l’art pour l’art, mint régen.}

Sehol se menekül úgy, mint nálunk. Itt üldözött.

Ma ez lett a nemzeti. Ady, Babits.

Itt fejeződik ki különösen a menekülés. A menekülő európai és magyar szellem.

Itt válik sajátosan formává. Itt: Jónás. L’art pour l’art, és mégis közelebb marad az élethez, mint amott. Épp az üldözöttség miatt.

{Európa – a romantika mutatta meg először a jelen ürességét, ...}

A nagy közösség megszakadt. Nem a háborúk bizonyítják. Mindig voltak. Reformáció, ellenreformáció: egy szféra. Ma mindennek az alapja bomlott meg.}

A nemzet volna a közösség – a nagyobb, egyetemesebb közösségbe közvetítő is.

Valamely nemzetnek létéért való harca (hatalmi létéért vagy megmaradásáért) nem okvetlenül azonos a szelleméért való harccal. A létéért való harc lehet akármilyen áldozatos, következménye akármilyen szenvedéses, magára a szellemre is sorsdöntő, lehet, hogy nem a nemzet szelleméből folyik, sőt lehet, hogy ellenére. Ez a kegyetlen valóság, ez a kegyetlen igazság – akármilyen nehéz beletörödni, megérteni, így van. Államfők, hadvezérek, miniszterek, egy nemzet sorsának intézői, történetének, talán létének arbiterei,¹⁴ akármennyire fajbeliek vagy tiszta fajúak, lehet, hogy éppenséggel nem képviselik a nemzet szellemét, nem az él bennük, hanem valami más. A létéért küzdő görögség szelleméért – sőt az egyetemes szellemért – harcol, minden tagjában, tudva vagy tudattalanul. A differenciálódás ma már annyira jutott – s ennek a minden másnál fontosabb világtörténeti nóvumnak tragikus mértéke –, hogy lét és szellem is elvált egymástól, a kettő más síkban honos, nem közlekednek egymással. S a szellem embere, akármilyen szolidáris emberileg és nemzetiségileg a létért való harccal,

akármilyen fájdalmas neki nemzetének sorsa (nem a maga egyéni sorsa miatt), nem azonosíthatja magát vele; s nem lehet rajta követelni az azonosulást. Hivatása más. A nemzetet kell képviselnie, ha kell, a saját nemzetével szemben is, a saját nemzetének tragédiájával szemben is, a hűtlenség látszatának vállalásával is. Ez volt a nagy próféták, az Ezsaiások és Jeremiások hivatása. (Jellemző, hogy ma még a nevek is csúfolódássá, karikatúrává értelmetlenedtek.)

{A szellem tudja, csak ő tudhatja; nem ítélik amazok. Akik nem részesei. A nemzet igazi szelleme náluk van.}

Az ifjú Nietzsche a hetvenes háború idején még azt hiszi, [...]

{Nietzsche nagy aggodalma, majd fájdalma, csalódása: a győztes háború után a békét megnyerni; a békében magunk lenni.

Ma sok országban így.}

A népi költészet, zene, művészet ma már: archeológia, mint akár az [...] korabeli sírokból előkerülő anyag. Bartóknak, Kodálynak s néhány társuknak még megadatott, hogy élőknek ismerjék; ma már: könyv és múzeum. Könyvműveltség, tudomány. Elmúlt. S a tegnap annyi, mint ezer év, ha idegen, ha nem élő. S ami nem él, nem támasztható föl. Ott mindennap; itt: ünnepély. Gyöngyösbokréta.¹⁵ Látszat. Csak azokat tévesztheti meg, akik nem ismerik.

A nép ma nem forrás, hanem téma. Ugyanúgy, mint a többi társadalmi osztály.

{A népi: éppúgy műveltségi anyag, mint a többi.

S ha még nem halt meg mindenütt egyformán, nem jelent semmit. Menthetlen.

A nép ma nem forma, hanem motívum.}

A szellem embere teljesen hontalan. Ez determinálja a művet, a formát. A hontalanság formálja. A szellemnek a formában kell hazát teremtenie magának.

*

Időszerű

A szellem világának logikája: dialektikája – küzdelem. Mindig nagyobb. Néha krízis. Ma ez. Sose volt még ilyen. Ez az aktualitása.

A küzdelemben tudatosul, érti meg magát, sorsát.

<1) alkotó elmélet >

<3) az és annyi vagyunk, ami és amennyi a kultúránk; amit szerzünk s amit magunk csinálunk; a kultúra: az objektívált szellem; látható lényünk; Goethe: I. 350.¹⁶>

a konkrét az időbeli egység – történeti –

előbb: a szellemi hely; itt: a szellem tagadásának hely;

A kultúra: küzdelem. Minden lépése az. Affirmáció, negáció. De ezen kívül – sötét hatalmak ellen. Amelyeket fölvesz magába vagy nem.

A szellem élete: dialógus: a dialektika.

Sókratész dialógusaiból ha elhagyjuk a másik partnert – nem lehet monológ. Így nincs értelme. {Sókratész nem lett volna a partner nélkül. Ez az őstípus.}

A küzdelemben afirmálódik. S benne negál is. Önmagát s a más. A más on tudatosul.

A kultúra: küzdelem a más ellen, győzelem rajta. A sötétség ellen. Ez van a mítoszokban is.

A szellem útja autonóm – de nem üres térben. A valóságban. Megütközik vele. Rajta tudatosul: a küzdelemben.

{B: muszáj = Theseus}¹⁷

Aki ezt érzi és tudja, nem szabadulhat az említett dilemmából sem a részlet-téma révén, a hivatottak körében élő egész-képre <bízva magát>, se az elodázás révén, az idő [...] bízva magát, s az, kifejezetten vagy nem, érzi az egész meg-idézésének szükségességét, a megidézés lehetősége akármilyen okból való hiányának kínját.

Talán nem tévedek a természetszerűleg töredékes megemlékezések és tanulmányok ebben az élményben való egységesülésének föltevésében.

Nincs más mód, valami engedményt kell tenni a formában, nem az elvben; a külső teljességben, nem a belsőben. Egyetlen aspektusban is látni és láttatni az egészet.

<A fentiek következeképp nyilvánvaló, hogy minél lényegesebb, centrálisabb egy nézet, annál jobban előtárja a szakadást és ellentétet. Minél teljesebben befoglalja az egyik egészet, annál élesebben megmutatja a másikat. Az ellentétek lényegükben és teljességükben határozzák meg egymáson egymást.>

<Az objektivitás sohase ajándék, az időé se, földadat, vállalással és felelősséggel, megvalósulásának sokféle lehetőségével. Az idő lehet megvalósulásának egyik tényezője, de el is veheti belőle épp az időszerűt. Az objektíve fontos nem mindig azonos az időszerűen fontossal, az esztétikai a történetivel.>

<ami objektív ítélet, az marad; de nem mindig ilyen a [...] Ez itt a legaktuálisabb.>

- 1) megértés
- 2) értékelés
- 3) aktualitás

Restelkedve beszélek róla. Tudni kellene, aki ilyenről beszél. Azelőtt tudták is.

{A bíró, aki mind a kettőnek igazat ad, de kevésbé, mint ha egynek adna, és mind a kettőt elítéli, de szintén kevésbé, mint ha csak az egyiket ítélné el. Ez látszólag féligazság – de rosszabb a teljes igazságtalanságnál, mert ez az igazságosság látszatával egészen meghamisítja a dolgot, s még meg is kell köszönni, mert méltányosnak mutatkozik. – *Időszerűhöz.*}

Időszerű

Vannak feladatok, amiket azon melegében kell elintézni, s csak akkor lehet igazán. E nélkül, úgy lehet, a későbbi hüvösebb megítélés épp a szituáció heves-ségét nem látja, ami pedig szintén hozzá tartozik a kép hűségéhez és objektivitásához. S ami formáló momentum is lehet – nélküle sok minden érthetetlen.

Ami az utókort már nem izgatja, azt hajlandó bagatellizálni. Elmúlt – a mű fontos. De a messziről nézés éppúgy lehet hibaforrás, mint a közlőről való. A műre is hatása van a szituációnak – lehet döntő, megmagyarázó. Magában a hév tehát nem változtat az objektivitás lehetőségén, ha egyébként föltételei megvannak. A vállalás és cselekedet is lehet objektív – annak is kell lennie –, még az agresszív is. Ahol a helyzet azt kívánja. Azért, hogy a hév sokszor szubjektív, ne tévesszen meg hamis általánosítással – lehet hévvel, harcosan objektív.

Nem kell megvárni, amíg nem kell harcolni. Amikor a sötétség nemcsak szelíd és passzív, távoli természeti tünetény, hanem támadó erő, amikor mindent pusztulással fenyeget. Ekkor olyan élesen kell – s igazán csak ekkor lehet – megvilágítani, hogy egész sötétsége meglássék, s nem lehet enyhíteni, ártatlan szűr-kének mutatni azon a címen, hogy úgyis elmúlik, jelentéktelenné <válik> szűr-kül. Mert most fekete, s ez az igazság. Nem szabad, éppen az objektivitás érdekében, mely *a szellemtörténeti szférában más, mint a természettudomány-ban.*

{Nem természettudományi objektivitás. És nem a bíróé, aki nem tud dönteni; mind a két félnek enged, és mind a kettőt el is ítéli. Mind a kettőnek igaza van, és mind a kettő hibás. „Pártatlan.” Mind a kettőhöz „méltányosnak” lenni.

Pedig: vagy igaz, vagy nem. A bíró nem járhat végére. De a szellem igen a szellemiekben. Ha nem – köszönjön le!}

Időszerű

Dante – korábban kellett [el]helyezni, míg az a világ aktuális volt és értette. Boccaccio csodálja, de már nem érti. A XV. sz. nem tudott vele mit tenni. Később újra időszerű.

A magyar népdalt a magyar középosztály – nem az új, hanem a régi – elvesztette, nem értette. Ha rajta áll, örökre elvesz. Idegen tőle – holott valaha az övé is volt. Nem tudta volna elhelyezni és értékelni.

A sajátunk elidegenülhet. Petőfi, Arany – az akkori „népi”. Herder, [...] angol–skót stb.

Időszerű: nemcsak aktuális. Mélyebb, komplexebb értelme. Hegel, Goethe. Dem geschprächig [...] die Zeiten.¹⁸

A renaissance nem értette Dantét, és üldözte a gótikát. Másik világ – hogy ez mit jelent, művészetfilozófiai kérdés. Nincs ellentmondás a művészetben. A világnézetben lehet. Az esztétikai szféra privilégiuma, hogy az ellentmondás nem zárja ki egymást logikailag.

{ellentmondás: ahol ugyanegyről ellenkezőt mondanak; pl. a renaissance a gótikáról; de ma tudjuk, hogy nincs igaza; két ellenkező állítás nem lehet igaz; két ellenkező művészet: igen; a renaissance-nak a maga világából igaza van;}

{A renaissance, mikor elveti a gótikát, igaza van vagy nincs? Ennek a szónak itt nincs értelme. Másik világ. *Joga* van elvetnie, sőt *kötelessége*, hogy ő: ő lehessen.

Klasszika – romantika. Egy világba nőnek bele.}

Stendhal, Kierkegaard késői (egy század) megértése más probléma. Nem ismerik őket. Időszerűséghez tartozik.

Azok megnyugtatósára, akik, *more patrio*,¹⁹ fáznak az elmélettől, feleslegesnek tartják – nem tudva, hogy az elmélet a valóság lényege, teória nélkül nincs valóság – legyen mondva, hogy itt már megnevezetlenül is Babitsról van szó.

{Itt már konkrétumról van szó, s ahol megnevezetlenül, ott is Babitsról}

Akiknek azért nem nemzeti, mert nem valamely irány folytatója (Arany, Petőfi), s nem gondolnak Berzsenyire, sőt Csokonaira se; szűk; nem ugyanúgy Ady.

Ahol esztétikailag valamely mű, stílus stb. nem kell, ott a több, a teljesség még kevésbé kell. De lehet, hogy a teljesség megérteti, amit egy mű nem ért meg; a konkrét, időszerű; más lehetőség. Egy mű mindig magáért van, magáért beszél.

Időszerűség

Az időszerűség mást és többet jelenthet, mint kapósságot, sikert, valamilyen igénynek épp alkalmasan érkezését, kielégítését. Jelentheti a szellem immanens életének mozzanatát, láthatóvá válását, objektív-[...] megérését, benső történeti aktualitását. A kor nem egy s a szellem lényege-élete a kornak nem minden rétegében effektív egyaránt. A szellem élete nem vegetatív, egyöntetű tovaterjedés, hanem dialektikus feszülés, kifelé küzdelemben és harcban tényesülve. Ebben a küzdelemben tudatosul, objektiválódásában formálódik, az időbeliben éri el az időtlent, egy-egy momentumának végső formáját, történetiségének és a történetből kiszakadt „jelen”-létének szimbólumát.

{És ugyanakkor meglátható, megismerhető, meghatározható. S ekkor kell szólni róla s állást foglalni.}

Nem vallom, amit ilyenkor mondani szoktak, hogy nincs itt az idő; mindig itt van, vagy soha. <Parcellázás ellen, das Wahre ist das Ganze, de itt más a cél.> Gesztus. Az objektivitás és a szellem ítélete.

A régi Babitsot, ahogyan indult, rá lehetne bízni az időre! Akivé lett, azt nem.

Időszerű.

A Lacikonyha²⁰ idővel éppoly idegenné, érthetlenné válhat (s fog is válni) magunknak, mint mindig az idegennék [...] Bizony, már ma is soknál az. A magyarság nem garancia az ellenkezőre. Időszerűsége: érthetősége, értékelhetősége – vele az is elmúlik. Csak addig méltányolható adekvate, amíg időszerű.

a történeti ma: az időszerű formájában; jövő történeti szerepét és jelentőségét nem tudhatjuk;

Ma: <Du kannst, denn du sollst.> Du sollst, denn du kannst.²¹

<Gyorsan haladnunk kellvén, elemzés és indokolás nélkül mintegy axiómaként ideiktatjuk indulásul az ismert tételt, hogy az esztétikai érték nem mindig azonos az időszerűvel.>

Az időszerű nagyon tág és relatív fogalom. Semmiképp se azonosítandó a népszerűséggel vagy a sikerrel. Lehet valami népszerű és nagy sikerű, s ezért időszerű; vagy ellenségesen fogadott s ezért időszerű. Nem időszerű: a közömbös, meg nem értett.

nem: miliő; mellékes; fontos: ami jelentős [jelentés?]

Tipikus és tanulságos példája annak, hogy' lesz az egyéni hajlamból
stúdió csöndje
ezt megmutatni
muszáj Theseus

Az objektivitás ne legyen merő óvatosság, dogmatizmus stb.; csonkítás;

És ne legyen – az időre áttolás – *alibi*. (gyávaság, megkerülés)

Nem természettudományos objektivitás. És nem a bírőé, aki zavarában mindkét felet elítéli.

Az objektivitás ne legyen önmagáért való, öncélú, ne legyen dogmatizmus. Az igazság a fő. Itt, szellemiekben, legtöbbször szubjektíve ismerjük meg. Utóbb objektíve megvizsgáljuk.

És ne legyen alibi.

Szenvedélyesen objektív és objektíven szenvedélyes.

Nem népies, nem politikai, nem dalszerű, nem intim, nem anekdotikus, nem közvetlen, nem bizalmaskodó, nem retorikus, hideg; nem „hazafias”

differenciált; autonóm; kultúrát föltételez; l'art pour l'art; forma, művészi nyelv, változékony, sokszólamú, klasszikus szellem, művelt, európai

Elvben végleges lehet, abszolút, adekvát – de bővíthet vagy szűkülhet. Az értékelés: relatív, aszerint, hogy mi jön utána.

Három mozzanata a megítélésnek.

Az értékelés: relatív: nemzetben és korban. Itt nem értékelés.

Mindháromnál: a helyzet, a szituáció. Honnan mi látható és mi fontos.

Babits – az egész a helye. Az osztály, ahova tartozik. Típus. Az egésznek szellemi ragyogása, fénye; világossága; nem misztérium; ráció; proporció; szerkesztés; a mű (nem az ember);

Arany, Petőfi értékelése is teljesen változhat: pozitívrá és negatívra; témáik s nyelv miatt. A ténymegállapítás maradhat, de lehet, hogy majd nem értik. S vele az értékelést se. (Lacikonyha)

Vele szemben: a másik egész: kompakt.

<Babits értékelése is bizonyára változik majd idővel>

Babits jövő értékelésének változásait senki se tudja, de amilyen meddő volna ilyesminek találgatása, olyan valószínűséggel, sőt tán bizonyossággal előre megmondhatni, hogy ami benne ma a legidősebb, a legkevésbé azzá válik majd, vagy azért, mert a barbárság, mely ma oly idősebbé teszi, annyira nő, hogy még ellentétképp se érdekli az, ami ma ingerli, vagy azért, mert megszűnik, s vele együtt az ellentét is.

Azt hiszem, nem tévedek, ha a ma legidősebbet abban látom, amit Babits műveltségeként emlegetnek, ami babitsi tulajdonság ilyenül, műveltségül tudatosul sokban, s a [...] ahogy a kor épp erre <reagál> az aspektusra <reagál> visszahat.

Egy költőre lehet jellemző a műveltsége, de nem fontos az értékelésében. Viszont lehet fontos az értékelésében az, amit műveltségének neveznek – jó vagy rossz értelemben – s ami nem [...] de jelenthet tulajdonságot, [...] egyetemességet, stílust, szellemiséget, szellemi – nem sajátosan esztétikai – színvonalat. Aminek az értékelésben mind szerepe lehet.

Objektív: a műveltség tényének megállapítása. Más az értékelés. Az objektív ténymegállapításon az idő nem változtat, az értékelés változni fog.

Benne az egész Babits. Csak az a kérdés, hogy' értjük a műveltséget.

Minél lényegesebb, centrálisabb egy nézet, annál jobban pótolja, szükségéből, az egész teljességet, annál jobban fundálja a részletnézeteket, és, [...] következőképp nyilvánvalóan, annál jobban előtárja az alkotó egyénnek vagy a műnek térbeli, időbeli, szellemi hazájával való közösséget, ha van közösség, vagy a köztük lévő szakadást és ellentétet, ha ez van. Minél teljesebben befoglalja a nézet az egyik egészet, annál élesebben megmutatja a másikat. A közösségek és

ellentétek lényegükben és teljességükben, nem tüneteiben vagy részleteikben határozzák meg igazán egymáson egymást.

De akár teljes egész, akár csak egy nézet, objektív hitelessége sohase ajándék, az idő se, mely „majd meghozza”; sohase hozza meg; amennyi feltételét hozza, annyiját el is viszi, végül a kor [...] is. Mindenkor: föladat, vállalással és felelősséggel, megvalósulásának sokféle lehetőségével, annyifélével, hogy – minden bölcs halogató szentenciával szemben – néha teljesebben sikerülnek az azonnal való vállalkozásnak, mint a későbbinek. Mert noha az esztétikailag fontos és értékes nem mindig azonos az időszerűen és történetileg fontossal – gyorsan haladnunk kellvén, elemzés és indokolás nélkül, mintegy axiómaként iktatjuk ide indulásul azt az ismert és vitathatatlan tételt – noha, bár lehet vele azonos is, nem mindig az, sőt lehet vele ellentétes is, de akármilyen, az értékelés alapjául szolgáló jellegzetesség meghatározása és a szellemi topográfiában való helyének megjelölése azonnal is, a legmelegebbjében is, lehetséges, ha ti. megvannak a szellemi föltételei; amelyek, mint maga a megítélt mű és érték, szintén függetlenek a csak időszerűtől és csak-történetitől; úgy, hogy a változó idő akár veszít a meghatározásból, akár hozzátesz, az értékítéletet akármennyire módosítja, a nézet objektív érvényét nem csorbítja.

Egy életmű, az egész – szemben a másik egésszel, másik élettartalommal és életformával; egyik megítéli a másikat; a mű implicite ítélet is; s a mű objektív megítélése a másiknak is meghatározása és megítélése; s ha ez az objektív megítélés ellenkezik a másiknak a műről való ítéletével, akkor az utóbbi csak hamis lehet.

Életmű: faktum és értékítélet; nem egy élet műveinek összessége csupán, nem kvantitatív fogalom; sőt élet és értékítélet itt; élet nincs magában, hanem valamiben valamit képvisel;

Életmű: maga is egész. Élet: szintén. Ügynek szentelt, az ügy szerint értékelt élet, az üggyel azonosulás.

Hogy esszé itt nem elég, csak negatív eredmény. (S az, hogy mért nem lehet itt az egész.) Ez nem elég. A pozitív, az egészet reprezentáló aspektus szükségé.

A MŰVÉSZET SZÜKSÉGESSÉGE

[Előadásvázlatok]

Az előadás módja. Nem felolvasás; nem tiszteletlenségből. Szabad előadás – így szoktam – Stichwortokkal¹ elkalandozás ellen.

Ha sok, elnök szóljon.

Cím: A művészet szükségessége. {témát készen kaptam, rám osztották}
Elintézettnak tekintve, hogy a művészet szükséges, különben nem adták volna e címet – felsorolni, mért az.

Nem választottam; rám osztották; de gondolom így értik

Ennek adatait, argumentumait várják. Könnyű volna egy óráig csevegni róla. Gyönyörködtet; életet széppé teszi; szellem magasrendű megnyilvánulása stb.

Szóval esszészzerűen.

Teóriát elkerülendő. Lehet-e?

Félnek tőle.

A művészet nem szükséges.

Ellenkezőjére éppúgy lehetne érveket s adatokat, bizonyítékokat mondani.

Érvek: épp ellenkezője a szükségesnek; érdekmentes; *Kant*: ami érdek nélkül tetszik; *luxus*.

Adatok, bizonyítékok: a mai világ: milliók élnek művészet nélkül, nem érzik semmi szükségét, s hiányát se. Azt se tudják, mi fán terem; sőt inkább menekülnek tőle. S jól megvannak. Inkább mást választanak.

Hogy lehet szükséges, ami ennyire felesleges – az emberiség nagy többségének? s ami valami kis részének netán mégis szükséges, lehet-e, szabad-e azt általánosítani?

A művészet ma valóban nem szükséges.

Kétségtelen tény: a művészet ma nem szükséges, ti. nem általánosan, nem mindenkinek az; s inkább kevésnek, mint soknak az.

De ebből nem következik, hogy mindig így volt.

Sőt, ha a történelmet konzultáljuk, egészen más választ kapunk.

A művészet valamiképpen *mindenben* ott van, tehát nem luxus, nem kalács, nem torta – mindennapi kenyér, sőt minden pillanati tárgy.

Egészen közönséges, mindennapi, minden órai használatban. Vannak kiemelkedő pillanatai is, de általában mindenütt ott van.

Vajon?

Görög-római kiállítás Br. Mus-ban. {bölcstől a sírig}²

pénz (remek); fogadalmi ajándékok (Páduai Szt. Antal; asztalomon görög fejek); sport; kocsi-, lóverseny; felszerelés; fegyverek (pajzs, kard, sisak); ház és berendezése; szék; asztal; edények; mécses; ruházat; tű (fibula); szerszámok; bábok-játékok; hajózás; temetkezés (sírkövek) – s ezenkívül kép, szobor stb.

Mind: mesterség, [techné].

Nincs rá külön szó.

Gótikus ház (abbé Vignot, Joigny).³

Nem palota; tucat.

<Sensi gyűjtemény.>⁴

Gótikus katedrális. Minden rajta: földi és örök élet, Isten és ember, Isten és sátán, szentek és gonoszok, történelem, az ember minden munkája, a természet élete; minden tudnivaló és tudható, minden a lélek életére, sorsára, üdvösségére fontos. A művészet nyelvén, minden együtt, {az örök élet szimbóluma, mennyei Jeruzsálem a földön. Isteni.}

Aki bement oda, *mindent* együtt talált – az analfabéta is – ezt tudta olvasni! *ezt a gazdagabb írást!* ebben nem volt analfabéta.

Nemzedékek építik, néha több mint 100 évig.

Lehet-e nem szükséges: a) ami mindenütt ott van; b) amire nemzedékek annyit áldoznak?

A történelmi érv mégse érv. Lehetett valami szükséges azelőtt – s már nem az.

A szükségesség kétféle fogalma: általános, elvi (princípium) és történelmi.

A történelmihez még valahogy elegendők a példák; a principiálishoz fogalmi analízis kell, *elmélet*. Elkerülhetetlen.

Ne ijedjenek, az elmélet nagyon érdekes tud lenni. Elmélet nélkül nincs valóság.

És *tágabb fogalomba kell illeszteniünk*, a még általánosabból megértenünk: a *kultúrából*. Melynek a művészet egyik ága.

Itt: kultúra filozófiája kellene. Csak a legrövidebben és egyszerűbben.

Mi a kultúra?

Az ember világa. Az is, amit nem az ember alkot, de amiről fogalma van, ami az ő világához tartozik – a teremtettség is: emberi kultúra. Minden fogalom, minden szó, a beszéd. Minden, ami az ember tudatában van, a gondolkodás-érzés módja. Jó vagy rossz – de kultúra. Mindenkinek van. *Molière* Le bourgeois gentilhomme: *Mr Jourdain* – mikor a maitre de philos. magyarázza neki, hogy minden vagy vers, vagy próza – papucs, hálósapka „Par ma foi il y a plus de quarante ans que je dis de la prose sans que j'en susse rien”.⁵

Az ember éppen ez: a maga világában, a kultúrában élő lény.

Kultúra részesei és teremtoi. De ember – teljesen kultúra nélkül: zoológiai fogalom: emlős gerinces állat.

*Napóleon Erfurtban Goethének: Mr. Goethe vous êtes un homme*⁶ – nyilván nem a zoológiaira gondolt, {nyilván nem azt akarta neki mondani: gerinces emlős állat}, hanem a kultúratemetőre; ha kevés is van ilyen – benne definiálható a teljes ember.

A szellemileg vak, süket, néma: csonka – szintén ember, de hiányos, fogyatékos, néha valósággal nyomorék.

Nos: a művészet az ember kultúrájának, az ember világának része – aki teljesen vak, süket irányában, nem szükségképpen csonka-e *emberileg*? nem valami luxustól, hanem valami emberileg lényegestől megfosztva? valamitől, ami más-sal pótolhatatlan? *tehát: nem műveltséghiány, emberi lényeg-hiány. (Másban lehet akármilyen kitűnő!)*

Nem kvantitatív teljesség – csak Istené – nem lexikális, nem a polihisztoré; minőségi; a *világ valamilyen minőségének percipiálása vagy hiánya*. A világ valamilyen aspektusa, arca, megnyilvánulása.

Mert az ember világa nem összevisszaság; rendszer; nagy területei vannak: *szférái*. *Ismereti* (teoretikus-logikai – most épp abban járunk); *etikai*; *vallási*; *esztétikai* (most épp ezt nézzük); ökonomikus stb.

Itt az *esztétikai* érdekel, s benne speciálisan a *művészet*; amely szintén csak a tágabb fogalomból érthető meg: az *esztétikai érték fogalmából*.

Minden szférában sajátos érték – ezek a világ aspektusai, bennük az egész világ.

Itt esztétika- és művészetfilozófia kellene. De itt csak röviden.

Esztétikai szféra nem volna, ha nem volna sajátos, mással nem helyettesíthető, másra – logikumra, etikumra, religiozumra stb. – nem redukálható esztétikai érték; elveszne abban. De nem oldható fel mássá. Marad.

Esztétikai: ami másképp elmondhatatlan; ezért pótolhatatlan; így vagy se-hogy, e nélkül elveszett; pl. zene; beszélő világ.

S művészet nem volna, ha másképp el lehetne mondani, ki lehetne fejezni. Nem volna értelme, hogy legyen. Nem volna szükséges! (Közeledünk!)

De nem: valami tartalom szép köntösben, szép formában; mint iskolában: tartalmi kivonat; {Megy a juhász... A juhász megy... Minden szín, vonal, forma, hang mond, jelent valamit. Amit mond – s ez azonos a vonallal stb. – az az esztétikai érték. Ezt lehet látni, hallani – vagy nem.} nem cifraság. Éppen amit formának neveznek, az a mondanivaló, a másképp elmondhatatlan; minden hang, szín, vonal stb. fontos. *Valami, ami másképp nincs is, lehetetlen másképp lennie.*

S rengeteg van ilyen – minden; minden, ami van, ami lehet, ami gondolható, érezhető: az egész világ.

Nem a *romantikus Goethe*: Gefühl ist alles⁷ – mert az érzelem nem minden! Van még sok más!

Minden, ami az érzékelés, a szemlélet formáiban meg tud jelenni.

Ez a *sui generis*⁸ érték, ami másutt nincs; nem: jobban, szebben, díszesebben; hanem: csak így.

Ha minden elfér benne, akkor ez az érték: *nem a szép*. (Itt nem részletezhető.) Az egész világ. Tehát nem a megszépített csúnya és gonosz, mert az hamisítás, mikor éppen a csúnya és gonosz érdekes és fontos.

Minden tárgy, minden táj, minden élő és élettelen, minden létező, minden érezhető, minden gondolt és gondolható – lehet esztétikai és művészi tárgy, mert *mindennek van esztétikai-művészi, mással pótolhatatlan lehetősége*. Az esztétikai világ, ill. a világ esztétikai aspektusa: *mérhetetlen, végtelen, kimeríthetetlen. Végtelen gazdagság*.

Hamlet Horatiónak:

Több dolgok vannak földön és egen,
Horatio, mintsem bölcselmetek
Álmodni képes. ...⁹

de nem muszáj hozzá több dolognak lenni, mint amit valamiképp már ismerünk – szellemek, csodás lények stb.; így is kimeríthetetlen; *amit bölcselmünk nem képes álmodni, a művészet látja, hallja – láttatja, hallatja*.

Eppen a művészetből tudjuk a világ gazdagságát.

Egy kéz – Rembrandt rajza: Jézus a tanítványok közt (nem tudtam, hogy vetíteni lehet, el kell képzelni); bal könyök kifelé, skurc; jobb kéz előre, arccal – *kontrapunkt, contrapposto*; tér, levegő kéz és mell közt; világít; ujjak kontúrja, kéz árnyéka; ahogy hajlik, kinő a karból; csukló; mozdulat; hajlás.

Csak így lehet!

Pohár víz. Cézanne.

Egész életen át festette – s valóban kimeríthetetlen. Szellemeskedve: akár az óceán.

Cézanne-ban az impresszionizmussal szemben: új világ. Kozmogónia; világteremtés.

Csak így lehetett.

Apollo. Az emberi test. Formák, vonalak, rend, rendszer, egyensúly – törvény; élet – *logika: látható logika*; megépítettség, *organizmus, sugárzás* – istenit láttak benne a görögök; atléta vagy *Apollo: nap, sugárzás, néz, apollói. Erkölcs, kötelező.*

Mindez formában, egyszerre láthatóan – másképp elmondhatatlan.

Apollo-torzó; fejnélküliek.

Rilke: Archaikus Apollo-torzó. (Tóth Á.)¹⁰

Nem ismerhettük hallatlan fejét,
melyben szeme almái érték. Ám a
csonka test mégis izzik, mint a lámpa,
melybe mintegy visszacsavarva ég

nézése. Különben nem hintene
melle káprázatot, s a csöndes ágyék
íves mosollyal, mely remegve lágy még,
a nemző középig nem intene.

Különben csak torzult és suta kő
lenne, lecsapott vállal meredő,
nem villogna, mint tigris bőre, nyersen,

s nem törnék át mindenütt busa fények,
mint csillagot: mert nincs helye egy sem,
mely rád ne nézne! *Változtasd meg élted!*

Archaischer Torso Apollos¹¹

Wir kannten nicht sein unerhörtes Haupt,
darin die Augenäpfel reiften. Aber
sein Torso glüht noch wie ein Kandelaber,
in dem sein Schauen, nur zurückgeschraubt,

sich hält und glänzt. Sonst könnte nicht der Bug
der Brust dich blenden, und im leisen Drehen
der Lenden könnte nicht ein Lächeln gehen
zu jener Mitte, die die Zeugung trug.

Sonst stünde dieser Stein entstellt und kurz
unter der Schultern durchsichtigem Sturz
und flimmerte nicht so wie Raubtierfelle;

und bräche nicht aus allen seinen Rändern
aus wie ein Stern: denn da ist keine Stelle,
die dich nicht sieht. *Du musst dein Leben ändern.*

Ezt nem lehetett másképp, mint ebben a szoborban – s ebben a versben. A szobor formáiban s a vers hangzásában, zengésében, minden hangjában.

Michelangelo: Ádám teremtése.

Általában teremtés. Formában!

Ádám s az Isten; a két ujj. (Mutatom, ahogy lehet. Ismertekre utalok.)

Csak így lehetett.

Arany: Lacikonyha.

Vásár; Breughel, németalföldiek. Képzőművészeti, vizuális gazdagság; színek, formák. S egyébként is. S nálunk. Régi vásár. Sajnos nincs róla jó kép – *milyen veszteség!* Van: *Izsó* (kiben némi részem) s *Arany: Lacikonyha*. Örök – ami elmúlt.

A lacikonyha

Csillámlik a fagy, a hideg kemény;¹²

Csak így lehetett.! {Izsó!}

Görög váza. Nyugalom; lomb; füzér. Rajta: istenek, emberek; baccháns-menet – örület, síp, dob, szerelmes ifjú sípját fújja, másik szerelmesét ostromolja; áldozat: koszorúzott üszőt vezetnek oltárhoz, az égre bődül, örök; igaz és szép;

*Keats. Óda egy görög vázához (Tóth Á.)*¹³

*Keats: Ode on a Grecian Urn*¹⁴

Csak így lehetett: a vázán s ebben a versben!

Most gondoljuk el, hogy ezek a képek, szobrok, versek stb. nem volnának – nemcsak ezek, (mert véletlen, hogy vannak s megvannak), hanem egyáltalán. *Milyen lenne az ember világa?* {Csak ismereti; csak használati.}

Nekem kellett felelnem a művészet szükségességének kérdésére – most megfordíthatom, s én kérdezhetem: szükséges-e?

Lehet az esztétikai érték s a művészet nélkül élni, a világ gazdagsága nélkül. Szegény világban, csonkában, töredékben – akár állatiban is. Lehet. Értékkel kevesebb; szegény élet. Világ mérhetetlen gazdagsága – üresen mennek át rajta. *Lehet erkölcsileg is. „Ich wart bis es aus ist.”*¹⁵

De az ember *teljes* világában – az igazi emberi világban (a *teljes az igaz, Hegel: das Wahre ist das Ganze*) – *szükséges a művészet*.

Végül: Pécs is olyan volt valamikor, mint Joigny stb. S akkor nem beszéltek a művészet szükségességéről. Lélegzették, használták, éltek. Akkor lesz jó, ha megint úgy lesz.

{Kérdések inkább holnap, de ma is lehet}

I.

Szükséges-e a művészet szükségességéről beszélni? Ha már egyáltalán lehet ilyen kérdés, ilyen probléma, akkor szükséges. Amióta eszmélkedés van a művé-

szetről, azóta van probléma is. A felelet Pheidias korában, a gótika vagy a renaissance idején pozitív és könnyű – tulajdonképpen csak körül kellett mutatni. Ma nem ilyen egyértelmű, s nem lehet körülmutatni. Művészet sehol – ami van, a múlté. Tehát szükséges-e?

Filozófiailag megalapozott válaszban meg kellene mondani, *mi a művészet, mi a szükséges*. Ehhez egész művészetfilozófia, sőt egész kultúrafilozófia kellene. Itt csak vázlatosan, s a *végző lényegről*.

Reduktív módszerrel, S. Francesco Frate Leonéhoz; Pál apostol Római levél 13. fejezet. Az *unum necessarium*.¹⁶ *Etika, vallás etc. az alkotókban; az elmélet.*

Mi nem a művészet: 1) *politika* – mással jobban lehet politikát csinálni; politika lehet benne – de minden lehet benne; Petőfi – nem a politikai versek a nagyok, hanem „egy bozontos bús tinó el-elbődül, jobb szeretne inni kinn a tó vizéből” (Pusztta télen – végén politika), Minek nevezzetek, Szeptember végén;¹⁷ nagyon kicsi a része a művészetnek a politikában; *zene!* – 2) még kevésbé *propaganda* – ezt is jobban lehet csinálni mással; – 3) *nem erkölcs* – más (cselekvés, élet) alkalmasabb; szentség; – 4) *nem tanítás* – mint a görögök használták, a felvilágosodás akarta; s ma is: *pszichológiai* {Stendhal} *vagy szociológiai reveláció*; bár lehet benne filozófia, tudomány is; – 5) *nem nevelő* – bár nevel is; – 6) *nem merő gyönyörködtetés* – görög tragédia; Dante; Dosztojevszkij; – 7) *nem luxus, díszítés*.

Mi hát? mi benne a mindentől elütő, egyetlen, pótolhatatlan, ami miatt szükséges? vagy legalábbis az volt?

Mert ma, a mai világból, a mai életből könnyebb volna az ellenkezőjére, a művészet *nem-szükségességére, fölöslegességére* adatokat felsorolnunk.

Érdek: ellenkezője a szükségesnek; érdekmentes; *Kant*: {a szép,} ami érdek nélkül tetszik; luxus. Hát mégiscsak úgy szükséges, ha egyáltalán az, mint a luxus, s csak azoknak szükséges, akiknek a luxus az, s telik rá?

Adatok, bizonyítékok: a mai világ; milliók élnek művészet nélkül; nem érzik semmi szükségét, hiányát se. Azt se tudják, mi fán terem; sőt inkább menekülnek tőle. Jól megvannak nélküle. S ez az állapot javulhat, de nem módosulhat teljesen. Szükséges lehet-e, ami ennyire felesleges az emberiség nagy többségének?

Kétségtelen tény: a művészet ma nem szükséges, ti. nem általánosan az; inkább nagyon kevésnek, mint soknak az; *Hegel*; de nem a tudomány, hanem technika.

De ebből nem következik, hogy mindig így volt. Sőt, ha a történelmet konzultáljuk, más választ kapunk. Vannak korok, amikor a művészet valamiképpen mindenben ott van – tehát nem luxus, nem kalács, nem torta – mindennapi kenyér, sőt minden pillanati tárgy. Egészen közönséges, mindennapi, minden órai használatban. Vannak külön nagyobb pillanatai, de általában mindenütt jelen van.

1) *Greek and roman life*;¹⁸ pénz (remek); fogadalmi ajándékok (asztalomon görög fejek); páduai Szt. Antal; sport; kocsi; lóverseny; felszerelés; fegyverek (pajzs, kard, sisak); ház és berendezése; szék; asztal; edények; mécsek; ruházat;

toilette: fésű, borotva, tükör; sicherheitstű (fibula); szerszámok; bábuk-játékok; hajózás; temetkezés (sírkövek);

2) *sensi gyűjtemény*

3) *gótikus ház* (abbé Vignot) Joigny; nem palota: tucat; Musée Cluny:¹⁹ cipők; ceinture de chasteté.²⁰

4) *gótikus katedrális*; minden rajta, földi és örök élet; Isten és ember; Isten és sátán; szentek és gonoszok, történelem, munka; minden tudnivaló és tudható, katekizmus, biblia pauperum,²¹ analfabétáknak: *a művészet nyelvén, együtt* – enciklopédia. Aki bement, mindent együtt talált. *Ebben* nem volt analfabéta.

Ma: itt-ott, alkalmilag.

Ami volt, ha akár mindig volt, nem okvetlenül lesz mindig.

A művészet szükségessége feltételes, {minden más szféra is feltételes;} csak a biológikum nem az. Ha valami legyen, akkor szükséges a művészet. *Mi az a valami – ez a kérdés.*

A történelmihez még valahogy elegendők a példák. A principiálishoz fogalmi analízis kell, elmélet.

Tágabb fogalomba kell illeszkednie: az *esztétikuméba*; ennek még tágabba: a *humánumbéba*, az *emberi kultúráéba* – abban szükséges-e, ill. annak a fogalmából szükséges-e?

A kultúra.

Az ember világa.

Minden fogalom, minden szó, beszéd, tett. Jó vagy rossz kultúra – de az.

Ember kultúra nélkül: zoológiai fogalom: emlős állat.

Napóleon: Mr. Goethe vous êtes un homme – nem a zoológiai; a kultúra-teremtő. Ha kevés is van ilyen – az ilyenben definiálható a teljes ember. A vak, süket, néma – szintén ember, de nyomorék, sajnáljuk, hiányzik belőle az emberi teljesség. Így a szellemiekben-lelkiekben. Ma rengeteg hiányos ember van.

A szférák.

Nem összevisszaság a kultúra, rendszer, nagy, *egymásra redukálhatatlan* területei vannak: szférái. *Ismereti, etikai, vallási, ökonómiai, politikai – esztétikai stb.* {*Autonómiájuk.*}

Itt az esztétikai érdekel, s benne speciálisan a művészet, amely szintén csak a tágabból érthető meg, az *esztétikai érték* fogalmából.

Minden szférában külön érték.

Itt érkezünk a szükségeshez.

Az esztétikai: ami másképp elmondhatatlan; pótolhatatlan; így vagy sehogy, e nélkül elveszett.

Az esztétikai világ. Esztétikai szféra nem volna, ha nem volna sajátos, mással nem helyettesíthető, másra nem redukálható valamilyen jelenség, tárgy, érték;

elveszne a többiben. S művészet nem volna, ha másképp el lehetne mondani, ki lehetne fejezni.

De nem: valami tartalmi valami szép köntösben, mint az iskolában: tartalmi kivonat. *Valami, ami másképp nincs, lehetetlen; s mert ilyen pótolhatatlan, ezért szükséges.*

S rengeteg ilyen van – tulajdonképpen minden ilyen lehet. Ezért lehet a művészet mindenben.

Nem a romantikus goethe-i: Gefühl ist alles.

Sui generis²² érték, ami másutt nincs; nem: jobban, szebben, hanem: csak így.

Ez az érték nem azonos a *széppel*. A szép köre szűkebb, mint az esztétikumé s a művészeté. Az egész világ. Nem a megszépített csúnya és gonosz, ami hamisítás, mikor épp a csúnya és gonosz érdekes és fontos.

Minden tárgy, minden létező, minden érezhető, minden gondolt és gondolható – lehet esztétikai-művészi tárgy.

Ha minden más értékszférán végigmegyünk – mert ugyanaz a tárgy egynél többen előfordulhat; s ha minden értéket végigvizsgálunk, marad egy, ami egyikben se oldható fel, ami mindegyiktől elüt. *A jelenség önmagában értékesége; csak azért, mert van: ez a tárgy kör. S ebben: az önmagában, önmagáért értékes érzékletes tárgy, a maga konkrét mivoltában, a maga egyedül való jelentésével és hatásával.*

A jelentés fogalma.

Fontos! Minden jelentés (az eddigi jelentésfogalom kitágítva).

- {1} konkrét jelentés;
 - 2) konkrét érzékletes jelentés;
 - 3) konkrét érzékletes jelentésű tárgy.}
- S ebben: az érzékletes tárgy jelentése.

Példa: egy fa, virág, kéz, arc, hang, szín, forma. {Természet és művészet.

Simmel Rembrandtja.²³}

II.

Petőfi: Szeptember végén

Cézanne: pohár víz. Egész életében festette, s valóban kimeríthetetlen.

Cézanne-ban az impresszionizmustól eltérően: új világ. Kozmogónia. Világteremtés. *A legfestőbb festő. Csak így lehetett.*

Apollo. Az emberi test. Formák, vonalak, rend, rendszer, egyensúly – törvény; élet – logika: látható logika; megépítettség, organizmus, sugárzás, értelem, *istenit láttak benne; benne emberi, isteni; atléta vagy Apollo; – nap, sugárzás, néz, apollói; erkölcs, kötelező.* Mindez formában, egyszerre láthatóan – másképp elmondhatatlan.

Rilke. Ezt nem lehetett másképp, mint ebben a szoborban, s ebben a versben.

Michelangelo. Ádám teremtése – általában teremtés. Csak így lehetett. Formában.

Arany: Lacikonyha. {magyar nyelv} Vásár. Breughel, németalföldiek. Izsó. Képzőművészeti gazdagság. Régi vásár. Sajnos nincs róla jó kép. Van: Izsó és Arany. Örök – ami elmúlt. Csak így lehetett.

Keats: görög váza; {az angol és európai; kor;} nyugalom, lomb, füzér; rajta: istenek, emberek; bacchás menet – őrzöngés; szerelmes ifjú sípját fújja, másik szerelmesét ostromolja; áldozás, koszorúzott üszőt vezetnek az oltárhoz; az égre bődül; igaz és szép.

Csak a vázán lehetett – s csak ebben a versben.

Most gondoljuk el, hogy ezek a képek, szobrok, versek stb. nem volnának – s nemcsak ezek, hanem egyáltalán. *S egyáltalán az esztétikai érték.* Milyen lenne az ember világa?

Lehet az esztétikai érték s a művészet nélkül élni, a világ gazdagsága nélkül. „Ich wart bis es aus ist.” Szegény világban, csonkában, töredékben – állatiban is. De az ember teljes világához és a világ teljességéhez szükséges a művészet.

A világ mérhetlen gazdagsága – üresen mennek át rajta. *Művészet missziója ma.*

{Hegel: Ki gondolkodik absztrakte?²⁴ ma: ki él absztrakte?}

[CÉLSZERŰSÉG ÉS MŰVÉSZET AZ ÉPÍTÉSZETBEN]

[A II. rész töredékei]

<III. Csak célszerű.

IV. Művészet általában. Szétszalazás. Műfaj – kor – nemzet – egyén

V. Kor

VI. Nemzeti (népi)

VII. Prognózis>

III. Csak célszerű

IV. Művészet általában

1. Műfaj

2. Stílus – kor

3. Stílus – nemzeti

4. Stílus – egyéni

5. Célszerű; gondolat stb.

6. anyag

7. Művészet, műfaj

8. Stílus – kor

- 9. Stílus – nemzeti
- 10. Stílus – egyéni
- 10/a Célszerűség, gondolat stb.
- 11. anyag
- 12. összefoglalás
- V. Prognózis

III. Csak célszerű

Az mondják: az őszinte szerkezet már művészet; nem kell több; ízlés; arány; őszinteség; jó szerkezet stb. Nem elég! Ezek fontos és nagy értékek, különösen nagyobbak híján, jó hogy itt tartunk. De nem elég. Ezek inkább sine qua non¹ feltételek, de még hiányzik a művészi plusz.

A célszerűség fejlődése; szükségszerű; tömegnek; tömeggyártás. Régen győzte a művészet, már rég nem győzi. Kérdés: kell-e egyáltalán.

Tömeglakások. Férőhely, higiéné stb.

Gótikus [...] asztal, szék, szekrény stb. – a gótikában úgy volt.

Célszerűség és művészet külön nem probléma. Külön szférák. Együtt az.

Más gyakorlati célú formában is. De nem szükségképpen, nem fogalmi szükségességgel. Nem mindig volt – s hogy mindig lesz-e, nem tudjuk. Csak azt, hogy nem muszáj lennie. Történeti produktum. S most különösen aktuális-akut.

Ami célszerű, nem bántó, nem pozitív rossz.

A célszerű ma az egyetlen tartalom, az egyetlen formálható valóság.

Ami célszerűnek jó, esztétikailag nem szokott csúnya lenni; mert a célszerű: természetes. S minél célszerűbb, szerkezete és alakja annál inkább közeledik a természeti tárgyhoz. (Repülő, autó stb., érdemes végiggondolni – mag van benne). S a természet sose művészetellenes. Legfeljebb közömbös. S a célszerű is esetleg: közömbös; művészet nélkül: negatívum; rossz művészet: pozitívum.

Amikor a célszerűség kora megérkezett, ilyen világot talált. Szellemileg, amint röviden mondtuk; építészeti: az építészet történetének nemcsak megszakadását, hanem közte s a történeti hagyomány közt az utánczás, az álhagyomány nagy szakadéka. Ezért kellett itt róla egyáltalán szólni.

IV. Művészet

Láttuk a történeti tényeket, az építészet megszűnését és következményeit, meg kell látnunk, mi van mögöttük az építészet művészi lehetőségeinek feltételeire nézve. Láttuk a közösség széttörését, a Verdinglichung²-ot stb., s bennük az építészet megszűnésének, a mai problémáinak okait. Tények. De mért ezek a következményei? Hátra van a tények indokolása. Ehhez szükséges a művészet feltételeinek ismerete.

IV. Művészet általában

A város, a lakóhely, az otthon, ha a bérházak úgy készülnek is, mint az automobil, s ugyanaz a szellem van bennük (*régen az ipari is, mint a művészi; most a művészi is, mint az ipari; tehát fordítva; mert fordítva a szellem helye; ennek következménye*), egészében mégse lehet olyan, mint az automobil; lehet tisztára technikai szubsztrátum, de a szellem mindenestől nem lakhat benne, mert a szellem más is, mint technicitás – legalábbis lehet más is, vagy másnak is kell lennie; nem szükségképp más, a szellem csonkulhat, zsugorodhat merő technicitássá (látjuk gyárakban, tömegekben), de másnak is kell lennie, hogy teljes legyen; maga a technicitás még nem legyőzése az anyagnak, csak a szellemmel áthatottsága, megformáltsága az, úgy, hogy a szellem a maga teljességében magára ismerjen benne, szimbólumának vállalja; s ez csak a megformálásban, kifejezésben, proporcióban, harmóniában, ritmusban, szellemi tartalomban, a szellemnek megfelelésben lehet.

Korszerű és nemzeti – két rokon kérdés, közös kategória. Ami az egyik hosszmeteszben, az a másik keresztmeteszben. A konkrét. Ami *ellen* kell a teoretikumnak érvényesülni, *azzal* a művészetnek. Ez a hivatása. Aminek a teoretikumban nincs helye, ki kell maradnia, az itt objektiválódik. (Nemcsak az, végig minden konkrétum, és a milyenséghez kötöttség.) Ami a teoretikum számára esetlegesség, itt lényeg. Itt egészen más a lényeg kritériuma: a jelentőség. Ott: ami a tényben lényegszerű, végső; itt: ami lényegesen jelentős benne, a teljes objektum és teljes szubjektum egységében.

Művészet, műfaj, korszerű, nemzeti stb.: logikai szövet; a priori a művészet fogalmából; mind ugyanannak más-más aspektusa.

A művészet az ember teljessége. A technika nem.

Hamann,³ ősi nyelv;

megértés;

érték;

Az épület nem olyan, mint az autó. Megmarad, környezet, otthon, világ. Város, otthon, világ.

Itt az a nagy kérdés, hogyan lehet a jó negatívumból pozitívum. Az építészet, ez a királyi művészet, nem nyugodhat bele. Nem lehet az utolsó helyen, nem a másodikon se. Per definitionem elsőnek kell lennie, vagy nincs sehol. Nem lehet a hasznosság szolgálja, akármilyen hatalmas is az; öneki kell benne a léleknek lennie. Olyan viszony, mint test és lélek közt. Ma még: materializmus, technicizmus.

A hely. Természet. Már az is esztétikum. Rontható, növelhető. Feladat. *Autó* mindenütt lehet egyforma, épület nem. Szellemi szükség. Nagy felelősség. Megváltoztatja a világ képét. Budapest példája.

Mért kell művészet?

De lehet-e? a kell-ből nem következik a lehet. Művészetet akarni és csinálni tudni, az kettő. Meddő asszony is akarhat gyereket. – Sűrű csóknak nem mindig gyerek a vége.

A célszerűség dolga problémátlanul egyszerű. Technikum. A művészet kérdése bonyolult.

Próbáljuk meg lehetőleg szétszálazni ezt a szövedéket és átvilágítani.

A nagy kérdés: lehet-e még építőművészet vagy nem; s ha igen, az építészet a régi értelemben lehet-e művészet, vagy itt valami egészen új világ kezdődik, a művészetnek valami új értelmével? mint pl. a szürrealizmus (más – nem a régi értelmű művészet – de egyáltalán művészet-e? ő nem tartja magát annak.) A lehetőségek tehát: 1) művészet nélkül; 2) de nem-művészetnek is lehet másként, mint régen. Valami pozitívumként. A „Neue Sachlichkeit”⁴ nem úgy nem-művészet, mint azelőtt; 3) építőművészet a régi értelemben; 4) radikálisan új értelemben.

A 2) (nem-művészet új értelemben): be kell-e érni olyannal, ami már ma van? több nem lehet? Ezzel a lehetőséggel számolni kell.

Itt a keletkezést vizsgáljuk, a lehetőség *történeti*, aktuális feltételeit.

Konkrét: hic et nunc;⁵ de a *nunc* lehet évtizedek, évszázad, századok (elvben méretlen és korlátozatlan idő; csak empirikusan határolt); a *hic*: vidék, ország, világ rész, a világ (mint időnél).

Általános és konkrét nem inkompatibilis. Konkr. – általános. A mindenütt azonos vagy rokon élmény. Nem: absztrakt = a konkrét mellőzése.

Az egyetlen: az absztrakt általánossal szemben.

Sokat kell olvasónak imputálni. Kapásból értenie, továbbgondolnia, kiegészítenie.

Gyakorlati célú cikk; általános-elméleti rész legkevesebb (noha legfontosabb, döntő): Legfőbb: korszerű és nemzeti, ami ma főleg probléma. Főképp a mostani viszonyt, lehetőséget akarjuk látni. *Aktuális*. Segíteni akar.

Minden, ami valamiképpen van, érzékletes-szemléleti-materiális módon *is* van. Hogy ontologikusan *is*-e, nem ide tartozik, hanem az ontológiába; csak az, hogy *ránk nézve* van így *is*; hogy *van* ez az igazán létel. S nem hiába van. Nemcsak ballaszt, amit a természetnek le kell vetnie. Fölfogja az esztétikai szféra. Saját szférája van.

Wirklichkeitwollen, Kunstwollen.⁶ nem pszichológiai kategóriák, nem akarás; entelecheia;⁷ struktúra, telos⁸

kor, nemzeti, egyéni: hermeneutikus.

Hogy legyen-e művészi, nem lehet se óhajjal, se szavazással eldönteni. Az a kérdés, *kell-e* művészinek lennie. Ti. szellemi, erkölcsi kell-ként. Ehhez mélyebbre kell nyúlni – általában művészethez.

Igen, csakhogy éppen az építészetnél az a kérdés, hogy *lehet-e*. Nem elég tudnia, hogy kell, hanem lehet-e? Mert *megszűnt*. Ez nóvum. Még nem tudatosult eléggé.

tehát *kell-e?* *Eldöntetlen*. S nem felelhető, nem dönthető el teoretikusan. S eldöntetlen, hogy *lehet-e?*

A régi utánzása nem használható. Ez ölte meg igazán a művészetet, tette tönkre a városokat, vidékeket. Ha célszerűen építettek volna, nem lett volna baj.

1. műfaj

Az építészet esztétikája felelhet csak arra, mért csak a *szép épület* művészi, holott másutt nem így van.

építészet; tér és tömeg (nemcsak tér); formák konkrét jelentése; mint hangoké (szavak nélkül); ebben – s csak ebben – hasonlóság a zenével); térben létel (magunké is); tömegek aránya;

a mai ember nincs térben, csak halmazban; ő is csak a halmaz része; tér-látás, tér-logika; mint minden logika, megszűnt; a világban tájékozódás csak gyakorlatilag, célszerűen, nem esztétikailag, nem térjelentés-ismeretileg (mint a tiszta teoretikum, logikum);

az egész közösség szerkezet tudatának megjelenése;

A művészet: világformálás, világteremtés. Legelől az építészet. Nélküle minden hasztalan.

Az építészet akkor művészi, ha stílus, s ha szép; benne művészi és szép szinonim; a bérház: a próza; de ez nem kötetlenség, törvénytelenység; a jó próza is stílus; művészet és szép, de nem költészet; az építészetben a felsőbb fokú épületek: a költészet; a bérház a gyakorlati, tudományos próza; a középfokú (iskola stb.) a művészi próza, széppróza; (átmenetek!);

ilyen prózai világban lehet-e még költészet, mítosz (az utóbbit sokat emlegették); nem olyan általános, mindenütt jelen való, mint a népi vagy a használati tárgyaké régen, hanem relatíve általános? a bérház nem lehet, láttuk; de a többi?

mért kell az eposznak, versnek, általában a költészetnek szépnek lennie, s mért nem a regénynek, sőt mért ne is legyen az?

az építőművészet elmúlhatott, mint más műfajok, pl. eposz; ma is lehet eposzt írni, mégse élő műfaj; utóda a regény; ami a regényben ismeret, tudás, pszichológia, az az építészetben a célszerűség; a regény művészi, de nem „szép”; az épület, ha nem szép, nem művészi; az épületnek, hogy ma csak célszerű legyen, szépnek kell lenni (egyik legérdekesebb kérdése a művészetfilozófiának, hogy mért kell egyik műfajnak szépnek lennie, másiknak nem); szépet kell teremtenie, törvényt, stílust; e nélkül elszárad, mint ma az eposz; elmúlt a művészi, szép, stílusos építészet ideje, mint az eposzé? (csak példaképp, nem hasonlóság erőltetésével);

2. kor

a művészet csak korszerű lehet – vagy az, vagy nincs; (hogy mekkora a kor, nem számít); tévedések a korszerű fogalma körül; a művészet örök, de nem időn kívül; e kettő nem azonos; óriási tévedés, racionalista orientálódás matematikán, logikán, fizikán; csak az egyszeri örök, az érték örök, nem az általánosság, a mindig azonosan lehetőség; absztrakt gondolkodás.

Nemcsak a kornak van szüksége a korszerűre (önnön megjelenítésére); az egyetemes történetnek szüksége van *minden* korszerűre. Az egyetemes a korszerűben és nemzetiben él.

Nem értékes, mert korszerű, hanem azért korszerű, mert értékes. A művészet: a konkrét. Műfaj, kor, nemzeti, egyéni. A művészet felől egy se önmagáért érték, hanem a művészetért, mert konkréttá teszi, azzá válásának feltétele. Hogy aztán egy kornak, nemzetnek a magáé azért is érték, mert az övé – ez már a művészen kívüli szemlélet, ott jogos, nem ide tartozik. Első a művészi érték.

A művészet egyetlensége.

A művészet az emberi kultúra egyik ága. A kultúra azonos a történetiséggel. A történetiség az egyszeri, a sose visszatérő. Abból, hogy a műtárgy értéke „örök”, nem következik időtlensége, a történetietlenség, az akármikor-lehetőség absztrakt értelmében. A történet nem üres, fizikai idő, hanem tartalom. Valami időben válik benne olyan értékessé, hogy mindig érték. Nem: matematikai, fizikai azonosság, hanem az értékes pillanat („maradj” – a fausti: *Verweile doch! du bist so schön!*⁹ –; a pillanat lehet század vagy századok szelleme, lelke, objektívációja, olyan, ami érdemes, hogy megmaradjon; a matematikai, fizikai nem azért marad meg úgy, mert érdemes, hanem mert mindig azonosan megismételhető; a művészi, mert méltó rá – bár azonosan sose ismételhető meg). Minden kornak saját feladata-lehetősége van, amit csak ő valósíthat meg. Ha ő elmulasztja, örökre elmulasztódott. Minden kor egyéniség. Mint a nemzet. A kettő rokon kategória. A korszerűség követelménye tehát nem a divaté, s nem is „haladni a korral”, hanem pótolhatatlan, mással helyettesíthetetlen lehetőség. Hegel: a filozófia a kor tudatosítása. A művészet is.

Korszerűség. Nem külsőséges követelés. Ha egy kornak van mondanivalója – mondja el. Ki mondja el helyette? Ha nincs, hallgasson. Építsen célszerűen.

A korszerű követelményének félreértői. „Nem a korszerű fontos, hanem az örök, az érték” – persze, de az mindig konkrét, nem üres általános. Azt mondják: nem fontos, hogy a jó pikktúra „modern” legyen, az a fő, hogy jó legyen. De az utánzás hogy lehet jó? S ami nem utánzás, az eo ipso¹⁰ „modern” mindig, régen is az volt. *Tehát nem azért jó, mert korszerű, hanem azért korszerű, mert jó; mert valami sajátos, egyetlen érték.* Ahol nincs sajátos mondanivaló, ott nincs művészet.

Nem lehet jó mai gótikus épület stb. S még a jó épületen is megalkuvás. Üres forma. Palazzo Strozzi a Nagykörúton.

Régen a korok, s velük a művészet, lassabban változtak.

A kor: az új lehetőségek. Amik éppen akkor vannak, soha máskor. Hogy valósuljanak meg, ha kísérlet se történik megvalósításukra, hanem ahelyett a múltat másolják, s ezzel az új megvalósításnak még a helyét is elfoglalják; a legtehetségesebb építész is tehetetlen, ha nincs „tere”, a szó első, fizikai jelentésében. Papiroson nem lehet építészetet csinálni.

Csinálás közben derül ki, van-e a kornak valami mondanivalója; s a mondanivaló viszont a csinálással teremődik meg. Mint a gondolat mindig beszéd, s a beszéd gondolkodás.

Ami jó, az a modern. A neue Sachlichkeit is jó, csak nem művészet. De *lehet* belőle. (?) Viszont hogy’ legyen belőle, ha ő maga nincs?

Élő hagyományban élni s ugyanazt csinálni: nem utánczás. Hanem ahol kihalt a tartalom. Csak a XIX. század képzelte, hogy lehet. Absztrakt.

A mai épületek megfelelnek a kornak, de a kor kifejezése csak akkor művészi is egyúttal, ha a korban benne van a művészet princípiuma. A valóság. De ez csak munka közben derül ki. Előre nem lehet se állítani, se tagadni. Az impresszionizmusról lehet akárkinek akármilyen véleménye, egy kétségtelen: Cézanne nem lett volna impresszionizmus nélkül az, ami (akár az impresszionizmushoz számítjuk, akár nem).

nem tehetség kérdése;

A korszerűség nem bilincs, hanem feladat. Lehet megérteni, és meg nem érteni. Nemcsak egyféle lehetőség – gazdag. De van, ami egyáltalán nem lehet benne, ami ürességben marad. Akadémizmus.

Ha ma valaki gótikusan épít: hazugság. Mert a gótikus formát nem lehet leszedni a gótikus tartalomról, mint a ruhát a testről. A gótikus tartalom pedig ma nem él, csak a művekben van. Aki élőnek véli, ámitja önmagát. Ahogy ma nem lehet homérosi eposzt írni. Él: úgy, hogy érteni, élvezni tudjuk, de nem csinálni.

Természetesen a kor több, mint néhány évtized. Valaki élhet néhány századnyi korban. De annak is benne kell lennie a műben.

A korszerű – konkrét (mint a nemzeti), tehát nem a célszerűségi konkrét, hanem a szellemi konkrét, az egyszeri, a szellemi-lelki tartalom, ami önmagát mondja; ami nem úgy egyszeri, hogy a technikának és célszerűségnek egy pillanata, hanem a szellemé; *ez a nagy különbség*. Amikor nem a technika szabja meg a szellem helyét, hanem a szellem a technikáét.

3. nemzeti

A nemzetinek hasonló a jelentősége a korszerűéhez: a konkrét, egyszeri, amit csak az a kor és a nemzet mondhat; s *kell* mondania; más nem mondhatja el helyette – örökre elvesz; de nemcsak az baj; hiányzik a láncból, s a színeképből, a továbbblendítő sokféleségből, a kultúra mozgató erőiből, mint megtermékenyítő, ellentét stb.

Nemcsak a nemzetnek van szüksége a nemzetire; az egyetemesnek van szüksége *minden* nemzetire. <A görög vázában ugyanaz a szellem, mint a templomban>

4. *egyéni*

5. *célszerű, gondolat stb.*

más szférák, nem esztétikai

6. *anyag*

az anyag is szellem; anyag is beszél;
(anyag a többi műfajban, nyelv);

7. *művészet, műfaj*

„játékos” – lehet; de ez még nem művészet; könnyedség se; nagyon kis igény; *stílus* – „stilizálás”; hullámvonal, csiga, inda stb. stilizálva; így ma beszélnek, s nemrég sokat; régen nem „stilizáltak”; stilizálásból sose lesz stílus, mint szervezésből se szerves; stílus a naturalizmus korában (ezért szinte abszurdum ma az építészet)

királyi művészet; vagy az ő helyén van, vagy sehol (nála létkérdés; vagy-vagy); ő az otthona mindennek – nemcsak az embernek, hanem a többi művészetnek is mind; nemcsak materiális otthon – szellemi otthon; az ő egész községe szerkezet tudatának megjelenése.

naturalizmus.

8. *kor*

Korszerűség: házgyártás, gyáripár; az épületek mintha gyárban készültek volna; megfelelnek a kornak; de a kor kifejezése akkor művészi, ha a korban benne van a művészet princípiuma; a valóság;

Az építőművészet: holt nyelv, mint a latin vagy görög. Senkinek se anyanyelve. Ma új anyanyelvet kellene csinálni. De ez a legnagyobb ellentmondás – mert épp az anyanyelvet nem lehet csinálni.

Az építészet: nyelv. Ez nem metafora. Éppen olyan nyelv, mint amit beszélünk. „Formanyelv.”

S ha egy nép kollektív amnéziával elfelejtené a nyelvét – s aztán az eszperantót választaná. Lehetne-e eszperantó költészete? Elvem: az empiriában semmi se lehetetlen. Majdnem így lettek valamikor a latin-eszperantóból a neolatin nyelvek. De ahhoz át kell mennie a vérébe; nemcsak szájjal, hangokkal beszélnie, hanem hangsúllyal, hangszínnel (mint minden nép a nyelvét, eltérően az idegentől), kézzel, lábbal, a mellével, gyomrával is. Azonosulni vele.

Az építtető értelmetlensége, az építéstől teljes elszakadtsága. S az építő teljes – mérnöki – specializáltsága. (Az építtető teljesen elszakadt az építőtől a népben is.)

Az építtető (tudatlansága, műveletlensége stb.). Az építészet fonálának megszakadása azt jelzi, hogy az építtető szellem fonala elszakadt. Nemcsak építő nincs, építtető sincs; sőt az első azért nincs, mert nincs a második.

9. *nemzeti*

Kis vidéki épületeken még értékesíthető a népi művészet tanulsága, de a nagy városban a szükségletek agyonnyomják; ONCSA¹¹ házak; a falusi községházából éppúgy nem lehet parlamentet kifejleszteni, mint a falusi lakóházból bérházat, a szatócsboltból áruházat (fordítva megcsinálták). Mindent a maga helyén és módján.

De a gyűjtések nem hiábavalók.

Az építtető teljesen elszakadt az építőtől a népben is. Pallér. Erdély. Pallérépítés, és home made¹² építés.

Menekülés, szökés a nagy, szinte emberfeletti feladattól. Jól tudják Lechner próbálkozásának délibábosságát; nem szintén délibábot üznek-e? – Az út a feladaton át visz. Nem lehet megkerülni.

A népi: versunkenes Kulturgut¹³ – nem lehet-e magához a Kulturguthoz fordulni? Vitézi énekek – csak így maradtak meg. De épületek nemcsak így. – Amit a nép változtat. Egyszerűsítés.

Ma már nincs élő népi építészet; legfeljebb elfogadja, tűri; ahol lehet, elveti.

A legrégebb népi nálunk: klasszicizmus, barokk.

Ami népi, nem okvetlenül magyar. S ami magyar, nem okvetlen népi. Van népi nemzetköziség is. *A szökröny.* – Ezért: Lechnert nem lehet azzal elintézni, hogy nem ismerte – mert csakugyan nem ismerte – a népi művészetet, s nem használta; Petőfi se! Attól még lehetne magyar. Se azzal, hogy szecessziós (koncedálva, hogy ilyenül kitűnő). Más kritériumai vannak – s a Lechner-vita még nem tekinthető elintézettnak (mint Petőfi se azzal, hogy romantikus stb.) Mai babona és dogmatizmus, hogy minden művészetnek ahhoz, hogy magyar legyen, ugyanazt az utat kell járnia, mint a zene. – S Lechnert a mából ítélik meg; igazságtalan; kortársai közt kell megítélni és abszolúte. Lehetetlent akart – mint a maiak. De akart valamit; kortársai semmit. Lechner rosszkor élt.

Nemzeti és népi.

ha aki magyar, eo ipso magyart csinál – mért nem ír magyarul?

A nemzeti szimpla elintézése. *Anyaghivatal.*

Magyar érzés stb. – de mi az? x-et y-nal magyarázni?

építészek *idegenek*; idegen formákat importálnak;

a nép elfelejtette építészeti anyanyelvét; városi papírnnyelven beszél

a mostani versunkenes Kulturgut!; s már nem a nép alkalmazza, hanem a köműves-iparos;

A zene nincs helyhez kötve. (Szabad! Az építészet nem; társadalmilag se; rendeltetésileg se; célszerűség! De ez a megkötöttség nem mond ellene a mai üres szabadságnak.) S benne is sok a versunkenes Kulturgut. (Vitézi énekek.) Éppen a célszerűségben kötöttség nincs benne: a rengeteg modern feladat. Nincsenek feladatai, *csak* művészet. S valami olyan, mint a népi díszítőművészet – bár több nála, rokon vele –, s abban közös, hogy épp az van benne, amit a népi díszítésből az építészetbe átvinni nem lehet; ami ellen tiltakoznak. A zenében át lehet venni, mert ugyanaz a szféra ott és itt, rokon anyag és forma. Nem [...].¹⁴

Az építészetben nehezebb és más, mint Bartók, Kodály.

A jó falusi épület célszerű – de falusi. El lehet-e onnan szakítani? hamisítás nélkül? csak a külsőség átvétele nélkül? így akarják – de akkor mi marad? amit máshonnan is, amúgy is tudunk; ami nem speciálisan népi, ami általános.

Az igényesebb falusi házakat csak Erdélyben csinálta maga a nép (templomot is; Szováta), másutt pallérok, kőművesek, mindig a kor divatja szerint; s ma, amint az iskolában tanítják őket. A népit utálják, üldözik.

Kis épületeken kell kezdeni, kipróbálni. S talán meg is kell maradni. A jó falusi építkezés is nagy vívmány.

Persze gyűjteni kell a népit, s tanulni belőle, amit lehet, különösen falusi építéshez.

A görög vázában ugyanaz a szellem él, mint a templomban – de ki tudná a vázából rekonstruálni a templomot, az utóbbinak ismerete nélkül? Hogy lehet apró tárgyakból magyar építészetet csinálni? Mindig a szellemet emlegetik – ezzel végzik. De kezdjük ezzel. S mutassuk meg, hogy lehet.

A kúriától egyenes út visz a parasztházig; a megkisebblés, egyszerűsödés, elhagyás, technikai primitívülés útja. S a parasztháztól hova visz az út? Vissza a kúriához? Akkor az ide-oda utat meg lehet spórolni. Vagy a kúria nem magyar? S ha nem az, mért nem az? S hogy lesz akkor a nem magyar kúriából magyar parasztház? Csak a megkisebblés stb. útján? Vagy magyar a kúria? De hát akkor mért nem lehet belőle indulni? Nem rövidebb tőle az út a nagyobb épülethez?

A sajátosság történeti produktum, s csak historikumként érthető meg; csak historikumból élhet, s ekként alakulhat; az egésznek van jellege, nem a részeknek; egy-egy művész vagy műtárgy külön lehet olyan, hogy nem tudjuk megmondani, francia-e vagy magyar; de művének a maga történetiségében megvan a helye, szerepe, jelentősége, s ott a sajátos jellege is; mert minden nemzet és minden művészet egy nagy egésznek, közösségnek része (európainak), s csak abban van értelme sajátyszerűségének; egy külön közösségben (nemzetiben), s azon túl a nagy közösségben (európaiban).

Az építészetnek nincs pentatóniája; vagyis nincs egységes népi építéstílus; ősi; csak újabb; versunkenes Kulturgut; iparosok műve; hajdan még jó, de nem

népi (egészen, eredetében stb.); csak az igazán népi – nem mindig –, amit a nép maga csinált.

Formából forma? tartalom nélkül? Ez a kritizált lechneri eljárás; Mi a különbség? elvileg semmi. A zenében tartalom is. Ezért nem érti az idegen. A zene nemzetközi nyelv – de nemzetköziségének határai vannak. (Az építészetben a tartalom elmúlásának okai; a zenében megmaradása.) (Az építészetben nagy különbség városi és falusi közt; életmód; a zene a változatlanabb, közös rétegből; ide igazán csak nemzeti érzés kell; a zenében a különbség nem városi és falusi közt, hanem nagy forma és kisebb, komplikáltabb és egyszerűbb közt – de ugyanez megvan a műzenében is.)

Maguk az építészek mondják, hogy a népi építészet külsőségeiből, általában a népi művészet díszítőelemeiből, nem lehet az építészetet megújítani. A szerkezet a fontos. Ez nem vitás. De vajon az a szerkezet alkalmas-e ihletőül? Versunkenes Kulturgut. Hogy' nőhet ki falusi házakból nagy építkezés? egészen más célú? más tartalmú?

Tóth K. füzete.¹⁵

Példa: a zene. De jó példa-e? Jól szemébe kell nézni. Hol vannak a magyar házépítés dallamai?

A népzene – részben – még élő; a népi építészet már nem. A népzene magyar. A népi építészet is? Talán csak Erdélyben. Udvarhely környéki falvak. De ott a helyen! Szováta.

Svájci chalet-k.¹⁶

A népzeneben van – és sok – ősi, keletről hozott anyag; magyar? csak azt felelhetni: magyar *is*, más *is*. Az építészetben nincs, nem is lehet.

Marad tehát tárgyak nélkül – vagy [...] – a nemzeti jelleg, ízlés, tehetség stb.; mind szubjektív. Vague.¹⁷

Disztingválni kell: népi technika, népi mérnökség, az „alte Sachlichkeit”¹⁸ pl. kanfaros tető, vázas falazás – földből, nádból, vesszőből stb. (amit ahogyan a nép maga csinál), szép, érdekes, tehetséges ott, ahol van, megbecsülendő – s mások az anyagok; csak az elv közös; de az elvet tudjuk; ez csak történeti-nemzeti érdekesség; és versunkenes Kulturgut, ami benne művészi momentum, pl. ahol van oszlopos tornác, stílusos homlokfal, kapu stb. Az előbbit a mérnök is tudja, s jobban; az utóbbit a mintákon tudja s abban találja. Marad valami: amivé a minta lett a nép kezén, mint a vitézi énekek. Tehát: ízlés, öntudatos művészet, jó ott, ahol van. Utánozhatatlan, s nem is utánozandó. Tehát nem az, hogy' fejlődik ki célból, szerkezetből stb., a művészi forma. Ezt a nép nem tudja, s ha tudja, átvette. Hanem: népi zamat. Ami tehát rajta van a már kész, megoldott feladaton. De itt éppen a feladatot kell előbb megoldani! Addig mire tegyük rá a zamatot? Akik ezt akarják, ugyanazt próbálják, csak tudósabban, mint az ócsárolt Lechner.

Visszatérve a példára, a nyelvét elfelejtő nép. Emléke él, hogy volt egy másik nyelv, igazi (nem eszperantó). Keresné mindenütt egyebütt a maga jellegének, lelkiségének, szellemiségének már meglevő jelét, produktumát; önmagában a maga sajátosságát; s hogy mi maradt mégis az anyanyelvéből; hogyan beszéltek stb.; s ezt mind igyekezne felhasználni, hogy az eszperantóból a saját nyelvét formálja.

Az építészet is ezt próbálja a népin.

Az építészethez nem azért kell a nemzet, hogy nemzeti legyen, programszerűleg (hogy quasi a művészet szolgálja a nemzetet) – hanem mert nem lehet más.

Kollektív.

Kollektívként ott kell vennie a konkrétet, ahol találja. A nemzeti: sajátosság is, hagyomány is, kontinuitás; élő organizmus; jobb kollektívumot nem találhat. Ha élő és tartalmas a nemzeti. S ilyen a magyar? Ha ilyen volna, nem kellene kérdezni. Volna építésze. Az építészet a kollektívum mértéke.

10. Egyéni

Az építész magára van hagyva, építtető sugallat, kollektívum nélkül. Individuum a kollektívum helyett. *Ellentmondás*. Ami nem individuum: technika. *Absztraktum*. Szintén ellentéte.

A modern babona, hogy a tehetség mindent csinálhat. Eposz, tragédia.

Az építészetben művészet szinonim stílussal. Az egyénnek kell az egyénen túlit, általánost megteremteni. Fordított sorrend. Előbb másnak kellene lennie, valamilyen *szellemi stílusnak*, a gondolat, akarat stb. stílusának, ami az építészetben művészileg kifejeződjön, megjelenjen, konkretálódjon. *A másképp megmondhatatlan megmondódjon*. *De nincs mit mondani*, csak technikai feladatok vannak; s új anyagok. Hol van ma az az építész, aki meg tudja mondani, mit akar *művészileg*? mint régen tudták? (gótika, renaissance, barokk stb.); de nem negatívumokat, hogy rosszat hogyan kerül el, s nemcsak hogy belső, szerkezet megmutatása, őszinteség stb. Nem tudja megmondani, mit akar, mert maga se tudja, mit akar, de nem is akar, nem is tud akarni. Csak azt tudja, mit nem akar, s a technikát, a célszerűt.

Építészet – hagyomány. Nem pótolja a zseni.

Hagyomány megszakadt. Helyette utánpótlás.

Hagyomány, tudás, mesterség; benne az is inkább ilyen, ami művészi; a legkollektívabb, legszemélytelenebb. A zseni már csak akkor emelkedhet ki, mikor már van építészet, és jelentékeny nívón.

más az, hogy csak az egyén csinál mindent, s más, hogy csak egyéni lehet valami; ma csak egyéni lehet, mert a közösség szétért; de csak egyéni nem lehet

korstílus, mint az építészetnek lennie kellene, nem lehet általános stílus; ellentmondás, aporia.¹⁹

10/a. célszerűség, gondolat stb.

Láttuk a differenciálódásokat. Építész-mérnök, mérnök-építész; célszerű épület (bérház), művészi lehetőségű épület stb.

Mindegyikben a tartalom, a célszerűség differenciálódása van. Ma: csak gyakorlati célszerűség; a lelki – szellemi célszerűség megszűnt. Ezért nincs, ami a művészetet hívja, ami művészi formává legyen.

11. anyag

Anyag. Akik azt mondják, minden új anyag legyőzése mindig probléma volt és sikerült; ma ugyanaz van, és sikerülni fog. Nem igaz. Absztrakt látás. A múltból semmi ilyesmi se következik. A múlt nem garantálja a jövőt, egyik anyag a másikat. A történet a kontingencia²⁰ világa, a múltban semmi garancia a jövőre. Minden feladat más. Anyag és anyag közt nagy különbség, még márvány és márvány közt is, hát még márvány és gipsz közt. Az új anyagokban épp az a probléma, hogy nincs bennük mit legyőzni és nekik mit legyőzni (beton, vas, üveg) – ők maguk legyőznek mindent. Teljes szabadság – üres.

Kettő történt: az építészeti fonal megszakadása s *az új anyagok előkerülése*. Az első az utóbbi nélkül történt. (Mert az utánzás nem a fonál.) Az első: negatívum; a második: pozitívum. Jövő csak a másodikból lehet.

Az új anyagok – nem igaz, hogy csak olyan probléma, mint volt a fáról a kőre áttérés. Ez sematikus gondolkodás.

A régi anyagok leküzdve már művésziek voltak; kő, tégl, vas. A szerkezet és a forma győzelme volt az anyagon. Ma nem kell legyőzni, mert az anyag maga győzelem, ő már mindent legyőzött; nincs nehézség a számára, ezért nem is mondja el a győzelmet, mint pl. a kő.

vert vas, öntött vas; a betonház: öntött ház (mint az öntött vas); különbség a kőben is; régi és érett travertino; márványok; bronz, márvány, gipsz; diófa, fenyőfa

az új anyagok tradíció nélküliek; de nem is volt egyébben se közvetlen tradíció; elapadt a szellem; ezért lettek katasztrofálisak az új anyagok; a kettő találkozott; kérdés, bármilyen tradíció segíthetett volna-e; de az élő szellem, igen; abszolút novum kezdődik;

anyag nem bizonyos, hogy legyőzhető; ez nem a szellem degradálása? nem, csak a szellem mulandóságának tudata; a barbarizmus folytatódhat; kontingencia; semmi garancia a szellem megmaradására; lehet, hogy évtizedekre, évszázadokra elmúlik s újjajön; de mi *most* akarjuk tudni, mit lehet, mit nem

hogy mindig probléma volt; az még mindig absztrakt beszéd; a történet a lehetőségek világa, nem a természeti szükségszerűség; abból, hogy valami 100-szor volt, semmi se következik szükségszerűen 101-edszerre; művészetre alkal-

mas anyagból lehet művészielent csinálni; célszerűségre alkalmas anyagról kiderülhet, hogy nem lehet belőle művészetet csinálni; empiria világa, nem a priori.

12. Összefoglalás

Építészetet, qua művészetet, a semmiből csinálni, nem kisebb dolog, mint ha valakinek azt mondanánk: csináljon nyelvet a semmiből (tehát nem eklektikus és gyökértelen eszperantót, volapüköt, épp ezt akarjuk elkerülni); sőt: az a nyelv legyen nemzeti, egy nemzet karakterének megfelelő. Ilyet [...] se tud tenni.

Az építőművészet követelői nem látják a nehézséget, a *lehetetlenséget* – itt minden analógia hamis (zene, költészet stb.).

Ma már szinte vívmány, eredmény a negatívum: ami nem ízléstelen, vagy ami ízléses. (Az ízléses is negatívum még a művészetben, mert még nem művészet.)

Ha elvesznek a tartalmak, elvesz nevük is, megszegényedik a nyelv, csak praktikus használativá válik. Formák, színek stb. jelentésüket veszítik, nem is látjuk őket. Városi gög a falusi nyelvről. *Herman O., Takáts.*²¹ Városi nyelv szürke. Hogy lehetne költészet „izé”-nyelven? Hogy lehet építőművészet formák jelentésének érzékelése nélkül, formanyelv értése nélkül? minden városi nyelv: *basic english*;²² és elapad az ősforrás.

Tudomány nélkül is sokan élnek. Erkölcs nélkül is. (Mert hiába valamilyen erkölcs az etika szerint az erkölcstelenség, az csak azt jelenti, hogy a negatívum is megítélődik erkölcsileg; tehát csak a felelősség elkerülhetetlenségét jelenti; pozitív erkölcs nélkül lehet élni, amorálisan.) Vallás nélkül is. Lehet művészet nélkül is. Példa: Budapest.

rossz, kevésbé rossz, jó, jobb, legjobb ízlésű, hát igen, van különbség köztük, mégis mind egy kategória, az ízlés alá tartozik;

A csak célszerűség: tömeg; a célszerűség: eszköz-érték; művészet alárendelése célszerűségnek: tömeg; mikor az eszköz önérték lesz; az élet a legnagyobb tömegcikk; a pusztaság élet; a legtökéletesebb célszerűség s az önmagáért való fényűzés; tömeg, mert csak pénz kell hozzá; az autonóm érték a cél; az egyetlen fényűzés is quasi, tömegcikk, ugyanúgy ismételtető;

az állat nem tömeg, hanem faj; a csak-élő ember: tömeg; az emberben a csak-faj: tömeg; a *tömeg szellemi fogalom*, minőségi, nem mennyiségi; a csak-faj ember: tömeg; (az ember, ha csak faj: tömeg);

túlzás célszerűségben; ház-automata; szellemi célszerűség.

Absztrakt szabadság; anyag; a mai ember technikájával azt csinál, amit akar; mindent tud csinálni, csak egyet nem: kultúrát; két ellentétes princípium. Verdinglichung, Vergeistigung.²³ – Mondhatna akármit, a beszélő szervei tökéletek – de nem tud beszélni, mert nincs mit mondania.

Az építés üres térben van, nincs, ami ellenálljon neki, amit leküzdjön, nincs tartalom, amit formáljon, kifejezzon. Azt csinálhat, amit akar, de nem tud akarni, mert nincs mit akarnia. Üres szabadság, üres akarat; absztrakt.

negatív szabadság: wovon, wozu; valamitől, – valamivé;

Individualizmus = negatívum, közösség megszűnése. Nem erő, nem pozitívum, hanem gyengeség. Nem a korlátokat szétfeszítő egyén nagysága, hanem a magára maradt egyén árvasága. Der Stark ist am stärksten [...] ²⁴ Ellentétei Goethe. Világ. Az egész világ vele, benne. De olyan világ. Lelkes.

Meg kell érteni néhány dolgot. Művészet addig van, amíg kell, hogy legyen, amíg szükség van rá. (Nem automatikusan örök!) De még ez se elég. Addig van, amíg lehet. Mert a kell még nem jelenti a lehetet.

Ma különösen sokkal többen élnek művészet nélkül, mint művészettel.

Az empiriában minden lehetséges, a művészet elmúlása is. A nagyhangú kijelentés, hogy „művészet mindig volt és mindig lesz” – {dilettantizmus, zsurnalizmus, szellemtörténet nem értése} nem kevésbé dogmatikus, mint ha valaki azt mondaná, „sose volt és sose lesz”. Nem volt mindig, s nem bizonyos, hogy mindig lesz.

Az értékek. Tények lehetnek ohne weiteres, ²⁵ értékek nem. A művészetet nem elég akarni ahhoz, hogy legyen. Példa az építészet.

A művészet: világformálás, világteremtés; nem okvetlenül kell lennie; le lehet mondani róla, már volt így; az élethez nem feltétlenül szükséges; lehet minden nélkül élni; a materiális feltételeket kivéve.

V. Prognózis

A szellem célszerűsége – a végső cél. Ami művészi-öncélú, az embercélú is. Ami csak technikai öncélú, az nem embercélú. Mert csak az ember töredékének szól, s az alsóbbrendű részének. Kell, de nem elég. A gép helyett megint az ember. Filozófia. Humanitás.

Jegyzet. Tudom a kritikát és kifogásokat, amiket tenni lehet. Senki se mondhatna olyat, hogy hozzá ne tehetnék. Célszerűség és művészet viszonyáról beszéllek, s nem határozom meg e viszonyt etc. Sokat kellett feltételezni. De könyv kellene hozzá. „Építészet” gyakorlati folyóirat. S ilyen kérdésekkel kért a szerkesztő. Tán máskor.

Hierarchia; tagozódás; az egész város egy organizmus; egyanyagú, egyszellemű; a művészi nincs meg minden részében, de minden része hordozza a művészt, amely kisugárzik rá; harmonikus, nem disszonáns; homogén, nem egyhangú; van benne vezérmotívum és kíséret; van feje, szíve, lelke, és épkezléb tagjai, teste; van persze tüdeje, gyomra és egyebe; és egyik se szégyelli, takargatja,

hogy ő mi; nem akar másnak látszani, hazudni; I. Kor. 12:14²⁶ (egész városépítési program)

*planning*²⁷ ebben is; városépítés, ma fontos külön tudomány és művészet; mindig is az volt; ma még inkább; s ma nehezebb; az ösztönszerű, organikus növés helyett, ami elveszett, ma tudatos-szándékos elrendezés embertelen méreteken; de győzni kell; az embert nem szabad saját művének legyőznie; nem elég a természetén győzni, mert a természet sohase rossz, csak más, de az ember és műve rossz tud lenni; cselekvő rossz; nemcsak a jó hiánya, hanem pozitív rossz, rontó, gonosz; egyik nagy próbája a szellemnek, léleknek, erkölcsi erőnek és hitnek.

Az építészet már előbb válságba jutott, legelől, és valószínűleg az övé fog legtovább tartani; mert ilyen radikális válságban semmilyen művészet se volt és nincs; ebben nagyon tanulságosan nyilvánul meg az építészet természete.

Közösség széthullása; individualizmus egyfelől, másfelől tömegesedés; tehát minden, csak nem az igazi kollektívum. Egyikben se lehet építőművészet; más lehet az individualizmusban.

Verdinglichung, Vergeistigung.

érezkelni az igazság tartalmát, hogy az építészet magában van; a nagy nehézséget és feladatot, mely nemcsak építészeti

Azt mondtuk: az építészet megszűnése nem érthető meg belőle magából. Megéledése se lehet belőle magából. Az egész világnak meg kell másulnia, az építészetet megszüntető okoknak megszűnniök, helyettük másnak jönnie, új tartalommal: *csak* akkor lehet. A művészet nem önmagából él; nem önmagát eszi; életet eszik; olyan, mint a matéria, amit eszik. Ha nincs mit ennie, meghal. Az építészeti eszperantónak, basic englishnek – a célszerűségnek – meg kell telnie étellel. Ez nem máról holnapra.

Lesz-e benne *sajátos* élet; nem eszperantó?

S ha majd azon a nyelven olyat is tud mondani és úgy, amit és ahogy más nyelven nem lehet, akkor lesz igazi anyanyelve; s akkor lesz a merő utilén²⁸ túl értelme a többi nyelv közt annak, hogy van. Akkor lesz hivatása, akkor lesz benne egy nemzet egyénisége, a sajátos a közösben.

Elég lehangoló. Mit mondhat végül a teoretikus, historikus?

A differenciálódás és speciálódás nem szűnhet meg. Nem lehet minden művészet. Meg kell oszlani a feladatoknak. De a csak-célszerűnek nem kell csúnyának, művészetellenesnek lennie. Jó célszerű környezetben művészi. Ugyanaz a szellem lehet mindenben: tagolva, fokozatosan. Láthatónak kell lennie, hogy' lesz a célszerűből művészet, ugyanolyan feladat, mint az egy épületen: szerkezetből művészet, őszintén, becsületesen – vagy a célszerű környezetből őszintén, becsületesen műveket, ahol ti. lehet. (Hogy hol lehet, láttuk.) Megmaradnak a nagy művészi feladatok. A művészet mintegy kinő a természetből, a célszerűből. A művészi dominál. Hierarchia. Egységesség. *De ehhez meg kell szűnni a célsze-*

rűség-imádatnak. Ház-automaták! Mindig tökéletesebb, újfajta diódaráló vagy önborotváló.

Ha nincs művészet, csak célszerűen építeni; mert ez nem ellensége a művészetnek; mindent inkább, mint rossz „művészetet” csinálni. S a célszerűben a helyet megbecsülni; hogy legalább az legyen hagyomány, ha már más nincs. S így a célszerűből is nőhet ki művészet. Az építőművészet legelőször is – s azóta is mindig – nem úgy lett, hogy művészből célszerű, hanem célszerűből művészi lett. (De nem lehetett volna soha – s nem is lehet – a célszerű tirannizmusából.) Ez az építőművészetnek – s nyilván minden célszerű, gyakorlati hasznú művészetnek – ősi, tán túlzás nélkül mondhatni: örök törvénye. De a célszerűség tágabb értelmében – nemcsak materiális, hanem szellemi célszerűség. (A célszerűség változik!) Amiben nemcsak a test van otthon és mozoghat szabadon, hanem a szellem és lélek is. Nem célszerű az, amiben az utóbbi megdermed. Pl. a barokk születése új célszerűség is, noha pl. a templom rendeltetése ugyanaz, mint előbb; s így a gótikáé is. A szellem célszerűsége! Ez a törvény érvényesülhet most is, ha nem erőszakoljuk, nem hajlítjuk el, nem nyomorítjuk. A természeti törvény „magától” működik, azaz nélkülünk; a szellemi törvény rajtunk át. Úgy, hogy megértjük, vállaljuk, szolgáljuk. A célszerűséget – sokáig és sok munka után – már értjük. A másik részt, a művészt, bizonyosan tévelygések és sok munka után fogjuk megtalálni. Az első rész megtalálása talán már némi garancia lehet rá.

A lélek fűj, ahova akar – de készülni kell rá. Mert különben hiába fűj. Egyszer megindul. Ennél többet nem tudhatunk, nem mondhatunk.

Jegyzet. Tudván tudom, hogy sokat számon lehet kérni, ami hiányos vagy sommásan van elintézve; pl. nincs eléggé megmondva, mi a művészet, mi a célszerűség, mi az építőművészet, csak viszonyukról van szó; mi az: a célszerűség áthatása művészettel stb. Itt sokat fel kellett tételezni – építészeknek írok vagy művészettel foglalkozóknak. Külön könyv kellene. Gyakorlati célú. A szerkesztő kérdésére felelet. (P. G. J. levele.)²⁹ Diskusszió anyaga.

Jegyzet. Ezekről a kérdésekről építész körökben sokat vitatkoznak; inkább csak a vita kérdéseit akarja élesen prezentálni. Az elszakadás történeti ténye mellé az elrettentő példa s az undor; és az új, sürgető feladatok megértése.

Az utánzás óta – bár még ma is tart – nagyot változott a világ; már maga a célszerűség tudata és csinálása jele a nagy változásnak; igaz, hogy a technika felé változott; de mint mondtuk, ahhoz is szellem kell; s az bár negatívum művészileg, a maga nemében sui generis pozitívum, melyből művészet is lehet; megint lehet remélni az építészetben; legelőször szakadt el, legkésőbb fog megelégedni; de van remény, mert másutt változás van; s olyan, amely üdvös lehet az építészetre; az egész világnézet megújul; vallás, erkölcs, filozófia, köl-

tészet, a művészet több ága; utolsónak az építészet marad; ő mozdul legnehezebben; a többinek elő kell készítenie.

*

Történetiség. Művészet lokalizálása

Egyetlenszerűsége lokalizálja a művészetet az egész lelki-szellemi világában. Először az individuális értékek nagy tág körében, azután a történeti tárgyak szűkebb körében.

Az első: minden szellemi vagy materiális, reális vagy ideális tárgy, mindaz, ami valamiképpen a tudat tárgya lehet, tehát minden gondolat, érzés, indulat stb. a maga egyedi, egyetlen voltában érték. Megvilágosításul annak a legtagabb körnek egy szűkebb belső körére utalva: minden emberi lélek érték, minden lélek pótolhatatlan egyetlenségében érték, akármilyen egyébként erkölcsileg, szellemileg stb., csak azzal, hogy *van*, s hogy olyanul van, amilyenül, (az örült is), a lét, a *valamilyen létezés* csodája.

Az egyetlenszerű értékek e legtagabb körében a művészet sajátosságának meghatározása, elkülönítése itt nem feladatunk; még rá fogunk térni, bár szintén röviden. Itt elég tudnunk, hogy ide tartozik, s hogy szorosabb meghatározása a sajátos, jelentős, konkrét, érzékletes és önmagáért való szemléletének fogalmával történik meg.

gyakorlati cél; pedagógikum; „közösség” nagyon elvont, nem kötelező; felelősség; ember; illúziók nélkül; dixi et salvavi animam meam;³⁰

ember, de az *egész* ember; struktúra!

nem dogmatikusan; az élő és az absztrakt ember; ebben is együtt, [...] nélkül; példák: mise, körmenet; hazafi, kivándorlás; [...] embertelenség; [...] ember semmibe vevése; papok, főpapok; kivándorlás; egyke; ellentmondások megférnek együtt;

minden egymás mellett; szférák [...] a közös; mind absztrakt; épp az bennük a közösség, a közös szellem;

nem képmutatás; meggyőződés – absztrakte; meghal érte – absztrakte; [...] absztrakt érzés – modern találmány; a képmutató tudja, mit csinál; ez nem [...]; így rendezi be a világot, iskola stb.;

nagy matematikus kis erkölccsel vagy vallással;

igen, de más a *valóság*; természettudósé lehet így; rajta orientálódva mind-egy, mi az erkölcs stb.!: tipikus modern;

valóság – világ-építés – értékelés; ami par excellence emberi; a matematika nem emberi;

ilyen egész ember az építész-építtető;

az egyéni különbségek, hogy egyik a renaissance-ot utánozta, másik a barokkot, egyik önállóbb volt, másik [...] egyik jobb szerkesztő stb. itt mellékesek.

művészről külön nem; ezért nem szoltunk külön építészről; csak éppen előfordult a szó. De építtetőről külön; mert az ő viszonya a műhöz nem olyan magától értetődő, s nem olyan, mint más szférában a megrendelőé a műhöz. Az építész is közösség, az építtető még inkább, megkötheti az építész.

Az építészen nem mindenki látja így meg a közösséget. Sokat tehetsége, egyénisége számlájára írnak. Ne kelljen itt ilyesmivel bíbelődnünk. Csak állapítsuk meg: ő is azonos a közösséggel (láttuk!). Nem a tehetséggel foglalkozunk, mert az absztrakció; épp azt kell megértenünk, ami a tehetség lehetőségének vagy formációjának feltétele. A tehetség olyan természetes feltétel, amiről nem kell külön beszélni. Az ad hoc feltételeket nézzük. Tehát nem a művészt, hanem az egész embert. Az építészen az egész ember éppúgy feltétel, mint a közösség. Művészet nincs, tehát nincs művész – épp azt kell megértenünk, mért nincs, vagy ha van, mért nem tud érvényesülni alkotón? Mi teszi lehetetlenné a művészt? *Nem egy-egy művész esetlegessége érdekel, hanem az általános feltételek.* S ez: a közösség és az emberség. Itt egy: mert az építész a közösség embere. Ha nem az volna, nem azt csinálta volna. Viribus unitis.³¹ Az építész készséggel teljesítette a közösség kívánságát, mert ő is azonos a közösséggel. Az építtetővel.

Amit az építtetőről mondunk – egész emberről – természetesen szól építészre is.

Itt éppen azt kell meglátnunk, hogy az építész magában mennyire nem elég, se mint építész, se mint ember (ha emberként más volna is). Költő halála után fel lehet fedezni – építész nem, mert nincs mű. Mindenkinél inkább korához kötött. Ha kora nem engedi megcsinálni, vége.

Az építésznél magától értetődőnek láttuk, hogy amilyen az ember, olyan a műve. Az építtetőnél nem, hogy amilyen ő, olyan a műve. Pedig így van.

Ezért nem elég: tehetségek születése; az *egész közösségnek* kell megváltoznia. Benne az egész embernek.

Itt megjelenik az ember. Eddig nem, hanem építész; építész a másnak és magának építésze;

Műv.tört.-ben helye. Ez nem az. De történeti helyzetet elemez; benne a művészet és célszerűség feltételeit. Ehhez majd meg kell néznie az általános feltételeket, de konkrét alkalmazásuk miatt. Nem műv. filoz.

A történetiségben igen; az ember.

Itt megjelenik ezen írás természetéből, stílusából folyólag.

Eddig: csak ami minden szférában és általában emberként benne értődik. Itt konkrétan, *valamilyen* ember. Nem általában, hanem ez.

ezen írás természete, gyakorlati célja; vele az építész is emberként – intellektus, erkölcs stb.

az egész ember, de szintén nem általában, hanem *ez*.

az építtető is nem általában, hanem *ez*. S ennek a sajátos viszonya az általános viszonyban.

itt az építész is mint ember a közösség tagjaként szerepel; az építész mint „tehetség” itt nem fontos; általános feltételeket nézünk; „tehetség” természetesen feltételeződik az építésben; itt az ember a fontos;

itt megjelenik az ember a maga tevékenységében (mint a közösségben látuk); s ha az ember a maga intelligenciájával, erkölcsével, vallásával = az *egész* ember;

Ugyanúgy van minden (mint az építtetőben), az építésben, ti. abban, aki a kor építészetét csinálja. Aki pedig nem csinálja vagy nem csinálná, arról nem tudunk semmit vagy nagyon keveset, mert ilyen kevés van. Úgy áll szemben a korról, mint a vele rokon építtető, kritikus stb. – tehetetlenül. A kivétel elbukik. Az épít[...] közössége!

III. Célszerűség

A csak-célszerűség is absztrakció, nem az egész ember, csak a kényelem stb. Töredék.

Mérnöki, technikai.

Jellemző, hogy azzal sokan beérik. S mást nem is gondolnak, nem is akarnak. S őszintén nem is akarhatnak. Ez becsületes. De nem minden. Jellemző, hogy a célszerűségnek csak ezt a fogalmát tudják. *De van másik fogalma is*. Teljesebb. Ezt majd meglátjuk.

Itt nem lehet ezzel vitába szállni. Ezen a fokon jogos ez. De más fogalom kell. Tagadás. / Tagolás

Ez jelentékeny Leistung.³² Nem könnyen? [...] S van benne ízlés is, jó [...] kvalitások.

A maga nemében tökéletes. Túlságosan is az.

A hasznos modor: erkölcsi, emberi még inkább, mint művészi.

régen Fugger, Medici;
nem egyéni esetek, kivételek;
láttatni; feladat; „közösség” nem mondja meg; spekuláns, bankár stb.
máskor: csak illusztráció; itt: lényeg; Alpár;

ez feladat, téma; meg kellene csinálni; olvasó egészítse ki; egymás mellé tenni régi és új építésszt, régi és új bankárt stb. – s mivé építették a világot;

buták és erkölcstelenek építették a világot; (ha a közösséget tüzetesebben megnézzük)

nóvum; emiatt is kell az ember; ilyen állapot nem volt – mert még ilyen ember nem volt; az ember is *nóvum*; s ilyen viszony se volt még építettővel; az építettő régen se volt szakember, de értett az építéshez;

most nem művészek művészkedtek, értetlenek rendelkeztek;

a maga idején gótika, renaissance, barokk: egy-egy nagy áramlat, az egészből érthető; de ekkor: mért itt vagy ott, egyik értékrendben az egyik, másikban a másik – érthetetlen; semmi egyetemes ok; *csak az egyének, emberek!* – egyéniség nélkül, ötletszerűleg, „ízlés”, véletlen, ki hol járt, mit látott, mi tetszett neki stb.; közösség – közösség nélkül; semmi se érthető, mert semminek sincs szellemtörténeti oka; nincs szellem, nincs történet; itt tehát egész más értelme van az *ember megjelenésének*; közös az emberben: a közösség hiánya; s a benne, az emberben levő közösség hiánya; az önmagával azonosság hiánya; „nem osztom nézetemet”;

a nonszensz, a fejtetőre fordultság, hogy [...]

nálunk különösen így lett minden, mert itt még az utánzás se elsődleges; az utánzást utánozzák; még nagyobb a gyökértelenség, talajtalanság; azért itt végső konzekvenciák; azért különösen tanulságos;

semmiféle pozitív szellemtörténeti szükségszerűsége sincs annak, hogy úgy építettek, s hogy pl. Budapestet olyanná tették, amilyen; csak negatívum, szellemtelenség; más korban lehetett a kornak szelleme, ebben nem volt; speciálódás, differenciálódás, absztrahálódás;

a tömeg: csupa atom, még ha egyforma atom is; nem szerves közösség; ez más; nem közös szellem, hanem azonos atomok; kvantitás; a tömeg: sokaság, nem szellemi közösség; megsokszorozódott atom;

abból, amit a közösségről mondtunk – tömeg; absztrakt; ... utánzása – következik az építészeti utánzás; de nem hogy mit mikor hogyan utánozunk; ezért kell itt az ember egyenként, az atom magában a maga véletlenével; a világon semmi köze a gótika hitéhez, a renaissance harmóniájához, a barokk pátoszához;

látszólag itt kellene legkevésbé az ember – az egyformaságban –, s mégis itt kell leginkább; mert semmi szellemtörténeti oka sincs annak, hogy valami olyan, amilyen;

a történetiség fogalma alá foghatjuk a többit is (közösség stb.); itt nem részletezzük;

Az emberi és művészi milyenség közt megfelelés – egymásnak felelés – nem azonosság – van. Hogy ez mit jelent, a legfőbb szellemtudományi kérdés; itt nem részletezhető.

Gyakorlati cél. Formálás általában. Nem következik belőle a sajátos. Itt a materiából, immanensen; s így [...] meg a gyakorlati cél sajátossága is.

probléma: célszerűség és művészet viszonya; művészet megszűnése. S most: az ember megjelenik.

Láttuk az általános feltételeket: megszűnés, Verdinglichung. Közösség.

A művészettörténet megszűnésének általános történeti feltételei. A negatívum.

Művészet történetisége.

Az egész ember. Fichte.

Nem azt jelenti, hogy a filozófiai értékek emberi értékek, hanem hogy az emberi értékek feltételezik a filozófiai értékek megvalósulásának a lehetőségeit.

egyén; nem egy-két tehetséggel (egyenként mit se tehettek) van dolgunk, hanem azokkal, akik a kor valóságos építészét megcsinálták; itt mindegy az egyéniség; mind utánzó; s a színvonal, ízlés, tudás stb. különbség; egy se egyéni művészeti; mégis előkerül az ember, az egyén, mint nagy egyéniségek művészténél; de majd csak később tudjuk meg, miért és hogyan;

Egyének, mint mindenben (később ugyanez fordítva [...]) a közösségben az egyén) – de épít.ben közösségként. már építő-építtető viszonya közösség. Kisebbség-nagyobb közösségek.

Közösség már a cél, közös célú. Építettő közösség: egyház, szerzet, nép, nemzet, vidék, város, falu, család; az egyén is a közösség tagjaként; régen íratlan, új korban írott törvények és rendeletek szerint. Nemcsak ízlés, erkölcsi kötelezettség és felelősség. Hogy nagy-e vagy kicsi, mellékes; nem mennyiségi, hanem milyenségi fogalom.

Ami a közösségben közös. Közös szellem. Nem teljesen és nem mindenütt egyöntetű.

Közösség nem sokaság, tömeg, halmaz. Valamilyen [...] feltétele neki, de a nagyság magában nem közösség. A közösség a köz tagjaiban közös, a közös cél, [...] eszmény [...] világnézet, kollektív tudatalatti

A közösség is benne lehet egy nagyobb közösségben; nemzet a nemzetek közösségében. Ezekben végső közösség, ami mindben közös. Népben, nemzetben is több közösség együtt. Ami mindben közös, az teszi őket nagy közösséggé.

A közösség nem azonosság. Ellentétek is lehetnek benne; de ilyenek *csak* abban a közösségben lehetőségek. Az ellentéteknek is van valami végső gyökérük. Ami nem tartozik hozzá, az az „egészen más”. A kínai nem ellentéte az európainak – egészen más.

De nemcsak materiális természeti közösség, anyagi egymásrautaltság stb. – a hangyabolyé vagy méhkasé. Ez csak önmagát akarja; szellemileg nem... Érték-szférában járunk. Közös értékrend. Alkotások feltételéről beszélünk.

Itt is: ráismerés, elismerés, megfelelés.

A cél lehet merőben anyagi, gazdasági. Ehhez nem kell szellemi-lelki közösség, elég a közös szükséglet, érdek. S ehhez elég sokaság, tömeg, halmaz. Az anyagi szükségletből származhat közös szellemiség – Überbau,³³ hogyan, mellékes, nem genezist nézünk, hanem feltételeket – közös ideológia, de az már szellem, akárhonnan ered, az más szellemi közösség.

A közös szellem történet előtt állandó. A történetiség idején: ő maga a történetiség. A történet a közösség története: [...] népe, nemzeté [...] az egyén története is csak akkor történet, a közösségben jelentős; e nélkül egyéni sors vagy epizód.

Közösség = stílus.

Valahol keveredik minden stílus – bár néhol több foka is egyszerre – nem mindenütt egyszerre. Közösség nem is azt jelenti, hogy mindenütt egyszerre és mindenütt azonosan. Hanem hogy mindenütt vállalják, elfogadják, maguknak megfelelőnek – felelésnek – találják.

(Felelés: kifejezés stb. helyett. Transzmissziós szíj. Vitás, bonyolult. Itt érjük be ennyivel. Megegyezés.)

Építészetben: közösségek közössége. Általános, egyetemes.

Itt nem lehet művészetről általában beszélni, építőművészetről se. Később még lesz szó röviden. Itt csak egy aspektust.

Világnézet, szellem, lélek és művészet nagy kérdése. Nem bolygatjuk itt.

Az építőművészet egyetlenszerűsége: egyetlen nagy hivatása a művészetekben s a kultúrában. Ha nem adna félreértésre alkalmat, azt mondhatnánk, hogy benne a végső logika jelenik meg logikák változó formájában.

Ami a legközelebb, azaz legáltalánosabb. Tér, tömeg, forma önmagában, önmagáért történeti életében. Az általános történetisége, a stílus.

ELŐSZÓ

[a „Magyar művészet” tervezett újabb kiadásához]

Előadások. Mi az előadás. Mindenkinek első hallásra érthető. Jó nem lehet. Más az egyetemi – azt szemináriumban utána pótolni lehet. Majd: folyóirat-cikk. Ez se az igazi. Így lett könyv. Hibrid.

28 év.¹ Nagyobb értékeket megnövel ennyi idő. Hát még ilyet. Különösen ilyen idő. Tudom, mit ér. Kultúratörténeti emlék. Úttörés. Folytatni kellett volna, túlhaladni rajta. Épp ez nem történt. Sutttyomban hatott. Letagadták. Oltványi.² Tolnay, távolról. Nem tudom, jól emlékszem-e, hogy Degas mondott valami ilyet: [...]

Igazában még ma se emésztették meg.

Hatásának titka: dinamit. S ezért még lehet értelme [az] új kiadásnak. Követelték. Hogy én nem látom úgy. Lehet, kívül élek az itteni életen.

Néhány revideálás. a) korszerű – Munkácsy; b) Lechner; c) Izsó.

Változtatás: faj és fajta; akkor és ma (1916), csak annyi mint: Kunfajta nagy szemű legény volt³

Első próbálkozás: egyetemesben nézni a magyart. Mint minden, ami első, túlzó és sokban téves. Azóta már szét kellett volna szedni, hogy ne maradjon benne kő kövön. Nem ez történt. Vagy negligálták, vagy sutttyomban utánózták. Ma már ez is csak: műemlék.

Valóban nagyrészt konstrukció. De muszáj annak lennie. Töredékekből, mint Cuvier;⁴ szándékokból.

Korszerű. A művészet az emberi kultúra egyik ága. A kultúra azonos a történetiséggel. A történetiség az egyszeri, sose visszatérő. Abból, hogy a műtárgy értéke örök, nem következik időtlensége a történetietlenség, akármikor-lehetőség értelmében. Valami időbeli válik benne olyan értékessé, hogy mindig értik. De nem ismételtethető meg. Minden kornak saját feladata-lehetősége van, amit csak ő valósíthat meg. Ha ő elmulasztja, örökre elmulasztódott. Minden kor egyéniség. Mint a nemzet. A kettő rokon kategória. A korszerűség követelménye tehát nem divat, s nem is „haladni a korrall”, hanem [...] mással helyettesíthetetlen lehetőség. Hegel: a filozófia a kor tudatosulása. A művészet is.

1850-ben még nem lehet impresszionizmust csinálni. 1940-ben nem kell, felesleges. {nem tehetség kérdése – akármilyen tehetséges, nem kell} A maga módján szükséges. Ami benne jó: örök.

A művészet nem matematika.

A korszerűség nem bilincs, hanem feladat. Lehet megérteni és meg nem érteni. Nemcsak egyféle lehetőség – gazdag. De van, ami egyáltalán nem lehet benne, ami ürességben marad. Akadémizmus.

Nem Munkácsy tehetségéről van szó. Az kétségtelen. Annál nagyobb a felelőssége. Tehát szimplizmus azt mondani, hogy nem lehet Munkácsytól azt követelni, mért nem csinálta azt, amit Manet, Renoir vagy Cézanne. Persze hogy nem lehet. De azt számon lehet kérni, hogy mért csinálta azt, amit csinált. Azt, hogy amikor a kor lehetőségéből mások annyit megvalósítottak, ő mért nem, s mért azt csinálta helyette, amit csinált. Valami olyanról mondott le, amitől tehetsége sokkal különb lett volna. Tehetségétől sokkal több telt volna. Sok műve mutatja. De azért áldozni és küzdeni kellett volna. A kérdés nem művészi, hanem etikai és szellemi, értelmi. Van, aki nem tud a tehetségével mit csinálni, ennél fogva rosszat csinál vele.

De Munkácsy agresszív is volt. Ezért külön megérdemli a szigorú kritikát. Nemcsak festett, kritizált is. Amivel értetlenséget áruolt el, s a rossz lelkiismeret védekezett a számonkérés ellen.

Ha ma valaki gótikusan épít: hazugság. Mert a gótikus formát nem lehet leszedni a gótikus tartalomról, mint a bőrt a testről. A gótikus tartalom pedig nem él, csak a művekben van. Aki élőnek véli, ámitja önmagát. Ahogy nem lehet homérosi eposzt írni. {Él: érteni, élvezni tudjuk, de nem csinálni.}

Természetesen a kor több, mint néhány évtized. Valaki élhet néhány századnyi korban. De annak is benne kell lennie a műben.

Munkácsy sokkal korhoz kötöttebb, mint az impresszionizmus, sokkal „időszzerűbb”, rossz értelemben. A kor akadémizmusa. Mindennek van története. A rossznak is. Még a butaságnak is. Bármennyire örök.

A művészetnek túl kellett haladnia az impresszionizmuson. De eredményei tovább élnek utódjában, még [...] is. Tehát hiába mondják, lám, az impresszionizmus elmúlt, de Munkácsy megmaradt. Meg, de csak a múzeumban, az élő

művészetben nem. Hol van a nyoma? A múzeumokat érdekli, meg a gyűjtőket, az élő művészetet nem. Megmaradt, mégis elmúlt – örökre. Így nem érdemes megmaradni.

Munkácsynak jó képeiről beszélnek, mintegy cáfolatul, és védelemül, s nem veszik észre, hogy ez a legnagyobb vád ellene. Ha ilyenek nem lennének, nem lenne mit számon kérni rajta, nem foglalkoznánk vele. A nagy művész nem az, aki mintegy megfélemlítve művészi akaratáról, programja ellen, ötletszerűleg csinál jót, hanem aki a jót következetesen megvalósítja. Munkácsynak elvei voltak, programja – s az rossz volt. És erről beszélünk. Munkácsy akkor jó, amikor önkéntelenül impresszionista, tehát az élő kor gyermeke; s akkor rossz, amikor nem az, hanem a halott kor gyermeke. S Munkácsy ez utóbbiért harcolt is. Szisztematikusan megölte magában a jót. Ahogy abban [!] intellektuális [!] az etikai fogyatékosság, mint ok, pszichológiai, nem idetartozó kérdés, ahol csak a tény érdekel.

Hiszen az impresszionistáktól is számon kérjük, ami kezükön elveszett (Rodin). Vannak *abszolút* művészi értékek, amit minden kor művészetétől megkövetelünk, s nem mentség a korszerűség. Munkácsyban abszolút értékek hiányoznak vagy veszték el. A korszerűség azt jelenti, hogy [!] minden lehet

Ahol Munkácsy rossz, nem azért rossz, mert korszerűtlen, hanem mert abszolúte rossz, mert az abszolút értékek *sehogy se*, tehát korszerűen se valósulnak meg benne. Viszont azt hisszük, ha korszerű tudott volna lenni, az abszolút érték is inkább megvalósulhatott volna.

Elején: Divat. Haladás. Ilyen színvonalon nem lehet erről a kérdéstről beszélni. Értetlenség.

Lechner. Ma: műemlék. Kétségtelenül a múlté. Követni, folytatni, tőle tanulni nem lehet (de a modern építészet nem is tanulhat sehol) – teljesen megváltoztak az építészet feltételei. Ami benne megmarad érték [...] a művészet. Mert a műben művészet van – a megnevezhetetlen, megfoghatatlan valami. Akármilyen [...] (Picasso: montage) A lehetetlen lehetővé vált a kezében. A lehetetlenre vállalkozott. Romantika. De nem fogunk-e megelégedni a [...] cseppjéért a nagy kényelemben, technikai tökéletességben? És mindig el lehet még ma is gondolkodni azon, milyen lett volna a város, ha ő formálja. Romantikus lett volna – de művészi, eredeti, rendkívüli. Minden inkább, mint amilyen. (Alpár stb.)

{A romantikát megítélheti a klasszikus, nem a barbár; az, akinek [...] van, nem akinek semmije.}

Nem megítélni kell, hanem megérteni, mint a régmúltat. Ez is régen elmúlt. Mintha ezeréves volna. A modern építészet minden múlthoz egyforma – végtelen – távolságot teremtett.

Csak a múltban lehet érteni és méltányolni, s nem neue Sachlichkeit-et számon kérni rajta.

{Elmúlt – de mi lehetett volna!}
1845-ben sz., + 1914.

Munkácsy. Azt mondják: ami jó, az jó, akár korszerű, akár nem. Persze, hogy az – de hát kell erről beszélni? Erről van szó? Nem a jóról van szó, hanem a rosszról. S ahogy a fenti tétel igaz, úgy az is, hogy ami rossz, mindig rossz, akár korszerű, akár nem. Csak az okát nézzük, hogy mért éppen *az* a rossz. Mert ahogy a jó mindig *valamilyen* – akár korszerű, akár nem –, úgy a rossz is mindig *valamilyen*, akár korszerű, akár nem. Munkácsyban a *rossz korszerű*, nagyon is az. Ami benne jó, az is csak korszerű – ő a benne levő jó korszerűt megölte arosszal. A nagy művész nem az, aki jó képeket *is* fest, hanem akinek jó a művésze, a pikűrása, az egész Kunstwollenje ([...] festhet még rossz képeket is). Petőfinek, Aranyinak, Vörösmartynak vannak rossz versei – de ha ők azokat a rosszakat tették volna programjukká, eszerint írtak volna, s csak néha, megfélekezve, másképp, akkor ugyanoda jutottak volna, mint Munkácsy, s ma ugyanúgy beszélnénk róluk, mint Munkácsyról.

Cézanne nem azért nagy, mert korszerű, hanem mert szívósan, következetesen végigcsinált egy lehetőséget, minden abszolút művészi érték lehetőségét, mely éppen az ő korában volt lehetséges. Amit *akart*, jó volt. Amit Munkácsy *akart*, rossz volt. Amit Cézanne akart, mindig jó, de úgy csak akkor lehetett akarni.

Amit Munkácsy akart, mindig rossz – s itt már éppen ezért mondtuk, hogy csak akkor lehetett úgy akarni. A jót a korszerű megértetni segít, amit a rosszban a korszerű megértet, nem mentség. Az etikában szép lehet a tout comprendre⁵ bűnbocsánata, különösen a bűnbánó iránt; az [...] nincs bocsánat – az idő a rosszat eldobja. A múzeumok és magángyűjtemények megőrizhetnek *jó képeket*, de a nagy művész és oeuvre-je – ha lehetett volna – megsemmisült, mielőtt megvalósult.

Nem műveket kérünk számon Munkácsyn, ha[nem] „a” művet, „a” művészetet, a teljességet, az egészet.

S itt nem a művek mennyisége számít. Kevés művel, vagy akár eggyel is lehet valaki nagy. De éppen ilyenkor látnunk, megértenünk kell a kevésségnek, a csak egynek az okát, s a meglevőben rendkívüli nagyságnak kell lennie. Ami pótolja vagy elfeledteti a többnek fájdalmas hiányát. Munkácsy nem ilyen, jó képeiről illet csak a vak elfogultság vagy a szándékos propaganda mondhat. Ami benne jó, az jó, sőt kitűnő, de olyan, ami egy egész oeuvre-ben lenne teljes érték, nem epizódokban; következetes munkában. Ehelyett ő a rosszban volt következetes, s a rosszak nagy tömegében.

Munkácsy. Hasonlóképp tett, mint Szinyei. Ez meg nem becsültetve elment gazdálkodónak és képviselőnek. Munkácsy pedig elment képgyárosnak – mert ezt *jobban* megbecsülték. Eladta magát. És itt hiába emlegetik Rubenst. Rubens

hivatalos képei *ugyanaz* a művészet, mint a jók, csak gyengébb fokon, a győzhetetlen mennyiség miatt. Munkácsy jója *nem ugyanaz*, mint a rossz; valami egészen más. Egyik a másiknak negatívja, még ha ugyanaz a kéz érzik is rajtuk. A Munkácsy rosszja a jónak meg [...] Rubens teátrális képében ott vannak a nagy festői kvalitások, Munkácsy élőképeiben csak a kulissza.

Mi köze egy friss, színes Munkácsy tájnak vagy enteriőrnek a Siralomházhoz és társaihoz? a kézírás hasonlóságán kívül jóformán semmi. [...] azonosság. De ugyanezzel a kézírással lehet jót s rosszat írni. A kéz az Ézsaué – de itt nem lehet az áldást és örökséget ámitással megszerezni, csak a szalonok sikerét <és pénzét>. (Rubens – rossz példa!)

Amit Rubens csinált, vagy segédeivel gyártott, mind egy vég vászon; csak a vászon néhol jobb, néhol rosszabb szövésű, sűrűbb vagy hígabb, itt kevesebb, ott több benne a gyapot. Munkácsynál van egy nagy rossz vég – s mellette néhány jó keszkenő.

PARASZTSÁGNEVELŐ ISKOLA TANTERVVÁZLATA

1. *Gazdasági ismeretek.* Az okszerű gazdálkodás. Zöldség- és gyümölcskertészet. Feldolgozás, konzerválás, aszalás. Szőlő, borászat.

2. *Gazdasági állattan és állatorvostan.* Állatok gondozása, nemesítése, betegségeikben, balesetükben első segítség. A régi magyar fajták felújításának propagálása.

3. *Kisállat-tenyésztés.* Házi nyúl, hús, szörme, gyapjú. (A francia példával illusztrálni, milyen nagy nemzetgazdasági jelentősége van, aránylag kevés munkával és költséggel országosan milliárdos értéket produkál.)

4. *Méhészet.* (Nagyon elhanyagolt terület, alkalmas vidéken jó parasztbirtok jövedelmét meghaladó hasznot adhat.)

5. *Gazdasági gépek.*

6. *Házi ipar.* Egyéb tanítási időn kívül. (Azelőtt a parasztság szerszámainak, szükségleti tárgyainak jó részét maga készítette. A tapasztalat megmutatta, hogy az elmúlt évtizedekben, ahol asztalos- vagy bognártanfolyamot szerveztek, a falusi ifjúság nagy számban és kedvvel látogatta, örült a szerzett ismereteknek és ügyességnek, s utóbb jól felhasználta őket.) Bizonyos, hogy egyik nagy vonzóereje lenne az iskolának, s a tanulók az oktató iparosmesterrel együtt megcsinálhatnák az iskola minden felszerelését.

7. *Gazdasági ügyvitel.* Költségszámítás, könyvelés stb.

8. *Szövetkezeti ismeretek.*

9. *Gyakorlati számtan, mértan* (terület-, térfogat-, kamatszámítás stb.).

10. *Jogi, pénzügyi ismeretek.*

11. *Egészségstan.* Általában a tisztaság; fogak ápolása (20-25-30 éves falusiaknak már alig van foguk; megértetni, milyen sok betegség származik a rossz

fogakból; Amerikában az orvos a páciensnek először a fogait vizsgálja stb.); a lakás szellőztetése (sok vidéken teljesen ismeretlen fogalom), s általában a lakás értelmes használása (van 3-4-5 szoba, s az egész család mégis egyetlen szobában, ami gyakran konyha is, lakik, alszik; az ún. tisztaszoba vagy „első ház” megéppenséggel lakhatatlan, mert fűthetetlen, nem lévén kéménye, csak lakodalomkor meg halott kinyújtóztatására használják; máskor szellőzetlen, dohos raktár, melyben a parádés vásári-városi bútor korhadozik, s a sok szövött holmi penészesedik.) Alkoholizmus: kiskorúak és gyermekek rászoktatása. Nemi betegségek.

12. *Építkezés.* A praktikus lakóház és gazdasági épületek, a vidékenként kialakult józan és szép falusi stílusban (a városmajmoló pallérkontárkodás még csak nem is praktikus szörnyszülöttei helyett).

13. *Észszerű táplálkozás és főzés.* (Még néhány évtizeddel ezelőtt, szegényebb sorban, a parasztság okosabban táplálkozott, mint ma, ismerte és fel is használta a mezei salátákat, több növényt, zöldségfélét, gyümölcsöt evett, barna kenyeret, tejet, túrót; ma jóformán csak a sokkal kisebb értékű fehér kenyeret és a húst tartja ételnek, a többire megvetéssel és undorral tekint; falusi emberek dicsekedve emlegetik, hogy ők a spenótot vagy gyümölcsöt meg nem ennék semmiért se. A falusi nép ellenálló képessége nagyon megromlott.) Ez a téma szorosan összefügg az egészségtannal, mégis külön is tárgyalandó sok saját részlete miatt.

14. *Szociológia.* Az osztálytársadalom szerkezetének ismertetése. Küzdelem az osztálytalan társadalomért. Munkásság és parasztság viszonya. A politika gazdasági-társadalmi alapjai. Tájékozódás a belső és külső politikai viszonyokban, a parasztság helye és szerepe az ország és a világ politikai rendezésében. Politikai tudatosodás.

15. *Történelem.* Nem annyira ismeretközlés, mint inkább tájékozódás, hogy amint a térben tud tájékozódni, tudjon az időben is, s megértse a múltból a jelent s a jövő útját. (Ma ha egy parasztnak azt mondják, 1526, alig más, mint ha azt mondják, 1241 vagy 1711 – merő absztrakció, minden konkrét, látható tartalom nélkül.) A parasztnemzetségek története.

16. *A szomszéd népek.*

17. *Magyar nyelv.* A mai nemzedék már falun is a pesti újságnyelvet beszéli, tehát azt, amely szavaiban részben magyar, szerkezetében merőben német. Tudatosítani a magyar nyelv sajátosságait (különösen a némettel összehasonlítva), gyűjteni és megbecsültetni az öregek száján még élő tájnyelvet (amit a fiatalság már csúfol), s megmenteni az elvesző szókincset. (Kocsi, szán, szerszámok részeinek, az állatok testrészeinek, színeinek neve stb. rohamosan elvesz, s ma már sok falusi is, mint a városi, csak „izé”-vel vagy mutogatással tudja megmondani azt, amire azelőtt jó szava volt a népnek; az elmúlt évtizedekben pesti újságok gyakran szajkózták, hogy a falusinak csak 600 szava van, holott – mint a pásztorsági, nyelvjárási stb. gyűjtemények mutatják – minden tárgyra, részre, színre,

árnyalatra szava lévén inkább igen nagy a szókincse, s épp ellenkezőleg, az átlag városi az, akinek 600 szó elég, vagy annyi se kell; de ha a paraszti nyelv így romlik és szegényedik tovább, odajut végképp az átlag városihoz – s akkor miből merít, miből újul meg az irodalmi? A falu nyelvének kérdése egész kultúránk nagy kérdése.)

18. *Magyar irodalom.* Főként nagyjaink olvastatása, látni, megérteni tanítás. Ma a paraszt hall nagy neveket, de nem többek neki üres hangzatnál. Rá kell eszméltetni a vers, a próza, az elbeszélés ízére. (Ahol ez megtörtént, ott falusi ifjából nagy olvasók kerekedtek, s Petőfin például nagyon kaptak.) Megismertetni a mai népi írókat-költőket, akik éppen érte, a parasztságért küszködnek, s hozzá is szólnak. Mindez egybekötve írásbeli, fogalmazási gyakorlatokkal, a világos, egyszerű kifejezésre és stílusra neveléssel.

19. *Ének, zene.*

20. *Vallástan.* A hazai hagyományok s a mai állapot ismertetésével.

21. *Erkölcstan.* A hittantól külön is, mert ha annak nem, ennek kötelezőnek kell lennie mindenkire, s különösen az egymásrautaltságot, az emberi, nemzeti, egyéni felelősséget kell megértetni és felkelteni. Nem absztrakte, hanem hazai példákkal. Beszélgetés formájában.

22. *Gyermeknevelés.* A jövőért való felelősség, az apa és anya kötelessége gyermeke iránt, és felelőssége. (Ma – a lélektelen munkamegosztás társadalmában – sok falusi szülő azt tartja, arra való az iskola meg a tanító, hogy gyereket nevelje, s ha rossz, megverje, elég, ha ő minden szükségessel – lehetőleg minél fényűzőbben – ellátja. Pár év előtt egyházi intézmények teszteket gyűjtöttek az ifjúságról, az eredmény szörnyű volt, nem is lehetett közölni. Ezért – bármilyen furcsán hangzik – gyermeket nevelni akaró és tudó apák-anyák nevelésére van szükség, s ez a kérdés olyan fontos, ha nem fontosabb, mint akármelyik gazdasági.)

[EMLÉKBESZÉD ELEK ARTÚRRÓL]

[Előadásvázlat]

Nehéz feladat nekem. Nagyon is érdekelt fél vagyok. Életében, halálában. Pedig már három éve. De az idő nem változtat. Azt szokták mondani: az idő behegeszti. Ámítás. A lélek nem olyan, mint a test. Elcsendesedik, csillapodik, de hirtelen teljes fájdalommal felfakad egy intenzívebb odagondolásra vagy valamilyen alkalomtól. Amilyen ez a mostani. Ha Elek Artúrról az íróról, a kritikusról kellene szólnom, más volna – de az emberről, azaz a barátról! (a kettő benne egy). Ha az emóció elhatalmasodik rajtam – szeretném elkerülni – elnézést kérek.

Pedig Elek Artúrról könnyű szólni olyanok előtt, akik ismerték. Olyan könnyű, hogy elég a nevét kimondani. Megjelenik. *S mindenkinek azonosan. Consensus amicorum.*¹

Nehéz olyanoknak szólni róla, akik nem ismerték.

Akik mindenkihez mások, mint Ady – sokszor komédiázott. Vagy a tehetség többretegűsége és a kedély váltakozása, mint Babits. Valami közös mellett mindenkinek más képe van róluk, néha talán ellentétes is. Nem akarom Elek Artúrt ilyen méretű alkotókhoz hasonlítani – csak a típust idézem, kontrasztként, hogy jobban megmutatkozzék az ő emberi minőségének sajátossága. Az, ami oly könnyen s oly nehezen megidézhető.

Aki tízféle bort ismer, a tizenegyediket el lehet vele képzelgetni. A vizet nem azzal, aki még nem ivott. Oly egyszerű, hogy elmondhatatlan. Viszont aki ivott, nem az elmondani-tudás a próbája annak, hogy tudja, milyen. Egész lényével tudja.

Valami ilyenféle egyszerűség, egyöntetűség, azonosság, évjáratonként, időjárás szerint nem-változékonyság, magához és barátaihoz való hűség volt benne. Tehát nem negatívum, hanem pozitívum. Nem íz nélküliség, zamat nélküliség – a víznek is van íze, de különben vannak más fontosabb, mert pótolhatatlan tulajdonságai. Életszükségletünk, egyik éltetőnk. Ilyenül semmi se helyettesítheti.

Bort iszunk kíváncsán, ízéért, élvezetképp, narkotikumként, bűfelejtetőnek, orvosául. Víz, mert az élő szervezet szomjúsággal kívánja, s mert, ha eltikkadtunk, felüdít. S van olyan szomjúság, amit csak egy pohár víz olt. Amikor minden más italt eltolunk.

Ilyen pohár víz volt ő nekünk, így ittuk; így éltettük, üdítettük magunkat vele, tudva, hogy őt mindig azonosul megtaláljuk, amikor éppen órá van szükségünk, vagy erre a tiszta, egyszerű, üdítő italra szomjazunk meg – talán éppen valami borcsömör után, mint a korhelyek. Ő nem mámorosított meg, nem ragadt el, nem exaltált – megnyugtató, csillapított, megbékéltetett, felüdített.

De vigyázzunk, ebben lehet percepció gyarlósága, felületesség.

Ha Cézanne fest egy pohár vizet – vizebb víz minden valaha látottnál, mégis mindnél mélyebb, sűrűbb, súlyosabb. Minden ismerős, megszokott anyagnál súlyosabb – olyanféle, mint azok az anyagok vagy elemek, amikről a modern fizika beszél, s mikből egy gyufásdoboznyi mázsányi súlyú.

Ilyen mély, sűrű és súlyos anyagú pohár víz volt ő is.

De hát akkor az a mindenkihez mindig egyforma derűs, enyelgő, könnyen lendülő szívesség és jóindulat, az a közvetlen, átlátszó egyszerűség és nyíltság, az a megnyugtató, üdítő sugárzás – álarc?

Nem az. Mert az egész egy matéria. A külső a belsőnek természetes, anyagszerű következménye, csak az intenzitása foka, a sűrűsége más. A kint és a bent ugyanaz. Csak kint szívességgé, szolgálatkészséggé, barátsággá könnyebbédve, ami bent maga az élete értelme, az a nem józan okosságból vagy erkölcsi megfontolásból választott, hanem eleve elrendelésszerűen, az itt állok, másként nem

tehetek <másíthatatlanságával> kemény, mint a halál-szerűségével, mégis önként is javallva és vállalva lényévé és sorsává sűrűsödött jósága, becsületessége, hűsége és szeretete – hogy csak ezek az elnyűtt szavaink vannak rá! – az a tragikusan hajlíthatatlan egyetlen lehetőség, mely mindig megrendített, ahányszor megéreztem, eltöltött szorongással, mikor veszélynek híre se volt, s amely, csodálatosképpen, mégis megnyugtató, valami egészen egyetlen módon. Az igazán lényegesnek, az egyetlen szükséges dolognak jelenlétét éreztem ilyenkor, azt, ami legyen, s aztán történjen akármi. Elég volt vele együtt lenni, együtt ülni – rádiumszerűen sugárzott belőle. Vannak emberek, akiknek pusztá léte és jelenléte erkölcsi erő-telep és cselekvés.

Ezen a mindig azonosan megtalálható bázison igazolódott a bibliai: a szeretet sose fogy el, és mindent elfedez. Sokat tapasztalt, és amúgy is éles szemű, bíráló hajlamú volt, nem mulasztotta el az ember kipellengérező szaván fogásának alkalmát, de ez a szeretetén mit se változtatott, mint egy levelében írja, mindenestől szeretett. Több is volt ez már a barátságnál, szerelem volt, mint maga írja, azt helyettesítette benne; az volt, ennek az érzésnek – minden egyéb vonatkozása nélkül is – azonos hevületével és mélységével. Maga a Nyugat is ilyen szerelme volt, s akikkel együtt szülte, táplálta és nevelte: Osvát, Ady, Babits, Móricz, Schöppflin, Gellért – külön, hosszan kellene szólnom arról, hogy beszélt róluk, nem pátosszal, nem emfázissal, de úgy, hogy akinek van érzéke az ilyesmihez, az alig valamelyest meglebbent és bensőségebbé melegedett hangsúlyban – ő maga volt a megtestesült litotés² – megérezte a legnemesebb szenvedély tüzét. Mert az volt: *szenvedély*. Akármilyen különösen hangzik róla. Főképp, ha gondban volt miattuk.

Lyka, Petrovics, Réti.³

Milyen volt, mikor Hóman menesztette Petrovicsot. Hogy beszélt róla.⁴ Ilyennek sose láttam.

Hogy kezdődött és nőtt meg a mi barátságunk. *Jellemző*. Előtte miért nem – s aztán miért igen. 1919 Pogány Kálmán. *Ettől kezdve*.

Két ellentétes ember. Sokat ingereltem kíméletlenségéért. Pöre a Képzőművészeti Társulattal.⁵ De voltak végső egyezéseink.

Szerettem benne a mindennek örülni tudást, mindent szeretni tudást. Várkony: erdő, fák, madarak. Szekszárdi út. *Becsültem* benne a szolgálat lelkét. És *tiszteltem* benne az anima naturaliter christianát.⁶

Ilyen lelkülettel nálunk nehéz élni. Ezért tipikus magyar sors, beleszorítva abba, amire legkevésbé való: az újságírásba. Persze, ha nem neki való volt is, becsülettel, lelkiismeretesen helytállt benne, becsületet szerezve, erkölcsi és szellemi rangot adva ennek a mesterségnek. De ugyanakkor félig-meddig kiszorítva igazi hivatásából, végig felemás éltre kárhoztatva, megosztott idővel és energiával. Hogy ezt 40 esztendeig, vagy még tovább tudta csinálni, élete végéig – csak aki valaha belekóstolt ebbe a mesterségbe másutt lakó lélekkel, tudja méltányolni. *A nagy és örök dolgok szeretete tette képessé rá, s az, hogy életét végig-*

kísérte azok barátsága, akiket becsült és szeretett – de akiből az idő múlásával mindig vesztett. Ez a folytonos veszteség volt életének nagy és egyre növekvő fájdalma.

Végül jött a végső megalázás, amit már semmi se viseltethetett el vele. Emberségében meggyalázva.

[ELŐADÁS RÓMÁRÓL]

[Vázlat]

A város

A mai Róma; világváros – azelőtt, s ma; óriási terjedelem: minden irányban; tervtelenül, esztelenül; csúnya épületek – de jók is. Cité Universitaire:¹ fasizmus idején; rideg, a környéke is, nem olyan, mint a Vár lenne!

A régi Róma. Háborús pusztítás semmi; fasiszta pusztítás rengeteg. San Pietro; Campidoglio; Piazza Montanara (népi élet); San Marcello. Augusteo: Augustus és családja sírja; középkorban Colonna család vára, végül koncertterem (népszerű hangversenyek, remek akusztika, Toscanini, Bach, Mozart, Debussy!); ma döglött múzeumi tárgy, amilyen van ezrével. Organikusan nőtt: a bőrében, falak közt, szűk utcák, ezt mindenki észreveszi, de a szépségüket. Piazza Navona, Domitianus stadiuma vagy circusa, ezért circo agonale; San Giacomo degli Spagnuoli 1450; Santa Agnese (Rainaldi és Borromini); Palazzo Pamphili (szintén Rainaldi); három fontana, hatalmas szökőkutak, egy új, kettő barokk (Bernini); a középső tetején obeliszk, eredetileg Domitianus tiszteletére Maxentius circusában.

Organikusan: a házak soha készen, tetejükre, oldalukra mindig épülhet – rajta nőhet – valami (így nőtt az egész Róma); tetőn terasz, földszintes ház – azon még egy: mint hegytetőn. Egyéb teraszok, balkonok – mindenütt zöld, növény, virág, mint sziklákon, hegyeken.

Görbe utcák. Szépségük – ez is magától lett. L. B. Alberti. Borbíró Virgil: 133 l. a szűk utcák borzalmairól. Borbíró a modern görbe utcákról, 132.² Nemcsak a görbeség, tehát horizontálisan, hanem fölfelé, vertikálisan, nincs két egyforma tető! (Kilátás a Pincióról: a tetőkön is város, élet.) – Mai építészet. Granasztói (kiváló városépítési szakember) – jobban érzi, méltányolja, sőt rajong értük. 47. l. Amerikai romantika! 49. l. Ez nem annyira nosztalgia a természet iránt, mint menekülés a nagyváros poklából. 50. l.³

Mai építészet dinamikus a statikus helyett; tér a test helyett. Inkább gyakorlati célból, általában célszerűségből születik meg, mint valamilyen szellemiségből, művészi igényből; eredete inkább minden ilyennek elvetése. Kezdet – a vég után. Új cölöpépítmény. Ami esztétikum benne, melléktermék. Ez nem elítélés.

A nép

1) Vitalitás. Fantasztikus pezsgés, tempó, a forgalom veszélyes, s az egyénekben is, szüntelen robbanás. Campo di Fiore: hús, hal, gyümölcs, zöltség, kenyér, sajt, kakaó – virág is. Ordítás. Róma a legvidékebb város. Abbruzzóiak: éjfél után, canzonék (improvizálva, Giulio); duda, tamburello, amici, santuario.⁴ Verekedés: egyik nap férfiak, másik nap nők, utcán, kisfiú mint antik kórus. Carabinierik.⁵ Ordítás: gyönyörű; Mozart-szonáta (írtam annak, aki tudja, Mozart nekem teteje mindennek; meg is botránkoztak rajta). Az ordítás: qua művészet. De Quincey: Murder as one of the fine arts.⁶ Ez az ordítás nem hagyományból – szívből. Spontán: Man merkt die Absicht und wird verstummt.⁷ (Goethe) Rengeteg osteria, pizzeria, bor; dolgoznak – de élnek is. Ott még tudnak élni. Gyerekek (ez a humanizmus rovatba is) duplán: 1) mennyiségük, 2) minőségük. (Borbírónak ellentmondva: egészségesek.) Iskolából hazamenet: morza, labda, futball. Piazza Navona. Venezia: San Marco, San Giovanni e Paolo.

2) Humanitás. Tram, autóbusz zsúfolva – soha egy rossz szó. Nem ellenségként. Udvariasak, jóindulatúak, emberségesek. Tramon, autóbuszon öregeknek, nőknek, hadi rokkantaknak rezervált helyek – de e nélkül is átadják. Éneklő gyerekek zsúfolt autóbuszon. Éneklő vak.

3) Demokratizmus. Vérükben van. Ez is organikusan nőtt. Nincs különbségtetés. Politikai viták. Firenzében: Duomo téren. Fórum élet. II. Vilmos Rómában a trattoriában. Utána a trattore: „Nagyon örülök. Én meg Pancrazio trattore vagyok. Aztán jöjjön el máskor is. Mi mindenkit szívesen látunk, császárokat is, szóval mindenkit, aki rendes, tisztességes ember.”

[EGY NAGY LEHETŐSÉG BUDAPEST ÉS AZ ORSZÁG ÚJJÁÉPÍTÉSÉBEN]

[Fogalmazványtöredékek]

<A régi városok szervesen keletkeztek és fejlődtek. Úgy, mint a fa a neki való talajon s a neki való melegtől és nedvességtől kikel az ő magjából, s lesz belőle nem gomba, nem páfrány, hanem fa, s az ő saját életének belső törvénye s a külső körülmények serkentő-gátló hatása szerint, célszerű szerkezetének és tagjainak kifejlesztésével megvalósítja a benne levő célt, azt, hogy az legyen, ami, éljen>

<A régi városok szervesen keletkeztek és fejlődtek. Úgy, mint a fa a neki való talajon s a neki való melegtől és nedvességtől kikel az ő magjából, s lesz belőle nem gomba, nem páfrány, hanem fa, a fának a szükségletével, igényével, növekedni, terjeszkedni törekvésével; {első megmozdulásától kezdve célszerű}; {már itt benne van az ő saját célszerűsége – így a városban is – *szükségből*}; <és

szervesen, célszerű> szervek és tagok kifejlesztésével <szervesen és> célszerűen megfelel törekvésének; {ha az akar lenni, ami lehet, kénytelen kifejleszteni őket}; saját életének belső törvénye s a külső körülmények serkentő-gátló hatása szerint megvalósítja a benne levő célt, azt, hogy az legyen, ami, éljen, növekedjen, védekezzen, terjeszkedjen>

ha az akar lenni, amivé *lehet*, ki *kell* fejlesztenie őket; {ez a szükségszerűség az ő sajátos szabadsága}

ha az ember azzá akar lenni, amivé csak a város közösségében lehet, meg kell valósítania azokat a szükségleteket

<A régi városok keletkezése és fejlődése olyan szerves, mint a fáé, a virágok társadalmáé, vagy <az „államot” alkotó> a kollektív társadalmú állatok „államáé”.>

Az építés – egyes épületé vagy egész városé – {gyakorlati} szükségletből ered és <szükségletet> illet elégít ki. Az épület, az utca, a tér, a város nem olyan, pontosan megmondva, nem mindig olyan, és sohasem *csak* olyan, mint a kép, a szobor, a vers vagy a fuga, hanem olyan, mint <az étel,> a ruha, a szerszám, a bútor, a fegyver, a gép, s általában minden gyakorlati célú tárgy. Az épületet, a várost azért építik, hogy használják, lakjanak, éljenek, dolgozzanak, védekezzenek benne, s amelyik nem felel meg céljainak, rossz, mint a viselhetetlen ruha, <ehetetlen étel,> az ülhetetlen szék, a <mozdulhatatlan> mehetetlen autó és a többi hasonló. A lenni jogosult épületet, amilyennek egyáltalán értelme van, hogy legyen, nem lehet elválasztani az olyan életszükséglettől, amit csak az épület elégíthet ki; <ugyanilyen a város raison d’être-je> ugyanúgy a várost se a csak vele kielégíthető életszükséglettől. (Ennek nem mondanak ellene a főleg parkokban elhelyezett, csak-dekoratív épületek, gloriettek és hasonlóak, amiknek merőben más a hivatásuk és céljuk.) Az életszükséglet s vele a város, mely kielégíti, és a kielégítés módja, ösztönössége, tudatossága, tervszerűsége, változik; {minden változik}; maga a célszerűség föltétele változatlan.

{átnő művészetbe;}

Régi városok

<A régi városok szervesen keletkeztek és fejlődtek. Úgy, mint a fa, csírájukból kikelve, testesedve, <terjedve> centrumukból elágazva; vagy mint valamilyen növénytársadalom, tovaterjedve, <tágulva, sűrűsödve> tágulva, el a határokig, a falakig, ott megtorpanva, visszafelé torlódva, sűrűsödve, fölfelé is növekedve, <mint> a napot, levegőt kereső <fák az> erdőként; vagy még inkább úgy, mint valamilyen államot alkotó, magának otthont, kollektív telepet építő állati társadalom.>

<A régi városok szervesen keletkeztek és fejlődtek. {sajátosan emberi és emberi-társadalmi [...]ből} Úgy, mint a kedvező talajának határáig <terjeszkedő>

vagy külső körülmény határt szabó gátjáig terjeszkedő, belső és külső törvény szerint növekedő és megállapodó valamilyen növény-társadalom;>

<valahol valamiből kisarjadtak, úgy, mint a fa a neki való talajon s a neki való melegtől és nedvességtől kikel az ő magjából, s aztán az ő saját létének belső törvénye és a külső körülmények serkentő-gátló hatása szerint növekszik, testesedik, lombosodik, elágazik, meg is csökik, csappan, szorul, zsugorodik – a város is ilyenféleképp sarjad ki>

{virág-társad.: csoport
állati társad.: raj}

a kollektív rendszerű állati társadalmak „állama”; {régibb, ősbibb, mint a város}

ösztönszerű és tudatos: ősi, hagyományozott tudású

Az építő és építtető közössége. Eleinte: azonosság.

Szováta; erdélyi falvak. Házat *mindenki* tud építeni. Minták. Egyénileg és kalákában.

Odysseus

<A régi városok szervesen keletkeztek és fejlődtek, a sajátosan emberi lét ősi matériájából és a sajátosan <emberi> társadalmi-történeti <lét> {evolválás}¹ szükségleteiből, irányzataiból, önnön belső törvényeiből, s az őket kívülről érő serkentő-gátló hatásokból.>

<A régi városok szervesen keletkeztek és fejlődtek. Úgy mint a fa a neki való talajon s a neki való melegtől és nedvességtől kikel az ő magjából, s lesz belőle nem gomba, nem páfrány, hanem fa, s aztán az ő saját életének belső törvénye s a külső körülmények serkentő-gátló hatása szerint testesedik, elágazik, lombosodik, de meg is csökik, tekeredik-csavarodik-zsugorodik – a szerves alkatú város is ekképpen sarjad az emberi lét ősi matériájából, mely régibb a városnál, és eldönti, hogy a fakadó hajtás emberi, nem növényi vagy állati; ekképpen növekszik is önnön belső törvényéből, a sajátosan emberi-történeti lét szükségleteiből, irányzataiból, az őt kívülről érő nőtető-korlátozó hatásokból. Vagy úgy mint>

város: *ha* megvannak a belső és külső feltételek, gazdasági, környék, stratégiai, vonz. Hinterland² etc. s a kor kedvez etc., *akkor* város lesz belőle; ez az ő szabadsága, hogy a szükségleteket ilyen módon elégítheti ki, és ilyen módon produkálhat újakat;

<A mag emberi mag, mindennel, amit a fogalom implikál, növekedése is ilyen>

<Mint valami földön – síkon, hegyen, völgyön, vízen (Velence) – elterülő növény, mely kikel az ő magjából, s aztán>

gazdasági, népesedési, társadalmi, hadászati történet – a városban

<a történeti-emberi: a különbség a vegetatívól és állatitól>

<Egyrészt a gazdasági és társadalmi viszonyok változása új szükségleteket teremt, másrészt a szükségletek változtatásai visszahatnak a gazdasági és társadalmi viszonyokra, a kielégített szükségletek is új szükségleteket teremtenek – szünetlen folynak, hol lassan, szinte észrevétlenül, hol hirtelen>

<A régi városok szervesen keletkeztek és fejlődtek, mint a fa, csírájukból kikelve, centrumukból elágazva, indák, vastag és vékony ágak – köztük a terek; vagy mint valamilyen növény-társadalom, sűrűsödve, s aztán fölfelé, mint a napot-levegőt kereső fák az erdőn (Róma – tetőkön kertek, fák). Falakig. Bőrben. Belső és külső törvény

A csíra: életszükséglet, mint táplálkozás, ruházkodás, gazdálkodás; praktikum; nincs még egy műfaj, amelyik ennyire; használati tárgy>

védekezés, hadi cél, várszerű otthon {szűk helyiségekkel}; majd enyhül: főúri palota (renaissance), cselédségnek is; barokk bőség; empire előkelőség és polgáriasság; háború és béke; részesség, {otthon, védekezés, biztonság, hatalom}

{A középkori paloták – bent a városban, nemcsak kint a várak – direkt hadi célra épültek.}

a kor gazdasági létéből, anyagi erőiből, társadalmi rendszeréből, tagozódásból, szükségletek kielégítésére; mindez anyagba kötve, városba testesülve; mindebből szervesen nőve;

a tervszerűség itt célszerűség; ösztön és tudatosság, tervezés

az önkényuralom nem épít önkényesen; jaj volna neki;

életszükséglet = életigény = életforma (gazdasági alapja szerint) – reprezentáció

család = cseléd

szükségszerű, célszerű, észszerű; hogy a cél maga észszerű-e, nem ide tartozó kérdés; a kielégítése célszerű és észszerű; funkcionális észszerűség;

emberi: sokrétű és történeti (változó) szükséglet; észszerűen teljesítve; szükséglet és célszerűség változása

A „[...]” szónak túl gyakori használat folytán a magyarban elhalványult az eredeti jelentése, de ez az, amit a régi városokban – épületekben, [...] terekben [...] – megtestesülve látni. A gazdasági, társadalmi, hadászati

A tervezettség: mennyiségből minőség

<A városok mindig szükségletek kielégítéséből – csak bennük megvalósítható kielégítéséből – születtek és születnek. Mint az épületek – akár egyszerű, akár fő- és melléképületekből megszervezett

Mint az épület – az akármilyen célú épület – a város is szükségletből.

a régiek szervesen, ösztönből

az épület olyan szükségletből, amit csak az épület, a város olyanból, amit csak a város tud kielégíteni;>

de aztán, mint az épület, a város is új szükségleteket teremt; a régi törvény: minden kielégített szükségletből új;

<ezt régen szervesen, ösztönszerűleg>

nagyváros; szervesség helyett szervezettség; terv; új szükségletek, új célszerűség; közlekedés, távolság; egész ország ügyei; lakhatás, hivatalok, üzemek, üzletek, gyárak; racionalizálás; kisebb méretű városokban mindez még nem volt fontos; higiéné, nap, levegő – mikor más védelemre kell berendezkedni; a nagyvárosi létből eredő veszedelmek;

{*Budapest* – mikor már nincs szervesség, s még nincs szervezettség}

Szervezés, tervszerűség, művészet

fontos tény, amiről nem szoktak beszélni: építészet megszűnése; ugyanakkor szűnik meg a célszerűség, amikor a művészet és az építőművészet, amikor a szerves városépítés; itt egy nagyon érdekes probléma, teljesen feltáratlan;

a város – spekuláció – áru – területe lett; Verdinglichung

próbálkozások városi „*szépességgel*”; Andrassy út;

Budapesthez nem szükséges marxizmus; áru jelleg megértéséhez igen;

Hiába volt minden kísérletezés a művészet felől való felélesztésére. Olyan alaposan meghalt, hogy sehogy se sikerült lelket verni bele.

Célszerűség és művészet bonthatatlan egységének a történet olyan bizonyítékát adta, amihez foghatót semmilyen elmélet se adhat. Az egyiknek megszüntével megszűnt a másik is.

Hogy mennyire nem lehet művészi építészet célszerűség nélkül (ami persze fordítva nem áll), eklatánsul igazolja a história

Nagy téma – itt, más, gyakorlati célú írásban csak megmutatva.

célszerűség: másik korból nézve a cél lehet nem észszerű, de teljesítése saját korának lehetőségei közt célszerű; funkcionális célszerűség;

városépítés tudatossága régen is: művészet

építészet tartalma – nem egyetlen, de lényeges, mellőzhetetlen tartalma – a gyakorlati célja, rendeltetése, a célszerűsége

<Ez a részesség (háború, elnyomás, kizsákmányolás, felfuvalkodottság, felülkerekedni akarás> – természetesen nemcsak ez, hanem mérséklet, áhítat, monumentalitás, szentség, szoliditás, derekasság, előkelőség, nemesség) {később}<megvan más városokban is, megvolt a régi Budában is. Mégis van valami mély és lényeges különbség.>

Régi városok

A régi városok szervesen keletkeztek és fejlődtek. Úgy, mint a földön – síkon, hegyen, völgyön – elterülő növény a neki való talajon s a neki való nedvességtől kikel az ő magjából, s azután életének belső törvénye s a külső körülmények serkentő-gátló hatása szerint növekszik, elindázik, ahol teheti, megkapaszkodik, megsűrűsödik, meglombosodik, de meg is csökik, tekeredik-csavarodik-zsugo-

rodik, fokról fokra, araszról araszra, egyik ízét a másikból sarjasztva, életszükségletét, növekedni, terjeszkedni kívánását közvetlen folytonosságban kielégítve. Így lettek a városok talajuk, helyük, fekvésük nagy változatosságában (vízen is: Velence), ha volt mag, amiből kikeljenek, belső életerejük, ami növecsze, környezetük, ami táplálja, szaporítsa őket; így sarjasztottak ágakat, indákat, szerte tapogatózva, szükségleteiket fokról fokra növelve és kielégítve, ahol kellett, maguk köré falat kanyarítva. Az ilyen növényhez hasonlítnak inkább, mint a tagolatlan növénytársadalomhoz, vagy a tagolt, de tagoltságukban örökre változatlan, {kollektív rendszerű} állati társadalmakhoz, amiknek „államához” az emberi társadalmat régóta szeretik hasonlítani. Kétségtelenül minden kollektívumban van valami közös, éppen az, ami valamennyit kollektívummá teszi, a közös létfenntartás, szaporodás, védekezés; de az emberi valamennyi másiktól lényegesen különbözik is. A különbség nemcsak szükségletének többfélesége, többértékesége, ez csak mennyiségi különbség volna, s szaporítható, változatható anélkül, hogy a közös körön kategoriálisan tágítana. A lényeges különbség az, hogy az emberi kollektívum szükségletei változnak, s még az azonosak kielégítési módja, formája, körülkerítése, befoglalása is változik – az, hogy történeti <jellegű> jelenségek. Egyrészt a gazdasági-társadalmi viszonyok változása új szükségleteket teremt, másrészt a szükségletek változtatón visszahatnak rájuk, de a kielégített szükségletek is új szükségleteket teremtenek, amik szintén visszahatnak, és szintén új szükségleteket teremtenek – a hatás és visszahatás szünetlen <körforgásában> folyamatában, hol lassan, szinte észrevétlenül, hol hirtelen fordulattal.

Szellemi célszerűség

a város egészében és minden részében, minden épületében komplex valami; a legmaterialisabb, praktikusabb s egyúttal – méret, arány, harmónia, szépség stb. – a legszubtilisebb, legszellemibb

szellemi célszerűség; úgy nő ki belőle, mint szükségletből, gyakorlati célszerűségből; tér, tömeg, méret, arány, forma, harmónia; ember otthona; maga világának megteremtése, maga képére és hasonlatosságára;

minden használati tárgyon (pl. gótika, renaissance), bútorok, evőeszközök, szerszámok, ruha

éppen ez az ember; megteremti a maga világát;

szervesen: a kor szelleméből (előbb a szükségletből) és élő tört. folyamatból, hagyomány; román, gótika, renaissance, barokk, rokokó, empire; ez mindig van; csak, mint majd rátérünk, a XIX. században szakad meg;

művészet; nem választható el a szükséglettől, vele egy, mégis külön érték, ami már teljesen se a célszerűségből, se semmilyen más kategóriából nem dedukálható, amit a gazdasági-társadalmi valóság – itt különösen látható – sokképpen meghatároz, de amiben feloldhatatlan, sui generis³ érték jelenik meg.

{a régi városok eredeti, nagy művészi alkotások}

Engels; Aki a művészetet merőben társadalmi dokumentumnak tekinti, az lepelként leveszi a mögötte levő társadalmi valóság ... meglátása céljáért; aki *csak* művészi tárgyat lát, önmagában tekinti; a művészet nemcsak lepel: megállít magánál, mert nagy és semmivel se helyettesíthető érték; aki konkrét teljességében együtt látja az emberi-társadalmi és művészi valóságot, nem is együtt, hanem az elsőt a másodikban átlényegülve.

{az ügy érdekében, a figyelem megosztásának elkerülése végett, érijük be itt most Engels formulájával, mely elég tág ahhoz, hogy mindenki megegyezhessen benne.}

A művészet éppúgy életszükséglet, csak más minőségű, mint a többi (védekezés etc.), ami az épületeket és városokat megépítette. Ezt nehéz a mai embernek megértenie. Ma lakásokat műtárgyakkal „díszítenek”, „művészileg” építenek, művészettel „foglalkoznak” stb. – *akkor* ez olyan életmegnyilvánulás, mint a többi, {szellemi célszerűség} s nem lehet más, mint amilyen éppen. Ez a szabadság. Építtető és építő ugyanazt a nyelvet beszéli.

csak az analízis választja szét – mesterségesen – a célszerűt és művészt; a tárgyban a kettő: egy

{a régi városok eredeti, nagy művészi alkotások}

nem dísz, rárakott sallang etc.; maga az épület, egészében, s maga a város; másik tevékenység; másik ösztön; nem vak; teremető;

napi számítással, kísérletezéssel, építési esztétika; L. B. Alberti görbe utcákról;

s nem is mindig művészet, csak építés, de ugyanabból a szellemből, mint a művészi; szerkezet; tér; tömeg; néha csak egy forma, egy ív stb. jelzi kívülről; belülről a kint is megnyilvánuló szerkezet; ami megadja a jellegét, s a többiben tovább rezeg;

építtető és építő szellemi közössége; mind a kettő tudja, mit akar és hogyan; középkorban: nép; később egy osztály; egyének;

Budapest leírás

{Budapest akkor épült, amikor az építészet megszűnt, új még nem kezdődött}

a fonal megszakadt; a noch nie dagewesen⁴ eset, hogy egy egész művészeti ág megszűnik; s ugyanakkor a célszerűség is; döntő körülmény: mennyire egy a kettő; rosszul és csúnyán építettek, mert építeni mégis muszáj volt

Budapest akkor épült, mikor *már* nem volt építészet, s *még* nem volt; mikor *már* nem volt ösztönszerű-tervszerű városépítés, és *még* nem volt az új szükségletek és új ismeretek irányította tervszerű;

Az új építészet és városépítés új jelensége Budapesten még alig érezte hatását.

a tőke építette spekulációra, magánosok fitogtatásra, az állam tekintélyre, hatalomra, reprezentációra (ál-Strozzi etc. procc); hamis anyagokból, hamis for-

mákkal, logika, észszerűség eltiprásával, kényelmetlennek, alkalmatlannak, célszerűtlennek;

{ez méri, mivé nyomorodott az emberiség, hogy ilyen ősi – a célszerűség és a műfaj – meghalt benne;}

gyakorlati-ellenesség; észszerűtlenség; ami az épületekben, az a városépítészetben, elrendezésben: a kettő egy

reprezentáló, hivalkodó, bürokrácia; *korruptió*; előkelősködés, rongyrazás (parlament – világ legnagyobb parlamentje); kis ország, nagyhatalom tagja, azt hiszi, ő magában is nagyhatalom, fedezete az egész Osztrák–Magyar Monarchia; hamis erő és álnagyság; nacionalizmus, militarizmus; fölény, „kultúrfölény”;

{miértjét itt nem bolygatjuk, tényt regisztrálunk; mert a tény következményei érdekelnek itt; együtt: nagy szociológiai téma; csak marxista szociológia felelhet meg neki;}

a spekuláció s a nemzeti fennhéjázás; annak a gyakorlatiasság feláldozva; a látszatnak; cifra nyomorúság; kongó frázis; demagógia; dagály; mint a politikai; s aztán neobarokk

nem művészet, köze sincs hozzá – összelopkodott, majmolt formák
összehordott bazár

se organikusan, se terv szerint – összevissza; se szép, se célszerű; logikátlan; {kormos város, gyárak, malmok; por, külterület}

Enfin Malherbe⁵ ... – Klebelsberg; országosan intézményesítette, rendszerezte; ilyen még sohase volt; a majmolás szentesítése, a tehetetlenség kultusza

korszellem, hagyomány mindig van, csak a XIX. században szakadt meg; ott se korból, se hagyományból; a szükségletet pedig felrúgták; maradt: stílusok {nemzetközi} vására, külsőség, dísz, imponálás (monumentalitás helyett);

itt elvált célszerűség és művészet; művészeti csak díszként, külső takaróként, nem a célszerűségből nő ki, nincs is hozzá semmi köze, hacsak az nem, hogy megnyomorítja.

Budapest – marxizmus

tisztára gazdasági-társadalmi produktum; nem olyan, mint a művészet, irodalom, ami közvetve s mindig mond valamit, ami feloldhatatlan, s mint a régi építészet; ez nem művészet, köze sincs hozzá – összelopkodott, majmolt formák; társadalmi, mint a fasizmus, divat, napisajtó, politika;

ehhez nem kell marxistának lenni; ez tiszta marxista demonstrációs anyag; ezt nem lehet mással, mint marxizmussal átvilágítani, leleplezni; itt a nem marxista se tehet mást;

az egész: kapitalista vállalkozás – üzem; áru; embertelen; absztrakt; Verdinglichung;

az absztrakttá vált, tartalmatlan, üres nacionalizmus = imperializmus; a hazátlan, nemzettelen tőke, melynek haza csak a térbeli absztrakt helyzet, ahol profitálhat;

mert kik csinálták? volt-e valami közük a magyarsághoz? gseft⁶ [...] kultúrához, művészethez semmi közük; a kor! kulisszák; néhány évtized alatt világváros: hollywoodi tákolmány;

építettő és építő itt is megértették egymást – a negatívumban, ürességben, a közös, azonos züllöttségben, szellemi döglöttségben

épületekké, utcákká, várossá vált tőle; Überbau (első jelentésben is);⁷ embertelenülés; feloszlás, hulla-lé, vissza a vízbe; „lelkiség”, „szellemiség”, (szegény a terminológiánk, nem tudjuk megnevezni); ez már nem az ősbibb ösztön, s már nem a lelkiség; ez a bomlás; a missing link⁸ a majomhoz; a majmolás;

a város s az ország

megírni ennek a szociológiáját

itt nincs az, amiről [korábban szó volt]: mert nincs művészet, nincs lepel, legfeljebb cifra rongyok; megállít, mert felháborít, ez is *provokál*, mint a pusztítás logikátlansága; hogy juthatott ide az európai szellem!

más szellemi értékek vannak, de ez nincs – az a szellem, amiből építészet születhet, hiányzik; hogy mi az a szellem, ami régen produkálta, nem ide tartozik; itt elég annyi, hogy megszűnt; jele: az építészet megszűnése; és minden észszerűsége, logikáé az építésben.

ez a város is épp azt mutatja meg: a kapitalizmust, hogy milyen a kapitalizmus, milyen ez a világ; s ami paradoxnak látszott, a háborús részességet; *de minden egyéb érték nélkül*;

a régi: komplex produktum; szellem is, nagy, monumentális; ösztöneiben is hatalmas, élet, bőség, gazdagság; *ez*: üresség, silányság, sivárság, majom;

itt nem kell leleplezni, csak megnézni egy épületet, bemenni, körülnézni udvarában, lakásokban, vagy valamelyik ... teremben, már látni, hogy lakásra alkalmatlanul, spekulációra alkalmasan épült, eszetlen, célszerűtlen, de hasznos, értelmetlen, de reprezentáló; s a cifraság; eszetlenség, embertelenség; ehhez nem kell marxistának lenni; csak minőségérzés kell hozzá, különbségtéves értelem és butaság közt; hol lehet még annyi sötét butaságot látni, mint ami pl. az Eötvös Collegiumba bele van építve, s olyan embertelen „korszellemet”, mint belül, boldog igazg. lakás az igazg.-nak, szűk zegzug cellák hallgatóknak; de román; (Alpár)⁹

A törvénnyel és építési szabályrendelettel szentesített anarchia, kizsákmányolás, ízléstelenség, pöffeszkedés.

mindez meztelenül; Marx kora; a történet osztályharcként lelepleződésének kora; máskor az osztályharc tudata nem születhetett meg; élő szellem volt fölötte, filozófia, vallás, művészet;

a régít nem lehet csupán a gazdasági-társadalmi valóságból dedukálni; ezt igen; nincs semmi többlet; a szemérmetlen, ostoba hivalkodás, pöffeszkedés, fel-fuvalkodottság; hitványság, aljasság; kultúrfölény; tudatlanság;

régen: szervesség, tehát megkötöttség; itt: üres, absztrakt szabadság, nem tud mit csinálni magával; a régi: az objektiválódott, épületté, várossá, formává vált

szellem; mindig abban az egyetlen, akkor lehetséges formában; szabadsága, hogy éppen az lehet, ami; itt minden lehet; mivel nem köti semmi, válogathat az egész világtörténelem s az egész földgömb képeskönyvéből;

Észszerűtlenség, célszerűtlenség

pénzügyminisztérium „gótikus”; belügymin. honvédelmi; horvát; min. elnökség: Sándor-palota; levéltár „román” (1918); állami nyomda;

Királyi vár 1891–96-ban átépítve (a Mária Terézia korabeli) 860 termesre (Ybl és Hauszmann terve szerint) – nem volt elég az itt se lakó királynak; tönkretették az épületet és a várat;

hivatalokkal a hely kihasználatlan

hivatalok ott fenn: a régi úrhatnáság; tekintély; mennyire nem praktikus; nem törődés közönséggel;

Hogy valamikor a hegyre építettek várat, a várba királyi palotát, a palota köré és közelébe a fő hivatalokat, szükségszerű, célszerű, észszerű volt; hogy mikor a vár már nem volt vár, s király se lakott benne, odatették a miniszterelnökséget, s még néhány minisztériumot és hivatalt, nem volt se szükségszerű, se célszerű, se észszerű. A miniszterelnökség és a többi minisztérium éppúgy hivatal, mint a mértekhitelesítő vagy a sóhivatal, ott a helye, ahol a tevékenysége.

Háborús pusztítás

Így érte a háború, melyben részes.

Megmaradt benne meztelenül, ami háborút okoz; most már világméretben, világháborút; amelyben szabadjára jut mindaz az anarchia, ami az ilyen városokat szülte, s eszeveszetten tombol, amely esztelen a város.

háborús bűnös, szellemtelenül, mint Horthy és Szálasi (mint Berlin, II. Vilmos és Hitler), és mindaz, aki és ami velük volt;

parlament épülete háborús bűnös (1885–99), Tisza Kálmán; millennium; nemcsak, akik benne ültek; maga az épület; a pusztítás logikátlansága folytán a bomba megkímélte, legalábbis nem ölte meg;

logikátlanság a lebontásban; építésben; különösen a Várban; bárhol lehet logikátlanságról (a háborús pusztításban) beszélni, panaszkodni, itt nem

ehhez képest a Vár háborús pusztulása; másutt már alig hagytak valami pusztítani való értéket – itt még volt mit; már jóformán csak itt

Ennek a művetnek nincs egy olyan helye, ahol elkezdendő, nem gombo-lyag; egyszerre kellett elkezdeni többfelé, szükség szerint, ami meg is történt; néhol okosságból, néhol kényszerből, néhol még sehogy. De ha sorrendben nem, jelentőségében lehet a többenél fontosabb valamelyik. Van, hogy éppen amelyik a legtöbb gondot okozza ... (részletezni). Így egy csapásra kettő intézhető el: a gond, s a talpra állítás. És jelképes, jó értelemben, mint volt előbb rosszban. Ahol legjobban: fejtetőről talpára állítani. Ami fent, azt le, és viszont. Az egyetemnek a Várba, a hiv. városba helyezése.

ész behatolása; épületeken másítani nem lehet, felhasználásukon igen; a célszerűség: igazság

A célszerűség: a hely használása. Eddig értelmetlenül.

a gond: szerencsére a Vár egyetemnek célszerűen alakítható – ehhez eléggé elpusztult – csak a stílusörökség maradna;

Újjáépítés

El kellett mondani, hogy ne csak az anyagi feladatot és nehézséget lássuk, hanem a szellemi-erkölcsi is.

El kellett mondani az észszerűtlenséget, hogy megértessük az észszerűség szükségességét; feje tetejéről talpára állítani; célszerűségből;

újra emberi építészet és városépítés, tehát maga a város egészében és tagjaiban, a célszerűségből születhet újjá, mint ahogy építészet mindig belőle is született; egészséges dolog;

most újjáépíteni: észszerűen, logikával;

Budapestnek qua építésznek ilyen nagy az elméleti jelentősége a maga körára és visszafelé. Most lehet nagy elméleti és gyakorlati jelentősége az észszerűség, célszerűség útján.

többi lehetőségről itt most nem beszélünk, csak egyről;

Egyetem a Várban

nincs még egy ilyen a világon; a város közepén, mindenhez közel, mégis kívül mindent egyesíteni lehet; kollégiumok; könyvtár; itt lakva kihasználnák; tanári lakások; egy csapásra mindent megoldana

most az egyetem a Múzeum körúton – otthagya a műegyetem; a legrosszabb hely a világon; ilyen nincs több;

ilyen cité univ.¹⁰ sehol; Róma;

Várban megmenteni a művészi épületeket és felhasználni arra: egy csapásra kettő

gond, hogy nem tudnak vele mit csinálni

egyesíteni kollégiumokat, tud. intézeteket szétszórtság helyett; – racionalizálás; Tudományos Tanács;

Demokrácia feladata

A demokrácia fogalmából következik a művelődés szükségessége – vele áll vagy bukik; ez a logikája; ehhez se kell marxistának lenni; bármilyen demokrácia, nemcsak a népi; ez mindben közös, ha igazán demokrácia

nem ok nélkül kezdtem logikával: ezzel végzem; demokrácia logikája;

tudomány: hatalom; ifjúság: jövő; itt megmutatni; hajdan királyok alapítottak egyetemet, főurak dotálták; *ma alapítsa újra az egész nép*; ezzel teszi magáévá: az a mienk igazán, amit magunk csinálunk; demokrácia próbája; itt

megmutatni; ültesse trónra a tudományt a város s az ország közepén, tegye fel ezt a koronát;

kihátása az egész országra, nemcsak materiális – szellemi újjáépítés.

adakozzon rá az egész ország, belső kölcsön

nincs benne a 3 éves tervben – vegyék bele

ez a terv fantasztikus? nem, „fantázia van benne”; nem fantaszták, akiknek tetszett; realisták: Lukács;¹¹ építési és városépítési szakemberek; a mai ifjúság a fantaszta;

A csonka országban is Klebelsberg idején mennyi pénz telt mindenre!

mutassa meg a demokrácia, hogy nem akar semmiféle elnyomást, erőszakot, kizsákmányolást, semmit, ami háborút okozhat, hanem békét akar, ennek jeléül tegye a legfőbb, legdíszesebb, legmesszebbre látszó helyre a tudomány csarnokát.

Egyetem a Várban

Egyetem a Várban még nem új építészet; de új szellem, amiből új építészet, új város, új ország, új társadalom, új közélet lehet; célszerűség gondolata a város közepébe plántálva, mint hajdan a katedrálisok; intelem, figyelmeztetés, messze, mindenünnen láthatón; nem elmélet – valóság; vállalás, elkötelezés, bizalom a jövőben és megalapozása; kihátása az egész országra, nemcsak materiális – szellemi újjáépítés.

a célszerűségből megint olyan művészet – általában olyan kultúra nőjön ki, mely nem lehet más, mint amilyen, mert nem önkényből, üres, absztrakt szabadságból ered, hanem életszükségletből, határozott jellegű materiális és szellemi célszerűségből. Ez a szabadsága: hogy olyan legyen, amilyennek lennie kell, s amilyen csak ő lehet, senki és semmi más. Ehhez út az egyetem. Még nem művészet. De a célszerűség gondolata, melyből megszülethet. Új világ kell az új művészethez, új városhoz. Az új világot nem elég várni, csinálni kell. Az egyetem nem csinálja meg. Száz és ezer tett kell hozzá. Ez egy a sok közt. De fontos, mert irányt jelző. Világos állásfoglalás, kijelentés urbi et orbi.¹²

*Prytaneion*¹³

Koppenhága, Höföding;¹⁴ idős írók, tudósok, művészek otthona

a régi agg tábornokok helyett agg tudósok, művészek sétálnának a Bástyán, nem elszakadva az ifjúságtól, hanem végig vele, közte élve, tanítva, vitatkozva [...] nagyon szép?

Vége

Ha az elején azt mondtam, meghökkentő [...], itt meg kell ismételnem. {De ahogy} Ha ott a mondtak után már nem meghökkentő, kellő megfontolás után ez se az. Meglepő, újszerű. Csak meg kell szokni. Kipróbáltam, mielőtt nyilvánosságra vittem, sokan első hallásra se hökkentek meg, inkább kaptak rajta. Akik megértik, propagálják.

Királyi palotából, Louvre-ból lehetett múzeum. S mindenki természetesnek találja.

Miniszter! pártok! egyetemi tanárok! ifjúság! építészek! 3 éves terv csinálói!

*

A különbség olyan lényeges és radikális, mint értelmes és értelmetlen közt; az „értelmes”-t itt abban a legtagabb jelentésében értve, mely nemcsak a ráció produktumait és funkcióját foglalja magába, hanem minden ösztöni, lelki, kedélyi megnyilvánulást, indulatot, hajlamot, szenvedélyt, érzelmet stb., aminek mind értelme van, hogy legyen; értelme van az emberi létben, kultúrában, mert alkotó, teremtő erő, megújító, továbblendítő, rendező tényező, egyszóval értéktermő pozitívum; az értelmetlen pedig mindennek az ellentéte, de nem úgy, mint némely hajdani teológusok és etikusok gondolták, hogy a rossz csak a jónak hiánya, hanem az értelmetlen maga is pozitívum, csak hogy értékromboló, értékgátló pozitívum, úgy, mint ahogy az igazi erkölcsi rossz, a gonoszság, szintén az.

Az értelmes, a jó építés hiánya is nem azt jelenti, hogy nincs építés, hanem azt, hogy van, de értelmetlen, célszerűtlen, használatában ártalmas, megjelenési formájában bántó, támadó, ízlésrontó, kultúraromboló, lélekmérgező. Akkor is építenek, amikor nem tudnak, amikor építészeti, a szó pozitív értelmében nincsen; építenek, mert épületekre szükség van, s szükség lévén rájuk, spekulálni lehet velük; vagy mert az épületek, s általában a város ilyen célra kiszemelt részei, alkalmasak a reprezentálásra, a hatalom, a jólét, gazdagság, erkölcsösség, nemesség <kifejezésére és megjelenítésére – vagy> mímelésére, hazudására; alkalmasak az imponálásra, <alappal vagy> alaptalanul is.

S mivel a különbség lényeges és radikális, kiterjed az építés egészére, egyaránt vonatkozik gyakorlati tartalmára, használati céljára és megjelenésére, arányaira, tömegére, térformálására, esztétikai-művészi jelentésére – mindennek megbonthatatlan, egymást átható, egymásba át... tökéletes egységben. <Minde-
nестől értelmes vagy mindenestől értelmetlen;>

a rosszban: hogy célját – a profitot – elérhette volna értelmesebben és olcsóbban is, célszerűbb építkezéssel;

a célszerűség nagyon relatív korok szerint;

Ennek a különbségnek a megértéséhez röviden utalnunk kell az elvi különbségre, mert [...] a logikai következménye.

Piktúra, szobrászat, irodalom, zene.

Az építészetben [...]

hogy lehet valami nem művészi, de célszerű, tehát jó építés, ha nem is építészet a szó teljes értelmében

hogyan lehet valami célszerű, de nem művészi; viszont nem lehet művészi és értelmetlen, célszerűtlen

Ennek a különbségnek megvilágításához röviden utalnunk kell – más szövegben részletezhető; itt csak megemlíthető – elvi alapjára. A művészet ágaiban különbséget teszünk a hozzájuk tartozó és a hozzájuk nem tartozó között, bármennyire azonos anyagban vagy anyaggal készül az egyik és a másik. Nem nevezünk festészetnek mindent, ami festve, szobrászatnak mindent, ami mintázva, költészetnek mindent, ami versbe vagy prózába írva {van}, zenének mindazt, ami <eljátszásra vagy előadásra> hangszeren vagy énekben hangzik. Még akkor se, ha sokan ilyenül „élvezik”. A művészet értékterület, határát valamilyen érték szabja meg, ami művészileg értéktelen, rossz, az kívül esik rajta, akármennyire közös vele megjelenésének anyaga és akármekkora a fogyasztó közönsége. Nem nevezzük festészetnek a körúti képkereskedők képeit, de még a divatos vagy hivatalos giccsörökeket se. Nem nevezzük szobrászatnak a dízműúrusok gipszfiguráit, de még a tereken álló emlékszobrok nagy részét se; azt mondjuk ezekre: szobor, persze hogy szobor, hiszen <ott áll a talapzaton> bronzban vagy kőben áll a talapzatán, de nem szobrászat. És hasonlóan a többi ágazatban. Ami akkor világosodik meg igazán, ha arra gondolunk, hogy valamelyik kornak *csak ilyen* „festészete”, „szobrászata”, „költészete” vagy zenéje volna – azt mondanánk, hogy nincs neki. A művészettörténész vagy irodalomtörténész ezt azzal intézné el, azt mondaná: annak a kornak nem volt festészete stb. Ami helyette volt, annak neve sincs, csak negatívum tudjuk megnevezni, holott nem merő negatívum, hanem pozitív rossz, ártalmas, rontó. Az építészetben részint hasonlóan különböztetünk, részint nem, mert a különbségtevésnek még másik kritériuma is van. Nem nevezzük építészetnek a kisvárosi pallér értelmetlenül utánzott formákkal cicomázott házát, de a körúti vagy Andrássy úti habarcs-rusztikás, ál-Strozzi „bérpalotát” se. De építészetnek nevezzük az egyszerű falusi házat, a bérházat vagy gyárépületet, ha célszerű, jól tagolt, jól szerkesztett, őszinte, igaz, azaz nem akar másnak látszani, mint ami, belülről formálja a külsejét, céljához való anyagot használ, az anyaggal anyagszerűen bánik, vele jól gazdálkodik etc. etc. – csupa olyan kritérium, ami még nem művészi, de ami mégis építészetté minősít. Azért, mert ugyanezek a kritériumok minden igazi építészetben egyaránt jelen vannak; mert az ilyen épület, ha nem művészi is, épületnek nem rossz, hanem jó, tehát nem negatívum, hanem pozitívum, és pedig nem rossz, hanem jó pozitívum; és mert a művészi építészet is mindig a gyakorlatiból, a célszerűből születik meg, kettejük közt tehát nem az idegenség és ellenségesség, hanem a közös család és a törvényes leszármazás viszonya áll fenn. Az építészet a maga egészében, tehát a művészi és a nem művészi, olyan lényegesen és radikálisan különbözik a se-célszerű, se-művészi építéstől, hogy azt építészetnek nevezzük, a másikat nem.

*

Ebben a korban a körúti bérház építtetője először azt beszélte meg az építésszel, hány torony lesz a „palotán”, azután hogy legyen-e kariatid a kapuban vagy ne, s kikeresték az ablakok mintáját a mintalapokból. A könyvben azonmód másolható homlokzatokat lehetett találni, az építész dolga főleg az volt, hogy a homlokzat mögötti részt kívánság szerinti nagyságú és számú lakásokra ossza. Sokat hánytorgatták ennek az építésmódnak talmi anyagát; holott kulisszához kulisszaanyag való. Ebben a rendszerben legfeljebb az anyag különbözött, épített általában minden, akinek s aminek építenie adatott, egyház, állam, megye, város, község, bank, főnemes, középosztály, nagypolgár, kispolgár stb., így építettek egész utcákat, utakat, körutakat, városnegyedeket, városokat. <nagy részében így épült meg egy főváros is, Budapest.>

A civilizált világ az építészet halála vagy letargiája idején épített anyagilag legtöbbet, a maga képére átformálva világvárosokat, vagy nagyobb részében megépítve, igazi értékek kíméletlen pusztításával új fővárosokat, amilyen Budapest. Az utóbbiban aránylag legtöbb lévén a kulissza, csak logikus, hogy elnevezték „a világ legszebb városá”-nak. A város helye, ahogy Isten megteremtette, valóban szép, de jobban tönkretenni aligha lehetett volna. {s micsoda lehetőséget adott, ami kötelez! földnek is van ethosza, ethoszt kíván;} Ma a trogloditikon¹⁵ elszörnyedünk és szánakozunk, hogy hát így is lehet lakni!, s igyekszünk emberi lakásba telepíteni őket. Van szellemi trogloditizmus is: a csúnyaság, formátlanság, a monstruózus hazugság. {a bűn, kővé materiálódva, hosszú időre} Hogy lehet benne élni? Úgy, hogy akik látják, belefásulnak, s már nem látják, a tömeg pedig egyáltalán nem látja, illetőleg mást lát benne. Hogy lehet élni olyan környezetben, amelyben minden állandóan, állhatatosan azt hirdeti, hogy a szellem, az emberség lemondott önmagáról? De nem akarjuk ezt az ócska témát nyaggatni, nem öröm a benne való turkálás. Kénytelenek vagyunk az előzőleg megidézett szellemek megtestesülését is megidézni, hogy testi valóságában érzékeltecsük, láttassuk, tapintassuk az építészet megszűnésének, ennek a negatívumnak meg nem értéséből, s a [...] ilyen módon való [...] származó szörnyű következményeket. Sok szó esik az építészet megújulásáról, újjászületéséről, nézetünk szerint még mindig könnyedebben, mint amit az építészet valóságos helyzetének igazi ismerete indokoltta tehet. Az a szörnyű kor múltóban van, de még nem múlt el, pokla még itt van, emlékei közt élünk. A pokolnak le kell nézni a fenekéig, ahogy Danténak le kellett mennie odáig, hogy aztán megfordulva fejjel, elindulhasson a purgatórium felé. Alig ajánlható építésznek jobb lelki gyakorlat, mint ha megpróbálják az olyan esztétikai képletet, amilyen Budapest, átfordítani egy másik értékszféra kategóriáiba, amelyben még érzékenyebbek vagyunk, az erkölcsibe, s erkölcsi jelzőkkel kifejezni a csúnyaságnak és talmisságnak ezt a fokát, ami Budapest. Ha az esztétikai halottat erkölcsi halottként tudnánk látni, csak akkor értenénk meg igazán, mekkora feladat itt a megújulás, újjászületés, megváltódás. Mint erkölcsileg, itt is csak az újjászületés csodája segíthet, semmi kevesebb.

Még egy percig időznünk kell a témánál. Arról kell néhány szót szólnunk, hova lett a célszerűség ebben a korban. Az egész következménylanc helyett egyetlen következménynek lett volna értelme: a célszerűségnek. A kornak stílus kellett. Mint a piktúra és szobrászat nagy árat adott egyetlen művészi lehetőségért, az építészet is a művészi lehetetlenségéért: az egyetlen becsületes lehetőséget, a célszerűséget. De mint amazok, ő se szabadon választva adta oda az árat; a választásnak a gondolata se gondolódhatott. A rendszer mágikus köröknél erősebb pons asinorum¹⁶ alakjába szerveződött, lázadni, mint láttuk, lehetett ellene, de éppen az építészetnek nem. A célszerűség persze nem éppen pompázó, de természetes, egészséges arcszínére rá kellett kendőzni a pirosítót, s az, szokás szerint, szétmarta, szederjessé, hullaszerűvé rothasztotta a becsületes bőrt. S így nemcsak az történt, hogy ebben a „gyakorlati”, a célszerűséget istenítő korban teleépítették a világot, s különösen Pestet, kívül cifra, belül sötét udvari, egészségtelen, észszerűtlen bérkaszárnnyakkal, amikben, mint a börtönben, kínlódnak az arra ítélték; zezzugos, labirintikus hivatalokkal; óriási, pompázatos, aranyos-márványos lépcsőházakkal, előcsarnokokkal és alkalmatlan, elégtelen használati helyiségekkel; rengeteg erkélyű, agyonbolygatott homlokzatú, mögötte zűrzavaros vagy halálosan sivár, ötlettelen elrendezésű bank-, tőzsde-, törvénykezési, társulati, közoktatási stb. épületekkel. Más is történt. Az, hogy nem nézték, mit hova építenek, melyik hely mire alkalmas, ahogy nem törődtek esztétikai ethoszával vagy a célszerűséggel se, s amit az Isten szinte beleírt a világba, kiforgatták, a feje tetejére állították; csak a stílust nézték, s a reprezentációt. Olcsó pirosítójukkal <csontig maratták a húst> és kozmetikai plasztikájukkal úgy kiforgatták eredeti mivoltukból a nemes formájú vagy gyakorlatias célra hivatott helyeket, hogy eleve elrendelt rendeltetésüknek ellene mondanak, nagy területekre rátelepítve, maradandóvá rögzítve az ellentmondás elve esztétikai és célszerűségi megcsúfolását – úgy kiforgatták eredeti mivoltukból a nemes formájú vagy gyakorlati célra hivatott helyeket, hogy eleve elrendelt rendeltetésüknek ellene mondanak, célszerűtlenek is, csúfak is.

Piktúrában, szobrászatban nem lehetett azonmód utánózni, a motívumok miatt se. Építészetben lehetett. Facade-ot azonmód lehetett másolni – s mögéje akármit tenni. Úgyis csak kulissza. Ahol lélek nincs, ott az álobjektíváció csak kulissza. Teljesen mindegy, van-e köze a facade-nak a belsejéhez vagy nincs, ha az épületben nincs lélek.

Áttéve erkölcsi kategóriákba és szellemibe.

Nagyon szép helyen megcsinálták a világ legcsúnyább városát. Szép, amit Isten csinált. Nem érdemük. Mindent elkövettek ellene. Tönkretették. Jobban se kell. Itt: logika ellen, erőszak, butaság (mint minden erőszak.)

Lichthof: lucus a non lucendo¹⁷

{*Városépítés*: A város: nagy használati tárgy, célszerűségi. A városépítésben ugyanaz a feladat: célszerűség és művészet. Régen megoldották, úgy mint az egy [!] épületét.}

{az ember nem egészen azonos a világgal és nem egészen azonos vele; azzal a világgal azonos, melyben az ember is (lélek – szellem) benne van; egyedül való helyzete: benne van a világban s kívül is; minden más egészen benne van}

{illetés – szemlélet – megértés (az esztét. kateg.)
felfogás – indoklás; megértés – értelmezés
a matematikára külön objektív szellem van?
valláspótló; az egység (a lélek) az apostoli levelekben
sakk}

*

II. Az építészet mindig tudomány is; a városépítés különösen az (hajdan tudattalan, íratlan, mítikus, kultikus, nem tudatos, írott, technikai; a hajdaniból művészet; a maiból?); itt már a kérdés átnyúlik oda; városépítés: rendszer; világrendszert (itt látszik meg különösen, hogy az építészet világformálás); egyes tárgyak végső összefoglalása; filozófia; kultúra-filozófia; lehet esztelen, rendszertelen; mint itt; nemcsak elrendezés: több; a közösség végső megfogalmazása, láthatóan; az idea megtestülése; a polis; formába objektíválva és erkölcs; világnézet; végső próbája annak, mit tud, mit akar csinálni az ember a világból.

A Vár. Itt az olvasó álljon meg egy pillanatra és gondolja át a dolgot. Nem kell építésznek, szakembernek lennie, csak józan ész kell hozzá. – Ne legyen meggyőzés, rábeszélés dolga. Ítéljen ő maga. Nem nagy művészi vagy technikai dologról van szó. Aki gondolkodik, rájön: nyilván nem gondolkoztak. {Teljesen gondolat, koncepció nélkül; ötletszerűleg, összevissza.} – A városépítés mindnyájunk dolga, az egész társadalomé. Törvények, szabályrendeletek. Ellenük tehetetlen az egyén.

Várban: Miniszterelnökség, Belügyminisztérium, Honvédelmi, Pénzügyminisztérium, Külügyminisztérium. Levéltár. *Ahol csak nappal vannak.*

Művészileg. A kevés régi szép – elpusztítva belőle sok.

Hogy megszakadt, két negatívum igazolja. Másik a *célszerűség*.

az utánpótlásban szűnt meg az építészet feladata, a célszerűség művészetté átlényegítése, s elmúltával maradt a probléma, az egyelőre leküzdhetetlennek látszó; azért kellett az előzőket elmondani, hogy ezt megértsük, a negatívum tartalmát lássuk.

Az igazi közösség helyett hazugság; az öncélú Hivatal, áltekinély stb.; elnyomja a célszerűséget; {az eszközből cél lett} mint ahogy ma célszerűség el-

nyom mindent; (az igazi hierarchiát újra visszaállítani! visszatálatlani szellem rendjéhez)

Ugyanaz a szellem, ami a hazug bérházakban: a templomokban, a Várban, [...] s a városépítésben. A szellemtelenség [...] stb. egysége.

{Nem véletlen a célszerűtlenség, ami [...] nem is lehetett volna. Szükségszerű. A hazugság következménye [...] a hazugság elmúlásával arányban.

Városépítés. Közösség asszisztálásával, helyesléssel; polgár büszke rá, „fenn járt a Várban”; 10 perces ügyszó 1/2 nap; senkinek se jut eszébe büszkeségtől; minisztérium nincs mindenütt fenn várban;

A csúnya itt rossz is; minden negatívum együtt; nem csoda, ha megutálták; célszerűség feláldozása – s még csak nem is szép; csak *hazug; végig mindenütt hazugság erkölcsi kategóriája is;* az erkölcstelen itt csúnya is;

a hazugság, amiről művészetben-költészetben annyi szó esik; *ez az;* nem a fantázia szüleménye, íme itt szemtől szembe látható; nemcsak a szerkezet eltakarása stb.

*

erkölcsi dilemma: vagy lebontani, vagy renoválni; első nem lehet; másodikkal minden más (politikai, hivatal etc.) felhasználás a hazugság folytatása; ez az egy – egyetem – tudja legyőzni; rossz hagyományból jót csinálni.

ezért kellett az egész előzményt elmondani, hogy kiderüljön, mekkora hazugsággal kell itt megbirkózni – s mi az egyetlen módja; egy egész világot kell felülmúlni, túlhaladni rajta, de kényszerűen úgy, hogy a produktum megmarad s felhasználódik; itt marad közöttünk;

nincs más mód: rosszból jót, bűnből erényt kell csinálni.

Ezért kellett az egész hosszú bevezetés, hogy megértsük, milyen terhes, *megterhelt* örökséget veszünk át a Vár romjaival. Még terhesebb lett volna, ha épen vesszük át. A kísértés túl nagy lett volna – ott folytattuk volna, ahol elhagytuk. A háború itt logikusan pusztított. Nagy anyagi kárt okozott, de elénk tett egy nagy szellemi-erkölcsi lehetőséget. Láthatóvá tett valamit, s megnyitotta hozzá az utat. Megkönnyített valamit. Itt az alkalom a rosszból jót, bűnből erényt.

Az egész rossz múlt.

hatalom alakváltozásai; személyessé csak olyan brutálisan tudják tenni, mint náciizmusban és fasizmusban, ami pusztán utánzás, talmi; a legrosszabb ösztönökre apellálva;

itt nem is az eredete fontos az absztraktnak, hanem a következménye; a hazugság és a nihil

ehhez marxizmus kell

az építészet egész története végig annak a tanúsága, mennyire közös az építető és építész, mennyire kollaborálnak, mennyire közös a művük;

A *célszerűség* nemcsak az időben változékony, hanem egy-egy helyen és időben is változatos. Nem merev kényszer, hanem hajlékony, rugalmas feladat.

Ez az absztrakciófogalom nem azonos az ún. absztrakt művészettel, mely, ahol művészet, a maga módján szintén konkrét, mint minden művészet.

Az építészet *legkollektívebb*, és leginkább *hagyományra*, történeti folytonosságra utalt.

Kapitalizmusban új rétegek, parvenük, a legrosszabb kvalitásokkal fölkerültek.

hatalom; története (megírandó), alakváltozatai;

Az építészet hivatásának ellenkezőjére fordult – az absztrakt ... Hontalan, gyökértelen, üres, hazug formák, sehova se tartoznak, tetszés szerint csereberélhetők. Mint maga az ember, aki számára készült, s akit segített [...] és üresebbé tenni.

Az építészetnek, éppen neki, azért kellett meghalnia, mert ő a legkollektívebb valamennyi művészet közt. A többi még [...]

Az általános attitűd szerepét a zenének kellett átvennie. Benne talált menedéket, benne koncentrált, ezért virult eleinte.

se célszerűség, se művészet

„*Irányított művészet*” – nagy múltja van. Nem is ez a kérdés. Hanem a *hogyan* irányított. Irányítatlan építészet lehetetlenség. Hogy milyen a rosszul irányított, a kapitalizmus koráé mutatja meg. A megoldás nem az irányítatlanság, hanem az irányító nevelése. Kölcsönös. Együtt. Maga a feladat már irányít.

Még néhány évtizede láttam új házat Erdélyben, mely úgy készült, hogy a gazdája, egyébként remek self made man¹⁸ paraszt, úgy épített, hogy mikor együtt volt minden hozzávaló, „elhívtam a komámat, s megcsináltuk”, – s a ház remekmű volt, célszerű, egészséges, arányos, otthonos és szép, s minden ízében, padlásig, ajtóig, ablakokig, fedélszélig parasztok műve, akikben még élt a hagyomány, az ősi tudás, tetézve egyéni leleménnyel és ízléssel. S akkor készült a falu népe ugyancsak maga megépíteni a templomot, paplakot, iskolát, tanítói lakást. Ahova még nem ért el a kapitalizmus pusztítása. De általában falun is megváltozott, ott is majmolás.

építés *kalákában*, oly természetesen, mint az aratás

A legáltalánosabb formák. De nem absztrakt – konkrét. Általános nem azonos absztrakttal. Félreértés.

Középületet hivatalnokok, jogászok, politikusok építtették. Régen is építtettek ilyenek, de nem csak ezek voltak. Ha minden politika – a politika nem minden.

A demokráciában az építtetőnek [...] tudnia kell, mit akar. Viszont ha nem tudja, önmagával kerül ellentmondásba, önnön *raison d'être*¹⁹-jét cáfolja meg. Ez egyik próbája.

Magyar főurak. *Bethlen Miklós*. Érdemes elolvasni.²⁰ Ha ilyen fokon nem mindenki, lényegében mindenki.

Az új építészet nem úgy született meg kollektíve, mint a régi; okos és tehetséges szakembereknek kellett megkonstruálniuk, megértve az új szükségletet, s előítéletekkel küzdve valósággal ráoktrojálnia a kollektívumra; még ma is; a rossz hagyományával kell megküzdeni; *itt – megszakadás után – teljesen újra-kezdés*; korrelatív a várostervezéssel;

városrendezés [...] fokról fokra [...] nagyban, az egész, és hosszú időre

Így volt *Periklés* idejében; az államhatalom nem „kiadta a munkát”, hanem részt vett benne, a tervezésében és megcsinálásában.

{*Nehemias.*}

[...] Építészet-cikke.

Építészet az emberi *mesterségek* közt (techné; piktúra, szobrászat etc.) a leginkább kollektív

Az építészet qua művészet, a városépítés szerves fejlődése együtt szűnt meg. Nyilván ugyanaz a talaj apadt el alóluk, amelyik mind a kettőt táplálta.

városrendezés: helycsinálás, közlekedés – túlságosan absztrakt, hogy művészet legyen belőle; hirtelen sokat kell építeni – spekuláció, bérházak; ez is absztrakt princípium; de stílus kellett – átvették; az előkelők, gazdagok laktak a régi, eredeti stílusos palotákban; csináltak hozzá az áruházakból, bérházakból „stílusos” álpalotákat; a nagyvárosok jellegét mindenütt ezek adják;

A közösség, egység – ami nincs – hazudása: a stílus; ami közösség, egység van: mechanikus, érdek etc. – a legbensőbbet, a legmélyről jövőbbet hazudja helyére: a stílust.

A MAGYAR NYELV ROMLÁSÁRÓL, MEGÚJÍTÁSÁNAK SZÜKSÉGÉRŐL ÉS MÓDJÁRÓL

[I. tanulmányvázlat]

I. Nyelvünk romlásának okai, megújításának szükségessége.

Szükséges-e és jogosult-e, hogy a nyelvhez a javítás szándékával hozzányúljunk, alakulását irányítsuk? A kérdés azért indokolt, mert nyelvészek közt még sokan vannak a tudományos objektivitást az értékeléstől való tartózkodásban látó, a beavatkozástól az élő nyelv sajátos útját és fejlődését védő iránynak, következképp a „nyelvtények” feltétlen elfogadásának hívei, más premisszák szerint érezve és gondolkodva íróink közt is akadnak, a nagyközönségben meg nagyon is sokan, akik, azt mondhatni, jobb ügyhöz méltó buzgalommal valósággal propagálói és kritikát nem tűrő munkálói a nyelvünkbe befurakodott s most is szüntelenül beáramló rengeteg idegenszerűség nyelvténnyé avatásának és ilyenül megmaradásának.

Ez a fajta felfogás a nyelvtény merő félreértelmezéséből ered.

Világosan meg kell különböztetni a nyelv sajátossága szerint és a gazdasági-társadalmi lét fejlődése folyamán lassan vagy forradalmian keletkező nyelvtényeket a nyelv nem tudásából vagy a nyelvet szinte agyontaposó idegen hatásból eredő idegenszerűségtől, mely végül is annyira kiforgatja eredeti mivoltából, hogy saját szavaival idegenül, a szavak idegenszerű összetételével, idegen szórenddel, idegen szóképekkel és szólásokkal beszélő nyelvvé torzul.

Ez történt s történik a magyar nyelvvel.

Rövid történeti pillantás a magyar nyelv (nem a költői, hanem a diszkurzív próza) fejlődésének megakadására, a nyelv művelésére és fejlesztésére hivatott társadalmi osztályok elidegenedésére különösen a XVIII. században, városaink nagy részének német nyelvűségére, a nyelvújítást szükségessé tevő okokra, vele sok idegenszerűség meghonosodására. Circulus keletkezett. A megromlott nyelvérzék a nagyon nagy mesterséges beavatkozás még jobban elgyengítette, az elgyengült nyelvbe annál könnyebben, ellenállás nélkül áradt be az idegenszerűség, az egyre szaporodó idegenszerűség egyre csak gyengítette a nyelvet, végül kész prédájává vált, szolga módon invitálva a maga megtaposására – szakasztott úgy, mint a politikában történt.

A nyelv kétfelé szakadása. Költői, szépirodalmi célra az egyik, a népből mérítő, kitűnően alkalmas volt mindenre, ami szemléletes, érzékletes, ami közvetlen élmény – elméleti, tudományos fejtegetésekhez, publicisztikához, általában mindahhoz, ami a költészet s az ún. széppróza kategóriáján kívül esik, se elegendő szava, se elegendő formája.

A bajt és veszedelmet növeli, hogy a nyelv eredetiségét őrző s a művelt nyelvet a maga ősi erejével éltető, tejével tápláló népnyelv is elmúlófélben van, néhány évtized alatt odajut, ahova a népviselet – már ma a vidék nagy többségében az újságok nyelvét beszélők, egy-kettőre nem lesz miből megújulnia se a költői, se a prózai nyelvnek.

A Szovjetunió példája valamennyi népének nyelve gondozásában. Lenin és Sztálin nyilatkozatai. A mai szovjet írók és tudósok, az Akadémia és intézetek, az alsó és felső tanintézetek, az egész sajtó nyelvapoló gondja és tevékenysége.

A saját hagyományaink is köteleznek, a nyelvújítás is, Akadémiánk elsősorban ilyen célú alapítása is.

Az Akadémia feladata tudomány és gyakorlat egyesítésében, irányító hivatása mindenben – a nyelv ügyében is, természetesen közösségi munkával, az egész írórtársadalom, az egész sajtó, az egész tanügyi szervezet, minden felső- és alsófokú tanintézet, a kellően felvilágosított, az egyetemes nemzeti ügynek megnyert munkásság és parasztság, általában az egész dolgozó társadalom, benne az egész ifjúság cselekvő közreműködésével.

A feladatot, bármilyen nagy és nehéz, így, de csakis így, meg lehet oldani.

II. A nyelv romlásának illusztrálása példákkal.

Folyóiratok, napilapok, könyvek, hivatalos szövegek etc. Szemelvények, amikben a magyar nyelv, noha a szavak magyarok, megszűntnek tekinthető.

Húsz év gyűjtéséből. ...

A példákban az is kiderül, hogy az idegenből átvételek nem ítéletők mind azonos módon.

Átvételekkel nyelvünk gazdagodott is, fejlődött, korszerűvé vált. Különbséget kell tenni az elkerülhetetlen, s ha nem is a nép és a nyelv szelleméből született, de vele nem ellenkező átvételek, s az olyanok közt, amik tudatlanságból kerültek a nyelvbe etc. etc., amik feleslegesek, ártalmasok, mert jó eredeti kifejezéseket és formákat kiszorítottak, vagy ilyenek születését meggátolták, s így a nyelvet gyökerében, életében támadták, hamisították, szegényítették – vele per sze a nyelvet beszélő közösséget is.

A „hasznos szemlélet” tanának helytelen alkalmazása.

A pótolható idegen szavak számának csökkentése bármilyen helyes, ha jól elhatároljuk a rossz emlékü, még Rákosi Jenőket¹ idéző magyarkodó purizmustól, és bármilyen fontos és nem is éppen csekély feladat, csak egy része az egésznek, az aránytalanul kisebb és könnyebb része. A nagyobb és nehezebb: a megszokott idegen szerkezetek etc. etc.

Mikor a nyelv idáig jutott, megigazítására csak valamilyen kompromisszum formájában lehet gondolni. A kérdés csak az, mekkora a kompromisszum, mi fér bele (példákkal).

Nem lehet se mindent kivetni, se mindent meghagyni – osztályozni, ez az első teendő az anyag összegyűjtése után. Az elfogadhatók, ideiglenesen tűrhetők s a tűrhetetlenek szétválasztása, értékelése, az utóbbiak pótlása.

III. Hiányzó kifejezések.

A rosszak pótlásával egyidejűleg megalkotni a meglevő fogalmak hiányzó kifejezését.

Példák mindennapi életből, tudományból.

IV. A feladat megoldásának módja.

Tágabb és szűkebb bizottság. Első időnként, második rendszeresen. Munkaközösség az Akadémia vezetésével, kintiekből.

Nagy könyv (nem folyóirat), a nyelv romlásának és javításának corpora. Belőle kb. 10 ívnyi kivonatban – a helyesbítésekkel – minden iskolában kötelező könyv. Iskolákban minden fokon és minden szakon a nyelv helyességének kötelező tanítása.

Kulturális estéken, szemináriumokon, munkásokén és parasztokén is, foglalkozni vele, tanítani. Sajtóban propagálása. Ifjúságnak különösen legyen rá gondja.

Nyelvi cenzúra: tankönyvek! az egész sajtó, folyóiratok, kiadók (fordítások!) kontrollja – rendszeres figyelmeztetés.

Hivatalos nyelv, törvények, rendeletek, nyilatkozatok detto.

V. A nyelv megújításának segédeszközei.

1) *A régi nyelv.* Ehhez nyelvtörténetet írni (nem szótárt), gyakorlati céllal, marxista módszerrel. Megnyitni a régi nyelv gazdag forrását és tudatosítani a nyelvérzékét.

Ahol lehet, konkrét, materiális szókból alkotni kifejezéseket új fogalmakra, úgy, amint a fejlődés tette.

Példák.

2. *A népnyelv.* Megírni a magyar népnyelv corpusát a már gyűjtött anyag felhasználásával s a még élőnek – amíg van mit – összegyűjtésével. Szintén gyakorlati céllal.

A népnyelvet hasonlóan felhasználni, mint a történetit. (Nem nyelvjárási különösségeket, hanem amiket mindenki megért s hamar megszokik.)

Példák gyűjtéséből.

A MAGYAR NYELV ROMLÁSÁRÓL, MEGÚJÍTÁSÁNAK SZÜKSÉGÉRŐL ÉS MÓDJÁRÓL

[II. tanulmánytöredék]

I. Introduzione¹

A magyar nyelv romlásáról régi panasz.

Kísérletek a romlás megállítására. Simonyi² és Balassa³ kezdeménye. *Nyelvőr.* Nem sorolom fel. *Magyarosan*⁴ (Akadémia), benne is sok magyartalanság. Mind eredménytelen. Sőt, a romlás azóta még nagyobb. Az eddigi kísérletek tehát nemcsak eredménytelenek, elavultak.

De kérdés, van-e egyáltalán szükség nyelvvédelemre, nyelvjavításra, illetőleg egyáltalán jogosult-e.

Ez a kérdés azért indokolt, mert még ma is vannak a Gombocz⁵-hagyományt követő nyelvészek, talán nem is kevesen, akik szerint ami a nyelvben van, az nyelvtény – a tudomány, a nyelvészet feladata, hogy a nyelvtényeket ismerje, leírja, értelmezze, nem pedig gyomlálja, javítgassa, küzdjön ellenük. Sok olyan eredetileg idegenszerű, rossznak minősíthető nyelvtény van a magyarban – és minden nyelvben –, ami az idő folytában belenőtt, belegyökeresedett, nehéz, sőt lehetetlen volna kiirtani őket, kár is volna.

Bizonyító példát bőven lehet idézni.

Ez az érvelés mégis hamis, mert absztrakt; káros, mert passzivitásba, fatalizmusba visz. Absztrakt a más nyelvekkel való összehasonlítás. Az elmúlt évtizedekben a francia, angol, német, olasz nyelv át-átvett egyik a másiktól néhány szót, fordulatot, vagy csinált a másik nyelv szavának szolgál fordításával tükör-

szót – különösen a két háború idején –, de valamennyi együtt úgy aránylik az ugyanezen idő alatt a magyarba a németből átvett szavakhoz, fordulatokhoz és tükörszókhoz, mint a nagyítóval látható szeplő a szervezetet már át- meg átgátrákbetegséghez. Azoknak a szerkezetén, szellemén az a néhány idegen vércsepp mit se változtat. A magyar nyelv viszont, különösen az utolsó évtizedben, szinte a telítettségig, a totalitásig növelte azt a folyamatot, amelyben magyar szavakkal írt és beszélt nagyjából német nyelvvé alakult át. A szavak, sokszor csak az alapszók, magyarok, de ragozásuk, igekötőzésük, az igék esetei, a szók egymásra vonatkoztatásának módja, kötésszók után vonzatok használata, a szólásmódok, a mondatok szerkezete, a szórend, mindez jószerint német. Túlzásnak látszik. Sajnos, könnyen bizonyítható. Itt nem fogok teljes bizonyítást adhatni. Nagyon sok kilónyi könyvet és folyóiratot kellett volna idehoznom s napokig felolvasnom belőlük, hogy megmutassam nemcsak azt, mennyire németek, hanem milyen rengeteg van bennük, amit csak úgy lehet megérteni, ha gondolatban németre fordítjuk. Évtizedek óta gyűjtött anyagom van idevonatkozólag, ha majd megvalósul, amit előadásomban indítványozni fogok, feldolgozhatjuk. Itt most csak néhány különösen jellegzetes, különösen meghonosodott és megátalkodott jelenséget fogok röviden elsorolni.

Absztrakt ez a nézet, mert egy kaptafára üt minden nyelvtényt, jót és rosszat egyaránt, minden nyelvben a rossz nyelvtényeknek kis, nagy és nagyon nagy számát, a szórványos előfordulástól a velük való teljes eltelésig, s így a rossz tények felvétele lehetőségének nagyon sokféle fokát és határát az alig érezhető-től valamely nyelvnek saját eredeti mivoltából való teljes kiforgatásáig vagy kifordulásáig. A magyar már nem bír el annyi rossz nyelvtényt – már megszűnik magyar nyelvként. Mint ahogy a világ egyetlen nyelve se bírná el.

Hogy a magyar nyelv, s éppen ő, idejutott, történeti okai s hosszú története van. Azt hiszem, itt szükségtelen részleteznem. Csak emlékeztetésül utalok arra a rendkívüliségre, hogy a magyar nyelv a XVIII. században a társadalom némely rétegében, s éppen azokban, amik a műveltség hordozói voltak, jóformán megszűnt, azokban, amelyeknek hivatása lett volna az új fogalmakhoz a nyelv fejlesztése – a műveltek latinul írtak, németül vagy franciául beszéltek. Hogy a tudomány, a hivatal, a törvények nyelve a középkorban általában a latin volt, s nálunk a középkor ebben is tovább tartott, mint másutt, nem analagonja és nem magyarázata annak, ami nálunk a XVIII. században történt; mert ha a középkor után másutt is írtak latin nyelvű könyveket, mindenütt együtt fejlődött a gazdasági, társadalmi lét, a fogalmak szaporodásával, a tudomány fejlődésével a nemzeti nyelv is. Descartes, Leibniz és a többiek tetszésük szerint írhattak latinul vagy az anyanyelvükön, ha magyarnak születnek, csak latinul írhattak volna, mert fogalmaikhoz hiányoztak volna a kifejezések – s ami kísérlet történt, mert történt, a nyelv fejlesztésére, epizóddá satnyult, nem lévén olyan réteg, melynek a vérébe átmenjen, benne keringjen, éljen, növekedjen és éltesse. Gondoljunk arra a mindennél jellemzőbb tünetre, hogy Széchenyi István – hadd mondjam az

ő egyik anyanyelvén a kettő közül – von Haus aus – nem tudott magyarul, felnőtt korában tanulta meg a német és a francia mellé, mint ahogy mi valamilyen idegen nyelvet, amire nem tanítottak meg otthon vagy az iskolában, s amihez később kedvünk támad. Széchenyi a hiányt hamar pótolta és tevékeny részt vett a magyar nyelv fejlesztésében, de hát Széchenyi nyelvzseni is volt, éppen a magyar írásain látszik, nem a franciákon vagy németeken – mégis minden írásán elárad a nyelv németessége. De nem volt olyan nyelvzseni, nem lehetett, ma se és sohase lehet, aki ekkora túlerővel meg tudjon küzdeni. (NB. a *túlerő* is sült német szó: Übermacht – de amikor a fogalomra szükségünk van, mint például most itt is, kénytelenek vagyunk használni, nincs más.) A magyar nyelvtől egész rétegeknek hosszú időre való elidegenedése, a városoknak nagyobb részben idegen anyanyelve – az ország fővárosa német! – a magyar anyanyelvű közép- és kisnemességnek műveltségbeli elmaradottsága magyarázza meg a nyelvnek ekkora elmaradottságát, hogy mikor aztán elemi erővel felébredt a hazai nyelven való gondolatközlés, írás, beszéd szüksége, egyszerre évszázadok mulasztását kellett pótolni – *nyelvújítás*. Ide most csak az tartozik belőle, hogy úgy csinálták meg a modern magyar nyelvet, ahogy a volapük, az eszperantó, az ido⁶ készült, előre megfontolt szándékkal, kiagyalva, papíron, s így olyan is lett, amilyen az ilyen mondvacsinált nyelv lehet. Így ezernyi nyelvtény keletkezett, közülök a nyelv útközben sokat elhullatott, sokat megtartott, sokat még hozzátett, a németből átvéve, sőt jó magyar nyelvtényt elvetve és rossz német fordítással helyettesítve – s teszi ezt most is szünetlenül. Nélkülözhetetlen ősi magyar szavak vesznek ki, és helyettesítődnek német formákkal, ha lesz rá idő, szólnak róluk, ilyenek: néhány, néha, néhol és sok más (helyettük: több, egyes helyeken, különböző időpontokban és hasonló), amiket már évek óta alig látok folyóiratokban, napilapokban. (Szépirodalmi művekben még élnek.) A múlt század elején keletkezett modern magyar nyelv végig, mindmáig, tehát szinte másfél századon át megmaradt eszperantónak – akkora volt a kémiaiilag készült vér beömlesztése, hogy a szervezet máig se tudta se feldolgozni, se legkisebbre redukálni. Circulus keletkezett. A megromlott nyelvérzék a nagyon nagy mesterséges beavatkozás még jobban elgyengítette, az elgyengült nyelvbe annál könnyebben, ellenállás nélkül áradt be az idegenszerűség, az egyre szaporodó idegenszerűség egyre csak gyengítette a nyelvet, végül közprédájává vált, szolga módon invitálva a maga megtaposására – szakasztott úgy, mint a politikában történt.

A nyelvtények óriási többsége a nyelvben lévő hiány megtöltésére, a nélkülük beszélni és írni nem tudás kínjából, s ugyanakkor, de már előbb is, és azután is mindmáig a nyelv nem tudásából eredt. A német anyanyelvű városi lakosok elkezdtek magyarul beszélni, olyan környezetben, amelyik maga se tudott jól magyarul – természetes, hogy csak a szavai voltak magyarok, nyelvérzéke, gondolkodása, szemlélete módja, egész nyelvi anyaga mindenestől német. A nyelvtényeknek ezt a belső forrását korlátlanul duzzasztotta a kívülről jövő hatás, a német irodalom, sajtó, az osztrák politika, s a hármas szövetség óta a német po-

litika egyre növekvő befolyása, a hitlerizmus óta gyarmatosító erőszakja. Széchenyi nyelvi németességét nem az magyarázza, hogy magyarul felnőtt korában tanult meg – tudunk rá nem egy példát, hogy valaki az adoptáló országnak nagy írója, költője lett; az ő esete csak osztályára s a magyar nyelv helyére és helyzetére jellemző – hanem az, hogy nem volt kitől jobb magyarságot tanulnia, nála olyan se tudott senki jobban magyarul, vagy még úgyse, mint ő, akinek anyanyelve, születésétől beszélt nyelve volt a magyar. Kossuth nagy mestere a szónak – nyelvét semmivel se járja át kevésbé a germán áradat. Hát még a többi, a kisebbek – aki nem látta azokat a szövegeket, el se tudja képzelni őket. Egyetlen réteg tudott jól magyarul, a nép, a parasztság, s azok a nemesek, polgárok, írók, költők, akik vagy a nép közt éltek, vagy a közelében maradtak, vagy vissza-visszatértek hozzá, vagy éppenséggel a népből jöttek, mint Arany és Petőfi, akiknek tehát nemcsak a magyar volt az anyanyelvük, hanem a népnyelv, akik az ilyen eredetű nyelvtudásukat a régi nyelv ismeretével gazdagították, teljesítették, erősítették és gyökeresítették, irodalmivá, költőivé művelték. Költői, szépirodalmi célra az a nyelv kitűnően alkalmas volt, mindenre, ami szemléletes, érzéketes, ami közvetlen élmény – elméleti, tudományos fejtegetésekhez, a publicisztikához, általában mindahhoz, ami a költészet s az úgynevezett széppróza kategóriáján kívül esik, se elegendő szava, se elegendő adekvát formája. Innen van, hogy ugyanabban a korban produkálják költők a magyarság legnagyobb nyelvcsodáit, amikor a próza a velejéig ható idegen szorítással küszködik, s gyakran olyan, mint a pidgin English.⁷ Sokszor ugyanaz a költő írja mind a két nyelvet, költőként a magyart, prózáíróként a németet – Arany költői és prózai műveit egymás mellé téve, aki nem tudja, nem találja ki, hogy egy a szerzőjük; prózájáról, bár óvatosan, mások is megmondták, hogy nehézkes, csikorgó, botorkáló – de miért? mert olyan nagyon nem magyar, olyannyira nyűgözi az idegenes szerkezet. Bőven akad benne olyan, amiről Arany tudta, hogy nem magyar, amit be nem engedett volna versébe – de itt nyilván kénytelen volt vele más, jobb híján.

A magyar nyelv szörnyű romlását látván látókat azzal tromfolták le, hogy hiszen szünetlenül fejlődött Aranyék óta, mennyit csiszolódott, finomodott, milyen hajlékonnyá művelődött a Nyugat, Babitsék kezén. Ez az argumentálás másik malomban öröl. Hogy a költői nyelv mennyit finomodott, nem ide tartozik, de hogy a nyelvnek nagyobbik, romló fele mennyit romlott ugyanakkor, meg lehet mutatni ezeknek a nyelvművészeknek a prózáján is, Babitsén is, akiében hemzsegnek a germanizmusok, Kosztolányiban is, aki a germanizmusok ellen harcol magyar zengésű, művészi, de germanizmusokkal bőven megtűzdelt mondatokban – a Magyarosan borítékján a jó magyarság propagálására közölt Kosztolányi idézetek maguk is az ellenkezőnek is példái. Pedig Kosztolányi csakugyan szerelmese volt ennek a nyelvnek, tudatosan tanulmányozta, gondozta, óvta – azt lehet mondani, hogy mindent megtett érte, amit egy kitűnő nyelvérzékű, született és tudatosult, doctus nyelvművész a nyelvéért. Nem-

csak hogy a hadakozásának nem lett semmi eredménye – önmagát se tudta teljesen meggyógyítani. Nyilván olyan nagy itt a baj, hogy egy ember nem tud segíteni rajta, de tíz se, száz se. Hogyan kell és lehet mégis segíteni, erről majd később.

Vagyis annyira benne van a magyar nyelv egész szervezetében a germanizmus, hogy nélküle jóformán mukkanni se, germanizmus nélkül a germanizmus ellen írni se tudunk. Nem kivétel senki, nem is lehet, mert a hosszú idő alatt meghonosodott, meggyökerezett germanizmusokat senki se tudja maga csinálta, jó magyar kifejezésekkel pótolni, mert meg se értenék – jó és rossz között pedig nem lehet választani, mert a rossz megszokatta magát annyira, hogy senkinek se jutott eszébe helyette valami jobbat keresni. Például az „összefügg, -és” sült német szó, magyarban így teljesen értelmetlen, mondhatni idióta szó, mert függeni valami csak fölülről lefelé függhet, de nem össze – s milyen sokszor elkerülhetetlen, mert nincs helyette más. Hasonlóképpen: szempont; magatartás; csendélet; hajótörött; belát, -ás; független, -ül, -ség; honvéd; álláspont; visszaél; megkeresés; leleplez; összpontosít; zsákutca; háttér; előítélet; előszó; tömkeleg; rendelkezésre áll.

De ezeket is hagyom későbbre.

Ezt a röpke szemlét röviden összefoglalva csak ennyit akarok kiemelni: mindazok a nyelvtények, amikről itt szó esett, nem olyanok, amilyeneket minden nyelvben ismerünk, amilyenek a hangok, jelentések változása, szavak elenyészése, újak keletkezése és hasonló, az illető nyelv szelleme és rendszere szerint, vagy akár valamelyik más nyelvből az újonnan megismert tárgyak és fogalmak jelölésére átvett szavak kis vagy nagy száma, amilyenek minden nyelvben vannak, s amilyenekkel a nyelvtudomány csakugyan nem tehet egyebet, mint „tudomásul veszi” őket (zur Kenntnis nehmen – szintén rossz, viszont a fogalom szükséges, és jobb kifejezés nincs rá) – nem, ezek nem olyanok, mint a más nyelvek normális nyelvtényei, ilyenek, legalábbis ekkora számban, nincsenek sehol, ezek tudatlanságból, a nemzet faképnél hagyásából, agyonnyomó idegen hatásból, az idegen szolgai átvételéből, szolgalelkűségből eredtek – egy felszabadult népnek át muszáj vennie ezt az esztelen és becstelen örökséget, és szabad még ugyanilyen módon megmarasztania és szaporítania? csak azért, mert nyelvtények? Nem az olyan nyelvtényekről van szó, amilyenek a búza, rozs, barázda, sátor, ökör, tinó, koma, szőlő, bor és a többi ősi jövevényszó százával, ami mind jó magyar szó már régóta, se az olyan újakról, amilyen az objektív, rádió, telefon és hasonló, amik nemzetköziek, s ezért magyarok is, hanem az olyanokról, amilyen az összefügg, eltekintve attól, hogy ..., súlyt fektet rá, árdrágító, termelést felemel, kézen fekszik, tisztába hoz, képez (kivételt, megbeszélés tárgyát stb.), beigazolást nyer, késedelmet szenved, úgy tűnt neki, tagadásba vesz és hasonló, még ha nincs bennük semmi jövevény elem se, még ha minden ízük a magyar nyelv legősibb „állományából” való is (állomány: eszperantó), így, ahogy vannak, nem magyarok, soha se is lesznek azok, akármennyire

megszokjuk is őket, mert amit megszokunk, már nem a magyar nyelv. A magyar nyelv megszűnt bennük.

Azt mondhatná valaki: de hiszen ott van a népnyelv, abból a művelt nyelv mindig megújulhat, belőle meggyógyulhat, lám nagy költőink nyelve is onnan eredt. Először is, ha a népnyelv ott van, automatikusan nem hat a művelt nyelvre, akármilyen üdvös volna is a hatása, amint éppen a nyelv állandó romlása mutatja, mennyire nem hat. Másodszor, hogy a népnyelv „ott van”, így ma már nem is igaz; Arany, Petőfi idején még ott volt, ma már nincs; szórványosan még megvan, az idősek ajkán még él, nőkén még a fiatalokén is, de nagyobb részben már elhalt, s naponta elenyészik, nyom nélkül, folytatás nélkül. Egy hosszú, ki tudja hány évezredes folyamat a végéhez közeledik. A népnyelv végét járja, és 1-2 év alatt úgy elmúlik, mint a népviselet, vagy a régi népszokások, s a népművészet, népdal. Húsz évig éltem falun, húsz év nem nagy idő, de ennyike idő alatt is láthattam, hogy ahol egészen remekül beszéltek magyarul, gazdag nyelven, rengeteg ízes, plasztikus, sokféle árnyalatossággal, remek fordulatokkal, pompás szemléletességgel, az öregek sírbaszáltával hogy’ fogyott az igazi szép és jó, eredeti magyar nyelv, s a helyükre lépő új nemzedékkel hogy terjed a papírszagú, ízetlen, csupa-germanizmus nyelv. Az 50–60 évesnél fiatalabb férfi már úgy beszél, ahogy a pesti Körúton beszélnek, s ahogy az újságok beszélnek, meg a rádió – nincs az égvilágon semmi különbség, nincs belőle már mit átvenni, nincs ott már mitől megújulni, meggyógyulni. Egy-két évtized múlva nincs az az Arany vagy Petőfi, aki abból a nyelvből az övékéhez hasonló költészetet fakaszthat. S ha a népnyelv elmúlik, nem marad más, mint a németes és végtelenül megszegényedett művelt nyelv, s a megfinomodott irodalmi, költői nyelv, amely kénytelen lesz endogén módon önmagából vagy az idegenből táplálkozni és szaporodni, nem lévén más, amiből megújuljon.

Ez a jelenség is, mint az itt hánytorgatott nyelvtények, s mint az idesorolható egyéb tények általában – társadalmi tények. Akárcsak az osztályok, népek szabadságharca, a tervgazdálkodás s az ötéves terv – de ugyanúgy is, mint a náciizmus és a fasiszmus, a tervtelen anarchia s a háborús uszítás. Amint ezekre nem mondjuk, hogy mivel egyaránt tények, egyaránt jogosultak – nem is mondhatjuk, mert egyik ellenkezik a másikkal, egyik kizárja a másikat –, ugyanígy a nyelvtényből se csinálhatunk fétist, amelyhez nem lehet hozzányúlni, mert ellenkezésbe, feloldhatatlan ellentmondásba kerülünk a sorsát tudatosan, tervszerűen intéző társadalommal, amelynek részei vagyunk, s amelyben nem javallhatjuk például az ötéves tervet, s ugyanakkor ellenezzük a nyelvhez való tudatos és tervszerű hozzányúlást. A nyelvtény kérdésére tehát a válasz az, hogy a nyelv gondozása nemcsak megengedhető lehetőség, hanem az, hogy kötelesség. Természetesen ez is, mint a többi, nem kényszerített kötelesség, amivel úgyse jutunk sokra, hanem szeretetből fakadó kötelesség, ha tudniillik csakugyan szeretjük nemzetiségünket, nemzeti létünket, aminek egyik legfőbb jegye a nyelvünk, és akarjuk jövőnket, melynek egyik legfőbb értékjelzője lesz majd.

Ha olyan sok egyébben követendő példaképnek tekintjük a Szovjetuniót, itt az ideje, hogy ebben is annak tekintsük. Mindenki tudja, mekkora gondot fordítanak ott minden népnek, a legkisebbnek is, a néhány ezer főnyinek is a nyelvére, milyen tudatosan, szakszerűen és tervszerűen ápolják és fejlesztik őket. S azt is tudja mindenki, hogy ez az Unió alapelvéből logikusan és szükségszerűen következik. Ennek az alapelvnek a megformálói, Lenin és Sztálin, világosan és határozottan belefoglalták a politikai, társadalmi, gazdasági alkotmányba a nyelv alkotmányát is. Hogy Sztálin milyen jelentőséget tulajdonít a nyelvnek, két magyarul megjelent művéből is látható, egyik az 1913-ból való „Marxizmus és nemzetiségi kérdés”, másik az 1929-ből való, a Társadalmi Szemle tavalyi év végi ünnepi számában⁸ közzétett „A nemzeti kérdés és a leninizmus” című cikke – mindkettőben a nemzet négy fő ismertetőjegye közt első helyre teszi a nyelvet. Lenin háborog az orosz nyelv romlásán, legalábbis azon, amit annak nevez, amint 1924-ből való feljegyzésében olvashatjuk a „Lenin az irodalomról” kötetben: „Rontjuk az orosz nyelvet. Idegen szavakat használunk szükségtelenül. Helytelenül használjuk őket. Minek 'defektusokat' mondani, mikor hiányt, tökéletlenséget vagy fogyatékossgot mondhatunk?... az újságnyelv ugyancsak kezd nálunk romlani... Megvallom, ha az idegen szavak szükségtelen használata bosszant... az újságírók némely hibái egészen ki tudnak zökkenteni a sodromból. (Itt példát idéz) ... Átvenni a francia szó kisvárosi orosz használatát – annyi, mint átvenni a legsilányabbat az orosz földbirtokos osztály legsilányabb képviselőitől, akik tanultak ugyan franciául, de először is nem tanultak meg, másodszor tönkretették az orosz nyelvet. – Ugye, ideje már, hogy hadat üzenjünk az orosz nyelv rongálásának?”⁹ Amin Lenin ennyire háborog, s ennyire – mint mondja – kizökkenti a sodrából, nem hasonlítható össze a magyar nyelv pusztulásnak nevezhető romlásával, nem is egy kategóriába tartozó két dolog. Lenin idegen szavak átvételéről, s némelyiknek téves értelmű használatáról beszél – a magyar nyelv nagy szótárnyi idegen szó átvételén és használatán túl (Tolnai Vilmos Magyarító Szótára 339 lap, de korántse teljes!) gyökeréig és velejéig megromlott, nem itt-ott egy-egy idegen szót, hanem kötetekben, folyóiratokban, napilapokban lapokat, fejezeteket, végig egész könyveket olvashatunk, amikben az átvett idegen szavak mellett minden mondat, minden sor idegen, s nemhogy valahol a javulásnak valami jelét látnók, vagy bár a romlásnak megállását – ha az ilyesemben egyáltalán lehetne megállás! –, ellenkezőleg, szünetlenül tovább romlik a nyelv, ha még egyáltalán van minek romlania rajta. Csak ezredrésznyi ilyenre is vajon mit mondott volna Lenin? Kitalálni könnyű, de aligha volna reprodukálható.

De nemcsak mondott volna, tett is volna. Mit? Azt, amit utána a szovjet írók és tudósok, az akadémia és intézetek, az alsó és felső tanintézetek, az egész sajtó tettek és tesznek: következetesen és tervszerűen harcolnak a rossz ellen, s ugyanakkor és ugyanúgy fejlesztik, nemesítik, gazdagítják, tudatosítják nyelvüket a nagy nyelvahagyomány s a népnyelv felhasználásával.

És mi, a százsorta-ezerszerte megromlottabbak, s a javítással eddig elforgácsolódva, a feladathoz arányozatlanul, tehát hiába, eredménytelenül kísérletezők – ideje-e már, hogy végre istenigazában hadat üzenjünk a mi nyelvünk romlásának?

Ha nem tesszük, nemcsak a szovjet példa hangoztatásával és nem követésével cáfoljuk meg magunkat – a magunk hagyománya megőrzésének emlegetésével és megtagadásával is. Mert vannak hagyományaink. A mi Akadémiánkat a maga idején kiváltképp ezért alapították: a magyar nyelv ápolására. Kétségtelenül azért, mert a nyelv ápolásának nagyon nagy és sürgető szükségét érezték. Ha az Akadémia a nyelvtudomány művelésével együtt a nyelvápolás gyakorlati feladatát nem tudta hatékonyan teljesíteni, s nemhogy a romlás terjedését meggátolni, a meglevő rosszat megjavítani, vagy akár csak csökkenteni se tudta, noha évtizedekig kiadta a sokáig igen harcos Magyar Nyelvőrt s később a Magyarosant, könnyen megérthető már abból is, amit eddig mondtunk, a meglevő romlás és a tovább romboló erők aránytalanul nagy voltából, mégpedig olyan korban, mely a tudományt elválasztotta a gyakorlattól, s még a tudomány gyakorlati szándékait is, ha voltak, meddőségre kárhoztatta. Nem volt tehát elég, hogy akadtak itt tudós nyelvészek, akik a nyelvtényeket nem tekintették másíthatatlan fétisnek, sőt szenvedélyesen hadakoztak ellenük, más is kellett volna még, de éppen az a más teljességgel hiányzott. Van még előbbre visszanyúló hagyományunk is: a nyelvújítás. Azok az írók és nyelvészek is kész nyelvtényeket találtak akkor; így azt, hogy magyarul írva és beszélve nagyrészt német, latin, francia szót voltak kénytelenek használni, legfeljebb magyar ragokkal ragozva, magyar névelőkkel és névutókkal előzve vagy utóztatva – hol lennénk ma, ha beletörődnek ebbe a nyelvténybe, vagy éppenséggel megvédik és szentesítik, mert nyelvtény? A nyelvújítás, tagadhatatlanul, sok, rengeteg rosszat tett, de ezzel az értékítélettel nincs elintézve, még akkor se, ha azt mondanánk, hogy mindent rosszul csinált, ami nem igaz; mert akármilyen volt, elkerülhetetlenül szükséges volt. Nos, a nyelvújításból kettő következik: egyik az, hogy a nyelvújítás nem respektálta a nyelvtényt, s ezzel megmutatta, mi a nyelv megtartásának és megelevenítésének feltétele, amikor ellepte a nyavalya; a másik az, hogy a nyelvújítás megmaradt eredménye ma már szintén nyelvtény ugyan, de épp a nyelvújítás példája nyomán nem tekinthető mindenestől valami másíthatatlannak, szabadon és kritikailag kell viszonyulnunk hozzá, csakúgy, mint az azóta keletkezett s ma is keletkező rengeteg rossz nyelvtényhez. A nyelvújítás szükséges volt, de nem szükséges, hogy a magyar köznyelv örökké eszperantó, se az, hogy magyar szavakkal beszélt német nyelv legyen.

Ma azt mondjuk: szűnjön meg a tudomány és az élet, elmélet és gyakorlat elszakadtsága, ez az egészségtelen állapot, a rossz múltnak ez a rossz öröksége. Hát szűnjön meg, itt is, a nyelvészetben. Nem valami hüvösen kezelhető, a létünket nem érintő dolog a nyelvünk; nemzeti létünk egyik legfőbb tényezőjének sorsáért nemcsak tudósi – emberi, magyar, nemzeti felelősséggel tartozunk. S ha

az Akadémia járjon elől tudomány és gyakorlat egyesítésében, irányítsa mindenben, mindenütt – tegye hát ebben is, a nyelv ügyében, most, a megváltozott viszonyok közt, amikor lehetővé vált, hogy még alapítása korából származó feladatát végre hatékonyan teljesítse, természetesen nem egyedül, amire ma is képtelen, hanem a mai idő szellemében közösségi munkával, az egész írói társadalom, az egész sajtó, az egész tanügyi szervezet, minden felső- és alsófokú tanintézet, a kellően felvilágosított, az egyetemes nemzeti ügynek megnyert munkásság és parasztság, általában az egész társadalom, benne az egész ifjúság cselekvő közreműködésével. A feladatot, bármilyen nagy, így meg lehet oldani, de csakis így.

Felszabadulásunk e nélkül nem teljes. A politikai, társadalmi, gazdasági szabadságharcra együtt meg kell vívunk idegenné nyomorított nyelvünkét is. De ebben aztán nem várhatjuk, hogy a Szovjetunió előbb felszabadítson – példát adhat, de ezt a harcot magunknak kell megkezdeni is, és végigküzdeni.

A hogyan-ról majd akkor szólunk, ha megláttuk – röviden – mennyire jutott máig nyelvünk romlása.

II. Dettagli.¹⁰ A példák előtt

Előbb csoportosítva, de nem teljesen rendszerezve, nem is lehet végig, mert ugyanaz a szó, forma, szólás etc. több kategóriába is beletartozhat: németes tükörszó rosszul használt névutóval és í. t. De itt most nem is fontos – a romlás foka érdekel, a rendszerezés későbbi feladat.

Utána szemelvények újságokból, folyóiratokból, könyvekből, annak szemléltetésére, hogy az előzőleg felsorolt sok germanizmus nem egyik vagy másik írónak, újságírónak a nyelvi hibája, szokása, hanem általános jellemzője a nyelvnek.

Húsz év gyűjtéséből. Nem válogattam ki a legrosszabbakat, legtűrhetetlenebbeket – a jellemzőket péle-mêle.¹¹ Annak illusztrálására, mennyire el van árasztva szolgai átvétekkel nyelvünk minden rétege.

Szavak

németből átvett szavakat (absztrakciókat) nem lehet igésíteni (gutaütött szók): háztartás, benyomás, magatartás

ezekből lesznek szóprotézisek

kapcsolatban, bekapcsol, kikapcsol – einschalten, -ung; ausschalten, -ung; in Verbindung

be kapcsolódik a tárgyalásokba – sich in die Verhandlungen einschalten

nyújt; nagy élményt nyújtott számunkra

felvág (Ország szótárában show off-nál idézőjelben, Thienemannéban zárójelben, de megörökítik)

lép; összeköttetésbe lép valakivel – mit jemanden in Verbindung treten

vkivel szemben valahogyan fellépni – gegenüber jemanden auftreten
 ellenforradalom, ellenreformáció
 fekbér, forrpont
 jármű, járszalag, járőr
 horderő, nagy horderejű, hordszék
 kötszer, kötszövet, kötbér
 látkép, láthatár, látszerész
 löfegyver, lőszer, lőtávol
 válfaj
 visszfény, visszhang, visszkereset, visszér
 vonzerő, vonzerőt gyakorol
 ujjmutatás
 átütőerő – Durchschlagskraft; átütő erejű – durchschlagend;
 átütő erejű siker – durchschlagender Erfolg
 kiesés – Ausfall
 kimenetel
 beállít, beáll (sich einstellen)
 kiállít – das Buch ist gut ausgestattet
 képez, (bilden) kivételt képez
 kivesz, esküt kivesz vkitől
 kizár, ki van zárva
 nyer; elintézését nyer, beigazolást nyer, betekintést nyer, elhelyezést nyer, be-
 fejezést nyer
 húz, hasznot húz, fizetést húz, a felhők húznak, a vadludak húznak
 megbosszulja magát, unja magát
 mutat, rámutat
 ellenőriz, nem őrizte ellen
 ellensúlyoz
 áll, hatalmában áll, a dolgok állása mellett, rendelkezésére áll – zur Verfü-
 gung stehen, hogy áll a dolog? ez áll, írva áll, rajtad áll – es steht bei Dir, ellen-
 tétben áll vmivel – es steht in Gegensatz zur etw.
 az árak állása – Preisstand
 üzem, üzembe helyez
 rokonszenv, ellenszenv, rokonszenvez
 leépít valakit, valamit, leépítés
 lead, lövést lead
 nyit, tüzet nyit, új fejezetet nyit
 alátámaszt
 kitart valami vagy vki mellett
 kitesz, mennyit tesz ki? 100 forintot tesz ki
 kiút – Ausweg
 előjön, előadja magát

kölcsönöz
emel, felemel (árat, termelést, színvonalat)
leszáll, leszállít (árat, termelést, színvonalat)
 magas (ár, rang, iskola, feszültség)
 összes – sämtlich; az Akadémia összes ülése, Petőfi összes művei
 egyszerűen
előhoz – vorbringen, felhoz
 előír, előírás
 előszeretet – Vorliebe
 eszközöl
fekszik, érdekében fekszik, szíven fekszik, közel fekszik a feltevés
 felad = lemond
 felfektet (könyvet, telekkönyvet, jegyzőkönyvet)
 fellép (ínség, ragály)
felvesz (érintkezést, kapcsolatot, munkát)
gyakorol (hatalmat, bírálatot, önbírálatot, befolyást, benyomást, hatást)
 helyzet, falun mi a helyzet?
 árdrágítás, árdrágító
 kiadás
 kifizeti magát
 kiismeri magát – sich auskennen
 tarthatatlan, tarthatatlanság
 maradéktalanul
 messzemenő
megy, jól megy neki, hogy megy neki, ez nem megy, arra megy ki, egyre
 megy
 űz, ipart űz, gúnyt űz, iparűző
 uralkodik
 visszas
 visszafejlődik
 visszament az eljegyzés
vezet, bevezet, levezet
 anyakönyvvezető, könyvvezetés
 visszavezet vmire, úrvezető
 később még az időszámítást is olympiasok szerint vezették
 vonalvezetés (Gömbös)
zár, ülést bezár, zárszámadás, záróra
 magával hoz, visz
 magával sodor
 -*hű*, élethű, természetű, betűhű
 -*mentes*, bérmentes, bérmentesít, -tés, féregmentes, alkoholmentes, lég-
 mentes

túlsúly
 ösbemutató
behoz – einbringen (mulasztást, veszteséget)
hoz, mozgásba hoz, tudomására hoz, javaslatba hoz, határozatot, ítéletet hoz,
 tisztába hoz
 lehoz, cikket lehoz
 kihoz, könyvet, előadást
 kivitel, behozatal
 mozgásba jön, indulatba jött, szóba jött, hozzájön még, most jön Kecskemét
kijön, ennyiből kijön, jól jön ki, nem tud vele kijönni
 kimenetel
 kivitel (ti. megmunkálás), kivitelezés
 összehoz vkivel, közelebb hoz
 vesz (lendületet, irányt), kezdetét veszi, jól veszi ki magát, fáradságot vesz
 magának, nem vesz ételt magához, tudomásul vesz, fordulatot vesz
 tudomásulvétel – Kenntnisnahme
 magát valaminek kiadja
 vadidegen – wildfremd
 iskolapélda – Schulbeispiel
 ecsetel – pinseln

Szók összetétele

magyarban úgyis hosszú szók
 szeretetlenségeket, szereteteket – meg kell olvasni a te-ket
 utánvétel – Nachnahme; utánpótlás – Nachschub; utánérzés – Nachfühlung;
 nyárelő – Vorsommer; tavaszutó – Nachfrühling
 -pont; szempont, időpont, mélypont, tetőpont, álláspont
 -gazdag, színgazdag
 -szegény, vérszegény, vízszegény
 -bő, -dús; vízbő, vérbő, színdús, vitamindús, vízdús (wasserreich)
 -képes, ütőképes (schlagfähig), harcképes (kampfähig), munkaképes, élet-
 képes
 -képtelen, harcképtelen, munkaképtelen, életképtelen, fejlődésképtelen
 -teljes, erőteljes, jelentőségteljes, szégyenteljes
 -kész, menetkész
 -köteles, katonaköteles, iskola-, portó-, adó-, steuerpflichtig
 tetterős

Kifejezésformák. Szólások

elébe néz vminek – entgegen sehen
életbe lép, léptet
elszámította magát – sich verrechnen
eltekintve vmitől
feltalálja magát, jól feltalálja magát
helyt ad (kérelemnek, óhajnak)
szerepet játszik, ez nem játszik nála szerepet
kézen fekvő, kézen fekszik rajz hirdetés a Pesti Naplóban
kikérem magamnak – sich ausbitten
kilátásba helyez
az ágyat őrzi, a szobát őrzi
súlyt fektet, helyez vmire, fősúlyt helyez
egy szép napon
szőnyegre kerül
megtalálni a számítását – seine Rechnung finden
nem tesz semmit
tető alá hoz
úrrá lesz valami fölött
hóna alá nyúl – jemanden unter die Arme greifen
hosszúlélegzetű – langatmig, vers, regény, cikk
nem kötöm az orrára – auf die Nase binden
mérget vehet rá – darauf Gift nehmen
kosarat ad – Korb geben
váll váll mellett – Schulter an Schulter
előkelő formába burkolva – in vornehme Formen gehüllt
hallgatásba burkolózik – er hüllt sich in Schweigen
méltóságán alulinak tartja – er hält es unter seiner Würde
tisztá bort tölt a pohárba – er schenkt ihm reinen Wein ein
valamilyen szellemet, tartalmat önt belé – hineingiessen
valakinek az idegeire megy – auf die Nerven gehen
az ujjából szopta – aus den Fingern saugen
az ujjára csavarhatja – sie wickelt ihm um den Finger
kanállal ette a bölcsességet – die Weisheit mit Löffeln gegessen
kérdést felvetni – Frage aufwerfen
gyerekcipőben járt, kinőtt a gyerekcipőből – er hat die Kinderschuhe ausge-
zogen
sok van a füle mögött – er hat hinter den Ohren
olyan méretet öltött – es nimmt grosse Dimensionen an
nap mint nap – Tag für Tag
bizonyos határon túlmenni – über eine gewisse Grenze gehen

olyan nagy szerepet játszik – eine grosse Rolle spielen
 siralmas szerepet játszik – eine klägliche Rolle spielen
 adózik – zollen, (elismeréssel, tisztelettel, csodálattal)
 süket fülekre talál – auf taube Ohren stossen
 levonja a következtetéseket – er zieht die Folgerungen
 tüzet nyit
 lövést lead
 hasznot hajt – Nutzen bringen, tragen
 hasznot húz vmiből – er zieht Nutzen daraus
 tanúsít – tiszteletet etc. – bezeigen, zeigen, jemandem Ehre bezeigen
 tanú, tanúskodik – Zeuge, zeugen
 valamilyen gondolkodásról tanúskodik – zeugt von ... Denken
 majd megmutatom neked! – werde dir schon zeigen

Rosszul használt szók.

különböző
 rövidesen
szenved, hajótörést szenvedett (a hajó?); koponyaalapi törést szenvedett, bor-
 datörést, késedelmet szenvedett
 újságcím: Soós vereséget szenvedett a román bajnoktól
 múlik (az ellenkezőjét mondják)
 tűnik
 ural (az ellenkezőjét mondják)

Szóprotézisek

végez, a ... dolgozói végzik a hídroncok kiemelését
szolgál, tanulságul szolgál – zur Lehre dienen
 keretében, során
folytat, folytattak apró hódításokat is, amelyekkel birtokukat akarták növelni
gyakorol, nyomást gyakorol
végez, munkát végez (senki se dolgozik)
 jelent

Névelők, névutók, határozók

határozott névelő személynév előtt, a Péter, a Gerő
 határozatlan egy, a
 a rosszul elhagyott „egy”
 rossz maga a *névelő*, *névutó* szó is – tavaszelő, télutó

számára, a győztesek számára még életükben szoboremlékműveket állítottak
(ti. a görög olimpiákon a győzteseknek) a filozófusok és a harcosok számára
Platón eltörli a magántulajdont

részére, részéről

szemben

belül, keresztül

után, vágódik valami után – sich nach etw. sehnen

ellenére, annak ellenére, hogy

közel, közel 100 forintba került

közelfekvő (feltevés, gondolat)

távolról sem

minden további nélkül – ohne Weiteres

kihal: a néha, néhol, néhány, olykor

Névmás

a ló és annak betegségei

személynévmás állatokra és tárgyakra is

Igekötők

le-, leállít, lelevelez, lead, esküt letesz, vizsgát letesz, lenyomoz, leközl, le-
igazol, levált, leválaszt, lefogad, lemásol, lefénnyképez

túl, túlerő – Übermacht, túlhajtott – übertrieben, túlnyomó – überwiegend,
túlsúlyra jut – das Übergewicht erlangen

Kötőszók

mint ha, mintha (Arany Toldi első sora: Mint, ha pásztortűz ég őszi éjszaká-
kon)

mint hogy, minthogy

hogy nehogy

hogy torlódásakor meghagyják, ahol fölösleges, elhagyják, ahol szükséges

alighanem, csaknem

de, hanem

amennyiben (= ha)

Egyes szám, többes szám

Tárgyas, tárgyatlan ige

lekési a vonatot, előadást

átlépi a határt, küszöböt
osztja nézetét, félelmét (e helyett -ban, -ben)
betekinti az iratokat
lapot előfizet

Rosszul alkotott szavak

idény
végkielégít
közigazgat (közigazgatás-ból)
tetszhalott, tetszhalál

Idegen szavak

diversio, diversios, diversans
agressor
operatio
ornamens, ornamentika

Rosszul értett vagy fordított, vagy sajtóhibából lett szavak

bőregér
nemtő
főveg

Mondat

Példák után

A példákból kiderül, hogy az idegenből átvételek nem ítélnetők mind azonos módon.

Ne legyünk dogmatikusak: kétségtelen, átvételekkel nyelvünk gazdagodott is, fejlődött, korszerűvé vált; ezért az idegen hatást elvben ellenezni és elítélni helytelen. Szükséges és hasznos lehet. De különben is, a sürgető szükséglet gyors kielégítésében gyakran nem is lehetett mást tenni, mint átvenni, nem lehetett megvárni, amíg valahogy mindenre eredeti kifejezés születik. A nyelv fejlődésének tempóját hozzá kellett igazítani az élet fejlődéséhez, s amikor a nyelv önmagából azon nyomban nem tudta megteremni a kifejezést, a fogalommal együtt azt is át kellett venni. Nem a latin és görög, nemzetközileg használt szavakra gondolok; ezek, mivel nemzetköziek, épp annyira mieink, mint más nemzetéi. Az idegenből, főleg németből fordított szavakra, átvett formákra, szerkezetekre gondolok.

Különbséget kell tenni az elkerülhetetlen, s ha nem is a nép és a nyelv szelleméből született, de vele nem ellenkező átvételek, s az olyanok közt, amik tudatlanságból kerültek a nyelvbe, a nyelvet nem tudók és idegen gondolkodásúak révén, vagy a nyelvet jól beszélők, de nem eléggé tudók révén, akik nem ismerik se a régi, se a népnyelvet; amik továbbá belejutottak gyengeségből, tehetetlenségből, nembánomságból, meg se próbálva az eredeti alkotást; és végül majmolásból, a némethez török-szakad alkalmazkodni akarásból; amik tehát szükségtelenek, feleslegesek, ártalmasak és pusztítók, mert ugyanakkor, amikor elárasztották idegenszerűséggel a nyelvet, jó eredeti kifejezéseket és formákat kiszorítottak, vagy ilyenek születését meggátolták, s így a nyelvet gyökerében, életében támadták, hamisították, szegényítették, gyilkolták – vele persze a nyelvet beszélő közösséget is.

A nyelvtény fétisével együtt le kell számolni egy liberálisnak látszó, elvként alkalmazva azonban nem kevésbé dogmatikus hitcikkellyel, a „hasznos szemlélet” tanával, mely szintén meglehetősen el van terjedve nyelvészek közt, s kényelmes felmentő a nyelv romlásával való törődés kellemetlen gondja alól. Hasznos szemlélet s belőle hasznos nyelvalkotás hasonló körülmények közt mindenütt lehet – de hogy a magyar nyelv éppen a némettel annyi száz és ezer esetben rokon, sőt azonos szemléletű, olyan csoda, amire értelmes magyarázatot aligha talál valaha valaki. Azt ellenben sokszor megtalálhatja, aki keresi, hogy ezt vagy azt a germanizmust mikor vették át, melyik könyvben, milyen újságokban jelenik meg először – vagyis melyik év hanyadikától kezdődik a rokon szemlélet. Példa: vonalvezetés – Gömbös! A német élőnek nevezi a Stillebenben ugyanazt, amit a francia a nature morte-ban holtnak – nem kell magyarázni, hogy ebből a két ellentétes szemléletből mért és hogyan a német fiaza a vele azonos, de magyarban rossz és értelmetlen csendélet-et – aminél persze a „holt természet” se lett volna jobb és értelmesebb.

A pótolható idegen szavak számának csökkentése bármilyen helyes, ha jól elhatároljuk a rossz emlékű, még Rákosi Jenőéket idéző magyarkodó purizmustól, és bármilyen fontos és nem is éppen csekély feladat, csak egy része az egésznek, az aránytalanul kisebb és könnyebb része. Bár fölösleges a már meglévőket olyanokkal szaporítani, mint diverzió, diverzáns, diverziós, agresszió, agresszor stb. Helyes, hogy ma training helyett edzést írnak, nem is volt nehéz megszokni; sokkal nehezebb edzést tartani-t nem mondani, mert megtévesztő, a szavak magyarok lévén, holott sült német, és nehezebb, mert a nyelvet szerkezetében és szellemében megtámadó légiónyi hasonló szó-protézis társával nagyon meggyökerezett, – (megbeszélést tart, harcot folytat, munkát végez és hasonló) – a magyar nyelvben valósággal második, németes nyelvvé, a magyart napról napra kijebbe szorító és kisebbé zsugorító nyelvvé szerveződött, s annyira megszokottá vált, hogy már észre se vesszük – mikor pedig már a németek is harcolnak az ilyenek ellen, akiktől átvettük, s akiknek a nyelvével még csak nem is ellenkeznek, csak hosszallják és csúnyálgják őket. Helyes, hogy a francia külsejű és hang-

zású, német gyártású blamage helyett (ez a szó nincs is a franciában) kudarcot, megszégyenülést vagy hasonlót mondunk, de nálánál is helytelenebb helyette a baklövés, a szolgai fordítású Bockschiessen, mégis nehezebben írtható, mikor még nyelvjavító könyvben is ajánlják a blamázs helyett (Dengl¹² 333. l.) Ma már nem írnak landol-t, mint évekkel ezelőtt, de a landol-nál is rosszabb, mert az nyíltan idegen, s bármikor fülön fogható, a borzalmas „leszállást hajt végre”, amit ma az ugyanezt jelentő magyar, rövid és egyszerű „leszáll” helyett írnak.

Nyilvánvaló, hogy mikor egy nyelv idáig jutott, mikor ennyi rengeteg idegenség meggyökerezett, megszokódott benne, teljes megigazítására gondolni se lehet, csak valamilyen kompromisszumra. A kérdés csak az, mekkora a kompromisszum. Mert ha olyanok is beleférnek, mint a ma lépten-nyomon olvasható és hallható: nagy súlyt fektet rá (sőt főszúlyt: Hauptgewicht), hóna alá nyúl, aláhúz, kézenfekvő, a „számára” végtelen sora (nagyszerű élményt nyújtott számunkra; emlékművet állítanak számára, ti. a halottnak); a „szemben” végtelen sora; részére; részéről; hajótörést szenved; tüzet nyit; megbeszélést folytat; leáll; lelevelez; árdrágító; leépít; nyomást gyakorol, stb. – s az olyan nem germanizmusok, hanem a nyelv nem tudásából ömlő galimatiaszok,¹³ mint rajta múlt (sőt: múltott!), hogy a dolog olyan kitűnően sikerült (a mondat egyik fele ellene mond a másiknak, mert ha múlt, vagyis nem történt, akkor nem sikerült, ha meg sikerült, akkor nem múlt el tétlenül) –, akkor elvetjük a nyelv nemzeti mivoltának, amit Lenin és Sztálin hangsúlyoz, minden kritériumát, és eleve ellentétbe kerül minden javítási szándékkal.

Nem lehet se mindent kivetni, se mindent meghagyni – osztályozni, ez az első teendő az anyag összegyűjtése után. Az elfogadhatók, ideiglenesen tűrhetők s a tűrhetetlenek tömege olyan nagy, szétválasztásuk, osztályozásuk, értékelésük, pótlásuk akkora feladat, hogy csak évek alatt végezhető el igazán jól és alaposan. Annál előbb neki kell fogni a munkának, tudva azt, hogy minden nap növeli az anyagot, s a megszokással nehezíti a küzdelmet.

S aztán csinálni szívosan, türelemmel. Türelemes munkával, de egymás iránt is, mindenki iránt türelemmel, mert ebben a bűnben közösek vagyunk mindnyájan. Ne olvassuk a más fejére, hogy nem tud magyarul, mikor magunk se tudunk. Igazán egyikünk se tud, ma nem is tudhat. Csak vannak köztünk, akik ezt tudják, s mások, akik észre se veszik. Amiből nem következik, hogy ne bíráljunk, de nagyon is bíráljunk mást is, magunkat is. S ha nem tudunk jól magyarul, tanuljunk meg, építő, alkotó kritikával, szigorú önkritikával, s akkor majd fogunk tudni, és másokat is meg tudunk tanítani.

Attérek a teendőre, elmélet és gyakorlat egybefogásának módjára, de előbb még röviden utalok egy negatívumra, mert a sok pozitív rossz kiírtásával együtt kell ezt a hiányt megszüntetni.

*III. Parole che mancano*¹⁴

A nyelvünk romlását panaszlókat azzal is szokták letromfolni vagy igyekeznek megnyugtatni, hogy hiszen nyelvünk a Nyugat idején s óta mennyit csiszolódott, gazdagodott, árnyaltabbá, hajlékonyabbá művelődött, s ezt úgy is mondták, európaiasult, s a példák rá Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, utánuk Szabó Lőrinc, Halász Gábor és mások. Ez mutatja, mennyire nem tudják a jó szándékúak se, mekkora hiányok tátonganak nyelvünkben a sok rosszban való bővelkedéssel és állandó szaporodásával egyidejűleg az elmaradottság jeleként. Valóban fejlődött a nyelv, de hol, miben? A költészetben és az irodalmi essay-ben. Az e körön kívül eső egész területen nagyon sok olyan fogalom van, amit magyarul mondani nem tudunk, hanem vagy valamilyen idegen szóval, vagy valami megközelítő, de nem egészen adekvát kifejezéssel jelölünk, vagy valahogyan körülírunk, vagy, végül, egészen elkerülünk, elhagyunk – s amely hiány természetesen a költészetben és essay-ben is ugyancsak érezteti hatását. Tudja ezt mindenki, aki valaha verset vagy prózát fordított, vagy egyébként szüksége van azokra a fogalmakra.

Nem beszélek itt most az olyan sajátos kifejezésekről, amilyenek minden nyelvben vannak s azonnál átfordíthatatlanok más nyelvre, a gallicizmusokról, anglicizmusokról, amik egy-egy nyelvnek a sava-borsa, s amilyenekben a magyar is bővülködik, különösen a régi és a népi nyelv. És nem beszélek a filozófiai, általában a tudományos nyelv rengeteg hiányáról se, ez egy külön nagy és fájdalmas téma. Hanem csak közkeletű, minduntalan szükséges, nélkülözhetetlen fogalmakról, amik nélkül a tudományban se, de az irodalomban, publicisztikában, s általában a mindennapi életben se tudunk megenni. Gyűjteményem belőlük jókora, pedig korántse teljes. Hogy mik ezek, szemléltetésül néhányat említek: *loyalis, illoyalis, loyalizmus, loyaltás* (ezek a szavak nincsenek is semmilyen nyelvben); *galant, Galanterie; contenance; zierlich und elegant* (tanagrakról); *Wucht; der wuchtige Ernst des Parthenon; Herbheit der Bewegung* (két olympiai Niobida szoborról); *Entwürdigung; Die Farbe beherrschte dem Innenraum* (Knossos, Királyi palota); *Das plastische Empfinden beherrscht die griechische Kunst; die Ausführung, der Ausführende* (tervező, megbízó mellett aki megcsinálja); *die Sittsamkeit der Jungfrauen* (Parthenon friz), ... *ihren zugleich herben und anmutigen Adel ... geschildert* (u. o. lovas ifjúságról); *ein Ideal des monumentalen Quaderbaues* (Parthenon); *the dancing of the Grecks was made up of significant poses and postures*; *die stoische Haltung, die er dem Tode gegenüber einnimmt*; *Die Haltung ... drückt ... eine Bereitschaft und potentielle Kraftentladung aus; innere Haltung; Gefühle der Lust und Unlust; Freiheit hat Ursprünglichkeit zur Bedingung* (a seitens magától valóság), *Moral predigen ist leicht, Moral begründen schwer*; *Ob nicht Natur zuletzt sich doch ergründe?* (Goethe); *Logischer Grund* (ratio, Erkenntnisgrund) *ist nicht zu verwechseln mit dem realen* (causa, Ursache); *die Materie, als beharrend, gibt dem Dinge die Beharrlichkeit durch alle Zeit*; *Dasein és Sein*; *The Relevance of Science*; *The*

Irrelevance of Scientific Theory (Bernal essay-inek címe); The repercussions of this appalling upheaval; expediency; he holds ... principle above ...; das Wollen ist ein Sollen, so oder so, das Müssen aber gibt sich als ein Wille; harmonische Durchbildung (görög templom külsejéé); Zickzack (például ornament); Masolino combines this style with Gentile's aristocratic composure and distinction; emphasize; delicate, subtle coloristic sense; coloristic subtlety; a certain preciousness; Maschinen gleichen sich, während Organismen sich ähneln; eine listig berechnende, verstohlene Geistesverfassung; der Betrieb in der Rubens-Werkstätte; Ist der ausführende Künstler zugleich der erfindende? Charakteranlage; individuelle Triebkraft; bonhomie; une fadeur exquise, an exquisite faintness; one temper has shaped the whole; strange music and imagery; grotesque; impassivity; une netteté remarquable d'exécution; imaginative reason; disharmonious men; intensity; affectivity; our emotional impulses; in naïve excitement; disponibilité; varii affetti e sentimenti; le graduazioni più fuggevoli e più delicate dell'anima; transfigurare il reale; l'uomo libero, cosciente, volente e possente; engager; engagement; poésie engagée, littérature engagée (a littérature pure ellentéteként); reizende Anmut; die zierliche Haltung der Hand (nő-szoborról); Zopf, copfos; Drang, Lebensdrang (Trieb, conatus); innere Sammlung (benső koncentráció); wichtige Strenge; flott; idom, dagadó idomú asszonyok (nem lehet jó szóval mondani); sich behaupten; sich bewähren; Charité; Haltlosigkeit; das Selbst; sinnreich; unheimlich-keit; Treatise on Right and Wrong; Abneigung gegen; bildende Gestaltung; Gesinnung, -slosigkeit; vorgestellte Erscheinung.

A példák közül nem az következik, hogy a hiányzó tudományos terminusok fontossága sorrendben az ilyenek mögé kerül, időrendben későbbre halasztható. Ellenkezőleg. Inkább azt hivatottak megvilágítani, hogy ha az ilyenek is annyira hiányoznak, akkor még mennyire a sajátosan tudományos szakkifejezések. Egy-szerre, együtt kell amazokról és emezekről is gondoskodni, mert amazok a tudományban is hiányoznak, az irodalomban, az életben is, és viszont – nem lehet a területeket saját kárunk nélkül egymástól elszigetelni, nem is szabad.

*IV. Rimedio*¹⁵

Tágabb és szűkebb bizottság. Első időnként, második permanens, rendszeresen. Munkaközösség, Akadémia vezetésével, kintiekkel.

Nagy könyv (nem folyóirat!), rendszeresen, mint eddig még nem, a nyelv romlásának corpora. És 10 íves, minden iskolában kötelező. Iskolákban minden fokon, alsókban és egyetemen, és minden szakon, a nyelv helyességének kötelező tanítása. Ne mondják, hogy ne növeljük a túlterhelést. Az anyanyelv tanulása nem lehet teher, hanem öröm, s az eredmény szerint évről évre csökkenthető.

De mivel még ma is – noha a politikai helyzet teljesen megváltozott, a politikai hatás megszűnt – változatlanul nagy nyelvünkben a németesség, s a nyelvi hatás folytatódik, nem elég a németet az iskolákban hivatalosan csökkenteni, a már meglevő németességet nem apasztjuk vele, s az fiazza is, hívja is az újat.

Kulturális estéken, szemináriumokon, munkásokén és parasztokén is, foglalkozzanak vele, tanítsák. Ifjúságnak különösen legyen rá gondja.

Nyelvi cenzúra: tankönyvek! egész sajtó, folyóiratok, kiadók; fordítások! *figyelmeztetés* – Hivatalos nyelv, törvények, rendeletek, nyilatkozatok.

*V. Progetto: storia della lingua*¹⁶

Segédeszközök:

1) *nyelvtörténet*, nem szótár; Brunot: Hist. de la langue fr.; megmutatni, hogy' lett a nyelv olyanra, amilyen, és anyagot adni a nyelv megújításához a régiségből. Gyakorlati célú tudomány. Megnyitni a régi nyelv gazdag forrását, és megerősíteni a nyelvérzékét.

Konkrét, materiális kifejezésekből alkotni szokat új fogalmakra, úgy, amint a fejlődés tette: *pneuma*, lélegzés, *lélek*; *invenió*, invenire, eredetileg: valamire talál; *fogalom*, *felfog*, fog-ból; érez, érdekel, ér, érint-ből; *tapasztalat*, tapintat-ból; ösztön, a szeges botból; *gőg*-gége, *gőgös* (kiülő gög); *kesereg*, keserű-ből; *retteg*, *borzad*, *szubtilis*. (sub ~ lásd latin szótár).

Német: skolasztika, Eckehart, Luther.

A régi nyelv helyett nálunk a XIX. században minden németből.

Kapitalizmus kora, mint a művészetben.

A nyelv széjjelszakadása. Még a XVI. században a főurak, műveltek nyelve a népével azonos.

Társadalmi okok – társadalmilag kell megszüntetni. A nyelv története: nemzet történet is. *Egy nyelv legyen*. Itt is meg kell mutatnia a nemzetnek, mennyire él.

*VI. Progetto: la lingua del popolo*¹⁷

Segédeszközök:

2) *népnyelv*. Simonyi, Balassa kezdeményei. Nyelvjárási füzetek, tanulmányok helyett (már nem is kaphatók), egy műben: a magyar népnyelv *corpusa*. (Nem szótár.) A már gyűjtött anyagot, s még gyűjteni, amíg lehet. *Szintén gyakorlati céllal*.

A népnyelv gazdagsága. A 600 szó. Pásztorok nyelvében színek (Herman O.: A magyar pásztorok nyelvkincse).

Előbb a nép őrizte meg a nyelvet, melyből az irodalmi nyelv kifejlődött, most az irodalminak – s a köznyelvnek – kell megőriznie a népnyelvet.

Hangszegényedés.

Ormánság: Esött a hó, éngöm bēlepött,
Ez a kislány éngöm szeretött,
Vöttem néki cukrot, perecöt,
Annál jobban éngöm szeretött.

Várkonyi: kicsinyítők, raggal (olasz): melegcse, hidegcse (nem tudjuk irodalmi nyelven mondani); jóka, szépké (nem tudjuk irodalmi nyelven); gyermekese; ekkorika, akkorika, ennyike, annyika; tálcsa; apróka; gyöngike (például fű); szebbke (szebb); műveltke; csodika (a kislányról);

egy ember (fiú, lány, ló); számos (jóság, sok számos fa);
jóként; haszonoz; menyecskélkedik; asszonykodik; pátyol-gat; kecsög; cakóz (gürcöl); meglöbbsentem: megrebbeentem (lebben-lobban; rebben-robban); kummog (1. érthetetlenül beszél, 2. alattomosan leselkedve jár); pirul (föld, út); kömörödvé (teteje kicsit fagyva, bebőrözve); gyújtósabb (például rózsaszín, élénkebb); kelletlen gyümölcs (nem nagyon kapó, például berkenye); pé(n)zhetnék, (pénz kellene neki); kacvarkodik (nagyon törekszik); enyhely (déli, védett); kamuti (buta, bolond); vadarász (kutat, matat, például zsebben); csömörlék (ha valaki utálatos); keménykedtek (erősödtek, hetykélkedtek, keményen beszéltek); neszös embör (kiabáló); szikrás (ember, ló); hógatózó idő (eső lesz); cilámpos (kócos, rendetlen); veselődik a világba (kínlődik, küszködik); kívántul (ha megkívánja valaki például a gyümölcsöt); csökkent gyerek; szilánkol, szilángózik (apró pelyhekben hull a hó); csárma, csármás, csármál (lárma etc., a németből: Lärm); suhogó víz (forr); gúzorog (gubbaszkodó, beteges); kocolódtak (vitáztak); lepögeti-ik (szerelmes; a kisbabát becézgetik); loboncos haj; csosza (pantofli); lélek-terű (gond, baj); radó (ruha-radó); az idő kivirul (kiderül); kárabb (ő se kárabb, mint más).

FÜGGELÉK

Interjúk

HARC A MAGYAR BÖLCSŐÉRT

*Küzdelem az „egyke” ellen –
A sokgyermekes családok a magyar föld biztos őrei*

Évtizedes problémája a magyar életnek a gyermekszaporulat kérdése, amit ma a szomorú „egy gyermek” jelenség után egyke problémának nevezünk. A magyar fajta életének, jövő fennmaradásának alattomos ellensége ez, pusztító rákfene, amely öli a nemzet testét, mint a terebélyes tölgyet a lassan őrlő szű. A szomorú magyar probléma lényege az, hogy *nem engedik megszületni a második, harmadik és sokadik gyermeket, sőt néha az egyetlen sem, mert azt hiszik, hogy az egy gyermek őrzi meg a család földjét.*

Így azután elnéptelenednek a magyar falvak, kihal a gyermekkacaj és a jókedvű sivalkodás, az élet hangos öröme helyett a halál szele kísért az egykés falvakban.

Körülöttünk most ágyúk dörögnek. Égszakadás és földindulás idejét éljük. De a külső front mellett a belső fronton is kell folyni a párhuzamos harcnak, a legnagyobb ellenség, az egyke ellen.

Harcolnunk kell a magyar bölcsőért.

Ez is életnek és halálnak kérdése, éppen úgy, mint az a harc, amit tőlünk távol hős honvédeink vívnak.

Egy derék, fajtáját mélyen és őszintén szerető magyar pappal beszélgettünk, aki évtizedes ismerője, kutatója, boncolója az egykekérdésnek. Ismeri mindenkinél jobban a betegség minden okát, látja a nagy kérdés megoldásainak fonákját is. Így beszélt:

– Sajnos, az egyke, amiről annyit írtam, írtunk, cikkeztünk, beszéltünk, amit egyesek már agyontanulmányoztak, nem szünetel, nem csökken, hanem növekszik. Ezen pedig nem segít a jó szó, nem segít semmiféle ráolvasás, hókuszpókusz. Néha azt hiszem, szinte kár beszélni róla. Mert ez a magyar betegség olyan, mint a testet pusztító rák. A rákbetegnek is csak egy nagy problémája van: a betegsége. Mi is így vagyunk.

Sok problémánk van, de az igazi probléma ez.

Mert mit ér minden, ha a nép elfogy? És ott fogy el, ahol pedig megvannak az életlehetőségek, jó a föld, gondtalan az élet.

Elfogy a nép, mert meg sem születik.

Az egyke nem probléma többé tulajdonképpen. Pontosan és részletesen ismerjük a tüneteit, tudjuk, hogy mit kell tenni. Itt a szép szó nem használ, a könyörgés is hiábavaló. A lényegét kell megérteni a fajtánkat fenyegető veszedelemnek. Amíg törvényhozási úton nem vetnek gátat a „divatos” betegségnek, addig minden hiábavaló. A megoldás, tudom nagyon jól, igen nehéz. De a probléma nem megoldhatatlan.

Józan örökösödési törvénnyel, az életnívó általános emelésével ki lehet operálni ezt a rákdaganatot a magyar nép testéből.

Ezt meg kell értenie a magyar törvényhozásnak, amely az egykekérdés leküzdésére és kimondottan ebből a célból még soha törvényt nem hozott. Pedig elkerülhetetlen és sietni kell vele, amíg nem késő a népek hullámzó tengerében élő magyar fajta megmentése. Ebbe nem lehet és nem szabad belenyugodni, itt nem állhatunk meg. A nemzet, a holnap, a jövő döntő kérdése ez. Arra kell gondolnunk, hogy talán Trianon sem következett volna be, ha ezt a problémát megoldották volna. Mert a 10 és 20 holdas magyarokat sokkal nehezebb elküldeni földjükről és helyüket idegen telepesekkel pótolni. Egy erős, kisbirtokos magyar társadalom a nemzet létének sziklaszilárd bástyája.

A legszomorúbb része az egykekérdésnek az, hogy éppen a szegény családnál van a sok gyermek és a jómódúaknál divatos az egyke vagy az egysem.

Ismétlem – fejezte be szavait –, csak a törvény segíthet, részleges és egyéni kezdeményezések alig. Mert a leglelkesebb harcos is belefásult. Aki pedig már nagyon elfárad, félig feladta a harcot. De remélnünk kell, hogy a jajkiáltás végül is mindenkit felráz, akire tartozik, és a jajszóból jajgató kórus lesz, amelynek fájdalmas hangjára végül is a legnagyobb és leghivatottabb orvos, az állam fog hozzá a gyökeres gyógyításhoz.

E. Gy.

AZ ÉN NÉPEMET NEM TUDTÁK ELBOLONDÍTANI

– mondja Fülep Lajos nagytiszteletű úr

A vonat csak Pécsváradig visz, innen gyalog kell az utat Zengővárkonyig megtenni.

Ebben a szép nevű kis falucskában él Magyarország egyik legkitűnőbb esztétája, dr. *Fülep Lajos*, aki a tizennyolcas évek után eltűnt a fővárosból. Önkéntes száműzetésbe ment, és alig-alig hallottunk 1923 óta felőle, amikor a „Magyar művészet” című könyve megjelent.

A zengővárkonyi református paplak könyvtárszobáján már első pillantásra látszik, hogy a falu nagytiszteletű ura tudós ember. Büszke is rá a faluja nagyon. Ő is a népére.

– Okos, higgadt magyarjaim vannak. Eszes nép ez. Az én népemet nem tudták elbolondítani, itt nem volt németimádat, sem antiszemitizmus. De sajnos kieszőfélben vannak; ez már nem is egykés, hanem egység falu, meg környék.

Művészetre tereljük a szót. A professzor úr azonnal reagál.

– Magyar művészet? Igenis, hogy van ilyen, és szeretném hinni, hogy most, ebben a felszabadult, tisztuló légkörben lesz majd igazán. Olyasmit lenne csak

szabad külföldre engedni, ami rólunk a világnak mond valamit. Arról a „nemzeti”-ről, ami a nemzetköziben jelentékeny. Sajnos az ilyesmi nehezen vagy alig fordítható. Ha Arany János *Lacikonyhá*-ját olvasom, kicsordul a nyálam. Le nem fordítható, de nekem valóság, lokális zamatú, csak magyar! Csók István elemen-táris tehetségét épp ennyire magyarnak érzem, és még sok példát tudnék felsorolni.

– Kétkötetes könyvön dolgozom, címe: „A művészet esztétikája”. Az első kötettel nemsokára megleszek.

Társaság, szórakozás? – érdeklődünk.

– Fő szórakozásom napi félórai szótárolvasás. De remek társaságban is vagyok – mutat a szobájában körül –, velem maradtak a könyveim! Persze jólesnék egy-egy meghitt beszélgetés, de én nem mozdulhatok, hozzám meg kevesen jönnek a régiek közül. Inkább a fiatalok. Egyik kedves tanítványom például *Weöres* Sándor, a fiatal költő, épp ma küldte meg legújabb verseit.

Ebben a percben mintegy végszóra nyílik az ajtó, Pécsről érkezett egy társaság, hogy meglátogassa a zengővárkonyi remetét. *Takács* Jenő zongoraművész, *Martyn* Ferenc, *Medveczky* Jenő festőművészek és dr. *Bajcsa* András esztéta a látogatók. Az igazi szellem Zengővárkonyban is szellemi központ, és a paplakban is tudós professzor marad mindig.

Mit szeretne? – kérdezzük búcsúzóul.

– Elutazni és békét látni mindenütt magam körül. És hiszem, hogy ezt a kívánságomat meghozza majd a jövő.

Fehér Rózsa

25 ÉV EMIGRÁCIÓ UTÁN ÚJBÓL MEGSZÓLAL FÜLEP LAJOS,

*a zengővárkonyi református pap, akit nem engedtek katedrához,
mert megmaradt kommunistának*

Zengővárkony, szeptember hó. Ahogy szemben ülünk az őszbe hajló, markáns arcú nagytiszteletű úrral, akinek írásait Európa tudományos és művészeti világa mindenkor felfokozott figyelemmel kísérte, önkéntelenül eszünkbe jutnak a különféle igazolóbizottságok előtt izzadó és dadogó professzorok, akik kínjukban nem tudnak másról beszélni, mint hogy elkapta őket az utolsó negyedszázad divatos fasiszta áramlata. Fülep Lajost nem sodorta el egyetlen ilyen áramlat sem, ma is megmaradt annak a lelkes elméleti kommunistának, aki az 1919-es budapesti egyetem tanára volt, ő nem alkudott meg, nem engedett jótányit sem elveiből, inkább választotta a csendes félreállást, a zengővárkonyi parókiát. Most, hogy 25 évi hallgatás után ismét megszólal, az újságíró úgy érzi, hogy érdemes figyelni arra, amit Fülep Lajos a magyar közönségnek izen.

– 25 éve élek vidéken – kezdi az interjút Fülep Lajos –, 1919-ben a pesti egyetemre neveztek ki, és ott tanítottam is a nyári félév végéig. A kommün után nem sokáig volt maradásom Pesten, részben mert lakásomon kommunistákat rejtegettem, részben Szabó Dezsőről írt cikkem miatt. Így inkább választottam a vidéket, és félévi külföldi tartózkodás után lejöttem ide Zengővárkonyba, ahol azóta is valóságos lelki emigrációban élek. Akikkel még az előző háború s a kommün idején együtt filozofáltam, Lukács György, Balázs Béla, Mannheim Károly, külső emigrációba szakadtak, nekem a belső emigráció sorsa jutott, a szigetet lel szellemi magányában.

– E 25 év alatt nagyon keveset publikáltam, inkább csak olyankor, amikor nem tudtam ellenállni a rábeszélésnek. A fasiszta rezsimet arra használtam, hogy művészetfilozófiámon dolgozzam, amely rövidesen külföldön fog megjelenni.

A magyar értelmiség mérlegéről, főleg az írók, tudósok és művészek szerepéről érdeklődtünk az elmúlt 25 évre visszamenőleg.

– Ehhez a mérleghez egész könyv kellene, nem is kicsi. Az igazságos megítéléshez az értelmiség egészét ketté kell választanunk. A reakciós nagy többségre és a radikális érzésű és gondolkodású kisebbségre. Az utóbbi nem felelős azért, ami történt, mert aki itthon él, tudja, hogy nemcsak mukkanni nem lehetett az elfogatás veszedelme nélkül, hanem *a nyilvánosság elé jutni, publikálni sem lehetett olyat, ami a hatalmon levő rétegnek nem tetszett*. A nagy többség viszont, amelynek kezében volt minden hatalom és minden eszköz, egyaránt felelős azért, amit nem tett és azért, amit tett. Névleges tudósok, írók, művészek, politikusok, nagyjából hivatásos dilettánsok, akiknek értelmi fokát és tehetségét csak negatívumokkal, erkölcsi minőségét azonban annál undokabb pozitívumokkal kellene kifejezni, *az ostobának, csúfnak, komisznak olyan tömegét produkálták és zúdították rá erre az országra, amilyenhez foghatót még sohasem látott a világ*. A helyzetkép egyik legfontosabb és legkifejezőbb mutatója a kritika teljes hiánya, az elnémitás eredményeként. Ahol pedig nincs kritika, ott a szellemi és erkölcsi életnek meg kell halnia.

Kérdésünkre, az értelmiség szerepéről az újjáépítésben, a professzor úr így felelt:

– Erre röviden lehet válaszolni. De amilyen könnyű és rövid a felelet, olyan nehéz és hosszú a megvalósítása. Az értelmiséggel, hogy az újjáépítésben hasznosan munkálkodhasson, nem kevesebbnek kell történnie, mint amit újjászülésnek neveznek. Ehhez sok idő kell, ahol demokrácia volt, ott is évszázadok fejlődésének eredménye. Ma ez a folyamat természetesen mégis gyorsabban mehet végbe, mert meggyorsíthatja a tudatos és tervszerű nevelés.

Paraszság, egyke, földreform. E három problémáról Fülep Lajosnak a következő mondanivalói vannak:

– A háborúval és a rákövetkező fordulattal a legfontosabb probléma egy időre kiszorult az érdeklődés előteréből és a cselekvés lehetőségéből. Ez a kérdés a szaporodásé. Tudjuk, hogy ezzel nem lehet mindent megoldani, de hogy vala-

mennyi döntő tényező közt ez a legfontosabb, szerintem kétségtelen. A mi helyzetünk e tekintetben katasztrofális. De még ennél nagyobb baj, hogy a változástól ezen a téren javulás nem várható. A jólét ugyanis nem szokta kívánatossá tenni a több gyereket, ellenkezőleg. Sokszor a szapora szegénység is jó viszonyok közé jutva egykézik. A legnagyobb és legnehezebb feladat ma szerintem ez: a földreformot minden tekintetben, tehát a szaporodásában is, átlényegesíteni pozitívummá, ezen fordul meg a magyarság léte, ezen áll vagy bukik, de most már végképp. Ezért döntően fontos, hogy a földreform a szerint az elv szerint történjen: érdemesnek mindent, érdemtelennek semmit, sőt a meglevőt is el kellene venni.

Svábság. Új kérdésünk csak egy szót dob fel, de ez mindent magában rejt. A professzor most először mondja felemelt hangon a következőket:

– A potsdami határozatok új helyzetet teremtettek. Meg kell várni végrehajtásukat. Számolni kell mindenestre azzal a ténnyel, hogy az a svábság, melybe a maszlág mélyen behatolt, s különösen e maszlagon felnőtt ifjúság nem változik, ma is ellenségünk, és az lesz ezután is. Nem legenda, amit mondok, de élő valóság: a valamikor nagyon templomos sváb falvakban odáig fajult a dolog, hogy a keresztyénséget nyíltan megtagadva és csúfolva *nem egy családban a felnőttek és gyerekek szokott imájukat felemelt karral a szentkép helyére akasztott Hitlerképhez mondták*. Ennyire vallás volt közöttük a hitlerizmus. Amit mondok, józan németek is jól tudják, hogy így van. Vigyázni kell azonban, hogy igazságtalanság ne történjék, de szerecsenmosdató protekció és befolyás se érvényesüljön, amire az alsóbb végrehajtó szervek közt sok a hajlamosság.

Pécs kultúrpolitikája. Erről a kérdésről Fülep Lajos ezeket mondja:

– Pécsnek az egész országban egyedül való különleges a helyzete és feladata. Vezetésre hivatott a magyarságnak egyik legveszélyeztetettebb helyén. Nemcsak természetileg, hanem biblikus értelemben is. „Hegyen épült városnak” kell lennie. Pécs szociálpolitikáját sokat emlegették, ez a szociálpolitika azonban inkább a látszatra dolgozott. Az úgynevezett kultúrpolitikának több volt a füstje, mint a lángja. Ami annak a jele, hogy az igazi kultúra még aránylag keveseknek valóságos életszükséglete. Itt az egyetemre vár különösen nagy feladat, s főként a tervezett bölcsészeti fakultásra, melynek nemcsak az egyetemi hallgatókat kell nevelnie, hanem a szélesebb rétegeket is.

Most kényes kérdést teszünk fel. Megkérdezzük Fülep Lajost, hogy szerinte mi lehet az oka annak, hogy Teleki Géza miniszter a demokratikus egyetemre a fasiszta Esztergár Lajost s nem a kommunista Fülepet nevezte ki.

– Nem nevezhettek ki, amíg nincs bölcsészeti fakultás. S hogyha lesz, engem neveznek-e ki a filozófiai tanszékre, ki tudja. Azt tudom, hogy akár kineveznek, akár nem, tanítványaim mindenképpen lesznek, 25 év tapasztalatából mondom. Mert akár működtem az egyetemen, akár nem, évről évre akadt egy-két tanítványom, aki Pécsről vagy az ország más részéből hozzám fordult, vagy személyesen keresett fel. Hogy aztán ez az illegális szórványos viszony marad-e tovább,

vagy hivatalossá és rendszeressé változik, az Homérosszal szólva „az istenek térdén fekszik”. Nem akarok erről többet mondani, mert senkiben sem szeretem az önmagáról való beszédet, s irtózom a kínálkozásnak gondolatától is. Ha valamit kívánok, csak az arra való alkalom, hogy többet adhassak.

Ezzel befejezte Fülep Lajos mondanivalóját. Mi a magunk részéről csak annyit teszünk hozzá, hogy a magyar szellemi élet és az átszervezendő egyetem nem nélkülözheti azt a Fülepet, aki ma is megmaradt az 1919-es pesti egyetem meggyőződéses és nem alkuvó kommunista tudósának.

Lehet azonban, hogy a magas grófnak, Teleki Gézának az Esztergár urak jobban tetszenek.

Zs. O.

AKIKET KINEVEZETT ÉS AKIKET ELFELEJTETT KINEVEZNI A DEMOKRÁCIA

Fülep Lajos az egyetemek felelősségéről

Azok, akik aggodalommal látták, hogy a magyar ifjúság szellemi irányítása milyen kezekben van, akiknek nem tetszett az, hogy a magyar egyetemeken ugyanazok a professzorok ülnek a katedrákon, akik egész beidegzettségükben, gondolkozásukban az elmúlt feudális és horthysta szellemet képviselik, azok nagy várakozással tekintettek dr. Keresztury Dezső, a szimpatikus fiatal tanár és költő felé, amikor a tudós, de reakciós emlékün nevelkedett gróf Teleki Gézát felváltotta a kultuszminiszteri székből.

Ezek, akiket joggal töltött el rossz érzés Teleki kultuszminisztersége miatt, Kereszturyban a demokrácia és a haladás miniszterét üdvözltek. Az már nem ezek hibája, hogy Keresztury egyéves minisztersége után keserű szájjal, kiábrándultan kérdezik, hát ez a demokrácia kultuszminisztere?

Mert próbáljunk tárgyilagosan, elfogultság nélkül végigtekinteni, mit is produkált egy év alatt Keresztury, aki, amikor átlépte a közoktatásügyi minisztérium küszöbét, a demokrácia nevében ment oda, és akiben most a tegnapi reakció és félfasiszta osztály a maga emberét üdvözli. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy Keresztury reakciós vagy félfasiszta, csak meg kell állapítani, hogy az, amit Keresztury csinál, illetőleg, amit nem csinált, ezeknek a törekvéseknek ad tápot.

Pedig nagy és komoly a felelősség, ami ennek a jó szándékú, de tehetetlennek bizonyult tanárembernek a vállain nyugszik. Az ő feladata lett volna, hogy a korhadt egyetem falai közé új szellemet, új embereket vigyen, és ezáltal a magyar jövő egyik legfontosabb hadállását a demokrácia számára megnyerje. Merthogy az egyetem eddig nem volt az, hanem egy elmúlt és hazug korszak majdnem maradéktalanul átmentett csökevénye, azt nem mi állapítjuk meg, ha-

nem a magyar és az európai kultúra egyik legnagyobb értéke, dr. Fülep Lajos, a most kinevezett egyetemi tanár is hangoztatja. Fülep Lajosnak, aki 1919-ben volt a budapesti tudományegyetem tanára, és aki huszon-esztendeig önkéntes száműzetésben élt, közel két évig kellett várnia, amíg különféle protestálás után a demokrácia kultuszminisztere kinevezte egyetemi tanárrá – ha nem is arra a tanszékre, ahová eddigi kutató és tudományos munkája predesztinálta.

Közel egy esztendeje adta át e sorok írójának Fülep Lajos ezt a nyilatkozatot, ami azért olyan megdöbbenő, mert minden szava igaz, és aminek közlésével eddig azért vártunk, mert bízunk abban, hogy Keresztury Dezső maga is felismeri a bajok gyökerét és segít annak meggyógyításával. Sajnos ez nem történt meg, és ez nemcsak Keresztury tragédiája, hanem a magyar demokrácia gyengesége is. Ezért most már tovább nem várunk, hanem átadjuk a szót Fülep Lajosnak, aki huszonöt esztendő hallgatás után ezeket mondotta a *magyar egyetemek felelősségéről*.

– Egyetemi tanárok szigorlók tudatlanságának jellemzésére feleleteiknek olyan gyűjteményét közölték, amelyekhez foghatót vicclapban sem olvashat az ember. A felelősséget azután áttolták a középiskolára; és követelték, jobban rostáljon, különb anyagot szállítson. Csakhogy, akik a középiskolákban rosszul rostáltak, rosszul tanítottak és neveltek, az egyetemek neveltjei voltak, úgyhogy ebből a cirkulusból az egyetem sehogy se gázolhatott ki. A felelősség közvetve visszaszáll reá is, bármennyire jogos is maga a követelés. A hallgatók ijesztő színvonalát közvetlen tapasztalatból megállapították maguk a tanárok.

– Hát a tanárok színvonala?

– Meg kell végre mondanunk, hogy a tanárok nagy többségének színvonala teljesen méltó volt a hallgatók nagy többségének színvonalához. Különbség csak az ismeretek mennyiségében volt, nem a szellem minőségében.

– Mit tehetett az ilyen tanárság az ilyen ifjúsággal?

– Azt, amit tett: szellemileg nem foglalkoztatta, nem is tudta volna foglalkoztatni. Hiszen maguk ezek a tanárok se éltek és produkáltak szellemileg. Az egyetemek ilyen módon melegágyai, főfészkei lettek minden sötétségnek, szítói, cinkosai minden ostoba vagy gonosz mozgalomnak: a szellemileg nem foglalkoztatott ifjúság ráért handabandázni, kiélhette, sőt glorifikálhatta szervezetekben, szövetségekben, intézményesíthette, törvényesíthette, hatóerejében meghatványozhatta minden hazulról hozott előítéletét, gonosz ösztönét és indulatát, egész korlátoltságát. A tanárok valamicskét tanítottak, prelegáltak, de általában – tisztelet az igen kevés kivételnek! – nem neveltek. S ennek nagyon érthető az oka. A neveléshez nem elég az ismeretek, ember kell hozzá. Ember, aki pusztán lényével, önkénytelen lelki kisugárzásával is nevel. Éppen ilyen nagyon kevés van köztük. Mondok rá egy adatot: nagy részüknek sejtelve sem volt a nép állapotáról, élete módjáról, ennek az életmódnak rohamosan elkövetkező katasztrofális hatásáról – úgy éltek, mint a gyarmatosok a bennszülöttek között, sejtelmük se volt arról, mi történik saját népükkel, melynek lámpásául rendeltettek, mi

történik vele már ott a városuk közvetlen körében, ahová kirándulni jártak. Mit adhatnak emberileg másoknak ilyenek, akik ennyire csak egy szűk érdekközösségben éltek, tágabb látókör, a népre utaltság tudata, élet- és világismeret nélkül, ember, nemzet sorsa iránt való érdeklődés és fogékonyság nélkül. Tapasztalatból beszélek: mikor például az egyikéről mondtam egyet-mást néhányuknak, akkor még újdonság volt – úgy néztek rám, mint valami rögeszmésre vagy melakórosra, aki megzavarja nyugodt emésztésüket, és egyet legyintve elintézték a dolgot azzal, hogy: lehetetlen, akiknek a valóság iránt ennyire nincs érzékük, s akiket ennyire nem érdekel az, ami, ha nem is hivatalosan, emberileg és erkölcsileg rájuk is van bízva –, hogyan nevelhetnének igazságra, tudományra, emberségre?

Eddig szól Fülep Lajos professzor nyilatkozata. Nem tettünk hozzá semmit és nem vettünk el semmit.

Sajnos ez a nyilatkozat ma is érvényes. Mert mit tett Keresztury Dezső, hogy ezen az állapoton változtasson?

Semmit, vagy a semminél is rosszabbat. Kinevezett néhány egyetemi tanárt, akiknek sorában talán Fülep Lajoson és az utolsó percben kinevezett Kardos Tiboron kívül nem találjuk a demokrácia és a haladás képviselőit.

Tanítani hagyja többek közt Bisztray Gyulát, a Nemzeti Újság volt munkatársát, a Bethlen-féle Magyar Szemle volt segédszerkesztőjét, a Magyar Szemle Társaság főtítkárát. Nézzük csak Bisztray professzor úrnak milyen érdemei vannak még? Ő volt a kultuszminisztériumban a népművelési, majd később az egyetemi ügyosztály vezetője, itt hűséggel végigszolgált a Hómant és Rajniszt.

Irodalmi működést is fejtett ki. Közreműködött az országos Almanach, a Katolikus Írók, az Egyetemes Szavalókönyv, a Mai Magyarágunk életrajza stb. „művek” megírásában. További munkásságára vonatkozóan legyen szabad az egyáltalában nem szélsőséges és tőlünk politikailag távol eső Supka Géza cikkéből idézni:

„A demokrácia jóvoltából aztán nyugodtan tovább vezette a kultuszminisztérium egyetemi ügyosztályát. Vezette-vezetgette, miközben újabb »helyezkedést« keresett. Az egyetemen megvolt a jó szándék, hogy néhány életfontosságú új tanszéket kreáljon, olyan tudományágak számára, amelyek a reakciós időkben nem juthattak szóhoz.

Az egyetemi ügyosztály vezetője azonban egyszerűen félretolta ezeket az előterjesztéseket. Igaz, hogy van már két magyar irodalmi tanszékünk a pesti egyetemen. De miért ne lenne egy harmadik is. »Magyar irodalom, különös tekintettel a legújabb kor magyar irodalmára«. Kicsit önképzőköriesen, kisiskolásan hangzik ugyan ennek a tanszéknek az elnevezése. De a fene bánja. A fontos az, hogy valaki, aki csakugyan csontja velejéig ismeri mind a régiebb, mind főként a legújabb magyar irodalmat, aki valóban nagy áldozatokat hozott hazájáért és annak kultúrájáért, s aki börtönben is ült becsületes meggyőződése miatt, hogy annak számára szerény, nagyon szerény elégtételül egyetemi tanszéket állítsanak.

A tanszéket fel is állították. Az egyetemi ügyosztály vezetője fontosnak tartotta s így volt rá pénz. Szóval ön maga részére kreált egy tanszéket. Újra jól helyezkedett, ezúttal tanszékre!”

Bisztray Gyulán kívül még egy kitűnő szakembert is kinevezett egyetemi tanárrá, aki Pécs jobboldali köreiből is igen jól ismert. Ez a professzor dr. Perbíró Ferenc, a volt pécsi Turul-vezér, aki a sajtó és irodalom terén első érdemeit Pécsen szerezte, amikor megalapította a később botrányba fulladt „Akarat” című keresztény sajtótermékeket terjesztő vállalatot. A volt pécsi Turul- és rikkancs-vezér Keresztury Dezső jóvoltából katedrát kapott a demokratikus egyetemen, bizonyára most méltatva régi jobboldali érdemeit.

De nézzük, hogy ezekkel szemben kiket felejtett el kinevezni a demokrácia kultuszminisztere.

Az egyetem hermetikusan elzárt falai előtt ott áll egy csomó fiatal nagy felkészültségű egyetemi magántanár, akiknek egy bűnük van, hogy ők valóban a demokráciát, a haladást képviselik. Ott állnak, teli tervekkel és üres zsebekkel, mert a „demokratikus egyetemen” számukra nem jut hely. Mert a magyar egyetemeken még mindig azok tanítanak, akiknek nagy része, a tiszteletreméltó kivételtől eltekintve, a régi szellem képviselői. Ezek a fiatal tudósok – neveket szándékosan nem említünk, mert nem egyesek érdekében írtuk a cikket – hiába várják kinevezésüket, a demokrácia kultuszminisztere féltő gonddal vigyáz, hogy a demokrácia és haladás ne fertőzze meg a magyar egyetemek feudális szellemét.

De nemcsak az ország határain belül élnek fiatal tudósok, hanem külföldön keserű emigrációban még mindig ott vannak a magyar tudomány igazi képviselői, akiket a Horthy-rezsim száműzött, és akiket a demokrácia elfelejtett visszahívni.

Vagy olyan gazdagok vagyunk haladó szellemű tudósokban, hogy nélkülözhetjük Jászi Oszkárt, dr. Vámbéry Rusztmet és Hatvany Lajost? Ezeket Keresztury Dezső elfelejtette katedrával megkínálni.

Igaz, egyikük sem volt Turul-vezér.

(i).

HOGY LEHET A VÁRBÓL EGYETEMI VÁROS?

*A budai várnegyed diákvárossá alakításáról nyilatkozik Fülep Lajos,
Borbíró Virgil és Sós Aladár*

Budapest építészeti problémáival már *Mátyás király* foglalkozott. Ismert az a terve, amely szerint a királyi várpalota közelében a Várhegyen hatalmas egyetemet akart életre kelteni, nemcsak magyar, hanem összesen negyvenezer európai fiatal számára. Napjainkban *Fülep Lajos* egyetemi tanár, európai hírű művészet-

bölcselőnk vetette fel a *budai várnegyed diákvárossá* alakítását, s erről a kérdésről nyilatkozik most a Kis Ujság hasábjain a terv felvetője s rajta kívül *Borbíró Virgil* államtitkár és *Sós Aladár* építészmérnök.

– *A Várból a szó teljes értelmében egyetemi várost lehet csinálni* – mondja Fülep Lajos –, éspedig olyat, *amilyenhez fogható ideális fekvésű csakugyan sehol sincs*, nem hiába foglalkoztatta ez a terv már Mátyás királyt is! A Vár minden tekintetben alkalmas a tanításra és tanulásra, szellemi munkára, szintúgy a pihenésre és felfrissülésre is megad minden jó lehetőséget! Ezekért a tulajdonságaiért mondjuk, hogy *nincs több ilyen egyetemi városnak való hely!*

– Mindenképpen nyomasztó gondja ma államnak, városnak, építészeknek: mi történjék a Várral s rajta a királyi palotával? A világosságnak, a tudomány méltányolásának, a béke szeretetének, az *ifjúság megbecsülésének s a jövő gondos előkészítésének jelképe lenne itt az egyetem!* Az ostrom pusztítása lehetőséget teremtett – *rajtunk áll: hogyan élünk vele. Hajdan királyok alapítottak egyetemeket, főurak dotálták őket – ma alapíthatja a budapesti egyetemet az egész nép azzal, hogy méltó helyére teszi s viseli elhelyezésének költségeit.* Úgy volna szép, ha az *egész ország adakozna rá valamilyen formában, s közös áldozattal ültetné trónjára a tudományt a város s az ország közepén. A demokrácia eddig is megmutatta, mennyire törődik az ifjúsággal, művére azzal tenné fel a koronát, ha ott, azon a kiemelkedő helyen adna neki egyetemet és otthont.*

Borbíró Virgil államtitkár ezeket mondotta a kérdésről:

– Nyíltan megmondom, hogy *a budai Várnak egyetemi negyeddé való átépítését kitűnő gondolatnak tartom*, hiszen a budai Várhegyet földrajzi, térszíni adottságainál fogva a dunai nagy táj egyik legjellegzetesebb, legnagyobb méretű pontjának éreztem mindig. *Fülep Lajos* gondolata, hogy erre a földrajzi pontra kellene állítani a Duna völgyének egyik szellemi világítótoronyát – csodálatosan szép! Mint építésznek és városrendezőnek az a véleményem, hogy *a várbeli palota egyes szárnyai aránylag könnyen helyreállíthatók, s az egyetem céljaira berendezhetők.* Az új építkezéshez hasonlítva harmincöt-negyven százalék költség megtakarítható a megmaradt falak és födémek felhasználásával. Azt hiszem, mindenki egyetért velem abban, hogy *a Dísz tértől a Várkertig elnyúló terület, az Alma Mater központját szinte tökéletessé tenné a palotát három oldalról körülvevő kert.* Ilyen árnyas kert az *egyetemi életnek nélkülözhetetlen eleme.* Gondoljunk csak a párizsi egyetemi negyed központját alkotó Luxembourg-kertre, mely nélkül a Quartier Latin talán nem volna az, amivé évszázadok során vált.

– *A Dísz tértől a Bécsi kapuig* elterjedő városrész barátságos, ódon házai szinte várnak arra, hogy azok *egy részében diákszállások, kisebb-nagyobb kollégiumok alakuljanak.* A Várból azonban – véleményem szerint – *nem szabad elűntetni a polgári életet*, akkor sem, ha a Várnegyed egyetemi várossá lesz: a diáknak nem szabad elszigetelődnie az élettől! A tervnek máris el kell készülnie, hiszen a termelés célja egy szebb, boldogabb, tartalmasabb élet megalapozása.

Következzék a részleteknek kiértékelése, szólaljon meg az egyetem, de főként szólaljon meg az ifjúság is!

Sós Aladár építészmérnök a következőket mondotta:

– *A Vár épülete a mai építészeti és általános esztétikai felfogásnak megfelelően átdolgozva és jövő rendeltetésére átépítve, három célt is szolgálhatna. Ezek közül választanunk kell. Fülep professzor és Borbíró államtitkár elgondolása szerint Budapest kulturális központja, a jövő nagy egyetemi negyed súlypontja, de lehetne Budapest idegenforgalmának centruma is, nagyszabású hotellé, vígadóvá, hangversenyertermekké, kaszinókká stb. átalakítva. És végül lehetne Magyarország politikai központja is, magába foglalva az államfő lakását és reprezentációs termeit is.*

– *A három cél között nehéz választani, mert hiszen mindegyiket előbb-utóbb ki kell elégíteni: a Vár épülete megfelelően átépítve mindegyikre alkalmas! Az idegenforgalmi rendeltetést kihagyhatjuk, mert az ma és valószínűleg a közelebbi jövőben sem aktuális. Budapest sokkal inkább produktív, mint vendégfogadó városnak ígérkezik. Marad a kultúr- és politikai centrum közti választás. Mindkettő mellett és ellen sok érvet lehet felhozni. Az egyetemi negyed mellett Fülep professzor és Borbíró államtitkár meggyőző érveket és megejtő elképzelések egész sorát említették. Ellene csak az épületek kevésbé alkalmas volta szól. Többbe kerülne az átépítése, mint amennyiért ideális egyetemi épületeket lehetne emelni! Reprezentációs és hivatali célra való átépítése olcsóbban, egyszerűbben és teljesebben megoldható feladat! Közelebb áll az épület eredeti rendeltetéséhez. A gyakorlati indokok mellett sok történelmi emlékre lehetne hivatkozni. A nagy orosz példa is erre mutat. A Kremlből is politikai centrum lett, amely az egész hatalmas Szovjetunió politikai szimbólumává vált. Nem találjuk tehát előzmények nélküli, légből kapott gondolatnak, hogy a budai Vár romjaiból az új Magyarország politikai momentumává és jelképévé építsük fel.*

JEGYZETEK

A SZERZŐ ÉLETÉBEN MEGJELENT ÍRÁSOK

SZELLEMTÖRTÉNET

Hozzászólás Babits Mihály tanulmányához

Nyugat, 1931. dec. 16. XXIV. évf. 24. sz. 657–661.

Aláírás: Fülep Lajos

1. Babits Mihály cikke „Szellemtörténet” címen jelent meg a Nyugat 1931. szept. 16-i számában (XXIV. évf. 18. sz. 321–336.) A cikkhez Fülepen kívül hozzászolt még Kardos László (dec. 16. 24. sz. 661–664.), Váczy Péter (1932. jan. 16. XXV. évf. 2. sz. 106–109.) és Joó Tibor (110–113.).
2. „...fölkapaszkodtam Assisibe, elfogott ugyanis a vágy, hogy gyalogoljak egyet e számomra oly idegen világon át. Viszolyogva hagytam el bal kéz felől a babilonian egymásra tornyozott templomok elképesztő aléptí ményeit, ahol Szent Ferenc nyugszik...” (Goethe: Utazás Itáliában. Bp. 1961. 85. Rónay György fordítása.).
3. A *Kunstwollen* kifejezés Alois Riegl-től ered, jelentése vitatott, értelmezésének ma már hatalmas szakirodalma van, magyarra „művészetakará s”, „művészeti akarat” kifejezéssel fordítják, Marosi Ernő értelmezése szerint: „a művészi forma, a stílus egy immanens, gondolati, szellemi természetű akarásnak (Kunstwollen) a terméke. [...] Riegl Kunstwollenja akarás, azaz állandóan működő, változó irányokban ható immanens tényező, amelyet olykor az »esztétikai irányulás«, »tendencia« vagy »szükséglet« kifejezésekkel is helyettesít, soha nem cseréli fel azonban az akarattal, amely csak valakié, egy lényé lehetne. Általános akarás ez...” (Marosi Ernő: Emlék márványból vagy homokkőből. [Bp. 1976.] 92.).
4. Elégséges ok.
5. Karl Tolnai: Die Zeichnungen Pieter Bruegels. München, 1925.
6. A bibliai kérdés: „Mert mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri, lelkében pedig kárt vall?” Márk 8:36.
7. Magyarul: Az erkölcs tan rendszere. Bp. 1976.
8. A szellem helye.
9. „Vigasztalódjál, mert nem keresnél, ha nem találta l volna meg.” Pascal: Gondolatok. Bp. 1978. 213. Pödör László fordítása.

VÁLSÁG ÉS KARÁCSONY

Pécsi Napló, 1931. dec. 25. XL. évf. 292. sz. 1–2.

Aláírás: Fülep Lajos

1. Lukács 17:21.
2. II. Kor. 5:17.
3. Ján. 1:14.
4. Máté 5:17.

A TUDOMÁNY SZOCIOLÓGIÁJA

Nyugat, 1932. jan. 16. XXV. évf. 2. sz. 115–117.

Aláírás: Fülep Lajos

1. Karl Mannheim: Wissenssoziologie. Handwörterbuch der Soziologie. Stuttgart, 1931. 659–680. Magyar fordítása: A tudásszociológia. Mannheim Károly: Tudásszociológiai tanulmányok. Bp. 2000. 299–343.
2. A könyv első német kiadása 1929-ben Bonnban, magyar fordítása 1996-ban jelent meg Budapesten, „Ideológia és utópia” címen, az Atlantisz kiadónál.
3. Én nem vagyok marxista!
4. Alap-felépítmény elmélet.
5. Mannheim tanulmánya az Athenaeum című folyóiratban (1918. 5. sz. 233–247. 6. sz. 315–330.), valamint különnyomatként is megjelent.

MIT MOND A SZEMTANÚ

Nyugat, 1933. okt. 1. XXVI. évf. 19. sz. 281–287.

Aláírás: Fülep Lajos

A cikk kézirata is fennmaradt, amely valamivel bővebb, mint a megjelent változat, a címe is más: *Pusztul-e a magyarság?* (Autográf kézirat, [1933], MTA KIK Kt. Ms 4555/27.) Azokat a részeket, amelyek a nyomtatott változatban nem jelentek meg, jegyzetben közöljük.

Itt – és a további cikkeknel is – a következő jelzéseket használjuk:

- a Fülep Lajostól származó szövegrészeket mindig kurziváljuk,
- a szerző által áthúzott, de kiolvasható részeket < > kúpos zárójelbe,
- a szerző egyértelműen utólagos beszúrásait { } kapcsos zárójelbe,
- a szerkesztőtől származó címeket és szövegrészeket [] szögletes zárójelbe tesszük,
- a kiolvashatatlan részeket így jelöljük: [...]

1. Illyés Gyula: Pusztulás. Úti jegyzetek c. írása a Nyugat szeptemberi számában jelent meg (Nyugat, 1933. szept. 1–16. XXVI. évf. 17–18. sz. 189–205.). Illyés hivatkozik arra, hogy meglátogatta Zengővárkonyban Fülepet, s bőven idéz is a Füleptől hallottakból. Cikke nyomán a Nyugat október 1-i számában „Elfogy a magyarság? A Nyugat ankétja” címen több tanulmányt, ill. hozzászólást közöltek. Babits Mihály bevezetője (269–272.) után Schöpplin Aladár: A nép, a nyelv és a főváros (272–273.), Harsányi Gréte: Egyke (274–278.), Braun Róbert: A hivatalos statisztika (279–281.), majd Fülep cikke következett. A vitát az október 16-i számban Illyés: A magyarság pusztulása c. írása (20. sz. 337–345.) zárta le.
2. A cikkel kapcsolatos leveleket lásd: Fülep Lajos levelezése III. 1931–1938. Szerk. F. Csanak Dóra. Bp. 1995. 194–230.
3. A kéziratban (a továbbiakban: k:) *kit megdöbbsentett, ki azzal vádolja, hogy „egy sötét szemléletű ember hatása alá került”, elvesztette tárgyilagosságát, „mert nem lehet, hogy a helyzet oly kétségbeejtő”. Arról is értesít, hogy a szerkesztőség ankétot tervez a dologról – szólnak hozzá, lehetőleg röviden.*
4. k: *Csak olyat nem, mikor valaki a tények elfogulatlan, gondos és csakugyan tárgyilagos vizsgálata után nem ugyanarra a következtetésre jutott, mellyel a tények eléje tárását elkezdtem, s megismerésük fontosságát indokoltam.*
5. k: *mivel ez eddig nem sikerült, ellenkezője azonban mindig.*
6. k: *Ha akadnak olyanok, kiket a magyarság sorsa nemcsak „érdekel”, de komolyan foglalkozni is akarnak vele (egy cikk vagy hozzászólás ötletszerű alkalmán túl), kíváncsi minden személyi vonatkoztatás eleve kikapcsolása, nézzük magát a dolgot, tekintet nélkül arra – a hazai szokástól eltérően – hogy ki beszél, milyen pártállású, vallású stb., s csak azt ügyeljük, mit mond és mit tud. Ne egymás szemléletéről beszéljünk – tessék előállni a több és meggyőzőbb adattal. Az egyén indulataival illendően vonuljon hátra, groteszk aránytalanság van közte s a téma közt; ha valahol, hát itt: le moi est haïssable [gyűlöletes az én]. Mivel nem ismételhetem el itt őket, visszahatólag szeretném kiterjeszteni.*
7. k: *úgy járhat velük valaki, mint a kritikus, aki Kodolányit megróttá, hogy ormánysági parasztjait nem létező dialektusban beszélteti (azóta talán megtudta a jámbor, hogy ez az író maga is ormánysági). El kell hát menni és megismerni ezt a pusztuló világot – s aztán beszélhetünk róla alaposan.*
8. k: *Nekünk, benne élőknek, ezek az adatok és tények olyanok, mint az anyanyelvünk, mint a nyelvjárás, melyet egymás közt beszélünk – ankéton fogják elhatározni, hogy tévedtünk, ilyen nyelvjárás nincs is?*
9. k: *(ez is de módatlan pocsék szó).*
10. A felső-baranyai református egyházmegeye.
11. Kiss Géza (1891–1947) kákicsi református lelkész, néprajzkutató.
12. Kiss Géza: Az egyke-kérdéshez. Protestáns Szemle, 1929. ápr. 38. évf. 4. sz. 243–251.
13. k: *tessék 500 helyett 600-at vagy 400-at vagy 300-at tenni, és ugyanígy számítani. Vegyük az utolsót, az ilyen ma 150 – még három évtized, s vége.*
14. k: *(az említett falu határában területnek el, ameddig a szem ellát, gróf Draskovits sok ezer holdjai, a jeles hazafi, aki úgy kiűntette magát a szerbek idején, s akiben a magyar nemzet a maga fennmaradásának biztosabb zálogát látja – s a közérkölcsiséget is a Szent Magán-*

- tulajdon védnöksége alatt –, mint az őslakosságban, mely még szaporodott, kivándorolni volt kénytelen, aztán csírájában fojtotta meg erre a magyar földre születendő ivadékait, és hasznosabb polgárát látja benne a nemzet, mint a véletlenszerű és nyomorúsággal megvert szivárgás helyett tervszerűen idetelepíthető, élni, dolgozni akaró magyar családok ezrei- ben; így kell lennie, mert míg a szent birtok érintetlenül áll, körötte a nép szabadjára válo- gathat benne, hogy látja jobbnak az elpusztulást, kevesed- vagy sokadmagával).*
15. Kovács Alajos: Népesedésünk fény- és árnyoldalai. (Magyar Szemle, 1933. jan. XVII. kö- tet, 1. sz. 10–21.)
 16. Scotus Viator néven Robert William Seton-Watson angol hírlapíró tudósította az újságokat a Monarchia s ezen belül Magyarország nemzetiségi problémáiról, szlávbarát nézőpontból ítélve meg a konfliktusokat.
 17. A délnyugati magyar középhegység. Paraszttelepítés és németség.
 18. Magyar Szemle, 1932. júl. XV. kötet, 3. sz. 231–240.
 19. Mályusz Elemér: A német nacionalizmus történetírása. (Magyar Szemle, 1932. júl. XV. kötet, 3. sz. 241–253.)
 20. I. m. 247–248.
 21. I. m. 248.
 22. Bethlen István gróf beszédei és írásai 1–2. Előszó. Bp. 1933. 3–17.
 23. Elhanyagolható mennyiség.
 24. k: *De ismétlem, mindez edeskevés, még ízelítőnek is.*
 25. „Magyarok, ne Kanadába, hanem Baranyába vándoroljatok ki!” – ill. A magyarság pusztu- lása. Pesti Napló, 1929. nov. 10. 17. 26. dec. 4. 15. In: Fülep Lajos: Egybegyűjtött írások III. Bp. 1998. 340–358.
 26. k: *(Baranya: pars pro toto)* [rész az egész helyett].
 27. k: *<a megszállott>.*
 28. k: *<kezdődtek el>.*
 29. Kerék Mihály: A telepítés kérdéséhez. Magyar Szemle, 1932. nov. XVI. kötet, 3. sz. 224– 234. Kerék Mihály: A telepítés pénzügyi lehetőségei. Magyar Szemle, 1933. jún. XVIII. kötet, 2. sz. 126–135. Matolcsy Mátyás: A földbirtok politikai aktuális kérdései. Magyar Szemle, 1933. jún. XVIII. kötet, 2. sz. 135–141. Ihrig Károly: A telepítés kérdéséhez. Ma- gyar Szemle, 1933. szept. XIX. kötet, 1. sz. 14–22.
 30. k: *A magyar nyelvnek a magyarság élni-akaráásával és életerejével egytövű kérdésére immár ki se térhetek. Ezt se lehet csak úgy futtában érinteni néhány odavetett kijelentéssel. Min- dent vagy semmit. Végül:*
 31. k: *sőt, szinte már azt hiszem néha, akarása: igen.*
 32. Kölcsey Ferenc levele Szemere Pálhoz, Pozsony, 1835. jan. 11. In: Kölcsey Ferenc minden munkái. IX. kötet, Bp. 1887. 443. XCV. levél. ill. Kölcsey Ferenc összes művei. 3. kötet, Levelek. Bp. 1960. 695–696. 334. sz.

A MAGYARSÁG LÉTKÉRDÉSE

Levél a szerkesztőhöz

Új Magyarország, 1934. jan. II. évf. 5. sz. 67–70.

Aláírás: Fülep Lajos dr. egyet. m. tanár

1. Lukács 19:11–27.
2. Először 1929-ben a Pesti Naplóban idézte az adatokat, *A magyarság pusztulása* c. cikksozratban. (Egybegyűjtött írások III. Bp. 1998. 344–358.), másodszor 1933-ban a Nyugatban (Mit mond a szemtanú? – lásd kötetünkben a 19–26. lapon).
3. A Felső-Baranyai Református Egyházmegye jegyzőkönyve 1934.
4. Ausztria bekebelezése, Németországhoz csatolása 1938 márciusában következett be.
5. A náci Németország vezéri tekintélyen alapuló államformája.

A FILOZÓFIA KIS TÜKRE

Halasy-Nagy József könyve

Nyugat, 1934. febr. 16. XXVII. évf. 4. sz. 230–231.

Aláírás: Fülep Lajos

1. Halasy-Nagy József: A filozófia kis tükre. Előszó. Bp. [1933.] 7.
2. Naprakész, korszerű.

HIDAS A VÉGZET TALPA ALATT

A dunántúli magyarság pusztulása egy falu tükrében

Magyarország, 1934. márc. 28. XLI. évf. 70. sz. 5.

Aláírás: (A Magyarország tudósítójától)

A szignálatlan cikket F. Csanak Dóra közölte először Fülep Lajos írásaként (Ars Hungarica, 1994. 1 sz. 167–170.).

A cikk anyaggyűjtése és fogalmazványtöredéke fennmaradt Fülep Lajos hagyatékában: MTA KIK Kt. Ms 4584/31–49.

Nem tudjuk, hogy a cím és az alcím Füleptől származik-e, de az nagyon valószínű, hogy azok a figyelemfelkeltő, alcímszerű kiemelések (*Statisztika és valóság. – Nemzetiségek találkozóhelye. – Magyarok csak a temetőben. – A templom.*), amelyek a cikk szövegét a napilap-változatban – a hírlap-tördelés szokásainak megfelelően – tagolják, nem tőle valók.

NEMZETI ÖNCÉLÚSÁG

Válasz, 1934. máj. I. évf. 1. sz. 2–23.

Aláírás: Fülep Lajos

1. Mintájára, példájára.
2. Klebelsberg Kunó (1875–1932), művészet- és kultúrpolitikai tanulmányaiból, beszédeiből több kötet is megjelent: K. K. beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. Bp. 1927. Neonacionálizmus. Bp. 1928. Küzdelmek könyve. Bp. 1929.
3. Máté 12:45.
4. Aki a nagy Lemondást tette gyáván (Dante: Pokol, III. 60. Babits Mihály fordítása).
5. Jó vagy rossz – az én hazám.
6. A rossz, a helytelen is jó.
7. Az ész csele.
8. A gondolatnélküliség, az értelmetlenség csele.
9. A Rákosi Jenő szerkesztette Budapesti Hírlap.
10. Vadnay Andor (1859–1901) politikus, közgazdasági író.
11. Vadnay Andor: A Tiszamellékről. Tanulmány az alföldi munkáskérdésről. Bp. 1900. 118.
12. Az 1930. évi Népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok. Magyar Statisztikai. Közlemények. Új sorozat 83. kötet. Bp. 1932. 3.
13. Szabó Pál Zoltán: Honismeretünk borzalmas hiánya. Magyar Szemle, 1934. márc. XX. kötet, 3. sz. 274–276.
14. Fülep feltehetően egy Lippich Eleknél 1906-ban vagy 1907-ben tett látogatására utal. Koronghi Lippich Elek (1862–1924) költő, művészeti író akkor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium képzőművészeti ügyosztályának vezetője volt.
15. Magyar Népdalok. Énekhangra zongorakísérettel. Közlik Bartók Béla és Kodály Zoltán. [Bp. 1906.]
16. Rippl-Rónai József kiállítása 1915 októberében volt az Ernst Múzeumban, a műsoros estről így tudósított a Világ c. lap: „Művész-matiné a Rippl-Rónai kiállításon [...] amelyen *Móricz* Zsigmond és *Bartók* Béla vettek részt [...] Bartók magyar rapszódiai közül játszott el egyet és bemutatta folklorisztikus gyűjteményének néhány érdekes darabját. [...] az előkelő közönség soraiban ott láttuk *Jankovich* Béla közoktatásügyi minisztert is.” (Világ, 1915. okt. 18. 8.)
17. Máté 13:58.
18. A népdalt Kodály Zoltán gyűjtötte 1910-ben a Csík megyei Gyergyószentmiklóson (Kodály Zoltán: A magyar népzene. Bp. 1960. 133.).
19. Cantece poporale romanesti din comitatul Bihor (Ungaria). Bucuresti, 1913.
20. A Magyar Népköltési Gyűjtemény új folyama – a reformkori kezdetek után – csak 1872-ben indult, Arany László és Gyulai Pál szerkesztésében. Első két kötete 1872-ben, a harmadik azonban csak tíz évvel később, 1882-ben jelent meg. E sorozat utolsó, XIV. kötete 1924-ben látott napvilágot, Fülep cikkének írásakor tehát újabb tíz év telt el publikáció nélkül.
21. Az „eleve elrendelés”, ill. az „egyedül a hit által” való üdvözülés tana.

22. I. Kor 1:18, 20, 21, 23, 25.
23. A keresztszava ostobaság.
24. „itt lesz a csonka ép” Goethe: Faust. A tragédia második része, ötödik felvonás. Johann Wolfgang Goethe válogatott művei. Bp. 1986. 511. Kálnoky László fordítása. – Csorba Győző fordításában: „Itt teljes lesz mi ott / Elégtelenség”. Goethe: Faust. Helikon klasszikusok. Bp. 1959. 426.

CSELEKEDJEN AZ EGYHÁZ...

A fiatalság felirata a református püspökökhöz és a konventhez

Magyar Út, 1934. szept. 1. III. évf. 1. sz. 8–9.

Aláírás: szignálatlan

A folyóiratcikknek egy példánya fennmaradt a hagyatékban, melyet Fülep kézzel aláírt, azzal a megjegyzéssel, hogy „*a közlemény kivonatos*” (MTA KIK Kt. Ms 4560/17.). A cikk bővebb, kéziratos változata is megvan a hagyatékban (MTA KIK Kt. Ms 4555/28.), a kéziratban azonban a memorandumnak nincs címe. A hosszabb szövegeltéréseket jegyzetként közöljük, a betűnyi, szótagnyi javításokat külön jelzés nélkül átveztük.

A folyóirat-változat elején – szerkesztőségi bevezetőként – az alábbiak olvashatók: „A konferenciázó magyar ifjúság azokat a kereteket, amelyekben cselekvésre, forradalomra készülődik már évek óta – csendben, de nagyon komolyan, nagyon elszánt lélekkel – kezdi szétfeszíteni. Az elmélkedés már nem elégíti ki, látásai már a dolgokba való *beavatkozásra* kényszerítik. Ezt mutatja az alább következő kiáltvány is, amit a Soli Deo Gloria Szövetség a magyar református egyház Püspökeihez és kerületeihez címezett.”

A kéziratban az alábbi bevezető sorok olvashatók: *A Magyar Ref. Diákok Soli Deo Gloria Szövetségének 1934. évi Balatonszárszói Főiskolás Konferenciája gyermeki tisztelettel, de népéért való Isten előtti felelősség terhétől kényszerítve a következő memorandumot terjeszti a Magy. Ref. Anyaszentegyház püspökei és kerületei elé:*

1. A kéziratban: úgy hogy ma a természetes látszik különösnek és újszerűnek, magyarázatra, talán mentségre szorul.
2. k: *s egyházunkban is a világnak szokatlan, de az evangélium szerint szükségszerű vállalkozások Istentől rendelt hordozóját látjuk és szeretjük.*
3. k: *Nekünk olyan világosságunk van, melyet Mesterünk parancsa szerint nem rejthetünk véka alá; s mi, benne élve, nyitott szemmel látva és tanulmányozva magyar és református népünk eddig számottevő segítség nélkül feltartóztatlanul végbemenő pusztulását, ezeréves történelmünk legnagyobb, nemzetünk létét alapjában fenyegető veszedelmét, melyet csak az egész*

magyarság egyetemes megmozdulása és céltudatos munkája háríthat el, egyházunk vezérése alatt elsősorban ki akarjuk venni részünket a munkából. A közös felelősség elve alapján tehát a mi evangéliumi szövetség voltunk nem lehet akadálya annak, hogy látszólag, de csak látszólag működési körünkön kívül eső kérdésekkel és feladatokkal foglalkozunk, még kevésbé lehet egyházunk evangéliumi jellege akadálya annak, hogy egész hivatalos szervezetével, nagy tekintélyével és súlyával közvetlenül az államhatalom irányában is képviselője és szószólója legyen népünk és nemzetünk történelmi ügyének. Egyházunkra Isten valamikor nemzetünk megmentésének föladatát bízta, s ennek a föladatnak hőiesen, evangéliumi elszántsággal és tagjainak önkéntes megáldoztatásával felelt meg. A feladat, változott formában, ma ugyanaz, az evangélium és Isten hívása ugyanaz, s eszerint egyházunk létalapja ma is ugyanaz, sőt még inkább az, ami volt, annak arányában, amint a veszedelem nagyobb: az evangélium bátorság és mindenre elszántság. Mi hisszük, hogy egyházunkban ez a bátorság és erő – Isten országának föltétele – ma is megvan, s ezért tekintünk reá olyan bizalommal, amilyennel egyetlen intézményre sem, és tőle, elsősorban tőle várjuk népünk nagy létkérdésének föltárását, a megoldás módozatainak Krisztus evangéliuma szellemében való megmutatását, a megmentő munkában az irányt szabó, vezérlő tevékenykedést.

4. k: önhittség és túlkapás nélkül mondhatjuk ezt, mert e pontok nem önkényes elmeszüleményeink, hanem a viszonyok és helyzet félreérthetetlen parancsszavai, s nekünk csak annyi részünk van bennük, hogy lelkiismeretünk Istentől való világosságánál a valóságot megláttuk, megértettük, s a tények parancsszavát meghallottuk.
5. k: Egyrészt az előző földbirtokreform szomorú tapasztalatai, másrészt az eddigi telepítési kísérletek rendszertelen és megalapozatlan, balsikerű végrehajtása teszik ezt szükségessé, végül és legfőképpen az a bizonyosság, hogy a reformpontok...
6. k: Ez az, amit püspökeinktől és kerületeinktől mély tisztelettel és bizalommal kérünk. Hisszük, hogy nemcsak mi, az evangéliumi ifjúság, hanem az egész református közvélemény, sőt a népe és nemzete jövőjéért aggódó egész magyar közvélemény szívvel-lélekkel csatlakozna egyházunk akciójához. De bármily akadállyal és ellenségeskedéssel is szembe kell néznünk. Az evangélium, egyetlen szóba foglalva: kereszt. Ha felvesszük, élünk, ha vonakodunk, kivágtatunk. Illetlenség volna részünkről a történelmi szükség és a közös felelősség diktálta pontok evangéliumi kapcsolatait fejtegetni azok előtt, kiknek hivatása az evangélium hirdetése. Életeket és lelkeket, egy egész nemzetet megmentő törvények alkotása: az evangélium betöltése, még ha a világ szavaival és formáival történik is. Isten az ő céljait közöttünk emberi eszközökkel munkálja.
7. k: Hazát-adásul.
8. k: Holott a jánoshalmi gyümölcs csak szemre szép, minőségre értéktelen.

AZ IGAZI IMÁDSÁG

Bereczky Albert prédikációs könyve

Református Élet, 1935. dec. 28. II. évf. 52. sz. 432–433.

Aláírás: Fülep Lajos

1. Robertson, Frederick William (1816–1853), angol református teológus, prédikációit magyarra is lefordították (Robertson Frigyes Vilmos egyházi beszédei 1–4. 1912–1924.).
2. Barth, Karl (1886–1968) svájci református teológus, a dialektikus teológia megalapítója
3. Elengedhetetlen feltétel.
4. Kereszt, azaz hordozandó teher.

A VITA NUOVA ÉS A MAI OLVASÓ

Dante: Az új élet. Jékely Zoltán fordítása. A bevezetés Fülep Lajos műve. Budapest, é. n. [1943.] Franklin Társulat. V–XXII. lap

A Fülep Lajos könyvtárában fennmaradt példányban a szerző néhány értelemzavaró sajtóhibát kijavított, ezeket átvezettük. (l. sz. 9806.)

1. Tárgyilagos, tényszerű.
2. „Csak tiszta szívben lel hazára Ámor” – Guido Guinizelli költeménye, Rónai Mihály András fordítása. (Nyolc évszázad olasz költészete. Bp. 1957. 27.)
3. Dante: Vita Nuova XLII. Jékely Zoltán fordításában: „ahogy hölgyről még sohasem beszéltek”. Dante: Az új élet. Bp. [1943.] 141.
4. Kik ösmeritek, hölgyek a szerelmet ... Dante: Az új élet, XIX. 751. Jékely Zoltán fordítása
5. A szent költemény.
6. Az istenek láthatóvá válása, emberi alakot öltése.
7. Képesség, természetfeletti adomány.
8. Agyrém.
9. Közösség, közös részesedés valamiben.
10. A Dante-kutatás egyik alapműve, F. X. Kraus: Dante. Sein Leben und sein Werk, sein Verhältnis zur Kunst und zur Politik c. könyve 1897-ben jelent meg.
11. Giosuè Carducci: Dante. Ford. Elek Artúr. Bp. [1922.] 53–54.
12. Karl Vossler: Die göttliche Komödie. Entwicklungsgeschichte und Erklärung. I/I. Heidelberg, 1907.
13. Babits Mihály fordításában: „e Szent Dal, melynek ég s föld munkatársa s amely több évre tett engem sovánnyá” Dante: Isteni Színjáték, Paradicsom, Huszonötödik ének, 2–3. sor. (Dante Alighieri összes művei. Magyar Helikon. Bp. 1962. 919.)
14. Az értelem számára hozzáférhető világ.

BERECZKY ALBERT ÚJ KÖNYVEI

Magyar Út, 1943. jún. 10. XII. évf. 22–23. sz. 5–6. – jún. 24. 24–25. sz. 5–6.

Aláírás: Fülep Lajos

A nyomtatott cikknek egy Fülep által javított, kiegészített példánya fennmaradt a hagyatékban (MTA KIK Kt. Ms 4560/19–20.), a szöveget a javítások figyelembevételével közöljük.

1. Luk. 16:8.
2. Jöttem, láttam, győztem.
3. Bereczky Albert (1893–1966) református lelkész, 1948–1958 között dunamelléki püspök.
4. Bereczky Albert: Az igazi imádság. Prédikációk. Bp. [1934.]
5. Bereczky Albert: Boldogok... Nyolc beszéd Jézus boldogmondásairól. [Bp. 1936.]
6. Az egyediség elve, ami egyedivé tesz.
7. Hangszín, hangzás.
8. A keresztyén nem annak születik, hanem azzá válik – a „poeta non fit, sed nascitur” [költővé nem válik valaki, hanem annak születik] mondás parafrázisa.
9. Természete szerint keresztyén lélek.
10. Természete szerint keresztyén módszer.
11. Gőg, önhietség, felfuvalkodottság, amely az istenek fölé helyezi magát.
12. I. Tim. 1:15.
13. I. Ján. 4:19.
14. Máté 7:8.
15. Megbízhatóság, becsületesség.

CÉLSZERŰSÉG ÉS MŰVÉSZET AZ ÉPÍTÉSZETBEN

Építészet, 1944. IV. kötet, 1. füzet, melléklet 1–8.

Aláírás: Fülep Lajos

1. A Neue Sachlichkeit [új tárgyiasság] jelszavát hangoztató törekvések az 1920-as években jelentek meg Németországban, mind a festészetben, mind az építészetben voltak követői.
2. Becsületes, úri modorú.
3. Megjelölt anyag, preformált.
4. Egyedivé tevő vonása, ami azzá teszi, ami.
5. A bőség zavara.
6. Szöveg nélküli énekgyakorlat.
7. Az „új tárgyiasság” irányzata.
8. Eldologiasodás, eltárgyiasulás.
9. Máté 25:29.
10. Értelmetlen magyarázat.
11. Maximális termelékenységet szolgáló amerikai „tudományos” üzemszervezés.
12. Fesztelenül, kertelés nélkül.
13. Cél, végcél.
14. Egy temperamentumon keresztül – annak a zolai mondásnak részlete, mi szerint a művészet nem más, mint a természet egy darabja egy temperamentumon keresztül szemlélve.

15. A kijelentés eredetét nem sikerült megtalálni, de nyilván közismert volt, Bierbauer [Borbíró] Virgil is említette építészettörténetében: „nagyon is jellemző egy magyar eklektikus építésznek a világháború után tett nyilatkozata: »Mi a múlt bármely stílusában tudunk építeni, sőt a múlt stílusait tisztábban tudjuk megvalósítani, mint annak saját mesterei.«” (Bierbauer Virgil: A magyar építészet története. Bp. 1937. 262.).
16. Flaubert „Bouvard és Pécuchet” című regényébe az ostobaságok és áltudományos tévtanok hatalmas mennyiségét építette bele.
17. Bernardin de Saint-Pierre (1737–1818) francia író elhíresült, sokat idézett mondása: „Le melon a été divisé en tranches par la nature afin d’être mangé en famille. La citrouille était plus grosse peut-être mangée avec les voisins.” (Harmonies de la nature. Etude XI. Paris, 1825. 435.)
18. Jelentése O. Nagy Gábor szerint: „mindenki csak azt adhatja, ami telik tőle.” (O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp. 1960. 282.).
19. Klebelsberg Kunó (1875–1932) politikus, 1922–1931 között közoktatásügyi miniszter.

A TÍPUSBÚTOR ÜGYÉBEN

Forum, 1948. aug. III. évf. 8. sz. 644–648.

Aláírás: Fülep Lajos

A cikk javított nyomtatott példánya megtalálható a hagyatékban: MTA KIK Kt. Ms 4560/24.

A típusbútorvitát elindító Juhász László-cikk a Forum júliusi számában jelent meg, az augusztusi számban Fülep hozzászólása mellett még két cikk foglalkozott a témával (Szabó Pál: Típusbútor, típusház. 649–651. és Perényi Imre: A típusbútor kérdéséhez. 652–654.). A vita további részében két cikk reflektált Fülep írására. (Toma Ádám: A típusbútor vitájához. Forum, 1948. szept. III. évf. 9. sz. 733–735. és Juhász István: A típusbútor vitájához. Forum, 1948. okt. III. évf. 10. sz. 814–817.).

1. Juhász László: Típusbútor-kiállítás a nemzetközi vásáron. Forum, 1948. júl. III. évf. 7. sz. 576–579.
2. I. m. 577.
3. I. m. 578.
4. Erőszakos egységesítés, egyformává tétel.
5. Az újság idézi „Cséky elvtárs, az Alumíniumipari Igazgatóság vezetője” nyilatkozatát: „Nagy tömegben kezdjük meg az alumínium-bútorok gyártását. [...] Új magyar találmányunk van: a bútordarab alumínium-lemezből készül, amelyre új eljárással vékony furnírlémezt ragasztanak. Külsőre pontosan olyan, mint a rendes fabútor.” Cigarettdoboz, termosz, sörshordó, koffer, bútor alumíniumból. Szabad Nép, 1948. ápr. 22. 5.

EGY NAGY LEHETŐSÉG BUDAPEST ÉS AZ ORSZÁG ÚJJÁÉPÍTÉSÉBEN

Forum, 1948. szept. III. évf. 9. sz. 690–701.

Aláírás: Fülep Lajos

A cikk hagyatékban található nyomtatott példányán (MTA KIK Kt. Ms 4560/25.) javítások nincsenek, de fennmaradtak a cikk autográf fogalmazványtöredékei (MTA KIK Kt. Ms 4552/12–16.). Az Ms 4552/12. számú kéziratnak azokat a részeit, amelyek szorosabban kapcsolódnak a nyomtatott cikkhez (variánsai vagy kimaradt részei), jegyzetben közöljük. A töredékek további publikálatlan részeit a *Töredékek, vázlatok* c. fejezetben közöljük, kötetünkben a 411–430. lapon.

Fülep Lajos cikkéhez többen hozzászóltak a Forum c. folyóiratban: Preisich Gábor (1948. okt. III. évf. 10. sz. 788–790.) Borbíró Virgil (11. sz. 910–912.), Perényi Imre (12. sz. 999–1001.), Sarbó Tamás (12. sz. 1002–1003.)

1. A kéziratban: *a támadót és megtámadottat egyként megcsúfoló kajánság.*
2. k: épületei anyagával.
3. k: *fejére zúduló, ellene irányuló.*
4. k: *aktivitásával.*
5. k: *elenyészően csekély maradványait.*
6. k: *az első világháború előtti korszak.*
7. k: *nagyon megcsappant számú.*
8. k: *az évtizedekre elosztott pusztító művelet gyors befejezése.*
9. k: *logikai kényszerűséggel.*
10. k: *az előző hosszú béke.*
11. k: *képleteire.*
12. k: *kevés ilyen emlékü.*
13. k: *s éppen ezért nem részesek a várossal együtt a háború s a város ellen visszaforduló pusztítás produkálásában. A többi annál inkább részes. A jelen lévő másik lehetőség még hangsúlyozza a részességét. <A háború és a pusztítás nem valami metafizikai eleve elrendelés volt, elkerülhetetlen, logikailag szükségszerű következmény volt ott, ahol>.*
14. k: *hódítás és zsákmányolás.*
15. k: *testesült.*
16. k: *valóságukban.*
17. k: *városrészeik.*
18. k: *megépült, békés célzatú.*
19. k: *cikornyás.*
20. k: *cikornyássága.*
21. k: *hatalmat.*
22. k: *társadalmi rétegek elnyomása.*
23. k: *a békében való részesség, de a háborúban való részesség is.*

24. k: *megvalósításaképpen.*
25. A világ végéről, az utolsó ítéletről való tanítás.
26. k: *Még a veszteség, az ügyért adott áldozat lehetőségének is az önmagában való érték a feltétele.*
27. k: *teljességük érdekében.*
28. k: *(a kort egészen tág értelemben véve, néha századok vagy ezredek méretéig kitágítva a közvetlen kort, mint pl. a Divina Commedia genetikájához).*
29. Domborúra.
30. Ténylegesen.
31. Eldologiasodás, Fülep kifejezésével tárgyasulás.
32. k: *olyan ősi emberi, az emberi léthez oly elválaszthatatlanul hozzánőtt, vele szinte azonos, vele alakuló, változásaira annyira érzékeny, őtet mindig kifejező, <bensőséges, mondhatni az emberrel magával azonos tevékenység, amilyen az építés>.*
33. k: *valami egyedülvalót.*
34. k: *bensőségre vagy kívüliségre.*
35. k: *an sich.*
36. k: *kiterjedés.*
37. k: *nehézkedés.*
38. k: *mozgalmasság.*
39. k: *de általánosságukban is konkrétan.*
40. k: *tudományban.*
41. k: *<tárgyasulásával>.*
42. k: *<hegeli> szellemességgel megírt.*
43. k: *Mindenki, azaz csaknem mindenki, csak az nem.*
44. k: *<mellyel megért a küzdelem annak eldöntésére, ura-e vagy engedelmes eszköze az embernek. És ellene dolgozott – az élen! – az építés, amely konkrét, otthonteremtő, az emberrel kongruens környezetet, épületeket és városokat alkotó tevékenység helyett, emberi tevékenységként megszűnt, de sose látott méretben és mennyiségben gyártotta> – <S ami talán mindennél jobban demonstrálja a kapitalizmus irtó, igazi mivoltából mindent kiforgató hatását, ellene dolgozott – az élen! – az építés, mely szintén önnön ellenkezőjére fordult. Okozatból, következményből természetszerűleg maga is okká vált,>.*
45. k: *párját.*
46. k: *megroggyant.*
47. k: *<kárhózzátta.>*
48. k: *S a legátkosabb benne, hogy az ember még csak nem is tudja, vagy ha tudja, <nem> alig változtathat rajta.*
49. k: *ahol már csak nagyon gondos elemzés tudja kihámozni a szálakat.*
50. k: *minden ún. iparművészet.*
51. k: *a szabadtéri emlékmű-szobrászatban.*
52. k: *s hagyta ott akár vagy <hajtogatta össze> vidéki szállók bicegő kredenceinek lábát. felpöckölni a festésükkel már elintézett „étude”-öket.*
53. k: *magányba rekesztve.*

54. k: *néhány sorstárs előtt vagy értő előtt, elmegetett Tahitibe vagy az örültek házába, de ott is produkálhatott.*
55. k: *– s ha netán közben éhen halt, maradt mű, aminek ki lehetett verekedni a helyét az egész társadalom sötétsége és érzéketlensége ellenében. Sőt az is megtörtént, hogy nagy és értékes dolgok hamar megértésre találtak, mint pl. az orosz regény, mert ahol megmaradt az alkotás lehetősége, megmaradt a fogékonysága is, műfajonként váltakozva, a fent említett törvényszerűség szerint. Mind alkothattak a társadalom aktív részvétele nélkül, ő legfeljebb a kész műről – post rem – mondta ki, kell-e neki, vagy nem. Házhoz, városhoz megbízó kell, az építést az építetőnek kell kezdeményeznie, előbb neki kell valamiképp tudnia, mit akar; aztán kell hozzá előre az építető pénze, aszerint, amint, sok vagy nagyon sok pénz, minek fejében kívánsága – akár jó, akár rossz – teljesítendő. <Aki ezt nem vállalja, vagy a rossz kívánságtól a megbízót eltéríteni nem tudja> <Vagy nem vállalja az építő a rosszat, ha mindig csak olyat kívánnak tőle, vagy vállalja, ha a megbízót a rossz kívánságtól eltéríteni nem tudja, vagy mind a ketten a jót akarják, benne megegyeznek, – eszerint az építő vagy nem épít soha semmit, vagy mindig rosszat, vagy jót épít, de minden esetben az építetőtől függ, össze van kötve vele.> Ez az építés létének vagy minőségének áttörhetetlen vastörvénye, még akkor is.*
56. k: *bizonyára mindig.*
57. k: *<az első még abban is rá van utalva a másodikra, hogy>.*
58. k: *epizódok maradnak.*
59. k: *nagyobb, szélesebb.*
60. k: *és közönségre.*
61. k: *Ahol valóban van építészet, ott a kiemelkedő nagy művek se magányosak: közösségből emelkednek ki. Ahol ilyen nincs, elhal, mint a példa mutatja. Az építészet egész története igazolja az elméletet.*
62. k: *Odyseus még maga épít; maga, de nem egyedül, csoportban; s bizonyos, hogy amit épít, <jobban hasonlít> közösebb a kasztjabeliékével, mint később, építő és építető elválása idején. Tanúsítja a történetileg ősi fok a közelmúltig megmaradt állapotában, a népi építésben ott, ahol építő és építető azonos. Erdélyben, Udvarhely környékén láttam valamikor néhány székely falut – nem tudom, ma milyen állapotban vannak –, amihez fogható szép falut soha semerre se láttam, se olyan egységeset egyhangúság, olyan ékeset cikornya, olyan harmonikusát negédesség nélkül; <iparos nélkül, kalákában épültek,> célszerűség és művészet szempontjából remekművek voltak, ész, szellem, higiéné, ízlés volt bennük, épülni pedig kalákába épültek a múlt század elejétől a végéig – a kapitalizmus idején, ahova nem ért el pusztítása! – térben és időben közös stílusban, <a közösség> a kollektívum eszményi kifejezéseiként. Még ebből a századból is tudok elszórtan ilyen rendkívül <érdekes> tanulságos és szép példákat, de itt most nem fogyaszthatom a helyet leírásukkal. A művészettörténeti jellegű építészetben is.*
63. k: *Tanulásgért elég a magunk portáján körülnézni. Kétségtelen, Mátyás Budájában az építető akarata és ízlése alkotó tényező volt az építőmesterek tudása és ízlése mellett. Ismeretes Bethlen Miklós keserves panasa a szentmiklósi kastélyról, mit nemcsak maga tervezett, hanem a mívések tehetetlensége miatt szolgáljaival együtt két keze munkájával épített is.*

64. k: *az épületeken és városokon túl szintén írott adalékokkal is.*
 65. k: *a városban vagy városokban megcserélődnek a nemzedékek.*
 66. k: *Nem. Itt egy egészen.*
 67. k: *a hagyományhoz.*
 68. k: *részletezett megrendelések.*
 69. k: *változásával.*
 70. k: *az építésről.*
 71. k: *A kettő viszonyos bomlásával megszűnt az építetőnek és építőnek, irányítónak és irányított-
 nak a lehetősége. Itt derül ki.*
 72. k: *építészet gondolata.*
 73. k: *A <megoldás> megújulás, megéledés.*
 74. Tanítva tanulunk.
 75. k: *jellegetek.*
 76. A városnak és a világnak.

KÉZIRATBAN MARADT ÍRÁSOK

IZSÓ MIKLÓS

Autográf kézirat, [1931–32], MTA KIK Kt. Ms 4553/1–2–3.

Az írás első részét az Ms 4553/2. jelzetű kézirat alapján közöljük, melyet nyomdai szedésre előkészített tisztázatnak, a szöveg végleges változatának tekintünk. Rajta kívül fennmaradt egy bővebb, fogalmazvány változat is (Ms 4553/1.), ez az alapja a cikk harmadik részében közölt szövegnek, valamint azoknak az első részhez tartozó kiegészítéseknek, amelyeket alább jegyzetként megadunk. Ezek a végleges változattól való érdemi eltéréseket sorolják fel.

A két szövegrész közt – csillaggal elválasztva – egy beszúrás olvasható, melynek eredetije az Ms 4553/3. jelzetű kézírattöredékek közt található.

A kézirat keletkezési körülményeire, időpontjára vonatkozó adatok megtalálhatók Fülep Lajos levelezése III. kötetében (Szerk. F. Csanak Dóra. Bp. 1995. 56–60., 64–65., 83–89.).

1. A 4553/1. kéziratban: *teljesen ismeretlen volt.*
2. k: *itt azonban megszakadt maga a kapcsolat, és a művészet életével ami történik, a művészet világán kívül történik, legföljebb annyi köze a művészethez, amennyire művészetellenes. Mert az, hogy építenek, szobrot öntenek és faragnak, képeket festenek, akármilyen nagy tömegben is, még egyáltalán nem jelenti, hogy mindennek értelmes köze van a művészethez. Teljesülni látszott Hegel próféciaja, hogy a művészet ideje örökre elmúlt.*
3. k: *Európa egyik-másik pontján; építészetre, szobrászatra <egyszerűen> azt mondhatjuk, megszűnt, meghalt.*

4. k: új művészi törekvés, saját mondanivaló szükségtelen és lehetetlen is, mert mi újat lehetne vagy kellene még mondani görögök, gótika, renaissance után.
5. *Itt-ott egy kis romantikus nekiszabadulás.*
6. Idézi Szana Tamás (Izsó Miklós élete és munkái. Bp. 1897. 41.).
7. I. m. 65.
8. Uo.
9. k: *sujtásos <hazafisággal> kosztümös magyarkodással.*
10. Szana Tamás i. m. 109.
11. k: *hivatalos.*
12. k: *melyekben a tánc viharos ritmikája s a remek férfias testforma.*
13. k: *s az anyag miatt a nagy görög művészet kedves hajtasát, a tanagra figurákat idézik. De ahogy az apró tanagraktól szerves összefüggés vezet a nagy művészethez, úgy Izsó vázlataitól is erőszak nélkül lehet megtenni az utat a nagy művészetig.*
14. k: *csak nyomon kell követni a bennük kicsiben egybemarkolt lehetőségeket, engedni, bontakozzanak ki előttünk, nőjenek meg méretben, elképzelnünk őket életnagyságban és bronzban.*
15. k: *méret és arány.*
16. k: *a testnek sajátos méreteivel, arányaival.*
17. k: *drapériájuk nem a múzeumok márványcsarnokából vagy az akadémiák tanterméből vetődött rájuk.*
18. k: *az van rajtuk, amit kint viselnek, az lobog és hullámszik rajtuk a minden ízében mozgó test változatai szerint.*
19. k: *arculcsapása.*
20. k: *parasztleányok.*
21. k: *s ők képviselik az igazi, élő nagy művészeti hagyományt, mely naturalizmusában is az igazi plasztikai idealizmus örök szellemét lehel.*
22. k: *ez az, ami Izsónak az élő valóságban a művészet lehetőségét megpillantó szeme előtt fölvilan.*
23. k: *Nagy és jó.*
24. k: *Néhány arasznyi agyagfigura, ötlet, vázlat.*
25. k: *Kérdés, hogyan volt lehetséges a maga korában szokatlan látomás, és mért jár vele a kettészakadás végzete és a bukás.*

A tisztázat és a fogalmazvány mellett néhány lapnyi Izsóra vonatkozó töredék is található a kéziratcsomóban:

Izsó: ez nemcsak népi: sok százados magyar férfideál szintézise: a felső és alsó rétegé, úri és paraszt; versunkenes Kulturgut is, arisztokrata előkelőség is. intézményesítve a magyar huszárbán, a néphez lejutva
Kádár István históriás ének, Katona vagyok én, dallamuk is. Most jöttem Erdélyből, A jó lovas katonának. Kuruc nóták.

Átnézni: Várkonyi: Magyar katona-költők. Takáts: régi kapitányok, Török–magyar bajviadalok.

Balassa Bálint: *Végek*.

ez: Petőfinél, Aranynál. {Berzsenyi} népköltészetben és műköltészetben; ugyanannak az ideálnak változatai; egész Európában nem alakult ki ilyen egységes, egy népet szintetizáló emberideál, férfiideál.

Csak itt volt lehetséges, vagy innen keletre, nyugatra nem. Itt volt még nép. Csak ebben a társadalmi szituációban. Éppen ebben az elmaradottságban. Az utolsó pillanat.

Lehetőség: az akad. szobrászatot áttörni, mint Rodin, utána Maillol – fölfelé. Ehhez nagyobb kultúra – nemcsak tehetség – kellett, jobb értés, mint akadémizmusé. Ezt nem tehette. Vagy oldalt kitörni – témában. Csak ezt tehette. De itt téma más, mint piktúrában.

Ahogy csak itt lehetett: Pusztai télen és Lacikonyha

Csokonai: Ariel, Puck

A népek feletti osztályokban semmi, ami van, rosszabb a semminél: portréigény, izléstelenség, semmi fogalom művészetről, semmi művészi élet. Az életben, viseletben stb. sem.

A nép legalább nem rossz, semmi igény. Formálható matéria. De több, mint természet, mert már megformált: test, ruházat (poézis számára, piktúra számára is forma). Lásd: görögök. De plasztika számára nem kész, csak lehetőség. Itt az élet közeledik a művészethez, de meg kell látni.

KORUNK SZELLEME

Halasy-Nagy József könyve

Autográf kézirat, [1937], MTA KIK Kt. Ms 4555/29.

Halasy-Nagy József „Korunk szelleme” című könyve 1937-ben jelent meg Budapesten, a Dante kiadónál, 200 lapnyi terjedelemben, Fülep Lajos könyvismeretőjének idézetei ebből a kötetből származnak.

1. Szekfű Gyula: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Bp. 1920., valamint: Három nemzedék és ami utána következik. [harmadik bővített kiadás] Bp. 1934.
2. Halasy-Nagy József (1885–1976) filozófiatörténész, a pécsi, utóbb a szegedi egyetem tanára.
3. I. m. 3.
4. I. m. 6.
5. I. m. 7.
6. I. m. 7–8.
7. I. m. 9.

8. I. m. 10.
9. I. m. 15.
10. annál rosszabb a tényeknek.
11. annál rosszabb nekünk.
12. I. m. 38–86. Pauler Ákos (1876–1933) filozófus, akadémikus, a budapesti egyetem filozófiatanára.

[HOZZÁSZÓLÁS LUKÁCS GYÖRGY ELŐADÁSÁHOZ]

Autográf kézirat, [1950], MTA KIK Kt. Ms 4555/34

A kéziraton címként: *Lukács György előadásához*

Az MTA ünnepi ülésén 1950. november 28-án hangzott el Lukács György „Sztálin cikkeinek tanulságai az irodalom és művészettörténet szempontjából” című előadása. A vitaindító és néhány hozzászólás utóbb megjelent az Akadémia I. osztályának közleményeiben, FL szövege azonban nem. Feltehetően nem is hangzott el, a napilapok beszámolóí nem említik őt a hozzászólók között. (Az Akadémia Ünnepi Hetének előadásai. Szabad Nép, 1950. nov. 29. 5. Tudományos életünk nagy figyelemmel kíséri az Akadémia Ünnepi Hetének előadásait. Magyar Nemzet, 1950. nov. 30. 3.)

1. Petőfi Sándor: Tündérialom, 3. versszak, 7–8. sor.

TÖREDÉKEK, VÁZLATOK

[MŰVÉSZETFILOZÓFIA]

[Az első fogalmazvány]

Autográf kézirat, [1930 körül], MTA KIK Kt. Ms 4565/1

A közölt kézirat feltehetően kapcsolatban van azzal a tanulmánnyal, ill. tanulmányssorozattal, amelyet Fülep Lajos az 1920–1930-as évek fordulóján – első sorban Babits Mihálynak írt leveleiben – többször említett.

Fülep publikált levelezésének mutatói szerint először 1929 novemberében írt róla Babitsnak, vidékre költözésének indokaként említette: „Különösen a művészetfilozófiámmal reméltem itt mielőbb elkészülni.” (Fülep Lajos levelezése II. 1920–1930. Szerk. F. Csanak Dóra. Bp. 1992. 503.) Egy évvel később, ugyancsak Babitsnak írta: „amit tavaly ilyen tájban említettem, művészetfilozófiai munkám, nagyjában és egészében elkészült. [...] Most azzal foglalkozom, hogy említett munkám néhány fejezetét folyóiratban közlés céljára népszerűen átírom, ill. kivonatoljam. [...] A tudományosabb igényű földolgozást németül tervezem kiadni, talán egyidejűleg a magyar, könnyebb szövegű kötettel.” (II. 568.) Végzett munkájáról a Baumgarten-Alapítvány Kuratóriumának 1930. november

25-én kelt levelében is beszámolt Fülep: „Művészetfilozófia című munkám nagyjából és egészében elkészült s most csak az utolsó simításokat végzem rajta, ill. közérthetőbb, népszerűbb formában átirom fontosabb fejezeteit, hogy a Nyugat-ban közölhessem. Tegnap ugyane tárgykörből a pécsi Egyetemen »Művészet és valóság« címen habilitációs előadást tartottam.” (II. 572.)

A publikálás szándéka a következő évben is szóba került. Egy 1931. november 13-án Babitsnak írt újabb levélben ez olvasható: „Szorongva látom a Nyugat terjedelmének megszűkülését – szerettem volna már művészetfilozófiám valamelyik rövidebbre vont s népszerűbben átírt fejezetével bekapogtatni, de legrövidebbre fogva is rúgna, azt hiszem, három folytatásra, s attól tartok, nincs most rá helyetek. Ha mégis volna rá mód [...] nyomban elvégezném a Nektek tervezett munkám, amit még kell. [...] Most a németül való publikálás is nagyon megnehezedett.” (Fülep Lajos levelezése III. 1931–1938. Szerk. F. Csanak Dóra. Bp. 1995. 68–69.) Fülep aggodalma nem volt indokolatlan, Babits 1932 februárjában ezt írta: „Tanulmányodat nagyon szeretném a *Nyugat* számára; de sajnos itt is bizonytalan vagyok, nagyobb terjedelmű tanulmányt nehezen tudok elhelyezni.” (III. 101.) A közzététel tehát tovább halasztódott, Fülep elfogadta Babits érveit: „Könyvem közlésre szánt említett fejezeteivel aligha várnunk nem kell, míg a Ny. visszakapja régi terjedelmét vagy pedig másutt elhelyeznem belőlük – legrövidebbnek terjedelme 20–30 o. körül mozog s ennyit ma csakugyan nem igényelhetek Nálatok.” (III. 105–106.) Talán még erről az első változatról volt szó egy Elek Artúrnak írt 1932. december 22-i levélben: „Egyébként, amin dolgozom, amikor tudok, »Művészetfilozófia« – ezt már két féléven át elő is adtam a pécsi egyetemen, [...] Publikálni persze, ma ilyesmit, nem lehet, egyelőre nem is gondolok rá, de csinálom, a ragyogóját!” (III. 144.)

Nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a fennmaradt kézirat ennek a folyamatnak melyik fázisát rögzíti, dokumentálja, hiszen szinte mindegyik levélbeli említésnél szó van átszerkesztésről, további csiszolgatásról. (A szövegben egyébként van hivatkozás 1931-ben és 1935-ben megjelent könyvre is.) Nem tekinthető azonban kivonatos vagy népszerűvé átírt változatnak, de az elképzelhető, hogy ez volt a német nyelvű kiadáshoz előkészített szöveg. (Igen sok német nyelvű idézet található benne.)

A kézirat – a Fülep által folyamatosan beszámozott lapokat tekintve – hiánytalan egész, bár maradnak benne kidolgozatlan, vázlagszerű részek is. Az alapszöveghez menet közben – vagy később valamikor – külön lapokon megjegyzéseket, kiegészítéseket csatolt Fülep, ezek többnyire kisebb méretű papírlapokon találhatók, helyüket a hagyaték átvételekor készített kéziratári lapszámozás alapján rekonstruálni lehet, bár érdemi hovatartozásuk nem mindig dönthető el. Ezeket a szövegeket, amennyiben nem volt valószínűsíthető helyük a gondolatmenetben – „Melléklapok” címen – az összefüggő kézirat után közöljük. Fülep autográf lapszámozása (a lapok jobb felső sarkában) 1-től 255-ig terjed, a kéziratcsomó egésze – a kéziratári számozás alapján – 340 lapnyi terjedelmű.

1. Intellektuális szemlélet.
2. Felemel, felmagasztal.
3. Fülep a későbbi elemzések során Simmel, Georg: Rembrandt. Ein kunstphilosophischer Versuch. München, 1916. című könyvének megállapításait elemezve, bírálva fejti ki saját véleményét.
4. Oscar Wilde elhíresült mondása szerint nem a művészet ábrázolja a természetet, hanem a természet utánozza a művészetet.
5. Utólag.
6. A Pokol, a Purgatórium és a Paradicsom Dante Isteni Színjátékának három fő része.
7. A művészet egy.
8. A görög „techné” kifejezés a művészetet és a mesterségeket is magában foglalta.
9. Körkörös érvelés, bizonyítás olyasmivel, ami maga is bizonyításra szorul.
10. Jut érvényre, válik nyilvánvalóvá.
11. Természetesen, magától értetődően.
12. Végso fórum, ameddig fellebbezni lehet, ahol még az ügy eldőlhet.
13. Jelentése a mindennapi nyelvhasználatban: mintha; itt arra utal, hogy csupán feltételezés, hipotézis, amit állítunk.
14. Körben.
15. Teremtmény.
16. A formák térbeliségének ábrázolása, a térbeliség illúziójának felkeltése.
17. Cézanne és Bouguereau alkotásának szembeállítása – művészet és nem-művészet ellentétének példaként – Fülep írásában már 1906-ban szerepelt (Egybegyűjtött írások I. Bp. 1988. 194., 279., 328., 357.).
18. Az afirmálás szót Fülep gyakran használta, mivel nincs jelentésének megfelelő magyar szó; a tagadás ellentétét jelenti, „igenlés”, megerősítés, elfogadás.
19. Kontraposzt: kompozíciós módszer, az emberi test részeinek ellentétes irányú mozgásából adódó egyensúly; Fülep a kifejezés olasz nyelvű változatát használta.
20. Szabad szépség, üres, fogalom, tartalom nélküli szépség.
21. Adott.
22. Tiszta szépség.
23. „Galeottónk lett a könyv” – Dante: Isteni Színjáték, Pokol, Ötödik ének. A szerelem halottai. 137. sor (Babits Mihály fordítása. Dante Alighieri összes művei. Bp. 1962. 570.).
24. Közönyös, érzéketlen, közömbös.
25. Német szállóige, eredete Goethe Torquato Tasso, II. felv. 1. jelenet: „So fühlte man Absicht und man ist verstimmt.” Szabó Ede magyar fordításában: „érezem a szándékoltságot, s elkedvetlenít.” (Goethe: Válogatott művei. Drámák I. Bp. 1963. 370.).
26. Felépítmény.
27. Erkölcsei kötelesség.
28. Alap-felépítmény viszony (a történelmi materializmus elméletének alapfogalma).
29. Bebocsát, beereszt.
30. Elfogad, elismer.
31. Kunstwollen jelentéséről lásd a 469. lap 3. jegyzetét.

32. De Sanctis Dante-elemzéseiben külön fejezetekben foglalkozott a Pokol 10. és 33. énekével: Il Canto di Farinata; ill. Il conte Ugolino. Francesco de Sanctis: Antologia critica sugli scrittori d' Italia. Firenze, 1926. 175–199., 225–243.
33. Tolnay Károly bibliográfiájának tanúsága szerint már az 1920-as években több tanulmányt publikált Brueghel és Michelangelo rajzművészetéről (Tolnay Károly műveinek bibliográfiája. Ars Hungarica, 1979. 1. sz. 133–134.); bécsi egyetemi disszertációját pedig 1925-ben Bosch művészetéről írta (Urbach Zsuzsa: Tolnay Károly művészettörténeti munkássága. Németalföldi művészet. Ars Hungarica, 1979. 1. sz. 125.)
34. Értékel.
35. Vágyálom.
36. A testi és szellemi nevelés harmonikus egysége.
37. Aquinói Szent Tamás (1225–1274), skolasztikus filozófus, teológus.
38. Értelem.
39. Ész.
40. Tetszés.
41. Nemtetszés.
42. Észlelés.
43. Tetszés vagy nemtetszés.
44. Érzéki észrevevés, megértés.
45. Amire törekednünk erkölcsi kötelesség.
46. „a képzelőerőnek az értelemmel való egysége” – (Jegyzeteinkben a Kant-idézetek magyar fordítását Immanuel Kant: Az ítélőerő kritikája [Fordította: Papp Zoltán. Szeged, 1997. A továbbiakban: IK 105.] alapján adjuk meg. A szövegek eredeti helyét a fordítás alapjául is szolgáló kiadás [Immanuel Kant: Werkausgabe in 12 Bänden. Band 10: Kritik der Urteilskraft. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1974. A továbbiakban: KU 100.] oldalszámaival adjuk meg, ez a kiadás pdf-formában az interneten is elérhető.)
47. „Érdeknek azt a tetszést nevezzük, amely egy tárgy létezésének megjelenítéséhez kapcsolódik.” IK 118., KU 116.
48. Képzet.
49. „vágyóképeség” IK 118., KU 116.
50. „kíséri-e bennem tetszés a dolog pusztá megjelenítését, legyenek bármily közömbös is e megjelenítés tárgyának létezése iránt.” IK 119., KU 116.
51. „Ha valaki az ízlés kérdéseiben a bíró szerepét akarja játszani, akkor a legcsekélyebb elfogultságot sem szabad éreznie a dolog létezése iránt, hanem e tekintetben teljesen közömbösnek kell lennie.” IK 119., KU 116.
52. „Virágok, szabad rajzok, a lombmintázat szándék nélkül egymásba fonódó vonalai: nem jelentenek semmit, nem függenek semmilyen meghatározott fogalomtól, s mégis tetszenek.” IK 121–122., KU 119.
53. „Az ízlés az a képesség, hogy egy tárgyat vagy megjelenésmódot egy *minden érdektől mentes* tetszés vagy nemtetszés által ítéljünk meg. Az ilyen tetszés tárgyát *szépnek* nevezzük.” IK 125., KU 123–124.

54. „Az, amit fogalmak nélkül egy általános tetszés objektumaként jelenítünk meg.” IK 125., KU 124.
55. „az elmének a képzelőerő és az értelem szabad játéka alkotta állapota, [...] a két képesség eme szubjektív, az általában vett megismeréshez alkalmas viszonyának éppúgy mindenki számára érvényesnek, s következésképp éppúgy általánosan megoszthatónak kell lennie,” IK 133., KU 132.
56. „Szép az, ami fogalom nélkül általánosan tetszik.” IK 134., KU 134.
57. „A szépségnek két fajtája van: a szabad szépség (*pulchritudo vaga*) és a pusztán járulékos szépség (*pulchritudo adhaerens*). IK 145., KU 146.
58. „A virágok szabad természeti szépségek. [...] Önmagáért véve szépség sok madár (a papagáj, a kolibri, a paradicsommadár) és tengeri kagyló: szépségük nem egy, a maga célja tekintetében fogalmak szerint meghatározott tárgy szépsége, hanem szabadon és önmagáért tetszik. Ugyanígy az *a la grecque* rajzok, a képeket keretező vagy tapétákon látható lombmintázatok stb. önmagukért véve semmit nem jelentenek: nem jelenítenek meg semmit, semmilyen meghatározott fogalom alatt álló objektumot, s így szabad szépségek. A szépségnek ugyanekhez a fajtájához lehet sorolni a zenében a téma nélküli fantáziákat, sőt általában minden szöveg nélküli zenét. – Egy szabad szépségnek a pusztá forma szerinti megítélésében az ízlésítélet tiszta. Ekkor nem előfeltételeződik valamilyen cél fogalma, mely meghatározná, hogy az objektumbeli különfélének mire kell szolgálnia, tehát hogy az objektumnak mit kell megjelenítenie: egy ilyen fogalom csak korlátozná szabadságában a képzelőerőt, amely mintegy játszik az alak figyelésekor.” IK 145–146., KU 146.
59. „Mármost ahogyan az ízlésítélet elveszti tisztaságát akkor, ha az érzetbeli kellemes összekapcsolódik a tulajdonképpen csak a formát érintő szépséggel, ugyanígy károsítja az ízlésítélet tisztaságát az, ha a szépséggel a jó kapcsolódik össze (ti. az, amire a dologbeli különféle a dolog célja szerint jó.)” IK 146., KU 146–147.
60. „Nem létezhet olyan objektív ízlés-szabály, amely fogalmak által határozná meg, hogy mi a szép. Hiszen minden ítélet, melynek az ízlés a forrása, esztétikai ítélet, azaz meghatározó alapja a szubjektum érzése, nem pedig egy objektum fogalma.” IK 148., KU 148.
61. Érzés.
62. „A szépség egy tárgy *célszerűségének* formája, amennyiben ezt a célszerűséget *bármiféle cél megjelenítése nélkül* észleljük a tárgyon.” IK 153., KU 154.
63. „Szép az, amit fogalom nélkül egy *szükségszerű* tetszés tárgyaként ismerünk meg.” IK 157., KU 160.
64. „szubjektív-általános ízlésítélet”, „a priori ítélet”.
65. „Hogy egy tárgyat örömmel észlelek és ítélek meg: ez empirikus ítélet. Az viszont, hogy a tárgyat szépnek találom, azaz a tetszést mindenkinél mint szükségszerűt szabad feltételeznem: ez a priori ítélet.” IK 214., KU 219.
66. „A *költő* viszont pusztán az eszmékkel való szórakoztató játékot ígéri, ám ebből mégis ugyanannyit hoz ki az értelem számára, mintha egyedül az értelem ügyét akarta volna űzni.” IK 248–249., KU 258–259.
67. „Valamennyi szép művészet közt a legmagasabb rang a *költészetet* illeti meg. [...] Együttal erősíti is az elmét, megéreztetvén vele azt a szabad, öntevékeny és a természeti meghatá-

rozottságtól független képességét, hogy a természetet mint jelenséget olyan látványok szerint szemlélje és ítélje meg, amilyeneket a természet nem kínál önmagától sem az érzék, sem az értelem számára a tapasztalatban, s hogy ily módon e látványokat az érzékin-túlinak az érdekében s mintegy az érzékin-túli sémáiként használja. Bár a látszattal játszik, melyet kedvére hoz létre, a költészet ezzel mégsem csap be; hiszen amit tesz, azt pusztán játéknak nyilvánítja, mely játék azonban mégis célszerű módon használható az értelem számára és ennek ügyeihez.” IK 254–255., KU 265–266.

68. „cél nélküli célszerűség” – IK 142., KU 142.
69. Ellentmondást nem tűrő, cáfolhatatlan.
70. Fechner, Gustav Theodor (1801–1887) német tudós, főműve, a *Vorschule der Ästhetik* 1876-ban jelent meg.
71. Meumann, Ernst (1862–1915) német pszichológus.
72. Lipps, Theodor (1851–1914) német filozófus, pszichológus. Az ún. beleérzés-elmélet kidolgozója.
73. Croce, Benedetto (1866–1952) olasz filozófus, az „intuíció” és a „kifejezés” esztétikájának alapfogalmai.
74. A szív lüktetése, összehúzódása és elernyedése.
75. Közömbös, szenvtelen.
76. Bernáth Aurél: Ősz. 1927. pasztell, papír, 70 × 92 cm. Győr, Városi Művészeti Múzeum, Radnai-gyűjtemény. (A kép azonosítását Rum Attilának köszönöm.) A mű 1928-ban ki volt állítva az Ernst Múzeum XCVIII. és XCIX/a. Csoportkiállításán (Az Ernst-Múzeum kiállításai XCVIII. Bp. 1928. szeptember, 14. lap: 114. katsz. Ill. Az Ernst-Múzeum kiállításai XCIX/a. Bp. 1928. szeptember, 16. lap: 136. katsz.), s feltehetően látható volt Bernáth Aurél 1928. decemberi pécsi tárlatán is.
77. Einführung in die Kunst der Gegenwart von Max Deri [...] Leipzig, 1920. [képmelléklet, 25., 26., 27. ábra]
78. Lyka Károly: Képek – szobrok. Bp. 1935. 94–95.
79. Einführung ... i. m. [képmelléklet 1. ábra: Dürer: Vier Tierstudien. Köztük egy béka rajza]
80. De Sanctis Dante-elemzése. Lásd: 32. jegyzet.
81. Arany János: A lacikonyha. Vásári kép. (Arany János összes művei, I. kötet. Kisebb költemények. Akadémiai Kiadó. Bp. 1961. 102–104.) Fülep többször utalt példaként erre a versre.
82. Keats: Ode on a Grecian Urn. Tóth Árpád fordításában: Óda egy görög vázához. (Tóth Árpád Összes művei. 2. kötet. Műfordítások. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 81–82.)
83. Shelley: Ode to the West Wind. Tóth Árpád fordításában: Óda a nyugati szélhez. (Tóth Árpád Összes művei. 2. kötet. Műfordítások. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 74–76.)
84. Petőfi Sándor költeménye.
85. Zsolt. 40:2.
86. „irodalmi műalkotás” – pl. Roman Ingarden: *Das literarische Kunstwerk*. Halle, 1931.
87. Petőfi Sándor: Szeptember végén című versének első sora.
88. Tartás, magatartás.

89. Henri Toulouse-Lautrec (1864–1901) francia festő figurális képeit gyakran úgy komponálta meg, hogy a csoportok szélén álló alakokat a képkeret félbevágja.
90. Goethe: Szelíd xéniák VI.
Míg a végtelen mindenségben
Létsor létsorra visszajár
És az ezerrét-boltú égen
Zárt és szoros minden határ:
Minden helyen víg életforrás
Árad kis és nagy csillagon
És minden zajlás, minden forgás
Az Urban örök nyugalom.
(Goethe: Epigrammák és xéniák. Földessy Gyula fordítása. Bp. 1944. 99–100.)
91. A műfordításban természetesen nem található meg e szavak mindegyikének szó szerinti fordítása.
92. Vérfertőzés.
93. Intellektuális látás, az intellektuelle Anschauung, az intellektuális szemlélet latin megfelelője.
94. Rejtjel, jelige.
95. Balek, rászédett ember.
96. Proletkult.
97. Átlényegülés, átváltozás.
98. Fülep Lajos Simmel könyvének első, 1916-os kiadását használta, a könyv utóbb magyarul is megjelent: Georg Simmel: Rembrandt. Művészettfilozófiai kísérlet. Corvina Kiadó. Művészet és elmélet. Bp. 1986. (Berényi Gábor fordítása.) A hivatkozott fejezet címe: Közbenső fejtegetés arról, hogy mit *látunk* a műalkotásban. 138–145.
99. Valóságakarás, valóságválasztás.
100. Simmel i. m. 191. Magyar fordítása: „mikor a rembrandti prémgallért nézzük, akkor valójában csak ezeket a vonásokat látjuk, amelyek nem valamilyen másutt adott és képzet-társítás útján előnyomakodó prémgallért »ábrázolnak«, hanem ők maguk éppúgy prémgallérrá »váltak«, mint a ruhadarab szálai, amelyet Rembrandt anyja viselt.” i. m. 145.
101. Ábrázolnak.
102. Létezés.
103. Alapvető, lényeges.
104. Megjelölt anyag.
105. Alois Riegl által használt fogalompár a stílus fejlődésének leírására.
106. A szobrok kőanyaga, vulkanikus kőzetfajta.
107. Lét és levés.
108. Eredeti, valódi.
109. Nem azonos elemekből álló folyamatosság.
110. Kutatandó.

111. Rimbaud, Arthur (1854–1891) francia költő verse, magyar címe Tóth Árpád fordításában: A magánhangzók szonettje (Tóth Árpád Összes művei. 2. kötet. Műfordítások. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 157.).
112. Színes hallás, hallási és színérzetek összekapcsolása.
113. Eduard Hanslick (1825–1904) német zenetudós, szembenállva Liszt és Wagner törekvéseivel élesen bírálta az ún. programzenét, tagadta a zene „ábrázoló” jellegét, meghatározása szerint „A zene tartalma: hangzásban mozgó formák.”
114. Ami előbb van, ami megelőzi.
115. Az ügy előtt.
116. Nem deríthető ki, melyik Kerényi Károly-cikkre hivatkozott volna FL.
117. „e Szent Dal, melynek ég s föld munkatársa / s mely több évre tett engem sovánnyá,” Dante: Isteni Színjáték, Huszonötödik ének, 2–3. sor. Babits Mihály fordítása. (Dante Alighieri összes művei. Magyar Helikon. Bp. 1962. 919.) Az idézett sort Fülep is lefordította: „a szent költemény, melyen ég s föld keze dolgozott, s engem évekre megösztvé-
rített” – kötetünkben a 75. lapon.
118. Létének oka.
119. Örök érvényűvé válik.
120. Lét és levés.
121. Származék.
122. „léthez-kötött” – Mannheim Károly „tudásszociológiájának” alapfogalma.
123. parafrázis Goethe Faustjának szállóigévé vált sorára: „oly szép vagy, ó maradj, ne menj!” Goethe: Faust. Jékely Zoltán fordítása. (Johann Wolfgang Goethe válogatott művei. Bp. 1986. 73.)
124. A zene maga is egyik formája a gondolkodásnak.
125. Filozófiai megállapítás, teória.
126. Roman Ingarden: Das literarische Kunstwerk c. műve 1931-ben jelent meg. (Magyarul Bonyhai Gábor fordításában: Az irodalmi műalkotás. Gondolat Kiadó. Bp. 1977.)
127. A szöveg eredeti helyét nem sikerült megtalálni, magyar fordítása: A realizmussal szemben álló törekvések, az expresszionizmus és a többiek, bírálják a burzsoázia hanyatlásának megnyilvánulásait, ez a kritika azonban úgyszólván valamiféle parazita jelleget hordoz. Bírálják a burzsoá dekadenciát, de megmaradnak az imperialista vagy kispolgári állásponton. A dekadenciának ez a kritikája az imperializmus apológiájának valamiféle tudatos vagy tudattalan apológiáját tartalmazza.
128. Nyelvi kifejezése a kicsinyítés.
129. Sajátos, egyedi.
130. A melléklapoknál zárójelben feltüntetjük a kéziratári lapszámot.
131. Megelőlegezett, bizonyításra szoruló megállapítás.
132. Bizonyítás nélkül elfogadott alaptétel.
133. Előfeltevés.
134. A szabad, fogalom nélküli és a járulékos szépség.
135. Hibás kör, körben forgás.
136. Nem sikerült megtalálni, mire vonatkozik az utalás.

137. Megalapozás, megalapítás.
138. „Változtasd meg élted!” Rilke: Archaikus Apollo-torzó. Tóth Árpád fordítása. (Tóth Árpád Összes művei. 2. kötet. Műfordítások. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 193.)
139. Átmenet, átlépés.
140. „Istennő, Zeusz leánya, beszélj minékünk is ezekből.” (Homérosz: Odüsszeia. Bp. 1960. 441. Devecseri Gábor fordítása.)
141. Utalás.
142. Egyébe vegyítve.
143. James Joyce (1882–1941) műve, az Ulysses, 1922-ben jelent meg könyvként.
144. Belső monológ.
145. „Perelj, Uram, perlőimmal, ...” Zsolt. 35,1. A református énekeskönyvben a 35. zsoltár, Szenczi Molnár Albert fordítása.
146. „Nincs már szívem félelmére” – A református énekeskönyvben a 347. dicséret 3. verszaka, Lengyel József (1770–1822) szövege.

[PRÉDIKÁCIÓVÁZLATOK]

Autográf kéziratok, [1931–1946], MTA KIK Kt Ms 4556/100–491

Fülep Lajos hagyatéka több száz prédikációvázlatot tartalmaz. Ezek egy része bevallottan nyomtatott prédikációgyűjtemények alapján készült, mások viszont feltehetően egy-egy alkalomhoz, aktuális szituációhoz szorosabban kötődő önálló fogalmazások. Ezekből válogattuk ki azokat, amelyek a vázlatos utalások mellett összefüggő szövegrészeket is tartalmaznak.

1. Ahol az Úrnak lelke, [ott a szabadság] – II. Kor. 3:17.
2. Mentsétek meg lelkeinket.

[LEKTORI VÉLEMÉNYEK]

[a Janus Pannonius Társaság regénypályázatára beküldött kéziratokról]

Autográf kézirat, 1932. Janus Pannonius Múzeum Helytörténeti Gyűjtemény, ltsz.7722.

Először Tüskés Tibor közölte: Adatok Fülep Lajos zengővárkonyi éveire. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XX–XXI. (1975–76) Pécs, 1977. 267–279.

[KÉRDŐÍV FOGALMAZVÁNY]

[Az egyke ügyében készítendő alapos tanulmány alapjául szolgáló felméréshez]

Autográf kézirat, 1933–34. MTA KIK Kt. Ms 4593/159

Az autográf kéziratban nincs cím, az alcím alapja az a sokszorosított körlevél, melyet Nyáry Pál esperes 1934. febr. 28-i keltezéssel küldött szét a felsőbaranyai egyházmegye lelkészeinek. A „Kérdőpontok”-at bevezető rövid levél nevezi

meg az akció célját. Az elküldött kérdések szövege bővebb Fülep fogalmazványánál, de a végső forma feltehetően Nyáry Páltól ered.

[ELŐADÁSVÁZLATOK AZ EGYKÉRŐL]

Autográf kéziratok, [1934], MTA KIK Kt. Ms 4593/157, 4593/156.

Az előadások körülményeiről lásd: Fülep Lajos levelezése III. 1931–1938. (Szerk. F. Csanak Dóra) Bp. 1995. 293–295., ill. 402–404.

1. Kiss Géza: Az egyke-kérdéshez. Protestáns Szemle, 1929. ápr. 38. évf. 4. sz. 243–251.
2. Országos Református Lelkész Egyesület.
3. Benső, bennelévő.
4. Külső, külsőleges.
5. Befejezett tény.
6. Férfi-gyerekágy (a szülő nő helyett az apa fekszik a gyerekágyba, s ápolgatja magát).

[ELŐSZÓ KISS GÉZA: ORMÁNYSÁG CÍMŰ KÖNYVÉHEZ]

Autográf kézirat, [1937], MTA KIK Kt. Ms 4563/1.

Fülep Lajos és Kiss Géza kapcsolatáról, az előszó megírásának körülményeiről bőséges adalékok találhatók Fülep Lajos levelezése III. 1931–1938. kötetében (Szerk. F. Csanak Dóra.) Bp. 1995. 210–630.

1. Viccek gyűjteménye.
2. Megbízható, jóindulatú.
3. Vadnay Andor: A Tiszamellékről. Tanulmány az alföldi munkáskérdésről. Bp. 1900.
4. Gönczi Ferenc: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914.
5. Annál rosszabb a tényeknek.
6. Elháríthatatlan akadály.
7. Minden érték átértékelése.
8. A kézirat itt megszakad, további részei nem találhatók a hagyatékban.

A NEMZETI JELLEG A MŰVÉSZETBEN

Autográf kézirat, [1939–1940], MTA KIK Kt. Ms 4563/2–3

A kézirat keletkezési körülményeiről: Fülep Lajos levelezése IV. 1939–1944. (Szerk. F. Csanak Dóra.) Bp. 1998. 54., 71., 94., 111.

1. Goethe: Der Fischer c. költeményének utolsó előtti sora, szó szerint: félig a sellő húzta a halászt, félig a halász rogyott oda. Az idézetnek ez a szó szerinti jelentése illeszkedik a szövegösszefüggésbe, Fülep arra utal, hogy most azt nem vizsgálja, mennyi része van az

- önfeladásnak, mennyi a külső kényszernek abban, hogy a nemzetek lemondanak nemzeti létükről. (A költemény műfordításaiban ez a szó szerinti jelentés elsikkad.)
2. „És egyáltalán, mit mondhatunk a magunkénak az energián, az erőn, az akaráson kívül! Ha elmondhatnám, mi mindennel lettem adósa nagy elődeimnek és kortársaimnak, nem sok maradna nekem.” J. P. Eckermann: Beszélgetések Goethével. Bp. 1973. 171. (ford. Györfly Miklós).
 3. Életfilozófia.
 4. Elhanyagolható mennyiség.
 5. Itt és most.
 6. Esetleges, véletlenszerű (a szükségyszerű ellentéte).
 7. Gyökértelen.
 8. A természet visszatér.

A KÖLTŐ ÉS A MŰVELTSÉG VÁDJA

[A Babits-émlékkönyvbe szánt tanulmány töredékei]

Autográf kézirat, [1941], MTA KIK Kt. Ms 4564/1.

A tanulmány keletkezésének körülményeiről fontos adalékok találhatók Fülep levelezésében (Fülep Lajos levelezése IV. 1939–1944. Szerk. F. Csanak Dóra. Bp. 1998. 137–186.).

A tervezett tanulmány címét a kézirat nem tartalmazza, Fülep egy Kner Imrénnek írt levelében említette, hogy „*Címül szántam: A költő és a műveltség vádja.*” (i. m. 144.)

1. Logikai előzmény.
2. Az egész az igaz.
3. Elengedhetetlen feltétel.
4. Helyes értékelés.
5. Rész az egész helyett.
6. Előszó. (1850) Vörösmarty Mihály kisebb költemények III. (1840–1855). Sajtó alá rend. Tóth Dezső. Bp. 1962. 179–180.
7. Elírás, a vers 1917-ben jelent meg először a Nyugatban, a Recitativ c. kötet azonban már 1916-ban.
8. Babits Mihály: Recitativ. Második kiadás. Táltos, Bp. 1920. 60–61.
9. Régen elzengtek Sappho napjai. Babits Mihály: Sziget és tenger. Bp. 1925. 11–12.
10. Babits Mihály: Keresztülkaszul az életemen. Bp. 1939. 17–18.
11. „Mint vad nyomás s roppant hó a szentet, / A szavaid úgy tette olvadókká / Az élet súlya és a hit heve.” Gellért Oszkár: Babits Mihály új verseire. Nyugat, 1924. ápr. 1. XVII. évf. 1. sz. 493.
12. Tiszta költészet.
13. Wolters, Friedrich: Stefan George und die Blätter für die Kunst. Deutsche Geistesgeschichte seit 1890. Berlin, 1930.
14. Döntőbíró.

15. 1931-ben Paulini Béla kezdeményezte mozgalom, célja a népművészet, népdal és néptánc hagyományainak felélesztése.
16. Az utalás nem egyértelmű, a Fülep tulajdonában volt Goethe-összkiadás 1. kötetének 350. lapjára nem vonatkozik.
17. Talán Ady Endre A muszáj Herkules c. versére való utalás.
18. Az idézet forrását nem sikerült megtalálni.
19. Szokás szerint.
20. Arany János: A lacikonyha. Vásári kép. Arany János összes művei, I. kötet. Kisebb költemények. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961. 102–104.
21. „képes valamire, mert tudatában van: ezt kell tennie”. Kant: A gyakorlati ész kritikája. Bp. 1991. 138. (Berényi Gábor ford.)

A MŰVÉSZET SZÜKSÉGESSÉGE

[Előadásvázlatok]

Autográf kézirat, [1942], MTA KIK Kt. Ms 4552/9–11.

A kézirat mellett boríték, FL kézírásával: *A művészet szükségessége, Pécs, 942. XI. 19.*

Az előadás körülményeiről a Pécsi Naplóban a következők olvashatók: „Folyó hó 19-én, csütörtökön este 6 órakor, a városháza közgyűlési termében kezdi meg a Pécsi Képzőművészek és Műbarátok Társasága a város kultúrprogramjának egyik kiemelkedő előadássorozatát. Az előadássorozatot Török Lajos ny. rendőrfőkapitány-helyettes, a társaság elnöke nyitja meg ünnepélyes keretek között. Első előadó Fülep Lajos zengővárkonyi református lelkész, a kiváló filozófus és művészettörténész. Előadásának címe: A művészet szükségessége.” (Pécsi Napló, 1942. nov. 15. 4.)

1. Címzavakból álló vázlat.
2. Fülep Lajos 1909-ben járt Londonban, feltehetően akkor látta azt a kiállítást, amely az ókor mindennapi életét (tárgyait, eszközeit, a környezetét) mutatta be a British Museumban.
3. FL 1909-ben látogatta sorra a nagy francia katedrálisokat, több alkalommal Pierre Vignot abbé kíséretében, akinek gótikus házában lakott is Joignyben.
4. Talán Sens francia város nevezetes régészeti gyűjteményére való utalás.
5. Utalás Molière „Úrhatnám polgár” c. színművére, ill. idézet a II. felvonás IV. jelenetéből, Mészöly Dezső fordításában: „Teringettét! Negyven esztendeje beszélék prózában, de azt se tudtam, mi az! (Molière összes színművei. Magyar Helikon, Bp. 1966. II. kötet 553.)
6. „Ön egy ember”.
7. „Minden az érzés” – Goethe: Faust. Bp. 1963. 129. (Sárközi György fordítása).
8. Sajátos, egyedi.
9. Shakespeare: Hamlet. I. felv. 5. szín. Arany János fordítása. (Arany János összes művei, VII. kötet. Drámafordítások 1. Akadémiai Kiadó. Bp. 1961. 117.

10. Tóth Árpád fordítása. Tóth Árpád Összes művei. 2. kötet. Műfordítások. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 193.
11. Rilke: Archaischer Torso Apollos. (Rainer Marie Rilke: Werke. Erster Band. Leipzig, 1953. 189.)
12. Arany János: A lacikonyha. Vásári kép. Arany János összes művei, I. kötet. Kisebb költemények. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961. 102–104. Fülep az előadás vázlatának szánt lapokra lemásolta Arany János költeményét, elejétől a végéig.
13. Tóth Árpád fordítása. Tóth Árpád Összes művei. 2. kötet. Műfordítások. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. 81–82. Fülep mind az öt versszakot átmásolta vázlatába.
14. Keats: Ode on a Grecian Urn. (The Complete Poetical Works and Letters of John Keats. Boston and New York, 1899. 134–135.) Fülep az eredeti angol szövegből a második és az ötödik versszakot másolta át vázlatába.
15. Várom, hogy vége legyen.
16. Az egyedül szükséges.
17. Utalás három Petőfi-versre.
18. Görög és római élet, a 2. jegyzetben említett kiállítás eredeti címe.
19. A középkori művészet múzeuma Párizsban.
20. Erényöv.
21. Bibliai történetek képekkel, képsorozatokkal való ábrázolása.
22. Sajátos, egyedi.
23. Simmel, Georg: Rembrandt. Ein kunstphilosophischer Versuch. München, 1916. Magyarul: Georg Simmel: Rembrandt. Művészétfilozófiai kísérlet. Berényi Gábor fordítása. Corvina, Bp. 1986.
24. Fülep Hegel e tanulmányát oly fontosnak tartotta, hogy már 1911-ben közölte Mannheim Károly fordításában az általa szerkesztett folyóiratban (A Szellem, 1911. I. évf. 2. sz. 187–202.)

[CÉLSZERŰSÉG ÉS MŰVÉSZET AZ ÉPÍTÉSZETBEN] [A II. rész töredékei]

Autográf kézirat, [1944], MTA KIK Kt. Ms 4564/2.

A kézirat-töredék 1985-ben megjelent: *Ars Hungarica*, 1985. XIII. évf. 1. sz. 129–141.

1. Elengedhetetlen feltétel.
2. Tárgyasulás, eldologiasodás.
3. Johann Georg Hamann (1730–1788) német filozófus, elhíresült mondása szerint „a költészet az emberiség anyanyelve.”
4. Az „új tárgyiasság” irányzata.
5. Itt és most.
6. Valóságakarás – művészetakarás.
7. Belső cél, aminek önmagában van a célja.

8. Cél.
9. „Oly szép vagy, ó maradj, ne menj!” Goethe: Faust. Jékely Zoltán fordítása. Johann Wolfgang Goethe válogatott művei. Bp. 1986. 73.
10. Magától értetődően.
11. Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap rövidítése; programjuk része volt, hogy nagycsaládosok részére – a népi építészet tanulságait felhasználó – családiház-terveket készítettek.
12. Házi készítésű, házilagos kivitelezésű.
13. Lesüllyedt művelődési javak.
14. Görög.
15. Feltehetően Tóth Kálmán: A magyar népi építés (Bp. 1942.) c. füzetére utal.
16. Pásztorkunyhó, svájci faház.
17. Bizonytalan, határozatlan, üres.
18. A régi tárgyiasság, a kézművesség tárgyiassága, anyagszerűsége.
19. Megoldhatatlan probléma.
20. Esetlegesség, véletlen, előre nem látható.
21. Feltehetően Herman Ottó: A magyar pásztorok nyelvkincse. Bp. 1914. és Takáts Sándor: A magyar sóvágók régi műszói. Magyar Nyelv, 1906. 2. évf. 3. sz. 107–114. c. művekre utal.
22. Minimális szókinccsű, leegyszerűsített, gyakorlati nyelv.
23. Eltárgyasítás és átszellemítés.
24. Az idézet eredetét nem sikerült megtalálni.
25. Minden további nélkül.
26. „Mert a test sem egy tag, hanem sok.”
27. Tervezés.
28. Hasznos.
29. Az utalás feltehetően Padányi Gulyás Jenő 1943. április 10-én kelt levelére vonatkozik (Fülep Lajos levelezése IV. 1939–1944. Szerk. F. Csanak Dóra. Bp. 1998. 367–368.).
30. Megmondtam és megmentettem a lelkemet.
31. Egyesült erővel.
32. Teljesítmény.
33. Épület, felépítmény.

[ELŐSZÓ]

[A „Magyar művészet” tervezett újabb kiadásához]

Autográf kézirat, [1944], MTA KIK Kt. Ms 4564/3.

1. A 28 év 1916-ra utal, Fülep a Magyar művészet első kiadásának előszavában is így nyilatkozott: „Rég elmúlt időben, a nagy háború derekán, 1916 tavaszán íródott ez a kis tanulmány.” (Fülep Lajos: Egybegyűjtött írások. III. Bp. 1998. 212.)
2. Oltványi Imre több könyvbírálatában is elemezte Fülep Lajos művének hatását. (Oltványi Imre: Művészeti krónika. Bp. 1991. Szerk. Sümei György. 44–45., 94–95.)

3. A mondat Ady Endre: A Hortobágy poétája c. verséből való, Fülep ezzel igazolja, hogy a harmincas–negyvenes években kompromittálódott „faj” kifejezés korábban általánosan elfogadott és használatos volt.
4. Cuvier, Georges (1769–1832) francia természettudós, kőzetekben talált maradványokból rekonstruálta a kihalt élőlényeket.
5. Mindent megérteni.

PARASZTSÁGNEVELŐ ISKOLA TANTERVVÁZLATA

Autográf kézirat, [1946] (Illyés Gyulának küldött 1946. jún. 18-án keltezett Fülep-levél melléklete)

Először megjelent: Fülep Lajos levelezése V. 1945–1950. Szerk. F. Csanak Dóra. Bp. 2001. 105–107.

[EMLÉKBESZÉD ELEK ARTÚRRÓL]

[Előadásvázlat]

Autográf kézirat, [1947], MTA KIK Kt. Ms 4555/30–31.

Az előadásvázlat végén:

„E. A. barátai” társaság.

A levelek után: Epilog zu Schillers Glocke. Und hinter ihm, im wesenlosen Scheine, / Lag, was uns alle bändigt, das Gemeine. [Goethe: Epilog Schiller harangjához. S mögötte elmaradt, mint lenge köd, / A köznapi, mely minket mind leköt. Dóczi Lajos fordítása. – Epilógus Schiller „Harang”-jához. s mögötte létlen árnyként elmaradt az, / mi bennünket mind megköt: az alantas. Rónay György fordítása.]

A kézirat mellett található a rendezvény meghívója (Ms 4555/31): A Baumgarten Ferenc Alapítvány meghívja Elek Artúr emlékezetére halálának harmadik évfordulóján, f. évi április hó 25-én, délután 1/2 6 órakor a Fővárosi Könyvtárban (VIII., Reviczky utca 1. sz.) megtartandó ünnepélyre. Ünnepi rend: 1) Horváth Ferenc színművész előadásában Illyés Gyula verse: E. A. halálára. 2) Fenyő Miksa emlékezése. 3) dr. Fülep Lajos egyetemi tanár emlékbeszéde. 4) A Székesfővárosi Zenekar Tátrai-vonósnégyesének hangversenye. 5) Tersánszky J. Jenő emlékezése. 6) Pogány Ö. Gábor tanulmánya: E. A. a kritikus. 7) Fischer Annie előadásában Gyászinduló Chopin b-moll szonátából.

1. A barátok egyetértése.
2. A túlzás ellentéte – kicsinyítés (retorikai fogás).
3. Elek Artúr legközvetlenebb barátai.

4. Elek Artúr tiltakozott Petrovics nyugdíjazása, ill. Csánky Dénes kinevezése ellen (Csánki Dénes [sic!] portréja. Ujság, 1935. júl. 10., újraközölve: Elek Artúr: Művészek és műbarátok. Bp. 1996. 202–204.)
5. A Képzőművészeti Társulat konzervatív művészeinek egy csoportja beperelte Elek Artúrt egy műcsarnoki kiállításról szóló kritikája miatt, a per 1931–32-ben zajlott.
6. Természeténél fogva keresztyén lélek.

[ELŐADÁS RÓMÁRÓL]

[vázlat]

Autográf kézirat, [1948], MTA KIK Kt. Ms 4555/32–33.

1. Egyetemi városrész.
2. A hivatkozott Borbíró-írást nem sikerült megtalálni.
3. Granasztói Pál: Európai építészet. Bp. 1947.
4. Csörgősdob, barátok, szentély.
5. Csendőrök.
6. Thomas De Quincy (1785–1859) műve először 1827-ben jelent meg, *On Murder Considered as one of the Fine Arts* címen, magyarra Abody Béla fordította: A gyilkosságról mint a szépművészetek egyikéről. (In: Hagyomány és egyéniség. Az angol esszé klasszikusai. Bp. 1967. 206–232.)
7. Német szállóige, eredete Goethe Torquato Tasso, II. felv. 1. jelenet: „So fühlte man Absicht und man ist verstimmt.” Szabó Ede magyar fordításában: „érzem a szándékoltságot, s elkedvetlenít.” (Goethe: Válogatott művei. Drámák I. Bp. 1963. 370.)

[EGY NAGY LEHETŐSÉG BUDAPEST ÉS AZ ORSZÁG ÚJJÁÉPÍTÉSÉBEN]

[Fogalmazványtöredékek]

Autográf kézirat, [1948], MTA KIK Kt. Ms 4552/13–16.

1. Fejlődés, kibontakozás.
2. Hátszág.
3. Sajátos, egyedi.
4. Még sohasem volt.
5. Végül Malherbe jött – szállóigévé vált sor Boileau *Ars poeticájából*.
6. Üzlet, üzletelés.
7. Épület, felépítmény.
8. Hiányzó láncszem.
9. Az Eötvös Collegium épületét Alpár Ignác tervei alapján építették.
10. Egyetemi város.

11. Lukács György a Forum c. folyóirat szerkesztőbizottságának tagja volt, a cikk nyomtatott változata ebben a lapban jelent meg.
12. A városnak és a világnak.
13. Ókori görög városokban lévő középület, állami tisztségviselők tartózkodási helye.
14. Harald Höffding (1843–1931) dán filozófus, Fülep ifjúkorában levelet váltott vele, amikor Kierkegaard írásaival foglalkozott (Fülep Lajos levelezése I. 1904–1919. Szerk. F. Csanak Dóra. Budapest, 1990. 47–48.).
15. Barlanglakók.
16. Mentő kérdés.
17. Fonák, értelmetlen magyarázat, a Lichthof, a világítóudvar ugyanis szűk, sötét, kéményszerű építmény.
18. Aki a maga erejéből lett valamivé.
19. Létének oka, célja.
20. Bethlen Miklós (1642–1716) erdélyi politikus, bethlenszentmiklósi birtokán 1668–1673 között építette fel a maga tervezte kastélyát.

A MAGYAR NYELV ROMLÁSÁRÓL, MEGÚJÍTÁSÁNAK SZÜKSÉGÉRŐL ÉS MÓDJÁRÓL

[I. tanulmányvázlat]

Autográf kézirat, [1950], MTA KIK Kt. Ms 4564/4.

1. Rákosi Jenő (1842–1925) író, újságíró, a Budapesti Hírlap főszerkesztője, a „harmincmillió magyar” programjának kezdeményezője.

A MAGYAR NYELV ROMLÁSÁRÓL, MEGÚJÍTÁSÁNAK SZÜKSÉGÉRŐL ÉS MÓDJÁRÓL

[II. tanulmánytöredék]

Autográf kézirat, [1950], MTA KIK Kt. Ms 4564/4.

1. Bevezetés.
2. Simonyi Zsigmond (1853–1919) nyelvész, akadémikus, egyetemi tanár, a Magyar Nyelvőr szerkesztője 1896 és 1919 között.
3. Balassa József (1864–1945) nyelvész, 1920 és 1940 között a Magyar Nyelvőr szerkesztője.
4. A *Magyarosan* 1932–1949 közt megjelent nyelvművelő folyóirat volt, Nagy J. Béla szerkesztette.
5. Gombocz Zoltán (1877–1935) nyelvész, akadémikus, egyetemi tanár, az Eötvös Collegium igazgatója.
6. Mind a három ún. mesterséges nyelv.
7. Különféle gyarmatokon kialakult, helyi elemeket is magába olvasztott rendkívül leegyszerűsített angol nyelv.

8. Sztálin: Marxizmus és nemzeti kérdés. Bp. 1948. Sztálin: A nemzeti kérdés és a leninizmus. Társadalmi Szemle, 1949. nov.–dec. IV. évf. 11–12. sz. 744–753.
9. Lenin az irodalomról. Bp. 1949. 171.
10. Részletek.
11. Összevissza.
12. Dengl János: A magyar nyelvhelyesség és magyar stílus. Bp. 1937.
13. Badarság, zagyvaság, sületlen beszéd.
14. Olyan szavak, amelyek hiányoznak.
15. Orvoslás.
16. Terv, javaslat: nyelvtörténet.
17. Javaslat: a nép nyelve.

FÜGGELÉK: INTERJÚK

HARC A MAGYAR BÖLCSŐÉRT

Küzdelem az „egyke” ellen – A sokgyermekes családok a magyar föld biztos őrei

Friss Ujság, 1943. márc. 4. 1.

Aláírás: E. Gy.

AZ ÉN NÉPEMET NEM TUDTÁK ELBOLONDÍTANI

– mondja Fülep Lajos nagytiszteletű úr

Világ, 1945. szept. 6. 5.

Aláírás: Fehér Rózsa

25 ÉV EMIGRÁCIÓ UTÁN ÚJBÓL MEGSZÓLAL FÜLEP LAJOS,
a zengővárkonyi református pap, akit nem engedtek katedrához,
mert megmaradt kommunistának

Új Dunántúl, 1945. szept. 23. 4.

Aláírás: Zs. O. [Zsadányi Oszkár]

AKIKET KINEVEZETT ÉS AKIKET ELFELEJTETT KINEVEZNI A DEMOKRÁCIA

Fülep Lajos az egyetemek felelősségéről

Új Dunántúl, 1946. aug. 16. 6.

Aláírás: (i). [Zsadányi Oszkár]

HOGY LEHET A VÁRBÓL EGYETEMI VÁROS?

A budai várnegyed diákvárossá alakításáról nyilatkozik Fülep Lajos,
Borbíró Virgil és Sós Aladár

Kis Újság, 1948. nov. 23. 2.

Aláírás: szignálatlan

NÉVMUTATÓ

A

Abody Béla 501
 Ádám 373
 Ady Endre 40, 50, 54, 130–131, 354–356, 359–361, 365, 408–409, 497, 500
 Alberti, Leon Battista 410, 417
 Alpár Ignác 403, 419, 501
 Ambrus János 37
 Antal, Pádúai Szent 369, 375
 Apáczai Csere (Cseri) János 131
 Apollinaire, Guillaume 345
 Apollón 236, 372–373, 377, 491
 Aquinói Szent Tamás *lásd* Tamás, Aquinói Szent
 Arany János 44, 53, 131–132, 194, 268, 332, 342, 358–359, 364–365, 367, 374, 378, 404, 436, 438, 447, 459, 485, 491, 497–498
 Arany László 474
 Aristotelés 15, 179, 217
 Augustinus (Szent Ágoston) 65, 289
 Augustus, római császár 410

B

Babits Mihály 9–11, 13, 19, 50, 351–352, 354–356, 358–361, 365–367, 408–409, 436, 451, 469, 471, 474, 477, 486–488, 493, 496
 Bach, Johann Sebastian 11, 188, 235, 237, 410
 Bajcsa András 459
 Balassa József 433, 453, 502
 Balassi (Balassa) Bálint 53, 485
 Balázs Béla 460
 Bán István 37
 Barth, Karl 66, 477
 Bartók Béla 55–57, 331, 362, 387, 474

Beatrice *lásd* Portinari, Beatrice
 Beethoven, Ludwig van 188, 237
 Bem József 128
 Bereczky Albert 65–68, 79–86, 476, 478
 Berényi Gábor 492, 497–498
 Bernal, John Desmond 452
 Bernardin de Saint-Pierre, Jacques-Henri 104, 479
 Bernáth Aurél 193, 491
 Bernini, Giovanni Lorenzo 410
 Berze Nagy János 56
 Berzsenyi Dániel 60, 300, 358, 365, 485
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 131
 Bethlen István 24, 464, 472
 Bethlen Miklós 429, 482, 502
 Bévárdi Éva 37
 Bezerédj István 300
 Bisztray Gyula 464–465
 Blake, William 237
 Boccaccio, Giovanni 70, 172, 189, 364
 Bonyhai Gábor 493
 Borbíró (Bierbauer) Virgil 410–411, 465–467, 479–480, 501, 504
 Borromini, Francesco 410
 Bosch, Hieronymus 160, 173, 194
 Bouguereau, William-Adolph 54, 159–160, 488
 Braun Róbert 471
 Bruegel, Pieter (Breughel) 10–11, 160, 173, 189, 194, 214, 223, 237, 374, 378, 469, 489
 Brunot, Ferdinand 453

C

Carducci, Giosuè 74, 477
 Cavalcanti, Guido 71

Cézanne, Paul 98, 114, 159, 166, 194,
214, 237, 241, 361, 372, 377, 384,
402, 404, 408, 488
Chopin, Frédéric 500
Cimabue 262
Colombo, Cristoforo 136
Colonna család 410
Conrad, Joseph 345
Croce, Benedetto 190, 491
Cuvier, Georges 401, 500

Cs

Csanak Dóra, F. 471, 473, 483, 486–
487, 495–496, 499–500, 502
Csányi Dénes 501
Csehov, Anton Pavlovics 194
Csók István 459
Csokonai Vitéz Mihály 53, 127, 130–
131, 358, 365, 485
Csorba Győző 475

D

Dante, Alighieri 47, 69–72, 75–78,
111, 171–172, 188, 214, 223, 225,
237, 248, 258, 360, 364–365, 375,
425, 474, 477, 485, 488–489, 491,
493
Darwin, Charles 190
Daumier, Honoré 160
Deák Ferenc 300
Debussy, Claude 56, 410
Degas, Edgar 401
Dely Éva 37
Dengl János 450, 503
Deri, Max 491
De Quincey, Thomas 501
De Sanctis, Francesco 173, 194, 489,
491
Descartes, René 434
Devecseri Gábor 494
Dóczi Lajos 500
Dollfuss, Engelbert 272

Domitianus, római császár 410
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics
40, 60, 155, 181, 188–189, 223,
235, 237, 262, 375
Dugonics András 128
Dürer, Albrecht 194, 491
Dvořák, Max 10, 146

E

Eckehart (Eckhart mester) 453, 506
Eckermann, Johann Peter 318, 496
Elek Artúr 407–408, 477, 487, 500–
501
Ellendi Mihály 37
Esztergár Lajos 461–462
Eötvös József 128
Ezékiel, próféta 295
Ézsaiás, próféta 277, 279, 293, 298,
362
Ézsau 405

F

Fechner, Gustav Theodor 190, 491
Fehér Rózsa 459, 503
Fenyő Miksa 500
Ferenc, Assisi Szent 350, 375, 469
Ferenczy István 126
Fichte, Johann Gottlieb 12, 15, 399
Fischer Annie 500
Flaubert, Gustave 104, 479
Földessy Gyula 492
Fugger család 398

G

Galilei, Galileo 33
Gamáliel 289
Gandhi, Mohandász Karamcsand (Ma-
hatma Gandhi) 270
Gasser, Hans 126
Gellért Oszkár 360, 409, 496
Gentile da Fabriano 452

George, Stefan 361, 496
 Giotto di Bondone 111, 237
 Goethe, Johann Wolfgang 10, 111, 196, 226, 237, 239, 318, 362, 365, 370–371, 376–377, 392, 411, 451, 469, 475, 488, 492–493, 495–497, 499–501
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 40
 Gombocz Zoltán 502
 Gömbös Gyula 304, 443, 449
 Gönczi Ferenc 310, 495
 Görgey (Görgei) Artúr 131
 Granasztói Pál 410, 501
 Grünewald, Matthias (Mathias Gothardt Nithardt) 194, 262
 Guinizelli, Guido 71, 73, 477
 Gvadányi József 39

Gy

Györffy Miklós 496
 Gyulai Pál 474

H

Halasy-Nagy József 33–34, 133–134, 136, 473, 485
 Halász Gábor 451
 Halbig, Johann 126
 Hamann, Johann Georg 380, 498
 Hanslick, Eduard 230, 493
 Harsányi Gréte 471
 Hatvany Lajos 465
 Hauszmann Alajos 420
 Hegel, Georg Wilhelm 11, 15, 48, 98, 113, 125, 133, 144, 181, 187, 261, 352, 365, 374–375, 378, 383, 402, 481, 483, 498
 Hérakleitos 12
 Hercules 497
 Herder, Johann Gottfried 364
 Herman Ottó 343, 345, 391, 453, 499
 Hitler, Adolf 420, 461
 Hóman Bálint 409, 464

Homéros 111, 160, 171, 215, 258, 357, 384, 402, 462, 494
 Horthy Miklós 420, 465
 Horváth Ferenc 500
 Höffding, Harald 422, 502
 Hölderlin, Friedrich 237
 Husz János (Ján Hus) 289

I

Ibsen, Henrik 60
 Ihrig Károly 25, 472
 Illyés Gyula 19, 20, 25, 471, 500
 Ingarden, Roman 247, 491, 493
 Isbert, Otto-Albrecht 23–24
 Izsó Miklós 125–132, 323, 331, 374, 378, 401, 483–484

J

Jakab, Szent 278, 291–292
 Jankovich Béla 474
 János evangélista, Szent 270, 277, 280–282, 284, 286, 288, 290, 478
 János, Keresztelő Szent 269, 279–280
 Jászi Oszkár 465
 Jékely Zoltán 477, 493, 499
 Jeremiás, próféta 362
 Joyce, James 189, 494
 Jókai Mór 275
 Jónás, próféta 361
 Joó Tibor 469
 Juhász László 104, 107, 479

K

Kálnoky László 475
 Kálvin János 289, 295, 296
 Kant, Immanuel 15, 34, 111, 135, 144, 150, 153, 157, 161–162, 176, 181–184, 186–189, 191, 193, 199, 222, 247, 255, 260–262, 265, 358, 369, 375, 489, 497
 Kardos László 469
 Katona József 131, 484

Kazinczy Ferenc 53, 358
Keats, John 130, 194, 237, 374, 378, 491, 498
Kerék Mihály 25, 472
Kerényi Károly 233, 493
Keresztury Dezső 462–465
Kierkegaard, Sören 34, 365, 502
Kiss Géza 303, 308, 471, 495
Klebensberg Kunó 418, 422, 474, 479
Kner Imre 496
Kodály Zoltán 55–56, 331, 362, 387, 474
Kodolányi János 471
Kossuth Lajos 59, 131, 298, 358, 436
Kosztolányi Dezső 436, 451
Kovács Alajos 23, 472
Kölcsy Ferenc 25–26, 358, 472
Kraus, Franz Xaver 74, 477

L

Lázár 288
Lechner Ödön 54, 386, 388, 401, 403
Leibniz, Gottfried 434
Lemaître, Jules 60
Lengyel József 494
Lenin, Vlagyimir Iljics 431, 439, 450, 503
Leonardo da Vinci 223, 237
Leone d'Assisi 375
Lippich Elek, Koronghi 474
Lipps, Theodor 190, 491
Liszt Ferenc 493
Lukács evangélista, Szent 275–276, 279, 283, 286, 288, 291, 294, 470, 473, 478
Lukács György 136, 138, 422, 460, 486, 502
Luther Márton 289, 295, 453
Lyka Károly 194, 409, 491

M

Maillol, Aristide 485
Mályusz Elemér 23–24, 472

Manet, Edouard 262, 402
Mannheim Károly 17–19, 460, 470, 493, 498
Marées, Hans von 98
Mária Terézia, magyar királynő 37, 420
Márk evangélista, Szent 273
Marosi Ernő 469
Martyn Ferenc 459
Marx, Karl 11, 18, 133, 419
Masolino da Panicale 452
Massenet, Jules 56
Máté evangélista, Szent 269–272, 274, 280, 282, 285, 291, 293, 296, 474, 478
Matolcsy Mátyás 25, 472
Mátyás, I. (Hunyadi), magyar király 482
Maxentius, római császár 410
Medici család 398
Medveczky Jenő 459
Meixner, Johann 126
Mészöly Dezső 497
Meumann, Ernst 190, 491
Michelangelo Buonarroti 77, 160–161, 173, 181, 187–189, 194, 214–215, 223, 237, 373, 378, 489
Miksa, I., mexikói császár 262
Molière (Jean-Baptiste Poquelin) 370, 497
Monet, Claude 241
Moréas, Jean 345
Móricz Zsigmond 301, 409, 474
Mozart, Wolfgang Amadeus 237, 410, 411
Mózes, próféta 278, 280, 283, 292, 293
Munkácsy Mihály 401–405
Mussolini, Benito 304

N

Nagy Gábor, O. 479
Nagy J. Béla 502

Napóleon, I. (Bonaparte), francia császár 293, 350, 370, 376
Nehémiás 430
Nietzsche, Friedrich 133, 164, 362
Noé 287
Nyáry Pál 494, 495

O

Oltványi Ártinger Imre 401, 499
Országh László 441
Osvát Ernő 409

P

Palestrina, Pierluigi da 155
Padányi Gulyás Jenő 394, 499
Pál apostol, Szent 14, 58, 65–66, 85, 270, 273–275, 279–280, 286, 291–292, 295, 375
Papp Zoltán 489
Pascal, Blaise 13, 469
Pauler Ákos 136, 486
Paulini Béla 497
Pázmány Péter 342
Perbíró Ferenc 465
Perczel Mór 300
Perényi Imre 479, 480
Periklés 430
Péter apostol, Szent 270, 285–287, 289, 292, 295, 296
Petőfi Sándor 44, 53, 60, 128, 130–132, 137, 154–155, 193, 223, 332, 341–343, 345, 350, 358–359, 364–365, 367, 375, 377, 386, 404, 407, 436, 438, 443, 485–486, 491, 498
Petrovics Elek 409, 501
Pheidias 111, 375
Picasso, Pablo 403
Piloty, Karl 54
Platón 71, 134, 144, 178–179, 181, 209–210, 223, 258, 261, 265, 448
Plótinos 144, 179, 181, 265
Pogány Kálmán 409

Pogány Ö. Gábor 500
Portinari, Beatrice 70–76, 248
Pődör László 469
Preisich Gábor 480
Puccini, Giacomo 56
Puskin, Alekszander Szergejevics 138, 345

R

Rabelais, François 189
Radnai Béla 491
Rainaldi, Girolamo 410
Rajniss Ferenc 464
Rákóczi Ferenc, II., fejedelem 131
Rákosi Jenő 314, 432, 449, 474, 502
Ravasz László 66
Rembrandt, Harmensz van Rijn 111, 156, 160, 173, 181, 187–189, 194, 207–211, 214, 219, 223, 237, 262, 372, 377, 488, 492, 498
Renoir, Pierre-Auguste 402
Réti István 409
Riegl, Alois 10, 146, 208, 218, 229, 469, 492
Rilke, Rainer Maria 263, 372, 377, 494, 498
Rimbaud, Arthur 228, 493
Rippl-Rónai József 55, 474
Robertson, Frederick William 66, 477
Rodin, Auguste 98, 403, 485
Rónay György 469, 500
Rubens, Pieter Pauwel 193, 237, 404–405, 452
Rum Attila 491
Ruysdael, Salomon van 193

S

Sapphó 496
Sarbó Tamás 480
Sárközi György 497
Scheler, Max 19

Schelling, Friedrich Wilhelm 15, 144, 181, 187
 Schiller, Friedrich 500
 Schopenhauer, Arthur 191
 Schöpflin Aladár 409, 471
 Scotus Viator (Seton-Watson, Robert William) 23, 472
 Seton-Watson, Robert William *lásd* Scotur Viator
 Shakespeare, William 111, 174, 181, 188, 237, 314, 497
 Shelley, Percy Bysshe 194, 237, 491
 Simmel, Georg 145, 207–209, 211, 216–217, 229, 264, 269, 377, 488, 492, 498
 Simonyi Zsigmond 433, 453, 502
 Sókratész 33, 363
 Sós Aladár 465–467, 504
 Spencer, Herbert 171, 215
 Stendhal, Henri Beyle 166, 189, 235–236, 365, 375
 Supka Géza 464
 Sümegi György 499

Sz

Szabó Dezső 460
 Szabó Ede 488
 Szabó Lőrinc 451
 Szabó Pál 479
 Szabó Pál Zoltán 474
 Szálasi Ferenc 420
 Szana Tamás 127, 484
 Széchenyi István 60, 126–127, 131, 332, 349, 358, 434–436
 Szekfű Gyula 134, 485
 Szemere Pál 472
 Szenci Molnár Albert 494
 Szép József 37
 Szinyei Merse Pál 54, 126, 404
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 16, 136, 138, 139, 431, 439, 450, 486, 503

Sztravinszkij, Igor 156, 236

T

Takács Jenő 459
 Takáts Sándor 391, 485, 499
 Tamás apostol, Szent 273
 Tamás, Aquinói Szent 180, 489
 Tasso, Torquato 488, 501
 Teleki Géza 461, 462
 Tersánszky Józsi Jenő 500
 Théseus 363, 366
 Thienemann Tivadar 441
 Thököly Imre 131
 Timóteus 291, 478
 Tintoretto (Jacopo Robusti) 237
 Tisza Kálmán 420
 Tiziano, Vecellio 223
 Tolnai Vilmos 439
 Tolnay (Tolnai) Károly 10, 173, 401, 469, 489
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 40, 61, 111, 237, 349
 Toma Ádám 479
 Toscanini, Arturo 410
 Tóth Árpád 372, 374, 451, 491, 493–494, 496, 498–499
 Tóth Dezső 496
 Tóth Kálmán 388, 499
 Toulouse-Lautrec, Henri de 196, 492
 Török Lajos 497
 Trofimusz 275
 Tüskés Tibor 494

U

Urbach Zsuzsa 489

V

Váczy Péter 469
 Vadnay Andor 49–50, 52, 309, 474, 495
 Valéry, Paul 361
 Vámbéry Ruzstem 465
 Várkonyi Nándor 485

Velázquez, Diego Rodriguez
de Silva y 223

Vergilius Maro, Publius 15, 74

Vierkandt, Alfred 17

Vignot, Pierre 370, 376, 497

Vilmos, II., német császár 59, 411, 420

Vossler, Karl 477

Vörösmarty Mihály 53, 131, 237, 357–
358, 404, 496

W

Wagner, Richard 493

Weöres Sándor 459

Wittmann, Max 126

Wilde, Oscar 145, 217, 488

Windischgrätz, Alfred Candidus Fer-
dinand zu 304, 307

Wolters, Friedrich 360

Y

Ybl Miklós 420

Z

Zakeus 287

Zeus 494

Zola, Émile 102, 265

Zrínyi Miklós 53, 131, 342

Zs

Zsadányi Oszkár 503

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató (MTA BTK)
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Tördelés: Hudecz Andrea
Nyomdai munka: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter